

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ.

**ԱՆԿԱՏ ԴԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ**

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 80-ԱՄՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ.
ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ 2009

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**ДЖОН КИРАКОСЯН:
У ИСТОКОВ
НЕЗАВИСИМОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
И ПОЛИТИЧЕСКОГО АРМЕНОВЕДЕНИЯ**

А 96830

ԵՐԵՎԱՆ 2009

ՀՏԳ՝ 941 (479.23)891.981-8
ԳԱՄՆ՝ 63.3 (2Հ) + 84Հ
Կ՝ - 530

**ՅՐԱՏԱՐԱԿԱՆ Է ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՎԵՐՈՎ ԵՎ
ԳՅ ԳԱՎ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵՆՏՈՒՄԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ՈՐՈՇԱՄԱՐ**

**ԿԱՏԱՌՆ, ԽՄՐԱԳԻՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՀՆՆՈՒՆԱՎ՝
ՊԱՏԱՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՒՆՏՐ ԱՐՄԱՆ ԿՐԱՎՈՒՄՅԱՆ**

*Արձան Կիրակությանն իր շնորհակալությունն է հայտնում
Տիգրան Լիզյանին, Պետրոս Պետրոսյանին և Ջոն Գրիգորյանին՝
գրքի պատրաստման ընթացքում իրեն ցուցաբերած աջակցության համար:*

Կ - 530 Ջոն Կիրակոսյան. Անկախ պետականության և քաղաքական հայացման
աղանղանքում. - Եր: Տիգրան Մեծ, 2009 - 680 էջ:

Գրքից նվիրված է հայ տերմաֆոր պետական և քաղաքական գործչ, պատ-
մաբան, հրատարակախոս Ջոն Կիրակոսյանի (1929-85) ծննդյան 80-ամյակին:
Այն ներառում է Ջոն Կիրակոսյանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող
առաջին և մեծագույն թվով նյութեր և վաստակների՝ «Գաղափարներ հրա-
պարակումների մասին, Նամակներ, հեռագրեր, հառվածներ, հուշագրու-
մներն ու օրագրերից, պատմագրեր, Խեմեր, հուշեր, քանադականություններ և
այլն: Գրքում գնտեսված նյութերի միջոցով փոչո՛ւ է կատարված քննադատիկ ներ-
կայացմիչ ոչ միայն Ջոն Կիրակոսյանի կյանքն ու գործունեությունը Հայաստանի
և Աֆրիկայի իր ժամանակակիցների հարազրո՛ւ ու գնահատականներով, այլև
պատկերազարտ առջ հայ հասարակական-քաղաքական ժողի գերբազմա՛ն հա-
մար կայելու ժամանակաշրջանի մասին:

ԳԱՄՆ 63.3 (2Հ) + 84Հ

Երևան, 5 մայիսի 2009թ.

ՁՄՆ ԿԵՐԱՎՈՍՏԱՆԻ ՅՈՒՆԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՁԻՆԷ

Այսպիսով կրճատվում են հայ ժողովրդի արժանավոր գրվածքներից մեկը՝ 20-րդ դարի սկզբնավոր սերունդի, բաղադրան ու հասարակական գրքի, պարբերական ու ընդհանրապես Ձեռն Կրթականության ժողովրդի ՅՈՒՆԻՏՈՒԹՅԱՆ 20-րդ դարի գրքերը:

Եւ Հայաստանում պարզապես միակողմանապես ստացին սերունդ էլ, ով ստացանք, որ հայկական համայնքին Միտոսյան կազմում հասարակ է մտնել և փարեց հայաստանակենտրոն և հայրենակցական ստացանքի թարգմանություն՝ մտնելով փնտջ ժամանակի և թարգմանական գրքի համայնքային: Այսպիսով ստացանք է որպեսզի ստացան սերունդ, որ Հայոց ցեղասպանության միակողմանի ծանուցանում ու դատապարտման ինքն-ըզ զիջանքներին ինքնակրթից և Հայաստանի ստացանքի թարգմանական գրքերը գրանցվելու ստացանքի հարցին փնտջ ենք Ձեռն Կրթականը:

Ձեռն Կրթականին իր ժողովրդի գնելուն էլ, որ բոլոր հաստատարների պարբերականության ու տարածվածության կնքողի նմանատրոս: Եւ իր ժողովրդի ծառան էլ, որն ունեւր պիտու զիջանքային և ստացանքային: Եւ կարգով իրեն ստացանք գրքերի փնտջն համարապ փի կրթում, որն ստացանքի համար կրթման միակողմանի իրականացի ստացանք չէ: Իր գրքով կա դարձավ Հայաստանի կրթական պարբերական և կրթումը ընդհանրապես թարգմանական գրքերիցանների սկզբնակցի մաս:

Եւ իրով այս կրթականը, սկզբնակցով Ձեռն Կրթականին կրթականը՝ մենք արժանավորում ենք ով մտնել մեր, այն սերունդների համար, որ կենսի կնքողներով է ստացի՝ ստացանք կրթից:

Ս. Առաքելյան

ՍԵՆՅՈՒՆԱՆՍԵՆ

ՋՈՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Ջոն Կրավեյրյանը ծնվել է 1929 թ. մայիսի 6-ին Երևանում՝ Սամսակ Կրավեյրյանի¹ և Անտիոս Խաչատրյանի² ընտանիքում: Մովսիսը է Երևանի Խ.Արշակունի անվ. դպրոցում, 1951 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը, ատանալով միջազգայնագետ-գաղափարների մասնագիտություն: 1951-54 թթ. սովորել է Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ) Գիտությունների Ազգայնագիտության (ԳԱ) Արևելագիտության ինստիտուտի (Մոսկվա) Մերձավոր ու Միջին Արևելքի սեկտորի ասպիրանտուրայում: 1955-62 թթ. աշխատել է Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի (ՀԿԿ ԿԿ) «Համիյան ուղիով» հանրապետական և տնտրության բաժնի վարիչ, 1962-66 թթ.՝ ՀԿԿ ԿԿ պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վարիչի տեղակալ, 1964-66 թթ. միաժամանակ վարչով բաժնի մասնաժ, տարիյի ու հեռուստատեսության սեկտորը: Եղել է ՀԿԿ ԿԿ պրոյեկտորության և շինարարության ղեկավարման բյուրոյի անդամ: 1966 թ. նշանակվել է Հայկական Խորհրդային Սովետական Հանրապետության (ՀԽՍՀ) նախարարների

¹ Կրավեյրյան Սամսակ Կոնստանտինովի (Քոնստանտին Սամսակ) (1895-1970), լրագրող, գրականագետ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ծնվել է Ալաշկերտի գավառի Ելիցու գյուղում, 1914 թ. ընտանիքով վաղընդ է թիֆլիս, բանվորություն է սերել Ճարդարաբնի կաշվործարանում, Քյոտեոյանների տնտեսի ֆաբրիկայում, տեղափոխվել է Երևան, սովորել է ԵՊՀ իրափաստագիտական ֆակուլտետում, Մոսկվայի Կարմիր պրոֆեսորայի գրականության և սերիալի ինստիտուտում, աշխատել է «Լոպեթբույսի Հայաստան» թերթում, Կոստրապետում, Հայպետհրատում, Մարիոլոգիայում, դասախոսել է Երևանի ուսումնական հաստատություններում:

² Խաչատրյան Անտիոս Պետրոսի (1902-41), ծնվել է Ալաշկերտի գավառի Ելիցու գյուղում, Սամսակ Կրավեյրյանի տնտեսի յորս գաղակ՝ Ջեննան (ծնվ. 1926), Կոստան (1927-78), Ջոնը և Իգնատյան (1936-97), ճանաչել է Երևանում:

խորհրդի հետադարձության ու բարեփոխությունների պետական կոմիտեի նախագահ: 1969-75 թթ. աշխատել է ՀԿԿ ԿԿ գլխորդի և ԽՍՀՄ-ում հաստատությունների բաժնի վարիչ: 1975 թ. իտալիացի մինչև կյանքի վերջը ՀԽՍՀ արտաքին գրքերի նախարարն էր: Ձոն Կիրակոսյանը ՀԿԿ ԿԿ անդամ էր (1966-85), ՀԽՍՀ 7-11-րդ գումարումների Գերագույն Խորհրդի (ԳԽ) պատգամավոր (1967-85):

1954 թ. Ձոն Կիրակոսյանը պաշտարանել է րեկոնստրուկտիվ տեխնիկոստորոյան՝ «Անգլիական ինտերվենյուս Իրանում (1918-21 թթ.)» քննադիվ, 1957 թ. լույս է տեսել նրա առաջին գիրքը՝ «Հնդկ ժողովրդի սարգսին-ազատագրական սրայայի հերոսական էջը»: 1965 թ. պաշտարանել է փոփոխական տեխնիկոստորոյան՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արժեքատեսակայությունը 1914-16 թթ.» քննադիվ: Այն ինքն է հանդիսացել համաժողով մեծագրության համար, որն ունեցավ երեք հրատարակություն (1965, 1967՝ հայերեն, 1971՝ ռուսերեն): 1972 թ. հրատարակվեց «Հայաստանը միջազգային ղեկավարություն և տեխնիկական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուն, որի կազմողներից մեկը, ստալինյանի հեղինակը և խմբագիրն էր Ձոն Կիրակոսյանը: 1978 և 1980 թթ. հրատարակվեց է «Բուրժուական ղեկավարությունը և Հայաստանը» երկատոր աշխատությունը: Հատորներից առաջինը, որը լույս տեսավ մահ ռուսերեն (1981), քննարկում էր 19-րդ դարի 70-ական, իսկ երկրորդ՝ 80-ական թթ. վերաբերող պատմական շրջանը: Գրանց հետևեց «Երկաթաբեկի պատմության դաստաստանի առաջ» երկատոր մեծագրությունը (1982, 1983): Ռուսերեն լեզվով գիրքը լույս է տեսել 1986 և 1989 թթ. (Սրևան), յուրաքանչեք՝ 1988 թ. (Թուրքիա), անգլերեն՝ 1992 թ. (ԱՄՆ): «Բուրժուական ղեկավարությունը և Հայաստանը» և «Երկաթաբեկի պատմության դաստաստանի առաջ» աշխատությունների համար Ձոն Կիրակոսյանը 1985 թ. հետմահու արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցանակի: 1986 թ. ռուսերեն լեզվով լույս է տեսել նրա «Ալեքսեյ Ձիվինկովի և նրա պատմա-հրապարակախոսական ժառանգությունը» գիրքը, որը վերահրատարակվեց 2007 թ.: Ձոն Կիրակոսյանի գրչին են պատկանում բազմաթիվ գիտական և հրատարակախոսական հոդվածներ և րոշյուններ, նվիրված միջազգային քաղաքականության, հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության, Հայկական հարցի ղեկավարական պատմության, Եվեռնի միջազգային ճանաչման, պատմական անցյալի կերտարաբության քննարկության խնդիրներին:

Ձոն Կիրակոսյանն ռեմի պրոֆեսորի (1966) կոչում, գլխավորում էր ԵԳՀ արտասահմանյան արևելքի երկրների պատմության ամբիոնը: Եւ եղել է Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր գիտական խմբագրության, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահության, Արտասահմանյան երկրների հետ քարեկանության և մշակութային կապի հայկական ընկերության նախագահության (ԱՕԿՄ), ԽՍՀՄ Ժողովախոսների միության անդամ, ԽՍՀՄ-Գերմանական Գեոմոլոգիական Հանրագիտություն (ԳԴՀ) քարեկանության ընկերության նախկին քաժամանների նախագահ:

Ձոն Կիրակոսյանի անունը կազմում է Հայաստանի սպորտի, մասնավորապես, նախկին ֆեդերացիայի պատմության հետ: 1946-52 թթ. ՀԽՍՀ «Նատկա» և տղամարդ-

կանց հավաքական թիմերի կազմում նա մասնակցել է ԽՍՀՄ զոլեյերի ստեղծարարներին, գավարի խաղարկություններին, ԽՍՀՄ ժողովուրդների սպորտակիստներին:

Ձեռնկիրությանը պարզևստորվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով (1971), մեդալներով, ՀԽՍՀ ԳՖՏ նախագահության պատվոգրերով (1962, 1979), Ֆրիտայի Նանսեն կիմնադրամի «Ֆրիտայի Նանսեն» ուկն խոշամեքսյով (մեծանախ, 2006):

Ձեռն կիրականը վախճանվել է 1985 թ. Խոնիայի 20-ին Մոսկվայում, բաղված է երկուսի բարձրային գերագնանոցի պանթոնում:

Ձեռն կիրականի կինը՝ Լյուս Արամի՝ Ղազարխեցյանը (1933-2003), մասնակցությունը կենսության էջ, աշխատել է ՀԽՍՀ Գիտա-տեխնիկական ինֆորմացիայի ինստիտուտում, ըզրին՝ Արման կիրականը (ծնվ. 1956), պատմական գիտությունների դոկտոր է, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ է, ունի մեկ որդի, դասարդ՝ Նոնա կիրականը (ծնվ. 1958), կենսաբանական գիտությունների թեկնածու է, աշխատում է ՀՀ Կենտրոնական բանկում, ունի երկու որդի:

Ձեռն կիրականի անունն է կրում երկուսի Հ. 20 հանրակրթական դպրոցը, նրանական կրթարդուակ է ստանանված ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի տասնուղների հանաը:

ԱՐՄԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ¹

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ընթերցողին ներկայացվող գիրքը նվիրված է հայ արանավոր պետական և քաղաքական գործիչ, պատմաբան, հրապարակախոս Ջոն Մանսեի Կիրակոսյանի ծննդյան 80-ամյակին: Գրքի հրատարակումը պայմանավորված է նաև Ջոն Կիրակոսյանի կյանքը, գործունեությունը և նրա ժամանակը հասարակայնությանը, նոր սերունդներին ներկայացնելու ամիրածիշտությամբ: Այդն 24 տարի է ինչ մեզ հետ չէ Ջոն Կիրակոսյանը, սակայն նրա անունը, կերպարն ու քաղմարտմանըսկ գործունեությունը շարունակում են լիարժեք Հայաստանի և Սփյուռքի հավաքական հիշողության մեջ:

Նրկաը մտղումննեղից հետո ողղչեցի ինքս գրել գրքի առաջարանը, քանի որ իբրև Ջոն Կիրակոսյանի ողղի կյանքիս քնն կարն, բայց քովանդեկաղից հատվածն անցել են այդ զարնանաղի մարդու հետ, ընտանիքիս մյուս անդամնեղի հետ կիսել նրա քոլը հաղտոքթյունննեղն ու դժվարոքթյուննեղը: Լինելով նրա տանը, օգնել և զորնակցել են իր հետ 1970-ական քք. կեսերից սկսած մինչև իր կյանքի վերքը, ինչպես նաև շարունակել նրա գործը պատմագիտության և դիվանագիտության բնագավառնեղում: Ի հավելումն զբոտն զետեղիսմ ծավալուն նյութի, փորննել են ընթերցողին առաջարկել նաև իմ մեկնարանոքթյուննեղն ու զնսհատարանննեղը Ջոն Կիրակոսյանի կյանքի ու առաղկոքթյան վերաբերյալ:

Ջոն Կիրակոսյանի քարտարական հայաղցնեղը սկսում են ծնագորղել անչյալ դարի 50-ական քք. վերքերին - 60-ական քք. սերքին, Նիկիտա Խրուշչևով-Ճակով մա-

1 Կիրակոսյան Մրնն Ջոնի (ծնվ. 1926), պատմաբան, զինանաղիս, պատմական գիտոքթյուննից րղևուր, աղիսանղ է ՃոՄՀ ԳԱ Հասարակական գիտոքթյուննիցի գիտական ինիղրնագիտաղի կննարնում, Սփյուրքաղայ համաղլնեղի պատմոքթյան և մյակոքթի քաննում, ՀԵԿ Կննոկնում, ՀՀ աղտաղլն գրնեղի մաղիարաղի տեղաղլ (1991-94, 2005-ից առ այսաղ), պղտոնոկտար (1992-93), ՀՀ զետաղն Հոնաստանի Հանրագիտոքթյունում (1994-99), ԱՄՆ-ում (1999-2005), դասաղնաղում է ԵՊՀ-ում, կրննական աղիսաղտոքթյուննեղը՝ «Բղիտանական զիննաղիտոգրոնղ և արննատաղաղոքթյան իննիղը (1830-ական քք. - 1914 ք. յ.)», «The Armenian Massacres, 1894-96. US Media Testimony», «Աղնաղլնեղ Հաղիական հարքի և Նրնոնի միղաղաղլնի մանաղնում պատմոքթյան», «Armenia-US. Current Realities and Vision for Future», «The Armenian Massacres, 1894-96. British Media Testimony»:

որքան՝ ձնեռի շքանում: Հիշում եմ, քե ինչպես էր իր գրողները, տարարնույր հանրագումարների շնորհիվ մեծ կրթությունը բազմաազարդ արտահայտված ստալինյան ժամանակաշրջանի, Հայաստանին և հայ ժողովրդին հասցված մեծ վնասի, հանրագումարումով դեռևս պահպանված դրա բացասական հետևանքների, կին մտածելակերպի դեմոկրատների մասին: Նա խիստ քննադատարար էր հանդես գալիս պատմագիտության մեջ հաստատված պահպանողական, կարծիքային, դոգմատիկ և ոչ ազգային մտեկոմների մասին, հայ ժողովրդի անցյալի խնդիրները նշանադրապես չուսարանելու օգտին:

Սակայն Ջոն Կիբակոյանն իր գործունեությունը նարտակառուցել է միայն պատմական արժեքներ ստեղծելուն, այլև ստալինյան ժամանակաշրջանից հետո ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը: Նա անհրաժեշտություն էր համարում դրա մշակումը, որը պետք է հիմնված լիներ ոչ միայն առողջ մտածելակերպի, ազգային նոր մտեկոմների և հայրենասիրության վրա, այլև պետք է ուղղված լիներ անկախության գաղափարի ձևավորմանը, ժողովրդին ինքնուրույնությանն անցնելու մոխրագրաստմանը: Քննե՛ն նա միշտ արտահայտված էր հողմուրային Միության փլուզման անհնարինություն մասին, սակայն կրթիչ չի հրաժարվել կամ անտեսել Հայաստանի անկախ գոյության հնարավորությունը: Հիշում եմ, կրք հանրագումարի դեկլարությունը քննարկում էր ատոմակայանի կառուցման ծրագիրը, հայրս լինելուներից չէր բացքնում իր համոզմունքն այն այն, որ ստանց ԱԷԿ-ի Հայաստանն անկախ գոյություն ունենալ չի կարողանալու:

1960-ական թթ. կեսերին Ջոն Կիբակոյանը, Պարույր Մեսեղի² և իրենց սերնդակից պատմաբանների, գրողների, կուսակցական աշխատողների աշխարհայացքի ձևավորման վրա գգալի արիցություն ունեցան Հրաչյա Քոչարի³, Արտ Արդյանի⁴,

1 **Չարայան Իսկոկ Կիկոսի** (1908-80), կուսակցական, պետական գործիչ, 1953-58-ին՝ ՀԿԵ ԿԵ երկրորդ քարտուղար, 1958-60-ին՝ ՀԽՍՀ նախագահների խորհրդի նախագահի ստեղծված տեղակալ, 1960-66-ին՝ ՀԿԵ ԿԵ առաջին քարտուղար, 1966-80-ին՝ ԽՍՀՄ էկոլոգիայի և կենսոլոգիայի ակադեմիայի ակադեմիկոս, ԽՍՀՄ (1954-66), ՀԽՍՀ (1951-67) ԳԽ պատգամաբար:

2 **Ջոն (Նազարյան) Պարույր Մեսեղի** (1924-71), բանաստեղծ, գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, աշխատել է ՀԽՍՀ Գրականության ինստիտուտում, Հայաստանի Գրողների Միության (ՀԳՄ) փառլոգիայի քարտուղար, ԽՍՀՄ ԳԽ պատգամաբար (1966-70), երկնական երգիչը՝ «Անձամները կրամարում են», «Աննաշա մտեկոմություն», «Մլրտ մանուկներ», «Լուսին ընդ նետ», «Ուշացած իմ սեր», «Նամակը կրգոլ», «Երգ կրգոլ», «Անտի գանգալուստան», «Եռամսյն պատարալ», «Մարդը սիրի մեզ», «Երգի թույն»:

3 **Քոչար (Պարթևյան) Հրաչյա Քոչարի** (1910-65), գրող, կուսակցական, խմբագրիչ է «Ուր թարս» թերթը, «Մեդիկաման գրականություն», «Ուրի» տնտեսները, նրա զգլին են պատկերում «Կանան կարդան», «Օգտն կուսարի մանուկարիցությունը», «Նամակներ», «Կուրսու» վարակները, «Մեծ սան գրականները» վնալը, «Ժամանակներ», «Նամակներին մանակներ գրողը բանակից», «Արարական թրսու», «Քարեկանություն», «Ապխտակ գիրքը» պատկանելից ժողովրդականները:

4 **Արդյան Արտ Գրիգորի** (1905-86), լուսագրող, կուսակցական գործիչ, ՀԽՍՀ մշակույթի փոստակալոր գործիչ, բանաստեղծ է 1937-ին, արքարագրիչ 1954-ին, 1956-86-ին՝ ՀԿԵ ԿԵ «Լճակնական» տեղակալ տնտեսի պետալոր խմբագրիչ, ՀԽՍՀ ԳԽ պատգամաբար (1959-71):

Ալուո Հովհաննիսյանի¹ և ուրիշների քաղաքական հարազրկերը: Այդ հանգամանքով էլ պայմանավորված 1964 թ. Ձմեռ Կիրակոսյանի² Շատուր Աբալյանի³ և Հովհաննես Ինճիկյանի⁴ հետ միասին ստեղծագրած մամուլը Հեկե Կե՛ Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարեկնից հանրագնատարրումն պետականորեն զեղու մասին: Այդ հանգամանքով էլ նաև պայմանավորված Ձմեռ Կիրակոսյանի անցուարարնից Հայկական հարցի պատմությանն ու ցեղասպանության խնդրին իր պատմագիտական աշխատությունների (Տես՝ Ձմեռ Կիրակոսյանի աշխատությունների ժամանակագրական ցանկը, էջ 654-69), Առնաշին Դարաբաղը և Կոմիտիլյաներ Հայաստանին վերամիավորելու հասարակության համար ոչ տեսանելի իր գործունեության մեջ (Տես՝ Եստրոն Յ. Постлесловие, էջ 526-7): Ձմեռ Կիրակոսյանը դառնում է ձևավորվող նոր հոսանքի առաջամարտիկներից մեկը, չգնահատվելով, թե ինչ դժգոհությունների է հանդիպելու իր այդ խորին ճանապարհին:

1965 թ. յույս է տեսնում Ձմեռ Կիրակոսյանի - Առաշին համալսարանին պատերազմը և արևմտամայրությունը - աշխատությունը, որը մահ դարձավ իր գրեթե քաղաքական տանհամախոսությունը: Թեև հրատարակված արդեն հայտնվել էին ցեղասպանության չորսական վերաբերելու գիտական մի շարք աշխատություններ, Ձմեռ Կիրակոսյանի վերջը՝ իր նկրտված մտեցումներով, գիտականությամբ և հրատարակախոսական ուղով, մեծ արժանատի գտավ Հայաստանում, ինչի մասին վկայում են ներքև ժողովածուում գեներալիզմ բազմաթիվ գրախոսականները: Գծրորը հավանության արժանացավ մահ Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական և գիտական շրջանակների կողմից, որոնք դեռևս վերապահ վերաբերվումը ունեին խորհրդանայ պատմագրության մտեցումների և մեթոդականության նկատմամբ (Տես՝ Հովհաննիսյան Ռ. Գրախոսական, էջ 103-6):

- 1 **Ալուոյան Շատուր Պազկի** (1912-82), պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, աշխատել է Հեկե Կե, ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտում, 1961-68-ին՝ ԽՍՀՄ ԿԿ ակադեմիայի Մարտիակ-Լենինիբիլի Ինստիտուտի (ՄԻԻ) հայկական ժամանակակից ստեղծել, 1969-73-ին՝ ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների - Տեղեկագրի - ինստիտուտի, դասախոսել է ԽՍՀ-ում, ՀԽՍՀ ԳԻ պատմամանկիր (1963-71), ԽՍՀՄ-ի աշխատությունների - Մեծ Հոբանները և Հայաստանի աշխատակիցների արքայաղ սովետական իշխանության հարցանակի համար, - Մելաքյան Մելիքյան, - Հայ ժողովրդի պատմագրական արքայաղ, - Հեղեմները և այլ ժողովրդի պատմագրական արքայաղ, - Ռուսաստանի վերջի հայ ժողովրդի պատմական ճանապարհներ:
- 2 **Ինճիկյան Հովհաննես Գրիգորի** (1913-90), պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ արևելագիտության բաժանմունքի գաղթի (1958-71), Արևելագիտության ինստիտուտի անդրին (1971-84), ԽՍՀՄ-ի աշխատությունների - Բարդյան Կեկեյան, - Օսմանյան կայսրության անկումը, - Մեղիկյանի հայկականությունը և վերապատմությունը, - Երբայտոս Օսմանյանի անկումը:
- 3 **Հովհաննիսյան Ալուո Գուրգենի** (1887-1972), կուսակցական, գիտական գրծի, պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1913-15-ին՝ Դուռախանիկ է Շուշիի հայկոս նախարանում, 1918-19-ին՝ Մուսկոսի Լուսարյան նախարանում, միաժամանակ աշխատել է Հայկական գրծիի կոմիտեի և Կուսակցության կուսակցական բաժնի գաղթի, 1920-ին Բ.Լ.Կոստանի ստեղծության կողմից մասնակցել է ՀՀ կուսակցության հետ բանակցություններին, եղել է ՀԽՍՀ ստեղծված իրազմության ժողովրդական կոմիտեի, 1921-27-ին՝ Հեկե Կե ակադեմիայի քաղաքացի, քաղաքացի է 1937-ին, արքայաղվել 1954-ին, 1954-72-ին՝ ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի նոր արևմտյան բաժնի գաղթի, ԽՍՀՄ-ի աշխատությունների - Գրիգորիի հայ պատմագրական ճաղի արևմտյան, - Կարաբեկյանի և նրա ժամանակը, - Հեղեմի և ընտրություններ:

Կանգ չստանալով իր այդ նպատակային վրա՝ Ձոն Կիրակոսյանը նախաձեռնում է և ՀԿԿ ԿԿ ինֆորմացիայի և պրոպագանդայի կազմերի բաժնի փաթիլի տնօրեն, պատմաբան Ռուբեն Սահակյանի՝ հետ միասին սկսում է Հայաստանին վերաբերող դիֆամացիոսական փաստաթղթերի ի մի բերելու և խորզանելու հակաշահուստի աշխատանքը: Երա խմբագրությանը 1972 թ. յույս տեսած «Հայաստանը միջազգային դիֆամացիոսության և սովետական պրոպագանդայի քաղաքականության փաստաթղթերում: 1828-1923» ժողովածուն, որն այդ աշխատ էլ չի կորցրել իր քաղաքական և պատմագիտական նշանակությունը, արժանազատվելով թե համընդհանուր, թե Սփյուռքի հասարակականության բարձր գնահատականին: Գրքի գիտական աստիճանում նա նուրբի է լուսարանում, մեկնաբանում և գնահատում նախ ժողովրդի քաղաքական պատմությունը, Հայկական հարցի դիֆամացիոսական պատմության կարևոր այդ ժամանակաշրջանը, մշակամասնակ վերջնելով ցարս չգալ գործող գաղափարախոսության թուլաբարձի շրջանակներին:

Մարայն խորշուկյան «սպասուկանագծան» տարիները փոխարինվել էին բրեժնևյան լնացման շրջանով, ինչը որոշմամբ մտածելակերպ և մտածողիզան ունեցող կուսակցական աշխատակիցներին և գիտնականներին հնարավորություն էր ընձեռնել վերականգնմանազուր և կրկադրամափոխվելու, կրկին անցնելու փզրեն կուսակցական ստյաններին և անվտանգության մարմիններին մերադրանքներ և գրագրտանքներ ուղղելու սովորական գործելակերպին: Թեև, փարկով Կենտրոնի գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժինը, Ձոն Կիրակոսյանը բազմազաննիս բարձր դիրք էր գրադեցնում այդ ժամանակվա կուսակցական ինֆորմաչուում, որվա կուսակցական ղեկավարությունը բաշատարար ընդունելը կրկին կուսարևուտնը և, հիմնվելով սպասուկանության և «բարձրական օրենկախիզմի» մեջ իր իսկ կողմից կրոպարակ նետած մերադրանքների վրա, ասնձազերծելը գրագրտական նամակների հուր իշխանական գիրին ստյանները: Հիմնական նամակներից մեկն էլ ստրակցովեց նույնիսկ ՀԿԿ ԿԿ գաղափարախոսության գծով քարոտչարի կողմից (Տե՛ս: Товарищ С. Справка о сборнике "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики", էջ 135-44): Մարտրանքներից մեկն էլ այն էր, որ ժողովածուի մասին դրական գրախոսական է կրոպարակել դաշնակցական «Արթակ» շաբադրանքը:

Երկու տարի շարունակ Ձոն Կիրակոսյանի, նրա ընտանիքի և ընկերների շուրջ թանձրացել էր անարևկումների և հետազոտությունների մասի նրնդրուտ, որն, անկասկած, իր անզորարարձն ունեցավ նրա ստորդության վրա:

Ձոն Կիրակոսյանը չնածել մեղքերը ժալոս և շարունակել էլ ՀԿԿ ԿԿ «դառավձ-

3 Սահակյան Ռուբեն Գաղափար (1929-98), քաղաքական, դիֆամացիոս, պատմական գիտությունների դրկուր, աշխատել է ԳԱՄ Արևելագիտության ինստիտուտում, 1971-75-ին՝ ՀԿԿ ԿԿ ինֆորմացիայի և պրոպագանդայի կազմերի բաժնի փաթիլի տնօրեն, 1975-81-ին՝ Զրանդաչում ԽՍՀՄ դիֆամացիոսական ստադիս քարոտչար, 1981-98-ին՝ Հայաստանի ԳԱՄ Արևելագիտության ինստիտուտի Թրադուրի բաժնի փաթիլ, հիմնական աշխատությունները՝ «Սովետաթուրական հարակրոտչուունների պատմության հակադիտական քաղաքանուր ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ», «Թուրք-Իրանական հարակրոտչուուններ և Կիձկան 1919-21 թթ.», «Տերադրանքային պատմությունը»:

դին», այլ պատրաստեց և Մուկիա ուղարկեց լուսատրական տեղեկանք ժողովածու-
 ի, առաջարկեց և իր դեմ ուղղված գրադարձումների մասին: Այդ լրնարկում կուսակցա-
 կան-գաղափարախոսական մեղքնան գործի էր դրել - սե ընդշննախոսները» - մեխո-
 միզը, ԽՄԿԿ ԿԿ համապատասխան բաժիններում տեղի ունեցած գրքին վերաբե-
 լող շենարկումներ, որոնց արդյունքում Մուկիայում աչքաես էլ ազգայնամտության
 նշույլ անգամ չգտան Ձոն Կիրակոսյանի կազմած աշխատության մեջ: Այս միջադե-
 պի և 1974 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած իշխանափոխության արդյունքում ՀԿԿ
 ԿԿ գաղափարախոսության գծով քարտուղարին - աստգարիկը - վնասված հաս-
 տատություններից մեկի տնօրինությունը, իսկ Ձոն Կիրակոսյանին՝ ՀԽՍՀ պետարին
 գործերի նախարարի պաշտոնը:

Մտածոներով նոր պաշտոնը, Ձոն Կիրակոսյանը շարունակեց իր գիտական և
 մանկագրածական քեղուն գործունեությունը, միաժամանակ փորձելով լուսարնա-
 կազես նոր որակ և ոճ հաղորդել նախարարության աշխատանքներին: ՀԽՍՀ արտ-
 գործնախարարության գործունեությունը կրում էր ձևական, ոչ լուսարնական բնույթ,
 քանի որ ԽՍՀՄ արտարին քաղաքականությանը վերաբեղող ողջուններն քննոն-
 վում և իրականացվում էին Մուկիայում, և սահմանափակվում էր էինմանքանում
 արադրյալարգային և կուսպատասխան հարգելով: Նախարարության նրկո քա-
 ժրոններում աշխատող շուրջ 10 աշխատակիցները համարվում էին խորհրդային դի-
 վանագետներ, բեև նրանցից քչերն էին գործուղվում աշխատանքի արտեղքում
 ԽՍՀՄ դեսպանություններ:

Իր գործունեությանը Ձոն Կիրակոսյանը փորձեց ակտիվացնել նախարարության
 քաղաքական-տեղեկատվական գործառույթը: Նա համոզված էր, և այդ ուղղությանը
 համապատասխան գործունեություն էր տանում նաև Մուկիայում (Տես՝ ИСХРАТОН
 В. Я СЫН ТВОЙ, ОТЕЧЕСТВО! У ВОСТОКОВ ВОШЛИТЕЙ ПОЛИТИКА И ДИПЛОМАТИИ
 Армения, էջ 594-600), որ ԽՍՀՄ հանրագիտությունները, տվյալ սերտագայում՝ Հա-
 յատանը, էլնելով պատմության առանձնաժողովություններից, Սփյուռքի ասկայու-
 րյան հանգանակից և այլ հարցերից, երկրի ընթանուր քաղաքականության շրտ-
 նակներում, պետք է իրականացնեն շատ ավելի ինքնուրույն գիծ:

1975-85 թթ. ընթացքում, իր գրքերով և նորգիծներով, որոնք լուսի պատնագետա-
 կան նշանակությունից, ունեին նաև հրապարակախոսական և գաղափարախոսական
 բնույթ, Ձոն Կիրակոսյանը նպատակաղղվել էր քաղաքական գիտելիք հարդրելու
 միջոցով ինքնուրույն մտածելակերպ սերմանել հասարակության ննադալղղին լուսի
 գանգիծներին: «Պատմագիտություն, հրապարակախոսություն և դիվանագիտու-
 րյուն ներանուղ իր գործունեությունը Ձոն Կիրակոսյանը բնուղյուն էր որպես -քա-
 ղարական ինքագիտություն», նոր բնագավառ, որը ոչ միայն պետք է քաղաքական
 տեղեկատվությանը պակամեղը Հայաստանի դեկազարությանը, գիտական և հասար-
 ակագիտության լուսի շրտաններին, այլև պարտունակեր Սփյուռքին, Խորհրդային Միու-
 րյան այլ հանրագիտություններին և արտասահմանյան երկրներին ուղղված Հա-
 յատանին և հայկական խնդրներին վերաբեղող քարտուղարույն: Այստեղ նա մեծ
 նշանակություն էր տաղես Սփյուռքի հետ համաղղված իրականացվող հակաքարտուղ-

չորյանը, աչիմըն Թուրքիայի պատմաբանների, քաղաքական գործիչների կողմից հայ ժողովրդի պատմության կեղծադարձության դեմ պայքարին: Ձեռն Կիրակոսյանի համոզմամբ, այդ աշխատանքը պետք է տարբեր պետական մակարդակով, այդ բովան ՀՅԸՄ արտգործնախարարության միջոցով՝ «արևմտյան ինտելեկտուալներ», մեքսիկոյի Թուրքիայի հակազգային քաղաքականության, ՆԱՏՕ-ի դեմ ուղղված խորհրդային գաղափարախոսության շրջանակներում:

Ձեռն Կիրակոսյանի կյանքի վերջին տարիներին ինձ վճարվեց համագործակցել իր նեո քաղաքագիտական-տեղեկատվական բնագավառում, համախելեղմանկե իրական, իսկ նեոազգայն՝ կուստարաբարբան պատրաստել «Ձիմեկուսի և նրա պատճառ-քաղաքագիտական մասնաբաժնի» (1986, 2007) և «Նրիտուրբերը պատմության դատաստանի առաջ» (տունքեմ՝ 1986, 1989, անգերեմ՝ 1992) աշխատությունները: 1980 թ. ևս աշխատանքի անցա ՀՅԸՄ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնում, իր համոզմամբ էր ԽՍՀՄ ԳԱ համադրատախանի հաստատության մասնաճյուղը եղևանում: Կենտրոնը գրառվում էր ԽՍՀՄ-ում և աչքոք հասարակագիտության բնագավառում գիտական տեղեկատվության մշակմամբ և տարածմամբ, արտադատում էր գրքերի ռեֆերատներ, տպագրված գրականության մատենագիտություն, բեմադրվեց տեսություններ: Կենտրոնի «Հայագիտությունը արտասահմանում» ինձ վճարված րամից տարգրում էր ԽՍՀՄ-ում կամ արտասահմանում չուս տեսած հայագիտական գրականության ռեֆերատներ և տեսություններ: Այս մատենաշարի միջոցով կուստարաբարբում և բայ կամ ժառանգական օգտագործման համար գրիվեց տարածվում Այն քաղաքական հայագիտությանը վերաբերող նյութեր և գրականության տեսություններ (Տես՝ Ձեռն Կիրակոսյանի աշխատությունների ժամանակագրական ցանկը, էջ 654-69): Այսպես, Հայաստանի դեմագիտությանը և գիտական շրջանները նեոազգայնություն ստացան ժամերանաչու արտասահմանում Հայկական հարցին վերաբերող հարիմներին և արևմտյան կուստարաբարբներին: Կեզգեմ Ա Ամենայն Հայոց երդանակիչատակ կարողիկոսի և Ձեռն Կիրակոսյանի միջև հաստատված պայմանախորվածության արդյունքում արտգործնախարարությունը տեսնում էր արտերկրի բեղերն ու անտագրեր, որենց համադրատախանի նյութերը քաղգմանկում ու գյակվում Այն, ինչից նեոա հրատարակվում Կենտրոնի կողմից: Դրանք տարածվում էին նաև Հայաստանից ցուքս, ուրարկվում միտքմանկան և հանրագիտական գրադարաններին: Գլխամատային ինտելեկտուալի և երևանի Կենտրոնի միջև հաստատված համագործակցության արդյունքում 1985 թ. Մոսկվայում կուստարաբարբից այն ժամանակեխ համար նախարկեցը չունեցող «Օսմանյան կայսրության հայերի 1915-16 թթ. ռեզոլուցիայից բուքմուսական պատմագրության րուսագրանմամբ» վերլուծական տեսությունը (Տես՝ Կուզաքեռի Ա. Ուսկառ, էջ 404-5):

Ընդամին նշենք, որ քաղաքական հայագիտության խորիլներով, պետական իրական ճեզը քաղաքագիտությանը և հակաքաղաքագիտությանը գրառվող հաստատության կամ նիմնադրանի տեղեղմունը աշմնակրան է նաև աչքոք, այն կարող է մեծապես նպաստել մեր նպատակախ պետության արտազին քաղաքականության իրագործմանը:

Իր գործունեության շրջանակներում Ձեռն Կիրակոսյանը գրառի տեղ էր հատկաց-

մո՞տ Սփյուռքի հետ հարաբերություններին և համագործակցությանը: Նա իրավաբան համարում էր, որ տարրեր երկրներում ապրող և գործող մեր հայրենակիցներն ու սփյուռքահայ կառույցները մեծ հնարավորություններ ունեն հայրենասեր իրավասացներու համատեղ մշակված քաղաքական ուղեցիծ, մասնավորապես, սփյուռքահայությանը մշտապես արթուն պահելու և մրա ուժերը պատմության խեղաբացման քաղաքականության դեմ պայքարում օգտագործելու նպատակով: Նա մեծ համակրանք և հեղինակություն էր վայելում Սփյուռքում, ինչի մասին եմ վկայում գրքում զետեղված բազմաթիվ գրախոսականները, հոդվածներն ու ամենակամ ճանաչակիցը: Նա բազմաթիվ կապեր էր հաստատել և պահպանում պատմաբանների, կազմակերպությունների, անհատների հետ, որոնք նրան օգնում էին նյութերով, աշխատում փաստաթղթեր հայրասրելու, ժողովածուներ, հոդվածներ և մեծագործություններ ապագադեղու ուղղությամբ: Ձոն Կիբակոսյանը համագործակցում էր Յուրի Բարսեղովի (Մոսկվա), Յուրի Պետրոսյանի (Լենինգրադ), Ռիչարդ Հոֆմաննիսյանի, Վահագն Դադրյանի (ԱՄՆ), Պատկուաշ Օհանյանի (Արվենտինա), Աբրուր Բեյլնդյանի (Շրանգիա), Ալուայի Նուսիրյանի (Կիպրոս) և շատ ուրիշ հայ պատմաբանների հետ:

Ձոն Կիբակոսյանն օգտագործում էր նաև միտրենական կամ հանրագիտական պատվիրակությունների կազմում տարրեր երկրներ գործազգներ հանգամանք՝ համայնքների և համայնքային կառույցների հետ հանդիպումներ, ելույթներ, դասախոսություններ ունենալու համար: Մասնավորապես, 1978 թ. ԽՍՀՄ պատվիրակության կազմում Ձոն Կիրակոսյանը մեկնել էր ԱՄՆ՝ մասնակցելու ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 33-րդ նստաշրջանի աշխատանքներին: Ստանալով բազմաթիվ հրավերներ անդիվանայ կազմակերպություններից, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը շրջազայություն կատարեց ԱՄՆ հայաշատ նահանգներ, ելույթներ ունենալով հայրենակիցների տարրեր շրջանակների առջև:

«Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» և «Երիտրուբերդ պատմության դասառտանի առաք» երկխոսության աշխատություններից բացի, իր կտանքի վերջին տարիներին Ձոն Կիրակոսյանը հեղինակեց մի շարք նախադեպը յոթնեղո քաղաքագիտական բնույթի հոդվածներ, որոնք Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կամիտեի խորհրդակով ուղարկվեցին և արտատպվեցին նաև սփյուռքահայ մամուլում, այդ թվում՝ օտարալեզու: «Կեղծիքը ողբան կարող է սպղել», «Հայերի վերաբնակեցումը», «Պատմության փաստերը և և տեք», «Սփյուռքահայության պատմական իրականը», «Ամենավտանգավոր ստան աշափաղիված ճշմարտությունն է», «Կեղծարարությունը շարունակվում է», «Պատմության փաստերը ծոռ հայելու մեջ», «Դեք ստան եր սղո՛խնար», «Քուրդական կեղծարարության անդրկայան փաստարանները», «Քուրդական պաշտփաղախության թաղիտաղիները», «Պանրուբերդի ազրեիվի դրկերինան երեկ և այսօր», «Անկարելի է մրազնել պատմության ճշմարտությունը» հոդվածները ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարի կողմից բազմաբազմ խնդիրները դուրս էին բերում միջազգային հարաբերությունների ոլորտ, դասումն րումն բննաբնությունների առաջնա ոչ միայն սփյուռքահայ մամուլի էլեքում, այլև արևմտյան մայրաքաղաքներում, մասնավորապես՝ Անկարայում:

Ձև կիրառության նման գործունեությանը դիվերտյուն էր ատարանում Անկարայում, Երևանում, Մոսկվայում և այնքան էլ միանշանակ չէր ընդունվում Աֆյուրյում: Անկարայում իր դիվերտյունն էր հայտնում Մոսկվայի ԽՍՀՄ արտաքին բաղադրակազմության Թուրքիայի հետ բարիբուրոցիական հարաբերությունների պահպանման ուղեգիծը Հայաստանի դեկլարության կողմից իրավազուտ համար: Մոսկվան Հայաստանի իշխանություններին մտադրում էր ազգայնականություն, անկախ գրեթե անկերպի մեջ, թեև դրա համար պատճառ էին հանդիսանում հիմնականում Հայաստանի որդյ պատմաբանների և կրթականական գործիչների կրթմից ԽՍՀՄ ԿԿ ուղարկվող անամուն կամ ստորագրված գրագրությունները բնույթի ճանաչմանը: Աֆյուրյանում որդյ շրջանակներ, մասնավորապես, Հայ Մեղաբաժնական Գաղնակցության ներկայացուցիչներն ու մասնուց, ընդհանուր առմամբ ուղղունելով Ձև կիրառության հայ-բաղադրական հարաբերություններին վերաբերող ժողովուրդները, բնադատում էին նրան ժայր-խնինյան մերթադարանությամբ ատարանորկիր, հայ ժողովրդի պատմության մեջ Ռուսաստանի, ԽՍՀՄ զերն ու նշանակությունը գեղատանաստեղծ, Գաղնակցությանը բնադարատելու համար, միաժամանակ հայտարարելով որ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի գործունեությանը որևէ զեղակատարություն ունենալ չէր կարող, բանի որ արտաքին բարարականությանը վերաբերող զուղաններ միակ ընդունող Մոսկվան էր և այլն:

Ձև կիրառության անվան շտրջ տեղեղծված վերաբերմունցի վառ օղնակներից է «Աֆյուրյանայության պատմական իրադանրը» հողվածի հետ կապված դրվագը: Այն ստորագրվել էր Ջ.Սահակյան կողմանվամբ և կրատարակվել աֆյուրյանայ մասնուցում: Արձագանքելով համայնարիային մամուլի էլեբրում հայտնված բաղբախոս աֆյուրյանայիններին Թուրքիայում բնակեցնելու յոթերին, Ձև կիրառության աֆյուրյանային կր էր անում շտուսմալ իլննց պատմական իրադանրը հայրենիքի նկատմամբ և արադարկ գեղատարության ճանաչման համար: Երևանից ստագված գրարարի «ճանեղծաղի» աղբյուրում (այս անվան նույնպես մատմանչված էր «Աղբաղի»-ի կողմից հողվածին դրականորեն արձագանքելու համգամանրը) ԽՍՀՄ Կենտկոնը պահանքեց պատճել հողվածի հնդինակնն, սակայն այս անգամ, ի արտել ՎԿԿ ԿԿ դեկլարության, իննիջը հնարավոր եղավ հարթել (Տես՝ Լետարյու Ռ. Ուսուս, էջ 385): Հողվածը մեծ ոգևորություն ատարացրեց աֆյուրյանայ մամուլի էլեբրում, սակայն եղան նաև հողվածագրեց, դրանք այն համարեցին անինաստ. խորեղբային բաղարականությանը շամատարատասխանող բայլ (Տես՝ Աղբարյան Գ. «Հայ Դատը և... Աֆյուրյանում», էջ 270-2) և այլն:

Ձև կիրառության գիտական և գիտա-երագրակազմատական աշխատություններում կարմիր թեղի պես անցնում են հայ ժողովրդի պատմությունից դասեր բաղելու, սակայն ինդիվիդներ շտրջ իտանախանրելու ու միտանակամություն հանելու թեղերու, սակայն արձեղները գնահատելու ու արահայանելու սկզբունքները, այլննրն այն, ինչն աղբյան անհրաժեղտ է մեղ նաև այսօր: Լուսարանելով 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի պատմության բարդ և դժվարին շրջանը, նա հայ ժողովրդի հետ կատարվածի համար ոչ միայն մեղադրում էր Աղբող Հանիղ 2-րդ, Եղբարյաների և ըն-

մազակամների որոնքած հայաշինչ ծրագրերը և բննաբարտմ մեծ տերությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում, աչև նշտագես շխտում արեմտահայությունն ազգային-ազատագրական պայքարի թուղ շննելու, միասնակամության, ընդհանուր կենտրոնի թագակայության, միջկուտակեցման անհնատ պայքարի թագասական հանգամանքները, կամակրական շարժումը սկսելուց ստաղ թուղ և կշտարտված մտեղություններ հանդես բերելու, 1918-20 թթ. շննապրում իրատեսական և հախասարակչոված արտաքին քաղաքանություն որեկերելու, ստղ պատեղագծի ժամանակ Սփյուռքի կրոնից արեմտահայության պաշտաշին և Հայոց ցեղասարսնության նամաչանը կերարեղող միասնական ծրագիր նշակելու, արեմտահայության իրավունքները ներկայացնող կազմակերպություն ստեղծելու, պատնության իտեղաթյուրումների դեմ համարված գործունեություն իրականացնելու անծրաժեշտությունը: Սակայն, դերսխտարաթ, իր եղազած գաղափարները ոչ միայն վարմիք կերպով չեն իրագործվում եռախնակ աչաթ, աչև թուղնեցին իր իսկ դեմ: Ներկա ժողգամտում գետեկված փատարեղերը վկայում են այն մասին, որ, թեև Ջոն Կիրակոսյանը մեծ ժողգեղակամություն էր վայելում թե Հայաստանում, թե՛ Սփյուռքում, նա այլազես էլ արժանվույնս յգնահատելից ժամանակի քաղաքական և գեղապես - ընտրանու - կրոնից:

Ջոն Կիրակոսյանի գործունեությունն ամբողջացնելու նպատակով մենք ծրագրում ենք առանձին գրքով հրատարակել նաև իր գետա-հրապարակախտական՝ հասարակայնությանը թիչ հայտնի եռոչխածները, ինչպես նաև սփյուռքահայությանն ողղված եղաթները, Հայաստանի ղեկավարությանը ներկայացված տեղեկանքներն ու ստագարկները:

Ներկա ժողգամտմն ներառում է Ջոն Կիրակոսյանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող տագալիր և ճեղազեր քազմաթիվ նյութեր և փատարեղեր՝ գրախտականներ նրա եղազգեղակամների մասին, նամակներ, նոտագրեր, հատվածներ հուչապատումներից ու օրագրերից, պատմվածքներ, էսեններ, հուչեր, քամաստեղծություններ և այլն: Անտիպ փատարեղերը երմնակամում բնողղված են Ջոն Կիրակոսյանի աննական արթիլից: Գրքում գետեկված նյութերի միջոցով մենք փորձել ենք ընթերցողին ներկայացնել ոչ միայն Ջոն Կիրակոսյանի կյանքն ու գործունեությունը Հայաստանի և Սփյուռքի իր ժամանակակիցների հայազրով ու գնահատակամներով, աչև պատեղերացում տաղ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման համար 20-ամյա նետարեղից և կարևոր մի ժամանակաշրջանի մտիցն, ցուչց տաղ Ջոն Կիրակոսյանի դերն այղ ժամանակահատվածի շննապրում:

Ընթերցողին մատչելի դարձնելու նպատակով նյութը ներկայացված է ժամանակագրական կարգով, բնագրի տեսքով՝ հայերեն և ռուսերեն լեզունեղով, իսկ արեմտահայերենով եղատարակված հողգամներն ու նամակները՝ հայատոտսյան ողղակությունը: Յուղաբանչյուր հողգամ, գրախտական, նամակ օժտված է համապատակաման ժամոթագոթյուններով՝ օգտագործված աղջյուղի և ներխնակի մասին: Տրիում է նաև Ջոն Կիրակոսյանի կենագրությունը և աչխաստթյունների ժամանակագրական ցանկը:

A 96830

ԳՈՒՐԳԵՆ ՅՈՎԱՆՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի ընկ. Ջ. Կիրակոսյան

Քաղաքից բացակայելու կտարակցությանը ուշացումով էի ձեռք բերել Ձեր՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» գիրքը և այսօր միայն ավարտեցի նրա ընթերցումը: Ես մեկն եմ շաղկապին այն մտափորակամեծից, որ ուշացիք նեանում է մեր պատմական գրականությանը: Չեմ բարցնի, որ համախառն տրամադրությունն մշուշվել է, երբ տեսել եմ պատմական լավ նյութը, սթիլգրաֆիկ փաստերը շարադրված են անփույթ, հայաց լեզվի հարստությունն ու գեղեցկությունն անտեսելով: Մի այլ անգամ ըսվել էր գրագեղ տեսնելով, որ պատմական փաստեղծի նեա փարձում են անփույթ, տարյորմների նկատմամբ անարտասպասանառո: Չգիտես ինչու անտեսվել է Լեոյի սրամշակի հայերենը, շարադրելու նրա գեղեցիկ եզրանակը:

Ինձ համար համեմատել է հայրենի Ձեզ, որ Ձեր գրքի ընթերցումը մի ներքին, լուր բաժականությունն պատմառեց ինձ իր լրջությամբ, բարեխղճությամբ, գիտական խղճությամբ ու լեզվի կուլտությամբ: Դա այն գրքերից է, որի ընթերցումից նեառ աննկատելիորեն ինքը քեզ շննջում ես. «Հանելի է այրագիտի գրքի հեղինակ լինել»: Անա ինչու, սիրելի բարեկամ, անիջողմբն շնորհավորում եմ Ձեզ և գանձանում նոր հարություններ գիտության մեր:

Հարգանքներով:

1 Հովնան (Հովնանիայան) Գարգին Ներսիսի (1910-2000), գրականագետ, գրող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, 1954-64-ին՝ ՀԽՄԿ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի տնօրեն, Իմնական աշխատությունների՝ «Մարտին Գարգին և նաջ կղզուրդան», «Ռուս-նայ գրական կրակեղ 19-20 դարերում», «Լեոյ Արազոնը Հայաստանի և նայ մշակույթի մարմն», «Անլախը Բուստակյան»:

2 Ձեմ Կիրակոսյանի անննական ստիլով. - Կտակ մեմ Կիրակոսյանի, Նյույորկ, 1965, 22 հունիս:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՐԱՄՅԱՆ¹

**ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆ Ջ.Ս.
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐԿԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԵՎ ԱՐԵՎԱՏԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (1914-16 ԹԹ.)²**

Վերջերս լույս տեսավ պատմական գիտությունների քննաձեռն Ջ.Ս. Կիրավոսյանի - Առաջին համաշխարհային պատերազմի և արևմտահայությունը (1914-16 թթ.) - ծավալուն մենագրությունը, որը լուսարանում է հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը՝ 1915-16 թթ. եղեռնը:

Անապոլոսից ստաջին գլխում հանգամանորեն քննարկվում է 1908 թ. երիտորքական հեղափոխությունից հետո Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված իրադրությանը՝ մասնավորապես ոչ թողք ժողովուրդների ազգային և սոցիալական ճնշման ու մեղացման, ազգային-ազատագրական շարժումների զարթոնքի, երիտրաջրական մեծապետական շտեմերի հետագա ակտիվացման ամփոփումը:

Երիտորքների վերնախավային հեղաշրջումը չլուծեց հեղափոխության աստիճանից սոցիալական ոչ մի խնդիր: Օսադերկրյա կապիտալը, ուժեղացնելով իր ներքավանդումը Թուրքիա, աֆղի ու աֆլի կախման մեջ դրեց իրենից երիտրաջրական իշխանությանը՝ սնտեսության և քաղաքականության բոլոր ոլորտներում: Հենվելով վերն-կապիտալիստական, ինտելիգենտական շահագրգռման մեղրի վրա՝ երկրական կապիտալը աֆղի անտանելի էր դարձնում ընչազորիկ գյուղացիության շահագրգռումը՝ մշտա էլ հանդես գալով գյուղի պարագիտային տարրերի, պետական բյուրոկրատիայի հետ միասնական ճակատով: Այս գլխում հեղինակը առանձնակի ուշադրություն է դարձնում Օսմանյան կայսրության աննապաստան հարգի՝ ոչ թողք ժող-

1 **Քաղաքական Կարգադրու Կերտոն** (1911-80), պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, 1944-80-ին՝ Երևանի հետախույզ մանկավարժական ինստիտուտի տնօրեն, Խ. Արտվինի անվ. Հայկական պետական մանկագիտական ինստիտուտի (ՀՊՄԻ) ընդհանուր պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմության ինստիտուտի դեկան, կրթական աշխատությունը՝ «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի և ազգային-ազատագրական շարժման օրինակալության հարցի շարք»:

2 **Քաղաքական Կ. Ջ.Ս. Կիրավոսյան**, Առաջին համաշխարհային պատերազմի և արևմտահայությունը (1914-16). - Խ.: Հայաստան, - 1965. - 312 էջ // *Պարզաբանական իմաստներ* (Երևան), - 1965. - 49, 2. - էջ 217-21:

վերջների ազգային մշակման վրա՝ քաղաքի վաստկերով ցույց տալով, որ եղևաբարբերը շարունակում էին ճշգրտված ժողովուրդների նկատմամբ արյունալի Արցախում համրի վարած քաղաքականությունը, դարձնելով այն ամենի հետևողական ու ինտենսիվ: Այդ էլ սրամաղ, որ կաշառքյան ոչ թուրջ ժողովուրդների, մասնավորապես արևմտահայերյան սեյիսական և ազգային առանց այն էլ անտանելի գլխավունակր ավելի վատարտալով երիտթորքերի իշխանության օրը:

Ուշագցած են գրքում ընդամ փնմակազանքան աշխարհներն ու համեմատությունները արևմտահայերյան թխական փոփոխությունների, ինչպես և Արևմտյան Հայաստանի փաղանքան ճխափոխությունների վերաբերյալ, որանք ցույց են տալիս համալխարհային առաջին պատերազմին նախորդած 50 տարիների ընթացքում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ Թուրքիայում կիրառված զարդադարձանքան քաղաքականության երթունք: Ժառանգելով այդ քաղաքականությունը Արցախ Համրից, երիտթորքերը ամենայն մանրամասնությամբ սկսեցին մշակել հայերի ընթացման մրալիքը: Հեղինակին հաջողվել է ճշշտ կերպով լուսարանել երիտթորքերի վերախաղային ներափոխությունը, փաստարան հարուստ նյութի հիման վրա ցույց տալ երիտթորքերի տիրապետության օրը սրանիստանիցի և պանթուրքիզմի հետագա զարդացումն ու խղղացումը:

Հեղինակն անղղաբարձում է նաև հայերի զննողից նախապարտադանան գրքում քաղքական շոփմնխտական պրոպագանդայի կատարված դեղին: Այդ պրոպագանդան ամեն կերպ շարաչախում էր մահմեդական ֆանատիզմը, նրան հարղղրում ամենի սանմարձակ ընդդ: Սրիտթորքերան պրոպագանդան թանափղում էր թուրք ազգաբնակչության գխտակցությունը ռուսայական մղղխանությանը, թուրքերին համարելով այնպիսի քարձր սար, որը կրկնում է միայն տիրապետելու և իշխելու համար: Օսմանյան կայսրության մեղ կիրառիղ պաշտոնական քաղաքականության նպատակն այս խնղրում այն էր, որ ընդպարկ և քաղքյան անթոխն իր թուրք դիպախտությունների համար մեղափղր համարել ոչ թուրք ժողովուրդներին: Եղ այս հայի վրա ամենի էին իղղանում ազգամղղյան ներխակությունները: Սրիտթորքերը ժղտում էին ազգային հարղի ստրաղությունը և անտանելով, որ թուրք ժողովրդի ազգային գխտակցության քարձրանաղում գողղրնաղ քարձրանում էր նաև մղղա ժողովուրդների ազգային գխտակցությունը՝ ճղտում էին անթոխ ստիմղղաղիայի ներարղել կաղղորքյան ոչ թուրք ժողովուրդներին, շոփմնխտական մի նպատակ, որին հարձարնեղում էին իղղնց պրոմանդությունը ինչպես պխտական օրղանները, այնպես էլ քաղքական մամղն ու փնմղղաղական իշխանությունները: Եղ ինչպես ճշշտ կերպով նղղում է նեղնակը, որքան իղղանում էր հուսալխարքյունը սանմանաղղաղան կարղելից, իղղիմաղղաղանների շոփմնխտական քաղաքականությունից, արևմտահայ ազգային քարձրաղղան, մտափղղաղանությունը, կղղտաղղաղությունը, ժողովրդի մղղա իղղվերը երես էին թղղում քաղքական պխտական մարձններից, հանղում այն եղղակաղղորքյան, որ այդ նղղր ռեղմի պաշխաններում նղղյմաղն հայերը դատապաղղաղում էին աղղղմանական ողղաղղան, որ հույ մարղր կանրի, գղղի, պաղղի ապախեղղության իղղնղղը չի կաղղղ լոմղել քաղքական պխտակաղղության շղղանակներում: Սուղղին գղղի վերղում հե-

դիմակց հանգում է ճշյտ եզրակացության, նշելով հայ ժողովրդի արեւմտյան հաստիքի շնաբերման պայմաններում արտաքին գործունեւորի համեմատությամբ նկրկին ազգակի՝ բուրժուական շրջակայքի ևս դերի առաջնությունը: «Մինչև 1914 թվականը, - գրում է նա, - կեդրոնադրելի որդեգրած հայաշինչ գործնակեղուր բարձրագոյնն էր պետական շարժարկեանութեան աստիճանի և միայն առիբ էր պետք, որ նա դառնար համապարփակ, ընդգրկելի ամբողջ արեւմտահայությունը» (Էջ 85):

Աշխատության երկրորդ գլխում պատմական լայն ֆոնի վրա հեղինակը բնութագրում է արեւմտահայության ճակատագրի հետ կապված մի շարք էական հանգամանքներ, որոնք սերտորեն առնչվում էին Արեւելյան հարցում միջազգային դիվանագիտության և մեծ տերությունների գաղթողական պլանների հետ՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստման և նրա սանձազերծման սկզբնական շրջանում: Նա անդրադառնում է թալիսման պատերազմներին, որոնք առիբ հանդիսացան, որպեսզի Ռուսաստանի ոգնությամբ բուրժուական լուծի յորտիկը, արեւմտահայությանը ազատագրելու հարցերը լայնորեն բնութայան ամենին հայրական հասարակարկության բոլոր շրջաններում: Նորից վերարացվում էր Հայրական հարցը՝ դիվանագիտական իսպիւրի և կեղծ փարիսեյական խառտունների առաջնեղ լայնելով ինտերիայիտական տերությունների թարսահանութայան համար: Բնորոշելով այդ ժամանակ լայն տարածում գտած մոտայնությունը, հեղինակը ճշյտ կերպով նշում է, որ ըստ Արիայն թրագրեանատվում էր բուրժական ռազմախորսարկան բնագիտության մահաբեր ռոժը և ընդհակառակը՝ գերագրեանատվում եղտական դիվանագիտության, եղտական գործիչների պատմական ճատերի նշանակությունը:

Հեղինակը հանգամանորեն բնութայան Արեւմտյան Հայաստանում ակնկարկող բարենորտունների հարցը, անդրադառնում կովրտահայ կոտակությունների դիրքին: Այս գլխում առանձնագրե հարցը է վերլուծված ճարտրան կոտակությունը թարսարկանութունը Հայրական հարցում: Այդ վերլուծությունը նա կատարում է եկրոպական տերությունների հետ ռուսական կայսրության արտաքին հարսերությունների բարդ ու հակասական որրտում, ճյոյ տալով ճարիզմի հետագրեյած իրական նրատակներն ու ճատունները, որոնք ակորղրագրե ըիտում էին նրա ինտերիայիտական պլաններից: Ճարտրական կոտակությունը ամեն կերպ վերծում էր ոգտակործնեղ Հայրական հարցը իր գաղթողական նկրտունների իրագրեյման համար: Հեղինակն փրցել տեղ է հատկացրեղ նաև այն նրատակների լայնահայտմանը, որ հետագրեյտն էին կայրերական Գերմանիան, Անգլիան և Ֆրանսիան Արեւմուր Արեւելքում, մասնագրոպրե արեւմտահայության հարցում: Երև անգրիական և իրանիական ճարսրային շրջանները, նշում է նա, թրքրիայում ունեղ կայրե ունին հայրական և հոմանական անտրական, գործարար շրջաննելի հետ և այդ կայրերը որդչակի լափով մասնագրե բնուր ունին, ապր գերմանական կոտակտար հնվում էր բուրժական կոտակտարության օճանդակության վրա, կոտակում էր վեր բարդայող բուրժական ազգային բործտակայի, բուն պետական ազարտի հետ:

Հանգամանորեն բնութայրելով գերմանա-բուրժական մերծեյման նրատակներն ու նշանակությունը, հեղինակը հանգում է հետևյաղ եզրակացության. «Գերմանական

խնայելիալիզի գործարարություններն էին, որ հանդես եկան յուրյան կատարողների ռազմանդի, նրանց կանխարգելան ծառայությունը պատվաստողների դեմոս - (Եղ 138): Բազմաթիվ փաստերով մեկնացնելով այն «նույր խաղը», որ ցուցաբերում էին խնայելիախառնական Անգլիան ու Զբանսիան արևմտամայրության հարցում, հեղինակը ցույց է տալիս նրանց հետո գնացող զարթոթալիզական-գալիտրական ծագումների բուն էությունը: Անգլիան ամեն կերպ ձգտում էր կասեցնել Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտի մեծացումը Արևելյան Անատոլիայում, փոխնակով, որ այդ հանգամանքը հետագա ցարստեպը կդառնա շրջանակական զարթոթալիզ սեյտակտությունը և զգալի հարձակ կհասցնի նրա գալիտրական սղաննելին: Քուրդիայի անբողջականության պահպանումը արևելյան սամոններում, այսպիսով, շատ մտնում էր Անգլիային և լիակին համագտոտալիզում էր նրա չաներին՝ մեծ տերությունների միջև ստեղծված ուժերի փոխարարությունների պայմաններում: Զբանսիան նույնպես հետապնդում էր յուրյան Օսմանյան կայսրությունից մարսիմոս բաժին կորակելու նպատակը և Հայկական հարցի աշխուժացումը լոկ սղաննի ստիք, հարմար միջոց էր Զբանսիական գլխավորությունից մեղքին՝ Քուրդիայի վրա նշյում գործարարելու, իր բուն նպատակներին հասնելու համար:

Կանգ առնելով հայկական բազմությունների, Արեմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրում խնայելիախառնական տերությունների բոլոր դիրքի վրա, բացահայտելով նրանց միջև առկա հակասությունները, ցույց տալով նրանց հետապնդում բուն նպատակները, հեղինակը հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Այսպիսով, Արեմտյանի բուրժուական շրջանները, նրանց թեքքերն ու գործիչները ամեն կերպ բորբորում էին Հայկական հարցը: Ինչ խոսք, որ նրանց շարքում կաշին բաղի կանխություն բարձրաթիվ առաջադեմ մարդիկ, որոնք ազնիվ միտումներ ունենին, բարեկամական գրայնումներն էին սամոս բազմապարսպ հայ մտղորդի նկատմամբ: Բայց այդ ամենը օգտագործվում էր այն ժամանակ միջազգային կյանքում ամենազոր խնայելիալիզի կողմին՝ իր ջնշարար սղաններին համագտոտալիզում» (Եղ 158):

Աշխատության եզրույթ գլխում այնուհետև քննության են առնվում մի շարք հանգուցալին հարցեր՝ կարևոր ատաշին համաշխարհային սղաննալիզի սղաննական շրջանի, սղաննալիզի մեջ Քուրդիայի մտնելու և այդ տերությանը Արեմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրում դրսևորված նոր կելույթներին հետ:

Փաստալիզ ու հանգամանորեն է շարադրված նաև մեծագրության երրորդ գլուխը, որը մկրված է արևմտամայրության գեղեցիկին: Հեղինակը ամենայն նամրամսամությունը ցույց է տվել, որ եկեղստարը յուրյանը սղաննալիզը համարում էին լախագույն աղիքը՝ իրագործելու իրենց պահպանական և պահպարդական սղաննիվ ժրագրերը: Ազատովելով Գերմանիայի աղանկությունը, նրանք սղաննալիզի սղաննի շրջանում իրագործելին նախապես ժրագրում իրենց գազանային մտղությունը՝ հայ մտղալիզի քնայնելու տերախոսության անվան տակ:

Հեղինակն իրավացի կերպով շեշտում է այն իրապարտությունը, որ բուրք դաժնները հայերի մասալական փարարուրդ դեպի սղաննական անմարդարենակ անապատները

ակնել էին նախքան Վանի ինքնապաշտպանական կոիվները: Կա կոնկրետ փաստերով ապացուցում է, որ հայերի տեղափոխությունն ու բնաջնջումը թուրքական կառավարության նախօրոք մշակված ծրագրի կենսագործումն էր:

Հեղինակը բազմաթիվ և խոտմ փաստերով կրկին անգամ համոզոտում է, որ թե Արևմտյան Հայաստանում և թե Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթներում հայերի բարքն ու կոտորածը եղել է համառարած, չեն խնայել ոչ որի: Անրողական բարքից մասամբ զերծ մնացին թուրքերի երկր թաղաքները միայն՝ Ստամբուլն ու Իզմիրը: Երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը ոչ մի բան չէր խնայում թուրքերէտ իր ոճերը, որը իրականացվում էր անրող կայսրությունում: Սակայն այդ թուր փորձերը անհետեանք մնացին: Անրող աշխարհին հայտնի դարձան երիտթուրքերի անօրինակ գազանությունները:

Աշխատության այս գլխում գրաքի տեղ է հատկացված արևմտահայերյան ինքնապաշտպանական կոիվներին: Հեղինակը հանգամանորէն նկարագրում և գնահատում է այն երկրասական դիմարտությունը, որին հանդիմանքին թուրք բարքարարները Վանում, Հապն Գարսիսարում, Ուրխայում, Մուսա լեան վրա և այլ վայրերում:

Մեծաղբության մեջ ատանձնակի խուվում է նաև այն գանգվածացին բարքերի մասին, որ իրենց մշակված ծրագրին համապատասխան՝ անձնարարարարտական միջոցներով իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները 1915 թ. կեսը, Օսմանյան կայսրության հարսիսից շրջանները, գնաձրուսիս Միջագետքի, Միջիայի անապատները քշված հարյուր հազարավոր հայ տաղուղիներին նկատմամբ, որոնք հիննականում կամայք էին և յո տարեկանից ցածր երեխաներ: Հեղինակի ընրած թագմարթիվ փաստերը և դրանց համակորմանի վերոմտությունները հաստատում են նրա այն լրեխանրացումը, որ «թեև յուրարանչուր վիլայերում կամ շրջանում հայ ժողովրդի տեղափոխության, արտրի կամ կոտորածի եղանակները, տեղական իշխանությունրի գործընկերքսի ու «ննարսմտության» միջև առկա էին տարբերութուններ, ատանձնատարություններ, սակայն ընդիանուր ամամք աննուրեք կատարվում էր նույնը՝ որչաքի սխտեմով և ծրագրով» (էջ 345):

Աշխատության չորրորդ վերջին գլխում լուտարանվում է այն հարցը, թե ինչպիսի դիրք բունց միջապաչին ինսուրդիսիսը 1915-16 թթ. հայկական կոտորածներին նկատմամբ:

Հեղինակը արդարացիորէն նկատում է, որ ննծ եղեմի ժամանակ երիտթուրքերի կառավարությանը անն կերպ հովանավորում և օժանդակում էր թուրքիսի դաշնակցը՝ կալիբրական Գերմանիան: «Թուրքական բարքարարական բարքարարանության գլխավոր ուղեշնչողը կալիբրական Գերմանիան էր: Այդ բարքարարանությունը համընկնում էր նրա էրսարսնիտմիստական, միջուտարիտտական պլաններին... ինչպես ներքին ու արտարին բարքարարանության թագմարթիվ խորցիրում, Հայկական հարքը յուրով լուծելու գործում նույնպես, Էնվեր-Թալուս-Ձեմալ ելանքն ոննր թուրքիսայում ժառայող գերմանական գլխուրականության և մյուս ներքարացողիսների կատարյալ օժանդակությունը» (էջ 359):

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, երիտթուրքերի դեգափայնվող (Էնվերը, Թալու-

արդև ն մյուսները) հայկական կառույցները իրավորմելու իրենց դիվալին ծրագրին նախօրոք տեղուկ են սրենկ գերմանական սոցյալիստական անձանց և առաջիկ նրանց համաձայնությունը: Գերմանական սպանելը մի շարք տեղերում անմիջականորեն օժանդակում էին բուրժուական կառավարությանը հայկական կառույցները կազմակերպելու գործում, իսկ Վիեինեց Ի-ի մեծավոր անձինք իրենց նրադարձակալին հայտարարությունների մեջ փորձում էին արդարացնել բուրժուական զարգացումներին:

...Գերմանական կառավարության այս մտակցիում հակահայկական ըստարակաճության դեմ իրենց ծայր յարձնազորին գերմանացի մի շարք ազնիվ և առաջարկեմ գործիչներ: Առանձնապես պետք է նշել այն, որ գերմանական պրոլետարիատի առաջնորդ Կարլ Լիբկեխտը 1916 թ. սկզբին հայտարարումներ կատարեց ռալիստազում և մերկացրեց բուրժուական գործիչներին ու նրանց գերմանական հովանավորողներին:

Ինչ դեբբ բունգին արեմայան մյուս պետությունները՝ Անգլիան, Իտալիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Խոսելով այս մասին Կիբոսկայանը իրազմար մկատում է, որ հայ ժողովրդի իրավունքների ու արդար գործի ծային խոսող այդ տեղությունները հայկական եղևոնի մկատումը ցույսարերեցին հանցալորմ անտարբեխարյուն և շեմանարեցին ոչ մի գործնական ըսյլ՝ կանխելու կամ դադարեցնելու բուրժուական զարգացումների կողմից իրականաշարի մեծ ոմիլը: Մասնախոսապես անմիջական կառավարությունը, որն, ինչպես հայտանի է, մինչև 1917 թ. չեզոք դիրք էր բունց և չէր մասնակցում պատերազմին, կարող էր ազդել բուրժուական կառավարության վրա, ըսյց նա չզինեց վճռական միջամտության և տանձնախախտեց միայն ձևական հայտարարություններով: 1915-16 թթ. հայկական եղևոնի ժամանակ բոլոր մեծ պետություններն՝ էլ հանդես բերեցին միայն երկերեսամիտարյուն և փարիսեցիտարյուն:

Գրքի վերջաբանում երկինակը հաստատ կերպով կանց է ամնում այն ծանր ըստարական վիճակի վրա, որ տեղոմեց Անդրկովկասում և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում 1918 թ. բուրժուական նոր ազնեխայի հետեանքով: Ամերիկեցի փաստերի եմնում վրա երեցինակը գալիս է այն միտնգամայն ճշմարիտ եղևակացության, բն հայ ժողովրդը իր օրեմասական վիճակից փրկվեց միայն չնդեմիվ այն բանի, որ Հայաստանում հաստատվեց սովետական իշխանություն:

Ինչպես տեսնում ենք, Զ Կիբոսկայանի գրքում առաջ են ըսաշված և ըսծված ըսզմարիվ խնդիրներ, որանց լոբում և մի շարք խնդրեմ, մինչև օրս չստարանված հարցեր: Հեղինակի եմնեմական եղևակացությունները միշտ են և եմնեմալոր: Աշխատության մեջ, ինարկե, կան նաև մեակեղարմնի, մաղեղ, որոնք կարող են առաջ բերել առաջնորդություններ, ըսյց դեսոք մեծ մասամբ կազմած են երկրորդական հարցերի հետ: Մեզ լոբում է, որ գրքում պետք է տրվեր գոականության տեսարյուն:

Հեղինակը կարողացեց է գիտականորեն հարդանարել բեմայի զարգացումը, պղ կարգված է ինչպես արծարծելու հարցերի ըսզմակացություն, այնպես էլ այն հանգամանքի հետ, որ հայ ժողովրդի սրտմության այդ ժամանակամաստեծի մի շարք պրոպեմներ դեռևս ըսալարար ըսալով չեն ըստարանված մեր պատմագրության կող-

մից: Ուսանողները և թայնորեն օգտագործելով համազատության պիսիվային նյութերը, պարբերական մամուլը և ավելա պատմագիտական գրականությունը ինչպես հայերեն, այնպես էլ ռուսերեն և օտար լեզուներով, հեղինակը թազմակողմանի ըննության է առնում պեղնատմաայության նախաստակից այն դժնդակ առթիվներին, երբ ինպերիալիստական տերությունների սանձազերծած հանաչաղժուպին պատերազմը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց երիտպարզերի կատաղարության համար՝ իրազործելու հայ ժողովրդի չիզիկական բնաչնչման նախապես նշանված իրենց երկրավոր ծրարկից: Մերտրղզիական ճիշտ կեպիտը և պատմականության սկզբունքի կիրառումը, փաստական նյութի թազմակողմանի օգտագործման պայմաններում, հետախազերություն են տվել հեղինակին ստեղծելու աղծնգավոր աշխատություն, որ կարդացվում է մեծ հետազրրությունը:

ՎԱՆԻԿ ԴԱՅԱՆՆՅԱՆ¹

ԱՐԵՎԱՏԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՑՄԻ ՏԱԿ²

Խորհրդայնայ պատմագրությանը տարիներ շարունակ հիմնականում պատկը է հայ ժողովրդի մի հատվածի՝ արևելահայության հարցերով, աստիճանաբար է մյուս տղիս-տնտեսական կյանքը իր թաղանթաբանի առաջնությունով: Այդ պատմագրությանը մինչև վերջին տարիներս, ինքսրին, ոչ իր մեղքով, քոթրյան էր մատնում հայ ժողովրդի մյուս հատվածի՝ արևմտահայության պատմական ճակատագրի հարցերը, երկրորդ կերպով նախանախկզմի մեջ մեղադրվելու վտանգը: Այդ վտանգը գաղիս էր ամենաթի պաշտատուների շրջանի գահնուս մթնոլորտից, կոր դուր պատմաբաններ կամ գրականագետներ մահակը մեղքին փաղաթ տղիսողվածի դերերիցը «ամնուս մեղակցում» ու «դատապարտում» էին այն ամենը, ինչ ամուկվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերի կեսու, ինկուզ դա ուղղված լիներ թուրքական քարդուքարների աթիմիլչատորական քարդարակետության դեմ: Դոգմաթիկները լին հասկանում, ոչ թուրք քարդարուների միգաններում դարեր շարունակ աստագրող արևմտահայության ազատագրական պայքարը ըստ Լուքյան երկակի ընուք ումեր:

Դե, նախ, ազգային-ազատագրական պայքար էր՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության՝ մահմեդական խանաթիզմի ու տաիզմի թուլնով ներծծված հայալիմից քարդարակետության դեմ, երկրորդ, դա տղիսու-դատակարգային ազատագրական պայքար էր՝ ուղղված հայ աշխատաթիզի արդունն ու կրուիքը ծնող թուրք իեղերի, խաների ու կատաթարական տղրուկների կամայակետությունների, աթիական քարդարու կեղերման դեմ:

Այսու մեր պատմաբաններին, գրականագետներին, պարկերին խղապես հուգում է պաղեղկում են արևմտահայության պատմական ճակատագրի հարցերը: Այդ

¹ **Վոզնուկյան Վանիկ Հովհաննիս** (1924-89), պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ուշխուսակ է ՄԼԻ հայկական մասնաթուրում, Երևանի պրիստիտիսիսական ինստիտուտում, աշխատարքունները վերադերում են խորհրդային շրջանի հայ մշակույթի գարգուղմանը:

² **Վոզնուկյան Վ.** Արևմտահայության պատմական ճակատագրիցը գիտական թուլի տակ // *Բանթիս Հոլապարակի արիիզմիցի* (Երևան), - 1965, - թ. 2, - էջ 230-7:

կարգի ուսումնասիրությունների շարքում հատուկ տեղ է գրավում Ֆրանկոսլոնյան «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» մենագրությունը:

Արևմտյան Հայաստան... Դա մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը ոչ միայն աշխարհագրական, այլև ազդեցական ու պատմական մեծ իրադարձություն էր. որը, սակայն, դարձրեց գոյություն ունենալուց հիսուն տարի առաջ... Արախտով, կես դար առաջ կար Արևմտյան Հայաստան, իր շարք եղևուս և կես միլիոն հայերով, կային հայկական բազմամարդ բայրաքներ՝ Վան, Երզրում, Մուշ, Սասուն, Կիլիկիա, Քիլիկիա, Տրապիզոն, Անգա... Կային հարյուրավոր հայկական գյուղեր և ափսոսելով: Այսօր դրանցից ոչինչ չի մնացել: Ամայել են հայոց բայրաքների ու գյուղերի բոլորացած անունները միայն:

Քե ինչու այդպես որերգական է եղել հայ ազգի պատմությունը, այդ հարցին այս կամ այն բազապատերազմ են տվել մեր կին շրջանի պատմաբանները: Խնդրի այս կողմի մեկնաբանությունը չի կազմել Ջ Կիրակոսյանի ուսումնասիրության առարկան: Եղան հետազոտելով է միայն արևմտահայության նկատմամբ բարբարոս խլիճաբանության կողմից կրթավոր գնդակների բայրաքանությունը հարցը՝ կազմված համաշխարհային առաջին պատերազմի ժամանակաշրջանի իրադարձությունների նկատմամբ:

Չուն Կիրակոսյանը իր գրքում արխիվային նյութերի, մամուլի, պատմագիտական հայրենի և օտար գրականության ուսումնասիրության կիմամբ աշխատել է լույս սփռել այն բազմաթիվ կենտուս հարցերի վրա, որոնք առաջինը շարունակ անլուծելի են թվացել մեր պատմաբաններից շատերին:

Գրքի հեղինակը իր առաջ ցրել է մեր պատմագիտության համար Կական նշանակություն ունեցող մի ազտու հարց, այն է՝ «թե ինչպես պատահեց, որ նիսուն տարի առաջ, պետականությունից գրեց և, հետևապես, պատերազմի որպես պատերազմող կողմ արշտանապես շտանակչած հայ ժողովուրդը հանդիսացավ ինգերիսայնական գնչատիչների սանձազերծած համաշխարհային սարսնից առաջիկ սոժողը»: Իր մեք բազմապիսի նրանգներ ու առպկեաներ պարունակող այս հարցին հայ հասարակական-բայրաքական մաղի տարրեր հասանցների ներկայացուցիչներ են տվել:

Չուն Կիրակոսյանը, խղարամոխ լինելով հարցերի բազմաթիվ առպկեանների մեք, աշխատել է լույս սփռել ըրտանց վրա, միաժամանակ ցույց տալ հայ հասարակական-բայրաքական տարրեր հասանցների և ազգային կուսակցությունների (Դաշնակցություն, հնչակյաններ և այլու) ոչ գիտական, ոչ օրյեկտիվ, տեմրեմյուղ մոտեցումները այդ հարցերին, ինչպես նաև փաղար սոցիալազգիզով տատարողների կարճամտությունն ու սանձամաղակությունը:

Ջ Կիրակոսյանը իր գրքում անձնայն մանրամասնությանը ընձուս է Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության որերգական ճարտաագրի բազմապիսի պատճառները: Վկայակոչելով պատմագիտական բազմաթիվ աղչյուրներ, փառապարքեր և այլ նյութեր, նա ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի արևմտյան հասոժածի պատմական որերգության գլխավոր պատճառները նախ՝ միբազալայն ինգերիսայնիզմ է՝ իր անհաշտելի հարսություններով, ապա Օսմանյան կայսրության հայտկեր, պան-

բյուրական, արմիզամանկան շարժարձանությունը և, կարող, հայ ազգայնական կոտակցությունների անհետանա, կարճամիտ ու տգետ հակամշակութական շարժարձանությունը:

Այս կերպ գլխավոր գործոնների վերլուծությունն է, որ կազմել է զգրի չորս գրախոսների բովանդակությունը: Հեղինակը արձնատեսայության ազատագրական պայքարը ենթե սկզբից դիտում է երկու ստազկետով՝ իրեն ազգային-ազատագրական և իրեն ազգիարական-ազատագրական: Եւս իրավազի կերպով նկատում է, որ բուրժուական բնասպետական ռեժիմը - դարեք շարունակ տիրապետելով համընդ եր գազն և տղաբարական հարստանաբեշի, և ազգային ճնշման մարմնավորեցի դեբոս: Բնակահարար սոցիալական ընդգծանները, գրողայնական հաղանները տրաբեշիմ կերպով ազգային նեղեակության, ազգային պայքարի կրակ էլն ստանում»:

Հեղինակը առայ թաչեով այս միանգամայն ճնշտ հարչարդեթը, ցտեթ, նեմնականում մանրանում է բուրքերի՝ իրեն ազգային ճնշողների հարչի վրա, միայն բուրժեկ կերպով անըտաղտմարով սոցիալական հարստանաբարության հարչին: Մինչին հարչի այլ կողմի վերլուծության թաչանբարչանն է պատմաբ, որ մեր որչ պատմարաններ արձնատեսայ ազատագրական շարժման հարչեթով չիչ են գրաբեկ, բուրժեթով այն ազգայնամիտ արտանգրանների տնջղնեթությունը, որոնք խոտասվե են, կամ անկաթող են եղի հայ ազգային շարժման մեչ տեսնել նաև սոցիալ-դատակարգային պայքարի դրոչնը: Ճանկալի կլինի, որ գրի հեղինակը հետասպայում ավելի խրապցնիք հարչի ուտմնամարչության այս կրթի, որը շատ ավելի կհարստացնիք արձնատեսայության ազատագրական շարժման պատմությունը:

Գրի առային գլխում տրեթոմ է արձնատեսայության ծանր գրապինեակի ընդհանար նկարագրությունը Թուրքիայում պատերազմի նախորդակին:

Հեղինակը պատմական կրմբարներ չի կատարում դեպի հեոսաթ անգրաբ: Եւ իր նյարի շարաղաները անմիթապես մբաում է երիտթուրքերի 1908 թ. հեղաճեթություն վերլուծութեանը, որով ընտրաղեվում է Թուրքիայում տիրող թաղաթական իրադրությունը պատերազմի նախորդակին: Այլ վերլուծությունը հեղինակին բերում է այն եղակագրության, որ պատերազմի նախորդակին Օսմանյան կայսրությունը միննեթ թանում էր այնտեղ աղտող ժողովուրդների համար, ինչպես սուրան Արթուլ Համիթի տիրապետության ժամանակ: Երիտուտարղ բուրքերը, վերնախոսեպին հեղաղչրոմ կատարելով, փատարեն չրոմեցին սոցիալական և ոչ մի հաղ:

Սուրան Արթուլ Համիթի գահինեկ անկաթց հետո իշխանության գլոխ անգամ «իրքնաղական» կոտակցությունը և նրա պարաղախները՝ Էնվերը, Թալատը, Ջեմաղը, փատարեն շաղանակում էին Արթուլ Համիթի շարժարձան գեճը կայսրության կաղի մեչ մտնող ոչ թաղք ազգերի նկատմամբ:

Առային համալիտարիային պատերազմի նախորդակին Օսմանյան կայսրության մեչ Արևմտյան Հարստանեկ թաղի նտմում էին Մեղիան, Խաղը, Արարիան, Պալիտերը և այլ երկրները: «Անրող կայսրության բնակերթյան ընդհանար թի միայն կրողը մասն էին կաղում բուրքերը»:

Հնվելով թաչանթիվ օտար, ռոտական և հայկական աղբարների վրա (ի դեպ

նկատենք, որ այդ նյութերից շատերն աստիճանագրված են մտնում գիտական շրջանառության մեջ, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող բոլոր ազգերը հայրորդարար զոհ էին դառնում բուրբակյան կառավարող շրջանների գեներալների քարաբառա քարաքարակամությանը:

Օսմանյան թագա-ինտրադակամ կայսրության տիրապետության նկարը հենող բազմաթիվ ոչ բոլոր ազգերի շարժում ատանմանապես ծանր ու անտանելի էր դարձել արևմտահայության վիճակը:

Թուրքերի հաշմազած քաղաքակրթությունը ուներ իր տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական առավելումները:

Մինչև 19-րդ դարի կեսը հայ ազգաբնակչությունը Արևմտյան Հայաստանում կազմում էր բացարձակ մեծամասնություն: Այդ շրջանից սկսած բուրբակյան բռնակալները որդեգրում են «հայր մեծամասնություն չունի» նշանաբանը և գործնականում ամեն ինչ անում՝ դրան հասնելու համար: Գրքում մանրամասն կերպով ցույց է տրված, թե ինչպես համիդյան և երիտասարդ թուրքերի օրոք հայերի թիվը աստիճանաբար սկսում է նվազել կայսրության բոլոր վիզայներում:

«Խոսելով երիտաթուրքերի շովինիզմի ակունքների և հայաստացուրդյան դրոպապատճառների մասին, հեղինակը մերժում է Դ.Անանյանի և Մյուսելի այն միակողմանի տեսակետը, թե «արտազին դժվարություններն ազգայնական ատատ վարակ պատվաատեցին երիտասարդ թուրքերին»: Ջ.Կիրակոսյանը համոզում է, որ այդ պատճառները տնտեսական և պատմական ներքին արժատներ ունեն: Հեղինակը իր գրքում շատ բողոքի է անդրադառնում թուրքերի հայաստացուրդյան պատճառական պատճառներին, որ գալիս է դեռևս այն ժամանակներից, երբ բուլղոսյան թուրք զեդրը 12-13-րդ դդ. ներխուժեցին արտոնական Հայաստան, նվաճեցին Փոքր Ասիայի քնիկ ժողովուրդներին ու դարեր շարունակ բռնի կերպով օսմանապետում էին նրանց:

Երիտասարդ թուրքերը օսմանկարծի գաղափարը որդեգրելով իրենց նախնիներից, էքսպանսիվիզմաբան մարտակենտրոն հրապարակ նետեցին նաև Արդու Համիդի պանիստիզմի, ապա՝ պանթուրանիզմի կրոնական ռեակցիոն գաղափարախոսությունը:

Մակալյան երիտասարդ թուրքերի օտաբառայաց և հայաստաց քաղաքակրթության հիմքում ընկած էր նաև տնտեսական գործոնը, որը էլ ավելի կատաղի էր դարձնում բշնամանքն ու հարածանքը հայերի նկատմամբ: Լորանին բոլոր բուրբուռագիան չէր հանցարթում, որ «երկրի տնտեսական երակմերը գլխավորապես հունական և հայկական բուրբուռագիայի ձևերում էին կենտրոնացված»: Տնտեսական «համեմատաբար տարբեր բուրբուռագիան» եղիտգական կաղիտուղի հետ ամուր կապեր ունեցող հայ բուրբուռագիայի հետ կազմում էր ոչ եվրոպական կաղիտուղիներ հաստիկ տնտեսական նրջանցուրդյան եղանակներով:

«Ջ.Կիրակոսյանը, հենվելով եվրոպական, ասիական, հայկական և այլ աղբյուրների վրա, գալիս է այն եզրակացուրդյան, որ թուրքերի պաղաքար բոլոր այն ժողովուրդների դեմ, որոնք կայսրության ներքոն գլխագանցում էին բուրբուռագիան իրենց տնտեսական մեծնեղեղուրդյանը, արեևատների իմացուրդյանը, երկրագործուրդյան ասպարեղում իրենց փորձաբուրդյանը, կրթական սխառեռելով, հետագանցում էր մի գլխա-

վոր նպատակ՝ «բնի ուժով մահմեդականացնել, քրիստոնեւ կամ արմատախիչ անել ոչ թողք ժողովուրդներն»:

Գրքի նեղիմասկի գլխավոր նետերը մենք այն է, որ Արևմտյան Հայաստանի ու հայերի բնաբնական գործը կազմել է երկարաթիվի քաղաքական ծրագիրը, որը նրանք մշակել էին նախօրոք, տարիներ առաջ: Այդ են վերաբերում պատմական փաստաթղթերը: Այսպես, երկարաթիվի 1911 թ. Մալոմիկում կայացած իրենց կեղծերեսի փաստաթղթերում արձանագրում էին. «Վաղ թե ոչ չլուր ոչ թուրքական տարրերի լրիվ քրիստոնեւում պետք է իրագործվի: Գնալ է, դրան չի կարելի համակ միայն համարման ճանապարհով, պետք է օգտագործել նաև բանակի ուժը»:

Ելնելուց նետերը այն է, որ հայերի՝ որպես քրիստոնյա ազգի, բնաբնական պետական ծրագրի իրականացման համար չափնական ժամանակ է պայման հանդիսացան համաշխարհային առաջին պատերազմը և ինչպե՞րիպիստանան ելնելու պետքն իսկապես իրականացնելի միջև կենաց ու մահու աստիճանին հասած հայաստանյանները: Հասնալի՞ն էին, արդյոք, այս ամենը հայկական ազգայնական կուսակցությունները և ինչպե՞րիպի՞ ղրոր էին գրառել նրանք թողք կրտսեմաբող շրջանների հայաբնից քաղաքականության նկատմամբ:

Հեղինակն այս հարցին անդրադարձել է գրքի համարյա բոլոր գլուխներում: Հարցնե՞րին միշտ պատասխան գտնելու նրա ցանկերը թողք շեղանքում չէ, որ համարում են ընդերքու՞ն: Արդարև, կարելի՞ է, արդյոք, համարայնել նեղիմասկի նետ, երբ նա բաղկանալի ժողովուրդների՝ թուրքամեծի, սկյութի, այրանացիների և մյուսների պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ համարում է ազգային-ազատագրական շարժում, իսկ արևմտամայրության պայքարը միայն... «դիմադրական» շարժում. «ինքնապաշտպանություն»: Ես գրում է. «Նոր լիցքավորում էր ստանում արևմտահայ ժողովրդի դիմադրական շարժումը»: «... Հայաստանում մասաչյուսական կոնգրեսների ընթացքում հայրամայրերի, կուսակցական կոնգրեսների դեմ հայերի վնասված կողմերը կամ ինքնապաշտպանությունը մասաչյուսական բնույթ չէին ստացել: Դիմադրական կոնգրեսները ցարդոցիվ, գառ-գառ հայրակալիմ կոնգրեսից, երբեմն նաև աննպատակ հարձակումներից այն կողմ չէին անցել: Հայաստանում հոմեկո ըմբոստություն, կազմակերպված, մասաչյուսական շարժում չլուր այն հարմար պահին, երբ Օսմանյան կայսրության շրջանները բարդում էին Ալբերկայում, Մակեդոնիայում, Ալբանիայում: Արևմտամայրությունն այդպիսի թարեպարտի ննարազարություն չէր ունեցել թրափնելու թողքական լուրը»: Այս հարցում նեղիմասկի պետք է իրարից անբառեր ելնելու մոմենտ: Երբ թուրքական միևնույն բանում էր այնտեղ սպողո թողք ժողովուրդների համար, ապա թողք ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի, պայքարը պետք է տեմնար ազգային-ազատագրական բնույթ ու բովանդակություն: Այ բան է, որ բաղկանալի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը «տեմն էր ստանալակնելի ընթացքում պահանջական և մյուս ժողովուրդների զինված մասաչյուսական կոնգրեսների տրադիցիաներից» և ավելի համամարտնչական ու կազմակերպված բնույթ ունեց: Իսկ հայերի ազատագրական շարժումը, տեմնալով լուրը բնույթ, չէր սնվում դրանց ու չէր կազմում որևէ ազգակնից այլ ժողովրդի ազատագրական շարժման նետ:

Բազմալեզու ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները հաջողությամբ պատկերվեցին: Բուլղարները, սերբերը, ալբանները և մյուսները ազատագրվեցին բուրբակա՛ն լծից, սրբա՛նունտ տառական գործերը այն ժամանակ օգնության մեղք մեկնեցին նրանց: Այսօր բոլորի համար տալիսական մի ճշմարտություն է, որ ինքր ու ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը չի կարող իր նպատակին հասնել, եթե դրանց մի աչք մեծ ուժ նրան օգնության մեղք չի մեկնում:

Հայերական ազատագրական շարժումները թեև պատմական ավելի էին ու հայտատու տրադիցիաներ ունեին, սկսած իննգնորդ դարից՝ Կարդամանց պատերազմներից մինչև Դավիթ բեկի և մյուսների կոիվները, այսօրմանդերձ, 1914 թ. պատերազմի մախոջյակին հայերն իրենց նպատակին շատան եկու գլխավոր պատճառով մախ, -ազգային հեղափոխության- գլուխ կանգնած կուսակցությունները (Դաշնակցություն, հնչակյանները և մյուսները) շկարտաբան դառնալ համաժողովուրդական ուժ ու լայն արժամներ պցել կրկի ներսում, ի վիճակի լելան գլխավորել ու ճիշտ ուղիով տանել ազգային շարժումները, այն հաստնացնել քաղաքականացան, գաղափարապես և կազմակերպչորեն, ինչպես այդ արին բազմալեզու և մյուս ազգների ղեկավարները: Երկրորդ, ազգային կուսակցությունների անհետատես հեկրավարները, գուրկ լինելով քաղաքական որդյակի և հետևողական օրինատալից, ճոճանակի նման օրորվում էին մեկ դեպի աչ, մեկ դեպի ճախ, մեկ դեպի երիտասարդ բուրբերը, մեկ դեպի արեմության պետությունները (Գերմանիան, Զբանճիան, Անճրիկան և ալլն): Դրան հետևանքով էլ արևմտասույզի ազատագրական շարժումը սկզբից ենթ շկրթենց դեպի ուրև, ատենք ոտական, կար գենքի ուժի վրա, ինչպես այդ եղավ Բալկաններում, իսկ աշխարհագրականորեն էլ չկապվեց բալկանյան շարժման հետ: Դրա համար էլ ազգային-ազատագրական շարժումը մնաց անգլուխ ու անդիկ: ԻԿարկե, այս պայմաններում արևմտասույզի ազատագրական պայքարը շարժավ ու շեր կարող դառնալ միասնական հզոր ուժ և նա համախ տարերանին, - ինքնազալտարանության- բնույթ էր կրում, դառնում էր գլուտ - դիմադրական- կոիվ, իսկ շատ տեղերում այդ էլ բացակայում էր, տեղի տալով մասսայական կառույցներին: Ինքնշատիճրյան հասկանալի է, որ -ինքնազալտարանության- ազգային-ազատագրական պայքարի թույլ կամ արատիվ արտահայտությունն էր պատմական տվյալ փոտալիայում, նրա երևուրդին կողմը, իսկ Լաբյունց մնում էր, իհարկե, բուրբական բոճակարական լծի տակ 600 տալի հենող հայ ազգի ազատագրության բարձանը: Հայերի քառ Լաբյան ազգային-ազատագրական շարժումներն ու պայքարը, որ այնքան հարտատ անգլայ և տրադիցիաներ ունեն, տվյալ դեպում բնութագրվել են իրեն լոկ -ինքնազալտարանական-, -դիմադրական կոիվներ>:

Ձ.Կիրակոսյանը աշխատել է անդրաբարձուր ման օսմանյան հեղափոխության նկատմամբ հայ գաղմակիական և հնչակյան կուսակցությունների դիրքին: Հեղինակը ենց սկզբից ասում է. Դաշնակցությունը սկսած 1907 թ. մասնակցում էր հանգանակյան ուժերի Փաղճի կոնգրեսին և նպատում, որ երխասարդ բուրբերը իշխանության գլուխ անցնեն: Ավելին, -Դաշնակցության հետ սերտորեն կապված մի շարք

հայ գործիչներ (Հալաբյան, Մարտիկյան և ուրիշներ) դարձել էին միմիայնությամբ պաշտոններ էին գրավել սեփական ազգաբաժնում:

...Դաշնակցականները - հաշիվ չէին տալիս իրենց, որ հասնին թաղերի և նրա համայնությունների իրենք գրեմ ունեն կատարի չափնությունների, պանդոկանականների հետ, որոնց նպատակը Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների թոփ թորքացումն էր:

Իսկ ինչպիսի՞ դիրք էին թունել ենչակները երեսուսուսուր թաղերի նկատմամբ - առ է հաջորդ հաջորդ: Այս հարցը համեմատաբար զգրում թիչ տեղ է գրավել: Հեղինակը ցույց է տվել, որ ինչպես դաշնակցականները, այնպես էլ ենչակները նենց սկզբից կանգնում են եղել թաղերական ներպահանջության կողմը և հավատացել են երեսուսուսուր թաղերի փաղիտեղիական կեղծ խոստումներին, իրենց հաշտարարելով «Օսմանյան կայսրության սեփողջական պահպանման կողմնակից»: Ըստ երևույթին ենչակյանները ազնի շուտ, քան դաշնակները, կարողացան սրտախել ու ընթանել երեսուսուսուր թաղերի դաժախելու քարաքանդակության ետքյունը: Սակայն ենչակյանների իսկախորհուսական գործունեությունը նույնպես գործնական արդյունքներ չտվեց, ժամանակին չբաժնեցրեց արևմտահայությանը և չկանխեց նրա մոտաբոտ կործանումը:

Մեր կարծիքով Ջ. Կիլոսեոսյանի զգրի ամենաարժեքավոր կողմը Հայկական հարցի բազմակարգմանի վերլուծությունն է, որի մեջ երևան են համված ինչեքիսիստական տեղությունների ղեկամակախական փաղիտեղությունն ու հայերի նկատմամբ նրանց զարմուքի խաբեղատիր խաղերը: Հայ ժողովուրդը աչաք միայն գարչանքով կարող է ինչել, թե ինչպես ինչեքիսիստական մեծ տեղությունները՝ կաշեկական Գերմանիան, Ֆրանսիան, Անգլիան և ցարական Ռուսաստանը թուրքիայի նիքաններուն խեղդիկ արևմտահայության հարցը վերածելին Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ, այնուհետև Ռեյխին կոնգրեսի 61-րդ հարվածների, իսկ այնուհետև տարիներ շարունակ ըստ ծեծելին այլ շարաբառուիկ հարցի շուրջ, և ի վերջո Հայկական հարցը - լուծելին - թուրքերի ցեղապալան արյունոտ մեղքով:

Գրքում օգտագործված են նեղասական ղեկամակախաների և ժամանակի բազմաթիվ այլ քարաքանդակ գործիչների վաչարությունները Հայկական հարցի շուրջ: Եվ ընթերցողը տեսնում է, թե ինչպես կոկորդիլոսյան արցունքները թափող այլ ղեկամակախաները կող էին տալիս իրենց անօգնական գեղե՛ք՝ հայ ժողովուրդին: «Հայկական հարցում, - գրում է հեղինակը, - արևմտյան ղեկամակախության խաղաղած դերի ընթուրումը տվել է նեղասական ինչեքիսիստիկ այլ ընկնող պարագլուխներից մեկը, ոչ ամուսյա ֆրանսիացի Ժորժ Կլեմանսոն, որը պատերազմի նախօրյակին հայասների պատմության էր հավել: 1913 թ. նա գրում էր, «Հայկական բարենորոգումներ: Դա մի էին եղել է... 1893 թ. մինչև 1897 թ. հայկական գրուիկը կատարածների զարմուքի դաշտեր դարձան: Կին, երկիս, մեր, բոլորը ընաչեցվեցին... Ռեյխին սրակատար նվազան ոչինչ չարեց, իսկ մեծնուրների թիվը հարյուր հազարների հասավ: Երկու կամ երեք սեփառությունների միջև վեճ տեղի ունեցավ: Անգլիայում շատ կոմիտեներ կազմակերպվեցին, որոնցից մասերի սաքաֆ տերսը Հայաստանի վրա: Մենք Ֆրանսիայում մեծ քանակությամբ հողվածներ նրատարակեցինք այլ արթիվ, ապա

գերեզմանային լուսոյում տիրեց և ամեն յան յոյնադասական քարաքանդութեան վառախոր կարգ ու կանոնի մեջ մտաւ: Արդսլ Համիդ կարմիր սուրանի տխուրս ստացաւ... Այնուհանդերձ, քարեփոփոխութեանն ծրագիր էին ընդունել: Անշուշտ, ոչ մի թագ չէին մտածել այն գործարքն: Կտորածննդ սկսեցին կատարել միայն մասնակի ձևով: Անն որ ազատ էր հասալու, որ կտորածննդ կըսալսին, երբ կտորելու ոչ որ չի մնա-:

...Երբ անպո-լրանսիական ղեկանակտութեան պլաններուն Հայկական հարցը Կրկանաբարակ գոյնը տներ, ապա ռուս-գերմանական ինքնաշարժութեան հակասութեանն ղեկանակտութեան պլաններուն նա ինչ ստրատեգիական հարց էր, որը շուսփում էր երկու կողմերի լրսականսիստական մշտունմնդ:

Հայկական հարցում Ռուսաստանը ափն էր շահագրգռված, քան արևմտյան տնտեսութեանն ղեկ մնելը: Այնինչ: «...ցարական ղեկանակտութեանն ուզում էր հայոց հարցն իր մեղում դարձնել մի մշտական գործիքի՝ ներգործելու համար թուրքաց կառավարութեան վրա», - գրել է Լևոն: Մակայն տա անթուջ ճշմարտութեանը չէր:

«Ճարգլանն ախր էր փնտրում թորքիայում գերմանական ազդեցութեան ռեզուսանց գուզմնաց իր դիպերը չկրկնելու, թուրքական կառավարիչների վրա ճշում գործարքելու միջոցով իր դիպերն անբազնդելու համար: Ճարմնորդունմնդի հարցն իր մեղը վերցնելով, ցարիզը ձգտում էր նախահարձակ լինել, առայն թութանը դառնալ Հայկական հարցում, անոր հինքնդի վրա դնել իր լրսականսիստական Մերձավոր Արևելքում»: Իսկ Գերմանիան Հայկական հարցին մտննում էր «քստ հակասական դիրքնդ: Նա գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի գրսվումը Ռուսաստանի կողմից մահացտ հարված կհասցներ Գերմանիայի պլաններին Մերձավոր Արևելքում, կնշանակեր Գերմանիայի դաշնակց թորքիայի պարտութեան և դրա համար իր կառավարչներին կոչ էր անում ամեն կերպ Ռուսաստանին գրկել այդ հնարավորութեանից»:

Միանգամայն ակններ է, որ Գերմանիայի ու Ռուսաստանի համար Հայկական հարցը ստրատեգիական հարց էր, իրենց լրսականսիստական դիրքերը Մերձավոր Արևելքում անբազնդելու հարց, և ոչ ափնին:

«Ջեղրակուսյանը իր գրքում վարդախորն է վերլուծել Հայկական հարցի ղեկանակտական ասպեկտը, գոյց տալով, որ նրա լուծումը կախված չէր ոչ հայերից և ոչ էլ եվրոպայի այն հասարակական գործիչների Կրկանաբարակ ճանդից, որոնք աղի արցունք էին թափում աշխարհի մեծ տկարստունմնդի ստալ, հարցին լուծում տարն նպաստակալ: «Գառնութեանը կրկն ու կրկն հաստատել այն ճշմարտութեանը, որ միջազգային ինքնաշարժը Հայկական հարցը միշտ էլ որսալ մի խրսմուկ է օգտագործել թորքիային վաճեցնելու, նրան ստիպելու անել այն, ինչ որ համարատուգանում էր նկարակական մեծ տկարստունմնդի շահնդ»: Մա է այն միակ և ճշտ եզրակացութեանը, որին հանգել է հեշնակը և աբսոլ լրսի համարակ է հայ ժողովարը:

Այսօր հայ ժողովարը այդ ազգայնական կոտակցութեանն ընդառնելու է այն յանի համար, որ նրանը իրենց անհետատեութեան և քարաքանդական տկարս-

ստորան վառմանով միշտ պարել են բաղնիքի, այնուհետև խնդրիսպիտական մյուս սեկտորայինների՝ Գերմանիայի, Յոսանիայի, Ամերիկայի, Մասսաչուսեթի, Բուսալիսի դիմապատկան գրեթե նմանի սակի տակ: Հեն անկել իրենց ինքնուրույն բաղարանն ենակողական գեծը, ժամանակին չեն կտակել թուրքերի կողմից ստղինը ի վեր ծրագրվող հայրական կատարածները ու ժողովրդին չեն նախապատրաստել ազգային-ազատագրական ինքնախնայության, այդ ազատագրական սրայարը չեն կապել ուս մեծ ժողովրդի, այնուհետև իսրեան բայրանքան, անկողնվարայան և մյուս ժողովուրդների սոցիալական և ազգային-ազատագրական սրայարի հետ:

Գրախոսվող գրքում արժարժված բազմաթիվ հուզող հարցերից մեկն էլ հայկական կամավորական շարժման հարցն է: Այն պատմաբանները մինչև ի՞նչու էլ խուսափում են այս հարցից, համարելով այն իրենց «ստղյուրդանը» վնաս բերող: Ճիմ կվրակությանը վախենալու ստղբ չունի, բանի որ նա «մտոն աչքու» հարցերը բնակարկելու խիստխոյուն ցուցարկից բազմաթիվ էլ սակի դիվարին և կենտոն հարցեր ստաղ բաղնու և զրանց որոյն պատասխան զրոնելու ընթացքում:

Հայկական կամավորական շարժման հարցերը ինչնուրեք աշխատել է գնահատել բաղարանական, ռազմական, դիվանագիտական, տակրիկական և այլ տեսակետներից: Հեղինակը գրքում մեղ բերելով եկրագական, ռուսական, հայկական բազմաթիվ բաղարանական գործիչների տեսակետներից հայրական կամավորական շարժման շուրջ, եկել է այն եզրակացության, որ «կամավորական շարժումը թե՛ բաղարանական, թե՛ ղեգմանագիտական, թե՛ տակրիկական տեսակետից անհետատեսու բաղարանականության արդյունք էր»: Տաղով այդ շարժման բաղարանական գնահատականը, նա գրում է. «կամավորական շարժումը ինչը չկուարատված և անկազմակերպ մի մարտակրավեր էր, որը անխուսափելիորեն միայն վնաս էր հասցնելու հայ ժողովրդին»:

Այդ կարծիքով, սա միակողմանի մտոնցում է հարցին: Ինտրիկ, ինչնուրեք բաղարանական գնահատական տաղով հարցի բաղարանական կողմին, միաժամանակ աշխատել է ցույց տալ, որ «պետք է տաղբերոյուն դնել կամավորական շարժման բաղարանական կազմակերպիչների և այդ շարժման տատնյակ ու հարյունավոր շարքային, խիզակ մարտիկների, գրախոսմանատարների միջև: Կերպննելու կրփի դաշտ ին մեկնել ազնիվ միտոմով, պնմանահայ իրենց ներայննրին բաղարանական լծից ազատագրելու մտաղբոյունը»:

Հեղինակը, կարծում ենք, հարցին ամենից ստաղ պետք է մտոնաղ հայկական ազատագրական շարժման նպատակների և նորյան տեսակետից և ոչ թե այն, թե կամավորական խմբերում զրանց մարդ էր ընդգրկված և ռազմական ինչ ուժ ինչ մերկայացնում իրենցից այդ խմբերը ռուսական հակա բանակի կազմում:

Հայկական կամավորական շուր խմբերը իրենց 5000 հոգով, ինտրիկ, ստանմանպես մեծ ուժ չին կարող ներկայացնել խմբիղը, սակայն, դա չէր, այց այն, որ ռուսական բանակի ստաղխազարմը, անկախ իր գաղթողական նպատակներից, օյնկապիլորեն ազատագրական դեր էր կատարում պնմանահայության կյանքում: Կա հայ ժողովրդի մի հակայական հատկանիքն ազատագրում էր թուրքական ռազմա-ինտրական բանակետական դարավոր լծից: Հետոտաղ, այդ պատերազմը, անկախ

իր ինվերսիաֆուսական քննարկից, օրինակաբար նախատեսում էր հայերի ազատագրական կռիվն թուրքական գերությունից Դիվիկապես և Խոզոր կնդրով ազատվելու համար: Անս այս ազատագրական միախաչ աստվածի դիրքերից պետք է մտնե՞նայ հայկական կամավորական շարժման քաղաքական նպատակներին և թուս այնն էլ գնահատել նրա պատմական անհրաժեշտության և մյանակության հարցը: Անչոս է այն, որ կամավորական շարժման կազմակերպման գործում ցարսկան կառավարությունը ակտիվ դեր խաղաց: ...Անչոս է նաև այն, որ Ռուսաստանի կառավարող շրջանները, այդ թվում արտաքին գործերի մինիստր Ս.Սազոնովը և ուրիշներ, «կրոն չէին և ձգտում էին սահմանափակել հայկական կամավորական շարժումը»: Հարց է ծագում, ինչո՞ւ համար, ո՞րն էր նրանց կրկնափ պատճառը: Այդ հարցին ճիշտ պատասխան է տվել իննց իննց հեղինակը:

Հայկական կամավորական շարժման մեջ նրանք տեսնում էին իրենց նախատեսում պլաններից ամփոփ հնուս գնացող նպատակներ, որ կարող էր փոսնայ աբսոլուտ իշխող... - Ճարսկան կառավարությունը սարսափում էր աբսոլյուն-աբսոլուտական շարժման բռնկումից Անդրկապասում, դեմ էր, որ հայկական կազմակերպությունները որևէ ինքնուրույն քաղ կատարեն թուրքսահայության հարցում»: Նշանակում է ցարական կառավարական շրջանները նս այդ շարժման մեջ տեսնում էին ազատագրական նրանց: Դեպք է, որ հայկական կամավորական շարժումը իր քաղաքական տենդենցով դուրս էր գալիս ցարիզմի դիվանագիտության սլյանցով սահմանից: Հետևարար կամավորական շարժումը մենք պետք է դիտենք արևմտսահայության ազգային-ազատագրական պայքարի տեսակետից:

Այդ շարժումը, նախ, որով օգնություն էր դառնում արևմտսահայությանը թուրքական լծից ռուսական զենքի ուժով ազատագրելու գործում: Արևրդ, նս քաղոյական իրոյս էր ներշնչում կրկրում հասունացող և ազատագրական պայքարի դեմող ուժերն:

Կամավորական շարժման քաղաքական գնահատման դեպքում անհրաժեանայ է դառնում մեր այսօրվա դրական վերաբերմունքը դեպի այդ շարժման գլխավոր հեղուս, գորակար Անդրանիկը, որին քիչ սողեր չեն մվրված, որի արտոնական դերը ճիշտ կերպով է հշխատված և գնահատված այս գրքում:

Անր այս դիտողությունները, սակայն, ամենին չեն նսննացնում Ջ.Կիրակոսյանի ուսումնասիրության գնտական արժեքը:

Գրսխուսիղ գիրքը, ամենայն հսվանականությամբ, սկիզբը կրկի արևմտսահայության նոր և նորսպայն շրջանների պատմության քազմարիվ «կննուտ», քայք և այլող հարցելի խողը և քազմակրորնանի ուսումնազրոյսանները:

Ճանկայի է, որ այս գիրքը քազմանվի և ուսուերն, և՛ օտուս լնդուներով: Գրսնով պատասխան տրված կրկնի այն քազմարիվ օտուս հեղինակներին, որոնց դեմուս շարունակում են արսվարիված մնող ներկայացնել հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի որերրզական պատմությունը:

ԵՐՎԱՆԻ ԱՍՐԳՆԱՆՔ¹ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ²

«Հայաստան» իրատարակությունը վերբերալ լինելու ցույց է լինում այն պատմական գիտությունների բնիմաստն Ջ.Ա.Վերակույանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտախորհրդանոցը 1914-16 թթ.» խորագրով սովորածափալ աշխատությունը: Հեղինակը քննարկման առարկան է դարձնել հայ ժողովրդի արևմտահայ հասնվածի վերջին շրջանի սրտանորթան այն կենտոտ պերդեմներին մննչ, որի գնտանքան իտրոտ րազմակողմանի ոտամնտախորհրդանոց խտրողմտայ պտտնապերթյան մեջ լայն ծախլ է ստտեղ վտայն վերբերո: Հտտմտայնի է, որ այդ ոտղորթյանը դետտ կտտ շտտ աննխդեթ, կտտ շտտ հտղեր, որտտր աննկտտմշտ գնտտմքտտ խտրորթյանը չեն լտտտրտտմքտտ կտտ կտտտոտ են լտտտրտտորթյան: Այն իտղ տետտմքտտից Ջ.Վերակույանի աշխատությունը մի լտղը ըտտ է, որը զտտն է կտտգեղտ մեր պտտնապերթյան մեջ եղտտ այդ պտտրտղ:

Աշխատությունտն ոտտամնտախորդող հտղերը լտտտրտտմքտտ են արնխիդայն և գրտմքտտ հտղտտտ մերթերի եթմտտ վտտ: Հեղինակը լայն շտտիով ոտտտաղորմել է մտտե սխտտողտտայ մտտտող: Նտտ գնտտկտտ շրգտտտտորթյան մեջ է դրել ոտր փտտտտրթեր, փտտտտեր, հտտնգել է հետտաղթերը եզրտնապերթյաննեթի:

Աշխատություն տտտաթին՝ «Արեմտտտտտորթյան ծտտեր գղտտվեմտղ թրտղերտտյան պտտերտտազմի մտտխորթյանին» գնտտմ գտտյ է տրմքտտ 1908-09 թթ. եթտտրթերթերի ենդտտիտրթյաննեթ հետտ թրտղերտտյան՝ ոչ լտղեր ժողովրդեթների մկտտմտտեր տտրվող դտտմտտ տեղտտյն եննեմտտ, տտմմղտտտրտտմքտտ և մտտտտայտտան րտղերթի րտտրթտտկտտությունը:

1 **Պերդեթյան Իրդանը Վտտաթի** (ԹԶԷ 1913), լտղորթտտ, պտտնակտտ գնտրթյաննեթ ոտղեր, պրտմտտր, աշխտտել է ՀՊԻԿ ԳԱ Արեմտտտտորթյան իտտիտտտտտ, Իրմտտկտտ աշխտտություննեթ՝ «Թրտղերտտ և Իրտտ եթտեթտեթկտտ րտտրթտրթտությունը Անդերթղտտտմ 1914-16 թթ.»., «Հտղեր իրդեթկտտ ողնկտտմ ժրտղի իրտտրթտտեթ Եթտրտղերթի կտտնեթ 1915-16 թթ.»., «Полетика османского правительства в Западной Армении и действия в последней четверти 19-го и начале 20 в.»:

2 **Պերդեթյան Ի. Արեմտտայր ոտտմնտախորթյան** // Տեղեկտղեր ՀՊԻԿ ԳԱ Հտտտրտտիտտ գնտրթյաննեթ (Երեւտն), – 1965., – Թ. 7., – էղ 97-103:

Հեղինակը ցույց է տալիս կայսրության ազգային փոքրամասնություններին, այդ թվում նաև հայերին հալածելու և բնաջնջելու երկտորդրական քաղաքականության պատճառները: Հուլյանի և սլավոնական ժողովուրդների 19-րդ դարի ազգային-ազատագրական պայքարի հայտնությունն էլևս թուրքալի կառավարող շահմախական շրջանները հանկեղծ ողբամառությունն էր գտել և վնասակար այն եզրակացությունը, որ ազգային փոքրամասնությունները չույր սպանուցիք են հանդիսանում Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման համար: Ընդ որում, նրանք փորձ անգամ չկատարելին այդ սպանուցիքը փնտրել կայսրության նկատմամբ որևէպես անող և սրվող սոցիալական և ազգային այն ներհակությունների մեջ, որոնք փոքրույթ ի վեր պահանջում էին իրենց արձառական լուծումը: Թուրքալի և թուր ժողովրդի համար չափազանց կենսական այդ հարցերն արժանանքեղով, երկաթաբլիթերը թոնկեյին ազգային փոքրամասնությունների բնաջնջման բարբարոսական ուղին: Մասնավորապես հայերի նկատմամբ այդ քաղաքականությունը կրատելիս, նրանք փորձում էին իրենց չարագործություններն արդարացնել նրանով, որ հայերը կանոնավոր են պանքաղաքական գաղտնիական պլանների իրագործման մասնագետներ: Այս կապակցությամբ Հերբերտ Արամ Գիրունը իր հայտնի աշխատությունում գրել է. «Հայ տաղքն անմիջապես նոր կուսակցության (եթևաստար թուրքերի) համար սկսեց ներկայանալ որպես յուր փոսանց: Այդ, առաջին կողմից, երկաթաբլիթերը սկսեցին նկատվել հայերին միշտ այնպես, ինչպես նրանք նկատվելու էր Արսլու Համիդը, երկրորդով, որ նրանք կարող են չափազանց աշի ընկնող զեթ խաղալ թուրքալի վերածննդի գործում: Մասնամաղորդությունը, որ հայերը ուղղունեցին որպես քաղաքական ազատագրման արդարույն, համարյա անմիջապես, չարագրաստիկ կերպով դարձավ նրանց մահվան դատավճիղը»¹

Թուրքական ազգային բուրժուազիան և նրա իշխող «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը դիմում էին աննազարհուրելի մեթոդների՝ հայերին որպես իրենց թմուկ մրցակցի, տնտեսապես քայքայելու և թուր իրազմունքներից զրկելու համար: Թուրքական բուրժուազիային կատարելանում էր այն, որ հավասար տնտեսական ու քաղաքական պայմաններում թուրքերը լինել կարողանում դիմանալ հայերի մրցակցությանը: «Միայն մրցակցի անկայունով էր հնարավոր ազանեղի թուրքերի ազգային» (էջ 66):

Թուրքական բուրժուազիայի հայային քաղաքականությունը ընտան էր ոչ միայն տնտեսական նկատառումներից, այլև նրա, ինչպես նշվեց փոխում, պանքաղաքական նվաճողական պլաններից: Ինչպես բազմիս հարցադրել են երկտորդրական կուսակցության գործիչները, մահմեդական աշխարհի մեջ «սուպի մեծան խրված» հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրեկլիկատի ու Ռուսաստանի ալ շրջաններ ժողովրդական ազգայնակցության «փոփոխման»:

Այսպես, երկտորդրների օրվան հանդիսացող «Իգլուս»-ը թերթը, տակավին 1914 թ.

¹ Гиббонс Г.А. Самая черная страница восточной истории. Последние избиения в Армении. - П.-д. - 1916. - с. 22.

փերթարին, ստորագրում էր «բոլոր հայերին Արեւելյան Անատոլիայից արտոյն Արցազնուք, իսկ նրանց տեղը մահմեդականները բերել»:¹

Ըստ Եզնաբուրջերի սրբագրւիւմների, «Հայաստանը խանգարում էր մահմեդականների միասնությանն ու բարձրական միության ստեղծմանը՝ բարձրական ուսում տալիսով, Գաբրիաստանին ու Կենտրոնական Ասիայի ազգակից բնակչության հետ միաժպետ ճանապարհին»:² Գրախոսվող աշխատության ներմուծող բնույթ է կրթաբարձր կուսակցության պաշտպաններից մեկի՝ Երեսուր Կազմի հեռակալ խոսքերը, «Մի ծոռակար, որ մեր նախնաւորն էր թաղանկի են եկել, և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք տարածվող ընդարձակ երկրամասի վրա բոլոր ցեղերն ապրում են գրեթե միասուրբ, ազալ, մեր դարափոր ընթացի Ռուսաստանի լծի տակ: Մեր քաղաքական եղիպարն էր այլ է մտնում այլ ուղղությամբ միայն, և մենք պետք է իրականացնենք բոլոր ցեղի միությունը Միջերկրականից մինչև Արալի ծովը» (Ըջ 79): Անալ բոլոր գաղթիչների գրաստեղծանքը, որի կենսագրական հասարակ նրանք օրագրել էին ոչ-կասպից հայ ժողովրդին, որի ազգային-ազատագրական շարժումը համարվում էր գեղատիպ խոշորագույն համարաբանական պլանների իրականացման ճանապարհին:

Հեղինակը շատ ճիշտ նշում է, որ հայ ժողովրդի պաշտպան բոլոր քաղաքացիներից ազատագրվելու համար, պաշարացի ծառայում էր: Այս կասկածաբան քաղաքացիներ, երբ ներմուծող կանց ամենը մեր պատմագրության մեջ տեղ գտած այն վնաս տեսանկյան վրա, որ իրը երբ հայերը ազատագրական պաշտպան չեղին, բարձրելու նրանց նկատմամբ քաղաքացիական քաղաքականություն չէին գաղթի Ի դեպ, պետք է նշել, որ մահմեդականներից բոլոր պատմագրությունը կրթաբարձրների հայաշինքը բարձրագույնությունը արդարացի էր համար մերթադրում է հայերին, որ նրանք ազատվում էին, որպեսզի անբարավոր Օսմանյան կաշտությունից, որն համար էլ իրական կրթություն նրանք պատժեցին: Այսպես, հայտնի բոլոր պատմագրական, սրբափոր Յուսուֆ Հիլմեր Բաշուրը իր «Թուրքական պատմության արտաքին քաղաքականությունը» աշխատությունում գրում է, որ «կրթաբարձրների կրթից կիրառված պատմից միջադատմանը բնորոշվում էին հայերի ազատագրությանը»:³ Ինչպես Յուսուֆ Հիլմեր Բաշուրը, այնպես էլ Եսուա Ուրաուը, Սադրի Սաքաուի Արաուը, Թեմիլի Բեյքուրուցուն, Մինեղ Էմին Յալանանը և որից բոլոր պատմագրաները կաշից որոն են գաղթի «նաստանկու» համար, որ ոչ-մահմեդական բոլոր ժողովրդները, այլ բնույթ և հայերը, Օսմանյան կաշտությունում միշտ էլ ապրել են լավագույն պայմաններում և օգտվել ամեն կարգի քաղաքական իրավունքներից, ուստի և հարկ չկար, որ նրանք պաշտպանին իրենց ազատագրման համար: Գրախոսվող աշխատության ստաշին գիտնում ընդհանրապես նրանց և նախնայի վաստակը գաղթի են ներքեղ բոլոր իրաքիկաբարձրների՝ հայերի նկատմամբ կրթաբարձրների վաղում վաղապես քաղաքականության արտաբանը:

1 ИГБИА. - ф. 2000, он. 1, л. 38. - л. 83.

2 Faldchard A. La lutte pour la route des Indes. Notes de voyage de Paris à Tiflis par Bagdad. - Paris. - 1923. - p. 229.

3 Bayur Jusuf Hikmet. Türkiye devletinin dış siyaseti. - İstanbul. - 1938. - s. 37.

Ջեփրակույանի աշխատության երկրորդ - Հայկական հարցի վերաբերյալ ատարին համաշխարհային ինտելիգենտության պատերազմի սկզբն - պետմ. թագաթիվ փաստերի հիման վրա, ցույց է տրված, թե ինչպես ինտելիգենտական պետությունները թեղծին կոմունիստական պետությունների ազատագրական պայքարը դարձնելով միջազգային դիվանագիտության հարց, ամեն անգամ օգտագործել են այն, երբ հարկավոր էր բողբակյան կառավարության վրա ճնշում գործ դնել՝ Յուրբիայի նկատմամբ իրենց պահանջները իրագործելու համար:

Հեղինակը, Հայկական հարցի կառավարությանը անդրադարձնելով Արևելյան հարցին, շատ ճիշտ նշում է. - Արևելյան հարցի բուն ազդակն օսմանյան բռնակառության տեղապահության տակ դարձրել շարունակ ճնշված և կեղծված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարն էր, երբ նույն թափ էր ստացել 19-րդ դարի սկզբից և որն անմիջապես որդկեղծ էր եվրոպական դիվանագիտությունը - (էջ 95): Մեծ պետությունները ատերես հանդես էին գալիս որպես բողբակյան լծի դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժումների հովանավորողներ, բայց - իրականում բողբակյան կառավարողների հետ այդ շարժման հաշվին անկտոր անելու, այս կամ այն պատճենությունը, կոմունիստական կամ նույնիսկ տեխնոկրիան կորզելու համար - (էջ 96): Ժամանակակից բոլոր սբստմագրությունը, օգտվելով մեծ պետությունների այդ թաղարկանությունից, կաշվից դուրս է գալիս, որպեսզի ցույց տա, որ ոչ մի Արևելյան հարց և նրա մի մասը համընդհանրապես Հայկական հարց գոյություն չի ունեցել, որ դա ստեղծվում է լույ եվրոպական դիվանագիտության կողմից: Դա նշանակում է, ինչպես ճիշտ նշում է հեղինակը, - բողբակյան բռնակառության դեմ մարտած ժողովուրդների ազատագրական պայքարի անտեսում, բողբակյան միջնադարյան խնդրակալական փայտերի ճնշման պարբերական: - Այստեղ տեղն կլինի, երբ հեղինակը այդ դրույթը հաստատելու համար հենվել ոչ թե - Историю СССРа созиданою им - ի վրա, այլ մեղքություններ կառարարելով բոլոր հեղինակների աշխատություններին, որոնց, ինչ խոսք, ազնի համոզել կլինին:

Եվրոպական պետությունները, հաշվի առնելով Արևմտյան Հայաստանի Ռուսական կայսրության հետ սահմանամերձ լինելը, և փորձելիս ազդեցության ուժեղացման երկյուղը, միասին հանդես էին գալիս Յուրբիայի - պաշտպանների - դեմ, երբ ստեղծվում էին ռեալ պայաններ Ռուսաստանի օգնությանը Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու, կամ նրա որդ մասերը Ռուսաստանին միացնելու հնարավորություն:

Հեղինակը կարծիք թելի պես անց է կացնում այն միտքը, որ մեծ պետությունների տնտեսական, քաղաքական և ռազմա-տրաստեխնիկական շահերի բախանք Արևմտյան Հայաստանում և նրանց հակամարտությունը, բողբակյան կառավարող շրջանները միշտ էլ մարտկոթյանը օգտագործել են Հայկական հարցը բողբակյան եղանակով լուծելու համար:

Աշխատությունում համոզել փաստելով ընդգծված է արևմտամասերի ռուսական կողմնորոշման հարցը: Այստեղից էլ արևմտամեջուրական և ամերիկյան գործակալությունները Արևմտյան Հայաստանում իրենց թաղմանյա գործունեության փորձից

կնկելով, համոզվեցին, որ, շնայած իրենց հակաստատեական բաներին, արժանապա-
րի համակցանքը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանի կողմը, որովհետև հայերի մեծ
մասը թուրքական յիշու լծից ազատագրվելը կապում էր Ռուսաստանի օգնության
ևնս և վնայն նրան էր փաստում:

Աշխատության աստիճարայուններին մեկն էլ այն է, որ հեղինակը, մեր կարծիքով,
ծիշտ է գնահատում նայ կամավորական շարժումը, դասելով նրա դեկափարսկզի՝
դաշնակցական և ենչակցան կոսակցությունների հետագվեամ նարատակները շար-
քաշին կամավորականների ունեցած ճգտումներին: Խոտելով կամավորական գտ-
ժինաների տուական բանակնն ցոյց տված օգնության մալին, ՋԿելակուրայնց
շատ հակված նկարագրում է Անկուսնիկի, Ֆետ և Գալի գործունեությունը:

...Աշխատության կրողը գրողը նկրված է 1915 թ. Մեծ Աղեղնին: Այստեղ նեղի-
նալը հանգամանորնն կանց է տանում ասաշին համաշխարհային պատերազմի տա-
րիններն կատարված՝ հայերի մասաշայանան պարտի և բարեբի հարջի վրա: Նս
համոզի: կնրվով ցոյց է տալիս, որ արնմայան՝ հայերի բնաշնջման պլանը իրրիհա-
րականների կողմից նշակված է եղել նախքան ասաշին համաշխարհային պատե-
րազմը Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մամեղտ ասաշին անխանգն,
կոմբասյան ճակատում թուրքական բանակի կրած պարտությունը նրիսբարերի
կատաճարությունը օգտագրեմեց տանժամանորն շրջանները -անհարազատ- տար-
բերինց մարնելտ ցոլի տակ Արնմայան Հայաստանի, Կելիկիայի և Օսմանյան կայ-
սրության ալ փաշերի հայությանը գանգվածային պարտի և Ֆիլիկիական բնաշնջման
նկարակնտ նարատակով: -Իրենց անիրավկությունն են պանորում այն մալրնկ,
որնց ասաշք տաղով թուրքական ասածող պնեումներնն, հանխտում են, որ թաղա-
կան կատախարդներն, իրր թն, ախիված էին ալրպեոի քաչկերի գննել, կնկելով պա-
տերազմական մանը կայսրությունից և հայերի կողմից թուրքական պատությանը
պարտնազող փտանգի կանխման շաներինց- (էջ 231):

Արարագրելով նայ ազգայնակություն անորինակ կոտորածները և գազանային
բնաշնջումը, նեղննակը միամաժանակ ցոյց է տալիս, թն ինչպես թաղք ժողովրդի
աշխատակրական խափկը շին բանժանում կփարսրպական կելին աշյունտո բա-
հրականությունը և երբնն բանում էին իրենց ումերի ներաժնն շափով փրկել հայե-
րին: Այս գննում նկարագրված է Արնմայան Հայաստանի և Կելիկիայի որշ վայրե-
րի հայերի ինքնապաշտպանությունը: Հեղինակը հատկապես կանց է տակ Վանի և
Մուսա լեռան հայերի ներտական օրաշտարանության նկարագրության վրա: Ուղազ-
ժավ է նախ Սասունի, Հաւայն Գալեոնիայի, Կելիկիայի հայերի ներտական պա-
ժաղ՝ թաղք շարդարսրներին դն:

Աշխատությունում, բազմաթիվ սկրննադրարներին հիման վրա, երբեմն է մեր
պատնազություն մեջ տեղ գտած այն սիուլ տեղակեղը, թն իրր հայերի մասաշա-
կան բարդը և պարդը հետնակը էր նայ կամավորական շարժման: -Հայ կամավորա-
կան շարժումը, - կարքան ենք գրափտափող աշխատությունում բերված մի փա-
տարքում, - ոչ մի մամանակ նայ բնաշնջման պատնաու չէր կաղող լինել, կրե ալր
տարքում, կանխավ ծրագրված չլինել, ինչպես կատաճարությունը շատ անգամ հան-

ցավորները պատժամ է, առանց անձնուղիին դիպելու»¹ Չախտեղեղով դաշնակցական կուսակցության ավանտյուրիստական, վնասակար գործելակերպը, փաստերի ուսումնասիրությունը հեղինակին հանգեցրել է այն միշտ եզրակացության, որ անկախ դրանից բուրժուական կառավարությանը առջին որոշել էր կենսագործել իր վաղուց մշակված ծրագիրը՝ ընթացքի հայտնի Օսմանյան կայսրությունում, Հայկական հարցը լուծելու յուրաքանչյուր կատարանների մասնազարկով:

Հեղինակը ընդգծում է մասնապես միտքը, որ դաշնակցական և հնչակյան կուսակցությունների ազատամարտյան բարձրագույնը, բուրժուական բանակին բիկունքից հարվածելու և ոչ մի գործնական մտապետություն չունեն, ինչպես այդ վերազրկել էր նրանց բուրժուական կառավարության կտրվից: «Իրրիհաղ-դաշնակցական համագործակցությունը, որ առանձնազորությունից ի վեր շարունակվում էր մինչև պատերազմի նախօրյակը, անպարզ էր այդ կազմակերպություններին, նրանց դարձրել նախանձնությունից պաշտ, հաստմատող իրարարձությունների նախից ընթացող մարդկանց խմբերի»:

Աշխատությունում շատ միշտ են ըննադատվում հայ ազգային կուսակցությունների՝ դիմադրության արտաբան շինելու, իրենց կոնկրետ ծրագիրն ու անկիթները չիմանալը, նրանց անտեղյակ վիճելը բուրժուական կառավարող շրջանների շարաննեց ծրագրերին: Փաստերից ցույց են տալիս, որ մինչև մաստայական ցարդ դաշնակցականներն ամեն կերպ աշխատում էին չեզոք գտնել բոլոր բարդագործների հետ:

Կիբակոսյանի աշխատության վերջին՝ «Միջազգային ինպերիալիզմը բուրժուական բարդագործության մեղսակից» գլխում գլխական խորաբազմանցությունը բացահայտվում է միջազգային ինպերիալիզմի նողկալի դերը հայ ընակցության մաստայական արտոման և ունչացման գործում: Հատկապես ընդգծված է բոլոր բարդագործների դաշնակից՝ կայզերական Գերմանիայի անմիջական մասնակցությունը հայկական բարդերին:

...Հեղինակը վեր է հանում Անգլոսի, Իրանիայի և ցարական Ռուսաստանի խաղաղի դիվանագիտական խաղիցը Հայկական հարցում: Նա կոնկրետ փաստաբանների հիման վրա ցույց է տալիս, որ նրանցից ամեն մեկը Հայկական հարցը օգտագործում էր իր սեփական գաղտնական պլանները Մերձավոր Արևելքում իրագործելու համար: Նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի հայերից մաքրելուց հետո էլ նրանք «մտախոգված» էին Հայկական հարցով, և 1916 թ. այդ հարցը նորից մի միջոց էր ինպերիալիստական դիվանագիտության համար՝ համաշխարհային գաղտնալիստ մեծ բարդակառուցության բուրդում:

Հեղինակը հանգամանորեն յուսաբանում է ցարիզմի քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նախքան պատերազմը, այնպես էլ, հատկապես, պատերազմի տարիներին, երբ ռուսական կովկասյան բանակը գրավել էր ողջ Արևմտյան Հայաստանը: Միջնադարյունների իման վրա Կիբակոսյանին հարթվել է ցույց տալ Արևմտյան Հայաստանի գաղտնաբաններ և Ռուսաստանին միացնելու

1 ՀԱՍՏԻՆ ԳԿԳԸ (Հայաստանի Ազգային Արխիվ) - Զ. 57. - 9. 1. - 4. 613. - ԿԳ. 5-8 (գրքի 232-րդ էջի)

ցարժան կատարարության հետապնդած նպատակները: Բազմաթիվ փաստերով լուսարանիված է կովկասյան բանակի գլխավոր շտաբի սխառ, գեներալ Յուրենիչի ռեպեժին հանձնարարական բարարականությունը, որը փաստորեն նպաստում էր Արևմտյան Հայաստանը հայերից մարդկու թուրք չարագործների բարբարոսականությանը: Այսուհից հեղինակը համզել է այն միշտ հետևությունը, որ ցարիզմը չարագործացրեց հայ բարձուսպիայի սպարազմական կառակցությունների այն հույսը, որ նրանք կազել էին ցարական կատարարության «սպասարանական» միտայի հետ:

Աշխատությունում փաստացի կերպով յուսուցանվում է թուլիսիկների հետևողական և ճիշտ տակտիկան Հայկական հարզում: Թուլիսիկները դատապարտվով կանախրական շարժումը, Այում էին, որ ինտելիգենտական պատերազմը ոչ թե ճնշված ու փոքր ժողովուրդների ազատագրման համար էր լինվել, ինչպես ներկայացնում էին պատերազմի երկիկները, այլ այդ ժողովուրդների կրկրները անկախի ենթարկելու և զարդարացնելու համար:

Այս այն իմնական հարցերը, որոնք պահանջելու աշխատությունում յուսուցանվել են մարքոխտական դիրքերից և, մեր կարծիքով, ստացել ճիշտ լուծում:

Այս թուրք մեզ հիմք են տալիս ասելու, որ Ջ.Կիրակոսյանի մեծագրությունը լուրջ գիտական ներքում է արժարժված պրոբլեմի՝ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմության ուսումնասիրության գրքում:

Գլխախախտ աշխատությունն ավելի կշաներ, եթե հեղինակը տար օգտագործված աղբյուրների և գրականության տեսություն, ըզը շատ կարևոր է նման ժամազում ուսումնասիրության համար:

ԱՐԱՄԱԻՏ ՄՈՆԱԿԱՆՅԱՆ¹

ՇՈՒՆՆԵ ՈՒՄԱՐԱԿԱՆ ԻՍՏԵՂՈՒԹՅԱՆ²

Կարգապահ, սովետական պատմագրությունը մինչև վերջին ժամանակները մնացել էր զուտ ծանրաբանական և անհետաքննողական, որտեղ չկարողացանք հասնել իրականությանը, իրականությունը մնացել էր միայն խոսքի և գրության մեջ: Մեր օրերում, 1951-59-ին ՄԽՍՀՄ-ում կատարված ինտելեկտուալ ճգնաժամից հետո, 1964-65-ին ԽՍՀՄ-ում կատարված համաժողովի և հետագայում կատարված փոփոխությունների արդյունքում, մեր պատմագրությունը սկսեց փոփոխվել:

Կարգապահ, սովետական պատմագրությունը մինչև վերջին ժամանակները մնացել էր զուտ ծանրաբանական և անհետաքննողական, որտեղ չկարողացանք հասնել իրականությանը, իրականությունը մնացել էր միայն խոսքի և գրության մեջ: Մեր օրերում, 1951-59-ին ՄԽՍՀՄ-ում կատարված ինտելեկտուալ ճգնաժամից հետո, 1964-65-ին ԽՍՀՄ-ում կատարված համաժողովի և հետագայում կատարված փոփոխությունների արդյունքում, մեր պատմագրությունը սկսեց փոփոխվել:

Կարգապահ, սովետական պատմագրությունը մինչև վերջին ժամանակները մնացել էր զուտ ծանրաբանական և անհետաքննողական, որտեղ չկարողացանք հասնել իրականությանը, իրականությունը մնացել էր միայն խոսքի և գրության մեջ: Մեր օրերում, 1951-59-ին ՄԽՍՀՄ-ում կատարված ինտելեկտուալ ճգնաժամից հետո, 1964-65-ին ԽՍՀՄ-ում կատարված համաժողովի և հետագայում կատարված փոփոխությունների արդյունքում, մեր պատմագրությունը սկսեց փոփոխվել:

1 Մոնախյան Արամայիս Մոնախյան (1911-84), արամայիսի գրողների ընտանիքից, արդյունք, 1954-58-ին ՄԽՍՀՄ-ում կատարված ինտելեկտուալ ճգնաժամից հետո, 1964-65-ին ԽՍՀՄ-ում կատարված համաժողովի և հետագայում կատարված փոփոխությունների արդյունքում, մեր պատմագրությունը սկսեց փոփոխվել: «Մեր պատմագրությունը սկսեց փոփոխվել» - Մարտիկ Մոնախյան:

2 Մոնախյան Ա. Ծանրաբանական ուսումնասիրություններ // *Հայաստանի պատմություն* (Երևան), - 1965, - 25 հունիս.

В первой главе своего труда автор дает характеристику социально-политических противоречий в Османской империи накануне империалистической войны. Здесь приводятся высказывания В.И.Ленина об антинародном характере турецкой буржуазной революции 1908 г. Деспотичный султан Абдул Гамид по сути дела являлся единодержавным властелином страны. И турецкая буржуазная революция не решила вопроса о свержении бюрократическо-парзитического строя.

В книге обстоятельно рассмотрен национальный вопрос в Османской империи. На основе убедительных аргументов автор отмечает, что младотурки, захватив власть, не только не ликвидировали национальную рознь и угнетение, но и "показали себя, как самые оголтелые шовинисты, превосходя даже Абдул Гамида".

Таким было положение во всех вилайетах Западной Армении — Ванском, Битлисском, Харпутском, Эрзерумском, Сивасском, Днарбекирском, а также в Киликии и других областях Османской империи.

Турция внешнеполитические поражения в Северной Африке и на Балканах, а во внутренней жизни сближаясь с реакционными силами страны, младотурецкие шовинисты стремились сохранить турецкую деспотическую форму правления. Свою ярость они направили против итурских национальностей, в частности против армянского народа. Следуя девизу "Турция — для турков", они возвели в степень государственной политики пропаганду и практику идеологии пантюркизма, перемешанного с панисламизмом. Политика подавления национально-освободительной борьбы западных армян, уничтожения их национальной и культурной самостоятельности, политика сокрушения огнем и мечом сопротивления армян осуществлению пантюркизма была поставлена на "деловую" основу. Исторические факты подтверждают, что еще до начала первой мировой войны младотурецкая реакционная клика уже разработала каннибальский план уничтожения западных армян.

Во второй главе монография освещена история Армянского вопроса накануне и в начале первой мировой войны. Автор разбирает козни, которые плела в Армении империалистическая дипломатия, показывает ее кровавые последствия, приводит документы о планах территориальных захватов кайзеровской Германии в Армении и на Ближнем Востоке, коварных методах их осуществления. Тут к месту приводится опубликованный английским историком документ, в котором турецкие главарь заявили: "Наше участие в мировой войне оправдывается нашим национальным идеалом. Идеал нашей нации требует уничтожения нашего московского врага, с тем, чтобы мы утвердили естественные границы нашей империи, которые включают в себя и объединят все ветви нашей расы". С логической последовательностью автор показывает, что Западная Армения представляла узел, где скрещивались интересы им-

периалистических держав. Вся дипломатическая борьба империалистических государств накануне войны вокруг Армянского вопроса имела целью усиление их позиций в этой части мира, а не облегчение тяжелой участи западных армян, на что наивно рассчитывали армянские буржуазные круги. В главе рассматриваются вопросы, связанные с русской ориентацией армянского народа, с отношением различных армянских общественно-политических течений, партий к войне, показана пагубная роль империалистической войны в судьбах армянского населения в Турции.

В третьей главе дается критический анализ истории геноцида западных армян в 1915 г. Многочисленные материалы, взятые из русских, армянских и иностранных источников, разоблачают правящую партию Османской империи, ее пантюркистские планы.

Заметим, что зарубежная историография, в особенности турецкие фальсификаторы, истолковали эти события с антиисторических позиций, исходя из принципов пантюркизма, в духе явной вражды к Великой Октябрьской революции.

Дж. Киракосян ввел в научный оборот многочисленные документы, изложение и анализ которых дает точную историческую картину, показывая пантюркизм в действии, его расистскую природу, варварские методы угнетения подвластных народов. Аские планы выселения и геноцида западных армян были разработаны в руководящих кругах партии "Иттихад". Это был план уничтожения целого народа, который был приведен в исполнение младотурецкой верхушкой с помощью кайзеровской Германии.

Исследователь темы "Первая мировая и западные армяне" не мог, разумеется, пройти мимо национально-освободительной борьбы армянского народа, деятельности армянских национальных партий и организаций. Но дело в том, как отнестись к этим проблемам, как осветить их. Дж. Киракосян не пошел по проторенному пути, он отверг утвердившееся в исторической литературе беспочвенные шаблонные мнения.

Он показывает, что подобно тому, как классовая борьба трудящихся против собственников является объективным результатом социальной эксплуатации, так и национально-освободительная борьба армянского народа против турецкой деспотии явилась объективным результатом политики национально-го угнетения и национальной розни.

Рассматривая судьбу западных армян в мировой войне, автор исходил из ленинского тезиса о том, что для освещения социально-политической истории необходим "учет конкретных особенностей, отличающих эту страну от других в пределах одной и той же исторической эпохи" (Ленин В.И. Соч., Т. XX, с. 373). Исходя из этого ленинского тезиса, Киракосян пишет: "Война, которая велась против Турции, представлялась армянскому народу не войной за захват чужих земель, за угнетение других народов, а удобным случаем ос-

вободить собственную родину от векового рабства турецкой деспотии, возродить собственный родной очаг».

...В четвертой главе книги обстоятельно анализируется соучастие международного империализма в политике турецких погромщиков. Автор подытоживает здесь приведенные в книге материалы, суммирует кровавые последствия политики империалистических государств по отношению к армянскому народу, подчеркивает, что только после победы Октябрьской революции и установления Советской власти в Армении был положен конец многовековому скитанию армянского народа. Он был спасен от физического уничтожения, встал на путь национального возрождения и в братской семье советских народов пошел по пути социализма и коммунизма.

Отмечив несомненные достоинства монографии Дж.Киракосяна, мы в то же время считаем нужным сказать о некоторых недочетах. Наше первое замечание относится к внутренней конструкции отдельных глав. Автор разделил всю книгу на четыре главы, не дав внутреннего деления глав, в результате чего третья глава, например, состоит из 140 страниц сплошного текста. Другое замечание: автор не всегда проявляет взыскательность к отдельным документам.

С недостаточной точностью освещены вопросы помощи русской армии со стороны армянских добровольческих дружин.

В общем монография Дж.Киракосяна «Первая мировая война и западные армяне» — это целый труд с глубоким научным анализом трагической судьбы западных армян. Это ценный научный вклад в исследование истории армянского народа периода первой мировой войны.

АМАЗАСП АРУТЮНЯՆ¹

ПИСЬМО²

Дорогой Джон Киракосян,

С большим удовольствием прочел и Вашу книгу “Անաթոլիական հայության պատմությունը և արժանատիքները”, которую Вы мне любезно прислали. Благодарю Вас за внимание. Хотя я ее довольно быстро прочел, но некоторые обстоятельства не позволили мне сразу написать Вам о своих впечатлениях от чтения книги. Я попал в больницу. И только теперь, когда дело пошло на поправку, и скоро, недели через две, обещают выписать, я взялся за перо.

Совершенно без преувеличения должен сказать, что книга оставила у меня очень хорошее впечатление. Написана обстоятельно, убедительно, любовно, с привлечением большого архивного материала, следовательно неизвестного общему читателю. Очень важно, что книга написана с сердцем, прочувствованно и не выходит за рамки научного исследования, нет в ней плохого субъективизма, ненужного предвзятого подхода. Чувствуется, что автор пишет как ученый, но с болью в сердце. Да, как можно иначе писать даже научные труды о трагедии целого народа, когда он безжалостно, зверски подвергся геноциду.

Я могу только поздравить Вас с этой книгой.

Книга в целом заслуживает высокой оценки. Я хотел бы обратить внимание только на некоторые стороны Вашей работы, которые, по-моему, имеют особо важное значение.

Прежде всего Вы вполне правильно показали общечеловеческое, а бы сказал, международное значение проблемы геноцида армянского народа в Тур-

1 Հարությունի Համբարձում Հոխեթի (1902-71), անտեսական գյուտարարների զմեռ, պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ պատմաբան և լրագրող ղեկավար, ԽՍՀՄ ԱԳՆ կրթության տնօրեն (1948-53), ԽՍՀՄ դեպուտատ Կոմկուրգուտ (1958-63), Թանգուրյան և Կապանյանների կրթության մեծ տնօրենների Թիֆլիսյան, Երևանի և Պետերբուրգի կոնֆերանսների:

2 Ձեռն Կիրակոսյանի անտեսական արժանի - Կոտայքի Ձեռն Կիրակոսյանյան, Անտիգր, 1965, 28 երկնի:

ции. В иностранной литературе — в работах Гутмана и др., на которые Вы ссылаетесь, уже многие годы тому назад истребление армянского населения в Турции закономерно оценивается как первый геноцид XX столетия. К сожалению, в советской литературе четкой, определенной и фундаментальной трактовки этой проблемы не было до последнего времени, насколько мне известно.

У нас не подчеркивается, что страшные злодеяния турецких правителей, унесшие около двух миллионов жизней невинных людей — армян в Османской Турции в 1915–18 гг. — являются преступлениями против человечности, преступлениями такого рода, которые в наше время категорически осуждаются, как противоречащие правовым нормам и принципам ООН и наказуемые согласно Уставу Международного военного трибунала, созданного после Второй мировой войны, для судебного преследования и наказания военных преступников против человечности, таких как Талаат-паша и ему подобных. Известно, что в свое время многие прогрессивные деятели требовали привлечения к суду и наказания главных организаторов и преступников массового уничтожения армянского народа в Турции — Талаата и других. Известно, что даже суд в Берлине оправдал Согомонц Тейлеряна, который бесстрашно выстрелил из револьвера и убил на улице Берлина палача Талаата.

Этой стороны дела мы тем более не должны забывать, когда в Турции в сан национальных героев возводит главных преступников кровавого геноцида в Турции — Талаат-пашу, Энвер-пашу и др., ставят памятники, чествуют и т.д.

...Уничтожение армян в Западной Армении, я бы сказал, было первым этапом антирусской политики пантюркистов. Эта сторона вопроса не подчеркивается обычно при рассмотрении геноцида коренного, основного населения Западной Армении. Вы в своей книге приводите много материала, характеризующего эту сторону вопроса. Мне кажется все же, что и у Вас нет законченной четкой оценки турецкой, я бы сказал, турецко-германской политики геноцида армян в Западной Армении как первого этапа осуществления антирусской политики пантюркистов. Я думаю, Вы согласитесь с моей точкой зрения.

Очень и очень важно полное раскрытие и четкая оценка этой стороны вопроса. Тем самым раскрывается общесоюзное значение всей проблемы геноцида армянского народа в Турции. Становится ясным, что дело касается не только армян, а всего Советского Союза, как кровавая страница международной политики в отношении прошлого Советского Союза в целом.

Геноцид армянского населения в Западной Армении, по моему глубокому убеждению, является не только проблемой армяно-турецких отношений, но и проблемой, связанной с международной политикой милитаристской Германии и Османской Турции в отношении СССР в целом. Во-первых, потому

...Я хотел бы отметить одну из больших положительных сторон Вашей книги. Вы весьма убедительно показали, что истребление армянского населения в Турции было разработано и проводилось руководителями Турции, включая и младотурок, сознательно и планомерно, независимо от позиций и политики армянских национальных политических партий. Это очень важное политическое и теоретическое положение, объективный научный вывод из всестороннего исследования фактов, материалов. Я очень рад, что в последнее время эта точка зрения все больше и больше начинает преобладать в нашей литературе.

...Вы, характеризуя Османскую Турцию, пишете – “турецкий империализм” (с. 203), “турецкий полуфеодалный империализм” (с. 204) и т.д. Насколько закономерно Османскую Турцию характеризовать как империализм? Я лично сомневался. Отстаивая во всех отношениях, в том числе и в области экономики, Османская Турция – не пример империализма или даже полуфеодалного империализма. Ее завоевательная политика, угнетение и уничтожение других народов, как бы они не осуждались, это еще не империализм в научном понимании вопроса согласно ленинской теории империализма. Вы пишете, что для турецкого империализма свойственна реакционная идеология политического пантюркизма и религиозного панисламизма, но это все же не характеризует Османскую Турцию империализмом.

...Читая Вашу книгу с большим содержанием о недавнем прошлом армян в Турции, несколько задаешься вопросом, почему армяне не смогли освободиться от векового порабощения турок, как это удалось балканским народам, почему туркам удалось сравнительно легко осуществить свой чудовишный план геноцида.

...Мне кажется, что главная причина того, что армяне в Турции не смогли освободиться от турецкого ига, заключается в том, что они не организовали всеобщую массовую вооруженную национально-освободительную борьбу против турецкого господства и векового угнетения, не вошли в контакт с национально-освободительным движением других угнетенных народов в Турции – славян, арабов и др. и не согласовали совместную борьбу против турецкого ига. Армяне в Турции больше уповали на “инвизиционные” методы облегчения своего положения в стране, на мирные методы и на половинчатые административные “реформы” в Западной Армении. Они ожидали помощи извне, от великих “христианских” держав – одни от западных, другие, большинство, от царской России. Наделились на “революцию” младотурок. Но все это оказалось миражом, и бы сказал каким-то курением опиума и, к несчастью, с трагическим результатом.

...К сожалению, армяне в Западной Армении не смогли организовать в национальном масштабе самооборону перед лицом массовой резни. Сказалось

отсутствии организаторского центра, который мог бы своевременно вооружить, подготовить население к самообороне, организовать ее. Ведь еще до войны стало известно, что "младотурки" разработали план геноцида армянского народа. Армяне же не подготовились к самозащите. Если было бы достойное руководство, то даже в 1915 г. можно было бы при всех трудностях и риске организовать самозащиту. Там, где в самом ходе массового истребления армян, армяне оказывали сопротивление, дела выглядели по-другому. В веках останется в памяти героическая самооборона армян в Ване, Шахин-Гархисаре, на Муса-Дате и др.

...История показывает, что армяне упустили в наше время две серьезные возможности в организации вооруженной национально-освободительной борьбы против векового турецкого ига, такие возможности, умелое использование которых могло принести национальное освобождение Западной Армении. Это — обстановка, созданная во время балканских войн, и, во-вторых, первая мировая война. Армянские руководители в Турции вместо того, чтобы использовать эти довольно благоприятно складывавшиеся условия для организации вооруженного национально-освободительного движения, практически пытались убедить, — хотя даже знали о секретном плане турецкого правительства об истреблении армянского народа, — вот такое правительство о своей лояльности Османской империи. Они были так одурочены лживостью и коварством турецких правителей, что в результате и сами были зверски убиты руками турок.

...Несчастье армянского народа состояло в том, что армянские национальные партии в Турции оказались не в состоянии подготовить и возглавить освободительную борьбу против турецкого и даже тогда, когда началось массовое истребление народа.

...Нужно кончать, а и так расписался во всю, особенно во второй части письма. Но ознакомление с содержанием Вашей книги толкнуло меня на то, чтобы попытаться разобраться для себя в некоторых вопросах, которых я нигде до сих пор не встречал, поразмыслить над большим фактическим материалом, который Вы даете в своей книге, попытаться обобщить и сделать выводы.

В заключение, я хотел бы отметить с сожалением, что тираж книги небольшой — всего 15 тыс. А книгу нужно широко распространить среди читающей армянской публики и не только в Армении и Советском Союзе вообще, но и за границей, где проживает добрая половина армянского народа.

Было бы желательно издать книгу на русском языке. Нынешние советские читатели ведь не знают о трагедии армянского народа в Турции. Это мы довольно остро почувствовали к 50-летию этих событий. Я был в апреле этого года в Женеве и был свидетелем, как женевские газеты "*Tribune de Genève*",

"*Journal de Genève*", женевская общественность с участием правительственных кругов отмечали 50-летие трагедии армянского народа. Так было во многих странах. Отмечали даже союзники Турции, говорят даже в Стамбуле отмечали этот день. Нигде и ни у кого не было из-за этого никаких политических осложнений с современной Турцией. И у нас не было бы. Главное, люди не имели у нас ясного и правильного представления о тогдашних событиях, да и мы, армяне-коммунисты, боялись как бы чего не вышло. Да, нужно советскому читателю дать объективное представление о судьбах армянского народа в Турции. Ваша книга незаменима в этом отношении.

Я думаю, что книгу желательно было бы издать и на некоторых иностранных языках, хорошо было бы на английском, французском, арабском и греческом. Это нужно как для той части армянской молодежи за границей, которая не читает на родном языке, так и для читателей иностранцев. Это можно было бы сделать через земляческие организации по культурной связи с зарубежными армянами, поговорить с зарубежными прогрессивными армянами, когда они приезжают в Ереван... Кроме того, нужно иметь в виду, что националистические турецкие историки пытаются фальсифицировать историю, попытаться передать забвению или оправдать геноцид коренного населения Западной Армении. Ваша книга помогает утверждению исторической правды. Это делается научно, объективно, убедительно.

ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ¹ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ
ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ²

Ինչպե՞ս ախտախնայում ենք պատրաստումների կործանող սամնազերծված առաջին համաշխարհային պատերազմի ուղեբեկական ընթացք ունեցավ հայ ժողովրդի համար, որը հանդես չէր գալիս որպես պատերազմող կողմ: Չնայած վերջին հանգամանքին, հայ ժողովուրդը ոչ միայն համեմատական խնաստով, այլև բացարձակ բխով տեղի ափից շատ մարտիկային կորուսանելու լուսն արտերազմող մեծ պատրաստումների շանակները՝ վերցրած առանձին-առանձին: Մարտիկային պատմության մեջ տեղի ունեցած ամենախաչող շարժարժություններից մեկն էր դա, որ կատարվեց ի տես բազմաթիվ աշխարհի, - շրջառոնյա ժողովուրդների պաշտպան- տերությունների յուրավորյալք:

Պատերազմից անմեծից շատ ատժողը հայ ժողովրդի պղծմության հատվածն էր: Ես էր, որ կորցրեց իր բնակչության կեսից ավելին, իսկ կենդանի մնացած մասով ցրիվ եկավ աշխարհով մեկ, տեղեղելով հայ անյուրը:

Բնակչությանը, ասոցիան համաշխարհային պատերազմի շրջանում արևմտաեվրոպայի պատմության շուտաճանաչ պետք է հանդիսանար հայ պատմաբանների մտածողության առարկան: Մայն պարզեցնում ենք գիտական, բարձրագույն և արդիական կարևոր նշանակություն: Եղան ուսումնասիրությանը լուսնախաչողուն են ընդհանուր պատմության բազմաստիակ հարցեր՝ կապված Մերձավոր Արևելքում ինչպե՞ս ախտախնայում ենք պատրաստումների վաղած նվաճողական բարձրագույնության և նրանց ղեկավարողական մրցակցության հետ:

1 Միքայելյան Վարդիս Եղիաթի (1924-2005), պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ «Լեռնիկ կատարական գիտություններ» ակադեմիայի և «Պարսկա-բանասիրական հանդես»-ի խմբագիր, Կիևական աշխատությունների՝ «Կրթիկ հայկական պատմի պատմություն», «Շրջակալ Մերձարևելք», «Լեռնային Կապույտը 1918-23 թթ. - Ուրախ և խոր» և «Հայոց վերջնականությունը Գեորգիայի ղեկավարողական հարցադրություններում» (Պարսկ. և խոր.)

2 Միքայելյան Վ. Պատմաախտախնայում արևելավոր աշխատություն // Մեղիկական Հայտնական ընդհանր պարբերիկ. - 1965. - 31 պարբերիկ:

Ինչ նազ մտն և թե արխայություն լույս են տեսնել առանձին առանձնափորձայուններ, նկարագրանմանքի և փաստագրանմանքի ժողովածուներ, եղբիւրներ՝ արտերկրագլխի ժամանակ արժեանախարայան ապրած ուղեկարայան այս կամ այն հարցի շարքը: Չանտեսելով դրանց հեղինակների կատարած աշխատանքը, կենք, սովորյալ, որ արժեանախարայան աշխատանախարայանի սմբողջական պատմութայանը, շարք ու լրագրական սղոյթնանկրտվ, տանալին սարսամ էր իր հետագրտտեղին: Այս հանգրամանը առավել ակներ է դատմում, մանախանց կրք հարցին մտանմում ենք պատմական առանձն՝ արժեանախարայան արժանանքն ու սղոյթ-տնտեսական դրդարտանանքը, Հայկական հարցի շարքը մղված պարտադր մարտնախանան զիջելից ընտրելիւր և յուսարանկու տնտանկրտմից:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ջ.Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմի և արժեանախարայան» մեկագրտրտնը գաղիս է լրագրելու այդ լրագր և վերտկյալ սղոյթնանկրտ լրագրտանան ու դրանց համարտրտմանի լրագրան շնորիկ այն մի լրագր մեղտրտմ է լրագրտանալ պատմագրտրտմ մեղ:

Սղոյթիս ենք ընդգծել, որ Ջ.Կիրակոսյանը չի ընթացել սղոյթմած կածաններով: Չտնտանալ լրագրով լրագր և շարտ կողմերով լրագրտանկած այս թեմայի առանձնափորձանը, նա կարտղացել է, շնորիկ աշխատարտան պատմա-ընտանկան ընտրի, կարտղիլների տարտանանկ խտանարտան, փաստական հարտտա մարտի լրագր տակ, հեղինակրտն իր գիտական տնտակտնանց և կարտղագրտրտմները:

Հայտ պոլիկ է սղոյ, կրք կրտղոյթների և իրագրտնորտրտմների պատմանները լրագրտանալիս հեղինակը դրանք դրտում է իրենց պատմական գարտղացնան և կարտղարտայան մեղ: Կա հանգրտն չի գաղիս իրքն փաստերի և զեղտերի ենակրտիկ շարտղոյ, հեղինակը ալիկի շարտ դրանց ենկնարտան է: Սղոյայն Ջ.Կիրակոսյանը գաղի չի աղի նաև հարցերի փաստական կրտնը, որից և աշխատարտրտնը ալիկի լրագր շան է, ընթերտղոյին մեղտրտանալով դրալու մղոյթմանկան և փաստալուտ մի առանձնագրտրտմ:

Գրախտոլող մեկագրտրտնը չի սղոյթման անմղոյթալիս առաջին համաշխարհային պատերազմով: Որտղիկտն պատերազմի լրագր ու լրագրի շրտանում արժեանախարայան ապրած ուղեկարայանը սղոյթ թեկերով կարտղիս էր նախարտղ ժամանախարայանի հետ, ապա դա հեղինակին սղոյթել է լրագրտանկու նախ և առաջ արժեանախարայան սղոյթալ-տնտեսական և լրագրտանկան ժանր վիտակը պատերազմի նախարտային: Դրան է նկղղված մեկագրտրտմ առաջին գրտղը: Այդ լրագրին մի լրագրտնտակ լրագրել է՝ ալիկի լրագր ընթերտղու հետագա իրագրտնորտրտմների և դրանց հետևանքների ող ընթարտը:

Շարտ անմեղային ուտնտնտիկրտկով արժեանախարայան ժանր կարտրտնը դրածն Արտղով Համիլի ժամանակ, հեղինակը փաստերի լրագր տակ լրագր է տալիս, որ 1908 թ. ընտղտղալից հետո էլ, կրք իշխանարտայան գղոյթ սնկան կղոյթարտղերը, արժեանախարայ մղոյթղոյի տնտեսական, սղոյթալիկան և աղղալին ժանր վիտակը փաստերն մեկագր անկղոյթի ու նուղիկ գղոյթով ալիկի փաստարտանալով, ընտ կղոյթարտղերը իրենց «հեղափոխականը» սղոյթակ էին կարտնը: Ջ.Կիրակոսյանը լրագր աղղալ լրագր

ցանաչում է երեսուրդերի կատարության հանձնառուության ընտրք, հայ ժողովրդի նկատմամբ նրա կրթմամբ մարդաստայ թաղաքակերտյունը, մեծապեսական շփոթիչը՝ պանիզամիզը և պանրոլրիզը, տարերէրչա կազմուսնն նրա ծախնամորչունը:

Մենակորչան այս պիտոն հասուկ լածին է նկիրվամ պիտական և արդիական կարեւորչայուն ունեցող հարչերի մեկ այլ խնդր ուսումնամիջմամբ, հարչեր, որոնք կապվամ են պատերազմից առայ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման, վերչիննա կրթննորչման և հայրական ազգայնական պարտիաներչ գործունորչան նետ: ...Գրչուն լազմակորչանի վերոծնվամ են հայ ժողովրդի ուսական կրթննորչման պատմական արմատներն ու սոցիալ-տնտեսական շարժարժրները, միամանակ հստակ տարբերորչուն է նայվամ դեպի ուս ժողովրդը ունեցամ հայ ժողովրդի այդ կրթննորչման և ցարիզի նհանդական թաղաքակերտչայունը համակեր հայրական տիրապետող շրչանների և մասնամիջուսպես սուսահայ թրծուսպիսի նգտուններչ միջն:

Հայտնի է, որ լազմակորչան պատերազմների շրչանում (1912-13) Հայրական հարչը նորից ասպարեզ իշակ, դառնալով մեծ տեւորչայուննեղի դիմանալիտական պզգտեղի առարչա: Արնմտահայաստանում լազմնորչայուններ անչկացնկու խնդրը և, առհասարակ, Հայրական հարչը աշխույժ ըննարչման արիք են տալիս նաև հայ հասարակական շրչաններում: Բազմաթիւն խննվամ և բարդ պարիսննեղին գրչուն նկիրվամ են տասնչակ էչեր (էչ 87-164): Այս հարչում ամեն մի պետորչան դիլորչուման տասնննիս լուսարմունը հնարակորչայուն է ստեղծել աշխի հանգամանորեն լազմահայտել տվչակ պետորչան նգտուններն ու շահագրչոնմորչայունը: Փաստերի և կրույքների գիտակ վեղոմմամբ հեղինակը գտնում է, որ գոր էին հայ հասարակական շրչանների հոյսերը՝ Հայրական հարչը լուծելու մեծ տերորչայունների օգնորչայունը, որովհետև վերչիննեղից ամեն մեկը միայն ու միայն մտածողվամ էր իր գարորարարական և նհանդական նգտունների իրականացմամբ:

Գոյորչուն ունի կարեւոր մի խնդր ևս, որը նույնպես չի շրչանցվամ գրախոսելու աշխատորչայուն մեր: Դա հայրական ազգայնական պարտիաների և հասարակական աղեւաղ շրչաններչ զիջորչայունն էր 1912-14 թթ. կրնն լազմրայվամ Հայրական հարչի կազակորչայունը: Հեղինակը ըստ ամենայնի ցույց է տվել նրանց հանասական, իրարաներմ և նորչայակ կարծիքները, Հայրական հարչը դարձնել կրտապական պետորչայունների օգնորչայունը լուծելու արաղեղիսի ռոմ ստացամ մուայնորչայունից կառնելու նրանց անհետատես ջանրերը: Հայտնայն չէ, որ նետում է մեր հեղինակը նրանց հուսելին: Օրչնելով փաստերից արժող կիմնակոր եզրակալորչայուններ են դրամը, որից գիտականորեն շանն է աշխատորչայունը, ընրնեղուից առայ լազմեղ լազմի պատմորչայուն էրորչայունը և պարզարմունորչայուն մտցնելով մինչև այժմ խննվամ այս խնդրում:

Հայրական հարչը լուծելու խնդրը հայ ազգայնական պարտիաների մոտ և հասարակական շրչաններում սուր ըննարչման առարչա է դառնում և նրանց որչ կրնկրետ միջոցառումների է մրում առաղին համալրարմիսին պատերազմը: Տարվ

այս բոլորի ընդարձակ շարադրանքը, հեղինակը մանրամասն կանգ է առնում դրանց մերժող բազմաթիվ խնդիրների վերլուծության վրա, ցուցաբերելով մաղբյուր սրտմարմինն հաստի ճուշտեցում:

Ջ.Կիրակոսյանի աշխից չի վրիպել դեպի պատերազմն ու Հայկական հարցը սուսահայ բուրժուազիայի բռնած ղեկը, որը ոչ այնքան ազգային էր, որքան շահադիտական՝ կապված ամենատարան նոր գործառնությունների որսու ձևեր ընկերու հետ: Այս տեսակետը հիմնված է Ստ. Համբարյանի, Ա.Կասյանի, Վ.Տերչյանի և ուրիշների արտահայտած կարծիքների ու հաճախի փախուստների վրա:

Հիմնական սցորիմներին մնելը, ըզին պատշաճ տեղ է արված մանագրության մեջ, դա 1915 թ. արևմտահայության գեներալն է: Հեղինակը չի գրողվել միայն արևմտահայության ուղերգության սահմուկեղուցի պատկերը ըստ ամենայնի մերկայացնելով: Իր աշխատության նախորդ բաժիններում ըննության առնված պրոբլեմներով նա արդեն նախապատրաստում է ընթերցողին՝ հասկանալու: Գրեցիս-իստի որերից հետո պատմության մեջ շեղվելով այդ անօրինակ ընդհարմության գազիքի և փայրակ էտրյանը: Մենագրության կրորդ գլխում հեղինակը ըննարկում է ըզոր այն սցաններն ու միջոցառումները, որ մշակել էին էնվիր-Ցուպուր-Տեմուզ ավանադրիստական եղանակի և յուրյանական սպաշտմանական ճարմինները՝ Արևմտյան Հայաստանը առանց հայերի բողները իրենց ստոր մրագի իրավորման համար: Գրքում մեկնաբանված փաստերով ինքն են ցնդում ժամանակի բողբանական կատարող շրթանների և շուխնիստ պատմաբանների անիմեն հայտարարություններն այն մասին, որ իրր ըն նրանց այդ ըսային են գինել -ինքնապաշտարանական-նպատակներով, հայ գինգարների դասադրության և հայերի ապատանգական շարման նետանցում: Ջ.Կիրակոսյանն սարցուցում է, որ այդ անից կգնաբողբերի կատարարությունը մշակել էր ապրինների ընթացում և որ պատերազմը միայն ափեր էր այն իրավորմելու համար:

Մենագրության փրզին գրուից, որը կում է «Միջադրացին ինգերիտային բողբանական բողբարարության մեղանից» վերնագիրը, պատմական ստուճով կապված է նախորդ երեք բաժինների բողբողարարության հետ, հանդիսանալով դրանց արանաբանական շարմանկությունը: Պատմական փախերագրերի ու փաստարբերի օգնությանը հեղինակը կնճախար կերտով ցույց է տալի, որ հայերական բողբերը իրավորատել և թողրիային օճանգարող Գրմունիայի հետ միտային այդ սե գործում սրկանա ղեր շխտարցին նաև Անգլյան, Իրանական և ԱՄՆ-ը: Կոս մերկայցնում է մաղբյուրափ դարձած Արևմտահայաստանը բաժանելու վերջիններին մրագրերն ու գաղտնի համանախազեղեր:

...Ար կարմիրով, աշխատարյունը կշաներ, կեր նրա առօրին գլխում հեղինակը ափելի հանգամանորեն կանգ առներ հայ ազգային-աբստուադարտիստ շարմանների բուն ընթացի վրա մինչև առօրին համաշխարհային պատերազմը: Ամիրսե՛լա էր նաև ափիլի լայն տեղը հատկացնել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններին, որոփնտես դրանք սերտորեն կապված են արևմտահայության բողբարանական վիճակի հետ պատերազմի շրթանում: Գրքի վերջում պնայ էր գե-

անելը տուներն և օտար լեզուներով անփափում, որի կարևորությունը այսօրինակ աշխատության համար ավելի քան ակնհայտ է:

Մենք շոշափեցինք միայն հիմնական պրոբլեմները, որոնք շտապարեմում են գրախոսվող մենագրության մեջ: Մինչդեռ նրանում ըննարկվում են շատ և շատ այլ հարցեր, որոնք մեծապես նարասեղ են պիտակոր խնդիրների առաջիկ դեղորին պարզաբանմանը, բայց որոնց վրա հնարավոր չեղավ կանչ ամեն:

Անփոփեղով մեր խոսքը, կողմնացիներ գիտական և մերոլոլոլոլական բարձր մակարդակով պրվում և բազմաթիվ նոր դրոլքներով ու եղանակադրոլոլներով հարուստ այս մենագրության մասին նշել մահ նեռն յալը: Աշխատության կատարվածը կող է, հարցերի և խնդիրների դաս-դաստ մը կատարվում է վերին աստիճանի տրամաբանորեն, նեղինակի նարասեղադրոլոլներին համապատասխան: Մենագրության լեզուն սահուն է և պատկերավոր:

Մտում է հուսալ, որ այս բովանդակուլից և արձեղավոր աշխատությունը հրատարակվի մահ տուներեն: "Ես կարևոր է մանավանդ այն պատմառով, որ նրանում բարձրացված գիտական և արդիական կարևորություն ունեղող պրոլքները տուներեն լեզվով հրատարակվի վրա եղամ պատմական գրականության մեջ չեն բարձրացված կամ քն շոշափված են հարևանցիորեն" աղ խնդիրների կատարակցությունը:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՍԱԿԱՐՅԱՆ¹ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՈՒՍՈՒՄ-ԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ²

Ի՞նչ են դաշնակցությունը, հնչակյանությունը, ռամկավարությունը, ի՞նչ դեր են կատարել, ինչո՞ւ արևմտահայ ժողովուրդը չազատագրվեց, ի՞նչ դեր կատարեցին արևմտահայության ընտելչման գործում իբրիմարականները և մեծ տեղադրումները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, ցարական Ռուսաստանը, ինչպի՞ս պատահեց, որ թուրք շարքարդներն անպատիժ մնացին, նախկին տեր դարձան հայրական հողերին և այլն: Այս և նման շատ հարկեփ պատասխաններ ընթերցող կրթված մեծ կիսակոտրյանի - Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը - ուսումնասիրության մեջ: Դա փաստելով լի գիտական թուրք հետազոտություն է, երկար տարիների պրաբանման արդյունք: Հեղինակը համոզու է թեթև հետազոտող գիտնականի ճանաչելիություն, անկանխարգ, աննախապաշար միտք:

Գրքի առաջին գլխում նա տվել է երիտթուրքերի իբրիմարական կոտակցության բնութագրերը՝ իրեն թուրքական բաշխուսգրայի ու հոլաոխրության ազգայնամուկ կոտակցության: Իշխանության գրիտ անցնելով՝ երիտթուրքերը ոչ մի հարց չլուծեցին, ոչ տեղեկական, ոչ տնտեսական և ոչ ազգային: Երանը բախականացան միայն 1876 թ. սամանաղությունը հուլակմամբ, ոչը կարճ ժամանակից հետո դարձավ դատարկ թղի կտու: Երիտթուրքերի սեակչեուն տրյունն ափիտ ցույտուն կերպով արտահայտվեց ազգային հարցում: Երանը իրենց դաշնությունը գերազանցեցին Արթուկ Համիլին:

Դեուն 1902 թ. Մազահեղցինի նախամեությունը Փարիզում գումարիամ - Օսմանյան ազատականների համաժողով--ում, որին մասնակցում էին նաև Կաշնակցության և հնչակյանների ներկայացուցիչները, պարզվեց, որ երիտթուրքերն ամենևին մտաղջը չէին շեղվելու Թուրքիայի սոխանդան բաշարականությունից՝

¹ Մակարյան Անուշական Մակարի (1910-73), բանասիրական գիտությունների պետություն, կրթական աշխատությունները՝ - Միքայել Կաշնակցանը և արևմտահայ գիտնականություն, - Միքայել Կաշնակցանը գրող, - Նրխան Օսյանի կյանքը և հրապարակախոսական գործունեությունը:

² Մակարյան Բ. Արթուրաղջ ուսումնասիրություն // Մոկիական ճանաչարգ (Երևան), - 1965, - ԶԳ. 8, - էջ 81-5:

հայերին կեղծեղծուց ու բնասցնեղծուց: Երանը հաշվի չէին առնում Հայկական հարցը և կանխում էին, որ հայերն օգնեն իրենց՝ 1876 թ. տահմանադրությունը վերամաստատելու: 1907 թ. Փարիսի կոնգրեսում, որին մասնակցում էին նաև Դաշնակցության ներկայացուցիչները, մեծ քայքայեց դարձյալ շնամաշեղծն Հայկական հարցը: Իսկ դա շտանգարեց Դաշնակցությանը՝ ակտիվորեն համագործակցելու կրթորոշրերի հետ և ամեն կերպ օգնելու նրանց: Եվ պատժական չէր, որ - Մարտյան հեղաշրջմամբ օրերին հայ ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի կանգնեց՝ սպառաքանկա համար հասարակաց հայրենիքն ու նոր սեփուկ: Եվ երիտասարդ քայքայի հայրանակն զգալի չափով արդյունք էր նաև հայերի օժանդակության - Այս ստեղծ պատկանում են ոչ անհայտ դաշնակցական գործիչ Սիմեոն Վրացյանին: Հայ ժողովուրդը, ճիշտ է, պաշտարանն էրիտասարդ թողրերին, բայց ոչ - հասարակաց հայրենիքը:-

Ձ.Կիրակոսյանը համոզի վաստեղով ցույց է տալիս, որ Դաշնակցությունն ինքը մոլորված լինելով՝ մոլորեցնում էր նաև հայ ժողովուրդին: 1890-ական թթ. Դաշնակցությունը փոխանակ մեղակցվելու մեծ տեղությունների նենգ, հայրենիքը քաղաքականությունը, նրանց ներկայացնում էր իրեն հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամներ, իրեն հայերի սպառաքանիկ: Քրիստոսոփո Սիմեոնյանը, դեխտեղով Քեղծնի կոնգրեսի 61-րդ հողվածը, գրեց է. - Այդ հողվածով հայությունը իրեն արդեն դաշնակց է տեսնում նկրտական անբող վեց պետությունների: Սիմյոնյան այդ հողվածը պիտակում էր թուրք ցարքարարների մեղքերը, պիտակապարտյանը մատնում նրանց որդամտությանը:

... Թարմուսաղուսի այդ դասակարգային վախի հետևանքով էր, որ 90-ական թթ. Դաշնակցությունը, անցնելով հայ ազգային ազատագրական շարժման գլուխ, այն չեղից իր ոտքը և տաքով արկածախնայությունների, հայրենիքի ուղեով՝ նպատակ ունենալով մեծ տեղությունների օգնական միջամտությունն աստը բերել, բայց դրա փոխարեն միայն ցարքարարների համար աղիքներ էր տեղում: Դաշնակցությունը, փոխանակ արևմտահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը կապելու մյուս ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հետ, փոխանակ լայն զանգվածային համագործակցված շարժում աստը բերելու, իր անբող իտյալ դրեց էր մեծ տեղությունների, ցարքարի օժանդակության, օգնության վրա, որը չէր զգալվում, դրովիտակ այդ տեղություններից ամեն մեղք, ընդ որում ցարքարը, Հայկական հարցին մոտենում էին իրենց տեսնական ու քաղաքական շահերից ելնելով, իսկ նրանցից շատերի շահը պիտակում էր, որ հայերը կտորվին, քան թե ազատագրվին, նոր ազգային պետություն տեղեղեն:

Մյուսով չենք ուզում ասել, թե պետք չէր գեղը վերջնեկ, կեղեկ, կեղեկ անխտափելի էր, անհրաժեշտ էր, բայց կովի, սպաքարի այն նպանաղ, որ ընտրել էին դաշնակցական ու հնչակյան սպաքարիները, սխալ էր և օգուտի վախարեն վնաս էր բերում:

Ձ.Կիրակոսյանը տեղեն նշում է, որ այն ժամանակ, երբ մյուս ճնշված ժողովուրդների քաղաքական կազմակերպությունները, զգալով Խրքիտակի ռեակցիոն Լուրյունը՝ ննտացան նրանից և սկսեցին սպաքարել նրա դեմ, նոր ուժով արժարեղ ազգային-ազատագրական շարժումը, միայն Դաշնակցությունը մնաց Խրքիտակի կողմին և

չարտանակեց նրա համար թե ու բիկունը համընթացաբար, իսկ այդ ժամանակ Խրքիստի հետ համագործակցել՝ նշանակում էր դաժանանել ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև մյուս ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարին:

Բաղկանյան արտահրավերը (1912) ցույց տվեց, որ բուրժուական պետությունը կամի արծառն էր, և այդ արծառը փչրելը դժվար չէր, եթե ճնշված ժողովուրդները համախմբվեին և համագործակցված պայքար անեին նրա դեմ: Բոլոր առավելագույնները ճնշված ժողովուրդների կողմն էին, նրանք բուրժուական գերազանցում էին ոչ միայն կուստուրապես ու տնտեսապես, այլև իրենց բովով՝ 28 միլիոն 8 միլիոն բուրժի գլմուց: 1911-13 թթ. բուրժուական տիրապետություններում յայն ժամայ ստացյան ազգային-ազատագրական շարժումները: Թուրքիայից անբասկային բազմաթիվ երկրներ: Դա ամենամարմարը պահն էր Արևմտահայաստանի ազատագրման համար, բայց հայ ժողովրդի բախտը անօրինակ շարժարկից դեմագոգները դրանից ևս չկարողացան օգտվել: «Հայաստանում խռովու ընթացություն, կազմակերպված մասնաշախմատ շարժում չկար այն հարմար պահին, - իրավաստիտեն գրում է Ջ.Վիրապետյանը. - կր Օսմանյան կայսրության շրջանները բարդում էին Ալբիկիայում, Մանիպուխյում, Ալբանիայում: Արևմտահայությունն այսպիսի բարեբախտն հնարավորություն չէր ունեցել յուրավելու բուրժուական լուծը: Բայց հայկական «հեղափոխական» շրջեր այդ ժամանակ տեղի չշարժվեցին» (Կ 37):

Ջ.Վիրապետյանը, ուշադրության կենտրոնում դնելով բուրժուա-ազգայնական, մասամբ և լիբերալ բուրժուական հոսանքի գործունեությունը, համեմատաբար քիչ ուշադրություն է դարձրել հասարակական մյուս հոսանքների՝ ժողովրդական ղեմնկառուական և պանդոանոպական հոսանքների դիրք վրա: Մինչդեռ Թուրքիայի տանամանդոպական հեղաշրջման սկզբից Պոլսում սրվեց կային նաև ժողովուրդ-գեմնկառուական և պանդոանոպական հոսանքներ, որոնք բոլորովին տարբեր մտայնումներ անեին երկրորդների սեփանի. Դաշնակցության և այլ հարցերի համընդ: Եկլուս է իրականության տերերը առաջիններն էին, և փայլանները հաջածական վիճակի մեջ էին դրված, յայց եննց վերջիններն էին, որ ամեն կերպ հակազդում էին Խրքիստի և Դաշնակցության ռեակցիոն քայլերին, սրաշարսնում էին հայ ժողովրդի ազգային շահերն ու պահանջները: Ժողովրդական-գեմնկառուական հոսանքը, որի գլխին էր կանգնած Ե.Օսյանը, ձգտում էր Թուրքիայում սկսված հեղաշրջումը խրաքանել, հուսցնել գեմնկառուական հեղաշրջման, ազգայ-տնտեսական ու ազգային հարցերի լուծման՝ բուրժուա-գեմնկառուական հեղափոխության շրջանակներում: Պանդոանոպական հոսանքը (Բ.Մելյան) սպաղես թն այնպես գոհ էր տանամանդոպական հեղաշրջումից, միայն թե չէր կարողանում հաշտվել Հայրենական հարցի բնեցման, ազգայնության, կրանի, նկերեցու հանդեպ կյան հարսմանըները, ազգերի ծաղման բարբառականության հետ: Օսյանը բուրժուական «հեղափոխություն» համարում էր տեղափոխություն, գտնում էր, որ այն մնաց կիսամանասրսիին, վերջ: «...Մինչև իմա կկարծեիր, թե իմ արդարությունն կա, - խոսք, ամեն բան խոսքով եղավ, գրքով՝ ոչինչ...», - այսպես էր գրում Օսյանը ղեկես 1909 թ.:

Մակայն Օսյանը եզակի չէր. նույն միտական վերաբերմունքն ունեին երկրորդ-

քերի նկատմամբ Հ.Շահնազարը, Վ.Թերեզանը, Արտիանը և այդչնչոր: Արտիանի շարքից հետո Օսյանը և Շահնազարն իրենց խմբագրում քերթում ոչ միայն մեղքագնում էին իսկական չարագործարանների դեմը, աչի պահանջում էին շարքի ու անգործարան դեմ հասուկ օրենք սահմանել:

Ջ.Կիրակոսյանն իրավացի է, երբ կշռում է, որ համաշխարհային պատերազմի նախադրյալին մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի փնտրագանքն ազդում էր պերզովազմին մարտակով, իրենց դիտքերը ճշտելու համար, որ դա ինգլիզախոսական պետությունների մեղքին ինչպես անցյալում, այնպես էլ այդ ժամանակ սակ կոչվան էր, և նրանց երբևէ չէին կամենա այդ հարցին զրական բաժան տալ: Այս տեսակետից մտածելով խնդրին՝ հեղինակը հիմնական գծերով շարադրել է ինգլիզախոսական չնազալների՝ Անգլիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, գարիզմի դիտքը: Հետադրական է, թե ինչու գարիզմը չէր ցանկանում Արևմտահայաստանի ինքնավարությունը: Նրա փնտրերմունքը շատ լավ մեակիրայել է - Եսգլիսի գլխավոր - քերթը, որից քարվածք է բերում Ջ.Կիրակոսյանը, - Հայրական ախոռնոթիան թուրքիայում կը մեծ շատ տապանազներ և խառնակություններ Անդրկովկասում և, փնդիվերը, կիշազմի ոչ միայն Ռուսաստանի նարագերություններից հայերի հետ, աչի փոպիներով իրավունքների մտին - (Իշ 121): Պարզ առած՝ գարիզմը չէր ուզում իր կողքին մի նոր ինքնուրույն պետություն տեսնել, ինչպես իր ժամանակին Լեզանով-Ռուստովին էր առած՝ հայրական բազափրական կենտրոն ստեղծել, որով նա կաշող էր գրկվել ոչ միայն Արևմտահայաստանից, աչի Արևելահայաստանից, նոյնիսկ՝ Կրաստանից:

Ու Պատկանյանը դեռևս 1879 թ. գրում էր.

- Գլխեն, ինչն հային չեն տալ Հայաստան:

Մեզ ազգ կազմելու ամենքն են իրավան»:

Ինգլիզախոսական գայերից ոչ մեկը չէր ուզում, որ հայերն ազգ կազմին, ինքնուրույնություն մեղք բերին, ազգային պետություն ստեղծեն: - Եվրոպական կազաարակալարքյան շախ տեսակետից մի անհրաժեշտություն է, որ Հայաստանը թուրքիայի իշխանության տակ մնա», - գրել է գերմանացի գրող Փոլ Ուրբախը 1913 թ.: Հենց այդ էր պատճառը, որ եվրոպական պետությունները դարեր շարունակ հովանավորում էին ռեակցիան թուրքիային և ամեն կերպ աշխատում էին եղած դրությունը պահել անփոփոխ:

...Եվ անա այն ժամանակ, երբ Կովկասի հայերը կոթում էին ծանոն Անտանոթի դատի, իրրիհարական դախիներն անարգել կուտրում էին արևմտահայերին՝ առանց դատ ու դատաստանի: Օգտվելով արտերազմական դրությունից՝ իրրիհարական կառավարությունը որոշեց մեկ անգամ չնըմկուտ փնդ տալ Հայրական հարցին: Ջ. Կիրակոսյանը փաստական հարատու նյութի վրա շարադրում է արևմտահայ որրիզություն անրոշք պատմությունը: Հեղինակը անդրաբարձել է նաև տեղ-տեղ հայերի ցեղյ տված զինադրական շարժումներին (Կասի պաշտպանությունը, Մուսու լետան զինադրությունը և այլն), դրանք, չնայած իրենց արտասովոր հերոսական բնույթին, իրեն անբաւ շարժումներ անկարող էին իրերի վնակը փոխել:

Կատարված հաշվումներով արժեքահամայնքը կրթչին ավելի շատ մեկուկես միլիոն մարդ, շույն ամենայն հավանականությամբ այդ բիզն ավելի շատ սխոր է լինել: Երե հզարս գումարներ մահ արժեքահամայ կանազնյաների գեները՝ կրկն հարյուր հարար մարդ, և - 1918 թ. բոլորական գաղթիցների անդրկովկասյան տարառատերբյունիքին արժեքած տասնյակ հազարավոր հայ մարդկանց, անկրպն կրառես, թե որքան տամնց արժեքահամայնքուննց արել և արտեղարգվին արչառնուարն շնամանցյամ հայ մարդկուրը»- (Նշ 356):

Շատ արժեքավոր է նաև Ջ.Կիրակոսյանի գրքի -Միջազգային ինգերիտիզմը բոլորական շարքարարության մեղսանցը- գլուխը, որը անբուղաղմ նուարբյուն է:

Ջ.Կիրակոսյանը փաստարան նյութերի միջուղով ապացուցում է, թե մեծ տեղությունները որքան շատ կին միջանոսում Հայկական հարցին, այնքան ավելի ու ավելի ծանրանում էր հայերի վնասը: Պատահական չէ, որ ամենամեծ շարքերը տեղի ունեցան այն ետարում, կոր Հայկական հարցը դարձավ միջազգային հարց և դրա -լուծմանն- սերգելին տեղեղիդրեն ծանուակնց մեծ տեղաբյունները: Անկուակամ, շարքը եղել է Թուրքիայի գաղավոր շարքարականությամբ, շույն արժեքահամայնքի գանգվածային շնայնքնամ հարցը (գեներցիդը) ստաղ կրակ միայն Հայկական հարցի՝ միջազգային բնուր ստանուար շրանում: Մինչ այդ բոլորական տարածանքը գախնամ կին շրքատնյա սչխարննց, շույն Մեղմնի կրնցնուղ և հետագա շիումները ցույց տվեղին, որ կեղտարական պետություններնց ոչ մեղը, ընդ որում մահ ցարքներ, արժեքահամայ մարդկեղի ամկեղծ շարկկանը չէր, վնասական գանգն նյաննց ոչ մեղը բաղքերի ընկին չէր ղեղվելու: Այդ համոզմանը գաղուց հետ էր, որ Արքու Համիդը համարական կրկուղով ստաղ շաղչ արժեքահամայնքի անբուղաղմ շնայնքնամ սչանը, թի սչան, որ հետագայում իրագորնեղին կրխատարղ շարքերը: -Աչխարնց վրարարածանկուտ նարատակղով արտեղարգն կրածրամ, մարդկուրնեղի միջև անեղություն ու բշնամար բարբրամ ինգերիտիտիտական պետաբյունների՝ Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ավաղու-Հոնգարիայի, Անկղիզի Միայուղ Կահանգների, ցարական Ռուսաստանի կատավարղ շրքաննեղ ոչ միայն շնայնքնամ հայ մարդկեղի գանգվածային տեղախանության ու շարքի բոլորական շարքարականության իրագորնմանը, այլի որչկեղիդրեն նարատնեղնց դուան», - իրագայնորնն գրում է Ջ.Կիրակոսյանը: Կա շաղմարիվ փաստերով ցույց է տաղիս, որ ղեկու 1913 թ. գերմանական սարաները, գեներուղ իմ Մանդրուց և ուղեղնեղ իրաղկ կին Իրքի-հաղի՝ հայերի շնայնքնամ սչաններնց: Պատեղարգնց դիտ շատ ստաղ Թարքիան սրքին դարնեղ էր Գերմանիայի գաղուղը, և իրքիմարականները շին կարղ մի անբուղ ղրքատնյա մարդկեղի գեներցիդն իրագրնեղ ստանց Գերմանիայի սղնության, ստանց նրա ցույունների: Իրախից է անրաղիմիդու Տարղն, կոր գրում է. -Բաղիական կրնեղ գերմանական իշխանությաննեղի թի խարը, որգնուղիս հու գանննց կրտղանների կրկու դեղախարնեղին՝ Թաղար փաղայն և Էնկեր փաղային»: Անղայն գերմանական իշխանությաննեղը այդ խարը գրանում կին ստեղ, որգնեսուտ արժեքահամայնքի կատարածը մեղեսուտ էր նաև նրանց հետաղոր ու մոտավոր պրննեղի համար:

Ջ.Կիրակոսյանը հանգամանորեն կանգ է առել նաև Անտանոյի պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, ինչպես նաև Ամերիկայի վերջի վրա, սրբյ է տվել, որ նրանք շարուն էլ ստավել կամ պակաս չափով հանցավոր են արևմտահայ ժողովրդի բնաջնջման գործում: Ոչ չազրավ են ժամանակակից գրքի այն էջերը, որոնք վերաբերում են ժամանակավոր կառավարության, Քեմալի վերջին:

—Անցյալառեակ Ջ.Կիրակոսյանի գրքում արժարժված շղոր հարցերին անհնարին է: Մեր նպատակն էր ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրել շատ արժեքավոր այլ աշխատության վրա, որը, լինելով լոբբ ներգրտում վերջին շրթանի հայ մարտիտական պատմագրության մեջ, յուրահատուկ մի հանրագիտարան է, որ ընթերցող կարող է գտնել 1908-20 թթ. ժամանակաշրթանի հետ կապված հուզող շատ հարցերի պատասխանը:

ՀԱՅԿ ԽԱՇՏՐՅԱՆ¹ԲԱՐՉՐԱՐԺԵՔ ՄԵՆԱԳԳՈՒԹՅՈՒՆ²

«...Ինչպե՞ս պատահեց, որ հիսուն տարի առաջ, պետականությանից զուրկ և, նեոնապե, պատերազմին զրգես պատերազմող կրթյն պաշտոնագես շնամանչամ հայ ժողովուրդը համեմատաբար խնայեթիպիստական գլխատիչ-ազանդի առաջիկ տոժուդը: Ի՞նչն էր պատճառը, որ այդ պատերազմի տաթինեղին թուրքական առլամնեղի տթանդական բարդարարական բարարականությունը հասավ իր գագարմանեթին, որ իրենց հույրենի հույթ տեղահամանչեթն ժիլոնամիթ հայ մարդիկ և նրանցից շատերը պի բաշլեթին, գեթվեթին Միջազանդի անապատաներոմ»:

Ձե՛ն Կիթարույանն այսուցիթ հարցապնդոմով է սկսոմ իր «Մուշեթն համալիար-հուլեթն պատերազմը և արևմտահայարյունը 1914-16 թթ.» մննազոթոյունը, որը լույս է ընմալի «Հայաստան» իրատարակոթոյունը:

Հայ ժողովուրդի մեծ Գոթարալի մաթին հարյուրավոր փաստաթղթեր, հուլեթ, մննազոթոյուններ, հարթիմներ արմազանքներ են տարգրվիլ համարյա ըրդը լեզանեթով: Ընայց Կիթակոսյանն առալիենն է տալիս այդ հարցաթրման պետական արատաթխանը, լրալմեղով այն ջրվեթի թալը, որ գոթարյուն ոմնը մեր պատմապիտոթյան մեջ:

Կիթակոսյանի գիտական այս ալիսատոթյունը զգաստացնոմ է ոչ միայն ընթերթալի, այլ թ՛վոմ՝ մասնապետ ընթերթալի, միալց՛ ռ տրամարանոթյունը, այլև շարժոմ է նրա հուզո թղթը լարելը: Մա և՛ գիտական կել է, և՛ Փուլերգոթոյուն, և՛ հուշապիտոթյուն, և հայ ժողովուրդի տնջյալ դաժոմ ճակատապի մաթին ընթեմրալցված փաստաթղթը:

Ալիսատոթյան ամնամեծ արժանիլցն այն է, որ ինջնմալը հայ ժողովուրդի մեծ ողիլեղարյունը լրատարանոմ է արատական այն իրտարանոթոթոնեթի գիտական խոթ

1 **Խաշտոթյան Հայկ Հալոթոթյունի** (1926-2001), գրող, ըրազոթ, Արմնեղեթի պետալի խոթալի, «Ճալեթիլի յալմ» ըրդի խոթալի տեղալեղ, Հաթիկոն հանդալիտալանի պատաժոթանալո լրատարար-խոթալի տեղալեղ, «Էթլոմը», «Տիգրան Մեծ», «Արատալից», «Արտալեթ», «Մեղրալեթահալլը», «Խաշիալ», «Նրթիմը Մալեթիլեթյալ» պատաժիլեթի, «Կարնատոթ», «Հայարատոմ», «Մուլոյց անտոմ» արատալալեթի ինջնեղ:

2 **Խաշտոթյան Հ. ԲարՉՐԱՐՉԵՔ Մննազոթոյուն / Ճալեթիլի յալմ** (Նրման), - 1965, - 29 պաթալի:

վերջածությամբ, որոնց պատճառով տեղի ունեցավ 20-րդ դարի ամենաանապոք սպանող՝ Արևմտյան Հայաստանի 1,5 միլիոն հայերի զարկը:

Գրքի առաջին՝ «Արևմտահայության ծանր գոյալիմնակը Քուրդիայում պատերազմի նախօրյակին» գլխում Կերակոչյանը ընկալելու է կրթությունը և կրթությունը հետ Քուրդիայում տեղեկված իրազեությունը: «Կարևոր շարունակ, - գրում է նա, - բուրբական պետության արտաքին նվաճումներին, գաղտնարկան պատերազմներին ու ախարատություններին գուցեմբայ, բայց մասնաշի մեջ ներառելի էր այն մտայնությունը, թե իսպող կրանք, աշխատանքը միայն ենթակներին, գրափորներին է հաստել, իսկ մանկերանները՝ բոլոր օտանները, պետ է զերն զներն ու զտան, կրվն ու արյուն որկը»: Ինքը՝ ապում Արդու Համիդ խոստանում է, որ - բոլոր չարիքների արձատս այն է, որ ոչ մի օտանի չի աշխատում իրական արձեքներ արտաղեկու համար»:

Ոտանական գլխավոր հյուպատոս Հարխտանը 1910 թ. պրկ է. «Չնայած տանանապոքյանը, որ մոպված է կրկու տարի առաջ և բուրբերի ու հայերի թաղաղական իրափներների կարմեղյակ համաապոքյանը, վերջիններս բուրբերի հետ ընդարտանների ժամանակ միշտ մեղավոր են դոյա զալիս և պատժման ամենայն խոտոքյանը կին սկզբունքով՝ հայ է, նյանակում է մեղավոր է»:

Մեծ եղեռնի նախօրին բուրբական չոլինիզմն այնպիսի չափեր էր ընդունել, որ բուրբական գրաքննությունը հայկական քաղտոնում ներկայացվող Հերակոչի «Հանվարի» մալն գրկ է. «Հանվար հայերի ներկա բաղավորն է, իսկ Ուրմախանը, որի անունից նա կրծում է, հայ բաղավորության անգրայը, նրա վրնիղիկ մարմնացունը»:

Քիրքում ևս աշխատությունն էլ ստ էլ և տեանում, թե ինչպես է նախապատրաստվել հայ ժողովրդի ընաքման հրեղավոր ծրագիրը, որի իրազեքման ամենամեծ գրծունը դարնել էր բուրբական չոլինիզմը:

Այս երկը զեկու ժամանակ Կերակոչյանի տրամապոքյան տակ եղել են վերխուրի քանակությամբ այնպիսի քան փաստաբուրբ: Թայց հեղմնակը չի չարաղեկ այլ ատատությունը, հնոտությամբ, քանիմեղությունը է օգտազորնել ամեն մի փաստ: Այլ քանն առափն ակնառու է գրքի կրմնական՝ կրքորդ գլխում, որ վերնազգված է «1915 թ. մեծ եղեռնը, արևմտահայության զնեղիղը»: Մտանաղով կայգերական Կերմանիպի արակությունը, Քուրդիան սկսում է հայ ժողովրդի համաապոքում, զանգվածային բարբերը:

Գրքում գրաքի տեղ է տրված Կանի, Հուպին Գարանիարի, Ուրմախի, Մուսա լեռան ինքնաապաղապանական կրվներին:

Հիղեքի նախաղյունների՝ Էնկերի, Քուլնարի և Ջեմալի հրեղազորությունը կարող էր կատեղվել, կրե չլինին ինպերկալիստական պետությունների դիմանաղյուստական իսղերն ու փաղթեղեղությունը Հայկական հարքում, կրե չլինեղ «... Գերմանիայի ընձնում ներաղական, քարոյա-քաղաղական և կաղմակերղչական օժանղաղությունը»:

Կանիկաղաղական հարքուտ փաստեղով Կերակոչյանը ցույց է տալիս, որ Քուրդիան կարող էր իր չարաղանը ազատերն չարնել նաև Անղլերկխստում, կրե այնտեղ

շնորհումակեր խորհրդային իշխանությունը: Չէ որ պանթոլոֆիզմի պարագլուխներից մեկը՝ Գրգոր Լազարյանը Լ. «Մի մտածաշղթա մեր նախնայինը թորանկյե են եկել և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք տարածվող ընդարձակ նորամտերի վրա թուրք ցեղերն ապրում են միատարր, ախտ, մեր դարավոր բշտանի Ռուսաստանի լծի տակ: Մեր շարժարձեան նորիցանց լաց է մնում այդ ուղղությամբ միայն, և մենք սխալ է իրականացնենք թուրք ցեղի միությունը»:

Խորհրդային իշխանության հաստատումով պատմության աղբյուրից մետաղեին այդ գաղափարների լուրջ համապատասխանի նշաններն ու ակնհայտությունները:

Ձան Կիրակոսյանի մենագրության մեր պատմագրության լուրջ նվաճումներից է և լուրջ արժանիքներն ունի բարձրանալու օտապ լիպունքով, որտեղ գարն միջազգային ընթերցողական:

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՄԱՅԱՆ¹ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՐՁ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ²

Արևմտահայերի 1914-16 թթ. մատաղական կոտորածների մասին կատարակվել են ոչ ընդ հրեզածներ, զբոհը, հուշերի ու փաստաթղթերի ժողովածուներ, կատարակվել են ինչպես հայերեն, այնպես էլ այլ լեզուներով: Մտկայն այդ պատճառության մի խոշոր մասը յուսարանում է հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության պատճառության միայն ստանձին էրեղը: Պատճառական գիտությունների թեկնածու Ջոն Կլարկոսյանի վերջերս լույս տեսած զեբըը³ այն սակավաթիվ աշխատություններից մեկն է, որ ունի նյութը ընդամենը և հարցը թագմակործանիորեն լուսաբանող գիտական ուսումնասիրության բնույթ:

Մեծ եղևոսինն ցվիրված ներքա աշխատության մեջ, նախ և առաջ, խափում է արևմտահայության ծանր վիճակի մասին առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրին: Փաստական հարտատ նյութի հիման վրա զբոհի հեղինակը պոյց է առջիւ, որ երիտրուզերի 1908 թ. հեղափոխությունը ոչ մի խական փոփոխություն չնուցեց երկրի կյանքում, յրեխուցեց Օսմանյան կայսրության ոչ թորք ժողովուրդների խիտ ծանր վիճակը: Երկուսական տնորությունների ամտեսական և քաղաքական վերերը Քուրդիայում 1908 թ. հետո էլ ոչ միայն յրուցացան, այլն ալեկի ումիդացան և անբացան: Չլուծվեցին օրակարգի հարց դարձած ոչ աղիալական, և ոչ էլ ազգային հարցերը: Ավելին: Ազգային փորքանասությունների վիճակը ալեկի վատացավ, քանի որ երիտրուզերի ձգտումը - թորքացնել օսմանյան կայսրությունում բնակվող պալոններին, հայերին, երևաններին և այլն, ընդունեց ալեկի կոպիտ և համատ բնույթ, լուսն Արդու Համիցի ժամանակ» («Գրուցիւ», 1912, Հ. 76):

1 **Ներսիսյան Արամի Գեղամի** (1910-99), պատճառական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ԽՊՀ անկտոր, - «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի խմբագիր, ԽՍՀՄ-ում աշխատություններից՝ «Նեկաղբխանուցը Հայաստանում», «Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունը», «Հայ ժողովրդի պատմագրական պաշարը թորքական բռնակառության ընմ 1850-70 թթ.-», «Հայերի գերազանցությունը Օսմանյան կայսրությունում» (Գրաքն. և խմբ.):

2 **Ներսիսյան Մ.** Գիտական լուրք ուսումնասիրության // *Լճինյան աղիւղ (Երևան)*. - 1965. - Թ. 9. - էջ 101-3:

3 **Կլարկոսյան Ջ.Մ.** Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914-1916 թթ.): - Ե.: Հայաստան. - 1965. - 512 էջ:

Արտահայտելով բուրբական ազգայնամոլ, չովինիստական բորժնավայելի և «վերելու» կաթիմատեղերն էլ չսնիրը, կոնսերվացրելի կուսակցությանը («Երբինայ զև Թերազդը» -- Միություն և սոսապակնություն»), զբեղվելով պանթոպրիզմի-պանիստիզմի թաղարևականությունն ու գաղափարախառնությունը, վնասկան սրայքար էր մզան կաշաղտոթյան ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման դեմ: «Արբու Համիդի բազադորության վերբում, - ապում է աշխատության մեջ, - բանտերում նստած 60 հազ. և արտաստեման արտազբեմած 20 հազ. մարդիկ 1908 թ. հեղափոխություննց հետո միայն կարճ ժամանակ թուրքիայում ապրելու իրականք ունեցան: Այնուհետև սկզբնց տեղերի նրա շրջան: Համիդի 50-հազարանոց գաղտնի ռադիկալների ու լյուսիանցի ունեակը, զոջ գործում էր կուսակցականադրում, Թուրքիա-ի և Ջեմալի գլխավորությամբ շատ ավելի կատարելագործեց թաղարևական սրայի-կապիտալների և հազամանքների իր վերջը: Կախարանը նորից դարձավ թաղարևական հակառակդողմների հետ հարաբերությամբ ունենալու միակ միջոցը: Ծգար կյանքի, գույքի, ունեղվածքի, պատվի անմեղմխելություն ու սպանություն: Կատախարությունը և նրա տեղական օրգանները ոչ միայն չէին սպաշարում բայանայտ անօրինակամությունների և անարդարությունների դեմ, այն համաձայ իրենք լին հրահրում աշրջակաի երևույթներ» (էջ 9-10):

Գրքի ինտիմակն այնուհետև կանգ է տեղում Հայրական հարցի 1912-14 թթ. ժամանակաշրջանի պատմության վրա, բայանայտում է Արևմտյան Հայաստանի համար այդ տարիներին հրապարակ ցերված ռեֆորմների նախագծերի խնամքն ու նշանակությունը, լյուսարանում է Գեղմանիայի ու Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիրքորդումը թուրքիայի ու հայերի հանդեպ, ցույց է տալիս ինգլեիստիստական այդ սխտությունների նպատակները և այն, թե ինչպես փոքր - ժողովուրդների իրավունքների մասին փառիսեցիարար խոսող «ճեմ» պետությունները Հայրական հարցի շարքը թարձրագլած ազնուկը օգտագործում էին յոյ իրենց գաղտնական ծրագրերը իրագործելու համար: Մրաժամանակ նշված է պատմական այն իրողությունը, որ թուրքիան, ժամանակելով առաջին համաշխարհային պատերազմին, հետապնդում էր իր սեփական էրաբանսխիստական, նվաճողական ծրագրերը: Թուրքիան ճիշտ է կուսակցությանը նրկիր էր, բայց այդ չէր խանգարում, որպեսզի նա փոչը նվաճողական, ինկեիստիստական բարբառականության հարևան երկրների և մասնավորապես Կովկասի նկատմամբ: Մտնելով պատերազմի մեջ, չովինիստ երկաթալքերը, որ հանդես էին գալիս «ազգային իշխան» նշանաբանով, ձգտում էին գրավել Կովկասը, Իրանը, Ալբանաստանը և անգամ Մերձիկզյան շրջանները ու Միլին Ասիան: Խոսելով առաջին համաշխարհային պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատի առաջին ռազմական գործողությունների մասին, հեղինակը ճիշտ կերպով նկատում է, որ արդեն 1914 թ. վերջերին բորբական կատախարությունը սկսեց հայերի շարքը, հայրական գյուղերի ու թաղանների բալանն ու ավերը:

Ռնչպես և սխտը էր սպասել, ընկ. Կիրակոսյանի աշխատության մեծ մասը նվիրված է արևմտահայության 1914-16 թթ. եղեմին: Այստեղ հարուստ փաստերով ցույց է տրված այն մեծ ունիրը, այն անօրինակ սե գործը, որ կազմակերպեցին բուրբական

քունակազմերը աստիճան համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Իրենց հրելափոր ծրագրերը երիտարդերը իրագործեցին խորամանկորեն, հետևողականորեն ու անխնա կերպով: Երանը սկզբում զորակույի արտոբխվով քանակ կանչեցին ու փաղտնագողի կտորեղեն մաքստնակ հայ բնակչության մի զգալի մասը, հետո ճերքակաղեցին ու ոչնչացրին ճառագրականությանը և ազա անցան կանանց, երեխաների և ծեղերի բազարնակ ու մասաշայական բարդեղեն: Անպաշտպան բնակչության մի մասը սրի քաշվեց հայրենի գլուղերում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որ բոնի կերպով տեղահամության ենթարկվեց, կտորվեց ճամապարհներին: Արևմտահայերի այն փոքր մասը, որ արտոբից Միջագետքի կիցի անապատները, ոչնչացավ մասաշայական սոփի ու հիվանդությունների հետևանքով: Մուքամական կայսրությունը արքայազմ բնազնեցեց մեկ և կես միլիոն մարդ և ծխաշող անապատ դաղերեց մի անբողջ երկիր՝ Արևմտյան Հայաստանը: Գրդի վերջին մատուց ցույց է սրված «Մեմպետությունների դիրքը քնազնեցման փտանգին ենթարկված արևմտահայության նկատմամբ: Աստիճան համաշխարհային պատերազմի տարիներին Քուրդիայի - դաշնակից - կայսերական Գերմանիան, ելնելով իր ինգերիալիտտական նպատակներից Մերձավոր Արևելքում, ամեն կերպ ոգնեում էր տարամական Քուրդիային հայ բնակչության տարազրուճն ու կտորրածը կազմակերպելու գործում: Փայթեղիական դիրք բռնեցին արևմտաեվրոպական պետությունները և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Հայերի «հովանավորություններ» դերում հաճախ հանդես եկել այլ պետությունները ոչ մի տեղ միջոցի չդիմեցին սանձառաքելու համար քաղաքարարներին:

Հայ ժողովրդի դախիճների դեմ հանդես եկավ ժամանակի առաջազմ հասարակայնությունը: Քուրդական կառավարության դեմ իրենց բողոքի մայրը քարձրացրեցին այնպիսի նշանավոր դեմերք, ինչպիսիք էին Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վանդուկին, Անատոլ Ֆրանսը, Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Կառլ Լիբկեխտը, Յոզեֆ Մարկսպոստը և շատ ուրիշներ: Բայց այս ազնիվ և հոմանիստ մարքիսմց մայրը օտար էր գազանացած մարդատարներին համար: Հայ ժողովուրդը փրկվեց միայն Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիայի շնորհիվ, նրա դարավոր տանջանքներից վերջ գտան 1920 թ., երբ Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն:

Ընկ, Կիրակոսյանի աշխատությունը ունի մի շարք կարևոր սրձանկերներ: Այսպես: Գրքում հիմնավորված է այն ճիշտ միտքը, թե հայերի մասաշայական բնազնեցման սլանը երիտարդերը մշակել ու ընդունել էին 1915 թ. շատ առաջ: Փաստեղջ ցույց են տալիս, որ երիտարդերը դեռևս 1912-13 թթ. իրագործում էին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության բնազնեցման քաղաքարարությունը: Եվ համբանակ է, որ բուրբական կառավարության սպաշտմական այն վերսիսան, թե արևմտաեվրոպայի «տեղահամության» (այսինքն կտորրածների) ծրագիրը ընդունվել է միայն 1915 թ. ռազմական նկատառումների կոսրակչությամբ, բազարնակ կեղծիք է: Հենց այս կեղծիքն է իշխում բուրբական տեսկիտո պատմագիտության մեք:

Հայերի բնազնեցման քաղաքարարությունը կազմված էր երիտարդերի նվաճողական սլանների հետ: Քուրդ պրետրները գտնում էին, որ հայ ժողովուրդը լոքը խոչընդոտ է հանգիստանում իրենց պանրոքրական նպատակների իրագործման ճամա-

պաշին: Երկուստեքից մասնավորապես մտածում էին, թե ոչնչացնելով հայ ժողովուրդը, նրանք կբարդանան համեմատաբար ավելի դյուրությամբ տիրել Կովկասին: Եվ ահա այդ դիտավորություններից կենկոլ է նրանք սկսեցին իրենց անօրինակ ունեցը:

Անաստասիոս ճիշտ է հեղինակը, երբ բուլջական կառավարության արյունոտ քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ համարում է գերատպալանություն, զենկոյի քաղաքականություն: Եղբորուղիների սնավոր գազանությունները շատ բանով նման են կելերոյ իտալաշխարհային սրահնրազնի ժամանակ հիպոկրիան խաշտոների կոպից կատարած ոճրագործություններին: Թուրքական դահիճները որչա իմաստով խաշտական մարդասպանների նախադրելն ու նախատիպերն էին: «Գառնահայկան չէ, օրինակ, որ Հիտլերը 1939 թ. օգոստոսին, խաշտական երտասկներ՝ Լեհաստանի վրա հարձակվելու նախորդակին, Օրեղզաղբորոգում հրաձգված ֆիտրիրդակցություն ժամանակ, կիչեցնում էր զենկոյներին հայերի կոտորածների մասին, որպեսզի ոգերի և ափնի համարձակ դարձնի նրանց: Հարկավոր է ոչնչություն դարձնել հասարակական կարծիքի վրա, պետք է անխնա սպանել ստրամարդկանց, կանանց ու երեխաներին, պետք է ոչնչացնել տղ լեռնական ոտան, բարբառում էր Հիտլերը: «Ո՛վ է այսօր ինչում հայերի կոտորածի մասին»:

Գրքի արժանիքներից է նաև այն, որ այնտեղ լուսարանված է արևմտահայության 1915 թ. ինքնաբաշտարանական կեղվների պատմությունը: 1915-16 թթ. հայկական ուղերգությանը նվիրված աշխատություններում, սովորաբար, չի խոսվում, կամ համարյա չի խոսվում մի շարք քաղաքների ու շրջանների հայ ազգաբնակչության վաղած ներտական դիմագրական-արատագրական կեղվների մասին: Արևտանը, որ այս հարցը բաժանված թույլ կերպով է մշակված մեր պատմական գրականության մեջ: Ի սուրբերություն այլ հեղինակների, կիրակոսյանը ցույց է տալիս, որ չմայած շահագրանց ծանր սրայնաններին և ուժերի անհավասարությանը, հայերը մի շարք հնարներում օտրի կան բուլջական կանոնավոր գրքի ու երտակախմբերի դեմ իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար: Գրքում արտածվում է, մասնավորապես, Վաճի, Շառլին Գարածխոսի, Ուրձայի ազգաբնակչության ինքնաբաշտազանություն, ինչպես նաև Մուսադաշի գյուղացիների եղտական մարտերի մասին:

Հավելի թե կանված հարուցի այն, որ, եթե ժողովրդի ինքնաբաշտազանությունը կենր ընդհանուր և ավելի կազմակերպված ընտք, աստ արևմտահայության գտների թիվը կլինի ավելի սրկատ: Բայց, ցավոք, հայ ազգաբնակչությունը գտնվում էր անբարենպաստ և ծանր պայմաններում: Չկար զենք, թույլ էր կուսրդ առանձին քաղաքների ու գաղտոների միջև, մարտունակ երիտասարդության զգալի մասը բանակ էր կանչված և ոչնչացված զեռես պատերազմի սկզբին: Մյուս կողմից, ինչպես ճիշտ կերպով նշում է հեղինակը, հայրական ռեակցիոն շրջանները քաղազմեր էին կարտում այն մասին, որ պետք է ներարկվել և շլիմարդկ սուլբանական կառավարությանը: Այդ ստրկանիտ քարոզները գրալի շահով ապակտրմնորդեցին արևմտահայերին և նեմ զնաս հուսրին նրանց:

Իրաֆազի է հեղինակը, նրա խոսկով դեպի Անգլոսոփյա կասարած բարբախտ 1918 թ. արշավանքի մասին, նկատում է, որ այդ հափշտակարական, բարենշխական արշավանքի ընթացքում նրիարտրքնոր ջանում էին իրագործել գեներալի իրենց թաղարականությունը նաև արևելահայության նկատմամբ: Սակայն, շնորհիվ ժողովրդի ներստական պայքարին այդ նրանց շուտով զեց, շնայած որ 1918 թ. արևելահայերը եղյանա նեմ կորստաներ ունեցան:

Կիրակոսյանի աշխատության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, միշտ բնարանություն են ստացել բազմաթիվ հարցեր: Գրքում, ինչպիսի, կան նաև առարկություններ հաղագող մի շարք մտքեր ու հակասական պնդումներ, թայց դրանք վերաբերում են երկրորդական և մասնակի հարցերի: Նկատենք, որ այդ հարցերից մի քանիսը դեռ կազմը ունեն հետագա մանրամասն ու բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Արևմտահայերի Մեծ եղևոնին նվիրված ներկա աշխատությունը պահած է վաստական հարուստ նյութի էջման վրա: Հեղինակը օգտագործել է արխիվային ֆոնդեր, մամուլ և պատմական գրադրանություն՝ հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով: Ոճը, Կիրակոսյանի գիրքը գեղական լուրջ ուսումնասիրություն է և կարգազեղում է մեծ նետարդրությամբ:

ԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՅԵՆԵՅՅԱՆ¹ԱՌՍՁԻՆ ՀԱՄԱԿԵՄԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ
ԱՐԵՎՏԱՍՎՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ²

Մի բանի ամեն է ին՝ երատարակի վրա է և ժողովրդի ամենատարբեր խավերի կողմից հեռազրկությանը ընթերցված է «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտամայրությունը» գեղըը, որը պատմության ձեռն Կիրակոսյանի գիտական պարտումների արգասիքն է: Այսպեսի համընդհանուր հեռազրկությունը, որը, դժբախտաբար, դեռևս այնքան էլ համախ թամին չի ընկնում մեզանում (ույս տեսող գիտական գրքերին, ճիշտ չէր լինի իսպառելի միայն թմառակիայով, համարմակ ու մեջ հարցապատմները, հերթմակի արտահայտած ոչազգայով տեսակետները մեր ժողովրդի պատմության այդ շրջանի մի շարք կնքնուտ խնդիրների վերաբերյալ, գալստը անդառառախան մնացած պարթևների համակրությունի ընմարկումները առանձնակի գիտական-հասարակական արժեք են տալիս այս ուսումնասիրությանը:

Ամնագրության առաջին գիտում փաստական-վիճակագրական հարուստ նյութի կիման վրա հեղինակը ըննության է առնում արևմտամայրության ժամեր գոյակիմանը թուրքական ընտազեսության խեղճի մքնուրդուում՝ համաշխարհային պատերազմի մախոթյանին: Այստեղ թագմակրդանիդեն ընտազեկված է եղիարարների գրծաղյած պանթորդական և պանիլաձանական այն թագարականությունը, որը աղետարեր հեռանակներ ունեցավ կայարության մեջ ընակվել ոչ թուրք ժողովուրդների աննեից առաջ և թուրքից շատ՝ հայերի համար:

Սույան Արցալ Համիլին փոխարինելու նրան եղիարարները իրենց գաղտնափակման մեղաղյում էին - թուրքական Կիլիկյալ 2-ին - Հայրական հարցը - լուծելու -

¹ **Յեղևյան Հարություն Հուկի** (1931-2005), պատմական գիտությունների ընթերցող, պրոֆեսոր, ՀՀ փաստագրի ընթերցող, «Մանրեք Երևանի համալսարանի» հանդիտի գիտակր խնդրակը, «Կեմիլի» երատարակության տնօրեն, ՀՀ կոտաձաղությանն աղյերեր աղիձակվին գրքի փաղության պետ, կիմնական աղյատություններ՝ «Աղերանը Սառաղյան», «Հարստանի պարթևական ժամուղ աղիաղիակի կատարան պաղարում», «Հրագրարակաթոտության և գրակարության»:

² **Յեղևյան Հ.** Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտամայրությունը // *Գրական թերթ* (Երևան) - 1965. - 3 տարեկներին:

գործում գույքաբերում անձների - դամբարանատարյան - և - անվտանգանորյան - մեջ, միաժամանակ ուղիներ որոնելով, որպեսզի կերպ անտեմ անեն այն, ինչ չէր կարողացել իրենց աշխուժույտ նախադրյալները ևրեր տասնամյակների ընթացքում: Կայսրության նախարարարարում գործող 50 հազարանոց ուսուցիչների ու ցուցանների տնտեսը, որ ժամանակորայում էր մնացել Համիլից, Քրայնարի և Տնտեսի գլխավորությամբ ավելի կատարելագործեց քաղաքական պրովոկացիաների ու անկողի հաղածանքների իր մեթոդները: Ինչպես նշել է Թուս գիտնական Ի. Գուրգուրովը 1914 թ. գրած իր մի աշխատության մեջ՝ «հայերին կարող էին ննչել և կրտսարել բոլորը, ովքեր միայն դրա համար բազմաթիվ ում ունեին»:

Երիտարարների իշխանության օրոք ստանձնակի ուժով յոլլորդիում էր ուսուցական տանտարծակ նազիտանաչվում: Մանտերական ֆանտազիայի և բարբարական մեծապետական յուլիանիզմի ուղով իտազարանով անըրծին բոմախորդու համար ստատորին միջոցներ էին տրաստաղծում պետական գանձապահից: Այս բոլորը զարի հեղինակը հիմնազորում է բազմապիսի փաստերով, բուրբ տեսչիտն պատմաբանների հորինվածքներին, հասարակական գործիչների կոլլեկտիվայ քաղված մեթոդաններով, պաշտոնական գրադարարան և կրիտարարների համազուտանքների լնոցնամ որդունների վերլուծությամբ: «Քուրըը տրիտաստող և հրամայող վեղ է, տանելով է իշխելու համար», - գրում և քարոզում էր պանրուլլիզմի մեջ գարաֆարաֆուս Արչուրան: Քուրրական մամուլում, յուլիանիզմի պարագլուխների հրատարակելին կոլլեկտիում, գրական տեսչուագործությունների մեջ փատարանվում էին Արիլան, Օգյուղ, Չիկոկո հանը, յուլիանիզմի կաղնին յծված պատմաբանները կազմից դուրս էին գալիս, որպեսզի բարբարական ծագում վերապետն նուլլիզմ... Կանի վիտազուրյաններին: Պանրուլլիզմի հիմնաչիղներին մեջ՝ Չիս Գյուրաղի ավելի հեռուն էր գնում իր ուսիտական նկրտանների մեջ, հանելով համաչոտների հետ միտան սազարուցել - բարբարական պատմական ինչիտը», լուս որի իրեն թե բարբերն են տանել և տարածել աշխարհում ստաչին քաղաքակրթությունը, իսկ բարբարական լնոն հանդիտացել է աշխարհի բոլոր լնոնների - սկզբնադրաղը», - նախաչիղում»:

Մեծագորրյան մեջ ցույց է տրված, որ այտաչիտ - տեսական - դուրքները զուգակցվում էին երիտարարների կիրատում պրակտիկ յուլիանիտական քաղաքականության հետ: Հեղինակը վկայաչիղում է 1909 թ. Ալանայի կուրրածը և հանգանտորին բնորազուտ բարբարական հակաուսուցական նազիտանաչվում, որը նոր ուժով բարբարվեց 1912-13 թթ. Բալկանյան պատերազմում Քուրրիտայի կրած սարատորյանից հետո, երբ «խաչը» իտրտակից - կիտալաչիղը - և յուլիանյան ժարխորդները բարբիցեցին բարբարական բոմաչիտության դարաչիղ լուծը:

Աշխատության այս գլխի անբուրբ շարաղրամըը հեղինակը ժիտ կերպով տարել է այն աղբորյամբ, որ ցույց տա իրոց «հայ ժողովրդի արեմայան հատվածի բնաչնցման պրաններում արտաչին գրծունների համեմատությամբ ներքին ազգակի՝ բարբարական յուլիանիզմի են լնոնի ստաչիտությունը»: Եղ դա նրան հարողվել է վաղատար կերպով: «Մինչև 1914 թվականը, - եղուկաչնում է մեծագորրյան հեղինակը, - երիտարարների որիկրած հայաչինց գրծելակերպը բարբարաչիղում էր պետական քաղա-

բակամորթյան աստիճանի և միայն առիթ էր պետք, որ նա դառնար համալսարանի ընդունվող ամբողջ արևմտահայերթյանը՝:

Այդ առիթը համաշխարհային առաջին համաշխարհային ինքնիշխանության պատերազմը։ Մակայն նախկին արևմտահայերի գեներալներն անդադարանալը, Ջ.Կիրակոսյանը հատուկ ուսումնասիրում է Հայկական հարցի վերաբարյունը առաջին աշխարհամարտի սկզբին։ Եվ միշտ է վարվում թե՛ գիտական-սրտանական և թե՛ մարտադրական տեսակետից։ Հեղինակի կատարած պատմական էքսկուրսները, Արևմտահայաստանում բարենորոգումների կենսագործման խնդրի համաշխարհային քննարկումը՝ կազմած արևմտահայության հետագա բախտի հետ՝ համաշխարհային տարանջի անազնացող մրտությունում, ստեղծում են պատմական այն ամբողջական շունք, որի վրա առավել ակնհայտ է դառնում հետագա մեծ ուղեկորությունը։ Ըստ որում, ինչպես եզրակացնում է հեղինակը, այդ շրջանում «թերազնահատվում էր բուրբակն ու ռազմ-ինտելեկտը բնագիտության մասերի ուժը, միաժամանակ գերազնահատվում էլիտարական դիվանագիտության, ելիտարական գործիչների պատմական ճանրի նշանակությունը»։ Հեղինակը հատուկ տեղ է հատկացրել ցարական կառավարողների դիրքին Արևմտյան Հայաստանի հարցում, այդ առկարթյանը քննարկում ամենելով նաև ռուսահայ բուրժուազիայի և նրա կոտակցությունների գործընկերները, անդադարվել է կամավորական շարժման հետ կապված մի քանի խնդրանքի։

Աշխատության ամենաազնային՝ կրթող գլուխը միջկազմ է 1915 թ. մեծ եղեռնի՝ արևմտահայության գեներալի մահամասն քննարկումը։ Քաղ առ քաղ մեղադրվելով հայերի բնաբնական մահաբուրք մշակված հրկուպի ծրագրի կենսագործման համար երկարաջրծրի գործադրում ետանդում մահաբարապատական աշխատանքները, հեղինակը վախճազարական պերճաբար մյուրի հիման վրա ցույց է տալիս, թե ինչպիսի մեղեմանը, զազանային կերպարանը էր ընդունել սրտաբուրբաբը։ Հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը համարվում էր «սրտական և հայրենագիտական գործ»։ Կառավարության կամերալական որոշումները մինչև վերջ ի կատար աննելու համար խոտորյուն չէր դրվում միջոցների մեջ, երաբարակ նեղմեջ հայ գեներալների դատաբարության վերաբերյալ պատմաբանական, գործի դրվելին խաբարությունն ու կերճակորությունը, բազանայալ գեներալն ու անաբող ռազմաբանական ներտունները միտաբարակ։ Էին ներտունալ զամանորթյան հետ։ Մարքաբան իշխանությունները բանտերից ազատ արճակելին հազարաբող պերճաբարակ հանցագործները ու մարքաբաններին և գեներալն նրանց՝ ուղաբեղելին հայալատ վաբերը։ Մերգեներալն վկայում է, որ հայերին կատարելու գործը կազմակերպելու համար ուսումնասիրվել էր նաև իտալական ճիզվետները վերաբը... «Գերմանական մերտը և բուրբակական գործընկերալ» - աբուլս է բնորոշել ֆրանսիայի Ոչնե Քինոն արևմտահայության նկատմանը իրագործված ոգիլը։

Հեղինակը ներտարյուն է հայերի տեղանաբության և կատարածի անբողը ընթացքի հայրական վերաբերմանը՝ ընթեղվել այնպիսի անանկեպագի։ փառանք, որանց մինչև վերջ բազանայալուն են բուրբ բարքարաբներին և նրանց գերմանական հոգա-

նախորհների անհավոր հանգստությունը: Աննապոլսյան մեջ անհրաժեշտ ուղղություն է դարձնում հայերի զինազրկման շարժումներին, ինքնազաշտարանային այն հերոսական, անձնագործ կռիվներին, որ մղեցին նրանք Վանում ու Եռալիս Գաբակիսալում, Ուրխայում և Մուսա ջեռան վրա: Արևմտահայության գննողիցի պատկերը լինի դարձնելու համար հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում նաև 1915 թ. նկատ թուրք իշխանությունների եղբայրոր գործողությունների վրա:

Հայ ժողովրդի գլխին պայթած աղետը, նրա մեծ տղեկություն մեջ խանգարելի իր հրեշտային բաժինն ուներ միջազգային ինտերիպոզիցը այս խնդիրը հատուկ քննության առարկա է դարձնել աշխատության վերջին՝ չորրորդ գլխում: Ալիսիվային-Վաֆի-րազրական հարստա Փաստերի հիման վրա հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես կայզերական Գերմանիան հովանավորում և խրախուսում էր թուրք կառավարողների հակահայկական քաղաքականությունը: Արեկացվում են Անտանտայի տկոթությունների դիվանագիտական խաղերի յուն և տրոյանը, արևմտանվորական կառավարողների ինտերիպոզիտական դավերն ու «հայափրական» փարիսեցիությունը, ցարիզմի հետապնդած զավթողական նպատակները Արևմտյան Հայաստանում:

Ճննարկվող գրքի աչքի ընկնող առաջնությունն այն է, որ փաստերի ստուտությունը նրանում գտգորդված է հեղինակային մանրակրկիտ վերլուծության և իմնավոր եզրակացությունների հետ: Այս հանգամանքը մեծագուրությանը տվել է ըննական-վերլուծական քննյր, առանձնապես քարձրացնելով նրա գիտական արժեքը: Ինտրիկ, կարելի է անել առանձին մասնակի դիտողություններ, նշել տեղ-տեղ սպոջած կրկնություններ, միաժամանակ ցանկանալ, որ մի քանի հարցեր հեղինակը ըննալվելը աֆիցի հանգամանորեն (օրինակ՝ հայերի կատարած տնտեսական-կուլտուրական խոչոր դերը Օսմանյան կայսրության մեջ) և այլն:

Կարևորն այն է, որ կրազարտելի վրա է գիտական քարձրարձեր մի մեծագուրություն, որը զույս է հարստացնելու հայ ժողովրդի պատմության ամենատրերբական ժամանակահատվածի վերաբերյալ մեր պատկերացումները և լրացնելու այն քաղը, որ ամբս էր խղիբըրսիայ պատմագրության մեջ այս քննայի ուսումնասիրության առաջարկերում:

Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ¹ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ²

Ջոն Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությանը (1914-16 թթ.)» գլխից արժանապայել նվեր և ժողովրդի մեջ քայքայող երևելի հուշարձան է՝ բուրբարան յարստանից շնկած նախաստակների հիշատակին՝ Հայոց Մեծ եղեռնի հիմնադրանքի արժիվ:

Աշխատության առաջին գլխում հեղինակն անաստղերի փաստերի հիման վրա վերլուծության է ենթարկել 1908 թ. եղիտրություն հեղափոխության հակաժողովրդական, ռասիստական երթյունը և պառ հետևանքներն ինչպես բուրբ, այնպես էլ ոչ մուսուլման ազգերի ու ժողովուրդների համար: Մեծագործյան մեջ պարզորոշ ցույց է տրված, որ եղիտասարդ թուրքերն ավելին չարժեին, քան նրանց նախորդները: Այն, ինչ չէր հասցրել անել հայ ժողովրդի դեմք՝ Արցախ Համիդը, արնշին եղիտրությունը, «Համիդյան շրջանի քաղաքական պոթիկնայիսան, կոտորածների հին քաղաքակաևորությունը ժառանգաբար փոխանցվում էին եղիտասարդ թուրքերի պարագլուխներին, երբեմն ավելի այլանդակ դրսևորածներով» (Էջ 22):

Հեղինակը կանգ է առնում Քուրդիստան և Արևմտահայաստանում ազտող տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների ազգային բուրժուազնայի ուժերի հարաբերակցության հարցի վրա և հաստատող թվերով ցույց տալիս, որ երկրի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը նպաստում էր հայկական, հունական ու երևական ազգային բուրժուազիսան: Այն ժամանակ, երբ Քուրդիստանի 166 ներքնուղ վանատակամներին 141-ը, 9.800 մանր առևտրականներին 6.800-ը հայեր էին, 150 գործարաններին 130-ը պատկանում էին հայերին, երբ 17.700 բանվորներին 14.000-ը հայեր էին, և, վերջապես, երբ հայերն ունեին 785 ուսումնական հաստատություն՝ 82.000 աշակերտով, թուրքերն ունեին միայն 150 դպրոց՝ 17.000 աշակերտով և դեռ աշխարհով մեկ փոխարում էին, թե իրենք պատկանում են քարճր ուստային, և ամբողջ աշխարհը գոլիս պիտի խոնարհի թուրքերի պատմական դերի և հայտնի արի արջի: Անա թե ինչ է քար-

¹ Հայաստանյան Ա. Մարտունու շրջանի Անիպոլի ուղղությամբ ուսման վայր:

² Հայաստանյան Ա. Արժեքավոր մեմուարներսան // Մեմուարական քաղաք (Երևան) - 1965 - 26 անպեմուարներին:

բացում բուրջ պրոֆեսոր Արսալը. «Աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ մարդիկ, որոնք ընդունում են պատմական ճշմարտությունը, պարտափոք են հարգանքով իրենց գրեթե խոնարհիկ բուրջի հոյակապ ու փառասնել պատմական դերի առջև»: Միայն զարեանազ կարելի է, որ մինչև այժմ նրանք չգիտեն իրենց հետամնացության չափը:

Ջ.Վեդրակոսյանի մեծագործությունը փակում է բոլոր արտաչնեթի, պատմության բուրջ կեղծարարների բերանները, քաջատրամ պահելովսիզմի ու պանդուրանիզմի դատաչյ կարգափայրենելով սնժող իմակզփայխոտների սնտեսական ու քաղաքական հետամնացությունը:

Գիրքը կարդացողը այն հաստատ համոզմանն է զայն, որ Թուրքիայի արտաչնեթ քաղաքակաւորության հինքում այժմ էլ, որպես փայրաչնեթ ու քաղնեթ կրաչնեթ, մնում է Միջերկրական ծովից մինչև Արալի ծով, Արաբիայից մինչև Վոլգա ու Գլոն տիրապետելը: Իսկ այլ նպատակն հասնելու ճանապարհին հայերը խոչընդոտ են:

Մեծագործյան կրկրորդ գլխում հեղինակը մակրանտոտրեն խոտում է առաչնեթ համաշխարհային պատերազմի ծագման պատճառների, Հայրական հարցով շահագրգռված պետությունների ուղղաբարարական նպատակների մասին: Բոլոր դեպքերում Հայրական հարցը դիտել է օտար կրկրնելը, հատկապես Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի ու Թուրքիայի ուղղաբարարական շահեզի տեսանկյունից: Հայր բոլոր տերությունների կեղծափոք դիվանագիտության անմեղ գոնն էր: Հեղինակը բերում է համազոտափոսան փատեր:

Հայ-բուրջական իրադարձությունները լավ շարտերկրացնելու, ինչպես նաև աչնաչ պատճառներով, մննր չենք ճանաչել ժողովրդական հերոս Անդրանիկին: Ջ.Վեդրակոսյանի այս գրքում նոր տվյալներ են բերվում Անդրանիկի գործունեության վերաբերյալ, ցույց է տրվում, որ նա գործել է ոչ միայն դաշնակալականներից անկախ, աչն նրանց կամրին ու ծրագրին հակառակ: Անդրանիկը ուղտոնել է խղիորացն կարգերի հաստատումը Ռուսաստանում, հայ ժողովրդի փրկության ուղին հասարել Ռուսաստանին միանալը և իրեն դրել խղիորային իշխանության տրամաշղտության տակ:

Երբեղող գլխում պատմական վաղերացրելի և տկանատես անձանց վկայությանների մեքրելումներով հեղինակը մանրամասնորեն ցույց է տալիս, թե խղիվրդ ինչպես էին նախաարարատում հայերի բոնագարը, ինչպես էին իրազորում ժողովրդի զարտերելի կտաղածր մեքրումում ու Տրապիզոնում, Մուշում ու Սասունում, Ուրխայում ու Վելիկիայում, Հաղին Գարսիսիարում ու Միքազնեթում և աչրը:

Փշաբարթում է ընթերցողը, սերնելում են բոտնցրները, երբ կարդում ես զգրի 251-2 էջերում գնտելզված նախատակ մուտվորակալանների մաչն, երբ կարդում ես երեւոթ նկարագրող մեքրեքանները՝ ակնատեսների իզլոտությունները (291-2, 299-300 էջեր):

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ խղիրական կատաղարտելի մարդակեր գործեակերպ նոր ժոնանակների պատմության մեք անձանատաղայական ցեղատղան քաղաքակրանության սկզբն էր, որն ալիի կատարելագործված մեքոչնելով երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին կիրառելին գերմանական խաշխոտնից 6 միլիոն եր-

աների, պապինական և այլ ժողովուրդների նկատմամբ՝ Մալթանեթ, Օսխենցնի, Մաուրիսուզնի և ճանճան այլ ճամբարներում (348 էջ):

Ավագին իսլամության և զին արժանապատիության զգացում ենք ապրում, երբ կարդում ենք Ուրխայի, Վանի, Հասին Գարսիխարծ, Մուսա լեռան և այլ վայրերի փաստանդ ինքնամարտերի մասին:

Հնդկանի գիտական բարեփոխության, շրտնարան պարտոմեների, մանրակրկիտ ուսումնասիրության ու պատանջկատության վկայությունն են գրքում բերված բարդի-րի ու տեղանամության թվերի ամփոփագրերը:

Աշխատության չորրորդ գլխում տգառիչ կերպով բացատրաչափված է Գերմանիայի, Անտանտի պետությունների և ԱՄՆ-ի դիրքը Հայկական հարցում, թեև այնևս Հայկական հարց գոյություն չունեչ: Կերակրությունն անմիտելի փաստերի վկայաբերումով մերկայանում է նկատարան պետությունների կերպին ու կեղծավոր արտաքին քաղաքականությունը: Այս տեսակետից որքան բնութագրող են հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Ֆրիդրիխ Լամաննի խոսքերը. «Վայ հայերին, որ նրանք երբևիցե մեղքաշվել են նկատարան քաղաքականության մեջ: Հաստ ափի լավ կլիներ նրանց համար, եթե Հայաստանի անունը երբևր չարտասանվեր նվթարական դիվանագիտի կողմից» (էջ 339):

Մի չափը էլեկտմ երազատագիտությանը է խոսվում տարբեր երկրների գիտական, հասարակական ու քաղաքական առարադեն գործիչների՝ Վալերի Բրյուսալի, Անտուր Զյուանո, Հանրի Բադդյուսի, Կալը Լիբկնիխտի, Յոզեֆ Մարկիսարտի, իսլազկուներ Մեյնի, Մալչերի մասին, որոնք բաղոյարկան (մառամբ նաև Նյուրսկան) աջակցություն էին ցույց առելու ցար ու զրխի հայերին և հայոց դատը համարում մարդկության դատը:

Գրքի արժանիքը մեծ է նրանով, որ այն խորեքսային պատմագիտության մեջ հայ ժողովրդի պատմության մի մուլջ ու աշյունուա ժամանակաշառափածի իրարարձությունները բազմակրոյեանմորեն վերլուծելու, լրատարանելու առաջին արժեքավոր գիտական ուսումնասիրությունն է: Աշխատությունում բերված փաստերն ու իրադարձությունները վերլուծելիս ինքնանաղ եղել է մաթթսիստական-լեմինյան պատմագիտության մեղլունքաչին զիբբերից:

Գրքի յեզան ու ոճը այնքան պարզ ու մաաւելի են, գրքի ափսարոն այնքան ոգեորիչ է, որ ընթերցողն անբաժա իկում է բանաստեղծի խոսքերը.

...Մանի զեղեր ցամաքեցիին՝ ինչպես ինչեղն ազազի մեջ,

Բայց լեմինյան ժողին հասով մաթթսզատաա հայոց լեզուն...

ԳՍԼՈՒՄՍ ԳՍԼՈՅԱՆ¹

ՄԵՇ ԳՈՐԾԻ ՄԿԻՉՔԸ²

Ընթերցող լայն հասարակայնությանը մեծ հետաքրքրությունը ընդունեց Ջոն Կե-րակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» աշխատությունը: «Իս բացատրվում էր մի կողմից հայ ժողովրդի պատմության ամենաուրերգական էջի՝ Եղեռնի 50-ամյակով, որի մշտան օրերին բոլոր տեսակ գիրքը և, մյուս կողմից, նրանով, որ այդ պորթլենդ գայտոր գիտական խոր լուսարամման կա-րող էր: Մագաեղեքները շատ էին, պատասխանը՝ ոչ հուսախաբ: Եղեռնաստեղ պատ-մարանը հրապարակ համեց մի աշխատություն, որը կըկարամյա գիտական խոր ու-սումնասիրության արդյունք է և ցրացնում է այն խոշոր բացը, որ մինչև այժմ եղել է խորհրդային պատմագրության (և ոչ միայն նրա) մեջ:

Ազգային կիրքը չի ստացնորդել ինդիմակվին՝ աշխատությունը գրելիս և, ոչ էլ ինչ-որ բան գրելու և ճանաչելի դառնալու տենչը: Մեկական ժողովրդի նկատմամբ ունե-ցած սերը և նրա տառապանքների վերապրումն է գամել նրան սեղանին: Թայց միա-կողմանի և մեղ գնահատում կլինեինք այդ աշխատությունը, կրի այն արժեքավորե-ինք միայն դրանով: Ամբատիմ մնացած բողբջական բարբաբաբանների կողմից հայ ժո-ղովրդի նկատմամբ կըբատած գննոցիղը՝ ցեղատարությունը, անաղոր հանցագոր-ծություն է մարդկության համրեպ, սա է գրքի էիննական միտքը: Գրախոսվող աշխա-տությունը պատմության դասաղծիմն է փողեմությունը երրեք շրդրմող ռըբագրործու-թյան դեմ, ռըբագրործների՝ բողբջական մարբաբաբանների, նրանց ուղղակի հովանա-փղաբների՝ գըբաննական միղբաբաբաբանների և ռըբագրործությունը կրանիղու «նա-բաբաբություն շունեբամ» Անգլիայի, Իրանիայի, ԱՄՆ-ի և ցարական Ռուսաստա-նի կատաբաբաբանների դեմ:

1 **Գարյան Գարսոս Անուշավանի** (1927-2007), պատմական գիտությունների սրբոսր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՁԻԿ ԳԱ ԳԱԼՊության ինստիտուտի սնորեն, ակադեմիկոս-բաբաբա-բաբ, փըբանիստայտ, ՀԵՒ ԻՆ քաբաբաբ, Իմնական աղբաբաբաբանները՝ «Իմնական շարծանը և աղբաբան ետըրը Անգլոփիլաթոմ 1900-22 թթ.», «Ռուսաստանը և Անգլոփիլաթոմի ժողովրդները», «Պատմության բաբաբաբաններ», «Հայաստանը և մեծ սըբաբաբանները 1917-23 թթ.»:

2 **Գարյան Գ.** Մեծ գրքի սըբաբաբաբ //Մեղբաբաբան Հայաստան (Երևան, աննաղբաբ), - 1966. - Թ. 1. - էջ 23-5:

Բազմաթիվ աղբյուրներ է ուսումնասիրել հեղինակը, արժեքալիցն արժեքավոր շատ փաստաթղթեր է ուղե գիտական շրջանառության մեջ, ներկայելի պատմաբաններին և պատմագրամիջի գաղափարախոսությունը, քրի երես համել մեր ազգայնաց հայրենասերների՝ «իրենց բունելի համար թողած» անփառունակ գործունեության փափրակները: Մեր ժողովրդի ոչ այնքան էլ հեռավոր անցյալի պատմության՝ այլամբ ներքեիս դաստիարակ ճանաչաների միայն ուղերգական նկարագրություն չէ այլ աշխատությունը: Անավոր փորձությունների ենթարկված, բայց սաղելու և ստեղծագործելու կամըը չկորցրած ու մեծ եղբայրների արչապայով վերածնված մեր ժողովրդի կենսահաստատության վկայությունն է այն:

Գլխից ընթերցելիս արածալից մտածում ես, թե իբր ինչպիսի՞ն կեններ մեր ժողովրդի նախնազգիղը, եթե Ռուսաստանում չհարդեր Հոլոկոստից հեղափոխությունը, եթե Վ.Ի.Լենինի գլխավորած Խոլոկոստից Ռուսաստանի կասեփարությունը, առ մեծ ժողովուրդը իրենց եղբայրական մեղքը չնկնեին մահվան վիճի եզրին կանգնած մեր ժողովրդին...

Հայ ժողովրդի կյանքում Հոլոկոստից հեղափոխության սկզբունքալից նշանակությունը խորապես ընթերցելու համար պետք է մանր լինել նրա նախնազգիների պատմության դասն անցրերին: Եվ գիղը շատ շանած կլինեղ, եթե հեղինակը ամելի շատ էղեր հասկալիցներ նաև արևելախոսության պատմությանը, չանհատել մեր ժողովրդի կրկու հատվածներին, որոնք այնքան սերտորեն են կապված եղել և առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին սոգորված էին սոգալին ու սոցիալական ձգտումներով:

Բազմաթիվ հարցեր է շղափել հեղինակը իր այս արժեքավոր աշխատության մեջ, որոնց քվարքում իսկ անհնար է գրափառության մեջ: Նշենք, որ թեև գրքի վերնագրում լուսարանիկ պարզելի մասնամարդկական շրջանակները տանձնաճակակված են 1914-16 թթ., իրականում հեղինակը սովելի ըսյն շրջան է ընթրլլում, քստ Լուրյան շղափելով մեր ժողովրդի արևմտախոս հատվածի ներկա դարի ստալին քանձնալի պատմության կարևորագույն հարցերը:

Գլխի ստալին քանձնում Զ.Կիրակոսյանը հաղող շարտրել է արևմտախոսության մանր գոյալինակը Քուրջիայում պատերազմի նախորդակին, սկզբից եեր ընթերցելով, որ պատերազմի նախորդակին Օսմանյան կայսրությունը մինևույն քանուն էր այնտեղ սաղող ժողովուրդների համար, ինչպիս սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրալիության ժամանակ: Քուրջիայի պատմությանը մանր ժաղրտ համար սա էլ քալիկան է՝ հայերի գոյալինակը պատկերալիցներ համար: Յվան էր, թե 1908 թ. վերձախոսիլին հեղաղրտն կասարած «Իրրիմուղ վե ընթաղլի» («Միլերյուն և ստալինգիմություն») կուսակցությունը, ստարակով աղրտնու սուլթան Համիդն, իբր ստալինգիմական քալ կատարեր Օսմանյան կայսրության մեջ սարելու դժբալաություն ունեցած ժողովուրդների հանդեղ: Աղրլիս էին մտածում տանկալն հայ սոգալական կուսակցությունները, որոնք չկարողալան տեղնել թուրքական ռեժիմի Ֆալխասաղունը և միանաղրեն հալխատալին եղևորաղրելի փարիսեղիմական խոստումներին: Հալխատալին և ստեղ սովեղին...

Կարևոր միտք է զարգացնում այստեղ հեղինակը. մերկայանելով հայերի և ոչ բոլոր մյուս ժողովուրդների նկատմամբ կրկնապես վայրենի կանաչախոտությունն ու հալածանքները, երիտթուրքերի կարվածատիրական, մեծազնության յովմեխը, հեղինակը ընդգծում է, որ ճշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները և հատկապես հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը պանթուրքիզմի ճանապարհին յուր խոչընդոտ էր: Հայերի ինքնիական ընացնման և ոչ բոլոր մյուս ժողովուրդների թուրքացման թաղարականության մեջ էին երիտթուրքերը տեսնում Օսմանյան կայսրությունը փրկումից փրկելու միակ միջոցը: Այս էր նշմանական այն նկատառումը, որով ղեկավարվում էին թուրքական սառապակները՝ հայերի գանգվածային ընացնման իրենց հրեշտակը պլանները մշակելու:

Մարդկության ղեմ ծրարվող այդ ոմիրը հայտնի՝ էր ինպե՛րխախտական տերություններին, և եթե այդ ի՛նչ էին ծտածուն նրանք՝ այն կանխելու համար: Այս հարցին հեղինակը անընդարձակ է աշխատության վերջին՝ յոթերորդ բաժնում, վերնագրով արդեն ճշշտ պատասխան տալով հարցին՝ «Միտազգային ինպե՛րխախտվող թուրքական շարժարարության մեղտակից»:

Այս բաժննեղում հեղինակը ճանրածանալորեն վերլուծում է ժամանակի դիվանագիտական փաստաբարձերը, մերկայնում ինպե՛րխախտական բոլոր կտտավարությունների «հայտեր»՝ թաղարականությունը, ցույց տալիս, որ հայ ժողովրդի տատապանքները, նրա տերաճանունն ու բարձր միտայն դիվանագիտական հատաչանքներ էին ստաբացնում հայերական խեղաշտարիին տիրել գանձարող ինպե՛րխախտների նոտ: Եվ երբ Միջագնարի անապատները ըշված անգին ու անօրնան հայերը բարդվում էին, անգլիական կտտախարությունը նույնիսկ հող շտարավ վերնիկելու իր յորդից մեկի յորթերով արամ հայտարարությունը, թե «այս պատերազմի նպատակներից մեկն է նաև Հայաստանի ազատագրումը թուրքական յծից» (էջ 389): Իսկ գերմանական ինպե՛րխախտները չէին էլ բարցնում, որ հայերը խոչընդոտ էին իրենց «տաճական նպատակների ճանապարհին» (էջ 363) և անն ինչ արին հաճելի ընացնմանը նպատակու համար:

Հետաքրքիր և փաստակից են այս և գրքի երկրորդ բաժննեղում կանաչարական շարժմանը նվիրված էջերը. «Պատմական հետադարձ հայաբարձ ըննարկելով հարցը, հեղինակը ճիշտ է գտնում յուշնիկների փարսած գիծը կանաչարական շարժման նկատմամբ, ընդգծում այդ շարժմանը մասնակցած հապարակիոր հայերի բարի նպատակները և ցարական ինքնակալության ու հայերական յուրժտաճիտի ու նրա ճայնակիտը հանրաճող դաշնակցության կտտակցության նպատակների իրարամերժությունը:

...Առային համալիարեուցին պատերազմը անավոր յարդրնը պատճառեց մարդկորթանը, բայց ստավել առածեց պետականությունից գուրկ և, հետևապես, պատերազմին որպես պատերազմական կրթ պաշտոնապես շնամակցած հայ ժողովուրդը: Հաճատի տվյալներով հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայ ժողովուրդը թագարձակ բովձ շատ ավելի մեծ կրկտառներ ունեցավ պատերազմի ժամանակ, քան նեծ տերությունների բանակները՝ ստաննին վերարսած: Կարելի է միայն ասխտալ, որ այս հար-

ցը հնդիմաց չի հասցնել իր պատմական փառանքին և ցոյց չի տվել, որ Փարզի-
-խարչարարյան՝ կոմիքսանում, երբ հաղթողները աշխարհն էին վերաբաժանում,
հայերի մասին միայն փարիսեյական կրկեսը խոսքեր արտասանեցին, իսկ Հո-
յաստանի զիվանագիտներին նույնիսկ կոմիքսանի տեղակին մտ չբռնեցին: Հայ-
կական հարցը Օսմանյան կայսրության - մերթն հարց- ղիտվեց, իսկ հայերի շահե-
րը - սպառնալուծ - ինգլիզիալիստական կատախարհությունն էր իրենց - գլուխընձ-
արտահայտեցին Հոյաստանին զիվանագիտական ճանապարհով տիրելու իրենց
ձգտումներով:

Հեղինակը մարջանատեղյակ դիքերից բացահայտում է ինգլիզիալիստական պո-
տենցիալի ծագման պատմաբանները, մեղկացնում պատկերացող կողմերի բարեակյո-
կան պլանները, արևմտակրոնական և ցարական Ռուսաստանի կատախարհների
ինգլիզիալիստական դավաճանությունն ու «հայափրական» փառնախոսությունը: Ելնելով լե-
նինյան այն դրույթից, որ որդակի պայմաններում ինգլիզիալիստական տերորիս-
մներից մեկի դեմ ուղղված ազատագրական պայքարը կարող է օգտագործվել մի այլ
- մեծ տերորիստ կողմից միևնույն ինգլիզիալիստական նպատակներով», հեղինակը
միշտ նկատում է, որ ցարիզմը ձգտում էր բողոքական բռնակալության դեմ արևմտա-
հայերի ազգային-ազատագրական պայքարը օգտագործել իննց այլ նպատակով:

Ջ.Կիրակոսյանը այս տեսակետով մերթացնում է հայ ազգայնական կուսակցու-
թյանների գրծունեությունը, որն ըստ էության նպատակում էր մերթ գեղմանական,
մերթ ինքնաբարական Ռուսաստանի կամ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ինգլիզիալիստա-
կան նպատակներին: Դախճանություն հավատար էր ինգլիզիալիստական պատե-
րազմից հայ ժողովրդի համար բարձր ակնկալելը:

Այս տեսակետից հայ ժողովրդի շահերի մեծակ արտահայտիչը բուլնիկներն էին,
որոնք իրենց հինարտիությունների սահմաններում մեղկացնում էին պատերազմող
կողմերի ինգլիզիալիստական նպատակները և նրանց այս կամ այն կերպ օգնելը հա-
մարում դաճանանություն՝ աշխատակիր գանկվածների շահերի հանդեպ:

Գրքի առանցքը 1915 թ. Մեծ Եղեռնի, արևմտահայության գեղմուղիներն նվիրված
բաճինն է: Զափազանություն չի լինի, երև ասե՛ք, որ մեր պատմագրության մեջ
առաջին անգամ այստեղ են նկարագրված Մեծ Եղեռնի անցքերը իրենց բոլոր ահա-
կիր մանրամասնություններով: Թողբանական բարբարոսները 1915 թ. սկզբներին ընդ-
հույվ մեծանալու են լինում իրենց ոճրապարտ ծրագրերի կենսագործմանը: Գրքի
են դրվում հայ ժողովրդին զրգարելության նկարագրելու, կեղծիքի ու շահատանի բոլոր
միջոցները, յուրեք տարածում արևմտահայերի ճակատագրական ապստամբական
շարճման մաճին՝ առիթ տալովնելու բարբեր կաճանկերպելու համար:

Պատերազմի սկզբում բողոքական բանակ էր կառնված մտ 50 հազ, հայ զինվոր,
որոնց շուրջը անճառաբարբար մրմուրոս էր տալովնել: «Հայ զինվորը, - գրում է հե-
ղինակը, - թե՛ ազգային, թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական տեսակետից անհարա-
զատ տարբ էր համարվում այդ բանակում: Թողբ հրամանատարները անհարկոտ
հարճանքների էին ենթարկում հայ զինվորներին, նպատակ ունեալով նրանց մեկ
ապստամբության և առիթ ունեալ նրանց կոտորելու»:

Անհրաժեշտ փաստերով հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես Թաղկաձյան պատերազմից անմիջապես նետո եղիարարների կառավարող կնիքը մի շարք գաղտնի խորհրդակցություններում մշակում է հայ ժողովրդի գանգաձածային տեղանաման և բնաջնջման պլանը: Կատրածն սկսելուց շատ արագ գաղտնի շրջաբերակներն են ուղարկվում հայաշատ վայրերը: Ազանրի կազմակերպման դիմադրությունը տրվում է Քեմալային Շահրի, Միսիառ Ելորչիի և դոկտոր Կազմի վրա: Անատոլիայի բոլոր վիլայեթներից և Կիլիկիայից հայերի տեղանաման և բնաջնջման կանխարգելում հրամանը 1915 թ. ապրիլի 15-ին տարապետ են էնվերը, Թալիսար և Կազմը: "Նրխարարական մարտապաններն իննց ընդունած զուլտուր գնդկորն պատճառարանում է՞նց բյանու թանակում ծառայող հայական կամախորական խմբերի առկայությանը, երկրում գործող հայական կրտսակցությունների բռնած դիրքով և հայերի նոտ հայտնաբերված ու բռնադատված գնդերով" (ԼԻ 224):

Միաժեր սպանդն սկսվեց ապրիլի 24-ի վիկերը, երբ Կ.Պոլսում ձեռքադարձվեցին և Անատոլիայի խրջերում, սրախոցիտղ արվելին հարյուրավոր ծառայորականեր, այդ թվում Գլխար Լեծրասպը, Միսանթրոն, Դանիել Վարուժանը, Ուրբեկ Մարդարյանը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Հեղինակը մանրամասն շարադրում է բարձրական խմբությունները Կանի վիլայեթում և ընդգծում Կանի և Հադիս Գարաժիտարի կերտական պաշտպանության նյանակությունը, Ուրժայի հայերի անճնական դիմադրությունը, Մուսա լեռի կերտանարարը... Չնայած այդ և մի շարք այլ վայրերում հայերը կերտական ինքնապաշտպանության օրինակներ ցույց տվեցին, բայց, ի դժբախտության մեր ժողովրդի, Արևմտյան Հայաստանում գործող հայ քաղաքական կրտսակցությունները անընդունակ գտնվեցին կազմակերպելու ու դեկադարելու ժողովրդի միանամական դիմադրական շարժանը:

Թուրքական ջարդարարները ըստ Լուրյան ստանց ցույց դիմադրության հանցյալելու տեղանամեցին և կոտորեցին Էրզրոնի, Տրապիզոնի, Մուշի, Սասունի, Խազրեղի, Սեբաստիայի, Դիարբեքրի, Ադրիանապոլիսի և շատ այլ վայրերի հայ բնակչությանը:

Հեղինակը իրավացի է, երբ գրում է, թե սրբազնիայի ուժով պատճազորության մեջ մինչև այսօր էլ նիշատակվում է 1915 թ. եղեանը և աշխարհ է արվում այն փաստը, որ սպրտաօնելի կրտողանճնելը և հանցազորությունները նոր թափով շարունակվեցին նաև 1916 թ.: Նա թագմարիվ էլեր է նվիրում գլխավորապես Սիրիայի անապատները ըշված հարյուր հազարավոր հայ սպրտգիրների գանգաձածային բարդերին:

Տալերեր սողալորների համադրամար աշխատության 351-5 էջերում բերվում են աղյուսակներ՝ Թուրքիայից հայաբնակ վայրերից տեղանամված ու բնաջնջված հայերի թվերի մասին: Հեղինակն ընդգծում է, որ թուրքական ջարդարարների կողմից արևմտահայության գննելիքը՝ միջոնավոր հայերի գանգաձածային բարդը, նրկորդ համաշխարհային պատճարագի տարիներվան ֆաշիստական գազանությունների նախափորճն էր:

Գիրքն ունի մահ վերջաբան, որտեղ հեղինակն ընդգծում է Հոլոքոստիության նեղա-

փոխության սկզբունքային նշանակությունը նախ ժողովրդի ազգային ու ազնվական ազատագրման գործում: Ռեվոլյուցիոն լոշնիկյան կազմակերպությունների դեկափարտայանք Հայաստանում խղճեցալից իշխանության համար մղված պայքարի պատմությանը, հեղինակը ջույք է առնիս, որ “Սովետական պետության դեմ իմպերիալիստական տերությունների հրահրած ինտերվենցիայի առաջին իրականացումը՝ ինչ մեզը համընթացա՞վ երիտօրլորական կատապոստրոֆանը” (էջ 457):

Թուրքական գաղթիչները 1918-20 թթ. մի շարք փորձեր կատարելիս Հայաստանը գաղթելու համար: Ինչպես 1918 թ. գարնանը, այնպես էլ 1920 թ. աշնանը ներխուժելով Անգլոֆոնիսս նրանք մեզ ահավոր վնասներ հասցրին նախ ժողովրդին, երբ ու պի թաչելով նախորդ հազարավոր տանելի մարդկանց: Նույնիսկ Հայաստանում խղճեցալից իշխանության հաստատվելուց հետո էլ Թուրքիան չէր կամենում հրաժարվել իր գաղթորական պահանջից: Եվ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի վնասական թաչելի վնասիվ նա իր գործերը դուրս բերեց 1921 թ. մայսին Խղճեցալից Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով Խղճեցալից Հայաստանին թողնված տեղիտեղիաներից: Խղճեցալից իշխանության հաստատումը Հայաստանում շրջադարձային կետ համընթացա՞վ նախ ժողովրդի կյանքում, նրան բերեց խողարություն և ազգային վերածննդի հնարավորություն:

Ձկիրակոսյանի աշխատությունը լուրջ նկարդում է խղճեցալից պատմագրության մեջ, նախ ժողովրդի արևմուտմայ հասովածի 20-րդ դարի պատմության ամրոշչական մշակման մեծ գործի սկիզբը:

ГРАЙР АКОПЯН¹КИРАКОСЯН ДЖ. ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА
И ЗАПАДНЫЕ АРМЯНЕ. 1914-16 гг.²

Рецензируемая книга, в которой впервые в нашей исторической литературе так полно и подробно освещен вопрос о судьбах турецких армян, состоит из введения, четырех глав и заключения. В ней использованы архивные источники на армянском и русском языках, а также на языках народов ряда европейских стран, воспоминания и свидетельские показания участников освещаемых событий, работы историков, общественных деятелей, дипломатов и других официальных лиц. В книге рассматриваются важнейшие вопросы освободительного движения армян начиная со второй половины прошлого века и кончая первой мировой войной, проблемы возникновения так называемого армянского вопроса и "решение" этих проблем кровавыми методами султана Турции Абдул-Гамида.

Дж.Киракосян в своей исследовательской работе, за которую ему присуждена ученая степень доктора исторических наук, подробно рассказывает о действиях турецкой реакции, которая сознательно разоряла и вытесняла армян, лишала армянские области компактного армянского большинства, а потом, в годы первой мировой войны, перешла к беспощадному уничтожению армянской нации. Расчет турецких реакционеров был прост. Они думали, что "все стихнет за счет войны", что условия войны и строгой военной цензуры скроют от взора мировой общественности зверства и насилия в Турции. Характерно, что позднее фашисты руководствовались теми же соображениями.

1 Հովհաննէս Հրայր Աղայան, 1941-45 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ, իրենց ժամանակի քաղաքական, քաղաքական գիտնականների կողմից, "В боях за Туансе" գրքի ներդրումը:

2 Առօրյա Գ.Տ. Կիրակոսյան Ժ. Երկրորդ միջազգային պատերազմը և արևմտյան արմատները, 1914-16 թթ. (նա արևմտյան լեզուով). - Ե.: Արարատ, - 1965, - 512 է. // *Վարդան Կարանյան (Մոսկվա)*, - 1967, - № 3, - է. 143-7.

В годы первой мировой войны по отношению к турецким армянам применялись не поддающиеся описанию методы средневековых пыток и насилий, создавались прообразы будущих "быхых яров", проводилась политика геноцида. Автор приводит множество фактов неслыханных преступлений, ужасающих сцен уничтожения невинных людей. Зверинная политика по отношению к армянам выражала интересы турецких помещиков и нарождавшейся турецкой буржуазии. Последняя вела отчаянную конкурентную борьбу с империалистической буржуазией в стране, используя в этой борьбе национализм и шовинизм. Пришедшие в 1908 г. к власти лидеры младотурецкой буржуазно-помещичьей партии ("Единение и прогресс") широко пропагандировали идеи пантюркизма, тезис о превосходстве турецкой нации над другими и утверждали, что в стране имеется лишь одна нация – османская, остальные нации – славяне, курды, армяне, арабы и другие – должны быть или отуречены, или уничтожены. Турецкие реакционеры методически проводили этот тезис в жизнь. Они так же настойчиво, как это потом делалось в еще больших масштабах в фашистской Германии, осуществляли политику уничтожения испородного населения в стране.

Турецкие шовинисты добились того, что армяне в Турции были лишены гражданских прав. Турецкий закон не защищал их. Как писал 29 сентября 1910 г. русский консул в Эрзуруме, во всех спорах между армянином и турком победителем всегда оказывается турок, ибо действовал принцип: "Ты армянин, значит, ты виновен" (с. 24). Во всех областях Западной Армении имели место многочисленные факты произвола, грабежа, захвата имущества и земли, а также систематического избиения армян. Все, что принадлежало армянину, – имущество, честь и жизнь, – находилось под постоянной угрозой отчуждения, поругания и уничтожения. Бесправное положение, жестокое колониальное и национальное угнетение армян в Турции вызывали отпор и сопротивление с их стороны. Армяне вместе с другими угнетенными народами тогдашней Турции – арабами, курдами, греками, болгарями, румынами, македонцами, сербами, албанцами – еще в прошлом веке вели героическую борьбу за свою свободу и независимость. Продвижение русских войск в Закавказье породило надежды армян на освобождение от турецкого ига с помощью русского оружия. Среди западных армян усилилась русская ориентация. Правящие круги царской России всегда уверяли армян, что они стремятся избавить их от турецкого ига и радикально решить Армянский вопрос. Николай II в ноябре 1914 г., во время своего пребывания в Закавказье, заявил католикосу всех армян, что "армяне ждют блестящее будущее", что "Армянский вопрос будет решен в соответствии с ожиданиями армян" (с. 190). Другие империалистические державы тоже выдвигали себя за защитников интересов угнетенных народов Турции и под этим флагом укрепляли свои позиции на Ближнем Востоке.

Накануне первой мировой войны Армянский вопрос стал предметом переговоров европейской дипломатии и средством нового нажима на Турцию. Официальная пресса царской России уделяла много внимания этому вопросу. В 1913 г. в Лондоне были созданы "Британо-армянский комитет" и "Армянское товарищество", стал выходить на английском языке журнал "Армяне", в котором усердно доказывалось английское "традиционное армянолюбие". Во Франции существовали организации "Про-Армения" и армянская секция во "Франко-азиатском комитете". Весной 1914 г. в кайзеровской Германии был создан "Немецко-армянский комитет" с печатным органом "Месроп", задачей которого являлось оторвать армян от русской ориентации. Вмешательство европейских держав в дела Турции и их специфический интерес к Армянскому вопросу имели трагические последствия для армянского народа. Видный норвежский ученый и демократ Ф.Нансен писал позднее, что несчастье армян заключалось именно в том, что они были втянуты в политику великих держав; что для них было бы гораздо лучше, если бы ими Армения никогда не было провозглашено европейскими дипломатами¹. Турецкая реакция отвечала на действия европейской дипломатии очередным усилением репрессий против западных армян. Предложение царского правительства, сделанное в декабре 1912 г., о проведении реформ в армянских областях вызвало новую антиармянскую кампанию. Младотурки призывали к уничтожению армян и заявляли: "Мы в крови задушим любое освободительное движение армян". Они писали: "Мы советуем вам не говорить больше об армянских преобразованиях. Если вы будете это делать, дело осложнится, и мы уничтожим всех вас — стариков и молодых" (с. 83). Еще до этого Салоникский конгресс младотурок в 1911 г. постановил: "Рано или поздно будет осуществлено полное отуречение всех нетурецких элементов. Ясно, что этого нельзя добиться лишь путем убеждения, следует использовать и силу армян" (с. 66). Русско-турецкое соглашение об армянских реформах в области судопроизводства, школьного дела и администрации, подписанное в феврале 1914 г., не имело реальных последствий.

Вступая в первую мировую войну, Турция уже имела разработанный план переселения и уничтожения армян. С началом войны этот план стал претворяться в жизнь. В 1915 г. был принят закон о депортации (изгнании) армянского населения из Турецкой Армении. Для его осуществления армянские области были разделены на три пояса: восточные вилайеты, или Западная Армения; Киликия — Сирия; Западная Анатолия. 15 апреля того же года правительство Турции издало приказ о выселении армян из всех вилайетов страны. В нем указывалось: "Чтобы опередить постановку Армянского вопроса во

1. Nansen F. Armenia and the Near East. — London. — 1928. — p. 324.

времени мирных переговоров, пользуясь независимостью, которую нам принесла война, решили подвести окончательный итог этому — уничтожить эти неродственные элементы (то есть армян — Г.А.), изгнав их в Аравийскую пустыню, согласно нашему секретному предписанию” (с. 244). Массовые аресты и выселение армян в Турцию начались в апреле 1915 г. Этот год стал годом крови и смерти для армянского народа. С 24 по 29 апреля в Константинополе было арестовано 800 чел. армянской интеллигенции. Они были сосланы в глубь страны и уничтожены (с. 250-2). В Трабзоне было арестовано и уничтожено 600 чел. Из числа армянской интеллигенции, в Харберде — 800 чел., в Диярбекире 1 200 чел. И т.д. Для устрашения армянского населения на площади султана Баязета в Константинополе были казнены 20 деятелей армянской мелкобуржуазной националистической партии “Гичак” (“Колокол”), обвиненных в стремлении создать “самостоятельную Армению”. В Кайсери было казнено 32 человека, в том числе 12 гичакистов (с. 254). Были уволены из турецкой армии и посланы на принудительные работы в тыл, а потом уничтожены все военно-служащие армяне (их было призвано в начале войны более 50 тыс. чел.) (с. 220). Потом началось массовое выселение армян. Их выселяли главным образом в аравийские и сирийские пустыни. Судьба этих людей была ужасна. Большая часть переселенцев погибла в пути; многие были проданы богатым туркам и курдам; наконец, значительная часть армян нашла свою смерть по прибытии на новое местожительство. Например, около 200 тыс. армян погибло в сирийской пустыне Тер-эль-Зор, 70 тыс. чел. — в районе Рес-уль-Айн, 50 тыс. — в Игдизи, 25 тыс. — в Камыхском ущелье и т.д. В результате были опустошены все армянские области в Турции и осуществлен, как писала западная пресса, “немецкий план в турецком исполнении”, претворен в жизнь лозунг “Армения без армян”.

Автор книги приводит выдержки из работы германского миссионера И.Лепсиуса “Турецкая политика истребления армян (1880-1922)”, написанной на основе архивных материалов министерства иностранных дел Германии. Всего, по данным Лепсиуса, накануне первой мировой войны в Турецкой Армении было 1 845 450 армян, из которых было перемещено, сослано и уничтожено 1 396 350 человек. По данным “Всеобщего календаря”, в Турецкой Армении жило 2 026 700 турецких армян, из них перемещено, сослано и уничтожено 1 434 560 чел. (с. 351-5). По официальным данным, в 1921 г. в пределах Турции осталось около 60 тыс. армян, по армянским источникам — 102 300 человек. Если потери великих держав в первой мировой войне убитыми, ранеными и пропавшими без вести не превышали 10% их населения, пишет автор, то потери армянского народа в эти годы составили 50% его численного состава.

Турецкие реакционеры пытались ввести в заблуждение мировое общест-

венное мнение, утверждая, что политика истребления армян в Турции якобы вызвана сопротивлением армян турецким властям. Автор убедительно показывает, что подавляющее большинство армянского населения (не менее 90%) беспрекословно выполняло приказы турецкой администрации и все-таки было уничтожено. Германский консул в Эрзуруме Шебнер 16 мая 1915 г. писал, что "никакой опасности восстания со стороны армян нет, поэтому меры по выселению остаются жестокими и необоснованными. Организаторы погромов повсюду признаются, что их конечная цель — это истребление армянской нации" (с. 280). Германский консул (посол — А.К.) в Константинополе Вангейтгейм 7 июня 1915 г. в своем донесении на имя канцлера Бетмана-Гольвега вынужден был признать, что "правительство в действительности преследует цель истребления армянской нации в Турецкой империи" (с. 279). Один из офицеров турецкой армии в беседе с доктором города Эрзурума армянином Я.Тузином в декабре 1916 г. заявил: "Что бы не делали армяне, какими бы верными ни были они, — все это не могло принести пользы, ибо истребление армян было неизбежно, ибо наступила удобная пора, что мы хорошо поняли; развитие армян и греков не сулило ничего хорошего и в конце концов могло принести нам беду. Именно поэтому мы уничтожили армян" (с. 232). Академик Е.В.Тарле справедливо писал "о планомерном, принципиально решенном истреблении армянской нации Талват-пашой и Энвер-пашой". Он подчеркивал, что мнимый "бунт" армян в Ване (20 апреля 1915 г.) явился лишь "предлогом к началу избиения и высылки армян (равнозначных истреблению)" (с. 401).

В ответ на массовые аресты и выселение армян в ряде городов и районов турецкой Армении в годы первой мировой войны возникли очаги сопротивления. Это были не заранее подготовленные выступления, а стихийно возникавшая самооборона обреченных на гибель людей. В книге Дж.Киракосяна приведены подробные данные о фактах самообороны армян в Ване, Траблуне, Шахин-Карагисаре, Муше, Сасуне, Урфе и т.д. О самообороне жителей города Ван американский посол Моргантау писал: это была самооборона "для спасения чести своих жен, своей жизни после того, как турки вырезали тысячи соседей, показывая тем самым ожидавшую их судьбу" (с. 279). Автор рассказывает о том, как небольшим группам армян из северных областей Армении удалось прорвать кольцо окружения и пробраться к русским войскам, а потом и на Кавказ. Но и они перенесли все муки ада. Закавказье подверглось нашествию турок. Возникшая в 1917 г. (1918 — А.К.) дашнакская Армения не в состоянии была оказать реальной помощи беженцам из Турецкой Армении. В годы господства дашнаков в Ереване и Александрополе (ныне Ленинакан), в Эрмадзине и во всей Араратской долине погибли от голода, холода и болезней многие тысячи беженцев из Турции.

Дж.Киракосян правильно підкреслює, що відповідальність за трагедію армянського народу несе не тільки турецька реакція, але й імперіалісти великих держав, не приймавші жодних заходів до припинення політики геноциду в Турчині. Навіть після того, як Турчиня була розгромлена в першій світовій війні, вони нічого не зробили, щоб полегшити долю залишених у живих турецьких армян. Разом з тим автор переконливо викриває й антинародний характер політики армянських націоналістів, зокрема всієї воюючої партії армянської буржуазії "Дашнакцутюн". Армянські націоналісти були зброєю як царизма, так і західних держав. Вони створили армянське "добровільське ополчення", яке було використано царизмом на русько-турецькому фронті. Ці ополчення не грали жодної суттєвої ролі в воєнних діях, але вони носили демонстративно-політичний характер і давали турецькій реакції підстава для розправи над західними армянами.

Дж.Киракосян правильно відзначає, що прогресивні діячі Турчині були проти вступлення країни в імперіалістичну війну і осудили авантюризм малаотурок. Автор книги посилається на думку ставшого в подальшому керівником Турецької комуністичної партії М.Субхі, який у редакційній статті в газеті "Ифкян" в 1914 р. виступав проти реакційної політики малаотурок, принесеної турецькому народові так багато страждань, і закликав відмовитися від небезпечних авантур підготовки нової війни (с. 201). Дж.Киракосян наводить факти, коли окремі групи турок і курдів виступали на захист життів своїх сусідів-армян і не давали турецьким головорезам розправитися з ними. Наприклад, курд Мохтулах-бек із селу Мокс не тільки захистив своїх сусідів-армян, але й прийняв армян із інших районів (с. 261). Трудящіся Турчині не були зацікавлені в розпалі національної розни і ворожби і не одобрювали звірств турецької реакції. Прогресивні люди Турчині відмежувалися від політики геноциду армян. Однак автор, на наш погляд, недостатньо детально освітлює цей питання. Між тим одна із причин трагедії західних армян складалася в тому, що армянські націоналісти ізолювали визвольне рух армян від прогресивних сил Турчині, намагалися вирішити долю турецьких армян руками руських армян, зокрема, руками армянської буржуазії Кавказу і її царських покровителів. Армянські націоналісти ігнорували існування прогресивних сил в самій Турчині, навіть в тодішній невеличкій, і слабкій, але все ж виступавшій проти султанів, проти реакції. Об'єднання всіх прогресивних сил, спільне виступлення трудящися всіх національностей країни проти загального ворога – ось що могло хоча б трохи полегшити долю всіх націй Турчині, в тому числі й армянського народу. Але пануючому імперіалістичному турецькому режиму було протипоставлено націоналізм

угнетенной армянской нации, и этим воспользовались буржуазные шовинисты, националисты и их империалистические покровители, что еще больше осложнило положение западных армян.

Автор рассказывает далее о том, как в результате антинародной политики буржуазно-националистических партий Закавказья народы этого края и, в частности, Армянии были в годы гражданской войны отделены от революционной России, а трудящиеся этих районов доведены до разорения. Лишь победа Советской власти в Закавказье и идеи интернационализма спасли армянский народ от полного уничтожения. Теперь в пределах Советской Армянии живет более 2 млн. армян. Советская власть возродила и развила экономику и культуру древнего народа и обеспечила как русским армянам, так и вчерашним изгнанникам из Западной Армянии и всем репатриантам счастливую и равноправную жизнь в семье братских советских народов. Из сотен тысяч оказавшихся на чужбине армян лишь за последние два десятилетия приехало в Советскую Армянию более 200 тыс. и здесь они нашли свою настоящую Родину.

ԳՈՒՐԳԵՆ ԸԱՅՆԱԶ¹ԹՈՒՅԼ ՏՈՒՐ ՀԱՐՑՆԵՄ²

Ջ-Կ-ԻՄ՝ սրբանց, 1968

*Դիտվենույան յարգերը չհուշիս,
Աշխարհի կեռը տասն ուրշիս փակ,
Տարիներ անվիրք որոնեցի ես,
Ես որոնեցի նույնիսկ նրազում
Իմ կարագորչյան նկրածի շօժով
Խորաշափեցի կյանքում ամեն ինչ
Եվ սենեզնեյան մատագույր հարչյան,
Միտս թյախածալ սրբի հետավոր
Շաղքից մարգրանց,
Ին հանդիպեցի՝ գննեցի մեկ-մեկ,
Զննեցի մեկ-մեկ ու փառք եմ փաշիս,
Օրհնաբանում եմ կյանքը վերազին,
Եյր որոնչայս գրտս վերջապիս
Ին հողենուրոց մի հանգստություն
Իդա՛վ իմ սրբին,
Չմեղազրեմ նի անմեղազրեցի սաղընուն աղբյուր,
Իր բնույթս աղբյուրն յառաջ յարություն,
Աղբյուրն շխարտ
Շրթավարչյան ու մաքրաշինք իփեղ է սրբաբեկ մեկի,
Իսկ մյուսին գրեկ ուղ զմեծագույն*

¹ Ըսմնագրյան (Ըսմնալ) **Գարեին Աղաթի** (1914-78), յանասուրեմ, ուսուցչոթրյան է աղկ ՎեՄԸ Արարտաթի և Աղբյուր-ճանալան իՄԸ Ըսմնաթի շրթանկրում, ալիբառեկ է երեանի Մոսկա մանկալսարնական ինստիտուտում, ՎեՄԸ ճյախոթի նախադարձոթրյանում, Մոսկուտանե-տոթրյան և Եսմնաթարթրյանի կրեանական կոմիտեում, Իթմնական երկեթր՝ «Հոթր կամչում է», «Քեզե՛վ իսպալտ», «Աղաթիս եմ սթրում», «Հա՛մաղ Մաղքանուտ յամի»:

² Ըսմնալ **Գ. Հա՛մաղ** նաղքանուտ յամի. - Ե.: Նաթրի. - 1994. - էր 75:

Պանչերի վերջին կարիչից անցած
Քույլ քույր հարցնելու
- Կա՞նք և սրիչ բան
Քե՞ն համարարած
Քե՞ն անբույրովին առարկնազարդ
Ախր Է կրծքից ցանկ

ՍԵՂՐԱԿ ԱՐԱՋՅԱԼ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ
ԱՐԵՎՏՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Ամերամացի իրողություն է, թե մեր հայրենի գիտնականները, ըստպատկան միաբնակցի և պետությունը, ճոտավարապես նշանակ ճի տարիներն ի վեր, հույժնակ այն դեպքին տարիներում, որ երկիրն ու ամեր ընտելությունը հասցի ու նշանի անմիջական կարիքն ունեն, մույնիակ անհասի պաշտամունքի օրերում, երախտաշատ աշխատանք կատարելն պատմագիտության ընտելավաթի մեջ: Այն ինչ որ կատարվեցավ ու կատարվի այս վերջին տասնամյակին, և ոչ միայն պատմագիտության ընտելավաթին, այն ազգային, ըստպատկանական ընտելավաթին մեջ, կզի կանցնի ըստին ակնկալությունները: Ասվեա չի նշանակեր անշուշտ, թե ամեն ինչ կատարված ու կատարյալ է, բայց արդեն ըստված է ըսյն ճամբա մը, ուրկն ընթանալով կատարելության հասնելու ամեն ըստվածն ընելի է:

Նոր կխոսինք ազգային ընտելավաթի ճամբն, այտուղ միջամկյալ կընանք ինչն, - պատմագիտական գործելուն զատ, - այն կորույչային, ճարտարագիտական գործելը, նդեանի ճոյակներտ հաշարձանեն սկսյալ մինչն Սարղարապատի անճոտանակի ճարտարաճարտին ըվիրված կորույղ, մինչն ազգային զոյանարտի նկատմելուն նիշատակը հավերժացնող արձաններուն կանգնումն ու ճարտարագիտական ընտելավաթի հաշարձաններտ վերանորոգումը: Այս ըստը պատվաթեր ճարտածեոնություններն են հայրենի վարիչներուն, որոնք ճիշտ կերպով կկիրարկեն Լեւինյան ազգային ըստպարանությունը մեր երկրին մեջ:

Անցնելով ըսն նշարին, հայրենի գիտնականներուն ճոտ ամենն ազիչ այրի զանոցը այն է, որ իրենց ուսումնասիրությունները, իրենց աշխատությունները կրնն գիտական նիմքերտ վրա, փաստելոտ, գիտական վերլուծություններտ նիման վրա: Ատանց մեղադրանքներ ըսած ըստը կընանք ասն, թե ասիկա հաճախ կպակտեր նախկին, ճանաչանող Սփյուռքի մեջ իրատարակված պատմագիտական գործելուն մեջ: Ատանք ընդամերապես զանազան դեպքերտ, անցրերտ, անճնական հաշարձ

¹ Երթական Խ. Ատանցն հանաշարձային պատերազիկ և այննուստությունը / Էջեր զանազանության և արվեստի. - Գնչոթ. - 1968. - էջ 91-101; Հոթեր (Լոս Անջելես. - 1969. - 18, 22 մարտի:

կամ այս ու այն աղբյուրներն քարված նյութերու բժումներ կրած են ընդհանրապես: Նման բժումները կրնան տվյալ հարցի մը մասին պատկերացումներ ստալ ընթերցողին, բայց չեն կրնար հարկ կրածին չափ օգնել ժողովուրդն մը քարտարական մտքի գարգայիան:

Ըսելու հարկ չկա, թե Խորհրդային Հայաստանի հիմնադրումով ստեղծված կարևորությունները անուրանալիքին մպատասաժող պայմաններ ստեղծելին հայրենի գիտական մտքի աշխատավորներուն համար և կարելի է ըսել, թե ամենք ատավկազույն չափով օգտվեցան այդ պայմաններին՝ հայրենի պատմագիտությունը ամոր հիմքերու վրա դնելու համար: Բնական է, ընկիթները շատ են տարալին, բայց, ինչպես կանն, գլխավրկ պետք է հանել արդեն եղածին աղբ:

Այս կարն խորհրդամտությունները ընկու մղեց մեկ պատմական գիտություններու դրկոտը, Խորհրդային Հայաստանի ճախարարներին խղճելուց ռազմելի ու հետաատատեսության պնտական կոմիտեի մախապան Ջոն Կիբակոյանին - Ատալին համաշխարհային պատերազմը և արնմտամայությունը - գիրքին ընթերցումը: Նշենք, թե գիրքին նրկողող տարագությունը կատարված է 1967-ին, 25 000 տարադանակով և մասնակի փոփոխություններով ու հավելումներով:

Ավելի քան 550 էջերն քաղկացած իր այս մեծարկեք գրքոթին մեշ, հեղինակը աղխիվային նյութերու, պատմագիտական, հուշագրական ու այլ գրականության վրա հիմնվելով, կրանա պատասխանել այն հարցումին, թե ինչպե՞ն պատահեցավ, որ հիտան տաղի ատաշ, պետականորենն գրչի և հետևարար իմպերիալիտական, հավչտակրական պատերազմին որպես պատերազմող կողմ պաշտոնապես շնասնակցած հայ ժողովուրդը համաշխարհային սպանղին ամենն ավելի տոմող հանղաացավ: Ի՞նչն էր պատճաղը, որ այդ պատերազմի տարիներուն իր գազարմակետին հառավ յուրք տալքաններու ավանդական քարդարարական քաղաքականությունը, որ օտմանյան բոնաաղիություն մանր յոթին տակ հեծող եղևու միլիոնն ավելի արնմտամայությունը տեղանամիցեցավ իր հայրենի հողին ու մեծաատեսությանը գտնեցավ Մերմավոր Մրենելի անապատներուն մեշ: «Արքապես, ինչպե՞ն էրավ, որ հարյուր հազարավոր հայեր օտարության գերեղ ընկան, աշխալծի տարքեր մայրերոց ցրվեցան և այդպիսով մեռնղ ատավ Միլյուրք հատկացողությունը:

- Արնմտամայության ցեղասպանության գիտական ոտոմմապիությունը անղա-մեշտ է մանախնղ այն պատճառով, որ եղիտրուրքական պետական գրքոթիները, բուրք պատմարանները, ինղերիալիտական տերություններն քաղաքականությունն արղաղացնղ քաղմարիվ հեղինակներ... իտեղարյուրուն են պատմական ճշմարությունները, փոքոմուն են արնմտամայության ցեղասպանության հանղամանըները քաղքնել», - կարն հեղինակը:

Մոկա. Ջոն Կիբակոյան կիտրոն ողղել 1921-30-ական քր. առանղին հեղինակներու գրքոթեում մեշ տղ գրած այն հակագիտական գեծը, որ Օտմանյան կարղությունը մրակողմամիտրեն կղխտը՝ որպես իմպերիալիտական մավաղաքականության մշանակետ, որ կամտեսը այն ճշմարատությունը, թե բուրքական բոնապետությունը իր կարգին ամեծարարղաղաական մներով կնկեր քաղմարիվ մուրիտրղ

նեք, կփռվե՞ր նոր հողամասեր գլազել, նոր ժողովուրդներ ստեղծացնել Ա աշխարհամարտին:

...Այսպես ուրե՛մ, Ջ.Կիբրակոյան կաշխատի գլխավան հիմքի վրա դնել հարցերը և փաստերս, իրողություններս լեզվով սրտաստամակ անոնց: Ան այս օգտագործած է հայ և օտաչ, նույնիսկ թոքը հեղինակներու աշխատությունները, բազմապես ընդարձակ մեջլետմներ կասարելս:

Գիրքը կրազգեսա չորս գլուխներ, որոնց առաջինին մեջ կենդկայացվի արևմտամայության ծանր իրափնակը՝ Օսմանյան կայսրության մեջ, պատերազմի նախորդային: Հեղինակը մասնավորապես կմանրամա երկաթորդական հեղափոխության հետևանքներուն վրա, կզարգն ոչ թոքը ժողովուրդներուն իրավագրել վիճակը, Արթուր Համիդի շրջանի գուլուփն շարունակվող, ճնշված ժողովուրդներու ազգային ազատագրական շարժման վերելը, հայ ազգայնական կոտակցություններուն դիպըը, հայերուն արտագաղթը, պանթոնրամարմորդյան ճամբուն վրա արևմտահայության խոչընքոտ նրատվող և այլն:

Հաստատելի վերջ, թե երկտասարդ թուրքերը չէին կրնար հաղթանակել, եթե ոչ թոքը ժողովուրդները և անոնց քարաքանկան կազմակերպությունները անոնց հետ միասնաքար շարաքարինն առչան Համիդը տասարելու համար, հեղինակը ցույց կու տա, թե երկտասարդ թուրքերու «Իզլեմազ վե թերաքըը» կոտակցությունը շատ ափնի ազգայնամու կազմակերպություն մը որոս եկավ և ուղեց իրագործել այն, ինչ որ առչան Համիդ չէր կրցած իրագործել, մինչ հայկական քաղաքական պարագայիները, հատկապես դաշնակցական ղեկավարներ, կհարվին իրենց շուսքված խոտամներին, հույներ կանոցանինն ու սխալ սխալի վրա կգործեն:

...Գիրքին այս մասին մեջ խորապես ուսանելի են այն փաստարկությունները, գրք հեղինակը մեջ կրերն արևմտամայերու զանազան խափերուն ու դատերուն դիպրափորման մասին: Ան կզարգն, թե հայ պարագրդանը, «դեմոկր» կոտակցություններ ու կազմակերպություններ, ինչ դիրք ունին առչան Համիդի օրով ու անոր անկոտեն վերջ՝ երկաթուղեքա օրով:

...Գիրքին հեղինակը բնավ չի մտնար ման անջաղաքամալու ցարական Ռուսիո քաղաքականության ու անոր դիվանագիտական խաղերուն և ցույց կու տա թե արտեղ ևս հայ քաղաքական կազմակերպություններ ու ազգային մարմիններ խոտամներու հավատացին և աններեղի սխալներու մեջ ինկան՝ հակառակ հետաոտնա մարդոց զգուշացմաներուն ու ճիշտ ցուցմանքներուն:

Այստեղ պետք է հիշել Գրիգոր Չոխրազի մարազանաչուն: Խաղերը, զորս գիրքին հեղինակը կմեջրեր: Գրիգոր Չոխրազ, հայ ժողովուրդի արևմտահայ հատվածի ճակատագրին մեջ Ռուսաստանի ոտննայիք վերին մասին խոտելով, 1913-ի հունվարին կգրեր. «Մեր գլխավոր եննարտեղ Հայկական հարգին մեջ Ռուսաստանն է՝ հարևանության իրավունքով ու շահագրգիռության ստեղծանով»:

Գրիգոր Չոխրազ այն կարծիքին էր, - կան Ջ.Կիբրակոյան, - որ ցարիզմի ճնշման լովետը է վախմազ ու այլ սրտունառավ խոտարիլ Ռուսաստանի ազդեցությունն: Իր այս միտքը հիմնավորելով, Չոխրազ կե՛ր, թե հայերը - չէին գրգիլոր ոտական իշխա-

նորյան պայմաններում մեջ զարգանալու հնարավորությունն, ճանախե՞ղ որ Ռուսաստանը երկտասանը երկիր է, ասարգա ունեցող պետություն և այն ճնշու՞մը, որոն մասին այնքան շատ կհասնի, միշտ չէ որ պետի անբավական Ռուսաստանի մեջ»:

Կարելի՞ է ճարգարանաշունչ շարակի Գրիգոր Չեքրապի այս խոսքերը և ուրիշ տառերով շարժագրի վայր մեր պատմության մեջ, ճանախե՞ղ այսօր, երբ ամուց իրավացիությունը անմիտեղծորեն հաստատված է:

Բնական է, որիչ անձնավորություններն նման արտածառություններ շատ են գիրքին մեջ, ըստ կա նաև գործված սխալներն բխում:

Ջ.Կիրակոսյանի գիրքին Բ մասը նվիրված է Հայրական հարցի վերաբարձումին Ա Համաշխարհային պատերազմի սկզբին:

Եսկս կրպակադրվին Ա աշխարհամարտի ծագման պատճառները, Արևելյան հարցին սրտը, Արևմտահայաստանի մեջ շարենություններն հարցը: Մասնավորապես կշնչումի, թե արևմտաեվրոպական ու ցարական դիվանագիտությունը ինչու կվերցնե արևմտահայության պաշտպանի դերը: Այնուհետև շատ հասկանալի ճեղղ կզարգվի գերմանական կայսերակալության ծագվումը Օսմանյան կայսրության մեջ, թե ինչպես կաշեկերական Գերմանիո ծրագիրները կհամակնին օսմանյան կոտուճարության ճգտուններուն հետ: Կրպակադրվի, թե անգլիացի և ֆրանսիացի գաղութարարները ինչ նպատակ կհետապնդեն Արևմտյան Հայաստանի հարցին մեջ իրենց որդեգրած դերը: Շարական կատակալության Արևմտյան Հայաստանի համդեպ բնամ դերը պարզելու առնն, գիրքին հեղինակը կներկայացնեն նաև հայ առաջադիմական կազմակերպություններն, ղեկավարներն ղրգողսլու՞մը և այլն:

Պատկազմի նախորդակին, հայերուն մոտ արևմտաեվրոպական կայսերակալության ու ցարական իշխանություններուն հանդեպ հուշերն վերաբարձումին մասին խոսելով, հեղինակը ցույց կուտա, թե ինչպես պատմությունը կկրկնվի, թե ինչպես քսնի ճղ պետական կամ աղ անձնավորություններն յերննն ելած անուշ խոսքերը հուշեր կարթնեցնեն մեջ մտ:

Բայց շուտով այդ հուշերը օղին մեջ կցնդին: Պատերազմի նախորդակին հայաճերի պատմունան հազամ Կլեմանտն կտեր. «Հայրական քարենուզումնն՞ր: Այդ արդեն մի էին երգ է...»: Առաջադիմ քարաքաղեսներ գրչություն խոսքեր կուղդին, և սակայն, այդ կուչերը հայ «փարթննիտն» ականցող չէր հասներ կարծես: Շարիզմին գրծից դառնալը «մորս» եղած էր: Մինչ 1914-ի մայիսին, Կիլիկյա Բ ցարը Գրինի մեջ ընդունելություն կարքեր թախարի գլխավորած բրջական արտադրակության: Թախար սուլթանին անունով «քարեկամական զգայուններ» կհայտներ ցարին, իսկ այս վերջինը իր մեկ կտրը կնետնցներ Թախարը, իսկ մյուս կողմը՝ բուրբ գործար Իզզեթ Փաշան...:

Ապա, գիրքին հեղինակը բազմաթիվ փաստեր կտեր Անգլիո ու Ֆրանսայի դիրքին մասին: Արտեղ կնեցրեր Բախիի հեռույալ խոսքը. «Հայերի վիճակը շատ չէր հետաքրքրում անգլիացիներին. նրանց մի որիչ քան էր հարկավոր: Երանց հարկավոր էր մի գրչավոր պատենչ, որ կանգնեցնեն ռուսների առաջ»:

Ֆրանսայի դիրքին գալով, հեղինակը շատ ճղ փաստերն կարգին, կնիչն ժրթ

Կելեմասի հետևյալ խոսքը, գրված 1913-ի մայիսին. «Հայրը թող ազանով ըլլան, շատ յանգամ՝ Եփեսոսայի շարք սգոսի պանանքն, որ իրենք աչքն չկտորցնին»:

Եվ մերայինները կհասարակվին այսպիսի խոսքեր չսեղծ: Մնական է կային նաև հայ և աշխարհի հեռառես մարտիկ ինչպես Ալ Մյասնիկյան, Վ Տերյան և շատ ուրիշներ, որոնք գաղափարներ կենին և կվերծին ճիշտ ուղիներ ցույց տալ:

Գիշերին եղինակը այնուհետև երկարուն կամեղատարանա հայկական կամավորական գունդերու կազմության հարցին ու ճիշտ վերլուծումներ կեն: Հայ հասարակական ուժերը չէին ըմբռներ, - կեն Կելեկոսյան, - թե -բոլոր մեծ տնտեսությունները պատերազմը մրս են աշխարհը կտրապետե համար, չախաներու համար, ժողովուրդները ստրկացնելու համար», թե ուսումնաբեր ճգտում էին - չարիքի (ցարկզմի) մեղքով սրբի վերակենցնքի արտասուղը», չկետակցելով որ - բաց արշամանկության կրատես, ստատ արշամները եղբ արյան- կվորսի: Անոնք կարևորություն չէին ընմաշել հայ զենակառական, ստարածմանկան ուժերուն, որոնք ցարկզմի ցարարային ճնշման դեմ կբազարվին Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդներու ներկայացուցիչներուն միացած և իրենց ժողովունը քախտը կկրակին այդ ուժերու հարցանակին:

-Հայ մարտիկները ոչ միայն դեմ չէին բարբարական բռնակցության խորտակուցը արապացնող արևմտահայության ազատագրական արշարին, ինչ որ ստանող կկրակվ կրկնազեն իրենց, այլ հանդես էին գալիս այդ շարժումը ճիշտ ուղիով վարելու, գայն հարցանակի հապցնելու համար», - կկր Ջ.Կիլիսկոսյան, որ այս մասին փաստաբարերը կկրկն: Հայ ժողովունը հետ որևէ կապ ունենալ շատոնց ի վեր դադարած մարտիկ, ամբողջապես կծառային ցարական բյուրոկրատիային:

Ահա այս քաղկենկությունն էր, որ հրամանի վրա կամավորական գունդեր կկազմակերպվեր և այն սկ առանց բոլոր պատրաստության, ստանց որևէ ուժի կաշխիքի: Այսպես է, որ Անգլամիկի գունդը ճակատ կենկներ 16 նոյեմբեր 1914-ին, որուն կհաջորդին ուրիշ գունդեր, որոնց բոլորին թիվը 2682 մարդու կհասներ 1915 աշման, և 5000-ի՝ ափի վերջ:

Ծանոթ է, թե Անգլամիկ ընմապատած էր ոչ միայն հայկական գունդեր տեղծելու միտքը, այլև անոնց պատրաստության մեղ և ազատագրության պակասը: Ծանոթ է նաև, թե ափի վերջ, Անգլամիկ Ստ.Ըստմոյանին ուղղված իր ծանոթ հեռագրով իր գունդը տվխոսներու իշխանության հրամանին տակ դնելու առաջարկը ներկայացուցած էր և Ստ.Ըստմոյան ուրախությամբ ընդունած էր անոր առաջարկը:

Ջ.Կելեկոսյանին վերջին Գ մասը ամբողջությանը նվիրված է 1915-ի Մեծ եղեռնին և անմիտելի փաստերով ցույց կտատ, թե եղեռնին պատճառը հայկական ընրատությունները չէին, աչ կանխարդված ծրագրի մը գործադրությունն էր ան: Կարգի պամբողջիզմին Երթանը, Իրքինառի դիվաճաղության դիմակալներունը: Հայերու տեղաբանության պարագաները, արևմտահայության դեմ գործված ցեղասպանությունը և այլն: Այս բոլորին մասին կրկնբերվին փաստաբարեր, իրողություններ, ակամատելի վկայություններ: Մասնավորապես հատկանշական են բոլոր ծանոթ հանրային անմնափություն Մելիան Չառի Ռիֆատի իռչերեն բերված փաստերը:

Հեղինակը կիսով Գրիգոր Զեմբալաի բարենորոյան մասին, կիչն Փարսեալի կախաղան հանգած պատն աքոտասանաձ խորերը. - Դուք մեր մարմինը միայն կրնաք սպաննել, ըստք մեր գաղափարը՝ սոցիալիզմը եղբեր: Ան սկիտի կրիի փառք, Արևելքի երբեքունին վառ: Հայրոյունը սկիտի ողբունն սոցիալիստ Հայաստանը...»:

Երկար տեղ տրված է նաև Կանի ինքնագաղափարնորոյան և ընթանորոյան արևմտահայրոյան ինքնագաղափարնորոյան շարժման, Կիլիկիո հայրոյան ճանրատակին և ըստք կորվի թն հայերը անագոտրտտ վիճակի մեր գտնված էին սարտնացող ակնհայտ փտանկին աղբի: Մասնակոր տեղ տրված է Մուսա Ատան Ինրտական ինքնագաղափարնորոյան: Տեղեկորոյուններ տրված են աղարական անագոտները սարտրված հայերտ վիճակին մասին:

Ի վերջո, ՁԿիլիկիայան հայերտ դն գործաղբված ցեղասպանորոյան մասին խտսելով կիչն Բ աշխարհամաղտնն վերք Երորնրերգի մեր պատերազմական տնրաղործներտ դատախարոյան առնն ցեղասպանորոյան տրված շաղասաղորոյունը, եզրափակելտ համար, թն հայերտ դն գործված ցեղասպանորոյունը դն անպատիժ կմնա:

ՍՈՒՐԵՆ ԹՈՎԱՄԱՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի Ձեռն Մանակավիչ,

Ոչադրուքյանը կարգալի Չեր -Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արեմտասոցյուրյունը 1914-16 թթ. -։ Մրտանց ողջունում եմ Ձեզ այդ նշանակալից և օգրտակար աշխատության հրատարակ գալու արիվ։ Եստ կուզեմայի, որ այն հրատարակվի որտեղեմ լեզվով մաև։

Մկրից կուզեմայի հայտնեզ, որ գրված սուղերը նպատակ լումեմ քննարկել կամ գնահատել Չեր գրքի գիտական արժեքը (կամ արժանիքները)։ Նրանք չեմ հանդիսանում ինչ -բուսուսու- է կղզվում։ Այնուամենայնիվ, իրքե սովորական ընթերցող (դրան կարող եմ ավելացնել՝ ներկա դեպքում շահագրգրված ընթերցող, որդ, աակայն, շատ ավելի ու է կարդացել այդ գիրքը, քան ուրիշները), չեմ կարող չնչել Չեր գրքի, որպես գիտական աշխատության, գաղափարական նարատակողությունը։ Իմ ներկա աշխատանքի սանելիլիկն քնույթը ստիպում է ինձ նշել մաև, որ ի տարբրություն մի քանի գրոմերի, որոնք հրատարակ են կել Հայաստանում նույնաման քննայով, Չեր գիրքը չէ շեզվում Թրոքշիայի նկատմանը մեր այժմյան արտաքին քաղաքական կուրսից։ Իճճ բվում է, որ դա շատ կարեւոր է ու միայն իրքե փաստ, այն վկայություն այն քանի, որ նրա հեղինակը, գաղափարական որդ... պայմաններում (քաղցնկնու հարկ վրա), ամուր, աշխնրն՝ հաստատ քաչելով ընթանում է արարտիայի հետ։ Իմ առաջին գամերությունն է Ձեզ՝ միշտ համարող լինել, միտմովում սրարտիային։

Իճճ դուր նկավ հարցադրումը (գրքի ներածության մեզ), որի մեկը, բվում է, հետևյալն է. -Ի՞նչն էր պատճառը, որ այդ պատերազմի տարիներին քաղցրական սուրբանների ավանդական չարագորտարական քաղաքականությունը հասավ իր գագարնակեւին», երբ իշխանության գլուխ էին կանգնած «նրխուսատը քաղցրերը»։

¹ **Թովմայան Մուրիմ Հակոբ** (1910-80), ՀԿԵ Կուսարանի շրջկոմի առաջին քարտուղար (1933-39), ՀԿԵ ԿԵ առաջին քարտուղար (1953-60), ԽՍՀՄ զեազան Վիտանանում (1961-64), Լեյբնյուր (1965-70), ԽՍՀՄ (1974-62), ՉԽՄՀ (1951-63) ԳԽ պատգամաւոր։

² Ձեռն կրթականության անձնակազմի սղիվիվ. - Նամակ Ձեռն կրթականներն, Տիփուրի, Լիբիա, ԽՍՀՄ գնարտություն, 1969, 25 սղիվիվ։

Այդպիսի հարցադրումը ոչ միայն բացատրում է, այլև այժմևակամացում է հարցը: (Փակագծերում նկատենք, որ պատերազմների պատմության մեջ հաճախ պատահել է, երբ պետականություն չունեցող և «պատերազմող կողմ» չհամընդացող ժողովուրդները կորցրել են ամփօն, բան «պատերազմող կողմերը»: Այդպես հաճախ եղել է հայոց պատմության մեջ. կռվել են՝ պարսիկներն ու հունեացիները, Իլյանն ու Բյուզանդիան, չափն ու սուլթանը և այլն՝ տաժև են հայերը: Հիշենք թեևսզ հայերի տեղահանումը Շահ Աբասի կողմից: Երևի իբրև չէր փողոց մոտացության տրված հայրական առաջվածքը. «Այլ, Աբաս կռվեցին, նալ պատավներ ռոտարոյիկ դեպի լեռներ փակեցին»: Աբաս երեանների վիճակը Եղևոզայում համալիարհային ելցելոյ պատերազմի տարիներին):

Եւս բաժանում են Չոր պատասխանը, ինչպես նաև անախը: Այնուամենայնիվ կռվենայի, որ իմպերիալիզմի դեբը շատ ավելի ընդգծված ցննը: Ինչպիսի, ցեղասպանության գործում իմպերիալիզմը նախասկսնակ չէր: Բանն այն է, որ կազմուսը, դառնալով ինտեռնացիոնալիստական, ոչ միայն չվերացրեց ազգային խտրականությունը, անհավասարությունը, առեւտրությունը և այլն, այլև տվեց զբանց համընդամուր բնույթ. միտամանակ թերիլով իր նեւ ցեղասպանության փելիտիստությունը՝ սափվոնը՝ Կարճ՝ իմպերիալիզմը տվեց ցեղասպանությանը բարդացալիստական իրափունը՝ գննոցից, և այլ «դաշտացություն» էլ ստալին անգամ հայերի գլխին փործեց: Աբաս այսա՛ր: Փորը ինչ ուշադիր հայացք նետեց պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիստական բարդաբանությանը: Բարձրական նալիտուսլիզմի դեպերնան այժմյան ձևեցը խնատ ուշադրության և ուսումնասիրության արժանի են:

Շահ կարևոր է Չոր մյուս հարցադրումը (տես էջ 9): Դուք խնցիթ եր դրել հարցահարթը «ստանձին եղեմնակներին» ոչ գիտական մոտեցումը 1920-30-ական թթ.: Միանգամայն ճիշտ է, որ միակողմանի մոտեցումը փաստորեն սղոթապայծամ է աղարներին և աչոց ստրկացումը բարբառական իմպերիալիզմի կողմից: Առհասարակ բարբառական կոնչակտության երկար տարիների ընթացքում դրել է իր կնիքը Թուրքիայի վիճակը գնահատելու հարցում: Եվ ես փախնեմ են, որ հարցը միայն «ստանձին եղեմնակներին» չի վերաբերվում: Ամփօն, այլ հարցը, ինչպես ինձ թփում է, արդենական կարևոր ճշանակություն ունի: Թուրքիան իմպերիալիստական պետություն էր և ստալին իսամալիստիստիստական պատերազմի տարիներին մտնում էր իմպերիալիստական երկու իմպերալիզմներին մեծի մեջ: Այժմ էլ NATO-ի մեջ է: ...Սակայն դառնանք բուն հարցին: Մինք, կոմունիստներն նույնպես դեմ էինք Թուրքիայի զլառմանը՝ բաժան-բաժան անելուն: Ամենից ստալ չայն պատեստով, որ Թուրքիայի կռվից կեղեքվող ոչ մի ժողովուրդ ազատության չէր ստանում, այլ ընկնում էր արևմտյան իմպերիալիստների ճանկը, աչոնքն ստալիկ գտանգուլոր գառանների ճանկը: Ոչպե՛սի այլ տեղի չունենա, ո՞նանք փործել են ստալիկ չանքեր գործադրել (перестройка) և ինկրցիայի ուժով նեւացել են հարցի բուն էությունից: Գիցը շատ ավելի կշանք, եթե գննոցիցի մասին փաստական տվյալներ թերվեր նաև Թուրքիայի աղտազնություն տակ գտնվող այլ ժողովուրդների վերաբերյալ:

...Եւս ...մի նաևգամանք էլ կնչիք. առհասարակ Թուրքիայի հարցը մեզ, հայերիս

համար շատ -չորս տասնու- հարց է, որը երբևէ դրսև է գաղնա բանեկանության շր-
ջանակներին և ճոճում գաղաճումներին շրջապատյաի մեջ: Ես շատ ռքախ նմ, որ
Չեր գլխը, իմ համոզմամբ, սուրբ շի տալիս անհաղթաներին և այդ տեսակետից
ևս դրականումն առանձնանում է նույն հարցերը շուգիող շատ գործերից: Ինչպիսի
պրոպոզիս է ներկայացնելու լինեն իրենց մեր որը ինտելիգենտներ, նրանք չեն կա-
րող զննել ծարերային Միության ժողովուրդներին, այլ թվում նաև հայերին, քուր
ժողովրդի իրավունքից թե աբսոլյտ և թե փողը: «Պատմության դասերը պետք է հաշվի
առնել: Թայց չէ որ մենք ապրելու ենք փողը և ոչ թե երկն: Այլու է, քուրքանան ոչ մի
կատարություն պաշտանապես լրատապարտեց գնողների քաղաքակրանությունը
հայերի նկատմամբ, քայց կատարությունները... միայն կատարություններ են...
Ներքև դիպրում գիտության կուրսը, իմ կարծիքով, պետք է լինի նարատեղ (ամենա-
բից՝ շիանգարեղ) երկու պետությունների (ԽՍՀՄ և Թուրքիայի) հարաբերություննե-
րի նրմաբազմանից՝ մեր պետության քաղաքակրանությանը + խելուգիական մա-
խաղաղներ (преемственность) ստեղծել այն բանի համար, որպեսզի սպապայում (նե-
տեղ թե համեմատարար կեսախոր) իննց իրենց՝ քուրքերը չենեն իրենց ժողովրդի
փառաց ստրաններին ու երկարուրդերի դարձմ դրաճը, որը միայն «ՈՅՈՐ» անուն
ունք:

Կամախրական շարժման մասին: Դուք միանգամայն ճիշտ եք: Այդ շարժման
արդարագուռնը անանց կողմից ցույց է տալիս, թե դրան նկատ են նրանց գիտություն-
մից: Պատերազմը, հայտնի է, երկու իմպերիալիստական ինքնավերականներ պատե-
րազմ էր: Նգաստակն էլ իմպերիալիստական էր: Նույնը վերաբերվում է նաև պատե-
րազմող ցարական Ռուսաստանին: Մակայն որը - խելուրներ- փորձում են իրանցնել
ռոշիլներին, թե կամախրական շարժմանց հայրենասիրական պրոբլեմ էր, արքա-
րագի, հեռուստայիս և ղեկնարանների արժանի: Ընչված ժողովրդի «հայրենասիրու-
թյուն»՝ ճնշող կարգերի իմպերիալիստական նարատեղների օգտին: Աններություն է,
անվազն տրայաբյուն: Մեր սարսիլիս նեմ էր սրատերազմին և սուտք էր քուրքի ին-
պերիալիստական պատերազմում սեփական կատարության պարտության բարն-
գը: Իսկ մեր -խելուրները- գոզերվում են այն կոմունիստներին, որոնք ժողովրդով,
տուրք են տվել, ևս կասեի, ձառեռոկոսու - քուրքոտոսու: Գոզերզել նուրությունը՝
կատարյալ աններություն: Նույն տանկական շրմանում, ռուսական գրամասե-
րում, շատ ավելի հայեր կային, քան կամախրական խելուրում, իսկ անորոշ բանա-
կան, Չեր գրքի տվյալների համաձայն, 50 անգամ ավելի (250 000:5 000): Որքան
նրանք էլ -հայրենասիրական սրտերու՛ն- էին սարում: Նճան տրամաբանությամբ
կարելի է առաջին համաշխարհային պատերազմում ցարական Ռուսաստանի մաս-
նակցությունը դարձնել հայրենասիրական պատերազմ: Ինարկի, -կամախոր գաղիով-
շուրքային հայր, մեծ մասամբ, ազնիվ գգաջներներ ուներ, քայց միայն գգաջունը-
նել: Այն բան է, երբ նա գիտակցեր, թե ի՞նչ հեռուանքների կարող էին թերել ուղեի
ճյալմանը չենարվելված գգաջումները:

Առնասարակ դուք շատ ճիշտ եք նկատել «տրայաբան» տարրը իսայ ազգային-ա-
գրատաղական շարժումների մեջ: Ըստերի տրայաբար տարվեցին դաճանկոտ-

բյանք, չնսածելով, որ այնուհետև դառնալու են իրենց ժողովրդի (ազգի) բնամին: Իմ կարծիքով, մինչև այժմ էլ տղայական էլիմենտը (երանի թե էլիմենտ չենթե) կա ենչալյանների մոտ: Իսկ ի՞նչպիսիք էին ազգային բարոյագետները: Դժբախտաբար, ո՞նանք մտամու՛մ են այլ և անգամ բազմաաշտում են -ազգային գործիչներ- դառնալու նշաններ: Դժբախտ արարածներ:

Որպեսզի չերկարացնեմ սուսած, կազմնալի մատնանիչ անկ Չեր գրքի մեկ կողմի վրա ես: Աճեն մի միտքը գրում ստացել է փաստական ապացույց, մեծ ճառամբ անվիճելի: Հատկապես կարևոր են, այս ատումով, Դալնակոբոյան գործունեության մասին գրված էջերը: Դեռ շատ թով է ն, իմ կարծիքով, գրքի ամենատեղեկ կազմելից մեկն է:

Գրքում հարցեր կան, որոնք ըննադատման կարիք են գրում: Այս ես նշում եմ ոչ իբրի բաց (աճելի Չիչա՝ ոչ որքան բաց), այլ ամենից ատաք միտք պրոնացնող հանգամանք: Այդ էլ լավ է, գիրքը պետք է միտք ծնի:

...Նորից ողջանում են Չեզ՝ Չեր նշանակալից և ոգտակար գրքի աթիվ: Ճանաչում եմ Չեզ բազառողություն և ստեղծագործական նոր հայտդություններ:

Ամուր սեղմում եմ Չեր ձեռքը:

ՌԻՇԱՐԴ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ¹

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

(КИРАКОСЯН ДЖ.С. ЗАПАДНАЯ АРМЕНИЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)²

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը՝ Արևելյան Անատոլիայի բարձրալեռնային շրջը կրեց հսկայ տարվա բնակիչները, ներքաշվեց տեսական ողբերգության մեջ: Օսմանյան կայսրության իրրինադրական ղեկավարների կառավարող հսկողական ղեկավարները կամ ուղղակի կոտորվեց, կամ էլ տեղահանվեց դաժանագույն տանջանքների պայմաններում, որի արդյունքում Կիլիկիան, Մերաստլիայի, Խարբեռլի, Գիալսերիլի, Քիրիլի, Վանի ու Էրզրումի հայրական նահանգները վերածվեցին լքված ամառի տարածքների, ինչի հետևանքները դեռևս ակներև են ներկայիս արևելյան Թուրքիայում: Տարիներ շարունակ հայերին արված խոստումը դրված էր համաշխարհային կարծիքի առջև տապեթը ազգերի հայրանի գործիչների կողմից, որոնք փորձում էին համոզել, որպեսզի վերադարձված փախստականների փրկարարական իրենց աները և արսահոված լինեն անհիտանք տրազգայով: Մակայն ժամանակի ընթացքում այս ծայրերը նույնպես անչան պատմության էջերի գիրկը:

Պատմական Հայաստանի միակ տարածքը, որտեղ շարունակվում է ազգային կյանքի հոսանքը, դա Հայաստանի ԽՍՀ Օնդ ստեմանների շրջանակն է, որը նախկինում ճանաչված էր որպես Ռուսական կամ Արևելյան Հայաստան: Թեև այդ պատմության քաղաքացիների մեծ մասը արևմտաուսուրյան ծնունդ է, ցերասպանության

¹ Հովհաննիսյան Ռիչարդ (Ջեյմս) Գուտզաթի (ծնվ. 1932), պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ պրոֆեսորական անդամ, Կալիֆոռնիայի համալսարանի Միլոսոփա Արևելքի ինստիտուտիցան - Ջեմ Գրանդստան- Կանոյտի անդամ և հայ ժողովրդի արքայ պատմության ակադեմի փոքի, Կրիմեյան պաշտոնյաները՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» (4 հատոր), «Հայրի ցեղասպանության նախնադրություն», «Հայերի ցեղասպանությունը նուստ-կրթում», «Հայաստանը 1918-ի անկախության ճանապարհին»:

² Hovhannishian R.G. Dzon Saakovich Kirakosyan. Zapadnaya Armoniya v gody pervoi mirovoi voyny (Western Armenia in the Years of the First World War) // *Islebucher für Geschichte Osteuropes*. - Wiesbaden. - 1973. - H. 1. - s. 90-2.

անբով գոնեղի հիշատակը հասարակական աղարտությունները, կամ էլ շնչով իրենց նմախառնական գրգռումները արտահայտությունը երկար տարիներ ընդհանրապես հնարավոր չէր: Այնուամենայնիվ, անգամ տասնամյակի ընթացքում, մասնավորապես 1965-ից սկսած, երբ ուշ աշխարհի հայկական համայնքները ոտքի էին եկել հշկու: Գարդեղի իմանալա տեղոր տարեկարծ, խղիղըստիա ինչնանկներ ասոյ կկան՝ առաջկային վերաբերող մի շարք հանրամատչելի աշխատություններով և փաստաթղթերի ժողովածուներով: Ձեռն Կիլոսկոյանի ուսումնասիրությունը պատկանում է պատմությունը նորովի ներկայացնելու այդ ոճին, որի հշանակությունը հնարավոր է կայանում է ոչ այնքան պատմական գիտականությանը, այլ կենտրոնանում է ավելի հետո գնացող բարարական ճրարաբերումների վրա և ընդարձակում ժամանակակից խղիղըստին պատմարանների ուսումնասիրությունների հետահայնելը:

Գիրքը բաղկացած է չորս ծավալուն գրքիներով, որոնք նվիրված են հայերի կարգաշինակին Օսմանյան կայսրությունում համաշխարհային պատերազմի նախաշնչին, Հայկական հարցի փուլերին՝ սկսած նրա միջազգայնացումից 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսում, մինչև բարեհորուգումների ծրարի ընդունումը պատերազմի շնչին, տեղահանությունների և ցարդերի ցավալի նկարագրությունը և մեծ տերությունների վերակատարությունը Արևմտյան Հայաստանը կործանելու գործում: Այս ուսումնասիրությունն իրականացնելու նպատակով հեղինակն օգտագործել է զբաղի բանակությունը մինչև այժմ չիրատարակված փաստաթղթեր Հայկական ԽՍՀ պետական պատմական արխիվից և նոր տեղեկություններ է սրամարդել Արևմտյան Հայաստանի սոցիալական, տնտեսական և ժողովրդագրական վիճակի վերաբերյալ 1914-ից ասոյ: Եվ բնն դեռևս պարզորոշ կերպով նշմարել է 1950-ականների խղիղըստին հրատարակություններին հասուկ ընթող ղրգմատիկ ոճը, ինչպես նաև դեռևս դրոս չի նետվել տարրեր սոցիալ-տնտեսական և բարարական երևույթները բացատրելու համար Մարտի, Էնվելի և Լեմինի աշխատությունները վկայաբերելու պրակտիկան, հեղինակը անկեղծ փորձ է կատարել ներկայացնելու և գնահատելու Արևմտյան Հայաստանի ճակատադրի վրա արթություն գործաց գործունեելը:

Կիլոսկոյանը մանրամասնորեն ուսումնասիրում է երիտօրրերի (Երբմեղ վի մերարքը) շարժումը, ցույց տալով, ոչ նրա մղելին շովնիզմին արտարմանա չէր արտահայտվում, սակայն իրականում ամբողջությամբ ընթող էր նրա գաղափարախոսությամբ: Ուշադրությամբ ըննված են օսմանյան կառավարության մեղարանը-նեղ հայկական բնակչության նազելին՝ ղրպես պտոխակտում արղարացում տեղահանությունների համար: Օսմանյան հայերի վիճակահանության չրգանում դասացության և սկզբնավորվող համազգային հայկական ապստամբության մեղ նեղարանըները եղբելու նպատակով օգտագործված են ինչպես հայկական, այնպես էլ բորբուկան արղրներ: Կիլոսկոյանի կողմից կեննակոր կերպով ըննարարվել է հայկական ղերավարությանը՝ ինքնապաշտպանության նպատակով ժամանակն միջոցներ շնեոտրկելու, ինչպես նաև նույնիակ շատ մտավորականների մերթախությունից և սկզնող բարեբղից հետո զայրացած հասարակությամբ հանղուտացնելու

փորձեր կատարվեց համար: Համասայն այս մտեցման, հայրական ներկայացուցիչների խառնաշփոթ կնքվածը պարզապես աշխատեց ոչնչացման բարբառական ծրագրի օգտին:

Հայկական միասնությունը հաճախ կրկնվող բնույթ է: Այդպես կրկնված սպառնալուսն է բարձրական խնդրել, մասնավորապես գերիշխող Գաշնակչություն կասակցությունը, ըննադատված են Հայկական իսթի լուծումը սխալարար ինգերիալիստական սկզբաբնույթների աշակցության ենտ կառվելու, 1914-ի սկզբին հայտարարված է Եվրասիայի կողմից կրաշխափոխված հայրական բարձրությունների ծրագրի նկատմամբ էլիթիկ բաժանություն հանդես բերելու, ռուսական բյուրոկրատիայի իսթիաշխարհայինների դրոստափառ ստաշկա դառնալու, ինչպես նաև իրրիաշխարհային զինատարալի հանդեպ իսթակ դիպրոտլուտ որդեգրելու անկարողության հանալ: Կիրակոսյանի կարծիքով, նման բարբառական անհատներությունը պատկնց Արևելյան Հայաստանում մի բանի կամափրակական ջոկատների ձևավորումով այն համոզմունքով, որ Ռուսաստանի կրաշխ պատերազմին մասնակցությունը կարագանի արևմտահայրական նախնակների ազատագրումը է կաշտերական Ռուսաստանի սոշալոգիանության ներքո ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ սուր ըննադատությունը հաճախ մեղմացված է ուրիշվող ստանձնահատուկ շնչադրումներով, ինչպես օրինակ ազատամարտիկների հանդեպ նեղիմակի անկեղծ կնքումները է նրա համադրվող վկայություններն այն մասին, որ Կովկասում ստեղծված կամափրակական ջոկատները ըստ աշակցության չլին կարող ունենալ արևմտահայրական արժանատիքը անկող արժեն իսկ որդեգրված բարբառական որդեգրման վրա:

Քնն Կիրակոսյանը հավարել է սոցալիտիկ բանակության փաստագի տեղեկատվության, իր մեկնաբանությունները դեպի սոցալիզմում ստանող միասնակցի ունեն: Կայսերական Գերմանիային ուղղված մեղադրանքը ընդհանրապես հանցադրումության ուղի գործակնց հանդեսանալու մեջ, օրինակ, կարգը ունի միգրացոլյոն համապատասխան արժեքվաչին փաստաթղթերի կիննակող ուսումնասիրության: Այն իսթի տեղություններին ուղղված ըննադատությունը՝ հայերին որպես ինգերիալիստների աշխարհ ծրագրության մասը զինվոր օգտագործելու, վառվում հայրեր է խառտումներ ստապարիկելու, որոնք բախված էին սեպական շաների դաժանությանը, ինչպես նաև պրատնական անտարբերությանը հայրական ոչնչացմանը արժանաբերելու համար, անկասկած պատմական հիմքեր ունի, սակայն նման ժանդակլիտ մեղադրանքը պետք է հաստատված լինի այնպիսի անկեղծի կինքերով, ինչպիսիք են օրինակ դասական փաստաթղթերը (բազմաշխարհային խորհրդաչին կատափառության կրաշխ 1917-ի), որոնք վկայում են, թե ինչպես են բազմախարտներն անտեսվող հայրական սպառնալիկ ձգտումները Օսմանյան կայսրության բաժանման Ամուսնի ծրագրերում: Ավելին, վնչվելու նեղիմակը կրաշխում է ուշադրությունը հայրերի հանդեպ ռուս ժողովրդի, քոչնիկյան կասակցության է ժողովրդական Կոմիսարների կրաշխի (Մովսիսիկ) համակցանքի է արակցության վրա, նա այդպես էլ չի անդրադարձում խորհրդային բազմաբանության վնչաբեկի ստաղկուններին, որը հայ-

կազման շահերից ավելի գերադասեց օգտագործել բայնատարած մահմեդական համագործակցությունը Արևմուտքի ինտելեկտուալ շրջանների տեղաբնակների դեմ իր պայքարում:

Նույնիսկ իր այդ թեթրություններով հանդերձ, գիրքը, մի շարք այլ նման հրատարակությունների հետ միասին, որոշակի առաջադիմություն է արձանագրում խորհրդանայ պատմագրության համար: Կարելի է հարցականի տակ առնել որոշ այլ դրույթներ, սակայն հավանական է շատ ավելի ճիշտ կլիներ եզրակացնել, պարզապես գովասանքի խոսքեր հայտնելով Ջոն Կիլբակոյանին այն բանի համար, որ նա կաբողացել է իր ուսումնասիրությունը մատչելի դարձնել նմաբով գիտնականների և հնաաշխարհագրագետ ընթերցողների համար, որոնք ծանոթ չէին Կովկասի և Արևմտյան Արևելքի նորագույն պատմության շրջանին գերաբերող թագմագրիսի հայալեզու նյութերին:

ԳՆԻԿ ԴԱԶԱՐՅԱՆ¹

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԳԹԵՐՈՒՄ²

«Հայաստան» հրատարակչությունը ըզվաստանքի արժանի մախամեանություն է գուպարելը՝ հայ ընթերցողի ուշադրությանը հանձնելով «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտագլխ շարաքահանություն փաստագրություն» (Երևան, 1972) սովխարածագիւլ, արժերագիր ժողովածուն, ղի գիտական ու շարաքահան արժերը հանրայական է: Նովսօրը ասնը, որ աշխատությունը, ակն-բարբային սարտման սգանից, դարձալ ու միայն խնդրով գրադիլդ պատմաքահանների հետարքրություն ասարկա, ալև ընթերցող լայն հասարակալնություն ուշադրու-քան արձանի գիցը: Ժողովածուն խնամրով ու գիտական բարեխղճությամբ կազմը են պրոք. Ջ.Ս.Կիքանույանը (որ մաս աշխատության խմբագիրն է) և պատմ. գիտ. թեկնածու Ռ.Գ.Մանակյանը: Հիշյալ գիտնականներին վաղուց էն զնադեմում հայ ժողովրդի պատմության 19-րդ դարաքիչի և 20-րդ դարասկզբի մի շարք կարևոր սջորլնմնը: Ոնննարով արևելագիտական պատրաստություն, ախրագիտակով դի-վանագիտության պատմությունը, նրանք բազմալա հետազոտական աշխատանք-ների աջույունը հանդիսարող իրենց աշխատություններին պատմական ստադի դարձրած նյութերը արդ ամբողջացրել են, ղրաքրել, միախրել, գիտականորեն դաս-կարգել, կրատարակել ծավալուն ու հիմնագիւլ ստաքարածով, ծանոքագրությունն-րով:

«Կազմողների կրօնից» ասելովը ստաքարածն ընթերցողն հուշում է, որ ժող-վածաի մյութերը ղադիած են սլաշտնական հրատարակչություններից, ալքնող մե-թոտնելով կարևոր վավերագրեր, պալմանագրեր, հանածայնագրեր, նոտանը, դե-պլանների և դիվանագիտական պաշտոնատար ալ աննանց զեկրցալցր, նրազ-

¹ **Ղաղարյան Հայկ Միքայելովի** (ծնվ. 1930), պատմական գիտաքրհնողի դիլտուլ, պրոքհատ. աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ Ղատմության ինստիտուտում, ԵՊՀ-ում, ՀՊՄ-ում, հիմնական աշխա-տությունները՝ «Մարեու Մանուկյան», «Արեւմտահայրդի սոցիալ-տնտեսական և բարբրտեան կազմությունը 1800-70 ղր.», «Հայրություն Մանյան», «Արեւմտահայրդունց գերադադնության նախադրակն», «Հայ ժողովրդի ցեղաքահանությունը Օսմանյան կալրությունում»:

² **Ղաղարյան Հ.** Հայաստանը դիվանագիտական փաստագրերում /Մովսիսովան Հայրություն ղրաքրելու. - 1973. - 23 նարաի; Ալխարթ /Փարիզ/. - 1973. - 2 նարիալ:

յութչուններ, մի խոսքով Հայաստանի դիվանագիտական պատմությանն անշփոխ փաստաթղթերի գերակշռող մասը: Հրատարակված վավերագրերի մի մասը խորհրդանշան ընթերցողին փառացի էին հայտնի: Մամբայն ֆավերագրերի մյուս տեսիլը հատվածը՝ անգլերենով ու ֆրանսերենով հրատարակված լինելու պատճառով, ցայտօր անմատչելի էին այդ լեզուներին չտիրապետող ընթերցողներին:

Հայերեն առաջին անգամ են հրատարակվում - Երանոսիական դիվանագիտական փաստաթղթերը 1871-1914- թաղմանատեղ հրատարակություններին ընթացած, ֆրանսիական դիվանագիտության՝ Հայաստանին անշփոխ ֆավերագրերը, ինչպես նաև - Բրիտանական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերը - Անգլիական փաստաթղթերը, ստորագրողների ակնհայտ միտումնազորությանը, նոր լույս են տալիս Հայաստանի նկատմամբ Անտանտի տեղադրումների փարսե քաղաքականության վրա, քաղտն նրանց խաղախա դիվանագիտության նոր ծաղկերը, ընդգրկելով 1919-21 թթ. ժամանակահատվածը:

Հրատարակված հայտնի փաստաթղթերին ցուցված թուղթվածուն գիտական շրջանառության մեջ է դնում սակավածանոթ կամ քրոջրոջն նորանայտ ֆավերագրեր, դրանով իսկ նապես բարձրացնում հեղինակ-կազմողների կատարածի արժեքը, առավել ակնհայտ դարձնելով նվիրակական տեղադրումների ֆավերագիտական դիտարկումը Հայաստանի հանդեպ՝ առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետո:

Ժողովածուն ընդգրկում է Քիտլըննդայի պայմանագրից (1828) մինչև Լոզանի (1923) կոնվենանսն ընկած ժամանակաշրջանը, որը հարստա է պատմական հարուստ իրադարձություններով, երբ դիվանագիտության պատմության մեջ մտնող է գործում Հայկական հարցը, առիթ տալիս մեծ տեղադրումների դիվանագիտական խաղերին: Այս ժողովածուն փաստորեն առաջին փորձն է, որը պետք է կինք ծառայի հետագայում առավել անջողակներն պարզելու, ներառնելով գերմանական, քուրդական, հունական և այլ ֆավերագրեր, ցուցնելու տվեառանայ պատմագրության մեջ մինչև այժմ եղած բացը:

Կազմողներին պատշաճը հատուցելով, պետք է արժանագրել, որ ֆավերագրերն ընթերցողին ներկայացված են գիտականորեն ճշակված, խմբագրված ու արժեքավորված: Աշխատությանն իբրև ներքին՝ հրատարակված են ժամանակաշրջանի կարևոր դեպքերն ու դեմքերը մասնագիտական լավատեղյակությանը բնորակազոր պրոֆ. Ջ.Ս. Կիրակոսյանի առաջաբանը: Առաջաբանը փաստորեն նորադարձան հայ դիվանագիտության, Հայկական հարցի կեռադարձա պատմության մի ուղիղագիծ է, ընթերցողին ներկայացնելով տեղեցույց՝ ֆավերագրերը միշտ հավերհապա և գիտաբանելու համար:

Ժողովածուի առաջաբանը գրված է մաղթա-լինինյան մեթոդազոյալով, ճարտանշող կուսակցականության դիտարկով: Հեղինակը փաստորեն տրամադրականությանը ու համազորությանը ակնբաժն է դարձնում, թե ինչպես արևելյան և արևմտյան տեղադրումների հայակերթման քաղաքականությանը վերջ տվեց իտալիական Ռուսաստանը, որի նորադարձան օգնությանը միայն հնարագիտոր դարձավ Հայաստանի փրկամեծելը:

Առաջադասին գալիս են ըստցնելու Ռ.Գ.Ստեփանյանի կողմից կազմված ծանոթագրությունները: Դրանք սույն մասնագիտական տեղեկություններ չեն: Հեղինակը, երատարակված փաստաթղթերի հերթականությամբ, գնահատում է, ցույց տալիս փակերգերի ոչ միայն գիտական արժեքը, այլև դիտելի բնութագրամանր անոն: Առավել ուշադրության են արժանավորվում անգլերենում ու ֆրանսիական զանգուղիները, զոմբ կրկնում տարակարծությունների տեղիք են տալիս: Սահակյանն այնտեղ կարողանում է բարձրադասի այդ հակասությունները, գիտականորեն բնութագրելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի կերծ հայասիրության նպրոցը:

Փաստաթղթերի ժողովածուն, ըստ նախյան, աչիներն՝ մեղքին բռնակալությանը բաժանվում է երեք մասի, որոնցից յուրաքանչյուրի նյութերը վարածը պատկերացում են տալիս պրոլեթնի տարրեր կրթների մասին, յուրով ամբողջացնում այն: Վաղերգերի ատաղին խոսքը (Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում, 1828-1917) վերաբերում է Հայկական հարցում եվրոպական պետությունների, Օսմանյան կայսրության վարած քաղաքականությանը:

Այդ իսկի վաղերգերից սկզբնայտ է դառնում, որ դարեր շարունակ երկաստիած Հայաստանի անցյալ դառնալիս շարունակում էր կրել Արևելքի երկու բռնակալությունների՝ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական թուրքիայի անտանդի լուծը, դառնալով ավերիկ զինաբախտների և քաղաքացիների բեմաձայնակ: Սուլթան-քաղաքական ժանր ճնշումները հայ զանգվածներին ու նրա շահելի բարձրան առաջադիտ մտափրկականներին մղում էին կացությունից ելք որոնելու: 19-րդ դարի առաջին կեսնամայակին եզրվում էր ռուս-հայ քաղաքական հարաբերությունների անցումն իջրաժողով, կնքվում թուրքմենլախի (1828) և Ալեքսանդրապոլի (1929) հաշտության պայմանագրերը: Այնուհետև Հայաստանն ազատագրվում էր քարակալան բռնակալության լծից և միացվում զարգացնում անհամեմատ աճելի բարձր մակարդակի վրա կանգնած Ռուսաստանին: Ժողովածուն բարձրում է պատմական այդ կարևոր իրադարձությունները մտակերպած փակերգերով: Սակայն եթե Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի հովանու տակ բռնեց առաջնորդի հուսալի ուղի, ապա դճեղակ էր վիճակվեց արևմտամայությանը: Ռուս-թուրքական հեռագրա պատերազմները, դիվանագիտական պայքարն ու հայ ազգային-ազատագրական գնահատա մարտերը ժողովուրդին բարձրի արդյունքներ չտվեցին: 1878 թ. կնքվեց Ման-Ստեփանյանի պայմանագիրը, որը վերածնվելով Թուրքիայի վեմաձայնում, միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում մտնել սելեզ Հայկական հարցին՝ դառնալով արևմտամայ կնաբարյա հեռագրա պատմության ցավոտ սղորդներ, յուրահատուկ Գի իսայծ, եվրոպական վեմապետերին ախր տալով թուրքիայի մեղքին գործելին միջամտելու ու նրանից նոր հողից ու նոր պատմություններ կղզելու համայ:

Ինչպես այդ վաղերգերին ամբողջությամբ, այնպես էլ մեծ տերությունների 1894-96 թթ. հայկական արշավանի բարդիկից առաջ և հետո թուրքիային մեղքադրած միջնորդները, հուշագրերը, բարենորոգումների առաջարկված ծրագրերը, Բիսպուական հերթականությամբ հաստատակվել են ու դարձել ընթերցողի սեփականությունը:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին վերաբացվեց Հայկական հարցը, որը շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ համարյա մոռացության էր սրված մեծ տերությունների կողմից: Անտանտի տերությունները, հատկապես ֆրանսիական Ռուսաստանը, դիվանագիտական գոտեմարտեր սկսեցին քաշք-վերմամբան դաշինքի դեմ, «բանագին - բարենորոգումներ անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում 1912-14 թթ.:

1914-16 թթ. դիվանագիտական փափերագրերը բարձրագույնում են քննարկելի համար նախատեսված այդ տարիներին ինչով էին գրադրված դիվանագետները: Նրանք աչքերը գոչելով, ժողովրդի թափված ծով արյան առջև, փաստորեն առնտուր էին անում և սակարկում Արևմտյան Հայաստանի նահանգների շուրջը: Այս հատվածը քննա ազնի հայտ է տեսա՞վե, քանի որ Ջ.Կելզակոյանը մինչև այդ օրեր խնդրին նվիրված «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» աբժերավոր մենագրությունը:

«Արևմտահայաստանի դիվանագիտությունը և Հայաստանը (1918-23)» բաժնում հրատարակված փափերագրերը ըննադատության նշանակետ են դարձնում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիվանագիտական սիրախաղերը Հայաստանի նկատմամբ: Գիշորն իր այս բաժնով ազգացուցում է, որ «Հայաստանի հարցը երբև լրկել խնդիր չէր արևմտյան դիվանագիտության համար և վերջինս չէր դիվանագրվում իսլայի-բալկան, ֆիլանտրոպիական մղումներով» (էջ 59): Հայ ժողովրդի համար օրհասական այդ պահին Արևմտեղի դիվանագետներին Հայաստանը հետաքրքրում էր հակարուշիիկյան պլանների կենսագործման, Մերձավոր Արևելքի քարտեզը վերանկար իրենց շահերին համապատասխան, քաղաքներ Մոսկով նա՞վը: Տասնամյակներ էին հարկավոր, որ Անգլիայի նրբմմի վաղապետ Լյույ Ջորջը խոստովաներ, քն «Հայաստանը ողբակիզվեց անգլիական գոտահայանի վրա»: Իսկ իրանիական «մեծերին» հայերը չէին հետաքրքրում ո՞չ Հայաստանում և ո՞չ էլ Կիլիկիայում: Կլեմանտի հայտարարությունները մերկացնում են Ֆրանսիայի դիտավորությունները, այն է՝ բնկուզ ողջ հայ ժողովուրդը ոչնչանալ, միայն քն իր կատաճաղությունը չկորցնել ազնկությունը իսլայերկված Կիլիկիայի և Թուրքիայի նավարեր շրջանների վրա:

Արևմտյան դիվանագիտության փափերագրերը համխտնական նախատինք մնալով «հայասեր» նեղազայինների հասցեին, միաժամանակ ցույց են տալիս դաշնակցական կատաճաղիկների ու դիվանագետների սին պատրանքները, հակահեղափոխական գործելակերպը: Այստեղ պետք է լինելին նաև վերմամական փաստաթղթերը, որպեսզի ընթերցողը պարզ տեսներ, քն ինչպես Թուրքիային գրքեր հավասար, հայկական բարդերում մեղավոր էին կաշիբական Գերմանիայի պետական գործիկները:

Ժողովածուի աննանհետաքրքիր բաժինը խորագրված է «Հայաստանը տվնուական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1917-22)», որը նկատմում է ոչ միայն դիվանագիտական փափերագրերը, այլև «Լ.Ի.Լենինի ատաքները, Ժողովուխոթի դիկրետը և հետագա պոտաքավ մտահոգությունները Հայաստանի նկատմամբ: Պրոլետարիատի համնաճեղ տապնուրը «լիակատար ազատության ար-

հանք էր դրոժ «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ» (Լևոնյն Վ.Ի. Երկիր, Հ. 26, էջ 58, տես նաև «տառապարան» էջ 43): Հոկտեմբերի հաղթանակից հետո խորհրդային կառավարության կողմից ընդունված «Թուրքմաչառաստանի մասին» դեկրետը ճշմարտագիրքն էր դառնում և իրի «...նոր ժամանակների դիվանագիտության պատմության մեջ, միջազգային հարաբերությունների սրահակերպում առաջին փաստաթուղթը, որը նախաշում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման, սեփական պետականություն ստեղծելու իրափանցը» (Ըջ 43-4): Ժուրջվածում այն ռեալ պատկերացումն է տալիս, թե օգտվելով խորհրդային խաղաղասեր քաղաքականությունից, ինչպես նաև Բրեստ-Լիտվեկում ստեղծված դժվարություններից, «Թուրքիան դարձավ հակառակաստանական ինտերֆինանսի առաջին իրականացնողներից մեկը» (Ըջ 44): Մականյի ի պատասխան Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական ինքսանկի բարդագուր աղչականքներին, «սովետական կառավարությունը 1918 թ. ամբողջ ընթացքում, կրկի ներքին և արտաքին բազմ իրադրության պայմաններում, բոլոր միջոցներով ձգտում էր թեթևացնել հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակը», «ճշտ կերպով բանաձևում է սրտի Ջ.Վլադիկոսյանը:

Ժուրջվածան անփոփում է Հայաստանին վերաբերող խորհրդա-քաղաքական դիվանագիտական փափկազրկերը 1920-21 թթ.: Այդ փափկազրկերը վկայում են, որ քեմալական կառավարության հետ դիվանագիտական հարաբերություններն սկսելու առաջին իսկ քայլերից խորհրդային Ռուսաստանը տատար էր կանգնում հայ ժողովրդի գույգ հատվածներին, հատկապես երիտնից վերապրողներին, ջանալով ապահովել ոչ միայն նրանց իրիկական գոյությունը, այլև վերջիններից վերադարձնել իրենց հայրենիքը՝ Արեւմտյան Հայաստան: Խորհրդային կառավարության արտաքին գործերի կոմիսարիատի, Խասկապետ, քեմալական կառավարությանն ուղղված Չիլերիի բազմաթիվ գրությունները, վերջնագրերը, դիվանագիտական այլ փաստաթուղթերը մեկ անգամ ևս ապացուցում են խորհրդային Ռուսաստանի հայապաշտան քաղաքականությունը, որն ուղղված էր քեմալական շարժման ընդգծված հակահայրական, ինչպես նաև հակասովետական տրայան դեմ:

Վ.Լ.Լեճինը 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին հայտարարում էր, թե «...թուրքական հարձակումը ուղղված էր մեր դեմ: Անտանտը մեզ համար փոս էր փորում և ինքն ընկավ նրա մեջ, դրսիմուս մեճր ստացանք Սովետական Հայաստանը: Թուրքիայում իշխանության գլուխ են կանգնում կաղեմները, սկոյաքրիստները, նապիտմախտները, որոնք պատրաստ են մեզ ծագել Անտանտին...» (Լևոնյն Վ.Ի. Երկիր, Հ. 42, էջ 125): Քեմալականներին տրված այս ազատից բնութագրությունը ուղեմից պետք է ծառայի սովետական յուրաքանչյուր պատմաբանի համար:

Ժուրջվածան անփոփում է Հայաստանին վերաբերող խորհրդային արտաքին քաղաքականության գրեթե բոլոր փափկազրկերը, Բրեստ-Լիտվեկի հաշտության պայմանագրից (1918), Չիլերիի, Կարախանի, Ալ.Թեկաղչանի եռագրերն ու հուլազիկերը՝ ուղղված թուրքական կառավարությանը, սովետա-քաղաքական Մամբիալի և Կարսի (1921) պայմանագրերի ամբողջական տեքստերը՝ վերլուծված, ծանոթագրված: Այստեղ թեթված են նաև այն փափկազրկերը, որոնք ապագացում են, թե

Խորհրդային Ռուսաստանը բարոյական, նյութական և ռազմական ինչպիսի արակցություն ու անչափախնդիր օգնություն էր ցուցաբերում Խորհրդային Հայաստանին, ինչպես էր փրկում ու վերածնունտ հայ ժողովրդին:

Այսպիսով, հայ ընթերցողն այսօր ստացավ - Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փատարքներում - ծավալուն ժողովածուն, որն առաջին փորձը լինելով՝ արժանի է դրական գնահատականի և, կարծում եմք, որ հեղինակները կյարտնակեն իրենց որոնումները, ստավել կամբողջացնեն այն:

ԳԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՄ¹

Հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության կենտու, միաժամանակ և շատ կարևոր հարցերից է նրա ճակատագրում միջազգային դիվանագիտության իսպառուցում դերի հարցը, որի նկատմամբ մեծ ինտերպրետություն գոյություն ունի ընթերցողների լայն շրջաններում: Մինչդեռ մինչև երեսնա հրապարակի վրա չկար այդ բնագավառի դիվանագիտական փաստաթղթերի որևէ ժողովածու: Այդ բացը լրացնելու մտադրությամբ «Հայաստան» հրատարակչությունը լայն ընդունելով «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուն, որն ընթերցողներին լայն շրջաններին և բաժանասիրողներին կօգնի ճշտ կողմնորոշվելու այդ հարցում:

Ժողովածուն կազմել են պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանը և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռուբեն Մանուկյանը՝ Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ:

Ժողովածուում հրատարակված 356 փաստաթղթերը (պայմանագրեր, համաձայնագրեր, նոտաներ, հուշագրեր, դեպիանների և դիվանագիտական այլ պաշտոնատար անձանց զեկուցագրեր, գրագրություններ, նորագրություններ, արձանագրություններ) ամփոփում են մեր ժողովրդի քաղաքական պատմության շուրջ մեկդարյա հատվածը՝ 1828 թ. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու ազատից մինչև 1922 թ.՝ ԽՍՀՄ կազմավորումը:

«Ժողովածուի նյութերից, - ինչպես հավաստում են կազմողները, - հայ ընթերցողը որոշակի պատկերացում կկազմի Հայաստանի նկատմամբ Արևմուտքի ինվերզիացիոնական տեղությունների վարած ադիտաբեր քաղաքականության մասին, կիմանա, թե ինչ դեր է խաղացել միջազգային դիվանագիտությանը բարբառական բիրտ լծի տակ աստուգած հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության մեջ՝ նրա ճակատագրում: Փաստաթղթերը վեր են հանում բարձրակարգ դիվանագիտությանը բնորոշ խոսքի և գործի միջև եղած անջատից, հայ ժողովրդին տրված նրա խառտոմների ու «պարտավորությունների» ողջ խաբեությունը»:

Առաջին փաստաթուղթը 1828 թ. փետրվարի 16-ին Թուրքմենչայում կնքված պայմանագիրն է, որի 3-րդ կետում ստված է. «Նորին մեծություն պարսից շահին

¹ Դիվանագիտական փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածու // *Մեկնական Հայաստան (Ռուսական անառիկ) - 1973*. - մայիս:

ից անունից և իր բազածատանգների և ժառանգորդների անունից ուսական կաշա-
րոթյալն է զեջում որպես նրա կատարյալ սեփականություն երևանի խանություն-
նը՝ Աշաքսի այս և այն կողմերում և Նախիջևանի խանությունը...»:

Այս պայմանագիրը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի
համար: Ռուսական պետության հովանություն տակ հայ ժողովրդի մի մասը հնա-
բաժնեություն ստացավ փրկվել իկզմական քնաբնյունից, հարյուրակնից դառնալ
ուսական նշակութային կրթչին և առաջադեմական շարժումներին: Քուրդներն-
չայի պայմանագրից հետո անցած շուրջ մեկուկես դարյա պատմությունը ցույց
տվեց, թե որքան իրափայի էին հայ ժողովրդի հետատեղա գաղակները, որոնք Հա-
յաստանի փրկության և խոստումնաջեց ազապայի խնդիրը կապում էին Ռուսաս-
տանի հետ:

Հայաստանի երկու հատվածների ճակատագրերը տարբեր եղան, ուսական
պետության տանձաններում ինքն զրգած Արեւելյան հատվածում ստեղծվեց Հայ-
կական Խորհրդային Հանրապետությունը, որ այսօր դարձել է համայն հայության
հայրենիքը՝ նրա երազների իրականացման կեղակեռը: Այլ ճակատագիր ունե-
ցավ Օսմանյան կայսրության ենթակա արևմտահայությունը: Անցյալ դարի սկզ-
բին իրենց պատճենական հողերի վրա՝ Արևմտյան Հայաստանում սազում էին
ավելի քան 3 միլիոն հայեր: Այսօր Քուրդիստան կա 150 հազար հայություն: «Տա-
նանյակների ջնքազրում իրականացված գանգաճաճին կտորածները, - կարում
ենք ժողովածուի առաջարկում, - թուրքական շունկալ կառավարողները անվո-
փեցին ինկերիալկանի դարաշրջանում առաջին կոնկաճոր գեոնկիտը: Արևմտա-
հայ ժողովուրդը քնաչնքվեց, տեղահանվեց, ցարուցքիվ աքվեց: Մա է Քուրդիս-
Ռուսաստան պատմական գոգածներեի գլխաճոր տարրկությունը, աա է պատ-
մության դասը: Մա պեռը է վննի 19-րդ դարի անթող ջնքաջի, 20-րդ դարի առա-
ջին տասնամյակների միջազգային դիվանագլխություն հետ հայ ժողովրդի քաղա-
քական անկություն պատմության ուսումնասիրության եղակեռը»:

Մոդոկաճուի երկրորդ փաստաթուղթը 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ռուսաստանի
և Օսմանյան կայսրության միջև Այդիանապոլսում կնքված պայմանագլրն է,
որով Քուրդիան ճանաչում էր երևանի և Նախիջևանի միացումը Ռուսաստանին,
վերջինիս էին անցնում Ախաղբալարի և Ախաղբյալի շրջանների մի մասը: Եվրո-
պական տերությունների, առաջին հերրին Անգլիայի պահանջով Ռուսաստանը
Օսմանյան կայսրությանը վերադարձրեց պատերազմի իրաճուրդով գրաճված
Կարսը, Ռաչազնորը, Էրզրումը: Մա եվրոպական դիվանագլխության կողմից հայե-
րին «ճատոցված առաջին ժառալությունն էր», առաջին բազասական քայլը, որ
կնքվեց տանամյակներ շարունակ, բազում ազեաներ քերկող մեղ ժողովրդին:

Մոդոկաճուի կարևոր արժանկեթնկից մեկն այն է, որ նրանում փաստերի և փա-
վերագրների լեզվով ցույց է տրված ինկերիալխառական արևմտոթի երկրնն ու
կեղճավոր քաղաքալանությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Անգ-
լիան, Գերմանիան, Էդանսիան, Իտալիան, ԱՄՆ-ը առատորեն խոստումներ են
չուսլել հայերին, քայլ իրականում փարել են ինկերիալխառական, գաճորդական,

երկզմի ու կեցի թաղաքակառուցում, հայերի մասին խոսել ու «մտահոգվել են», երբ իրենց շահը այդ է պահանջել, մասնավորապես, երբ ցանկացել են Օսմանյան կայսրության կամ իրենց հակառակորդ տերության հետ առնչվող որևէ հարց միջազգային դիվանագիտության քննարկման ատարկա դարձնել: Այդպես են ծնվել «Արևելյան հարց», «Հայկական հարց» և շատ այլ «հարցեր», որոնց շարքը մեծ տեղությունների ջեփածակազեռերը նորջրջել են ամբասներ, կրթման նույնիսկ տարիներ ի վեր, իսկ փոքր ու ճնշված շատ ժողովուրդներ՝ հույները, թուրքերները, հայերը, բալկանյան շատ ժողովուրդներ, քաղաքապետարար կեղծեցվել են օսմանյան բռնապետության տակ, կոտորածների ու յարստանի գոծ դարձել: Եվրոպական ջեփածակապետությանը համընդ էր գաղնա օսմանյան տիրապետության տակ եղած լրիստունյա ազգերի պաշտպանության, խնամակալության նշանաբանով (որով է նուդորության մեջ էր գլտած մի շարք ազգայնականների), սակայն պատմության բուլդ իսաշտղեններում, երբ հարկ էր լնմում քվնարկել այդ ազգերին թուլջրական լծեց ազատագրելու, նրանց ինքնուրույնություն ապուծ մասին, այդ նույն եվրոպական պետությունները համընդ էին գաղնա իրբն օսմանյան պետության անբողջակամության պաշտպաններ:

Մի շարք փաստարթերում, ինչպես պարզ շրի մեջ, երևում է ցարական Ռուսաստանի քաղաքակառուցության իմաստն ու բովանդակությունը, քաղաքակառուցություն, որը նույնպես բիում էր իր շաներից, առանց հաշվի առնելու փոքր ու անպաշտպան ժողովուրդների շահերը:

Այդ ամենին հակառակ ժողովածուի ելնջուղը մասում, որը կրում է «Հայաստանը սովետական արտաքին քաղաքակառուցության փաստարթերում» խորագրից, գնտեղված են փաստաթղթեր, որոնց քաղաքապետում են հայ ժողովուրդի շաները պաշտպանելու ուղղությամբ սովետական պետության ու նրա ղեկավարների գործադրած բաները, պարզում են երևույթների իսկական պատկերը: Այդ փաստարթերը վկայում են այն մեծ նստածություն մասին, որ ցուցաբերում էին սովետական կառավարության ղեկավարները՝ ժողովանտեղների նախագահ Վ.Ի.Լենինը, արտաքին գործերի ժողկան Չիչերինը, Օրյոնովիչներն և այլք:

1920 թ. հունիսի 3-ին Չիչերինը թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահին հղած նամակում հիշեցնում էր թուրքահայաստանի սեփական ճակատագիրը որոշելու իրավունք ապուծ անհրաժեշտությունը: Իսկ հունիսի 17-ին նույն Չիչերինը համառոտաառանյան Կենտրոնականի նիստում գեկուցում է, որ «Մեծը թուրքիայի հետ բարեկամական իտարերություններ ենք հաստատում տակ այն պայմանով, որպեսզի թուրքիայի և դրանցի ժողովուրդների միջև, ինչպեսին է հայ ժողովուրդը, իրականաթի փոխադարձ սահմանագատում, որպեսզի դադարեն գոխադարձ կոտորածները...: Սովետական Ռուսաստանը հանդիսանում է բոլոր փոքր ազգությունների անշահախնեցի բարեկամը, որ յուրաքանչյուր ազգության հարձակուծների դեմ, նրա ազգային գոյության սպառնալծիցների դեմ միայն ի դեմս Սովետական Ռուսաստանի կարող է գտնել պաշտպանություն և հովանավորություն»:

Այս սկզբունքով է հորհրդաշին Ռուսաստանը իր շուրջը համախմբել փոքր ազգերին ու ազգություններին:

Չմայած հրատարակված ժողովածուն չի ամփոփում Հայաստանի վերաբերյալ դիվանագիտական բոլոր փաստաթղթերը, այն ուշագրավ երևույթ է մեր փաստավավերագրական պատմագրության մեջ: Պետք է ուղղունկ նախանկունությունն ու շրտնաչան աշխատանքը հեղինակների, որոնք ըմբերցողների լայն շրջանների սեղանին են դրել ժողովածու, որին նրանք սպասում էին վաղուց:

ՍԵՐԳԵՅ ՉԱԿՈՐՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

«Հայաստան» հրատարակչությունը յույս է չեմուսել «Հայաստանը միջազգային ընդհանրագիտության և սոփոական արտաքին ըստգրականության փաստաթղթերում» գիրքը, որն իմընպիսին է Ջ.Կիրակոսյանը, իսկ կազմողները՝ Ջ.Կիրակոսյանը և Ռ.Սահակյանը:

Ըստ կարգի, պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուները, որոնք ընդհանրացնում են ժողովրդի մեծ ժամանակաշրջրանի պատմություն, այդ բովո՞մ մասն զիվանագիտական փաստաթղթերի ու երկրների պաշտոնական անձանց նամակագրությունները, որոնք պատահալսում են ժամանակի քաղաքական հայացքները, հրապարակվում են միայն համարատառության գիտական խղճությամբ, կամ անծրամշտության զնայում ստեղծված հաստիկ իսկննամաթղթվների որոշմամբ: Եւայնը վերաբերվում է քաղաքական և էնցիկլոպեդիական բառարաններին ու այդ կարգի այլ աշխատություններին կամ ժողովածուներին: Այս զնայում գրքի տնտեսային էջի վրա կամ ծանոթության մեջ գրվում է թե որտեղ է ընկարկվել այդ նյութերի հրատարակման հարցը կամ ում երաշխավորությամբ է հրատարակվում:

...Պատմարաններին քայ հայտնի են արեւմտակրթական ընդհանրագիտության նետ անըլիդ Հայաստանին վերաբերվող փաստաթղթերը ու նրանցում շատ անգամ տեղ գտած բազմատեսակ ուսննգությունները ու ստանող արտահայտությունները Ռուսաստանի և ուս ժողովրդի, յուչեյիկների իտաշեին, կամ թե 1918-20-ական քրքրրական կառավարության նընքայայտուցիչների ստանող կոնցնայվամները հիմնաճարող փաստաթղթերը Ռուսաստանի և իտայ ժողովրդի մասին: Ռե՞ն էր պետք դասնց հրատարակուցը: Իսկ էրե անկրամշտություն կար, մեր կարծիքով, ենարավոր էր միայն դեմ, գիտական կարմակիրություն կույնց, քանի որ ստաննին փաստաթղթերի հրատարակուցը պատմական լայն մնկնարամաթղթանների և արտգարտնամների անկրամշտություն են ստաշայնում: Ծղանկանաղով աշտեղ հարցի մանրազնին վերլուծություն կատարել նշենք միայն, որ այդ փաստաթղթերի գրալի մաղ

1 Հայաստանի Ազգային Աշխիվ - Ձ. 1. - էջ 55-7. - Կամակ ՀՆԿ ստաշին քարտուղար Սևանն Թշնայանն, 1973, 15 նաշնի:

ինքնընդհատական պատրաստմանը և ապրուցմանը: Հակասակ դեպքում դրանք չեն կարող հրապարակվել ինքնընդհատական տեղադրումների գաղափարախոսմանը կողմից:

Մացի դրանից, ժողովածուն նախապատրաստված և հրատարակված է Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի բաժնի վարիչի և բաժնի վարիչի տեղակալի կողմից և ընթերցող հասարակության մոտ ակամապես սպասվողություն է ստեղծվում, որ այն հրատարակվել է կենտրոնական կոմիտեի հաճախությամբ, որ դրա ընթացիկումը եղել է կենտրոնական կոմիտեում և ժողովածուում տեղ գտած մեկնաբանություններն ու տեսակետները բաղադրական նյութափոխություններ են ստացել Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնի կողմից: Նամանակակից, որ կենտրոնի օրգան «Սոցիալական Հայաստան» թերթը վերջը դեռ խանութ դուրս չեկած աչք ժողովածուն գնահատեց որպես «մարտչուղի լենինիստի դիրքերից կրճած աշխատություն»:

—Ուսմանարևոյ՜լ Լենինյան ուսմանը շարադրական գիտության կուսակցության մասին, գերի ընկնելով բուրժուական օրշեղիսիվիզմին, դրանաշարժության նարտակներով Ջ Կիլոսկոպանը իրականացրել է մի նոր գործադր, որով մեծ վնաս է հասցրել կուսակցության գաղափարական աշխատանքներին:

Կարծում ենք, որ Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնի բյուրոն գրեթե այս անգամ ամենայն լքողությամբ ուշադրություն կցարձնի մեր կողմից առաջ բաղված հարցին և գուցե այս աղիքով վեր բարձրադիր մեր անցյալի նամակները, որոնց մեջ կրկնաբանական ծանր չեղում էր մի անհանգիստ կոմունիստի կյանք:

ԳՐԱՆՍԱՍՈՒԵԼ¹ՀԱՅԿԱՎԱՆ ԿԱՐՅԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐԸ: 1828-1923²

Նոր տառգանք 1972-ին երևանի «Հայաստան» հրատարակչականին կրթին ըսյս ընծայիծ սովար հասոր մը, որան խորագիրն է՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտորդան և սովնասրան սրտագրին քաղաքակնտորդան գոտտարքրերում (1828-1923): 810 էջ:

Հասորին սկզպոր գրված է ինքրագրորդանը պրոֆ. Ձ.Ս.Կիրակոսյանի, իսկ կրկ-յորդը էջն գրա և վերջավորորդան ճշտված է այսպես՝ ժողովածուն կրգրնեյն՝ Ձոն Մահանի Կրկակոսյան և Ռուրնն Գարեգինի Մահակյան:

...Կագրոնեյրը կրկա իրագրով կրգրտարնն, թե այս «ժողովածուի» հրատարակ-յորդանը անծրամնչա են նկատած, որովհետև Հայաստանի վերարերյալ միջազգայնն փաստարքրերնա և սրայնանագրերնա հագրենն քարգմանորդաննեյր չկան:

Այս քաղաքորդանը քաղաքանակ իմատա չունի անշուշտ, քանի որ թիչ վաջը «կրգրոնեյրը» կիչենն հայերնն, ոտտերնն, իրանեղենն և անգրենն այն արքյորնեյրը, որկից քաղած են իրենն փաստարքրերը: Այդ արքյորնեյրեն մնկն է՝ հայերնն Առ-ջի Հայոց հագրի վամկրագրերը, Յիվիչա, 1915: Նոյնպես հայերննով ըսյս տեսած են՝ ժողովածու դիվանագիտիքական տրերնննումնեյրի, Բարեննորդաննեյր Հայաստանում, 1912-ի նայեյրերի 26-ից մյնչև 1914-ի մայիսի 10-ը, Յիվիչա, 1915: Նոյնպես՝ 1960-ին երևանի մեջ լոսյս տեսած «Փաստարքրերի և նյարերի ժողովածուն»:

Կագրոնեյրը չեն նիչած սակայն՝

Ա. «Հայաստանի ավառնոմիան և Անտանտան՝ Կազմրագրեր ինգրիթիպիտա-կան սրտերքրագրի շքգամից», Աշոտ Հովհաննիսյանի ստաջարանով, երևան, 1926, 93 էջ, որ կրգրտանակն 1914-ի նոյնմրեյրի 17-նն միչև 1917-ի օգոտտաթի 31-ի վամկ-րագրերը և համկրվածնեյր:

Բ. Գագրիել Լազյանի «Հայաստան և Հայ Դատը ըստ տրչնագրերնա և ըստ վա-

1 Հրանտ-Մամուկ (Մամուկյան Հրանտ Մարգի) (1891-1977), սիյուրքուպլ գրակրտարքրովը, քաղաքոր, ինքրագր:

2 Հրանտ-Մամուկ, Հայերկան հագրի փաստարքրերը // Մատթ (Փարիզ) - 1973. - Կ. 9, 11, 12, 17, 18 սրտտած:

Վերազդելու, 1942-ն սկսյալ, Կամիլոն, «Հոտաբնի» տպարանն լույս չեն տար երեք հատրմուկը, որոնք կապարունակեն բազմաթիվ փաստաթուղթերու հայերն թարգմանությունները: Լազյան կեկսի Բարսեղ Օրծն:

Ներքա հատրին երկրորդ Առաքարանը գրած է պատմական վիտորյուններ որչառոր, պոռնիսոթ Ձոն Կիրակոսյան (էջ 5-62), որ Հայկական Դասի միջազգային դիֆանսիտորյան ատարկա դատապո թիական կնկատի թուրքմենչաք դաշնակալը:

... թուրքմենչաքի դաշնակալը է, որ -իմք որվից Ռուսահայաստանն, որ այքոնեսն դարձավ հայ ժողովրդի քաղաքական ճգնաժամի կրիչը-, կրի Կիրակոսյան, որ կավեցն, թի -150 տարվա պատմության քարձուկից էլ ավելի բյուրեղացած, էլ ավելի հստակ է երևում այդ ակտի մեծապես նշանակալորյունը մեր ժողովրդի պատմական ճակատապոլում -:

Ըսել կուզե, թի 1828-ին ստեղծված Ռուսահայաստանն է, որ այսօր դարձած է -Հայրենյան հայրենիքը-:

Հայերու պաշտամունքը -խաչապալառ ընդին- հանդես 150 տարվան ավելի ինն է: Պետք է երթալ մինչև Հակոբ Դ. Ձորագնդի, Էջմիածնի կարողվելու 1655-ն 1680, մինչև Մեծն Պետրոս (1672-1725) և Եկատերինա Ռ կալարունին (1729-96), Իշխան Պոտեմկին և Հովհաննիս արքեպիսկոպոս Արքեպիսկոպոս, որոնց ներկայում հոյսերն ու պատմաութան հուսախաբությունները պիտի մնան անմոտանալի Հայոց պատմության մեջ:

Հակատակ յուր իմաստասիրությանց և, իրեն -ուստապալառ- մեր ենթարկված այնչառն անյուր հայաժամանկերուն ու ցարդերուն, տակավին կաշիւած կմնանք հյուսիսի մեր հարևանին, անկե տգանդով Հայրենյան վերջնական վերադարձը:

Մինչ պարսիկներու տիրապետութենն ձեռքազատած հայերը Ռուսահայաստանի մեջ անհամեմատ խաղաղ պայմաններու մեջ ապրեցան ու գոյատևեցին, տարրեր ընթացք ունեցավ Օսմանյան կայսրության ենթակա արեւմտահայրենյան պատմական ճակատագիրը:

Այս մասին Ձոն Կիրակոսյան կարծանալորն «միայն մի ճշմարտություն»- ժՊ դարու սկիսքը Արեւմտյան Հայաստանի իրենց պարզմանական հողերուն վրա կարելին, կս, ավելի քան երեք միլիոն հայեր: Երե նվազագույն «նորանկերով» հաշվենք ժողովուրդներու ընկան անը, այժմ պետք է լինել...: - Բայց թուրքիայում այսօր կա 150 հազար հայրենյան»:

Ասոր կեսն ալ չկա դժբախտաբար:

Մեր որբայալ քարձուկանք՝ Աստվածատուր Վաչեանց՝ ավելի քան 30 միլիոնի կհասցենք հայրենյան անը, երե յոթական ցեղասպանության զոհ գազած շլաշինք Արդու Համիլեն սկսյալ:

ժՊ դարու ատարին տասնամյակներուն Ռուսիո և թուրքիո, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության և երկուսուկան պետությանց միջև կնրված -դիֆանսիտական ակտերուն Հայաստանը միջազգային իրավունքի տարյնելու չէր, այլ մեծ տնորյունների ուղղմական բախումները, դիֆանսիտական մրցադաշտի օրջնելը-, կտրամաբան Կիրակոսյան: Միտքն այն է, որ օտար պետությունները պարզապես իրենց նյութական ու քաղաքական շահերուն գրոծիք կրարենին հայրենյանն ու Հայկական Դասը:

...Արևելյան հարցի երկրորդ փուլը կմտցվե՞ն 1856-են մինչև ժՅՊ դարը վերջին ստաբիլիզել: Այլ շրջանին է, որ տեղի ունեցավ 1877-78-ի ռուս և թուրք նոր պատերազմը: Քուրդները շարաշար սարսափյալան եկեղևակալան և կռվատարան զույգ ճամբատներու վրա: Եվրոպայ Եվրոպական շահագրգռելու հասան մինչև Պրուսիացիները, Սան-Ստեֆանո: Ասիական ճամբատին վրա Լորին Մեյերով, Տեր-Կուկառով, Շառլզմիլով և այլ հայ սրբազաններ փաստական խաղաղամտներ տարին օտանյան բանակներուն վրա, պատկերով Կարաջ, Արթուրանց, Գյումրին (Ալեքսանդրապոլ), հասնելով մինչև Էրզրում:

Եղևուկա նախանձուտ աշխույժ կրկանք Ռուսոն հերքմանկարյան վերջը, շնորհիվ բաղկանյան քրիստոնյա ազգերու օտանյան բանակատարյան դեմ մրտապարտական սրբազաններուն իր բնական օտանկարյան:

Ձեռն Կիրակոսյան կզրն. «Հասցում էր ռուսական զինքը, հարցերը լսեմով էր եկրպարան զնխանագիտությունը»:

...Ինչպես զիտել կուտա նահ Ձեռն Կիրակոսյան, 16-րդ և 61-րդ հարվածները, որոնք ստանալաները շարունակ կորոտին հայկական ազգային և ազգայնական կրատակությունները... «մնալու էին ու մնացին անօգուտ բքքի կտորներ, բացի վնասիկ ոչ մի լավ լամ շտաղով թագնալարչար հայ ժողովրդին»:

...1912-ի բաղկանյան պատերազմը կրկին օրակարգի վրա դրավ հայկական նահանգներու բարենորոգումներու հարցը, Քեղիմի զաշնագրի 61-րդ հոդվածի գործադրությունը:

Մտայնածուխն մեջ եղատարակիւմ են միջազգային դիվանագիտության այն քուր փաստաբարերը, որոնք կրկնաբերին Հայկական հարցի վերաբարծումին՝ 26 օգոստոս - 8 սեպտեմբերին սրբազալ մինչև բարենորոգումներու մտածն Պրուս մեջ 26 հունվար - 8 փետրվարին ստորագրեմով ռուս և թուրք ծանոթ համաձայնագիրը: Հետո նահ՝ այլ թվականն մինչև 17-30 հունվար 1917 կրկնաբար շրջանին Պրուս, Փարիզի, Լոնդոնի, Քեղիմի, Վիեննայի և Հռոմի ռուսական դեպտաններու ու արտաքին նախարար Սազունովի միջև փոխանակեմ հետագիրները, մեջն ըլլալով Սաշո-Պիկո զաշանի համաձայնագիրը (էջ 149-403):

Գրքի երկար (ոչ) թն երկրորդ առաջարանի հեղինակ Ձեռն Կիրակոսյան կզրն թն «Հայկական հատարակական-քաղաքական շրջաններն իրենք լսեմովն նախանգնեքի, տեսակետների մի սրբազալի դրական ծրագիր...» (էջ 37):

Միսալ է այս հաստատումը:

Բաղկանյան պատերազմի վարդաբանին, կքր հնչում էր Քուրդիս հայիվ տարու ժամը, հայերը՝ «Եղան մինչև Էրզրումին միատեսակ ծրագիր ունեին: Ամենայն Հայոց Կարողելու Գևորգ և Մարենյանց, իրեն ներկայացրեցի համայն հայության, փարիզարանակ Պարոս Փաշա Լուրդովի սրբազան կհանձնեն հետագրեելու Հայկական հարցը (այսինքն «բարենորոգումները») նրախաղոր պետությանց մտ: Այդպես է, որ 1912-ին կազմեմարավ Ազգային Դատկիրակոսյանը, որ պատասխանատու բաղկեր պիտի առնեք աշխաղեմարտի տարիներուն, ինչպես Հայկական Ազգիմի կազմությունը, և զնախարարի բախտաղու տարիներուն, Անարոնյանի նես կատարան դիտումները և այլն:

Էջմիածնի նույն միասնամասնակ Պուլտ Պատվոգրասրահայանն ու Ազգային Եղեգոխանական ժողովը, որոն մեջ ներկայացված էին բոլոր հասանքները, նույն նպատակով գործի լծված՝ դիմումներ կատարվեին փեյ մեծ պետությանը Պուլտ զխառնմնյուն մաս: Քաղաքական ժողովին կրպն այդ պարտականությունը համեմված էր երկու ժամոր իրավապետներու, Գրիգոր Չոխրասի և Տիգրան Երկանյանի, դատախազ Պուլտ իրափարանական փարծարանի:

Քուրքիտ և Կովկասի հայությունը միատեսակ նպատակ և ծրագիր ունեին, գոնե մեկ անգամվան համար, յարևիրողումներու այս ցավուս խնդրին մասին, որ հանգեցավ 1914-ի հունվար 26 - 8 փետրվարի ուս և բորը ժամոր համաձայնագրին:

...Քուրքեղը մեզ կուտրեցին իբրն ուսասպալու, իսկ ուստիքը՝ սպկրախտ գտնվեցան մեզի հանդեպ և մեր բախտին ցեղին մեզ՝ ճակատագրական փարկյաններու:

Ձոն Կիբակոյան կնիչն թե «ցարական իշխանությունները Ա.Պետերբուրգում իրապարակ էին հանում յարքանով Յու. Կազի-Ռեկ Ախանյուկովի՝ Համիդի մեծարժանը նվիրված մի գիրք, որտեղ մերադրվում էին հայերը, նրանց աստղնորդները, որոնք «գրգռում էին ժողովրդին»- ընդդեմ սուլթանի»: «Հայերը նրան թիչ հուզեր յգատնանեցին, - սակած էր այնտեղ, - և երև տեղ գտան բոլորին հայունի դժբախտությունները, սպա սուլթանը նրանցում և ոչ մի ժամանակություն չի ունեցել»: Սուլթան - ցար համերաշխությունն էր, որ հորդորում էր այդ աղառտ գովածքի էջերից (էջ 30):

1917-ի կրկնակ հեղափոխությունները ազնի պիսի բյուրեղացնեին ուսուրտ, մասնավորաբար բուշխիկներու զբոլը հանդեպ Հայկական հարցին:

Տեսանք թե ուստեղ Մեծն Պետառոնե մինչև Նիկիոյ Թ ինչպես շահագործելն վերջ մեզ, ուրաքան մեր դատը: Սազունով ամեն ճիպ կնեթ սպալուցանելու համար, որ հայերը «փորձամասնություն» կկազմեն և թե «աննպատակածարնար» էր իրազործել հայկական ինքնավարությունը: Կովկասի փոխարքա Նիկիոյ Նիկիոսիկը կարատախաններ ալտաղին նախարարին, որ բարդ է Հայկական հարցը և զնկար է յոծել գայն: «Ռուսական կայսրության ներկա սահմանների ներսում Հայկական հարցը, ին խոր համոզմունքով, բնավ գոյություն չունի, և պետք չէ անկամ թույլ տալ ինչևցում այդ մասին»:

Բուշխիկները կքննադատեին Կերենսկիի ժամանակավոր կառուցությունը թե կչարունակե ցարիզմի քաղաքականությունը «ազգային հարցում»: Լեմին 1917-ի հունիս 22-ին կնեղադրեր այդ կատավությունը, որ բանակ կրպան թրքական ոսգ-ժամանակադին վրա և «անկրսիանկու» կնե Հայաստանի նեյ:

Այդ մտայնությունն էր, որ մեջ Լեմինը իշխանության գլուխ անցնելուն պես տուն կանչել Քրքանայաստանը գրափող ուս գնվորները, ստաննին ճգնելով հայ կամավորական տկար ումեղը թրքական սարատազն և զերակչիտ կամնուսկոր բանակներում և բորը ու բուրդ անկամն խոծանին դեմ:

Կիբակոյան ի գոր կեզնի աղբարացնել բուշխիկները՝ մարտեղ բշխով Լեմին-Ստալինին 1917-ի դեկտեմբեր 31-ի ժամոր դեկրետը Քրքանայաստանի մասին Աջ 418-9: Ընծաղելի էր հակաություններու տիպար այդ զնեղետը, որ «ազատ ինքն-

րույնան իրաւունք» կճանկմար «Ռուսաստանի կրօնից օկուպացիւս –Յուդեանա-
յաստանի» հայկրուն, «քննուոյ մինչև քակասար անկախութիւն»:

Ի՞նչ արժնք կենրկայացննք բուրի վրա արժնս այս հոգևչահ իրտունք, կք
նույն այդ «Յուդեանայաստանն» կըաշեր տասմբան քանակննք, բարբարոսն-
րոս սղրքմածութիան ձկնկով աննաչսուպան հայ քննկւրքիան քնկրքնին ու կանու-
վորննք:

...Ըստ գրսսմ ննք րուչկիկ Ռուսիոս և քննարկան Յուդիոս գրքմակցութիան մա-
սին: Ավինի շերկարկիոս համար այս հոգվածուչարքք, գանք կճննք կրկին անկրոպա-
նուկ անոր: Հաստրին միջ մանրամտմորեն կրաստարակիսսմ են 1918-ի հունվար 15-
28-նն մինչև 1923-ի հուլիս 24-ի Լուքանի գաշմուսկիքք կրկաղող շրքանին վրայերկրյոյ
քաստարտորիքք՝ էջ 419-նն մինչև 764: Ըստ կարնոր մեր ժամանակսնքց սքստ-
մորքիան համար: Մասամք ծամոր մեր քնրկրքայննքուն:

Հայկական տղերգութիան վերջին վարպարչր կիսով Լուքանի միջ, որ հարքսկան
գաշմանկցմննք մրքունի կրսմ կին իրալոս հետ դարգասնքոս համար քուրքք: Ռուչկիկ-
ննքց դժրաքասարար աննքմն հոս շմնային:

Մարկիսսմ քն րչնամի՝ րրորք դրսմանննքին Հայկանքան արդար Գասին:

«Արքացննքի ատար կրակիկնք շիչուկ այն ախոր կրնուչքք, որ նկատնքի է Հայաս-
տանի մեր գրոքննքուն մտ: Այն է իրննքց գրութիանց միջ օտար բաներ իրալմնքոս ձգ-
տանք, որ օրեր տատինան մի ակնի մտանդի կրքուն: Չնն իրքմանարիք, որ
իրննք այդ ընրալքով կարքաննն, կարքարդին մեր մնծուսքանք կրքակալ վարուն, որ
մեր նախնիքննքեն ժստանք է մնալքսմ մեկի:

Կերեկի է գործանք – սղալ շսվուկ և րսգասրիւով – օտար մասնաշխտակիսսմ ննք
բաներ, սրոնք համարգաստսիսսմ հայերննք յուննք դիտ մեր բստարսմին միջ:

Իճգլի՛ս արդարացնկ սակայն ձեն կիրակրայանք, որ իր ստարարսննք միջ գր-
ծսսմսմ է այնպիսի տոսուլքսմ օտար բաներ, սրոնք սքանչիկի հայերննք ուննք և
կրքրծսմննք շստանք:

ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՉՅԱԼ¹

ՕԳՏԱԿԱՐ ՄԿԻՉՔ²

Այս տարեկներին նրեանում, «Հայաստան» հրատարակչության կողմից, յույս տեսալով մի սովոր ժողովածու (1812 էջ), աչքի ընկնող ստացարանակով (10 հազար): Ժողովածուն վերնագրված է այդպես. «Հայաստանը միջազգային ղեկավարչությունն է և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)»: Կազմել են պատմաբաններ Ջոն Կիրակոսյանը և Ռուբեն Սահակյանը:

Առաջինը, ընդհանուր խմբագրությունը ստանձնելուց թաշի, գրել է նաև գրիկ արտաբարանը, իսկ երկրորդը՝ պատրաստել վերջում զետեղված բազատարանի մասնագրությունները: Ժողովածուն գլուխ բերելու գործին, իրենց կատարած թարգմանություններով, մասնակցել են և ուրիշները: Եվ այդպիսով ստացվել է մի հրատարակություն, որը, իր տեսակի արտաքինը լինելով, եզակի է խորհրդածոյ լրտեսականության մեջ:

Այդ հանգամանքը պետք է ի սկզբանե ընդգծել: Այո, դժբախտաբար, եզակի է էլ՝ յույս հրատարակությունը. Հայաստանը 53 տարուց ի վեր խղճեցային է կազմում: Այդ Հայաստանը մեակամորթն ու պաշտոնապես համարվում է «միտրենական հանդուպետություն», իր սահմանադրությամբ, օրենսդրական մարմին Գերագույն Խորհրդով, արտաքին գործոց նախարարությամբ և այլն:

Թայց ախտահանի պետք է անցնելն 53 երկար տարիներ, որպեսզի արտաքին անգամ յույս տեսնի Հայաստանի ու հայ ազգի հետ առնչություն ունեցող ղեկավարչական փաստաթղթերի մի ամենոն ժողովածու:

Եթե մյուս բոլոր իրությունները մի պահ ամոռանան, այս մեկ ու մերկ պարագան իսկ պերճախոս ապացույց է, թե ինչ ճակատագիր է վիճակվում ազգային միաժողովուն կոմունիստական միակուսակցական իշխանության ներքո: Մտևրվյալ կոմունիստական իշխանությունը իր անխաղտի մեծաշնորհն է դարձրել իստոպետական «արտաքին քաղաքականություն» վարելու, մասնագիտացել բարեպաշտելի ազգային

1 Մկրտչյան (Փարսադյան) Լևոն Մանվանի (1919-99), գրականագետ, հրատարակիչ, «Ազատություն» թաղանթագանի հայկական խմբագրության գլխավոր խմբագիր:

2 Մկրտչյան Լ., Օրդուակը սկզբը // Ազգային շարժարարական Ռեզյուսե - 1973. - 11, 18 նոյեմբեր:

միավորների շահերն ու իրավունքները հետևորդներին տանալու անկող, բայց ընդամենն նրանց անմեղ ի յուր աշխարհի ու ամենից կամայական հայտարարություններ անկող գործում:

Ամբիցն, ազգային միավորները գրկվել են նույնիսկ իրենց սեփական պատմությանը անկախ շարժարական դիվանագիտական փոփոխությունների սրբազ նշանաբանական ենթադրությունից: Ազգային 53 տարվա փաստորեն ըստ յուր յուր նաև Հայաստանում: Հայաստանյան շարժախն ու ոչ շարժախն ընթերցող նոր միայն ենթադրություն ունի մասամբ տեղեկանալու, թե ինչ տեղ է բռնել Հայաստանն ու հայությունը վերջին հարյուրամյակի միջազգային ու տարա ընթացիմ նաև խրճողախն դիվանագիտության տեսադաշտում:

Երբ այսպես ընդգծվում է հայաստանյան դիվանագիտական գրականության երկարամյա բացակայությունը, կարող է թեևս կարծիք, թե անհատական խղճողախն Միության մեջ անաշարժում է անբուռ դիվանագիտական գրականության հաստատակամ ստեղծագործում: Մինչդեռ այդպես չէ:

Ռուսաստանում, կոմունիստական իշխանության հաստատվելու սկզբից մինչև իմաս, միշտ էլ աստուորեն ջրա են ընծայվել դիվանագիտական բնույթի աչ և աչ հաստորներ: Նա աշխարհ դեպքում միայն յոսնն նրանց ղսակն ու բախնդադրությունը: Բայց աշխարհ հաստորների քանակական աստուորությունը սկննալու և անջննի է: Այդ հաստորներում որպեսզի արտազգային է գտնել ինչպես միջազգային, այնպես էլ բուն տեսական մեթոդաբանությանն ու խղճողախն դիվանագիտության պատմությունը:

...Մինչդեռ, նույն ժամանակ, խրճողախն (կամավոր) Միության բաղկացուցիչ ազգերից մեկը՝ հայ ժողովուրդը, իր իսկ սեփական հայրենիքում, նիստն տարի շալունակ ուղղակի կհասնակ ու նույնիսկ փակ աշխարհ է նայել իր հարյուրամյա պատմության դիվանագիտական դրսովն: Եղել են անհաշիվ, քարոզչական մակարդակի դաստիարակություններ, «պատմաշինարարական» ջնաման «մեկնարկություններ», բայց համարողն թարգմել են յոսն տվյալներն ու սկզննադրյուր զաստարցելը:

Այդ ամենը միշտ այդպես է եղել՝ միայն ու միայն մուսուլման մեծագետական քարաքանակության հետևանքով, կթե նույնիսկ մի սրտ չանտեսներ անբական հնարավոր մեջեջող՝ կրավորականությունը, կեղևությունը, մախանտությունը պակասը և անարատախանտափոթությունը:

Եվ անտ այժմ տեսանելի շրջադարձ է տեղի ունենում, թեև համետ ու մասնակի չափով և աստարտցանքով: 1973 թ. սկզբին յույ է տեսնում մի եզակի ժողովանու, որին հետաքրքրասեր հայ ընթերցողը շահական, մինչև իմաս անգուսանի տեղեկություններ կարող է շալել իր ազգի պատմության հետ անկախ դիվանագիտական իրողությունների մասին: Նա՝ հայ ընթերցողը, կթե ասայժմ ամեն ինչ չի կարող իմանալ, գոնն ի փնտկի է եթննականում կողմնորոշվել ու մասնագործ հարթել հետագա խղճողությունների համար: Կարևորը այսօր սկիզբն է, կտեկնող, շարժման մղող լիզը:

Երկանքան ինչպազ նշանաբանության բնույթն իսկ սքայնանափելում է որևէ համարատեսիման, աշխարհում և այս գրադասության շրջանակը: Այնպնը, այս դեպքում

խոսք կարող է լինել ոչ թե գրքի էթնական լուսանկարչության՝ բուն փաստաթղթերի, այլ այդ փաստաթղթերը ընտրելու և հրատարակելու սկզբունքների մասին:

...ժողովածուի մեջ ամփոփված են 356 մեծ ու փոքր ծավալի փաստաթղթեր: Պետք է ասել, որ այդ փաստաթղթերը, ըստ իս, դասավորված են սրտչալի խնամքով ու գիտական մեթոդով:

...Հիշակի, գրքում ամփոփված են գրեթե բազատապես - միջազգային դիվանագիտության - և «սովետական արտաքին քաղաքականության» ընդհանուր բնույթի փաստաթղթերը: Այդ հարվով էլ գիտակցաբար անտեսված են բուն հայկական զինվանագիտական նախամեծնությունները, գործողություններն ու փաստաթղթերը: Երևի վերջիններս, այնուամենայնիվ, երբեմն այս կամ այն չափով հիշատակվում կամ արտազգրվում են, ապա դրանք շնորհ են միայն ընդհանուր անկախությունների շրջանակում:

Քաղական է նշել, որքան էլ սա վարձանաճի թվա, որ ժողովածուում չի գտնուվում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում՝ Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչի Լեզրանի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների միջև կնքված համաձայնագիրը: Մինչդեռ գտնուվում են Հայաստանի Հեղկոմի Լենինին հղած հաճատարանական նոտագիրն ու այդ նոտագիր - պատասխանը: Մա որքան տարօրինակ, նույնքան էլ պայմանավորված է գրքի լուսնքով ու առաջադրանքով, առավելապես արտաքին գործոմնուրդ արձանագրելու դիտավորությանը:

Ինչպես արդեն սովեց, գիրքը, բուն փաստաթղթերից բացի, օժտված է նաև առաջարանով ու ժամերակարարություններով: Բայց կա նաև «կազմողների կողմից» նստուցված մի երկու էջանոց բացատրագիր:

Այդ բացատրագրում համառոտաբար պարզարանվում են ժողովածուին կազմելու հանգանանքները, նյութերի արդյունքը, ներկայարվում են կազմողների պատկերացումները իրենց աշխատանքի տարողության վերաբերյալ: Կամ խոտոտխանություններ, որոնք միաժամանակ կարող են և անուրաղահի համեմատության տեղ անցնել:

...Տեղին է, երբ կազմողները գիտակցում են, որ - ինարկի, անհնարին է մեկ ժողովածուում ամփոփել Հայաստանին վերաբերող դիվանագիտական բոլոր փաստաթղթերը: Որքան, արդար է սղառեց, որ այժմյան ժողովածուին հասցրվեն նույնպիսի այլ ժողովածուներ, ընկերգրելով դիվանագիտության պատմության այլևայլ բնագավառներ, առանց միտումնավոր ներերկի ու ցատկոմների, առանց աշրակապության ու խեղաբարությունների, գիտական ցրտության ու պատասխանատվության մախրաղակով, առավելագույն չափով օգտագործելով գոնե այն սանձանափակ հնարախղությունները, որոնք կարելի է կորզել կոնոմիտական միտնեման իշխանության պայմաններում: Այժմյան ժողովածուի բերդությունները իշխողությամբ կնոտագրվեն, երևի ուրիշների մեջ առտխանաբար արձանատվորվեն ավելի հասուն մոտեցումներ:

Այնուհետև, ժողովածուին կազմողները հայտնում են, որ - թեև ժողովածուի մեջ գտնուված փաստաթղթերը գրեթե անբողապես վերցված են պաշտոնական կրատարակարդություններից, այնուամենայնիվ դրանց մեծ մուրդ անձանոր է հայ ընթերցողին: Մա նշանակում է, որ ոչ միայն հնարաբային հարուստ նյութերը, այլև նույնիսկ ար-

ղեն հրատարակված նյութերի մեծ մասը մինչև էինս անձանք է մնացել հայ լրեր-
ցույթին: Ուստի անհրաժեշտություն է մնալ, որպեսզի բարգվաճություններ կատար-
վեն աշխարհը հրատարակություններից՝ ուսման, անցնելու, շրջաններ: Պետք է
լրջանել, որ մասնավոր անցնելու ու շրջաններն հրատարակություններից կատար-
ված բարգվաճությունները ներկայացնող ժողովածուի կարևոր արժանիքների շար-
քին են պատկանում:

Այն հայերեն հրատարակությունները, որոնք նույնպես կիմք են ծառայել ժողովա-
ծուն կազմողների համար, սակավաթիվ են: Դրանցից երկուսը տպվել են դեռևս 1915
թ. Քիչիցիում, իսկ մնացել է՝ 1960 թ. նրանում: Վերջինս ըստ էության սովորական մի-
ակողմանի կոմունիստական հրատարակություն է՝ նույնպիսի միակողմանի ներ-
տակներով: Մինչդեռ քիչիցիայան հրատարակությունները ունեն հիմնական ու փակ-
խազարկան արժեք:

Դրանք են՝ Լենդի «Հայոց հարցի փակեղանները» և ժամանակին ամբողջովն
ուսմանից բարգվաճված մի այլ գիրք՝ «Ժողովածու դիպլոմատիկական դրվա-
մանումների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912 թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 10
մայիսի 1914 թ.» ընդարձակ վերնագրով:

...Իմ կարծիքով, երևանյան ժողովածուն կազմողները լրիվ հնարավորություն ու-
նեն վերանայելու ու ճշտելու գետնային նյութերի (լեզվական կատարող: Նախ՝ այդ
նյութերը, իրեն կանոն, հայկական շին և շին կարող սկզբնաղբյուր համարել (լեզվա-
կան շարադրանքի արտոնով: Դրանք լրնագրի մեջ օտարալեզու հրատարակություն-
ներ էին, որոնք կարելի է միշտ էլ բարգվաճել ուղիվ ժամանակ՝ տվյալ ժամանակին
հարմար, պատշաճ մակարդակով: Դրանից ոչ մի դեպքում չէր խախտվում ու ստոմի
նյութերի թվանդակությունը: Բացի այդ, երբեք չի կարելի կարծել, թե 1915 թ. հայոց
լեզուն ավելի բարձր մակարդակ ուներ, քան այսօր, մասնավոր հատարակական-ըս-
դարական ըստ ոլորտների ընդգրկելու ինաստե՛ղ:

...Ըստվարան է եղել, օրինակ, որ 1940-ական և 50-ական թթ. Կոսիկում, Գարշի-
նե Լազյանի նախաձեռնությամբ, լույս են տեսել երեք ներկայանալի ժողովածուներ
(«Հայաստան և Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու», «Հայաստան և Հայ Դատը: Վախ-
բազրեր», «Հայաստան և Հայ Դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին
տակ»): Մինչդեռ երևանյան ժողովածուից ընթացի կրկնում, թե երբևէ այդպիսի գրքեր
են տպվել Սփյուռքում:

...Մասնաճանաչական տեսության փոխարին ժողովածուին կրկնել է 58 էջանոց
առաջարկներ, որի առաջարկանքը ընդգրկվում այլ է՝ արտոն-ըստարկական ընդհան-
րացումների կատարել ժողովածուում գետնային նյութերի կիման վնաս և ընթերցողին
դուր պատրաստի դրոյթներ հուշել: Այդ առաջարկն կարող էր և շինել, դրանից ժո-
ղովածուն չէր ստոմի: Բայց ըստի որ կա՝ ավելորդ չէ: Մասնավոր իտերիորային պայ-
մաններում այդպիսի նորամուտ ժողովածու հրատարակել ստանց պաշտոնական
առաջարկներ ու մեկնությունների՝ ուղղակի անկարելի է:

Այնտեղ միշտ ընթերցողին համարժեական տեսա են հասնելու և ուստի նախագ-
գույական միջոցներ մեք անում, որպեսզի նա ամեն ինչ հասկանա միշտ այնպես,

որ երատարակիչներն են ուզում, այլապես՝ մեծ ու աննախատեսելի գայտակրություն կծափի։ Եվ սեռա այդպիսի մեծ ու փոքր նախազորչացումներ չստ կան թե՛ Ձեռն Կիրակոսյանի ատարարանում և թե՛ Ռուբեն Սահակյանի ծանոթագրություններում։

Առաջարանի բովանդակության մասին ըստ Լուրյան խոսելու հարկ չկա։ Դա մի ինքնուրույն հեղինակալի շարադրանք է որդյակի կազմեմունքով ու ատարարանըներով։ Հեղինակի իրափոխըն է, անշուշտ, ոմնմալ իր սեփական մտեղեմները, անկախ ժողովածուի անմիջական բովանդակությունից ու նյութերից։ Այստեղ այդ մտեղեմներին անընդատմալը սքարզապես իմաստ չունի։

Բայց քանի որ ատարարանի հեղինակը Ձեռն Կիրակոսյանն է, ուր որդյակի գրծումնա դնը է և հայտնի մահ մինչալիմյան այլ կրկնով, արժա մի քանի հարեանից մշումներ անել։

Նախ՝ Կիրակոսյանը, ի տարբերություն իր եղբեմնի կրկնի, ատարարանում ավելի ակնթափ և հափառարակչոճում լնգու է գործածում (զուցե սա տարիքից է), բանալով ըստ հնարավորին խոսափել ավելորդ ու անստեղի կազազարյալ արտահայտություններից, մեծ մասամբ մնալով բուն խնդրի ուղղում։

...Երկնորս, հաշի սաննելով Կիրակոսյանի ընթացիկ կուրյնիքը հայաստանյան գիտական մամուլում, անմիճելի է, որ նա գտնվում է գիտակամորեն մատակցատմալու համապարհին։ Միանգամայն ճրատելի է նրա ուշադրության կեզակետը։ Ժողովածուի ատարարանը ես վրայում է, որ նա իր հետադրչությունները կենտրոնալնում է հայտնի պատմության որդյակի բնագավառների վրա։ ...Այս կետը արժե շեշտել, որովհետև Կիրակոսյանը ըստ ստ ըստ ուր է կրկնում այնպիսի ստգործներ, որտեղ ատալիմ խամալրս պարսպարթյուն է տիրում։ Ռուբեն, ինքնուրույն անկիքներ կան։

Վերջապես, ինչպես վրայում է և երևանյան ժողովածուի ատարարանը, Կիրակոսյանը կիմնականում անմիջապաճորեն (զուցե այդպես է գույք տալիս) հանդես է գալիս հայտության ընդհանուր շաննը գիտակցելու դիքերից, հատկապես բջջական նակատում։ Նշու շեշտակի բնութագրումները կառնած չեն բողմում, որ բազակրեանալի մանալում է բրբարան կին ու նըր իրականությունը և այլ կողմից հայտության հասցիված շաղիքների չափն ու Լուրյունը։

Եվ այլ բաննրազալ արարական նրան օգնում է հասկանալու մահ բարի հափելալ բաներ։ Հաշիական տեսակետից անբասկան ցանկալի կլիներ, որ ավյալ հարցում Կիրակոսյանի յուրացրած փախերական դրույնները շրջանառության մեջ դրնեն մահ մուկոլյան ու համամիտբեմական այլ գիտական շրջաններում, շրաջտեղով միջազգային բնմնը, ուր կրկնեն մուար են գործում, ի չալու ուղիքները, մահ հայաստանյան պատմարանները։

...«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և տվետական արտաքին քաղաքականության փաստարբերում», - սեռա մի վերնակիր, ուր ատալիմ անգամն է տեսնվում Հայաստանում տարված գրքի վրա։ ...Երե նույնիսկ երկար ժամանակ ինչինչ պատմաուով «հզակի» մնա, առանց համազատատալիան հաղորդելի, կիչալ ժողովածուն դարձալ ուշադրալ և շրջադարձալի երևույթ է։ Բայց ես չի կամենա այ-

սօրվա գոհունակությանը անբոշ հոռետեսություն խառնել: Քանզի դժվար է կրեանայել, որ վերջապես որոշ մշանակալի ծակարդակի հասած հասարակական միտքը Հայաստանում կանգ առնի կամ նամանքի՝ աստղադիմելու փոխարեն:

Իսկ աստղադիմել՝ մշանակում է շարունակել գիտական ու անպառ հեռագրությունները, հեռագրությունների արդյունքները զբերելի վերածել ու ժողովրդականացնել, դրանով իսկ նպաստել ժողովրդական գանգվածների, մտակրականության ու պետական իշխանությունների գործակցությանը, որոշակի կենսական հարցերի շուրջ փոխադարձ հասկացողության գալուն և հաջրնական բեղուն մթնոլորտի մեամբումանը:

Այդ իմաստով էլ կրեանյան արժեյան հրատարակությունը պետք է դիտել աստղին եկրին իբրև օգտակար սկզբը մը՝ մինչև հիմի բարձիբոլի արված բնագախտում, որպիսին է հայաստանյան դիվանագիտական-իշտագալիտական գրականությունը: Օգտակար սկզբը՝ նորանոր ձևորբերումների ճանապարհին:

...Եվ երբ Հայաստանում այսօր, իբրևի դժբախտ դասակրման բերումով, դիվանագիտական գործունեության իջանքան ասպարեկ չկա, գրնն շատ ու շատ աննեղքներ կան դիվանագիտական գրականության մշակման ասպարեկում, երբ գիտք, ի շզոյի լավագույն սզայմանների, կարող է փոխարինել կենդանի խաղերն ու գործին:

ՎԱԳԱՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ¹

АРМЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ МЕЖДУНАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ И СОВЕТСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ²

История армянского народа изобилует бурными драматическими событиями. Столетиями боролся он с иноземными завоевателями за свое существование, за социальное и национальное освобождение. Самое суровое испытание выпало на его долю в годы первой мировой войны. Лишь благодаря победе Великого Октября армянский народ спасся от физического уничтожения, обрел подлинную свободу и государственную независимость. Многочисленными, тщательно подобранными документами рецензируемый сборник воспроизводит трагическую панораму почти столетней истории Армении, предшествовавшей созданию Армянской ССР.

Сборник состоит из трех частей. Первая охватывает период 1828-1917 гг. — с момента подписания Туркменчайского договора до Великой Октябрьской социалистической революции. Помещенные здесь документы свидетельствуют, что с начала 19-го в. Армения вовлекается в сферу дипломатической активности в качестве объекта в межгосударственных отношениях России с Персией и Османской империей. По Туркменчайскому договору Восточная Армения присоединена была к России. Армянский народ приобщился к великой русской культуре, передовые люди Армении связали судьбу своего народа с революционной борьбой прогрессивной России. Восточная Армения покончила со средневековым деспотизмом, стала ядром политической консолидации армянского народа.

¹ ՉիրՉյան Վահան, արձանագրւած, արձանագրւած փաստաթուղթերի ժողովածու (Մտնութիւն):

² Геворգян В.М. Армения в документах международной дипломатии и современной советской политики. Редактор и автор предисловия проф. Дж.Киракосян. — Е.: Айастан. — 1972. — 809 с. (на армязыке) // Новая и новейшая история (Москва). — 1974. — No. 1. — с. 204-5.

Иначе сложилась судьба западных армий под властью турецких султанов. Всему миру известно, чем завершилась традиционная политика турецких правителей по отношению к армянскому народу. В этом разделе сборника приведены основные документы "восточной дипломатии" европейских держав, включая Россию, такие, как Парижский трактат 1856 г., Сан-Стефанский предварительный мирный договор, Берлинский трактат 1878 г., проекты реформ в турецкой Армении, ноты, дипломатическая переписка, характеризующие место и значение Армянского вопроса в планах и во внешнеполитических акциях великих держав.

Армянская буржуазная общественно-политическая мысль возлагала большие надежды на западноевропейскую дипломатию, ожидая освобождения армян от турецкого гнета. Документы дают возможность вскрыть обман и фариисейство правительства империалистических государств, которые, борясь за наследство Османской империи, не были намерены поддерживать освободительное движение армянского народа. Знакомись с армянскими дипломатическими документами, нотами, политическими записками, секретными донесениями, читатель постепенно убеждается в этой горькой истине. Особенно показательны документы французской дипломатии, многие из них печатаются на армянском языке впервые; они проливают свет на некоторые детали и подробности относительно неблагоприятной роли западноевропейских держав в трагических для Армении событиях в апреле 1915 г. Документы изобличают, в частности, кайзеровскую Германию как вдохновительницу погромной политики турок.

Французская газета "*La Revue*" писала тогда, что "Германия не смогла осуществить свои цели в Малой Азии с помощью армян, потому решила попросту переступить через их трупы и руины их жилищ". Однако кайзеровская Германия была не одинока. Соучастниками турецких погромщиков были и Франция, и Великобритания, и Австро-Венгрия, которые не только не препятствовали, но объективно содействовали осуществлению турецкой политики геноцида.

Западные армяне стали жертвой этой политики. Часть населения, которая спаслась от резни, рассеялась по многим странам. Большинство беженцев оказалось в безвыходном положении. Документы сборника показывают, как империалистическая Западная Европа пыталась обелить свою роль или даже представить себя благодетельницей армянского народа — до тех пор, пока опубликованные по инициативе В.И.Ленина дипломатические документы не сорвали с нее маски.

Второй раздел сборника — Армения в документах советской внешней политики 1917-20 гг., до образования СССР. Еще в мае 1917 г. В.И.Ленин требовал у временного правительства, продолжавшего политику царизма в воп-

росах войны и мира, предоставить возможность народам определить свою судьбу самостоятельно. Обращаясь к временному правительству, В.И. Ленин писал: "Докажите, что вы освобождаете республику армянскую, входите в соглашение с Советами рабочих и крестьянских депутатов в каждой стране, что вы за свободную республику, тогда внешняя политика русской революции стала бы на деле революционной, на деле демократической".¹

Только Великая Октябрьская социалистическая революция дала возможность осуществить этот ленинский принцип. Советское государство начало проводить совершенно новый тип внешней политики.

Декрет советского правительства "О Турецкой Армении" был первым документом в практике международных отношений нового времени, признающим право армянского народа на самоопределение и на создание собственного государства.

Содержавшийся в сборнике богатейший материал, связанный с дипломатическими отношениями между Советской Россией и Турцией, одной из первых участниц интервенции против молодой Республики Советов, показывает титанические усилия советского правительства, направленные на защиту интересов армянского народа, на облегчение его участи.

Для людей, которые десятки лет связывали свои надежды с западноевропейской дипломатией, будет особенно горьким ознакомление с документами, помещенными в третьей части сборника. Здесь четко прослеживается, как в 1921-23 гг. на западноевропейских дипломатических форумах "Армянский вопрос" формулировался все абстрактнее, а разговоры об армянском "национальном очаге" превращались в переливание из пустого в порожнее.

Ознакомление с этим важным и нужным сборником документов показывает, как много дала советская власть армянскому народу.

¹ Ленин В.И. Полн. собр. соч. - т. 32. - с. 290.

АНОНИМНОЕ ПИСЬМО¹

Нерушимая дружба народов СССР, интернационализм является источником могущества Советской страны, и любой армянин, который обладает здравым смыслом и не подвержен отрицательным влияниям, знает также, что это является единственной возможностью существования собственного немногочисленного народа. Армянский народ является народом-интернационалистом с высоким нравственным обликом. Политическая и научная литература призвана быть выразителем этих возвышенных идей. Однако бывают, хотя и единичные случаи, когда изданная литература не помогает массам, молодежи вооружиться идеями интернационализма, а, наоборот, стимулирует национализм, становясь причиной серьезных искажений поведения неопытной части молодежи. Именно такую роль выполняет книга Джона Киракосиана "Армяне в документах международной дипломатии и советской внешней политики", изданная в 1972 г.

То, что Армения была обескровлена в тисках международной хитрой дипломатии, и только советская внешняя политика создала возможность для дальнейшего существования и расцвета армянского народа, доказано самой жизнью и отражено в соответствующих литературных источниках.

Разделение отдельных частей звеньев разных источников и соединение их в одной новой цепи, как в новой книге, как показала жизнь, совершенно неверно, и это сыграло вредную роль и стало настольной книгой всякого националиста. Книга эта вселяет в читателя (речь идет о молодом, политически неподготовленном читателе) национализм, характерные для дашнаков мечтания об Армении "от моря до моря". Любой армянин, который понял, что партия Дашнакцутюн является узко националистической, антинародной партией, непримиримым врагом социализма, читая эту книгу, может убедиться в противоположном. Это очень опасно, так как Дашнакцутюн не только прошлое, но и продолжает существовать за рубежом. Поэтому в нашей идеологи-

¹ Հայաստանի Արցախի Արցախի - Զ. 1. 4-ր 50 - Անտարազգային հարաբերությունների և ԽՍՀՄ-ի հետ կապերի փոփոխության վրաստիճարարական կրթության նախարար Ա.Պետրյան (1974, 17 ստրիկի) և ՀԽՍՀ միջազգային խորհրդի ստրիկի պետական անվտանգության կրթական նախարար Ա.Ոստրիկյան (1974, 22 ստրիկի):

ческой работе немалое значение имеет правдивое отражение сущности партии Дашнакцутюн. Хотя в комментариях и предисловии книги имеются отдельные объяснения в духе марксистской идеологии, но в целом эти документы международной дипломатии, эти дипломатические средства, большей частью придающие видимость строгой логичности, вводят в заблуждение молодого читателя, особенно когда он попадает под влияние некоторых стимулирующих национализм, вредных элементов.

В собранных автором документах не отражается благотворная роль России в историческом прошлом армянского народа (в досоветский период), что не соответствует историческим фактам, которые были отражены в книге великого армянского просветителя Хачатура Абовяна "Раны Армении". В книге Джона Киракосяна собраны лишь такие "документы", которые доказывают и убеждают в обратном. Автор этой книги Джон Киракосян, занимающий ответственный пост зав. отделом науки и вузов (учебных заведений – А.К.) ЦК КПА, должен обязательно быть более осмотрительным и внимательным, а не исходить только из личной заинтересованности стать автором еще одной книги.

Крайне возмутителен тот факт, что доктор наук, занимающий такой ответственный пост, не проявил политической дальновидности, составил книгу, которая удостоилась самой высокой оценки партии Дашнакцутюн за рубежом, которая в одном из номеров 1973 г. своего органа "Азлах" опубликовала предисловие книги Джона Киракосяна, дала высокую оценку книге и его автору. И удивительно, почему соответствующие органы ЦК КПА и лично секретарь ЦК по пропаганде проявляют безразличие к этой книге? В данном случае молчание по меньшей мере является покровительством такой ошибки, которая равна политическому преступлению. Крайне необходимо, чтобы эта книга, удостоенная одобрения только партии Дашнакцутюн, была представлена обсуждению специалистов и осуждена.

СТЕПАН ТОВМАСЯՆ¹

СПРАВКА О СБОРНИКЕ "АРМЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ МЕЖДУНАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ И СОВЕТСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ"²

В адрес ЦК КПСС, а также ЦК КП Армении поступили заявления, в которых обращалось внимание партийных органов на серьезные методологические ошибки, нашедшие место в сборнике "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики" (составители Дж.С.Киракосян и Р.Г.Саакян, автор предисловия и ответственный редактор Дж.С.Киракосян).

В связи с указанными письмами, критическими выступлениями отдельных коммунистов на ученом совете исторического факультета ЕГУ, на партийном собрании Института истории АН Армянской ССР, а также публикацией в дашнакском еженедельнике "Ազգակ" положительной рецензии на сборник, по поручению первого секретаря ЦК КП Армении т. А.Е.Кочиняна были изучены как материалы сборника, так и обстоятельства его подготовки и выпуска.

Сборник, по свидетельству составителей, призван помочь широким кругам читателей правильно сориентироваться в дипломатической истории Армянского вопроса. Сборник состоит из предисловия, трех разделов документов и примечаний. Тираж сборника — 10 тысяч экземпляров.

Излагая некоторые итоги изучения материала, считаем необходимым оста-

¹ Քաղաքացիական պատերազմի (1923-90), փրկամիտության գիտաբանների գերակա, պրոֆեսոր, 1973-76-թթ՝ ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար, 1969-71, 1976-1990-թթ՝ ՀՀ ԳԱԱ Փրկամիտության և կրթության ինստիտուտի տնօրեն, 1956-80-թթ՝ ՀԽՍՀ ԳԽ արտադրամիջոց, պլանատրայնմենթը վերաբերում են աշխատանքի և տնտեսական փոխադարձության հարցերին, տնտեսական և սոցիալական փոփոխարկերը:

² Տե՛ս Կրկնադրանի անձնական պաշտիվ. — Տեղեկանքը ներդրության է ՀԿԿ ԿԿ ստացին քարտուղար ԱՍՏՈՒ Քաղաքացիական և ՀԿԿ ԿԿ բյուրոյին 1974 թ. նոյեմբերի 6-ին:

новиться, прежде всего, на политических и методологических аспектах указанного издания.

I. Подготовка и издание сборников документов несомненно относится к наиболее важным и ответственным областям научной работы наших историков. Документы и факты, если они подобраны, систематизированы и прокомментированы с правильных методологических позиций, это "безусловно доказательная вещь", раскрывающая живую ткань социально-исторического процесса, его плоть и кровь. И наоборот, если факты "берутся вне целого, вне связи, если они отрывчаты и произвольны, они являются... игрушкой или козлом похуже" ("Ленинский сборник", XXX, с. 303). Вот почему составление и издание сборников документов, особенно если они касаются острых политических проблем и адресованы широким кругам читателей, дело весьма ответственное, требующее высокого профессионализма, научной зрелости и добросовестности, идейной твердости и политической дальновидности.

К сожалению, именно этих качеств не оказалось у составителей сборника "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики". Составители сборника, проявив непоправимую для ученых-марксистов и партийных работников политическую безответственность и идеологическую близорукость, включили в сборник без сколько-нибудь серьезного научно-политического отбора документы, в которых в положительном свете характеризуются дашнакская партия, добровольческое движение и отдельные его детали. Публикация в сборнике материалов, положительно характеризующих добровольческое движение и его дашнакских руководителей для Дж.С.Киракосяна не случайна. Он еще в 1965 г. в монографии "Первая мировая война и Турецкая Армения" (правильное название — "Первая мировая война и западные армяне. 1914-16 гг." — А.К.) призвал различать политических организаторов добровольческого движения от рядовых бойцов и военачальников, прекрасно зная, что военными руководителями т.н. добровольческого движения были кмбапеты: Дро — видный деятель дашнакской партии, ярый враг советской власти, в годы Отечественной войны — руководитель т.н. Армянского легиона фашистской армии; Амазасп — видный дашнак, предатель Баюнской коммуны; Сепух — известный дашнак, дущитель Майского восстания; Гарегин Нажде — палач революционного движения Загезурских крестьян, а эмигранты одни из самых ярых антисоветчиков и др.

Наибольшие политические издержки и методологические пороки содержит 3-я часть сборника материалов, куда авторы без всякого отбора и практически без серьезной научной интерпретации и комментирования включили многие десятки ранее не изданных в Советском Союзе документов англо-французской дипломатии, естественно, освещающих позицию западных империалистических держав в идеализированном виде, создающих у неискущенного

массового читателя ложное, извращенное представление о якобы искренней озабоченности западных держав в справедливом решении Армянского вопроса, об их настоячивых попытках создать независимую "суверенную Армению от моря до моря", об их бескорыстном желании помочь армянскому народу.

В то же время, странным образом, вне поля зрения составителей оказались сотни документов, ярко и неопровержимо свидетельствующих о наглом и неприкрытом колонизаторском характере акций западных держав, об их прямом вмешательстве во внутренние дела "суверенной" Армении, о непосредственно классово, антисоветской и антибольшевистской сущности их политики, о полном и безоговорочном предательстве социальных и национальных интересов армянского народа со стороны дашнакских правителей.

Так, публикуя документ No. 316, согласно которому представитель союзников в Армении, американский полковник Гаскель во имя гуманности и человеколюбия требует от своего правительства немедленной и значительной помощи голодающим армянам, составители объективно создают у массового читателя впечатление о том, что якобы американские империалисты предлагают настоячивые и бескорыстные условия для оказания помощи армянскому народу. В то же время Дж. Киракосян и Р. Саакян странным образом воздерживаются от публикации известного письма того же Гаскеля дашнакскому правительству от 14 мая 1920 г., в котором он нагло предупреждает дашнакских правителей о том, что мука и продовольствие, полученные из США для голодающих армян, будут задержаны в Батуми до тех пор, пока дашнаки не расправятся с Майским восстанием армянского пролетариата (см. Архив АФИМЛ при ЦК КПСС, ф. 30, л. 28, лл. 2-3). Между тем, публикация этого документа не только показала бы подлинную цену американской "помощи" Армении, но и еще раз подтвердила бы глубокую истинность известной мысли В.И. Ленина о том, что американский империализм пытается задушить революционное движение пролетариата прежде всего "веревкой голода" (см. Ленин В.И. Соч., изд. 4, т. 28, с. 188).

Составители считают необходимым опубликовать письмо британского комиссара в Закавказье Уордроба лорду Керзону, где он сообщает, что якобы в Армении "весь народ встретил его с волнуящим восторгом" и в то же время не публикуют доклад руководителя американской миссии в Закавказье ген. Харборда, который вынужден был признаться, что местное население приняло его крайне недружелюбно, а в Армении и Азербайджане коренные жители неоднократно подвергали миссию обстрелу (см. Congressional Records, P. 8, vol. 59, p. 7380). Разве не ясно было составителям, что подлинные чувства армянского народа к западным колонизаторам выражал не первый, а второй документ?

Публикуя десятки материалов, в которых устами Вильсона, лорда Керзона

на, Ллойд-Джорджа, Миллерана, Бертело и других фарисейски провозглашается решимость западных держав создать сильную, независимую, самостоятельно решающую свои внутренние и внешние дела Армению, но не публикуют меморандум заместителя командующего британскими войсками в Закавказье ген. Стокса, в котором британский колонизатор, ставя в известность правительство "независимой" Армянской республики о том, что "в Александрополе создан большевистский комитет, который развернул пропаганду среди рабочего класса, в армии и среди железнодорожников", ультимативно требует от дашнакских правителей "прибегнуть к решительным шагам по ликвидации указанного большевистского комитета". Разве трудно было догадаться составителям, что подлинную антибольшевистскую, антисоветскую сущность колонизаторской политики империалистических держав раскрывают не фарисейские заявления Керзона и Ллойд-Джорджа, Вильсона и Миллерана, а фельдафельский окрик солдафона Стокса?

Составители сочли возможным публикацию документа, где пресловутый Хатисов — премьер-министр дашнакского правительства обвиняет грязью Советскую Россию и восхваляет западных империалистов, но почему-то воздержались от публикации другого документа, в котором тот же Хатисов вынужден признать, что американская администрация в Армении лишает дашнакское правительство и тени самостоятельности (ЦГИА Арм. ССР, ф. 40/114, д. 62, лл. 16-7).

Составителями публикуется письмо Уордроба лорду Керзону, в котором сообщается, что Армения получила от Британии помощь оружием и припасами, но не публикуется протест ген. Назарбекова на то, что "британские власти большими партиями вывозят из Карса патроны, снаряды, оружие, хлопок и проловольствие" (ЦГИА Арм. ССР, там же, д. 16, л. 57).

Составители сочли необходимым опубликовать т.н. памятное письмо американского правительства правителям Османской империи, где Вильсон обещает употребить самые крайние меры для защиты интересов армянского народа, но решили воздержаться от публикации ответа американского консула в Тифлисе С.-К.Мозера дашнакскому правительству об отказе оказать какую-либо помощь Армении перед лицом новой турецкой агрессии (ЦГИА Арм. ССР, ф. 200, д. 625, л. 11).

Составители публикуют выступление лорда Керзона, который восхваляет "прелесть" системы колониальных мандатов и сокрушается по поводу отказа США взять мандат над Арменией, но почему-то не публикуют т.н. план генерала Харборда, руководителя американской миссии в Закавказье, из которого массовому читателю стало бы ясно, что ожидало Армению и армян под мандатом США. Ведь известно, что в плане Харборда, представленном американскому конгрессу, в качестве важнейших задач мандатной державы в Ар-

мени определены: а) подавление беспорядков, т.е. революционной борьбы трудящихся; б) оказание помощи в организации и обучения туземной полиции; в) создание резерва войск для замены в случае необходимости местной полиции (см. Congressional Records, P. 8, vol. 59, p. 7884). Более убедительный пример колониального разбоя и полицейского произвола трудно найти.

Кстати, на этом примере можно показать политический и профессиональный уровень тех редких интерпретаций, которые Дж.С.Киракосян дает в предисловии опубликованному в сборнике материалу. Так, толкуя факт отказа США взять мандат на Армению, Дж.Киракосян провозглашает крайний политический дилетантизм и нездравые, упрекая американцев в том, что они, отказавшись от мандата, предпочли альтруистическому армянолюбию, капиталистическое корыстолюбие. Проф. Дж.Киракосяну видимо неизвестно, что ленинская теория империализма давно уже показала, что система мандатов является одним из изощренных и подлых форм империалистического колониализма, поэтому превращение Армении в подмандатную территорию было бы не актом армянофильства, а актом колониального порабощения армянского народа.

В сборнике без всякой на то необходимости, без серьезного комментария и разъяснения воспроизводится целый ряд высказываний турецких руководителей, дашнакских лидеров, западных политиков и дипломатов, заведомо искажающих историческую правду, оскорбляющих честь и достоинство армянского и русского народов. Так, на стр. 693-964 приводится без всяких комментариев пространное рассуждение турецкого министра Сефа-бея, видевшего "несчастия Турции в действиях России", провозгласившей якобы христианские народы против Порты. Воспроизводится провокационное заявление дашнакского лидера Погося Нубара о том, что якобы "советская власть навязана Армении", дашнакского главаря Аветиса Агароняна, выражавшего восторг по поводу успеха февральской авантюры. На стр. 702, 709, 733 приводятся антисоветские заявления лорда Керзона. На стр. 739-50 вновь без интерпретации и комментариев воспроизводится пространное выступление Исмета Иненю, возлагающее вину за варварское истребление миллионов армян на русскую политику в Турции и на самих армян.

В результате порочной тенденции составителей в отборе и систематизации документов (это прежде всего относится к 3-й части сборника) у массового читателя складывается искаженное в идеологическом и политическом отношении весьма нежелательное представление по целому ряду острых, волнующих широкие массы вопросов истории армянского народа, что несомненно наносит серьезный ущерб делу идейно-политического воспитания трудящихся в духе интернационализма и советского патриотизма.

II. К сожалению ни предисловие к сборнику (датор Дж.С.Киракосян), ни

примечания (автор Р.Г.Саякян) не исправляют те серьезные идейно-политические пороки, которые характерны для сборника. Основным методологическим пороком предисловия к сборнику является явно выраженная попытка автора рассмотреть Армянский вопрос в полном отрыве от истории классовой борьбы, более того, как некую силу, которая якобы нивелирует классовые противоречия, объединяет каренные интересы всех социальных слоев и классов тогдашнего армянского общества. Только этим можно объяснить то, что в обширном предисловии к сборнику не нашлось места для сколько-нибудь серьезного анализа классового содержания армянского национально-освободительного движения, партийной оценки столкновения и борьбы различных классов, классовых интересов и партий вокруг Армянского вопроса. Это особенно странно, если учесть, что речь идет об эпохе капитализма, когда политизация классов и классовых интересов достигла в Армении достаточно высокого уровня развития, более того, когда четко оформились не только классовые позиции армянского пролетариата и армянской буржуазии, но и сформировались и активно действовали на политической арене Закавказья политические партии, отражавшие диаметрально противоположные интересы основных классов армянского общества, в том числе, и по вопросу о путях и средствах национального освобождения армянского народа.

Кажется невероятным, но в предисловии нет ни одного слова о позиции большевиков в Армянском вопросе. Между тем, кавказские социал-демократические организации, по крайней мере уже накануне II съезда РСДРП, выработали четкую ленинскую позицию по Армянскому вопросу, которую последовательно реализовали в течение последующих двух десятилетий (см. Протоколы II съезда РСДРП, с. 529-31).

Все это азбучные истины, хорошо известные любому марксисту-историку, однако они последовательно игнорируются автором предисловия т. Дж.С.Киракосяном. Автор предисловия практически становится на позиции несостоятельной и порочной концепции, т.е. специфичности исторического развития армянского народа, когда общенациональные интересы якобы отодвигают на второй план социальные противоречия. Он практически складывает со счетов роль и значение армянского пролетариата и большевистской партии в национально-освободительном движении последних лет 19-го и начала 20-го вв. Иначе чем объяснить, что четкая марксистская характеристика классовых позиций различных политических партий и организаций подменяется в предисловии аморфными формулировками о каком-то, по-видимому, едином "армянском общественном мнении", о какой-то позиции "армянских общественно-политических кругов". Так, на стр. 30 Дж.Киракосян утверждает, что в 1912 г. армянские общественно-политические круги связывали свои надежды с европейской дипломатией. На стр. 35 пишет, что "армянское обществен-

ное мнение связывало розовые надежды" с западными державами, так же показывает, что армянские общественно-политические круги не имели (в Армянском вопросе) ни целей, ни определенной положительной программы и т.д. Между тем общезвестно, что "ни армянские общественно-политические круги", ни "армянское общественное мнение", ни "армянство" вообще никогда не было единым и не могло быть единым в Армянском вопросе. Если армянские национальные и националистические партии, объективно отражая интересы армянской буржуазии, связывали свои надежды с западной дипломатией, питали розовые надежды и иллюзии, то армянские большевики, отражая коренные интересы армянского пролетариата и трудящихся масс связывали социальное и национальное освобождение армянского народа с развертыванием и победой общероссийского рабочего движения. Этой позиции придерживались армянские большевики-ленинцы, однако эта позиция игнорируется автором предисловия. Иначе чем объяснить, что во вступительном по объему предисловии автор ни разу не обращается к четким партийным оценкам классовой сущности дашнакской партии и ее внешней и внутренней политики, данным в партийных документах и многочисленных трудах армянских большевиков-ленинцев С. Шаумяна, С. Стандаряна, Б. Кюмюрджия, А. Мисникяна и др.

Подход к анализу Армянского вопроса с позиций т.н. внеклассовых общенациональных задач приводит к тому, что сущностная критика и разоблачение предательской по отношению к армянскому народу антибольшевистской, антисоветской, проимпериалистической платформы партии Дашнакцутюн подменяются в предисловии политически незрелыми и научно несостоятельными характеристиками тактической деятельности этой партии. Автор характеризует внешнюю политику дашнаков как романтическую, доверчивую, недальновидную, половинчатую, лишённую политического реализма и практической.

Отсутствие серьезного анализа классовой сущности партии Дашнакцутюн, редкие упоминания о ней мимоходом, между делом, в духе предвзятых предложений, объективно создает у массового читателя убеждение о том, что речь идет о группе романтично настроенных, неопытных, легковерных политиков, имевших вполне присмелые цели, но в связи с отсутствием политического реализма и некоторой склонности к авантюризму, ставших жертвой изроудной политики западных держав и России. Автор не считает необходимым сколько-нибудь серьезно обосновать ту истину, что при всей невосполнимости и противоречивости дашнакской политики, отражавшей непоследовательность и противоречивость позиции армянской буржуазии, в одном эта партия была последовательна и непротворочна — в оготделом антибольшевизме, антикоммунизме, антисоветизме.

III. Несмотря на декларативные заявления о положительной роли России в судьбах армянского народа, автор буквально на всех страницах предисловия, посвященных анализу русской политики, последовательно проводит тенденцию фактологического отождествления политики России в Армянском вопросе с политикой западных империалистических держав, тем самым фактически опровергая тезис им же теоретически провозглашенный.

Так, рассматривая политику России по отношению к армянам и Армянскому вопросу в 70-80-х гг. 19-го в., автор считает необходимым подчеркнуть, что «стремление армянского народа к независимости» не интересовало правителей России. Здесь же он прямо противопоставляет 15 статью Сан-Стефанского договора, касающуюся славянских народов Балкан, статье 16, посвященной будущему Армении. Он пишет: «Если 16 статья туманна и там нет даже слова о самоуправлении, о конкретных задачах, то относящаяся к Балканам 15 статья четко определяла конкретные пути осуществления реформ».

Рассматривая Армянский вопрос в 90-х гг. 19-го в. автор фактически солидаризируется с той провокационной точкой зрения, согласно которой массовая резня в конце 19-го в. была якобы инспирирована политикой России и Англии.

...Рассматривая отношение России к Армянскому вопросу в первом десятилетии 20-го в., автор считает нужным подчеркнуть, что Россия и Франция были «едины в вопросе сохранения статус кво Турции» и что Россия противилась созданию автономии на западноармянских территориях.

На стр. 39, анализируя положение непосредственно перед началом первой мировой войны, автор предисловия вновь считает необходимым подчеркнуть своекорыстие армянской политики России.

На стр. 40, рассматривая русскую политику по отношению к Армении в ходе первой мировой войны, он вновь подчеркивает, что «это типичный пример дипломатической уловки».

Как мы видим, Дж.Киракосян подвергает последовательной критике все основные этапы политики России по Армянскому вопросу. Остается выяснить, где и на каком материале автор собирается показать прогрессивную, благотворную роль России по отношению к Армении, провозглашенную им на первой же странице предисловия.

Следует добавить, что это назойливое, политически целесообразное подчеркивание своекорыстного, империалистического характера политики царской России по отношению к армянскому народу и решению Армянского вопроса выглядит особенно странным на фоне практически полного отсутствия классового подхода к оценке внешней и внутренней политики партии армянской буржуазии — Дашнакдзютюн.

IV. Издание сборника не прошло мимо внимания руководящей верхушки

дашнакской партии. В номерах 48 и 49 за 1973 г. дашнакского еженедельника "Адак", издаваемого в Ливане, опубликована обширная рецензия на сборник под заголовком "Полезное начало". Симптоматично, что эта публикация была приурочена к кануну 29 ноября - годовщине установления Советской власти.

Автор рецензии, ярый антисоветчик, главный редактор армянской редакции радиостанции "Свобода" Л.Мкртчян (Карташян), оценивая сборник как "полезное начало", "уникальное издание", "начало общественно-полезного дела", "полезное начало на пути новых и новых достижений", "явление примечательное и поворотное", считает, что рецензируемое издание выгодно отличается от вышедших в Советской Армении других работ на эту тему, где, по его мнению, "были бесчисленные пустые разговоры на проповедническом уровне, произвольные "историко-созидательные" "концепции", но упорно скрывались документы, служащие источниками". Л.Мкртчян обращает особое внимание на "принципы" отбора и публикации документов" и с полной безоговорочностью утверждает, что в сборнике "документы эти отобраны с определенной тщательностью и в соответствии с научным методом". Специально рецензент отмечает полезность публикации впервые переведенных английских и французских документов, отнеся их "к ряду важных достоинств представляемого сборника". Он выражает надежду, что за этим сборником последуют другие, "с максимальным использованием хотя бы тех ограниченных возможностей, какие можно вырвать в условиях коммунистической автократии".

Особое удовлетворение Л.Мкртчяна вызывает то обстоятельство, что предисловие к сборнику, по его словам, написано с позиций признания общих национальных задач всех армян. Сообщая читателю, что "автор предисловия Джон Киракосян деятель с определенным положением", Л.Мкртчян видимо поэтому выражает надежду, что выход подобных сборников приведет в Советской Армении к "сотрудничеству народных масс, интеллигенции и советской власти, созданию между ними взаимопонимания по определенным жизненно важным вопросам, формированию благотворной отечественной атмосферы".

Учитывая изложенное, а также то, что Л.Мкртчян широко использует повод рецензирования сборника для злобных нападок на национальную политику КПСС, представляется непонятным то обстоятельство, что составитель, редактор и автор предисловия сборника не предпринял никаких шагов для того, чтобы хотя бы отмежеваться от идей и оценок, высказанных в рецензии "Адака".

V. Изучение обстоятельств издания сборника показало, что сборник опубликован в обход существующей в нашей стране практики составления и издания сборников официальных документов. Материалы сборника ни в целом,

ни частично не обсуждались ни в одном научном или другом компетентном учреждении. В сборник включено более 100 документов британской и французской внешней политики, переведенных и опубликованных в Советском Союзе впервые. Учитывая, что документы зарубежной внешней политики обычно издаются в Советском Союзе после тщательной политической и научной апробации компетентными организациями, включение в сборник является грубым нарушением принятого порядка публикаций дипломатических документов.

Совершенно бесспорно, что сборник "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики" не был бы издан в настоящем виде, если бы его составители не были бы ответственными партийными работниками.

Таким образом, составители сборника в ходе его подготовки проявили крайнюю политическую беззаботность и легкомыслие, а в ходе издания использовали служебное положение в личных целях.

VI. Усилиями составителей сборника вокруг этого издания была создана обстановка нездорового бума и сенсационности. Буквально через несколько дней после выхода сборника в свет была опубликована обширная безоговорочно положительная рецензия доктора исторических наук Г.Казарина в органе ЦК КП Армении, газете "Советакан Айастан". Затем последовал ряд рецензий в различных общественно-политических органах республики. Наконец в No. 1 за 1974 г. журнала "Новая и новейшая история" была опубликована рецензия кандидата исторических наук В.Геворкяна.

Учитывая серьезные политические и идеологические ошибки, допущенные в сборнике "Армения в документах...", использование служебного положения для издания указанного сборника, допущенные тов. Дж.С.Киракосяном, представляется необходимым обсудить на Бюро ЦК КП Армении вопрос о целесообразности дальнейшего его пребывания на посту зав. отделом ЦК.

ԽԱՇԻԿ ԲԱԴԱՆՅԱՆ¹

**ՀԱՏՎԱԾ ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒՆՏԵՏԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՀԱՇՎԵՏՈՒ-ԸՆՏՐԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԻ ԵՒՈՒՅԹԻՑ, 1974, 11 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ²**

...Ռ.Սահակյանի ոչ մաքրոստակա՞ն գաղափարների ժյուրը գնում է Ռաբին Սահակյանի «Փոքր-Ֆրանսիական հարարելությունները և Կիլիկիան 1919-21 թթ. - աշխատության մասին - Ա.Կ.» մեզ բողբոջին շի գարնայնում, մեզ գարնայնում է մի բան, բե նա, ինչպես մտաք գործեց Կենտկոմի ստաբատ և լարաշահելով իր պաշտոնը, գաղափարազարկ աշխատություն է լույս տեսցնում, դրանով շուր ցնկելով մեր բշխանների ջրադաշին, իսկ ինչ վերադրում է լինի Զ.Կիրակոսյանին, որպես Կենտկոմի գիտության բաժնի փաթիլ և արևելքի ժողովուրդների պատմության գնով դեղատը (սխառ է լինի սցոլիտոր - Ա.Կ.) ոչ միայն համարում է գաղափարական անտակետից աղբյուրի վնասակար աշխատությունների թույս աշխարհ գալուն, այլ նաև ինքը՝ լնդարձակ գրիտանական գրախոսական է գրում և գնանդում «Լենինյան ուղիով» անտագրում:

Ես բողբոմ եմ Ձոն Կիրակոսյանի նաև աշխ (վարդագի) դեմ: Մեր գաղափարական աշխատանքներին մեծ լափով վնասում է նաև սցոլ. Զ.Մ.Կիրակոսյանի և Ռ.Գ.Սահակյանի կողմից կարգված «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և ազնուական արտաքին թաղարևակաության փաստաթղթերում» խորագրով ժողովածում, առիթի ըստ 50 մամուլ ծածկաթով: Այդ սովախամալալ ժողովածուի մեջ թերված փաստաթղթերը ուղղված են մեր դեմ և ազնի օգտակար են մեր հակառակողների համար:

¹ Բաղադրյալ մուլտաուր Հակոբի (1905-90), պատճառն, պատմական գիտությունների դեղատը, սցոլիտոր, ԵՊՀ ընդհանուր պատմության ակթիանի փաթիլ, կրմնական աշխատությունների «Հայկական հարցը Սահ-Սահիանոյի պայմանագրում և Քոնիի վրադաշին կնկրեսում 1878», «Հայաստանը օտո-թուրքական պատերազմում 1877-78», «Անկր-անկրկնական գիտաթիլ ինդերիալիթի թաղարևակաությանը Հայաստանում 1919-20 թթ.», «Գեղեմա-թուրքական ռթադանունից Հայաստանում 1918 թ.»:

² Հայաստանի Ազգային Ազնիվ. - Ֆ. 1. - Կ 184-5:

Դեռ 1973 թ. նոյեմբերի 11-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնի նախկին քարտուղար ընկ Ա.Ե.Քուչինյանին վերոհիշյալ ժողովածուի մասին գրած իմ ընդարձակ գեղեցագրում ես նշել եմ. «ՅՆ մեզ զարմացնում է մի բան, թե փաստաթղթերի այդ սովորաբար ժողովածուն 50 մամուլ ծախսով և 10 000 օրինակ տպագրանալով «Հայաստան» հրատարակչության քաղաքական գրականության բաժնից ինչպես է լույս ընծայել: Մեր կարծիքով, քաղաքական գրականության բաժնի աշխատողները ցուցաբերել են ոչ կուսակցական վերաբերմունք, դրանով լուրջ վնաս պատճառելով մեր ժողովրդի և հատկապես երիտասարդության դաստիարակությանը: Այդպիսի դեպքերում Վ.Բ.Լենինը պահանջում էր, թե հարկավոր է այդպիսի մարդկանց «դատի տալ և բանտ նստեցնել»:

Ահա թե ինչու դաշնակցական գրականները գովաբանում են այդպիսի աշխատությունները:

Իր ժամանակին գերմանական և միջազգային բանվորական շարժան ղեկավարներից մեկը՝ Ալֆրեդը մի առիթով դատաւարտելով իրեն հայտարարել է, թե «մերով Բեքել, ինչպեսի պրոսահայություն ես այն բշնամտ օգրին, որ նա քեզ գովում է»: Նույնը կարելի է ասել վերոհիշյալ աշխատության հեղինակներին, թե ինչ եք գրել Դուք, որ բշնամին, կոնկրետ դեպքում Դաշնակցությունը Չեզ գովում է:

ГЕОРГИЙ АРУТЮНОВ¹, РУБЕН СААКЯН

КИРАКОСЯН ДЖ. ЗАПАДНАЯ АРМЕНИЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ²

Рецензируемая книга посвящена важнейшему этапу истории Западной Армении. Различные ее аспекты привлекали внимание советских и зарубежных исследователей, а также авторов в дореволюционной России. Монография Дж.Киракосяна является первой попыткой комплексного освещения темы на современном уровне развития науки. Ее источниковедческая и историографическая база существенно отличается от ранее вышедшего труда автора на армянском языке. Большим достоинством книги следует признать широкое критическое использование трудов дореволюционных и иностранных (в том числе зарубежных армянских) авторов, введение в научный оборот ряда новых материалов.

Исследователь обстоятельно рассмотрел положение армянского народа в султанской Турции накануне первой мировой войны, выявляя тождество политики, проводимой абдулхамидовскими и иттихадистскими правителями по отношению к нетурецким народам империи. Убедительно раскрывается та внешне противоречивая, но реальная истина, что Османская империя и после того, как она стала полуколонией европейских империалистических государств, продолжала поработать более двух десятков народностей. «Националистические и централистические тенденции, - отмечал И. Лепсиус, - были

¹ Հարությունյան Գեորգի Արտյունյան (1919-96), պատմաբան, արևմտահայ գիտնականների զբոսաշրջի, պատմաբան, թարգմանիչ է Բարձր մանկագրական, տարբ. Մանկապի տարբ. ժանրերի մանկագրական ինստիտուտներում, 1955-72 թթ. աշխատել է ԽՍՀՄ ԳԱ Փաստաթղթերի ինստիտուտում, 1972-83 թթ. ՀԱՍԽ-ի բարձրագույն ինստիտուտի ԽՍՀՄ-ի պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմաբանների ֆրոնտիերում եմ Սեբերգիզմում և Բուխարայում րանդիմանի շարժման արևմտաբանը:

² Арутюнов Г.А., Саакян Р.Г. Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны. - Е.: Изд-во Ереванского ун-та. - 1971. - 476 с. // *Народы Азии и Африки (Москва)*. - 1975. - No. 2. - с. 214-6.

направлены не только против немусульманских национальностей — греков, армян, ассирийцев и египтян, но и против нетурецких народов: арабов, сирийцев-мусульман, курдов, а также шиитов. Пантюркизм стал своего рода идеологией, и были приняты самые суровые меры против всех нетурецких элементов”.¹

В книге показана эволюция младотурок от османизма к пантюркизму и соответственно переход их программы от идеи ассимиляции к замыслу физического уничтожения западноармянского населения как средства одновременного “разрешения” ряда “нерешенных” проблем: избавления от “проклятого” Армянского вопроса и конкуренции армянской буржуазии.

Значительное место уделено в работе разоблачению империалистической политики европейских держав и царской России в Армянском вопросе накануне первой мировой войны, показано столкновение империалистических интересов. Однако, говоря о доминирующей роли Германии и ее усиленном проникновении в Турцию, автор, как нам кажется, несколько преувеличивает степень влияния кайзеровского правительства на политику младотурок, отрицая тем самым ее всякую независимость. По словам Дж.Киракосяна, “Турция ничем не отличалась от вассального государства” (с. 140). Между тем опубликованные за последние годы материалы убедительно свидетельствуют о том, что, несмотря на зависимое положение, Османская империя могла самостоятельно выработать и осуществлять политическую линию в некоторых кардинальных вопросах. Весьма острые германо-турецкие противоречия возникли не в 1917-18 гг., а в первые же месяцы войны — в начале 1915 г.²

В книге освещается история геноцида западных армян в годы первой мировой войны. Как известно, об этих трагических событиях существует огромная литература — рассказы очевидцев, современников, документальные материалы, исследования и т.д. На основе достоверных источников автор обстоятельно исследовал ряд вопросов. Одно их перечисление дает представление о размерах проделанной им работы: теория и практика пантюркизма; провокационные вымыслы о дезертирстве армянских солдат; решения руководящего органа Иттихада о депортации и уничтожении западных армян; высылка константинопольской интеллигенции; попытки скрыть от мировой общественности преступную программу; героическая самооборона Ван; эпизод горы Муса; армянские беженцы в пустынях Сирии и Месопотамии; резня в 1916 г. в Дайр-эз-Зор и т.д. Варварские действия организаторов геноцида автор монографии справедливо рассматривает как “преступление, совершенное против человечества”.

“И это преступление, — писал орган французских коммунистов в статье

¹ Le rapport secret de Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie. — Paris. — 1918. — p. 245.

² См., напр., Trampeter U. Germany and the Ottoman Empire, 1914-18. — Princeton, NJ. — 1968. — p. 62-108.

«Кто вспоминает о резне армян?», - никогда не было судимо и никогда не осуждалось... Армяне не могут забыть реки крови, казни, ссылку в пустыню - к невозможной смерти от голода, эпидемий, мучений». Они не могут забыть этих полтора миллиона мучеников». Французская журналистка Э. Де ля Лушере писала: «На заре 20-го в. Резня армян являлась генеральной репетицией к массовым убийствам, возведенным вскоре в ранг искусства управлять». Прогрессивный ливанский юрист Муса Пренс опубликовал книгу под названием «Не осужденный геноцид: арменоцид». Канадский ученый Ульрих Трумпенер в основательно документированном исследовании о германо-турецких взаимоотношениях обстоятельно проанализировал роль кайзеровской Германии в армянской трагедии 1915 г.

«Я уверен, - писал очевидец этих кровавых событий, главный секретарь комитета по депортации армян в г. Алеппо Нани-бей, - что истории высылки и резни армян... не имеет себе подобных в летописи бесчеловечных деяний, описанных до сегодняшнего дня». Турок Нани-бей сохранил документы, изобличающие палачей, для того, чтобы сделать их достоянием гласности.

Люди разных национальностей и политических убеждений решительно осудили чудовищные злодеяния младотурецких правителей против мирного армянского населения. Гневный протест выразили С.Киров, К.Либкнехт, В. Коларов, М.Горький, А.Франс, Р.Роллан, Ф.Нансен, В.Брюсов, Ю.Веселовский и многие другие передовые представители мировой общественности. Даже премьер-министр Турции Дамад Ферид раскритиковал действия младотурок как варварство. В речи от 19 октября 1919 г. он говорил: «В годы войны весь цивилизованный мир был потрясен сообщениями о преступлениях, якобы совершенных турками. Я далек от того, чтобы набросить покрывало на деяния, заставившие содрогнуться от ужаса все человечество; еще менее склонен я преуменьшать степень виновности участников этой великой драмы. Я ставлю себе новую цель: показать миру с фактами в руках, на кого действительно ложится ответственность за эти ужасные преступления».

Жертвы маленького народа были огромны. Опираясь на подсчеты совет-

1 *Humanité*. - 23.04.1965.

2 *De la Louche E. Le racisme en ses images*. - Paris. - 1967. - p. 217.

3 *Prince M. Un génocide impuni: L'Arménocide (Dans le cadre des crimes contre l'humanité)*. - Beirut. - 1967.

4 См. *Trumper U.* - Указ. Соч. - с. 204-33.

5 *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians*. - Newton Square, PA. - 1964.

6 См. Геноцид армян в Османской империи. Сб. Документов и материалов. Под ред. М.Г.Нерсисяна. - Е. - 1966, с. 392-3, 395, 403-4, 486, 509 и др. См. Также: Гиббонс Г. Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении. Факты и ответственность. - Петроград. - 1916.

7 Цит. по: Лойд Джордж. Провал о мирных договорах. Т. 2. - М. - 1957. - с. 200.

ского демографа Б.Ц.Урланица, Дж.Киракосян сравнил потери держав, участвовавших в войне и потери, понесенные армянским народом, лишенным в то время государственности и официально не участвовавшим в войне. "Несравненно меньший по своей численности армянский народ не только в процентном отношении, но и в абсолютной численности имел во время войны значительно больше потерь, чем армии некоторых великих держав" (с. 366).

В книге раскрывается неблагоприятная, фарисейская сущность политики империалистических держав, облегчившая осуществление младотурецкими властями преступной программы геноцида армян. Анализ этой политики посвящена последняя глава монографии. Она справедливо названа "Международный империализм – соучастник преступления турецких погромщиков". Правящие круги империалистических держав, развязавшие войну за передел мира, посеявшие среди народов ненависть и вражду, - Германии, Великобритании, Франции, Австро-Венгрии, США, царской России, не только не противились осуществлению политики массовой депортации и резни армянского народа, но и объективно содействовали этому (с. 368).

Одним из важных достоинств рецензируемой монографии следует признать анализ борьбы различных классов и политических партий Армении и Закавказья накануне и в годы первой мировой империалистической войны. Эта проблема в целом довольно слабо изучена. Автор сделал по существу первую серьезную попытку такого исследования.

ԱՂՈ ԱՂՈՅԱԼ

**Ջ.Ս.ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ «ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ
ԳԻՎԱՆԱՎԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ»
ՁԵՆԱՎԳՐԻ ՄԱՍԻՆ¹**

Տարգրության ներկայացված առյժմատեղյակն օժտված է մի շարք էական ու խիստ աշխնական արժանիքներով: Չնայած այն իրությունը, որ մայրենի ու այլ լեզուներով Հայկական հարցի աշխարհ թեմաներին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ կան կրթադարակի վրա, բայց և այնպես Ջ.Կիրակոսյանի եկշյալ ուսումնասիրությունն իր նախորդներից տարբերվում է հետևյալ առավելություններով.

ա/ Մնացել իր նախաձեռնած թեմայի ամենաճանաչված, հեղինակին հարջով է համակրմամբ հետազոտել ու համոզյալ կերպով ազդարարել, որ անցյալ դարի 70-ական թթ. Հայկական հարցի «քննարկման» տարբեր փուլերը ոչ այլ ինչ են կել, եթե ոչ մեր ժողովրդի աշխատանքի անկախության անաղբերձ իմպերիալիստական անկախությունների գոհանալանի առջև:

բ/ Կարևորն ու ընդունված այն է, որ օտար ու մայրենի բազմաթիվ աղբյուրներից քաղված հավաստի փաստերով, հեղինակը բացահայտել է ու ճարտարապետական պատմագիտության անասնկրոնից վերլուծել (առավել խոր, քան շատ նախորդներ) Հայկական հարցի դիպլոմատիկական շղթա հանգույցային պոլիտիկաները:

գ/ Զափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ Կիրակոսյանի այս աշխատությունը մի նոր և արժեքավոր ներդրում կլինի հայ-ուսաստան կապերի (ցեղամաղձտակյան առումով) աշխարհ-պատմական ինտելեկտուալ, կրթա-ժողովրդային դարավոր բարեկամության մարզում:

Այժմ կոնկրետ անդադարախաղ աշխատության գլխավոր արժանիքներին:

Ա. Բազմաթիվ հանգամանակի լուսարոնված ու մեթոդաբանական միջոց մեկնակետից վերլուծված են ոչ միայն 70-ական թթ. Հայկական հարցի լինելության ողբերգական ընթացքի ներքին ու արտաքին գործոնները, այլև մեր ժողովրդի ճակատագրին ամրիվող բարձրակարգ դիվանագիտության արդյունաբերի խարտաֆառանգները:

1 Ձեռն Կիրակոսյանի ամենաթանկ աղբիվ - Չեռալիք, 1976, 9 նոյեմբեր:

Բ. կարծում ենք, որ այս երկով իբրև հույս է գնդում բուրժուական Եկեղապի «բարեարտության» միախալի վնասակար առատակը, որը ժամանակին սարակոզմոսոչեց ու հեռուարար՝ Պեմեքրեց արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման տարբայնության վերանունը ինքնազիտակցված ու կազմակերպված վճռական զանգվածային դիմադրության:

Գ. Համակողմանիորեն բազմաաչտելով բուրժուական ղեկավարության հարուցած Արևելյան հարցի ամաստարակ և Հայկական հարցի մասնավորապես, գրտ ինպեթիախտական-կեղերչական Լուրյունը, հեղինակը թագմարիվ փաստերով համոզում է ընթերցողին, որ հայկական գաղան զոհարերունը մեծ տերությունների՝ հատկապես Արիտի նվանդական շահերին, բնավ սրտտահական չէր:

Դ. Միշտ է վարելի հեղինակը, երբ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական գոհատտ ճիգերը գնահատել ու բնարկել է ոչ միայն թալկանյան կեղերվող ժողովորդների հակատրթանական զանգվածային ներգործում ազդեցության առումով, աչխ թում սուլթանական թմատիլություն մազկեցնրում արյունարան լնող հայ և այլ ժողովորդների սոցիալ-ազգային շահերի անվերջ բախումների մարդատական թտարամուրթարբ:

Ե. Աշխատության անտարակույս արժանեցնրներից է և այն, որ գարդ հայունի և առանձնապես հայ զանգվածային ընթերցողին մեծապես անհաչո օտար և հայրական աղբյուրներից թարթած առավել բնորոչ և հաճատտի նյութերից կննելով, հեղինակը կազտրասել է համոզիչ կերպով վեր հանել Հայկական հարցի սոցիալական թովանդարտյունը, բուրժուական գազորարարների կեղերչական բնուրթուր: Հանգամանքներ, որոնք միշտ էլ ծրարված են եղել աբխտոմնական բարեզործության, գրասիլության ու փարթիսեղիական բեմախարության արմկաբարտրությանբ:

Զ. Այս ամենից թող այն տալավորությունը շտեղծվի, որ Զ կիրակույանը պատմազետին վայել կարողությանբ հայ ընթերցողի դատատտանին է հանձնել միայն եկրուպական բուրժուազիայի շահերի սրաշտական այն պետություններին ու թաղարացիներին, ովքեր գազտտի ու ակննրն դաշնակցայ թմատիլական Թարբխային, սարբեղարար հայ և այլ ժողովորդների արյունն են որել: Մրա հետ մեկտեղ նա սպաստոզում է, որ մեր ժողովրդի իրական փրկության միակ եղը ոտտական հոռվր թազտկն կերնին է հանդիտացել:

Է. Որ արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման ներտումները, կիրակի, սղոզյունիվ էին, դա ցայտուն կերպով փաստարկված է հեղինակի աշխատության համազտտառաժամ էրերում՝ Լեմինի ազատիչ գնահատումների վկայակոչմամբ: Իրավացի է հեղինակը շեշտելով, թե հայ ժողովրդի ազատագրական մաբտոմնեղը «մինչև վերջ հատտարցած ծրարային բնուրթ չունեին, տարբեր հանգամանքների բերումով իզեր հորձանքի չին վերածվում»: Այստեղ, կարծեք, հարկ է նշել, որ այլ շարժման կիսատ-սրատության, հեղինեղկության, տատանվորակամության գլխավոր պատճառներից էր այն պատճական յուրահատկությունը, որ հայ բուրժուազիան ու նրա ծայնաբող հանդիտացող ինտելիկեցիան երկու Հայատտաններում տնտեսական շահերով զամված էր սուլթանական ու ցարական վերնախավերին: Մինչև հայ

հասարակական մտքի հետազոտողներից ոմանք շեշտել են կոմպարտիսկական հայ բուրժուազիայի սեպեցիոն դիրք ազգային-ազատագրական շարժման ջնջացում:

Վերջնական անդադարտեալով շարժման մեջ հայ բուրժուազիայի որչա խափելի սեպեցիոն դեբեն, թեևս անհրաժեշտ համարի շեշտելու, որ շարժման միայնակ ճակատի, համազգային հաշիբանության ու գլխակցության բացակայության և առաջեր օրինետեղանների ստեղծության խնդրում վնասական դեր խաղաց այս իսկ կոմպարտիսկական և այլասեր հայ բուրժուազիայի - ազգային - ոգին ու մանավանդ վարդապետի: Այդ կերպ ստաց, պրոմտասիայ ազգային-ազատագրական շարժման ներքին ճգնաժամի գլխակցող արգելական այն իրությունն է, որ շարժման զարգացումը մնաց այն սաստիճանին, երբ հայ բուրժուազիան իր դասակարգային եզրիտական շահերը գերադասեց համազգային ազատագրական-բազարական շահերից: Այժմ էլ պատմական այս յորթատևությունը պետք է հասկանալս շեշտելի, որպեսզի հարթանարվի շարժման շինճու տոճանակերական պատկերացումների խաբուտիկ երապուրջ:

Թ. Բնուրչն այն է, որ պրոմտասիայ ազգային-ազատագրական շարժման ակունքներից սկսած մինչև իր որդերգական փախճանը, այն, ըստ Լուրյան, մնաց հակասություն սեպական մոր ճուղում սնկած այն մասայությունը, որի վերաբերյալ պրոմտար Զ կեղևակրպանը գրած է, թե հայ ազատագրական մտքի ղեգվյուճնետում - ոմանք տնտեսական և բազայական խարյալ զարգացումը համարում էին իրի միակ ապահով և շիտակ ուղին դեպի սաստիճանական բարճակունք»: Ծավեր, անգլայ դպրի վերջին քստորին կրտաբարակ երած հնչակ ու դաշնակ հոտանքների մեծ մասանք - բարաբական ճճկերներ-»-ի հարյաշիղդի մեջ փաստորեն թերազնամատակ է - բարեկազման»- այդ նկատուճը, որն, ի վերջու, ճյուտրեն մկտակց իրի թամկախարական: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Մ.Նուրյանդայի հերյափոխական-դեճուղատական արդեքությունն այդ շարժման վրա այնչաան էլ խոր չի եղել և ըստ Լուրյան այդ շարժման «ճախ» և «ար» դաշնակցական և թամկաբարական հոտանքների տարամիտումները վերջին հաշիվով, ըստ Լուրյան, մնացել են տակրիկայի, բայց ոչ շարժման տարատեգիայի մարզում: Պատմական շրբաբարճային փախերում դաշնակցության գերկցմիջատ մերճեցումը բազարական բացարճանկ տնակցիոն շախմիստական վերմախափելին վկայում է այն, որ նրանց «ճախ» իրազները միշտ էլ խարյախաճ են եղել սուցանիզմի - բարեկազման»- սեփորմիստական իդեալի պատվամրանին: Ուստի, փանկրակ է, որ այս հարյաքը, որն արճարճիված է հերճանակ նախկին աշխատության մեջ, համատուտակի սեկուլի մակ այս երկում: Մա անհրաժեշտ է թեկուզ այն պատճառով, որ այսուր էլ ոմանք հակամետ են պրոպագանճելու այն բյուր ընթուճանը, որ դաշնակցության անգրո-իթանկական օրինմուտայիան սուկ արտադին հանգամանքների շարյաբատիկ արգանից է և ոչ թե նրա որդեգրած «ճախ»-օտորյուտնիզմի պատմա-տրախարամական հետևանք: Ենթազական ինգերիայիզմի ճչակած Մերի դաշնակցի տակ Լուրյան փաշայի ու Ավ.Անարոյանի ստորազությունների համատեղությունը պատմական չէ: Ինչպես և Ալեքսանդրապրի պայմանազրի գլխակցուրյա թիտանք թիտմ է դաշնակցության հակահեղափոխականության ոգրոց:

Փ. Տպագրության ներկայացրիմ սոյն աշխատության ակնթախ արժանիքներից պետք է համարել նաև օտար ու հայրենի բազմաթիվ նոր աղբյուրների հմուտ օգտագործումը: Հայ ժողովրդի ազգային մարտազորի դրոշմներով դնկազար դեր խաղացող հոգևոր հովիվների (Մ.Յոթիմյան, Ն. Վարժապետյան), կրթանց բարասրահան-գաղափարական արքանյակների, մեր մտքի հուսանքների ջիշ թե շատ կարկառուն ներկայացուցիչների դավանամ հայացքների ու աստաբարկամ գործնական ծրագրերի լատ արժանեկոյն վերլուծումն ու գնահատումը: Միշտ է գնահատվամ հայ ժողովրդի տուական կողմնորոշման դարազոր ջանքերի համընկնումը սարական Ռուսաստանի Քուրքիայի դեմ մղվող կոիվների օրյեկտիվ կեյին և այս առումով, օտուական ղեկնազիտության տուական ճիգերի գսարող ներգործության դրական նշանակությունը արնմուսահայության ֆիզիկական գոյատևմամ համար:

Ի. Հեղինակի հետագոտության անվանի հաշոդակիտության սարագոյց է նրա գրելամնը կամ շարաղաների մերտղը: Սոցիալ-ազգային շարժման պրակտիկ ընդլգտմների, հայ հասարակական մտքի օրգաններուս դրանց գրակոր անդրադարձումները օրգանապես գրագրողիվ է Հայրական հարցի միբազգային ղեկնազիտության գաղտնի թե ակներև բանակցությունների ատույա ընրազցի հետ: Այս դեպցոմ հասկապես ուշազուով են հեղինակի բազմաթիվ էջերը, որոնք համուգում են ընրերցոյն, թե ինչպես կոիվից և առնայով «արնմուսահայությանն ազատագրելու անհամմատ ապիի արմատական, ատուիվ համարժակ հարցարքումներով ջի արնեղանալեդի հասարակական առաջընթաց միտղը»: Հույժ նական է այն մտածելացոմը, որ Արնմուսահարատանի՝ Ռուսաստանին միագրոմը լոկ կարող է նրա փրկության տեղ անհափաղայան լինել: Նման թեթուն ու նշմարապի նեռուրյունները համակրեմանի էնմնակրեվամ են նշվամ երկրում, պատմական արմերակոր փաստերի ու փափերաբցերի պատուան վերլուծությանը:

Լ. Զագազանցություն ջի լինի, եթե ասենք, որ հեղինակի արմարժամ թղոր հիմնական անդրվամները ըննվամ ու գնահատվամ են իրենց տարբեր փոխոխակնելոլ, տարակարծություններով, օրյեկտիվ կելեյնելոլ ու դիվանագիտական նրերբանգներով: Ավերղոլ ջի լինի ասել, որ հեղինակը գրեթե լյոլին և տեղդազորմարար օգտագործել է մարքիզ-եմիիիզնի դատականների սկզբունքային դրույններն ու գնահատումները, որոնք անըլում են իր աշխատության թմատիվային: Մի համգանանք, որը պայմառ լույս է սփոում հետագոտվող հարցերի վրա:

Խ. Վկայակոչելով հայ պարբերական մամուլի կարևորագույն և էիննական հոսանքների արտահայտիչը հանրիապող օրգանների տուսֆիլական հայազքները, հեղինակը դրա հետ մեկտեղ, թեև կարճատու, սակայն ճիշտ է գնահատել հայ մամուլի ասաղակոր օրգանների բարասրահան սրտընեթիվ ներտունները, էիննակրելոլ մեր ժողովրդի տուական կողմնորոշման սոցիալ-պատմական օրինալագիտությունը:

Ճ. Ի դեպ, մեր գանգվամային ընրերցոյն այս գրքում առաջին անգամ մայրենի լեզվով ծանոթանում է հայրյոթից ապիջի այն բարասրահան-պետական անննակրությունների փարքազին, ովքեր իրենց հասարակական դիջբի ջերումով անմիջապես թե կողմնակիթորն մասնակելն են հայության մեմազույն ողբերգության նախագառ-

րաստմանը, ստատուել տարանական կարգերի ամրագնդմանը, հոգեմասնուել քաղաքական աշխատանքում մաշտապարհներին կենտագործելու մի ամբողջ ժողովրդի գեղատպանության տաղիներով որոնամ զիվային պլանը: Բարձր գնահատելով ոտուական դիվանագիտության այն կրկնի գործիչներին, ովքեր ջանք չեն խմայել գրգռվել լինելու հայ ժողովրդի ազատագրական տենչերին, նեղիմանը պատշամն է մատուցում ոտաման, ինչպես նամ եվրոպական առաջավոր հոմամլիտատական մաշի այն ներկայացուցիչներին, ոտվքեր իրեն մաշի ու խաղի ոտով պաշտպանել են մեր ժողովրդի ազատարարն ուղբունները:

Կ. Եվրոպական տերությունների նվամոտական բաղադրակետության և կեղեզվող ազգերի ջանքի բաղախայտ ոտմանարման պրամբուկան հոգտու բողբոսկան ռեսկցիոն միապետության ամենհոմմիսելիության՝ լուտարանվամ է մնտազդի բողբ գրովներում և բաղման հանգամանակի կերպով: Իմախելիտատական տերությունների սերտ կազերը սուղանական Թորքիայի հետ և նրա կողմից ազգային-ազատագրական շարժումների խեղդամ սատաղունը լիովն ապացուցվամ է Ջ.Կիլիսիայանի մնտագրում:

Հ. Այս աշխատությունը, որոն ուղտագրվամ են բազմաթիվ կարևոր ու նոր աշխրամներ, նմերելվամ է շտպազու ու շաղբությանը և էտպես կոզնի աշխատավորության կոնունիատական դատիխարակության, նրանց պրոխտարական ինտերնացիոնալիզմի ու իտերնացային հայրենասպության ոգով դատիխարակելու գնե գրծծին:

...Մամանկի վրիպումներն ու թերասամությունները բնակ չեն նսնմացում գրտխտվող երկի աներկրայնի արմամիքները: Մի երկ, որի տարազուն անհրամկչություն է ու միայն անցյալը գիտեմազու, աչե այտորվա մարդուն մշու ինացությանը գններա միտումով:

ՆԱԿԱՊԵՏ ՆԱԿԱՊԵՏՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Յրանկազին բարեկամ և շատ սիրելի Ջոն:

Իճճի համար անճկնկնի երջանկություն մը եղավ, սացիլ և շնչել Հայրենիքի ճշմարտությունը: Իրողություն մը գոր ստեղծնել սրտիս մեջ ընթանդնն օրքնդ էի՝ մեծ հոգատաբությանը և ուշաղջությանը: Սակայն այսօր վերադարձած եմ՝ ուրախությամբ, հազատության կենսալուրդ պայտուննելով: Իճե՛ հպարտություն մեզի, և իճե՛ վասը Չեզի, որ այսօր պապես հաստատ, հազար խաղաղ Հայրենիք մը ունինք, որ աշխատանքը հրաշքնեղ կզործե, շնչելիլ հայ աշխատավորի ճարտար մեղերուն և հայ գիտնականի հանճարին: Դեղ ճշմարիտ ստաբլաներ եք, ու կարճ ժամանակամիջոյցին մեջ հարություն տվիք դարեր շարունակ խոցված և վերքերով լեզված այդ Հայրենի հողին: Դեղ այդ ճշմարտաներն եք, որ Հայրենի հողին շունչ տվիք, հրաշակնետ քաղաքներ կառուցիք, հայրենի աչքները անուպատ մրգատառանճերու վերածնելիք, անցյալի վերքերուն խոցերը ճարտարապետի հրաշալիքներով սպիաշողիք, ամուշակ հողիկուն վաս դալարագեղ պաշտաներ շինելիք, և Հայ հողիին պապք տվիք և հավանանքանություն:

Շատ սիրելի Ջոն, այս հրաշալի հարության հրաշալիքներուն մեջ ես տեսա ամենամեծ հրաշալիքը՝ «Հայ Ջադարացին», ամենն յանկազն ճշմարտությունը և ամենամեծ հարատությունը Հայ ժողովրդին՝ «Հայ Ջադարացին», որուն համար ես խնմարեն իմ հողվա բոլոր ճխանքներով կմախախտեմ: Հայ ճադարացին, որ արծառի հաշորքն է Մադրիին, Շիբակացին և կամ հասարակ անծանոր Հայ մշակն և գնմվորին:

...Սիրելի Ջոն, ընդի կնատցնեմ ստողություն և ստողություն, ինչպես նաև բո սիրելիներդ հազողություն և ստողություն: Իճճի համար կրկնակի ուրախություն սգիտի ըլլա, երբ 1978-ին խոստումս իրագործվի և կրկն աչքելեմ Հայրենիք: Առողջ ըլլաք, ուրախ ըլլաք և Չեր ուրախացի յորերը միշտ իմանանք:

¹ Նախազգայն Նախազգիտ (ծնվ. 1927), սփյուռքահայ գրծիչ, Արտնի «Արարատ» եռադարական մշակութայն կազմակերպության, Ռուսնու Ալքնի «Սպրդարատ» շարադարելի կենտնիք, եղել է ՀՈՒԿ Հարազայն Ամերիկայի շրամայն փաղարության նախագան, ՀԲԸՄ պատգամբ անդամ է:

² Ջոն Կրիստիանի անճնական սիրելի՛ - Նախակ Ջոն Կրիստիանին, Ռուսնու Ալքնու, Արգննտնու, 1977, 19 փետրվարի:

ՍԵՄՐՈՂ 9. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Մեծածաղկ Տիր,

...Ես ստեղծեմ համուլքով կնիչեմ այն օրը՝ երբ մեր համայնքին պատվիլը ընծայելիս այնչեղեղ Մշակութային պահը և Չեր հաշիմնախթական պատգամը տալու հայրենաբառն ժողովընն: Արքայի հոյժ ութախալի է, որ կարևոր պատմաբան մը կվաչն Հայոց Հայրենիքին՝ Ճորիբրային Հայաստանի ստուգվին գործերը, պատմաբան մը կունա ստախկ ճշտությամբ և իմաստությամբ կործնողաշնչ ազգային ու միջազգային քաղաքական հարցերի մեջ: Այս իմաստով զերմորեն կընդհանվորեմ Չեր վիթն ու պաշտովը և կմարեմ ամեն հաջողություն:

Իմ կարգին համուլքն ունին Չեզ հաղորդյալ թե այս ամիս Լոնդոնի մեջ լույս կտանն իմ դիկտոնական սփարտանաղ՝ անգլիերեն լիզվով, «Հայերը Օսմանյան կայսրության ծառայության մեջ, 1860-1908»: Ամենայն սխալ քաղաքիկ կաշիկազվ օրինակներն մին պլոտի ընծայեմ Չերզ Հարգարժանության:

...Մնամ Չերզ հարգանք:

1 Գրիգորյան Մարտի (Մամուլբանյան Գևորգ Գրիգորի (1861, 1922), հայագետ, կնիչեղանյան գրքիչ, կնիչեղան, փնիչախարության և ալիստաչխարության ղրկաղ, 1962-ից՝ ալիստաչխար ղրկի առաջնուլ, «Գնննաչի համալսարանի քաղաքագիտության ինստիտուտի հայոց պատմության և հայ կնի մատենադարանի պատմության դասախոս, կնիչեղան ալիստաչխարանը» - Ստեփանոս Մյունիչի», «Հայկական համալսելի մատենադարանը Օսմանյան կայսրության Արևելյան Անատոլիայի և Միջինի համալսելի կաշիչին», «Կոր մարտի և սխարաչխարանը կրատաչխարիչ Վանսեխիչի մաշին»:

2 Մոն Կրիստոսյանի ամենական սխիչիչ - Նամակ Մոն Կրիստոսյանին, «Գնննա, 1977, 6 սեղանիչիչ»:

ԳՐԱՏ ԱՊՐԵՍՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի Ձեռնագրավիչ,

Մի երկու շաբաթ օրանից ատաք ինձ զանգամաբեցին այտուղի Դոկտորուստ-ից և խնդրեցին գրախոսել «Բորժուական ղեկավարությունը և Հայաստանը»: Ես մտաւերապես ծանօթ էի այդ աշխատության հետ, երբ տարի օրանից ատաք էեմ այդ կենսաբերությունից ուղարկել էին ինձ գրախոսելու Ձեր քննադից քաղաքանին սովոր կտոր: Մի պատասիկ էլ կարդացել էի նրանում և տեղյակ էի այն «պատմութեանը», որը սկսվել էր Ձեր շտաբը:

Գիրքը ստացա և անմիջապես սկսեցի ընթերցել, որից որ ավելի հաճախակիւով: Վարդոց չէի կարդացել աչքաձի աշխատություն՝ ամեն տեսակետից երաշխի, ինքնուրույն և, համանախնդ, համարեւոյ: Լավ ծանօթ պատմությունը Գոթ պարտաբանել էր նոր թաշտի վերլուծել և գնահատել ժարքս-լենինյան դիւրերոյց, գիտական յարձր մակարդակի վրա, ինտերնացիոնալիզմի գաղափարով զինված:

Այդպես էլ գրեցի իմ կարծիքը՝ ուր էլով: Գիտելի ինչպես էին տրամադրված դեպի Ձեր գիրքը, այդ իսկ պատճառով ամենամ արագ գրածս և համմնելով քամնի պետին, առայի. Был бы рад и тогда, если бы такую книгу написат я...

Ըստ չարձի նմ Ձեր հայտնության համար, ցանկանալով, որպեսզի ոչ ուչ լույս տեսնի այդ աշխատության երկտորդ գիրքը:

Մեծ հարգանքով՝

1 Կարեւոր ձրան Փարսի (1903-82), փիլիսոփայական գիտությունների տնօրէր, պրոֆեսոր, ՌԽՖՍՀ գիտության ակադեմիկոս գրեթէ, դասախոսել է Մոսկվայի քանկրոն, կրօնական աշխատությունների Կույ վերապետական մարչ պատմությունից», «Հետադրական արձատ»:

2 Ձեռն Կրկնությունն անմնական արձիվ. Կամակ Ձեռն Կրկնությունն, Մոսկվա, 1978, 4 հոդից:

ՎԱՐԴԳԵՍ ՀԱՄԱՃՍՄԱՅՆՆ¹

ԲՈՒՐԺՈՒՎԱԿԱՆ ԳԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ²

Հարյուր տարի առաջ, 1978 թ. Բեռլինի նշանավոր կոնգրեսի մասին խոսելիս, հայոց պատմիչագետական դեկադայի ծայրնային Հայրիկը ասում է. «Գնացի եմբարպա մեզ ազատություն չեղելու և ինչ տեսա այնտեղ, Բեռլինում դրժած էր մի մեծ պղնձ, մեքը վերջ հարվառ: Գալիս էին գաղտագան ազգերի սրտափրկակները երկար շերտիմերով և հարխայից վերցնում ու գնում... Կարգը գաղով մեզ հայոց, ես ալ ծնողիս արհեստքուքը ցտցանելով աղաչեցի, որ ամամս ալ լնամ հաջիսս: Ծայնժամ կարասի՞ն գրոն ազատող մեծագոյններ ինձ հարցալին, թե որ է քո շերտիդ: Հիլառի, ես հարխուս կրածանեմ, քայց շերտի լունեցող չի կարող անոր մոտենալ: Ծայս ինտեյր, որ երե մոտ տտեմեն հարխուս կըլին բաժանեմ, յայնժամ ասանց շերտի չգաս, զի կըլին պարազ ետ կըստնաս:

Ծայնժամ դարձի իմ երևս և իբր թե կինուրի իմ գեղունցի, սասունցի ու մշեցի քարեւս, ո՞ր էին, պետք չէ՞ր, որ անոնցն մեկ երկու հոգի էլ իմ քոն գտնվին և նոցա արքանուս քարերը նկողապոց աչքերը խոթելով բարկաժայն աղաղակեմ, թե տեսք անս ես է շերտիդ: Բայց չկար...»:

Անս այդ Բեռլինի կոնգրեսի, պայմանագրի, երկար շերտիմերի պատմության, 19-րդ դարի վերջերի նկարագրան բորժուական դիվանագիտության գործունեությանն ու խարդախություններին է նվիրված ուղևոր, պոլիտոլոգ Ջոն Կիրակոսյանի «Բորժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» խղրապիրը կող կող աշխատանքը, որը տարալեզ է «Հայաստան» հրատարակչությունը: Հնձված հայ և օտար քաղնարիվ ուստնմանիությունների, արխիվային նյութերի, ժամանակի մամուլի և այլ վաստակն նյութերի վրս, հեղինակը աշխատել է վեր հանել և լուսաբանել «մի-

1 Համալսարան Վարդգես Կեղեկ (1911-52), պատմական գիտությունների բնիկուս, ՀԳՄ-ի ռեկտոր (1951-64), Սփյուռքահայությանն նկատմամբ հայտնի կոմիտեի նախագահ (1964-86):

2 Համալսարան Վ. Բորժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը // Մեկնարկում Հայաստանում ժամանակը. - 1978. - Թ. 7. - էջ 2-3, 7:

բազմազան իրադրության, բուշրական իրականության այն պտղերն են, որոնք, դեպքերի ընթացքը և շնորհի գործունեությունը, որոնք անշեղ են արևմտաաշխարհյան քաղաքական ճակատագրին, Հայկական հարցի շրջը դիվանագիտական գործողություններին: Հեղինակը նոր փորձ է կատարել քանդել այն կծիկը, որը մեկ դարի ընթացքում բավականին մեծացել էր, սակայն հաճախ քանդվել ու փարսրվել նույն ներկված թելերով: Նոր աշխատության միջոցով հեղինակը աշխատել է մեկ անգամ ևս ժողովրդին ներկայացնել մեծ տերությունների՝ հասկանալի և նկատելի այն խաղերը, որը մոտ մեկ դար հավատի, ներշնչման, հրապարակությունների պատճառ էր դարձել փոքր, անարաչտական ժողովուրդների և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի համար:

Պատմական ժամանակաշրջանի հարցերը իրենց լայնությամբ ու խորությամբ լրասրանելու նպատակով հեղինակը «Արևելյան ճգնաժամը և Հայաստանը», «1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Սան-Ստեֆանոյի հաշտությունը» գլուխներում ցույց է տալիս այն վիճակը, որ ապրում է հետաձևաց ռազմա-ֆեոդալական Թուրքիան, մշտապես խթանիկ կիսանդաբյուզանդով տատակող արևելյան այլ բնակչությունը, որի բռնման, ֆիսիսմանակ հաշտման համար ամեն տեսակի դեղամիջոցների դիմել էին եվրոպական պետությունները և, մասնավորապես, Անգլիան: Այդ գլուխներում բաժանակամի տեղ է հատկացված օսմանական կայսրության ենթակա ժողովուրդների ծանր վիճակի, փոքր ժողովուրդների իրավազրկության, նրանց ազատագրական կռիվների, ճգնաժամների, Ռուսաստանի տարած հարթանակների հոկայական նշանակության, բաղանյան ժողովուրդների և հայ ժողովրդի օսմանական շնից ազատվելու գործում և այն պտղերն էլ դերի, որ Ռուսաստանը խաղացել է Արևելքի ժողովուրդների ճակատագրի հարցում: Հեղինակը ճիշտ է նկատում, որ Ռուսաստանը հանդես էր գալիս որպես թուրքական տիրապետությանը խորտակող ժողովուրդների դաշնակից և օրյակտիվորեն նպատակում նրանց առաջընթացին: Հեղինակը փաստերով ցույց է տվել այն խանդավառությունը, որ առջև է արևմտա-հայտությունը ռուսների առաջխաղացման ժամանակ: «Երբ ռուսաց զորքերը մտան Արևմտյան Հայաստան, ամբողջ հայությունը ստգորվեց նրաշխական համակրությանը և հրապարակ ակնկալությամբ դեպի ազատագրությունը»: Հեղինակը այս աշխատության մեջ բնութագրելով Թուրքիային և Ռուսաստանին՝ հարուստ փաստերով ցույց է տալիս այն խաղը ատելությունը, որ քրիստոնյաներն ունեին դեպի Թուրքիան, օսմանյան բնակչությունը և այն մեծ համակրանքը, որ տածում էին Ռուսաստանի իրենց ազատարարի նկատմամբ: Ֆ.Է.Նեյբելը, վերլուծելով ռուսների առաջխաղացումը դեպի Բաղկաններ և Կովկաս, գրում է. «Բաղկանյան քրիստոնյաները և Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մանր քրիստոնական պետությունները և քրիստոնեություն դադանող հայերը պատրաստակամությամբ էին արձագանքում ռուսական առաջխաղացմանը»:

19-րդ դարի վերջում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մյուս մասերում ապրող շրտ միլիոնից ավելի հայերը բազաբնակորեն իրավազրկ էին, ենթակա ճուլման ու ոչնչացման, և Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի իրականացումը, Ռուսաս-

տանի օգնությանը, հսկայական դեր կարող էր խաղալ հայ ժողովրդի նախաազգի, նրա սարգսախի համար: Այդ գոյններում կարմիր բեյի պես անցնում է այն միտքը, թե ինչպես ռուսների կողմից Կողկասի ազատագրումը, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալը հսկայական նշանակություն ունեցան փոքր ժողովուրդների աստղերուցի ու զարգացման համար, իսկ Թուրքիայի բանագնատական չժի տակ տատապող ժողովուրդները, և աստղին հերթին Արևմտահայաստանի հայերը, եկրորակվան տեղությունների աչքի աստղ, նրանց թողնված դատապարտվելին հավերժական ստորկարգան, կորուստի և ոչնչացման:

«Դիվանագիտության մրցազույգարը Սան-Ստեֆանոյի հայտարարումից մինչև Քեռլենի կոնգրես» գլխում եռեխնալը ցույց է տալիս, թե ինչպես ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի տարած գների հաղթանակը և Սան Ստեֆանոյի պայմանագրից մեծ իրարսեցում աստղ բերին եկրորակվան դիվանագիտության և, ճառնախորաչես, Անգլիայի ու Ավստրիայի կատախարղ շրջանակներում: Անգլիան ու Ավստրիան ոչ միայն կատեղորին աստղարկ մուցրին միջազգային կոնգրես իրավիքելու մասին, այլև գաղտնի դիվանագիտական բանակցություններով և խաղելով կոնգրեսներում ուշխատանք տարան ձախուղելու Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը, խառտանաղով Թուրքիային վերադարձնել ռուսների կողմից գրավված տեղադրիաները, իսկ Անգլիան ոչ միայն պատերազմով էր սպառնում, այլև Կիպրոսի գաղտնի պայմանագրով ամրագրելով իր դիրքերը Թուրքիայում, խառտանում էր վերադարձնել ռուսների կողմից գրավված տեղադրիաները, նույնիսկ Կարսը, Ալաշխանը և Բաբոսը: Անգլիան այնքան աստղ գնաղ, որ Ռուսաստանին արևելքից դուրս նդելու, հայերին ռուսների հովանախորությունից գրկելու և Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոգվածը վերացնելու համար Կիպրոսի գաղտնի պայմանագրով համաձայնություն եկավ Թուրքիայի հետ ռեժորմներ անցկացնել քրիստոնյա հպատակների դուրսյունը թալվալելու նպատակով:

Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն հակառակ էր հայերի անտնով զրևել բաղնիխության, այլև չէր ճանաչում նույնիսկ Հայաստան անտնով երկրի գոյությունը: Մեծ Բրիտանիայի միմիտրները և դիվանագիտության աշխատողները, զոռնց սոխը էին պատվամենտի միտներում, բերկերում, միջազգային կոնգրեսներում արձնել փոքր ժողովուրդների շահերի պաշտպանության մասին, իրականում անգլիական իմպերիալիզմի աշխարհակարգական ձգտումները նկատի ունեին, նրա տիրապետության ամրացումը Թուրքիայում և Արևելքում, Օսմանյան կայսրությունը կործանումից փրկելու դրուով անգլիացիները ոչ միայն իրենց դիվերջը ամրացրին Թուրքիայում, Արևելքում, այլև, ի հատուցումն մեծ ճառալորությունների, Կիպրոսը «նվեր» ստացան Թուրքիայից:

Փաստորեն Քեռլենի կոնգրես էին գնում բոլոր պետությունները իրենց հարցելը լսծած, Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը բզկտած: Հետազոթորն այն է, որ չճայած թագմարիվ վեռերին, աբառնալիքներին, անտնամայնություններին, այնտաննայնկի ոչ որ Ռուսաստանում և հայերի շրջանակներում մինչև Քեռլենի կոնգրեսը չվտոնին, որ Անգլիան վարող հարթել է շատ հարցեր և նույնիսկ բողբակվան ստրանի կողմից ստանց Կիպրոսի համաձայնությունը վաղերացնելու օկուպացրել է Կիպրոսը:

Քեղցիմի կոնգրեսում հայ պատվիրակությունը անսեղյակ եղջուղայի դիվանագիտական խաղերից և անգլիացիների խղամամակ դավերից, հուսովառիված, նույնիսկ Ման Ստեյվանոյի 16-րդ հոդվածի քվանդակությունը անբավարար էր համարում հայկական ինքնավարության գաղափարը իրականացնելու համար, մտածում էր -բարեփոխված տեսնել 16-րդ հոդվածը-: -Հայոց պատվիրակները եզրույզարում և Պետերբուրգում- գլխում հեղինակը անդրադարձել է արևմտահայությունը ներկայացնող բոլոր խավերի, հոսանքների, քաղաքական ու հասարակական առանձին գործիչների իրարամերձ կարծիքներին ու տեսակետներին, ներկայացրել հայկական պատվիրակության հանդեպումներն ու տատապանքը:

Ներսես Վարժապետյանը մի կողմից սիրաշածում էր Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին, գրում է հեղինակը, Նար Պեյլի Պետերբուրգ և Իզմիրլյանին էլքնածվան էր ուղարկում: Նրանց միջոցով դիմումներ անում, աղերսապետ ներկայացնում՝ փորձելով հայկական ինքնավարություն ձեռք բերել Ռուսաստանի հովանու տակ: Մյուս կողմից և Պոպի անգլիական դեսպանի միջոցով փորձում էր հայել Անգլիայի արակությունը: Նույն դեղում էր լինելու Խրիմյանը՝ «Վաշտարակամի արծիվը», Լուկոնի մեջ, էր Անգլիայի օժանդակությունը ստամարե մտածությունը փաստաբանում էր Օսմանյան կայսրության անբողությունը՝ «մտացության» ապով իր տեղդազորմած «Վան գուծն» ու «Հայ գուծը», մտամալով քաղաքական ռեժիմի դարավոր սարափնիկը:

Այս իրարամերձ կարծիքներն ու ներկայությունները հետևանք էին այն սոցիալ-քաղաքական պայմանների, որի մեջ ապրում էր արևմտահայությունը և արևմտահայ մտավորականությունը: Մյուսը ավելի հարասական էին դառնում, էր մտախնց շվիվում էին այլ ուժերի՝ ռուսահայ քրեթուագիայի և հայկական հոսանքների հետ, որոնք տարերև դիքերից էին մոտենում ազգային ազատագրության, հայոց հայրենիք տեղդեկու խնդիրներին: Հեղինակը մանրակրկիտ ուսումնասիրելով բոլոր հոսանքներին ու ուղղություններին կարծիքներն ու տեսակետները, միաժամանակ բացահայտել է հակասություններ ծնող պատմաանները:

Աշխատության մախավերջին գլուխը արդեն Քեղցիմի նշանավոր կոնգրեսին է նվիրված, ուր տրված է դիվանագիտական այն մըքապատկերը, որտեղ անգլիական մքբենամ անխափան գործում էր կոնգրեսի մախագահ Քիոնարկի դերավարությանը: Այտեղ էր, ուր հայ պատվիրակները նույնիսկ մտար գործելու իրավունք չտապան և նկրտական դիվանագիտաները, իտարերը մեկ արած, հակառակ ռուսական պատվիրակության կամքի, ընդունելին անգլիական ներկայացուցիչներին առաբարկել և 16-րդ հոդվածը դարձրին 61-րդ: Ըստ այդ հոդվածի Քարճր Դուոդ պարտավորված էր առանց ուշացնելու հայարենակ վայրերում գործադրել տնտեսական պահանջներից բխող բարեփոխություններն ու ռեֆորմներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերեզմերից և քրդերից: Այդ նպատակի համար ձեռք առած միջոցների մաճն մա պետք է պարբերաբար հաղորդի պետություններին, որոնք պետք է հելենն դրանց գործարարության վրա: Քեղցիմի կոնգրեսի մեծ աղմուկի մեջ ծնվում է այդ շարաբա-տիկ 61-րդ հոդվածը, ուր չէն բուլ տվել էիլաստակել նույնիսկ Հայաստան բաղը: Մա-

կայն ինչ կարևոր էր Հայաստան շատը, չէ որ հայերի հարցով պատկան էին արդեն մեծ պետությունները:

Այսպիսով, Քեղցնի կոնցրետը ոչինչ չտվեց հայ ժողովրդին, նա խառն քաշեց արևմտահայերի և արևելահայերի մերձեցման, միացման փորձերին, նա Ռուսաստանի ստալ կրկարյա պատմել էրեց և արզելեց օգնել հայերին միավորվելու համար: Հայերին գրկելով Ռուսաստանից, նրեից զեցե գազարած Քուրդիայի կրախը՝ աղապատկելով նրա եղբուտունը: Արևմտահայ և ասասահայ հասարակական գործիչներից շատերը (Գր. Արծրունի, Սրվանձուչան, Շերինց և այլն), որոնք մեծ հույսեր էին կապում Քեղցնի կոնցրետի հետ, կիսաբաժնիված վերանայեցին իրենց տեսակետները, խարսզանեցին «ապելախոս» Եվրոպային և կը արեցին հայ ժողովրդին՝ հույսը դնել իր տների վրա և միայն ու միայն Ռուսաստանի միջոցով եասնել ժողովրդի վերամիավորման:

Հայ ազատագրական շարժման մարտիկները, մասնագրականության ներկայացուցիչներն 19-րդ դարի վերջերին արդեն սրարզ տեսնում էին, թե ինչ էր տվել Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: 1828 թ. Քուրդիանեչայի պայմանագիրը ոչ միայն արևմտահայությանը փրկել էր Կիվիկական քնաշնչումից, աչև ազատով կյանք էր տաերծել եայի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ու ազգանախնայման համար: Եվ հայ հասարակական գործիչները, ժամանակի առաջափոր մասնագրականները, կիսաբաժնիված Եվրոպայի անկարյուններին, կո: էին անում հայ ժողովրդին իր քախոսը ընդմիջու կապել Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի հետ: Դեկտոր, պրոֆեսոր Չ.Կիլանդրայանի նոր վերքը նոր խոսք է հայ դիվանագիտության պատմության և հայերի ստասական օրինմատացիայի մասին:

Ջան Կիլանդրայանի նոր աշխատությունը նորին ու նրեից հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ հայ ժողովրդը իր ազատությանը և անկախությանը, ազգային վերածնունդի հասակ միայն ու միայն Ռուսաստանի, ռուս մեծ ժողովրդի, Հեկտեմերության հեղափոխության աշխատատարան պտուտների շնորհիվ:

ВАЛЬТЕР ДИЛОЯН¹

КИРАКОСЯН ДЖ. БУРЖУАЗНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И АРМЕНИЯ (70-е гг. XIX в.)²

В этом году наряду с 150-летием присоединения Восточной Армении к России исполняется и 100 лет со дня заключения Сан-Стефанского и Берлинского договоров, в которых впервые «Армянский вопрос» был включен в повестку дня международной дипломатии, стал объектом дипломатической борьбы между великими европейскими державами. Эти даты рельефно очерчивают весь пройденный армянским народом исторический путь развития за последние два столетия. Если в результате присоединения к России Восточная Армения получила несравненно более благоприятные возможности экономического, социального и культурного прогресса, и, в конечном счете, благодаря победе Великой Октябрьской революции стала очагом возрождения армянской государственности, то совершенно иная судьба постигла Западную Армению и западных армян. Последние, став объектом дипломатической борьбы и эгоцентричной политики западных держав, не только не смогли претворить в жизнь свои национальные чаяния и устремления, но и подверглись зверскому геноциду, а их жалкие остатки разбрелись по всему свету.

С возникновением «Армянского вопроса» западноевропейская буржуазная дипломатия получала еще один мощный рычаг для вмешательства во внутренние дела переживавшей свой век Османской империи. Он явился новым средством для достижения военно-политических и экономических целей европейских держав на Ближнем и Среднем Востоке. Поэтому каждый раз, ког-

¹ Չիբուկի Վալտեր Երևանցի (1910-2005), ցամաքային գյուղատնտեսի քիմիկոս, սպորտիստ, պշիառակ և ՀԽՍՀ ԳԱ Փաստաբան ինստիտուտի, դասախոսի և ՀԳՄԻ-ում և ԵՊՀ-ում, կրթնաբան պշիառաբանները՝ «Ազգայնականների նախադրական-քաղաքական արամբարանը», «Արևելյան Հասարակաց 19-րդ դարի արտաթի կրթնաբանիքի և նախնական նարարաբանիքի»:

² Дилоян В. Дж. Киракосян. Буржуазная дипломатия и Армения (70-е гг. XIX в.) // *Литературная Армения (Ереван)*. — 1978. — № 10. — с. 80-3.

да "Армянский вопрос" ставился на повестку дня международной дипломатии, то делалось это не ради удовлетворения национально-освободительных устремлений армянского народа, не ради облегчения его невыносимо тяжелого положения в рамках султанской Турции, а ради своеобразных целей какой-либо европейской державы. С этой точки зрения очень важное значение имеет изучение истоков возникновения "Армянского вопроса", раскрытие тех внутренних и внешних причин, освещение тех проблем международной обстановки, которые, в конечном счете, определяли острую дипломатическую и политическую борьбу вокруг "Армянского вопроса".

Монография доктора исторических наук, профессора Дж.Киракосяна "Буржуазная дипломатия в Армении (70-е гг. 19-го в.)" посвящена этой одной из кардинальных проблем истории армянского народа нового времени. Необходимо сказать, что вышесказанная проблема недостаточно глубоко изучена в советской армянской историографии. Используя многочисленную научную литературу по данной теме на русском, английском, французском и армянском языках, руководствуясь марксистско-ленинской идеологией, Дж.Киракосян сумел создать цельную и ценную монографию. В ней на основе научного анализа богатого фактического материала освещены истоки возникновения "Армянского вопроса" и показано, каким образом он стал предметом обсуждения международной дипломатии.

Национальное пробуждение подвластных Османской империи народов, их стремление к национальному освобождению и восстановлению быстрой независимости сталкивались с гнилым режимом доживающей свой век империи, которая держалась лишь благодаря непримиримым противоречиям, существовавшим между великими европейскими державами.

Автор прав, когда заостряет внимание на теократическом характере Османской империи. Это очень важное обстоятельство, так как, рассматривая нацию и национальности как обособленные религиозные общины, препятствуя их социально-экономическому и культурному развитию, Турция тем самым сводила идею национальности к религиозной принадлежности. Следовательно, господствующая религия — ислам — мешала национальному самосознанию народов, процессу их поступательного развития. В подобных условиях ни одна подвластная христианская нация не могла осуществить свои национальные чаяния и устремления в рамках Османской империи, будь то в виде самоуправления или федерации. Эти устремления могли быть претворены в жизнь только лишь путем отделения и образования самостоятельных, независимых национальных государств. Отсюда и бурный подъем, широкий размах национально-освободительного движения закабаленных народов.

Армянский народ не мог оставаться в стороне от этой борьбы, ибо он больше всех остальных покоренных народов испытывал на себе все ужасы султа-

нского деспотического гнета. С течением времени положение армянского народа становилось все более невыносимым, а его национально-освободительная борьба затруднялась еще и тем, что постепенно изгоняемая из Европы и вынужденная довольствоваться лишь своими азиатскими владениями престарелая Османская империя рассматривала Западную Армению как свою вотчину и со всей жестокостью подавляла любое недовольство, не желая идти на встречу даже самым элементарным требованиям армянского народа.

Начавшиеся еще в начале 60-х гг. прошлого столетия брожения на этой почве, бесчисленные жалобы и протесты, посылаемые султанскому правительству, охватившая Зейтуни и некоторые другие районы национально-освободительная борьба говорили о том, что "Армянский вопрос" требует немедленного разрешения как составная часть "Восточного вопроса".

Самым сильным стимулом и поводом для возбуждения "Армянского вопроса" в международной политике явился восточный кризис середины 70-х гг. 19-го в. и русско-турецкая война 1877-78 гг. Поражение Османской империи в этой войне и блестящая победа русского оружия, перспектива будущей независимости Болгарии, как правильно отмечает автор, уже были достаточно вескими предпосылками, чтобы армянский народ также предъявил свои требования, полагаясь на помощь и содействие России, так как именно на нее он возлагал свои надежды.

С помощью многочисленных и бесспорных фактов автор доказывает, что национально-освободительное движение западных армян носило четкую русскую ориентацию. Иначе и не могло быть, ибо весь предыдущий исторический опыт показывал, что свое спасение армянский народ мог найти только с помощью и под покровительством России. И если бы не эгоцентричная политика и противодействие европейских великих держав, в первую очередь Англии и Австро-Венгрии, встревоженных успехами России, то нет сомнения, что полностью оправдались бы те надежды, которые возлагал на Россию армянский народ.

16-й статьей Сан-Стефанского мирного договора предусматривались немедленные реформы и преобразования в тех частях Западной Армении, которые должны были оставаться за Турцией. Их предполагалось осуществить до вывода русских войск с этих территорий. Хотя эта статья не совсем отвечала надеждам и устремлениям армянского народа, тем не менее она имела положительное значение, так как впервые "Армянский вопрос" обсуждался международной дипломатией.

Подписание Сан-Стефанского мирного договора вызвало бурное противодействие со стороны Англии и Австро-Венгрии. Если первая не хотела, чтобы Россия распространяла свое влияние на Западную Армению, то вторая была против усиления позиции России на Балканах. Отношения между Росси-

ей и этими двумя державами весной 1878 г. настолько обострилась, что война казалась неминуемой. В конечном итоге Россия, чтобы избежать войны, вынуждена была пойти на уступки.

В книге показывается, каккими макиавеллиевскими методами удалось британскому правительству использовать создавшееся положение, чтобы ввести в заблуждение представителей армянского народа. После того, как стало известно, что Сан-Стефанский договор должен обсуждаться на Берлинском международном конгрессе, представители константинопольской армянской буржуазии и духовенства во главе с патриархом Нерсесом Варжапетяном решили обратиться к европейским великим державам с целью достижения армянской автономии. Автор показывает, что углубленно этих настроений среди армян мало содействовали как английские дипломаты, так и турецкие должностные лица, в частности, конституционалисты.

В книге убедительно показано, что все демагогические заявления государственных деятелей Великобритании, диспут, разгоревшийся вокруг 16-й статьи Сан-Стефанского договора, преследовали лишь одну цель — ликвидировать 16-ю статью и нейтрализовать влияние России. Это удалось сделать на международном конгрессе, собравшемся в июне-июле 1878 г.

Россия здесь столкнулась с общим фронтом западноевропейских держав и вынуждена была пойти на уступки. Из-за закулисных махинаций англо-австрийской дипломатии Болгария была разделена на две части, при этом лучшая, богатая часть оставалась под турецким управлением.

Из азиатских провинций Османской империи предметом обсуждения стала Армения. Карс и Ардаган были признаны присоединенными к России после длительного нескрываемого сопротивления представителей Англии.

В книге подробно рассматривается деятельность армянской делегации во главе с Мкртычем Хримяном в Риме, Париже, Лондоне и Берлине. Не имея опыта дипломатической практики, вынужденная выступать в роли просителя, она не могла добиться желаемой автономии. Как правильно отмечает автор, отсутствие мощного национально-освободительного движения, вооруженной борьбы сводили на нет попытки добиться серьезного отношения к армянским требованиям. Результатом подобного безучастия являлась 61-я статья Берлинского трактата, в которой осуществление реформ и преобразований в Западной Армении возлагалось на великие европейские державы. Последующие трагические события показали, что статья 61-я осталась мертвой буквой: султанское правительство и не думало всерьез о проведении реформ, а буржуазная дипломатия не собиралась следить за ходом их проведения.

В монографии Дж. Киракосяна глубоко исследованы те общественно-политические и военно-стратегические побуждения, которые привели к пересмотру Сан-Стефанского договора на Берлинском конгрессе, в особенности, к пе-

рассмотру "Армянского вопроса". Автор очень умело и со знанием предмета показал все хитроумные шаги оттоманской дипломатии, коварную политику Англии и других западных держав, которые и привели, в конечном счете, к великой национальной трагедии армянского народа – к геноциду армян.

Рассматриваемая монография профессора Дж.Киракосяна вносит важный вклад в исследование истории возникновения "Армянского вопроса", рельефно показывает русскую ориентацию армянского национально-освободительного движения и ее значение в исторических судьбах армянского народа.

ԳՈՒԳԵՆ ՅԱՆԿՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Շատ սիրելի ու անգնահատելի պարոն Ջոն Կիրակոսյան,

եղբ իմացա, որ մեր սիրելի Հայրենիքի բախազույն գաղականերից մեկը գալու է Ամենքերս՝ մասնակցելու միջազգային կազմակերպության գործերում, շատ ուրախացա և խոսքս լրվեց բերնաբայով:

Ամեն անգամ, երբ կարդում էի ցատկերում մեր սիրելի Հայրենիքի նվաճումների մասին, լրվում էի հարստաբայով, որ աշխարհը տեսնելու է, թե ի՞նչ ճգնաժամ ունեն աշխարհի հարսագաս գաղակաները, որոնք գնում են վեր, միշտ դեպի վեր՝ գտնվելու առաջադեմության նոր բաժիրումները:

Լինելով զրկված հնարավորությունից՝ Չեզ արժանի կերպով թարփ գալուստ մտաբերու, ընդունեք այս երկատող նրա փոխադրում:

Իմ առաջագած տարիքը, չգարմանս 84, և ստորոտայան վիճակս՝ ասում են, որ երեք զրկվելու են մի անգամ ևս տեսնել մեր սիրելի Հայրենիքը և Մրարատի ազխտակ գագարը:

Երեք որ ասոջ մասնակցության նկարվելի բանտի պարտեպում, որ կե՛ն ևս չեմ տեսնելու, գոնե թող նկարս տեսնե՛ք:

Ներքնակելով նկարս, ևսյա ունեմ բանկազին հայրենակից, որ մերժելու չեք մի բանասերկայի խնդրանքը՝ տամեք երեսու և ցույց տար նրան մեր Մրարատի ազխտակ գագարը:

Երիտասարդ հասակիցս որսչե՛ք էի գտնել կամերս մեր սիրելի Հայրենիքին և այլ ցանկությունով էլ փայնելու եմ աչքերս, դեռ կցե՛ք:

Լազազույն ցանկություններս Չեզ և Չեք միջոցով մեր սիրելի Հայրենիքին:

Ասոջ կե՛ք, ընդունեք անկեղծ հարգանքներս:

1 Յանիկյան Գագարին (1895-1984), ծնվել է Կարթնում, ստիպել է ժմեւում, Կոթ Կարծիքեւանում, Թշնիքում, ևսլխակում կաճակիւրայան 2-րդ թղթատի կազմում մասնակցել է Կոմկուրայան ժողովանակայանի մարտերին, 1929-30-ին Հրախաւիցն Կոմկուրայան աշխատանք է կատարել Խոզուտ սոխայնի, ստիպել է Իրանում, սլնեմեւում ԱՄՆ-ում, 1973 թ. Կարծիքեւանի Մանուկ Բաբրայան թարգարում ազանել է Թարզիքից կուրաւտային և նրա սլնակային, գաւտարարովել է զնտի բանասերկայան:

2 Ջոն Կիրակոսյանի աննուկան սերիով. - Կանակ Ջոն Կիրակոսյանին բանասերկայ Թ - 50 399-ից, Չինիքի բանտ, ԱՄՆ, 1978, 24 նոյեմբերից:

ԱՇՈՏ ԱՐԾՐՈՒՆԻ¹ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՅԺ ԿԱՐԵՎՈՐ
ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԸ²

Այս տարի Երևանի «Հայաստան» հրատարակչականը յույս ընծայեց Ջոն Սահակի Կիրակոսյանի «Բարձրական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» աշխատությունը, որ նվիրված է 1878-ի Սան-Ստեփանոյի և Բեռլինի դաշինքներում և անոնց հետ առնչություն ունեցող քաղաքական իրադարձությանը:

Բացառաբար հետաքրքրական և արժեքավոր ուսումնասիրություն մը կատարած է հեղինակը, քանազով ծաղեղը դիվանագիտական լուրը այն սաղջանքներում, որոնց գոհ գնաց հայ ժողովուրդը 19-րդ դարո վերջերը և 20-րդ դարո սկզբները:

...Եվ պետք է ընդունիլ, որ Կիրակոսյան ծայր աստիճան բարձրժող, մանրակրկետ և պատասխանատվության վստահչությունը կատարած է իր ուսումնասիրությունը, ու անպատ պատմագետի լրջությամբ խանգած ճշգրիտ ու տրամաբանորեն եզրակացությանց: Ըստ շահնկան են գրքին այն էրեղը, որ հեղինակը կզատոմն այն անըտարածը, որ ունեցավ Բեռլինի խորհրդածողովի 61-րդ հոսքիսը հայ դեկավար շրջանակներում մտո: Պատմական այդ հողվածը հուսախարություն ասաջ ընրավ և տեղի տվավ զատրոտ արտահայտությանց, միաժամանակ մղելով հայ ժողովուրդը վերջնելու «երկաթի շերտեր»: «Օտարին վրա հույս չդնել և ազգովնիլ սեփական ուժին» եղավ այն օրերում տիրող կարգախոսը: Այդ մտայնությունն ու հոգեբանությունը մնունը տվին հայ հեղափոխական ազգային կոտակչությանց, որոնց մախակաբուսակունները եղան Ներսես Պատրիարք Կարծասեղայան, Խղիմյան Հայրիկ, Բախիբ, Քամատ Քասիպա, Գրիգոր Արծրունի, Մկրտիչ Փորրուզալյան և այլն: Ինչպես Կիրակոսյան կնատմանչն, Բախիբի Խիմրի եղազը «ազգի հավաքակրանության, ազատ հայրենիք ստեղծելու երազ է»:

1 **Արծրունի Ալյոս** (1902-79), սփյուռքահայ լրագրող, պատմաբան, կոտակչական գրքիչ, Գրչի կրամանասարության ներքո մասնակեղ է ազատագրական կրգվերին Հայաստանում, 1924 թ. ազգել է Փարիզում, թրքակեղ է «Հասաջ» (Փարիզ), «Հայրենիք» (Բուքարոն), «Արևմիտ» (Բուքարոն) և այլն թերթերին, 1937 թ. խառտատել է Բուխնոս Ալրեսում, եղել է «Արևմիտ» շարաբարթերի ինքնավար, «Հարսիպեյն Անկեղնայի հայ գաղտրների պատմությունը» (1943) և «Հայ ժողովուրդի պատմությունը» (1965) գրքերի հեղինակն է:

2 **Արծրունի Մ.** Պատմական հույժ կարևոր ուսումնասիրություն մը «Արևմիտ» - 1978, 10 մոլիերթի: Հայրենիք - 1979, 23 հունիսի:

Իր աշխատության մեջ Կիրակոսյան բազմակողմանի ու խորաբանակց կերպով ուսումնասիրում է և համոզեցուցիչ փաստաբանությամբ ներկայացնում էրկուսույցի մեծ պետություններու մրցակցություններն ու սրացարները անտեսական ու քաղաքական մազզերու մեջ, առանձնապես զարդարներու շուրջ, և անոնց նետուանքները՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի ձևակերպման մեջ: 19-րդ դարուն մասնավոր թափ ստացավ զարդարային քաղաքականությունը, և մեծ առաջադիմություն ունեցան էրկուսույցի ճարտարարվեստն ու սրբյունարկությունը: Տնտեսապես առաջադիմ կերիները պետք ունեին անտաղական նոր շակամբուս և համոք արտադրող կրիներու, զխավորապես Անդր և Ալիիկի մեջ: Երբ զարդարներու սիրամաղը և անոնց նետ հուրջրակցության ուղիներ ապահովելու մասնագությունը եղավ առանցքը մեծ պետությանց քաղաքականության: Եվ առաջին հերթին՝ Անգլիո:

Ռուսաստան այդ առնե իր արևելյան սահմանները հասցուցավ էր մինչև Խարազ օգլխանու, իսկ Արևմուտքի մեջ կեպտեր դեպի տար քուրերը, ադիներ՝ Միջերկրական ծով և այնտեղին Մարսուդյան և Հնդկական օգլխանուները: Այդ առաջադասնը իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր որ ոտակը իրենց քաղաքական ազդեցության տակ առնեին Քուրդիան և կամ գննի ուժով պարտադրեին անոր բանալու ներդասները: Ռուսաստան 19-րդ դարու Քուրդիո համրեպ կերակուցե ուժի քաղաքականությունը և բանի մը պատերազմներ օրեց անոր դեմ: Բայց ոտական ոտգնանակետի հաղթանակները ազարդյուն կամցնեին, որովհետև ան կարողվեր դիմանակետական ճակատին վրա և, պետկորտակես, Անգլիո քաղաքական միջնադարյանց նետուանքով: Ռուսաստանը Անգլիո համար վտանգավոր մրցակից էր Արևելքի մեջ, և Լոնդոն միջոցներու մեջ խորականություն չէր դներ չարացնելու համար ոտական ազատեանքը Մերձավոր Արևելքի և Միջերկրականի ուղղությամբ: Եվ բանի որ Մերձավոր Արևելքի և Միջերկրականի ծովու թանակին Քուրդիան էր, նետուարք Անգլիո կարչուդակներ Քուրդիան ընդդեմ Ռուսաստանի: Իսկ պաշտարանեղ Քուրդիան, Անգլիո տրամադրանորեն դեմ էր Հայկական հարցին:

Մյուս կողմին ալ Անգալո-Լոնգարիան կվաճանար Ռուսաստանի մուտքեն Բաղկանները և անոր ունեցավ ազդեցութենեն պավ ժողովորդներու վրա: Այդ վախը Անգալո-Լոնգարիան մուտեցուց Անգլիո և էրկուրով մեկ ճակատ կազմեցին Ռուսաստանի դեմ: Ճշմանան ալ իր զարդարային շածերով առաջնորդավ մուտեցավ անգլիացիներուն և ավստրիացիներուն: Իսկ Գեղմանիս այս մրցակցությունը օգտագործեց իր ազդեցությունը ազատեանք: Երկուսույցի մեջ և աստիճանաբար թափանցելու Մերձավոր Արևելք, որ պետի համրեք թուրք-զերմանական թարեկանության: Քուրդիա ճարսցիկ կերպով օգտագործեց երկուսույցի մեծ պետությանց մրցակցություններն ու սրացարները, որպեսզի վաճառակ թարեկուրդուններ մոզցնելու հայկական վճարերներուն մեջ, ձևուարկե հայկուս կուտրածին: Մակայն հայերը վերացուցեցան ու կերտեցին իրենց սեփական պետությունը, որ իր տեղը գտավավ է միջազգայն համատեղության մեջ:

Ինչպե՞ս, Կիրակոսյան այդ բոլոր անցուդարները կներկայացնի մանրամասնորեն և մանրաբերեղավավ վկայություններով ու վավերաբարոյեղով:

ՎԱԴԱՆ ԲԱՅՐՈՒԴՅԱՆ:

**ԿՐԱՎԿՈՍՅԱՆ Ջ. ԲՈՒԲՇՈՒՄԿԱՆ
ԳԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
(19-ԲԳ Գ. 70-ԱԿԱՆ ԹԹ.)²**

Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության մեջ ոչ մի հարց այնքան չի հանդիսացել պատմաբանների, գրողների, հրատարակախոսների անտուն ուշադրության ատարկա և ոչ մի խնդիր չի ենթարկվել այնպիսի համակողմանի քննության, որքան 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և նրա նետևանքով Հայկական հարցը միջազգային մեծ քաղաքականության որդա ժողովրդի գործեր և նկրտական դիվանագիտության քննության ատարկա դառնալու հարցը:

Մակալայն շնայած հիշյալ խնդրի վերաբերյալ տարբեր ուսումնասիրությունների առկայությանը և առհասարակ բարձրագույնի նյութերի առատությանը, մինչև որս հրապարակի վրա չկար հասնու նետագոտություն, որը մաքրօրոտական դերընդից, աշխարհու գրականության և արհիվալին փատարքեների հիման վրա համակարման վերլուծության ենթարկեր հայ ժողովրդի պատմության այլ կարևորագույն շրջանի դրվագները:

Ջ.Կրավկոսյանի գրախոսվող աշխատությունը գալիս է լրայնելու այդ բայը: Մնանագոտության ենընմակը մանրակրկիտ կերպով լրատարմում է միջազգային իրադրության և բուրբական իրականության այն պտրդենները, որոնց մեջ նվմում էր Հայկական հարցը, վերլուծում և առանձին դեպերիում նորանի գնամատարմներ է տալիս թե՛ նկրտական և թե՛ հայ այն գործիչների գործունեությանը, որոնք առնվում էին հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի քաղաքական ճանրատագրին: Ուսումնասիրության կարևոր արժանիքներից մեկն այն է, որ նրանում Հայկական հարցը քննվում է

1 **Քաղաքական Վանան Ետքի** (ՏԳ. 1933), արամական վտարյունների գոկտը, պրոֆեսոր, ՀԳՄ-ի տկտրի պաշտոնակատար, ՀՀ ղեպական Իրանում (1992-98), հիմնական աշխատությունները՝ «Քաղաքականական հարաբերություններ (1900-14)», «Հայ-քրդական հարաբերություններ Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին», «Համաշխարհային առատարը և իրանամայրքայնը 17-րդ դարում»:

2 **Քաղաքական Վ. Ջ.Ա.Կրավկոսյան, Քերտական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 70-ական թթ.)** / ՀՐԻԿ ԳԸԼ Լրայնիս հատարակախոս վերլուչյունների - 1979. - Հ. 2. - էջ 102-4:

Ռուսաստանի, արևմտաեվրոպական տեղաբնակների և Օսմանյան կայսրության ղեկավարած զորքերի փոխադարձությունների ֆոնի վրա, որը հնարավորություն է ցնձեռում բազմապետելու Հայկական հարցի նկատմամբ բարձրակարգ ղեկավարածության վերաբերմանը բազմազան կողմերը:

Հանգամանակից բնության ենթարկելով Արևելյան հարցի տարածք և նրա բաղկացուցիչ մասը համընդհանուր Հայրական հարցը, հեղինակը որպես եզրակետ է ընդունում այն ճշմարիտ տեսակետը, որ անկախ Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում զարիզմի հետապնդումը գաղափարական նպատակներից, Ռուսաստանի արևելյան բաղադրականությունն օրինակելիորեն համընկնում էր Բալկանյան թերակրթը և Անգլոֆոնիայի ժողովուրդների և հատկապես նախ ժողովրդի ազատագրական ճգնաժամների հետ: Այս բեռը, որը կարմիր թելի պես անցնում է ողջ աշխատության միջով, Ջ.Կիրակոսյանը զարգացնում է՝ հանգամանակից վերջածոյան ենթարկելով Արևմտյան Հայաստանի բաղադրական վիճակը, նրա նկատմամբ բարձրակարգ կարգաբարձրության, «նոր օսմանների» և արևմտյան տեղաբնակների՝ ճանաչողական Մեծ Բրիտանիայի կողմից իրականացվող բաղադրականության նրբերանգները: Ընդ որում, քաջ առ քաջ հետևելով արևմտահայ և արևելամայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ելնչներին, հեղինակը վավերագրերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ նախ ժողովրդի անհատապես դատակարարելի ու խաղերի մոտ տիրապետող էր դառնում այն մտայնությունը, թե բարձրակարգ հեղծուցիչ իրականությունից ազատվելու միակ ուղին ռուս ժողովրդին և ռուսական պետականությանն ազատվելու ճանապարհն է:

Հեղինակը հերքում է ժամանակակից բարձրակարգ պատմագիտության այն կեղծ տեսակետը, թե իբր նախ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներն ինքնաբերաբար չէին, որ լիարժեք արեհասակներին իրահրվում էին եվրոպական ղեկավարածության կողմից:

Անցադարձաբերով Մամ-Մահճանդի պայմանագրի կնքման մանրամասնելին, Ջ.Կիրակոսյանը, հակառակ բարձրակարգ պատմագիտության մեջ լայն տարածում գտած այն տեսակետին, թե իբր պայմանագրի մեջ Հայկական հարցի վերաբերյալ հաստիկ կետ մտցնելու նախաձեռնությունը գալիս էր ռուսական ղեկավարածության կողմից, որը միտում էր այդ հարցն օգտագործել որպես լծակ՝ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և համկլյալ վերջումներ ստանալու համար, անհերքելի փաստելով ցույց է տալիս, որ այդ քաջը թիտում էր յուստասպես հայերից: Մա Լախան ճշտում է, որովհետև անգլիական «Կապույտ գրքերը» պնդում են այն հերյուրանքը, թե իբր Հայաստանի ինքնավարությունն արձատյ ու մտացածին բան էր, ռուսների ստղանք: Այդ «տեսակետը» միտվում է մահ նրանով, իր վերջածնով Մամ-Մահճանդի պայմանագրի Հայրական հարցին վերաբերող 16-րդ հոդվածը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ նրա «սահմաններ այն էրապետի տրոյանքն էր, երբ Հայրական հարցը ղեկավարածության մարզում հարցովից հանվաարատից» (էջ 138):

Ճննելով եվրոպական տեղաբնակների սուր հակաբարձրությունները, Մերձավոր Արևելքի միջազգային դրոբյունը, օսմանյան կատարածության վերաբերմանը 16-

քղ հողիձծի նկատմամբ և այն, հեղինակը բացահայտում է, որ թեև Սան-Մտեֆանոյի պայմանագրի համապատասխան կետը խիստ թերի էր ժամանակը այն պատճառով, որ նրանում ոչ մի հիշատակություն չկար Արևմտյան Հայաստանում բուրքական կատաղաբուրքան կողմից բարեփոխություններ իրականացնելու նկատմամբ Ռուսաստանի նախորդական երանակի մասին և առնաաբարև այլ հողիձծն աչքի էր ընկնում իր անորոշությանը, սակայն այլ բոլորով համելքն նա սրբոնուկում էր մեծ խորհուրդ այն առումով, որ նրա գործնական իրականացման դեպքում Արևմտյան Հայաստանի վեր էր անկնելու Ռուսաստանի սպիշեության ոչոչոթի, իսկ նայ բնակչությանը դրկելու էր նրա հովանափորքան տակ: Մյանով է բացատրվում այն իրողությունը, որ արևմտանկուզական տեղություններն ջատ էության օրացալ ճակատ կազմեցին Սան-Մտեֆանոյի պայմանագրի դեմ: Բաղկաննելում և Հայաստանում ռուսական զեների հաղթանակը նեմնացնելու և նրա սրբյունքների վերոյի հավասարեցնելու համար, միևնույն ժամանակ աշխատելով իրենց առավելագույն բաժինը պոկել օսմանյան ժառանգությունից: Միացալ ճակատի սկստիլոմն էր այն տեսակետը, որ սոցիալական ու բաղաբական հակասությունների մեջ միգրեձած ու բաղաբակած Օսմանյան կայսրության պանազանուր, նրա առատուքոն ազնեի մեմոտո են իրենց, ջան նրա փրկումն ու մասնատումը եօգուտ Ռուսաստանի: Սեա թե որն էր Հայկական հարցի անլուծելության գաղտնիքը: Միմզեև, իմչան փատոկիով ցոյց է տալեա Ջ.Վեփրակոյանը, նայ մուրձիցի դեկափորները՝ «ազգի առաջնողղմելը», անուղղակ նկուղական դիձանագիտության գաղտնիքներին, անիլազել խարչախ Ալլիոնի խաղերին, «չարեմակում Այն վարդազույն հույներ կապել իրենց շահը փնտրող գաղտրատեր կատաղաբությունների հետ», հիմքում ոնենալով նրանց «քրիստոնեանիթությունը», «խիղը» և «նարթասիրությունը» (էջ 146):

Յե՛ն՝ արևմտյան և թե՛ խորիրդային պատմագիտությունը համեմատաբար քույլ է ոտաննաձիղել Սան-Մտեֆանոյի պայմանագրի կնելուձից միևնչև Քեղծնի կոնգրեսի գոմարումն ընկած միջանկալ շրջանի դիձանագիտական պատմությունը՝ կապված Հայկական հարցի հետ: Ջ.Վեփրակոյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում այլ շրջանի խնդիրների բացահայտմանը, առօջ յաչելով և կիմնավորելով մի շարք տեսակետներ, որոնք աչքի են ընկնում հարցադրումների նուրբայանք և նրանանգումների ուշագրավությունը:

Աշխատության ուշագրավ ու հետադրքի բաժիններից է «Հայոց պատկիլակնելը Նիկուարյում և Պեանբրուքում» գոխը: Այստեղ մանրամասնորեն շարադրվում է արևմտանայ տարբեր հասարակական-բաղաբական հոտանքների, դատակարգիլի ու խափրի վերաբերմունքը Հայկական հարցի և նրա լոմման ողիների նկատմամբ: Մասնագորթապես ցոյց է աքվում, որ թեև միևնույն խնդիրների արձարծման, միևնույն նպատակների իրագործման առաքարեքում առկա Այն հակոտնյա մոտեցումներ, դրոնք նեանամբ Այն տարբեր դատակարգելք շաների, սակայն հայրենասիրության, հայրենիքի գարափարի հուքի վեա առեղծվել էր շաների ոչոչալմի մերձեցում: Հատկապես ուշագրավ է նեղնանեի կողմից արևմտանայ և ոտասուայ բաղաբա-

ազիայի մտեղամտերի բացահայտումը ազգային-ազատագրության ու հաջեմից ստեղծելու խնդիրներին:

ՔՆԼ Քաղցինի կոնգրեսում Հայկական հարցի բնման հանցնացել է հայ նախնե-րգավորական շրջանի և խորհրդսահայ պատմագիտության սննտոն հետաքրքրության առարկաներից մեկը և այդ խնդրի մասին ասելու նմ գրադի բանակությանը ուսումնա-վիրություններ, սակայն Ջ.Վիլյամսոնը, ի տարբերություն իր նախորդների, հարցի բնույթումը կատարում է կոնգրեսային մեղ, խորամուխ լինելով եվրոպական դի-վանագիտության գրքադ, ստրատեգիական նշանակություն ունեցող տեսակետերի մեջ, պակաս կարևորություն չտալով նրա տակտիկական թաղերի ներբրանցներին, այդ բոլորը ընկնելով իրենց փոխկարգակցության մեջ: Նա բացահայտում է իրարար-ծությունների այն ներքին դրսևարտումները, որոնք պատմաու հանդիսացան, որ-պեսզի Քաղցինի կոնգրեսում ինգերիալիստական տերությունները համահարմրեն Անգլիայի կողմից մեակերգված տեսակետների շուրջը՝ Ռուսաստանի հարցանակի աղյուցներեն ի չիք դարձնելու, Հայկական հարցը մեղենելու և պաղմնական ժողո-փարդների իրավունքները բնարարելու ուղղությամբ:

Կանգ ստեղծելով Քաղցինի կոնգրեսում Հայկական հարցի ժախտղման բուն պատ-ճանների վրա, եղեինազը իրավացիորեն նրանցից կարևոր է համարում հայ ժողովր-դի ազգային-ազատագրական շարժման, զննված պայքարի և հաղթարական ուժի բա-ցակալությունը: Պատահական չէ, որ կոնգրեսից հետո իր հազարող կորցնելով եվրո-պական տերությունների նկատմամբ, արևմտահայությունը որչաում է ապավինել իր սեփական ուժերին՝ գարկ տալով ազգային-ազատագրական պայքարին: Սուրբյն դրա կողմին շարունակում էր իր գյությունը պահպանել եվրոպական դիվանագի-տության օգնությանը բողրական լոնդ բողափելու և սեփական պետականություն ստեղծելու մտայնությունը, որը դժբախտարար դարձավ հայ ազգային ու ազգայնա-կան կուսակցությունների հիմնական գործկակերպը, և որը ոչինչ չոփնց ու չիք կարող սալ հայ ժողովրդին, բազի նոր տարտպանքներից ու հուսախաբություններից: Ան-լին, այդ գիծը, սկսած Քաղցինի կոնգրեսից, ճակատագրական նշանակություն ունե-ցավ հայ ժողովրդի համար, որովհետև բողրական տերությունող շրջանները վերջ-նակամասքա որդեգրեցին Հայկական հարցը հայերին իրիկերազնա ոչկուսցներու ճա-նողարիով լոնդաու ժրագիլը, որի կիմըրը դեկ հայաչալ «արչամուտ սուրբան» Աբրալ Համիլ II-ը, և որին 1915թ. հոկտերական տարում վերականգնող ղեկին իրիկերազնակամնե-րը՝ բաղբարտասական մեներով բնագրեցելով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը:

Աշխատարշումում եղեինազը չի անդրադարձնում 19-րդ դարի 80-90-ական թր-արևմտահայության դրության և Հայկական հարցի նիլազգային արժարժումների խնդրին, խտտամաղով այդ հարցերին անդրադարձնալ հետագայում, սակայն նաչա-տակամարժար կեննեք բեկուղ և ընդիանող գծերով բնուրազելի կիլյալ ժամանա-կաշրջանում Հայկական հարցի հանգուցային պրորիմները: Այնուհետև, աշխատու-րյունը գրալիորեն կշաննեք, երն եղեինակն ակնի հանգամանորեն անդրադարձար հայ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ եվրոպական դիվանագի-տության բոնադ դիրքին:

Ինչպես Աշեցիք, հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանի բերև ոչ մի հարց այն-
քան մեծ ուշադրության ատարվա չի հանդիսացել, ինչպես խնջառ ատարվա պետի-
մը: Հետևաբար, հեղինակը ճիշտ փարձած կլինե՞ր, եթե տար գրականության տես-
քյուն, շնթերցողին ներկայացնելով հայ և օտար հեղինակների այդ ուղղությամբ կա-
տարած ժամանակաշրջանները:

Ձկերակոյանի ժամանակաշրջոյունը համպեցնում է այն եզրակացոյթյան, որ
հայ ժողովրդին սրջնաբական և ազգային ազատագրոյթոյուն կարող էր բերել և բերեց
կին աշխարհի դեմ ոտատատանյան հեղափոխական պրոչետարիատի հաղթման
պայքարը, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխոյթոյունը հայ ժողովրդին ոչ միայն փրկեց չի-
փրկական քնաշնորամից, այլև հնարավորոյթոյուն ընճնեց տեղեկա ազգային հա-
փաքամմոյթոյուն և կերտեա հայրենիք:

ՀԱՐԵ ՏԱՏՈՒՅԱՆ¹

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ²

Կան գրքեր, որոնք լայն հետաքրքրություն են առաջացնում, երբ դրանք վերաբերում են մեր ժողովրդի պատմությանն ու ճակատագրին: Այդպիսին է պատմական գիտությունների դոկտոր Ջոն Կիրակոսյանի «Բարձրագույն դիվանագիտությանը և Հայաստանը» աշխատությունը: Նրանում էլիմնականում շոշափում, մեկնաբանվում են հայության մտապար աճը 19-րդ դարի 70-ական թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններ, դիվանագիտական իրադարձություններ, որոնց հետևանքներից իր հետք բողեցին մեր հետագա ողջ պատմության վրա:

Անշուշտ, ոչ միայն բնության առարկա հարցն է կարևոր, այլև նրա լուսարամունք, պատմագիտական ժառանգումը, որով այն ներկայացվում է: Այդ տեսակետից բարեկեցիկ հետազոտողի տրնության արժանիք է ներկա աշխատությունը: Ուշադրություն են գրավում արդարների հարստությունն ու բազմազանությունը, որոնց դնել է հեղինակը առարաջառած խնդիրը կատարելու: Ռուսներն, անգլիներն, ֆրանսիներն, գերմաններն, թուրքներն, հայերն 224 անուն գիրք ու տարբեր բնույթի հրատարակություններ, արխիվային նյութեր, որոնցից 82-ը հայերեն: Պատմաբանն այդ տեղից օգտվել է պատմական ճշմարտությանը հավաստարիմ մնալու մտահոգությամբ:

Խոսքը մի այնպիսի շրջանի մասին է, երբ դարեր շարունակ Օսմանյան կայսրության դաժան լծի տակ հեծող հայ ժողովուրդն ասիք էր տալիս իր դատն ու հարցը զննելու միջազգային դիվանագիտության սեղանին:

Հենց այդ առիշությանը էլ իրենց խնդրական զննքով և տրքյանք գրքոն են հայության բարեկամներն ու բյնամիները, միջազգային դիվանագիտության ներկայացուցիչները:

Օսմանյան իշխանությունները դարեր շարունակ մնչեկ են իրենց ներակա ժողո-

1 Տառության Հանն-Ձափկ Մամկեի (1911-90), Խառարակական գրքիչ, Խրատարակախոս, Ջրանվառի Դիվանություն շարեման հայերեն կազմակերպությունների ղեկավարներից, Հայ Ազգային ճակատի էլիմնախիշիչից, «Հայ ճակատ», «Ժողովուրդ» թերթի խմբակիչ, Նալբանդարձիկ է 1947 թ., աշխատել է Հայաստանի Խաղտնառառարակություն:

2 Տառարակ Հ. Պատմագիտական արխիվային աշխատություն // Հայերենից շայն - 1979. - 21 գիտքագրի:

վերջիններին, մասնավորապես քրիստոնյաներին: Նրանք մի խմբական տանջադանի էին վերածել Արևմտյան Հայաստանը, դաժան հետևողականությանը կեղևեղմ էին հայ գյուղացիությանը, աշխատավոր ժողովրդին՝ ձգտելով վերացնել նրա ազգային ինքնությունը: Ծուրման այդ քաղաքականությանը տիրողներն իրականացնում էին կրով ու սրով, քանի որ իրենց քաղաքակրթական մակաբարեկամ ու մշակույթով հետամնաց էին:

...Նշեցի թուրք տերերն իրենց համարելով «տիրապետող ռուս»՝ բարձրից էին նայում հայաստակ քրիստոնյաներին՝ նրանց համարելով «իլեմյից»՝ անբափ ցածր կանգնած եսկներ: Հենված միջնադարյան կոպիտ բոնության աժին, նրանք քրիստոնյա նախապետներին գրկել էին ամեն տեսակ իրավունքներից՝ նրանց համարելով «ռալաններ»:

Բռնելով այս իրողությունը հաստատող թագմարիվ ու թագմաձմի փաստեր՝ աշխատության հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես պատճառվան, սոցիալական օրենք-տիվ իրավիճակի հետևանքով հակառակորդն ու լուսիտն են անսպասելի օտմանյան հետամնաց, հետադեմ կարգ ու արքի և նրա ընդ տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների միջև: Մանր է եղել կեղերվողների, ճշվողների վեճակը, քանի որ, ինչպես գրել է խորհրդային թուրքագետ Երեմենը 1972 թ. լույս տեսած «Թուրքերի ծագումը» գրքում, «թուրքերը 19-րդ դարի անթուր ընթացքում քրիստոնյա ազգություններից ետ էին մնում ոչ միայն սոցիալատնտեսական և կուլտուրական մակարդակի, այլև ազգային ինքնագիտակցության գարգալման ատմով»:

Ուրեմն, Օտմանյան կայսրության եղևաբարեան թե փորքապիական մտկոմ ծագված ազգային-ազատագրական շարժումը անսպալմանական էր՝ ողջված ախատակետական հետամնաց բնատիրության դեմ:

...Աշխատությունում բնութագրվում են նաև հայության տարբեր դասակարգերի, խավերի ներկայացուցիչների դերն ու տեսակետները պաշտարի տարբեր հանգրվաններում:

Ռևութագրելով հայ ազգային-ազատագրական շարժումը որպես Օտմանյան կայսրությունում տիրող ստնտեսական, քաղաքական դաժան պայմանների բնական ծնունդ, անսպալմանական երևույթ, գրքի հեղինակը քննադատում է թուրք պատմաբանների կողմից նրա ճշմարիտ բնույթի աղակադումը և կեղծումը:

«Այսօր էլ թուրք պատմաբանները բանք չեն խմայում ժխտելու Հայկական հարցի ծագման ու զարգացման օրինաչափությունը», - գրում է նա:

Որպես կանոն, թուրքական նրատարակությունների գլխավոր թիրախը Ռուսաստանն է, նրա արեհեյան քաղաքականությունը, որով պայմանավորվում է Հայկական հարցի այս կան այն դրսևորումը:

Հայ ժողովուրդն իր ազգային ոգրումների ընթացքում ազդեցություն է կրել, ոգեշնչվել է Բաղկանյան երկրների ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարից, որին նկրուկ կանգնեց Ռուսաստանը: Հանրամայտ է, որ Բաղկանների պաժեճական ժողովուրդներն իրենց նվանած ազատության, ինքնուրույնության համար մեծապես պարտական էին Ռուսաստանի ոգնությանը: Փաստ է, որ նա իր գրաված

ղիցքով, իր գեներով նպաստում էր այդ ժողովուրդների ազատագրությանը, աստիճանաբար: Հարուստ ու անմիտնելի փաստերով ցույց է աբխիմ, որ նույնքան նպաստավոր է եղել Ռուսաստանի ղիցքը հայրության ազատասիրական ձգտումների նկատմամբ:

Գրքում հանգամանորեն քննարկվում են հայոց ազատասիրական ձգտումների, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցի նկատմամբ ոչ միայն Ռուսիայի, այլև արևմտյան տերությունների՝ Անգլիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, բիանարկյան Գերմանիայի ունեցած վերաբերմունքն ու ղիցքը:

Ազատ ու անստարկելի փաստերի յույսի ներքո գիտնականը ցույց է տալիս, թե ինչպես գաղափարասերական Անգլիան, ելնելով Ռուսաստանին հակադիր իր շահերից, հետևողական մի քաղաքականությամբ նկարել էր կամզնում Օսմանյան կառավարությանը՝ սրաշտարակներով նրա անբաժանելիությունը, օսմանյան հետադեմությունը:

Աշխատությունում վերաբերվում է Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Ն.Մարտենսի այն պնդմանը, որ «Անգլիան գրգռում էր քաղաքակրթության ու ճշմարտությանը դեմ, հանդես գալով Օսմանյան կայսրության «ստիպական աղետության», «կամայականության և հանցագործությունների պաշտպանության»»: Քաղաքականություն, որ ուղղված էր հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների և պաշտարի դեմ: Նման նենգ ու շահախնդ կեղծածրին աստվել կամ նվազ չափով տուրք են տվել, արակցել պրևնուդյան մյուս տերությունները՝ Ավստրո-Հունգարիան, բիանարկյան Գերմանիան, Ֆրանսիան...

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի, տասնվեց հարյուրամյակի հետևանքների, Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրի, Քեղդիմի կոնգրեսում նրա փրկանայնան, ժառանգելի դիվանագիտական հարաբերությունների, աստիճանաբար անգլո-թուրքական հարաբերությունների ներքին ծայրերի ուսումնասիրվածները ներքնակը համոզել կերպով ընդգծում է, որ արևմտյան տերություններից յուրաքանչյուրն իր շահադեմական նկատառումներից ելնելով՝ ծառայել է օսմանյան խաղաղիցի ազատության պահպանմանը, նպաստել նրա ստեղծմանը աստիճանաբար քրիստոնյա, ազատության ձգտող ժողովուրդների, հասկանալիս հայ ժողովրդի տարկացմանն ու տառապանքների տեսականացմանը:

Գրքում նշված արդյունքներից մեկի՝ «Հայրական ճղմանից» գրքի ներդրանակ Մուշեղ արքեպիսկոպոստ գրել է, թե՛ «...1870-ից 1877-ը, կրկ տակալին ո՛չ հայ ներափոխություն գոյություն ունի, և ո՛չ հայ կամախոր կրկնաշտյան ստեղծանակլին մյուս, հայրական բնաշտարի ծրարկերը գործադրության էր դրված արդեն: Այդ բժանակներում պատրաստված տեղեկագրերը, փակերական ու փաստագրի, ցույց կուտան, թե թալան, ստիպական, մարդասպանություններ առկալական դարձած, պետականացած իրողություններ էին»:

Հայ ներքնակի գրածը հաստատվում է թուրքական սրաշտնական արդյունքից կատարված ներքերումով 1869 թ. Ցուաղ փալան իր ժառնց մի բանի օր ատաղ, սուլթան Աբդուլն ևերկալաղացած քաղաքական կտակում գրել էր. «...Օսմանյան կայսրությունը փասանցի մեք է... Մեր հայրերի գրքում անբժանելի մխալները (ինա՛) քրիստոնյա-

ներին չվերացնելը, նշում է Ջոն Կիրակոսյանը) այսօր մեզ դնում են չափազանց տազմասարսի կացության մեջ»:

Հայաստակ քրիստոնյաներին, հասոկապես հայերին ոչնչացնելու միտող դաժան քաղաքականությունը ձեռող փաշայի այդ մտքի գործադրումն է եղել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտն ու նրանից հետո:

Այս պայմաններում էր, որ տեղի էր ունեցել 19-րդ դարի հայոց ազգային գաղթոնքը: Հանդես էին եկել նրա գաղափարախոսական փողիարները, տեղիով հայ ազգային-ազատագրության կազմակերպությունները: Խոսելով իրեն գրադեցնող տասնամյակի մասին, գիտնականը նշում էր, որ՝ «1871-72 թվականներին Վանում հիմնված «Միաբայան ի փրկության» գաղտնի ընկերության կոչում ապավում էր, թե ոտնաձայրվում է հայի պատիվը, պղծվում եկեղեցին, անանգվում են հայք ու աղբիկներ, «Մեր ազգության սերունդը զննել կգնմին», որ՝ «կամ պետք է մեանի և շտանել այս սարսափելի վիճակը և կամ վերականգնություն ստանալ ի ծոց հայրենյալ»:

Հարուստ տվյալների յուրաքանչյուր տեսակ ընտրազգրվում են պահմասեսայ և արևելահայ իրականության մեջ արտահայտություն գտած ազատասիրական գաղափարները: Գրքում հասոկապես տեղ է հատկացվում այն ժամանակվա Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի, Խրիմյան Հայրիկի գործունեությանն ու դերին՝ Հայկական հարցի ղեկամագիտական արժարժան, նրա բարձրագույն գործում ազգային, ժողովրդական զանգվածների դիպրեկի յուսաբանմանը: Այս հարցերին անդրադարձանալու է, որ Ջոն Կիրակոսյանն այնպես աղբյուրներից բերված բազմաթիվ վկայությունների հիման վրա գրում է, որ՝ «նոր թափ էր ստանում այն մտադրությունը, թե հայ ժողովուրդը թուրքական տնտեսականության ծանր քննից կարող է փրկվել միայն Ռուսաստանի օգնությամբ, միայն ռուսական դյուշի մեջը»:

Անա թե ինչու 1876 թ. վերջերին Ազգային ժողովը քննարկեց Ռուսաստանին դիմելու և քարենթադրումների համար նրա օգնությունը խնդրելու հարցը: Մշակվեց մի փաստաթուղթ, որն ուղարկվեց Էջմիածին՝ կարողվելու ճանաչվել «Դեստեքուրեզ հասցնելու համար»:

Խոսում էլչաստակումներով ընթերցողի ուշադրությունն է նշանակվում այն իրողության վրա, որ ռուսական իշխանությունները, ղեկամագիտությունն ու հասարակական կարծիքի տարբեր օրգանները հետամուտ են եղել հայ ժողովրդի վիճակի բարելավմանը, թուրքական բռնատիրությունից ազատարկմանը:

Մակայն ղրան ամեն կերպ հակադրվում էր Անգլիայի Ռիչմոնդիլի կառավարությունն իր Լիչադը դեսպանով, արտաքին գործերի մինիստրով, հայոց համար նպատակավոր Սամ-Ստեփանոյի պայմանագրի վերանայման քաղաքականությանը: Ինչպես այս երկրում ցույց է տրվում, Հնդկաստանի, Տրապիզոն-Պարսկաստան անտարական ճանապարհին տեղ լինելու, Թուրքիայում, Միջերկրականում իր դիպրեթի անդազնրման միտումով՝ Մեծ Ռիխանիան թե ու ջիկունք էր կանգնում սուլթանին, նրանից զիջումներ խլում՝ Եգիպտան ու Կիպրոսը: Աշխատությունն յուրաքանչյուր էր սփռվում Անգլիայի և նրա գործակից Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի ղեկամագիտական մեքենայությունների, Ռուսաստանի դեմ ամենակերտելի

պատերազմի սպառնալիքի վրա: Այդ բարձր շնորհիվ՝ հասնելու համար Ման-Ման-Ֆանդի ետնամայնագրի 16-րդ հոդվածի փոխարինմանը Հայրական հարցը բարդ Քեղցնի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածով, որի առնչությամբ Երիմյան Հայրենց լուրից - Իր-րե շեքեիի՝ հայրենի պատմությունը: Իր ծգտուն իրականացնելու համար, փնչն կոնգրեսը Անգլիան կանգ չի առել նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի -ինքնավարության- կեղծ ծրագիրը ներշնչելու սուցանական ու հայրական որոշ շքանակների՝ հայերին ու Հայաստանի Ռուսաստանին հակադրելու հետին մտքով:

Ընթերցարդին ներկայացվող գրքում հանդիպում պայքարում են ստական ու անցի-ական և ընթանալու արևմտյան դիվանագիտությունները: Ռուսաստանի հարցա-նակը, տրամաբանորեն կարող էր չինչ հայության հարցանակը: Գեորգիապոլս, հակառակը տեղի ունեցավ: Արևմտաքի ճնշման տակ՝ Ռուսաստանը հարկադրվեց տեղի տալ: Եստույնակցին հայ ժողովրդի ճնշումն ու ստակականը՝ հանգեղու հա-մար եղևեղն:

...Ձան Կեղևեղյանի աշխատությունը լուրջ ներշնչում է ռուս և հայ ժողովուրդին-րի բարեկամության ուսումնասիրության, հայ պատմագիտական գրականության մեջ:

Այս գիրքը կարևոր նշանակություն ունի ստեղծագիտու հայության անցյալի վրա լույս ափանջելու, պատմության իրողությունները, նրա դասերը ճանաչելու առումով: Այս գրքին, անշուշտ, լայն հետաքրքրություն կստացանքի արտերկրի հայության մեջ:

Աշխատությունը նրկորդ գեղըրը նվիրված էլինի 19-րդ դարի 80-ական թթ. իրադար-ժություններին:

ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒՍԱՆՅԱՆ¹

ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ²

Դարեր շարունակ բնակալների լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի արևելյան հատվածին փրկեց Ռուսաստանը՝ 19-րդ դարի 20-ական թթ. Արևելյան Հայաստանը ազատագրելով շահական Պարսկաստանի տիրապետությունից: Հայ ժողովուրդի մյուս կեսը՝ նրա արևմտյան հատվածը, ամբողջ 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներին է՛լ ազնի կատարի հաղածանքների, տեղահանությունների ու կոտորածների ենթարկվեց Արևմտացի ինգլիսիստիստական տերությունների հովանավորությունը վայելող բարբարոսական Օսմանյան կայսրության կողմից:

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական սրայարդ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին քնակոխեց հակաֆեոդալական, հակաբուրժուական պայքարի նոր փուլը: Դրան մասնավորապես նպաստեց բազմամյան սլավոնների հակաբուրժուական սրայարդի նոր պտրկումը, արևելյան ճգնաժամը և 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: 1870-ական թթ. պատմական բազում հանգամանքների բերումով գոյել վկայ ստացավ ռուսական զինքի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու ձգտումը: Այդ շրջանում ամբողջ խղճությամբ նորից դաստիարակեց հայ ժողովուրդի ուսանական կրթնորոշումը:

Սակայն Արևելյան հարցի շարքը ծափալված անճեղում մրցակցալարում որդալեի ու վճռական էին հանդես գալիս եվրոպական մեծ տերությունների կատափարությունները, արևմտասկիզբական դիվանագիտությունը, որոնք իրենց գաղութատիրական, նվաճողական քաղաքականությանը խոչընդոտում էին բուրժուական կայսրու-

¹ **Մարտիական Նորոցք Բարձրագի** (ծնվ. 1935), պատմաբան, քաղաք, պատմական գիտությունների դոկտոր, աշխատել է ՀԼԿԵՄ մարմիններում, ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտում, «Առաջընթացն Հայաստան» օրաթերթում, «Հայքից» միավորման գլխավոր անդամ, ինժեներական տեխնոլոգիաների՝ «Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման սցենարները» միջինդաստիճանական հայ պատմագրության մեջ, «Մանկան Հանուն»-ի պատմագիտական հարցաթերթը, «Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ»:

² **Մարտիական Ն. Արժեքավոր աշխատություն // Մոզեբական Հայաստան (տարեկրթ.)**, - 1979, 19 մայիսի:

բյան մեջնամ ժողովուրդների ազատագրմանը։ Արևմտահայերի վրնակի բարենբազման, քորբական տիրապետությունից ազատագրվելու հարցը՝ «Հայկական հարց» մեակներումսր մուտք գործեց Միքազգային ման բազարականությունը որտղ, դարձավ ղխանագիտական ղխանագիտությանի տարերև, և նրա լուծումը լուծվեց միգրետական ախտանություն և հակաարքունների ուսույնում։

Հնրերցուի ուշագրությանը մեղիայագվու իր նր մննապության մեջ¹, պատմական գիտությունների պնրոր, պրոխնար Չեռ Կիրակությանը վեր է հանել և լուսարանել միքազգային իրագրության, թարգմախ մերջին ու արտալին կաշտության հանգոցային այն պերլներեը, այն իրմնական ղխների ղխապքն ու ղխների պրմունությունը, որոնը առաջել առնչվել են արևմտահայերի բարբարական հակաապրին, Հայկական հարցի շտրչը ժողովական ղխանագիտական գրմութրքուններին։

Կանգ առնելով Արևելյան հարցի ժագման պատմություն, բախանյան ժողովուրդների 1875-76 թթ. ազգային-ազատագրական պաշարի վերնցի, քորբական ղի դմ մուսիպաչուն, Հերզեզավմաչուն և թարգարիպաչուն ժագամ ազատագրությունների, պրվոնական ժողովուրդներին Ռուսաստանի գալլ տվամ օգնության, հայ ժողովրդի ախանդական ուսուական կողմնորդման ներ վառի և բազմաթիվ այ հարգերի վրա, պատմարանը արեելյան ճգնաժամի պրվին միքազգային ղխանագիտության պրմութրքունների ղիմի վրա մախապատրաստում է ղխրդաղին՝ առախլ պրլին ղխկաղելու արլին իսկ ղխանագիտական պրմաղմման իսանմարտը մուս Հայկական հարցի հետագա ղխապքը։ Գրլի մննապաչուն արմանիքներեից մեկն այն է, որ հերմակն առաղին աճական շրքանաության մեջ է դրել նոր, մասնաղբրապես ուսուական և օտար, տակալին յօղաաղբրված աղբրները։

Փաստական հալտաու նրաի վրա հերջնակը աղբրախ և դարմում այն ղխարքյունը, ղի ղխչախ 1877-78 թթ. ուս-բարբական 10 ամիս տևած պատերազմ ղխապքուն անգլիական կառավարությունն աճն ղխ ամում էլ սուքրանական թարլիսալին հալտարքյուն աղբրաղելու համար։ Գրքում պարզորղ երևում է սուքրանական կառավարության պրմաղրած ղանրելի նարառաղ՝ կանխել պրվոնական ժողովուրդների օրինակով հայկական շրքաններում հասունաղղ ազատագրության և ղխնափարության սուանապարքունների։ Ել կր 1877 թ. երկրորղ կնան պարղ դարձավ, որ քորբական բանակի արտարքյունը ղի՝ Բաղխաններում և ղի՝ ախական թարգարաչում իրագրության է, սուքրան Արղու Համիղղ լուրղ ղանրելղ գրմաղրեց ֆրկելու օմանյան պետականությունը օրիասական կրմանումից։ Եղ դա նրան հարղելց, եղ լուպական տրթարքունները, մասնաղբրապես՝ Անգլյան, այլ տեսակերեց մն ժաուարքյուններ մասուղբեղին Արղու Համիղին։

—Մն ինուաղբրրությանը են կարպագված ղխանագիտական մերլին պաղարով հաղեղված այլ ժամանակաշրքանին միջրված էրեղ, ժամանակաշրքան, կր անգլխական, ախարու-հունգարական կառավարությունները աղբրով գրմութրքուններով

1 Կիրակության Ջ. թարմունական ղխանագիտությանը և Հայաստանը (19-րղ դարղ 76-ական թթ.) - Ս. Հայրատում, - 1978:

նպատակ էին հետամտում թողը միջոցներով կանխել ռուսական բանակների հարձականքին համապատասխան Ռուսաստանի քաղաքական և դիվանագիտական վերընթացը: Ինտրիկ, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը հետո էր հայերի ձգտումներն ու փանկությունները (այն է՝ Ռուսաստանի օգնությամբ սարսափարկել թուրքական լծից և վերամիավորվել արևելահայերի հետ) արտահայտելուց: Սակայն, պատմական տվյալ պայմաններում, հայերի համար դա նպատակաւոր էր թեկուզ և այն պատճառով, որ, ըստ պայմանագրի, թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր մինչև ռուսական զորքերի հեռանալը, Հայաստանում տեղական պահանջներից յխող բարենորոգումներ աճեցկացնել և հայերի ազատագրությունը պաշտպանել, որը, անկասկած, դրական նշանակություն կունենար հայերի համար և կընթերցաներ նրանց վիճակը: Բայց 16-րդ հոդվածն իսկ մնաց թղթի վրա, որովհետև 1878 թ. հունիսի 13-ին, Քեռլինում, Քիսմարլի նախագահությամբ գումարդից Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչների կոնգրեսը, որը վերանայեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Քեռլինի կոնգրեսը Ռուսաստանին զրկում էր իր հարթանակի շատ պտուղներից: Այստեղ վերանայվեց նաև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը, որը փոխադրվեց 61-րդ հոդվածով:

Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի 16-րդ հոդվածը Քեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածով փոխարինելը նշանակում էր հայերին հետաքրքրած խնդիրների լուծումը վերցնել Ռուսաստանի ձեռքից և համեմել եվրոպական տերությունների տնօրինությանը, Հայկական հարցը Օսմանյան կայսրության ներքին խնդրից՝ ռուսական զինքի հարթանակի շնորհիվ Ռուսաստանի հովանավորությամբ լուծվելու հնարավորությունից, վերածվում էր միջազգային հարցի, որի համար պատասխանատվություն էին ստանձնում, եղաչխիքներ տալիս պայմանագիրը ստորագրած եվրոպական տերությունները: Պայմանագրի 61-րդ հոդվածում չէր հիշատակվում Հայաստան անունը, խտվում էր միայն հայաբնակ շրջանների մասին: Իսկ որո՞նք էին այդ շրջանները, որտե՞ղ էին սկսվում և ավարտվում դռանը, ինչպիսի՞ քաղնորոգումներ էին իրականացվելու այնտեղ, այդ մասին ոչինչ չէր ստված պայմանագրում: Անեն ինչ ճակեկազմված էր տարտամ և ատածակամ: Միս թե ինչու կոնգրեսից ամմիշապես հետո սուլթան Համիդ իր ստաջնակերթ խնդիրը համարեց հետևողականորեն ի ճիգ դարձնել «հայաբնակ շրջաններ» հասկացությունը կամայականորեն վերանելի վարչական շրջանները: «Քեռլինի տրակտատը, - գրել է ակադեմիկոս Վեփուստովը ԽՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստր Ա.Գրոմիկոյի խմբագրությամբ հրատարակված «Դիվանագիտության պատմություն» - գրքի երկրորդ հատորում, - հայ ժողովրդի զգալի մասը թողեց թողքերի լծի տակ: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ դուշունը ճակատագրական եղավ թուրքահայերի համար, այն նրանց մատնեց Դիվիզիական ոչնչացման»: Հիրափի, Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան ամեն կերպ խոչընդոտեցին Ռուսաստանի գործուն մասնակցությամբ արևմտահայության բարագրական դրության բարելավմանը: Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի կենտրոնորձման շնորհիվ կապակովներ

հայերի կիցկրական գոյությունը, կստեղծվին զարգացման համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ:

Սակայն խնդրի նման բոժոսը անհաջիչ էր ինգլիզալիստական Արևմտացի պապներին, միջպետական ախրամության շահախնդրություններին: Հին ու նրբահայտ նյութերի նարտակածարմար և հնուտ օգտագործմանը պրոֆեսոր Ջ.Վիլհալմայանն ընթերցողի սոցի բացում է աշխարհի վերաբաժանման, նոր գաղափարների նկատման համար գտեհմարտի բռնիված մեծ տերությունների հանդավոր զիվանաչատրյան խարտափաներնըց նաև Հայկական հարցում: Բեռլինի կոնգրեսը Հայկական հարցը դարձրեց մեծ տերությունների շահերի հետ կապված մի հարց: Նրանք խարում էին, ինչպես բոլոր փոքր ժողովուրդներին, այնպես էլ հայ ժողովուրդն և նրան գրեթեբրում իրենց գիշտուիչ ինգլիզալիստական շահերի համար: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, մեծ տերությունների համար Հայկական հարցը սոսկ միջոց էր՝ ցանկացած ժամանակ Օսմանյան կայսրության գլխին մտրակը նունչու, նրա ներքին գործերին միջամտելու համար: Նրանք փաստերի լեզվով ներկանակը բացում է նեռապա այն խարդախությունների վարագույրը, էքր նույն ինգլիզալիստական տերությունները 1915 թ. ոչ միայն շարապանեղին արևմտահայրությանը բողբուկան վանդալների հարձակոցի, այլև իրենք անմիջական մասնակից դարձան արևմտահայրության համապարփակ ոչրեղաբրյան:

20-րդ դարի սկզբից հայ ժողովուրդի ազատագրությունն ու փրկությունը արժանեղին ռուսական պրոլետարիատի, նրա ներգաղտնական մարտերի ու հարբանեղի հետ: Միայն խորիրդային իշխանությունը հայ ժողովուրդին հնարափրություն աղեց Հայաստանի արեհեղան հատվածում կերտել իր նոր հայրենիքը՝ վերամեղված խորիրդային Հայաստանը:

ԳԵՎՈՐԳ ԼԱՆՇԷԱՐՅԱՆ¹ՉԵՐ ՇՆՆԳՅԱՆ 50-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ²

Պայծառ բարեկամ Ձեռն Կրիստոսյանին

Լաճա, մեղողություն եմ խնդրում, որ ուշ եմ իմացել ՉԵՐ ծննդյան 50-ամյա հոբելյանի մասին:

Ի սրտե և բերնորեն շնորհավորում եմ:

Հիմա Դուք ազնիվ ամբողջական և լիակատար կերպով եք մերկայանում աշխարհին ու մարդկանց:

ՉԵՐ կյանքի ուղին Դուք անբաց հպարտ արժանաբարտվոթյանը, զովարարյունները՝ փորձությունները հաղթահարելու ճանապարհով:

Լինելով ուժեղ, կամային բնավորությամբ ինքնատիպ և խիզախ անհատականություն, Դուք միշտ աչքի եք ընկել կոսկրոտ հայրենասիրությամբ և անձանգիտ որոնումներով: Անշեշտ եք պատժում հայրության գլխավորները, ինտելեկտուալիզմի ոգին: Անգիշտ եք, ցնցվող, բողբոջ, բայց միաժամանակ սիրատուս բարություն ու քչքչանքով լի, մարտի ու վեհորեն ազնիվ: Միշտ աշխատել եք զգալ մարդկանց ստատույանի իմաստը և մոտ եք եղել նրանց պռնիքին: Դրա համար էլ մենք ՉԵՎ զգում ենք մոտերսիկ անմիջականությամբ, ազնվությամբ, որոշիտությամբ ու ստազնաբով: Մենք ՉԵՎ ճանաչում ենք մարդու համեմալ ունեցած պիտով ու հարգանքով:

Ունենք մուղարարական ոգի և զննական մեծ վաստակ: ՉԵՐ շնորհակալ գրքուհեությունը արժանի է հիացմունքի և երախտագիտության:

Մեզ համար Դուք անառարկելի հեղինակություն եք: Այլ հեղինակությունը ՉԵՐ անցած կյանքի ուրիւ այնպիսի մի համրագումար է, որը, գոյանալով հինգ տասնյակ տարիների գոմարկիներինք, պատկատանք ու հարգանք, սեր և վաստություն է տեղեղեղ, անբողբոջելով ՉԵՐ բարոյական ոգին և գործելու կատարարյունը:

Մենք ՉԵՎնից սովորում ենք իմաստություն և խորհուրդ: Իսկ 50-ամյանը ՉԵՐ

1 Լաճաբայան Գեորգ Մաթթեկի (1917-2003), ՀԽՍ Լեյտենիտյանը շրջանի ստալին բարոյար (1961-80), ՀՅՍՀ ԳԽ պատգամաւոր (1955-59, 1963-85):

2 Ձեռն Կրիստոսյանի անձնական արձիվ: - Լաճիակ Ձեռն Կրիստոսյանին, Լեյտենիտյան, 1979, 25 մայիս:

մարդկայնության մեծ խղճություն է: Դա այն խղճություն է, որ Դուք կտարժած եք մեր մեծագործ կոտակցության, մեր հայրենիքի հետ, աշխարհի մարդկանց ու կյանքի հետ հավաստարմության, հարազատության, մտերմության ուղի շրջադրվ:

Փառք Չեզ և Չեր անցած 50-ամյա փառափոխ ուղին:

Քուղ լուսավոր լինի Չեր երկրորդ 50-ամյակը:

Նորին սիրով և հարգանքով:

РАФФИ КОНДАКЧЯН¹

ЦЕННАЯ МОНОГРАФИЯ²

За последние годы советская армянская историография обогатилась многими работами, в которых глубоко и всесторонне исследуются наиболее сложные вопросы истории освободительного движения армянского народа против военно-феодалного деспотизма Османской империи. Несколько таких работ принадлежат перу профессора Дж. Киракосяна.

Издательство "Айастан" выпустило в свет его новую работу "Буржуазная дипломатия и Армения", посвященную истории возникновения Армянского вопроса как объекта международной политики. В ней дана история Восточного вопроса с начала последней четверти 19-го века, русско-турецкой войны 1877-78 гг. и дипломатической борьбы вокруг влияния возможных последствий победы русского оружия на международную обстановку. Он обрисовал цельную картину международных отношений того времени, проанализировал обстановку, сложившуюся вокруг Армянского вопроса.

Когда Османская империя установила свое господство в Армении, Анатолии и на Балканах, культура земледелия, ремесла и торговли здесь находилась на значительно более высоком уровне, чем у кочевых тюркских племен, что привело к разорению экономики и культурных ценностей поработенных народов. Славяне, армяне, греки, грузины и другие народы подвергались жестокой материальной, физической и религиозной эксплуатации, насильственной исламизации и отуречиванию, что тормозило также процесс развития капиталистических отношений в самом турецком обществе. И все же, несмотря на это, последующее разложение турецкого феодализма, расширение внутреннего рынка и хозяйственной жизни открывают некоторый простор для развития

1 Կոնդակչյան Րաֆֆի Պետրոս (1927-92), արևմտահայ գիտնականների ընկերակց, աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ Երևանի պետական ինստիտուտում, երկնակամ աշխատանքայինները՝ «Քաղաքային նկարների շարքերի արտադրությունը Կրկնաշրջանի համալսարանում արևմտահայ տարիների», «Քաղաքային նկարների արտադրությունը Կրկնաշրջանի համալսարանում արևմտահայ տարիների»:

2 Кондакчян Р. Ценная монография // Коммунизм. — 1979. — 13 июля.

капиталистических отношений. Первыми переживают этот процесс народы Балканского полуострова и Армения. Это, в свою очередь, сопровождается пробуждением чувства национальной свободы, естественным стремлением к возрождению собственной государственности. Как писали К.Маркс и Ф.Энгельс: "...С развитием торговли, земледелия, промышленности, а вместе с тем и социального могущества буржуазии, начинался повсюду подъем национальной чувств, а раздробленные нации требовали объединения и самостоятельности".

Первоначально зари свободы взошла над овенной мифами и легендами древней землей Элады, которая весной 1980 г. будет отмечать большой праздник – 150-летие восстановления независимости греческого народа, полученной при всемерной поддержке России. Затем из-под османского произвола освобожден и болгарский народ. Именно в это время освободительная борьба армянского народа вступает в новую фазу. Вопрос его освобождения привлекает к себе внимание великих держав. Англия, Франция и Германия, каждая исходя из своих собственных империалистических интересов, использует Армянский вопрос в качестве средства давления на Турцию и противопоставление ее России. Россия, при помощи которой Восточная Армения была освобождена из-под шахского произвола, поддерживала освободительную борьбу армянского народа Западной Армении. В ходе русско-турецкой войны 1877-78 гг. Турция, несмотря на поддержку Англии и Франции, потерпела поражение как на Балканах, так и на Кавказском фронте, где армянский народ оказывал русским войнам всенеческую поддержку и помощь. Поражение Османской империи вновь поставило на повестку дня международной политики Восточный вопрос, а с ним вместе и Армянский, являющийся его составной частью.

Таким образом, впервые Армянский вопрос приобретает международно-правовой характер и становится объектом международной политики. Он обсуждается при подготовке договора в Сан-Стефано и благодаря усилиям русской дипломатии получает достаточно благоприятный оборот. Затем Армянский вопрос обсуждается и на Берлинском конгрессе. Международным отношением последней четверти 19-го в., особенно Берлинскому конгрессу посвящено множество работ на самых разных языках, с использованием материалов периодики, мемуаров и архивов. В своей книге Дж.Киракосиану удастся во многом дополнить ранее изданные работы, расширить тематические и хронологические рамки исследуемой проблемы, впервые ввести в научный оборот новые источники на европейских языках. Автор также впервые использовал материалы протоколов Константинопольского армянского национально-го собрания.

Одной из положительных сторон рецензируемой работы является то, что в

ней четко прослеживается вековая русская ориентация армянского народа. Важно отметить, что автор подробно анализирует русскую ориентацию также армии Западной Армении, переговоры западноармянских деятелей в России. В работе подробно исследуются усилия, предпринятые представителями западных армян как в столицах Европы, так и в Петербурге. Часть из них пришла к единственно правильному выводу о том, что только Россия стремится и может оказать действительную помощь Западной Армении.

Далее автор достаточно детально рассматривает антирусскую, антиармянскую и протурецкую дипломатию Западной Европы, развенчивает ее пустые посулы армянским делегатам.

Западноевропейская дипломатия проявляла "заботу" об Османской империи не ради нее самой, а в собственных империалистических интересах, вслестически препятствуя освобождению покоренных народов, в том числе и армянского.

Автор рецензируемой работы правильно отмечает, что различные классы армянского общества Турции преследовали разные цели в освободительной борьбе. В то время, как простые труженники стремились к освобождению родины от чужеземного господства и объединению с Восточной Арменией в рамках русского государства, константинопольские богатеи-торговцы смотрели на эту священную мечту через призму личного обогащения и наживы.

К достоинствам книги Дж.Киракосяна следует отнести также анализ слабых сторон освободительного движения армян и причин его неудач. На наш взгляд, помимо некоторых слабостей этого движения, отмеченных автором, следовало также обратить особое внимание на территориальную и хозяйственную разобщенность между отдельными областями самой Западной Армении.

Работу Дж.Киракосяна отличают конкретность и компактность изложения, логичность утверждений и выводов, литературные достоинства. Было бы желательно видеть ее и в русском переводе.

ՈԱԶՄԻԿ ԴԱՎՈՅԱՆ¹

**ՋՈՆ ՄԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ. ՄՇԵՑԻ ԵՎ
ՍԱՍՈՒՆՑԻ ՇՆՈՂՆԵՐՈՒ ԶԱՎԱԿ՝
ԽԻԶԱՍ ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ²**

Ձեռն Կիրակոսյանի նման պատմաբանները ժողովրդի գոյատևելու ուժն ու սխալներից ցավը կրում են իրենց պոսի մեջ, պարտում են, գտնում այն լուսավոր ճանապարհները, որոնք զորանալով սքեռի զրոսվոր փունջ կազմեն՝ լուսավորելու համար հետագա շարժման ճանապարհը: Աշխարհում ազդեցության սրբոտներն ընդարձակելու մեծ տերությունների ջրան գործունեության ժամանակաշրջանում փոքր ժողովուրդներն ու պետությունները հնարավորություն չունեն իրենց ճակատագիրը տնօրինելու ինքնուրույն եղանակով:

Մտքամակաճ Քրիստոսյանի բանակազության տակ կենտրոն քրիստոնյա ազգերն ընդգլտով, պայքարի ճանապարհով փորձելով մեղք բերել իրենց անբախտությունը, և այդ պայքարը տվեց իր ցանկալի պտուղներից բաղկանյալ երկրների, Հունաստանի հաճախ: Ռուսաստանն իր հզոր միջամտությունը պարզեց իջրև հռվանի իր սլավոն եղբայրներին, և այդ ուժի զեծ անզոր գտնվեց վաղուց մվանության կիրքն ու քաղաքակրթությունը: Դժբախտաբար, նայ ժողովրդին չվիճակվեց նման եղբայրություն չկարողացավ նվաճել իր ազատությունը նրանց մեղքից, ում միակ ճանապարհությունը նվաճելն է և առթվայնեց, ում միակ հզորությունը ուրիշների ստեղծածը ոչնչացնելն է:

Ահա այդպիսի գրքի անկանելի պայմաններում է, որ գրքով է նայ ճանապարհա-

1 **Կառլոսան Բազմիկ Կիրակոսի** (1864-1940), բանաստեղծ, երգ է Հունաստանի նայ կրթական և մշակութային միջոցում ճանապարհ, ՀԿՄ ճանապարհ, ՀՀ նորաստեղծ խորհրդարան, կրճատական երկերը՝ «Իմ աշխարհը», «Սափարների միտվ», «Մեղքանալ», «Յար ապր», «Մաքի բարբ», «Ռեքվեմ», «Ուղեքն հույ»:

2 **Կառլոսան Բ.** Ձեռն Մառտի Կիրակոսյան. մշակ է ստանդի ժողովրդի քաղաք լիբանոս պատմաբանը (1860-1940) 50-ամյան առիթով: - Կառլ (Քրիստոս), - 1979, - 1 տարվաներից, Մառտի (Քրիստոս), - 1979, - 11 տարվաներից, Արև (Կառլոս), - 1979, - 10 տարվաներից, Աշխարհ - 1979, - 3 տարվաներից, 27 տարվաներից: Մամ (Քրիստոս Արև), - 1980, - 9 տարվաներից, Արևաբար (Քրիստոս), - 1980, - 9, 12 տարվաներից: Կառլ (Հայկ), - 1980, - 15 տարվաներից:

նությունը, փորձել է նրա առաջարկել, համախմբել և իր նսնից տանել ազատագրած ժողովրդին՝ նորեն յույժ տալով ամնարկի հույսը կապելով մեծ տերությունների խղճին ու բարեգութքանը:

Պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանն իր «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտաժառանգությունը», «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը», իր առաջարկանով ու խնդրագրությամբ նրատարակված «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» բարձրաձայն էր հիմնավոր աշխատություններում ամաչառ պատմաբանի խղճով ու խիզախ հետազոտողի անարգել համարձակությամբ բանորոտ է հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը ժխտող փաստերը...

«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» աշխատության հրատարակումը արդար հուզումներ առաջ բերեց մտավորականության լայն շրջանակներում, արժանացավ բարձր գնահատականների՝ հենց միայն այն պատճառով, որ բուրժուական դիվանագիտությունն առ այսօր շարունակում է կազմակերպված ցեղասպանությունը ներկայացնել իբրև իբրև հենց ապրող ժողովուրդների փոխադարձ անհամագոյություն պատճառով առաջացած վնաս ու կորույթ, իսկ փաստաթղթերը հստակորեն ցույց են տալիս իսկապես ու մոլեռանդ բռնակալի անհամարժեքությունը՝ իսկական մարդկային սպրեյակերպ պահանջող, լուսավոր, ազատ կյանքի ձգտող ժողովուրդների հանդեպ: Իր քաղաքականությամբ մտավորականությունն իր պատմաբանին հուշում է այդ նրաշախի գրքի ամօրվա շարունակություն, որովհետև համոզն ցույց էր ցույց տալիս արտասանված ոչ մի բուրժուական խոսք չի կարող ժողովուրդներին ու պետություններին բերել այնպիսի ճշգրիտ համոզումների, ինչպես դա կարող են անել վավերաթղթերը:

Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության գլխավոր համաժողովի 1978 թ. աշնանը կայացած 33-րդ նստաշրջանի աշխատանքներին ԽՍՀՄ-ի կողմից, որպես խորհրդային պատվիրակության անդամ մասնակցում էր նաև ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Ջոն Կիրակոսյանը: Նրա գործուն գործընկերացը, հայկական շրջանակներում արդյունավոր հանդիպումները լիովին արժանավայել գնահատվեցին հասարակայնության կողմից, ինչպես Միայն Հայրենիքում, այնպես էլ Աֆյուրում:

Պիլանագիտական փաստաթղթերի, ինչպես նաև 1965 թ.՝ Հայոց եղեմի նկատմամբ իրավաբանական հրատարակված ու կարճ ժամանակում հայերեն և ռուսերեն վերահրատարակված Ջոն Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտաժառանգությունը» պատմագիտական ծանրակշիռ մենագրությունը անհրաժեշտ նպատակներին ցեղասպանության հարցի արդեականացմանը՝ միջազգային չափանիշներով, նրա բազմակողմանի քննարկման ու համապատասխան նպատակադրությունների հանգեցում, որովհետև այսօր էլ աշխարհի զանազան անկյուններում, քաղաքներում իրենց նախակարգաբանների անպատիժ վայրագություններով, ծարձակվում են անմեղ ժողովուրդների դահիճների բանակներ ու խոչխուսական կազմակերպություններ:

Մարդու ճակատագրի և պատմության ինքնուրույն ուղիս անպատկառ ու անար-

տանջամատու են այդ բանակները, նույնքան և ավելին պիտի լինի հակազդեցությունը նրանց հանդեպ՝ համուն ոչ թե մի ժողովրդի, կամ մի պետության, ինչպես սփռաբար ցործում են մեծ տերությունները, այլ համուն մարդկության առ հասարակ:

Մշտի և սաստնելի ժողովրդի՝ - բանվոր-՝ Սահակի գազակ Ջոն Կիրակոսյանը խոստովա չբերնելով հարցի կարևորությունը, անբնկնելի խիզախությամբ ու խոր գիտակցությամբ մեղակցում է կեղծիցի և ստրկության օրհնակիներին, կրակացիորեն պնդելով, թե պատմությունը կատար է մերել իրեն յիստագրողներին, բայց կամխամ-տառեկամ առաջադրողներին ու կեղծարարներին՝ երբեք:

Այդ խնդրի վրա նա իր խոսքի միասնամբ ցուցաբերում է բացառիկ պահանջատարյուն, համրեա է ընդուն ուսումնասիրողի շայն հայեցակետ, ընթացքում է պատմական փաստերի հնարավոր առնչաբայն ծավալը իբրև երակետ ամեն մի եզրակացության: Գիտական աչքերինակ կարգաբարեությունը նրա մեջ մշակելի է եղևոր տարիների ընթացքում, երբ նա դեռ ուսանող էր երևանի պետական համալսարանի միջազգային հայաբերությունների բաժնում, ապա Մոսկվայի Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում առաջնաստակամ տարիներին, երբ նա գրառեցավ էր ցրագրական աշխատանքով, կամ Արևելքի երկրների մոր և նորագույն պատմություն էր դասավանդում երևանի պետական համալսարանում:

Առաջնաստակամ տարիներելից սկսած, 1954 թվականից Ջոն Կիրակոսյանը Հնդկաստանին, Քուվեյթին, Իրանին, անգլո-իրանական հարաբերություններին, սփյուռքահայ բարարական կյանքին վերաբերող բազմաթիվ հոսվածներ է տպագրել հանդեսներում և ժողովրդական մամուլում, միշտ էլ արժանանալով մանազեռների բարձր գնահատանքին: Իսկ երբ հանդես եկան նրա պատմագիտական ծավալուն աշխատությունները, նա արժանացավ գիտական ու մամուլավարական ամենաբարձր ստեղծանքին ու կրկնակի՝ դարձավ դոկտոր, պրոֆեսոր:

Որպեսխոսի այն է, որ անխոնջ գիտնականի լնակ չի հանգստանում իր մեք ընթանով, ինչպես ստան են՝ չի հանգստանում ոչ վաստակի, ոչ էլ հանդերձանոր ճանաչման ու հարգանքի դափնիների վրա, որովհետև, ի որպեսություն իր ժողովրդի, նա պատմարան է ոչ թե ինչյալ կրումներն ստանալու համար, այլ որովհետև իր ժողովրդի գոյատևելու ունեն սխաղների զանի կրում է իր սրտի մեջ, և անբանակ են խափարի մեջ թողված բասակոր ճառագայթները, որոնք սղասում են իրենց հայտնաբերողներին:

«Ջոն Կիրակոսյանի՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» աշխատությունը վերջին տարիներին արևմտահայ կյանքին մեղրված լուրջ գիտական աշխատություններից է: Աշխատության թեման կրատապ է կատարված լուրջ կառ՝ գրված գիտական խիզախությամբ», - գրել է պատմության նրա ուսուցիչ, նույնպես հայրենասեր պատմաբան, անաղանկա Ալբոն Հովհաննիսյանը:

«Ջոն Կիրակոսյանի վերջին լուրջ առասով գիրքը այն սակափարիվ աշխատություններից մեկն է, որ ունի նյալն ընդհանրազեռու և հարյը բազմախոնդանիորեն լուսարանող գիտական ուսումնասիրության բնույթ: Արևմտահայերի Մեծ երկումին մեղրված մեղրա աշխատությունը գրված է վաստակաբան հարստա նյալի երկում վրա:

Հեղինակն օգտագործել է արխիվային ֆոնդեր, մամուլ և պատմական գրականություն՝ հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով, - նրան էլ անդրելովնքա Սևոսիչ Կեղևադյանը:

Արևելյի երկրների պատմությանը Պերսերյոզ ՋԿերակոյանի ուսումնառությունները լայնորեն հարուսի են միաբնական պետական շրջաններում, և իրավագիտական արժանազեղ են բարձր գնահատականի: Պատմական գիտությունների որևոր, պոլիտար Քոչիս Կեղևադյանը Ջախոզերը անգլո-իտաական հարաբերություններին վերաբերող ուսումնառության մասին գրում է.

«Չ.Ս.Կերակոյանը Իրանում 1918-21 թթ. անգլիական բարաբարանության մասին մեծագրական ուսումնառությունը գրելիս օգտագործել է արխիվային նյութեր, փաստաթղթեր, ինչպես նաև զգալի գրականություն՝ ռուսերեն, անգլերեն, պարսկերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

«Հեղինակը տեղե է նշված տարիների իրադարձությունների համառելի և ճշմարիտ պատկերը...»:

Պատմության հարցերն ուսումնառելիս և պետականության հարցերը ըննելիս Կերակոյանը համառելի և ընրում խոր ինագություններ, որոնք չեն կարող մեղ ընրվել տակ իրերի ուսումնառությանը և այլ մասին հարաբարաններով: Ես ունի նաև երկար տարիների ղեկավար աշխատանքի փորձ, որ մասայեցնում է գիտությանը, և գիտությունը մասայեցնում է ղեկավարման արվեստին: 1962 թվականից յուր տարի շարունակ նա եղել է ՀՀԿ ԿԿ գաղափարական աշխատանքների բաժնի վարիչի տեղակալ, մարիտադրությունների և հեռուստատեսության պետական կոմիտեի նախագահ, որտեղ կարողացավ լուծել մի բանի եսկան, հանգուցային խնդիրներ, ինչպես՝ մարիտի և հեռուստատեսության սիմֆոնիկ ու Լատրադային նվագախմբների ստեղծումն էլ, կամ մայնադարանի հարանուն հարսուսցումը, ատանց որի շնչանեղ կարող է լինել ուղանդ մարիտն կամ հեռուստատեսությունը: Ապա մինչև 1975 թ. պրոֆ. Ջոն Կերակոյանը ղեկավարել է ՀԿԿ ԿԿ գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժնից, իսկ այսօր նա Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարն է և Երևանի համալսարանի Արևելյի երկրների պատմության ամբիոնի պոլիտար:

Ճիակվարի կոմիտեանսի 60-ամյակի տոթիով գրած հոդվածում Ջոն Կերակոյանն ատային անգամ հայ պատմագրության մեջ հրապարակեց այն փաստաթղթեր, որոնց մեջ հիլատակվում էր նաև հայ ժողովրդի բարձ անրոժեղի վերըը, միս նկատմամբ կրատակվող անօրինակ դաժանությունները, և այլ փաստաթղթերի տակ դրված է Լեճինի ատրապարտանը. «Միշակգային տղիալիտական կոմիտեանեղ Ճիներվադրում իր ամենախոր համակցանքն է աթուածայտում պատերազմի բազմաթիվ գտներին, լին և ընդգիտի ժողովարդներին, հեռապրեղիլ եղեական և հայկական ազգերին, բոլոր այն միլիոնավոր մարդկային Լակներին, որոնք տատալում են անատանան արխաներից, որոնք տոթիված են ենթարկվել լլաված աարապինելի»: «Ճիմերիալլան երկրորդ կոմիտեանեղ, - գրում է Ջոն Կերակոյանեղ, - որ տեղի ունեցավ Կեմառալ գրողում (Շվեյցարիա) 1916 թ. ապրիլի 24-30-ը, իր ընդունած բաժաններըը

ճկում արժանացնոց. -Իրապարծությունները ցույց տվին, որ ոչ մի ճնշված ազգ չի կորույ ազատագրություն և անկախություն տարույ ցարտարարական արտերազմի կրոնից: Ինչպես ցույց է տալիս թախանյան պետությունների օրինակը և ստանձնապես Մեքսիկայի ու Հայաստանի ուրբերական ճանապարհը, փոքր պետությունները և ճնշված ազգերը յոյ շախմատային իրարարանք են մեծ տերությունների գաղտարարական խաղում, և աշխատավոր ժողովրդական զանգվածները նման արտերազմի ժանանակ ծառայում են որպես խաղարակ փրոց, իոյ արտերազմից հետո կնատարքին դրամատիքական թախանյանների զոհանդանին:-

Հախական խաղը, հայ ժողովրդի մասնատվածությունը, հայոյ անբուժի փրոց, հայկական թոնապարհված հոնքի առ Աստված արտաչալը մոռնին անպատասխան, անկունելի, ստանց թախանյար փրարթունքի: Ել թանի դա աչպես է, և պատվում է պատմության անխը, որենն՝ ստանց իրելիցավոր արտոնապատանքների, երկրի-ժի թաղրախաղարարանների ու թաղանայտ արտախոսանների, ինչպես անում է թաղր պատմագրությունը, պնոք է վր համը պատմական ճշմարտությունը, այն Հարսյան Հակոբ, որի չարն կրոնված է, թեևը կարաստված, պրոք դաշունամարված, թաղը կարող է փաստել իր կախարակական լինելը. - այլ թողը կր ի մտի թեթ՝ նա կրարաոի հայ ժողովրդի անտխնակ, անարար կրտտանների մաոին, հնոց այն, որի դն ստեղծվում է այլ թաղանքանակ կեթիքը:

-Թոթոնական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դադի 70-ական թթ. - աշխատությունը ավարտված չէ, ինչպես ավարտված չէ Հայոյ Հարցը: Երա օրգանական շարունակությունը՝ նոյն վերնապրով, այս անգամ ընդգրկելով անցյալ դադի 80-ական թթ., համննված է կրտարակորթյան և շատով լույս կրտանի: Երա հունից լույս աշխարի կրա - երիտարքերը պատմության դատաստանի աոյն - ծավալում մնապարությունը:

Ք՛ն արանցից հետո ի՞նչ աշխատություններ են լույս աշխարի ցար, հայոնի չէ մեզ, թաղը մի թան անկանված է, որ կրանք նա, վրտնիշյալ թողր աշխատությունների նման, օրված կլինեն գիտական մեթոդոլոգիայով և արտոնքյան ճշմարտության կեթի փրա: Երա թողր ծառայությունների հետ մեղուն, այս թանը նա մկաոի ոմեր մեք կրտավարությունը, երք ցրոնի. Տոն կրտակաջանին, նրա ծննդյան 50-ամյակի աոիթով, վերջինս արժանացնոց կրտախարական արարելի:

ՆՇԱՆ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

...Եթե կրքեր լույս տեսած է Ձոն Կիրակոսյանի «Փորձնական ղեկավարությունը և Հայաստանը» գրքի երկրորդ հատորը, կհանդիման ինձի ուղարկել այդ հատորն ալ, որպես ցուցուցիլ առաջին հատորին, գոր կարդայի անշուքի հետաքրքրությամբ, որին մեզ հարգելի հեղինակը ցույց տված լլրած է արևմուտքի շահամուլ մեղեմայությունները, որոնք արևմտահայութունը հասցուցին 1915 թ. արյունոտ ցեղասպանության Օսմանյան կայսրության որվան վարիչների, իրիմաղախանների կողմն:

Թող ամեն տխուրամայ գիտակցի, որ մեր արքայք և սուրբ դասի մասին իր ունեցած իրավունքները կարելի կլլրս մնայ լինել միայն հորիորային Մլոսթյան եղբայրական օգնության շնորհիվ:

Հարգանքներով:

¹ Ձոն Կիրակոսյանի անձնուրան արձնիվ - Նամակ Ավյուստանայության հետ վարկութային կարգի կոմիտեին, Մեծիկը, Մկրտչիկը, 1980, 12 մայրսի:

ВИКТОР ИСРАЗЛЯН¹

ПИСЬМО²

Дорогой Джон,

Вот и опять в Женеве. Веду переговоры с американцами по химическому оружию, а в июле начнет работу Комитет по разоружению. Обстановка, к сожалению, не способствует прогрессу в переговорах, но вести их надо. Времени, энергии уходит много, а результаты...

Живу я здесь с семьей — Левон уже закончил учебу, а Карен сдает экзамены. До августа пробудем здесь, а затем — домой. Мечтаю уехать куда-нибудь отдыхать, но получится или нет — не знаю.

Очень рад, что дело с моей книжкой движется, большое тебе спасибо за вступление (мог бы ты прислать его мне?). Я сдал еще одну рукопись на смежную тему в Москве. Как видишь, условия моей работы теперь дают возможность время от времени писать. Направил тебе мою фотокартонку (заседаю в Комитете по разоружению); если издательство согласится, то было бы неплохо поместить ее в мою книжку. Может быть, ты поговоришь на этот счет?

С интересом прочитал твою главу “Дипломатическая борьба вокруг Армянского вопроса в 1878 г.” в сборнике, который мне прислал Еրվանդ Տարկեսյան (кстати, поблагодари его от меня).

Буду очень рад любой весточке от тебя. Если есть какие-либо поручения, просьбы, пиши, с удовольствием выполню.

Сердечный привет от моего семейства всем твоим домочадцам.

Обнимаю.

¹ Երվանդյան Վիկտոր Լեոնի (1919-2005), ինտելեկտիվ իմպանացիոն, արտակարգ և վարչար գիտնական, արտասահման գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ պետական մրցանակի դափնակիր, պրիմատիկ և ՄԱԿ-ում ԽՍՀՄ զրտական ներկայացուցիչ տեսչակար, ԽՍՀՄ ներկայացուցիչ ՄԱԿ-ի գիտաբարգիտան կոմիտեան, ԽՍՀՄ ԱԳՆ կղեվակաղ տեսչակ:

² Այն Կրիտիկաբարգի տնճնական սղծերղ - Խանակ Չան Կրիտիկաբարգի, ԺՏԱ, Տղխարաղիա, 1980, 30 նաղղղղ:

ՍԵՐՈՆ ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ¹ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԱՍԵՐԸ²

Կարդացի, վերջացի գիրքը: Հետո՞: Հերթական ժամազանաւորը՞ն, հեղինակի նկատմամբ սարսրի կատարը՞ն, թե... Ո՛չ այս, ո՛չ այն: Կարդացի մինչև վերջին էջի վերջին տողը (456 էջ), ամեն էլում որոնեցի ուզածս, այն, ինչ մտածողում էր ինձ շուրջ էջում տարի և... գտա ցանկացածս, ափելի շատ՝ գտա անհամար հարցերի և «ինչ-չուների» պատասխանը: Խոսքս վերաբերում է Ֆան Կիրակոսյանի «Քաղաքական դիմաձայնությունը և Հայաստանը, 19-րդ դարի 80-ական թթ.» գրքին («Հայաստան» հրատ., Երևան, 1980), որը հեղինակի ճախորդ աշխատության («Քաղաքական դիմաձայնությունը և Հայաստանը, 19-րդ դարի 70-ական թթ.») օրգանական շարունակությունն է: Կարդալու ընթացքում միտք յուճեի գեղտ, հետ մտածեցի՝ իսկ ինչո՞ւ չգրել: Չէ՞ որ հեղինակը մի մրին, խառնակ ու խառնված ժամանակաշրջան է հասակնցնում մեզ համար, դիպեթից գրեթե հարյուր տարի հետո: Այո, հարյուր տարվա ընթացքում հայ ժողովրդի ծանր քաղաքական աշխատանքային հաստիքում աչքը և աղափարջը, կեղծվեց, որ շատ հեշտ սերնդային պետք է լինի, որպեսզի օտար ու տանու մեծերով որոնն ու բարախիճը, վաղըն ու գորչանի հատիկը սերմնացուն իրար խառնած թեղարժի միջից դատի, ջուկի, ազնիվ սերմի հատիկնեղը և մատուցի մեզ՝ իրեն վաղվա բերքի գրածական: Եվ երբ վերջին էջին հասա, տեսա, որ գրքի ունեն հմուտ սերնդային հետ: Դա շատ որսիսպարեց ինձ:

Պատմագիտության միակ ճանապարհի ճշմարտություն ասելն է, կարողանալ իրեն զուգել հեղինակի ժամանակների գայլաղկությունները: Հրաշալի է, երբ կարդալով գիրքը դառնում է քո հարազատը, ճանդանում քեզ հետ, այնքան հարազատանում, որ ափսոսում ես՝ ինչո՞ւ ինքը չես գրել:

Խոսքը վերաբերում է հայ ժողովրդի քաղաքական-տնտեսական-գաղափարական կյանքի՝ Բեռլինի կոնգրեսից (1878) հետ քնկած ժամանակահատվածին, կոնգ-

1 Խանձաղյան Սերո Կիկոզյի (1915-98), գրող, ՀՀ վարչապետի վարչակազմի պրոֆի, սովետական աշխատանքի ներքա, ՀԳՄ նախագահ, Իրանական երկիրը՝ «Մեր գրեթե նայելի», «Հողը», «Միջբար Սպարապետ», Հուտ ասող», «Արքան սունը», «Խոսք Հայաստանի խոնք», «Քաղաքին հարց», «Անցյալին», «Գարեջին Լեռին»:

2 Խանձաղյան Ս. Պատմության դասերը // Գրական թերթ. - 1980. - 27 հունիսի:

ին, որը հաճախյան հայերի անձնրով է ծածկված: Կոնգրեսը կործանմանից փրկեց ռուսական զինրով պարսկավաճ սուրամական թուրքիայի վաշտակ ու ցեղասպան պետությունը՝ Ռուսաստանի դեմ նվեր մուսուլմաններ:

Մեծ անարարանների այլ վնասներով կռվածը, իբրև փշրանց սորոմության, մի ճեղք հողիված շարունակ հայ ժողովրդին: - Գոնաշեր հայեր, որ մեծը սուլթան Համիդի - բաշի - նովանտ տակ: Ի՞նչ Հայաստան տեղեղն, ի՞նչ քան. մանր նոր Բուլղարիա շնոր կամենում ունենալ: Գոնաշեր, որ մեր բազին թղթ շեղեմ ենք դնում:

Սկզբից նոր կործանման ժամը: Կործանվող Հայաստանն էր:

Բայց լո՛ւն չին հայերը: Ոչ: Հայերի արդատություն, տեղ է՝ սուրբեր անկողնում կամքի պատահալորությունը երթով նոր պայքարի սկիզբը, որի արձագանքն էր Ձեյ-բանի կրաչըք. միայն զինրով է ենարավոր պոնեղ սեփական զանազեղ ու հողը: Մի-այն զննրով:

Կիրակոսյանն այս վերջը Բեղինի կոնգրեսից ենտո ընկած տասնամյա մեր պատմության ավելի մասայան է: Ինչի՞ց սկզբից: Անընդհանր հարուստ նյութից: Բայց կատարողի համար իբրև խառնած բուր-բուր շինանյութը դեռևս սկիզբ չէ, ենարավոր է մոլորվել, աչք ծակի ենտ շփոթել: Հարկավոր է բայց շրջից բռնելով, սքտանին անսխտանից գտելով, կեղծից անկեղծից անզատելով, կատուցել մտակա-ցածով շնորը: Եվ տես այդ շնորը տեղեղնի է: Ձինված լինելով մարքո-լնինյան գա-րափարանրով ու մեթոդիկալայով, Քոն Կիրակոսյանը կատարացել է տեղեղն ճշմա-լիտ զնտական մի գրոմ: Փարք, անճշան բժաշտը - շինախնի - մեջ անգամ նա տես-նում է մեծ խղճիցի բեկորը: Մասնն ու մեծից պետք է հասկանալ անխալ է ըջտեք բանեցնել՝ հարկավոր գաղափարը շեշտակի դարձնելու համար:

Նախ պետք է ծայրը տալ մտածելով կամ կիսամտածելով գործի-նկղմ: Որտե-րի՞ց սկզբից սզգալից-սզգալուց-սզգալուց պայքարը՝ բուրի կողմից լրված հայ ժո-ղովրդի փնդության համար: Սկիզբը, ինչպես ցույց է տալիս նեղինակը, միջազգային սզգալուցական շարժումներից սկիզբների մեջ է, ռուսական նարոդնիկների ոգո մեջ, աչքս Բախիտ, Գամառ Ջարխալի, բուն ժողովրդի սզգալուցական գաղափարների ու ձգտումների մեջ: Իսկ ձգտումը մնկն է, ես էլ իրավունք ունեմ ազնելու իմ չղա հազար տարիս տան (Հայաստանի) մեջ: Եվ կապրեն: Ես կողմ գիտեմ, ոքին՞՝ կասցեն: - Այս կողմ են անում թե՛ Գարեգին Մրվանմությանը, թե՛ Գրիգոր Արծրունին, թե՛ անար-դար մտածելով Սկրտիլ Փարթուզայանը, նարոդնիկական ճիշտուտիոր Միքայել-յանը և էլի ոքիչներ:

Հիշում են: Քոն-կրեմական թվականներին, երբ խոսք էր լինում Արևմտյան Հա-յաստանի ուղեբեկության մասին, մեզանում որոշ պետական-կոտակցություն, Օսն վեոնական մարտիկ մաս էին քսոի տալիս մեզ փոս. Լավ, լավ, - սարսումն էին նրանք: - Ի՞նչ թուրքահայաստան: - Թուրքահայաստանով շանազգալով էին ու-տահայ բուրժուազիան ու նյոս կոտակցությունները: - Այսպես էր, գրեթե աչաղես: Նմանների համար սուլթան Աբդուլ Համիդի, կրիտորդների, քննարկանների այլու-նուս պերր կարծես ավելի ընդունելի էին, քան տասնամյա գործի, գրքի, թեկուզ և Թուրքահայի ձգտումը՝ շնաբնությունից, ոչնչացումից փրկել հայ ժողովրդին: Կիրա-

կույանն այս գրքում նման գոնիկ սոցիոլոգիական մտածողների բերանն է փակված: Կիրակոսյանը մարքեթառ գիտնականի գզմուրյա՞մբ ու ազնվորյա՞մբ եկբքում է որոշ պատճառակոմների այն հանցակոթ սխալմնջը, որոնք 19-րդ դարի մեր ազգային գործիչներին «շուրժուական իրեղուղներ» լին անձանում և գզոմ պատմության սև ջրամիդի տակ: Գիտնականը գրեթե մնջողով հեռացնում է մեր պատմության այդ ժանձնարածատվածի զնա դրամ արդարտե՞ն ժանր կափարկիլը: Չէ՞ որ հիմա էլ կրան մարդիկ, որոնք 19-րդ դարի վերջերի մեր ազգային-ազատագրական-նեղափոխական գաղափարախոսները, Կիրակոսյան-հարյուղային շարժման գործիչների զնա «շուրժուական-նացիոնախոս» մոլորակի պետակն լին կզգնում: Դրանով յոթ էր լքվում յոթը՝ իսկապես մեծապետական՝ բուրժուակիայի պատմագրության ջրարացի զնա:

Այս առիթով Կիրակոսյանը գզում էր. – «Թիլլարը և Գանձին» Հնգիպատանում, Մոմ Շար-Մեմը՝ Չիմաստանում, Արարի փաշան՝ Եգիպտոսում, Եգիբե՛ն իանը և Մարթար իանը՝ Իրանում... որոնք գաղափարների բարձր են գնահատվում մարդկնիկյան պատմագիտության մեջ: Նույնպիսի մոտեցում պետք է լինի հայ ժողովրդի ազատագրման համար մարտած գործիչներին»:

Լիովին ու անբողբոջն համամայն ենք Կիրակոսյանի հետ: Ո՞րն դե՛ն լին կոմոմ հայ Կիրակոսները, հայ կուսակցությունները, գործիչները, խնջող, սուլթանիզմի դե՛ն: Միայն սուլթանիզմի բոնակալ լծի դե՛ն: Իսկ չէ՞ որ սուլթանիզմի (և այլ բոնակալությունների) դե՛ն կոմեջ մարքեթիկ համարում է արդարացի ազատագրական սրայբար: Կիրակոսյանի գիրքը մեզ հուղում է, որ ժամանակն է շատ բան վերամայելո: Գիտությունն ընդունելի է այն դեպքում, եթե նա բարեխնջրեն ու ազնվորեն յուսաբանում է պատմական ճշմարտությունը, եթե նրան հավատոմ ես: Այս գրքին, որ գիտական մեծ ինքզայնում է, հավատոմ են: Եվ երբ որոշ բաննք ուղիչների նման գիտե՛ի կջկոտոր, ապա այս գրքով շատ բան իմացա, այն էլ՝ հիմնավոր: Կարծում են, որիչ ընթերցողներ էլ կբան այս համոզանը: Հեղինակը կո: է անում մտացվածը վերակենդանացնել, աղայարդիսո՞ղ՝ ուղղել: Ես հակասացի գիտնականին ու նրա գրքին, հենց նրա ատային իսկ էլերի հետ շփվելով:

Պատմության շարաբարող պետք է մայի, մի կոյն դե՛ն իր ժամանակն ու իր ներքին տոնանկզնջ, ազատի գանազան դրվանների կարգարբունիլից:

Ի՞նչ է մատուցում մեզ Ջոն Կիրակոսյանը: Նախ այն, որ 19-րդ դարի վերջերի հայ ազգային-ազատագրական-նեղափոխական պայքարը բնական ու ժողովրդական էր, հայ մարդու պայքարը սուլթանիզմի դե՛ն՝ իր ազգային գոյությունը պահպանելու ոխառով: Ապա՝ որ Արևմուտքը միայն վնաս է պատճառել հայ ազգային դատին, Արևմուտքը եղել է Հայաստանի Արևմտյան նստանկների կրթմանման պատճառը՝ յոթը ինկերիսուխոսների հետ համագործակցած:

Ապա՝ մերձիկ դիմանակիտական խողովակներով ազգի համար փրկություն դրանել: Փրկության գրավարներ համագզային գիտված պայքարի մեջ է: Կիրակոսյանը մերժում է որոշ հայ գործիչների այն գաղափարը՝ բն ազգը յուսակոլելու մանարարիով կարելի է փրկել: Գ.Միլանձոյանը գզում է. – «Եվրոպական իրավագիտությանը կպատուի մախ գնք ի մնջոմ ոմնջողը, ապա յուսակոլրեսը...»: Այս մարտական բա-

նաձևումնից են ծագել Անդրանիկ զորավարը, հայ Կիրարական-հայրենակալին շարժանկեր: Չոն Կիրակոսյանը վճռականորեն բնույթ է ժամանակի որչա հայ գործիչների այն մտայնությունը, թե «դիվանագիտական ճանճաններն աճելի օգտակար են մեզ համար»: Միթե՞ դիվանագիտական չէր Բեռլինի կոնգրեսն տանող ճանապարհը: Հակոբ Պարոնյանը Բեռլինի կոնգրեսի տնտեսական 61-րդ հոդվածի մասին գրել է. է այսպես. «...Ասայ զազատնկերուն մեջ եթե տարի հարյուր հոգի կռազանվին, այսօր հազար կռազանվին...»: Ահա դիվանագիտական ճանապարհի «օգուտը»:

Չոն Կիրակոսյանը եկրրում է նաև մի այլ վնասակար «տնտեսյուն», այն, որ Արևմտյան Հայաստանի կործանման պատճառը իրր թե հայ եկեղատիտական շարժման հետևանք էր: Հայտնի է, որ Հայաստանը կործանելու ծրագիր թողրերը ունին դեռևս Դավիթ-Քեկի կռիվներից առայ, ինչպես դա մարմնավորել են Ֆոփըլդու Արարուս փաշայի կերպարի մեջ: Գրիգոր Ջոհրսայը 1910 թ. առել է. «Տանիկ կատակարությունն առային անգամ հայեղուն վրա չէ, որ ի գործ դրավ չարիքի քաղաքականությունը, այլ եղեկնկերուն, սերբերուն, բուսիակնկերուն, բուղարներուն համար ալ լլավ նույնը»: Այս մի բանն էլ է լավ տեսել ու ընդգծել Կիրակոսյանը:

Կիրակոսյանը հանգամանորեն ներկայայցում է այն նուրկայի արարքները, որ թույլ տվեղին Եվրոպայի մեծ տեղությունները, «հայասեր» բնաճարկներն ու սպարբնեղը՝ թողր սուցաններին ու փաշաներին գրգռելով և մղելով հայրերայնի բնայինը անելու հակամարդկային գործին: Չէ՞ որ Արարու Համիդին ստորաճան Քիմադրկի նեռնորդ Վեղեկը կայրերը գրկաճատնկից Ցիալաթ-Էնկեր դահիճների հետ ու վերջնական կործանման մղեց Արևմտյան Հայաստանը:

Այո, հավատում ես այս գրրին: Այս զիլըր սրատնորթյան դասերն է տաղես մեզ՝ անմոտանալի, դատն դատել: Մշտնադրության համար զոհված շատ մարտիկներ որրա են մղված մեր սրատնորթյունից, Կիրակոսյանը ազնվորեն նրանց հարրություն է տաղիս: Չէ՞ որ այդ մարտիկներին մոտացության մատնեղ սուցանիզով, բնմաղիզի և ՆԱՏՕ-ի անդամ ժամանակակեց թողրական ինզելեղաղեղի չանքն ու նպատակն էր ու է...

Կիրակոսյանի գիտական ընդհանրացումները շեղուակի են ու համուղը: Նորր վերլուծում է համալրական եղանակով, հասարակության ինքնագիտակեղության արբնայցման ժողովով և զաղափարական զենք հարճնկող՝ թողր տնտակի բոնրությունների, ցերասարանությունների, ազգերի իրազմոնքների կողուրակի դեմ: Մրանով ես այս զիլրը դատում է խրատ արղեղական: Այս զրրում, որտեղեց լսում են հարրութամրա տնեղների մայրը, խոր անաղիզներ են տղեղած սրատնական երևուրքներին ու անցրերին: Տեսնում ես, որ ոչ եռտաղր այդ օրերին ամեն ինչ, կամ ինչպես ստում են, ժամանակի ճաղարակը շարճվում էր ի վնաս հայ ժողուրդի: Դարաղրթանի արրուներ սրատտակի վրա կայճակում են ժամանակի հայ գործիչների ու զաղափարական խմբակերությունների ընդգուծները՝ բոնորթյան դեմ: Ազգը կարծես ուղրի է գաղես մի նշանարանով՝ արևմտորից կարթը քո երթեղը, հայ ժողուրդը, արևմտաղր բահ է սուրբանիզով մեղրին, դրով նա վորում է քո գերեղմանը:

Պրի, Կիրակոսյանը վերլուծում ու մեկնարանում է հայ ժողուրդի ազգային զարրոնրի, ազատագրական մարտառանկի մեջ արևելահայրության և արևմտահայր-

քյան դերի և մասնակցության անվտանգության նկատմամբ կազմված խնդիրները, քայքայ առաջնա փաստական հայրենիք ունենալու համար անբող հայ ժողովրդի փաստաբան ձգտումը:

Առանց վաղանկու կարելի է ասել, որ խորհրդանայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ է, որ մեր ժողովրդի՝ արևմտահայ ղեկավարության նկատմամբ ազատագրական պայքարի և ազատագրական գաղափարախոսության, քայքայական մարտի կազմակերպությունները լուսարանվում են աշխարհի խորքային, հայ, սուս և օտարերկրյա աղքատների աշխարհի բազմակողմանի օգտագործմանը:

Անվճարվող Ջոն Կիրակոսյանի մեզ մատուցած պատմական երևույթների ու վերափայտման մեկնաբանման Լուսյան նկատ, ինքի ընդ ազգի ևս ճանաչում և ճանաչում ևս քո բարեկամներին ու, ճանախան, բնաբաններին: Ապա ասեն նաև, որ վերջին աղքատ է առաջին առաջին ցեղությանը ու նվիրվածությանը սիրելու մեր Խորհրդային Հայաստանը, հայ ժողովրդի մեծ հայրենիքից ստեղծված գաղափարներով փրկված այս մի պատահիլը և հաճախալ այն օրվանը, որ պիտի գա՝ նոր ու բախտալից երկրամասը բազմակողմ հայ ժողովրդի համար:

Ես անբող պետով ողբում եմ այս գրքի ծնունդը: Սա մեր պատմության դառն դրաների մեկնաբանության մեկնաբան է: Պատմության դասերը օգնում են գալից համարներն անցնել անխափան և երջանիկ տեսնել մեզից փարատված:

ՎԱՐՍՆ ՏՈՆԱԴԵՏՅԱՆ¹

ՀԱՅԿԱՎԱՐՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ Ջ.Ս.ԿԻՐԱԿԱՍՅԱՆԻ ԵՐԵՔ ԳՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ²

Ա. Մեղանիս վրա են երեք զրքեր, զիվանագիտական մեծ նշանակություն ունեցող փաստաթղթերի, ազգայնական ճգնաժամի մի նախադրամո է կարծես, որոնք սկզբունքին առնչված են ոչ միայն հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, այլև Հայաստանի ոչ նեոավոր անցյալի պատմության, մի շատ ուշադրով հանգամանք, որ միտում է մի շարք տեսա քաղաքական գործիչների հայ ժողովուրդը ռուսիկականացիան ենթարկվելու ամիմն տեսությունը:

Այս երեք զրքերի նեղիմանկ է պատկանելի մի անմնավորություն, Հայկական ԽՍՀ աշտարքին գործերի նախարար, պրոֆեսոր Ջոն Մանսկի Կիրակոսյանը: Այս զրքերը լույս են տեսել «Հայաստան» հրատարակչության կողմից՝ 15 հազարական տպագրանակով և ազատիչ են կարճ ժամանակամիջոցում:

Առաջին գիրքը տպագրության է հանձնվել 1965 թ. փետրվարի 20-ին, բաղկացած է 512 էջերից:

Հեղինակն իբր աչս գիրքը նվիրել է առաջին համաշխարհային ինձերիպախտական պատերազմի տարիներին յրդական յարատանից զոհված յոթերակեր հայ մարդկանց հիշատակին: Որոնց ի հարգանս Միժեռնակարերի քարձոնցում, Աջաղասի մշտա զմնաց, կատուցված է մի հայական հուշակոթող-համակեր, որի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ պետականորեն ու համամարդկայական մեծ ցույցերով Ապրիլյան Մեծ Եղեանի 50-ամյակի օրը՝ 1965 թ. ապրիլի 24-ին (Ռուշարձանի բացումը տեղի է ունեցել 1967 թ. - Ա.Կ.):

Այլ օրվանից Միժեռնակարերը դասել է ուխտատեղի, ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորների ու մտավորականների համար, այլև ԽՍՀՄ և արտասահմանյան երկրներին հազարավոր պրոսպերիչներին, որոնք աչքնուտ են հայ նախատանկաց հուշարձանները և զայրույթի խոր զրպցումնկելով տրոգրված՝ իրենց զրխիմին խոնարհեցնում մշտական անդրշանի առաց:

1 Տե՛ս Վեղանիս «Վե՛րն Խոյաստոյի» սկիզբունկայ քննարկը:

2 Տե՛ս Վեղանիս «Վ.Ս. Հայկական Խորքի գրքերից Ջ.Ս.Կիրակոսյանի երեք զրքերի մասին» // Երեքեր - 1980, - 2, 9 օգոտտի:

...Հատկապես սփյուռքահայ մեր հայրենասրտոն հայտրվիմեզին հանձնարարում ենք կարգաւ այդ գիտքը ամբողջությամբ և ուսումնասիրել նրա բովանդակությունը, որպեսզի ավելի լավ ճանաչեն հեղինակին: Արցախը, Ջոն Կիրակոսյանի շեփանակախական նուրբ ասպարեզում ունի բավականաչափ փորձառություն. նա այդ փորձառությունը ձեռք է բերել սերնդաւ աշխատանքով, պատմական բազմազան փաստաթղթերի, գրքերի, պարբերական մամուլի և արխիվային հարստ նյութերի ուսումնասիրությամբ, ինչպես նաև կրանքի փորձառությամբ:

...Հակառակ իր Լաֆաթարանի կարճ, ըստ իմաստալից հանգամանքին գիտքն ունի նաև «Կերպարան, որ յտեսպիւծ են ոչ միայն հեղինակի հայրենասիրական անբասիր ուղին, այլև նրա քարտարակաւ ու ղեկավարախական աստղը հոգեբանությունը, որոնք ի սպաս է դրել ի նպատակ մեր վերածնված Մայր Հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին և Խորհրդային բազմազգ ժողովուրդների կրտսչական նեծ քնտանիքի իրազեմածախար անդամ հայ ժողովրդին, որ շնորհիվ իր աշխատակցության և Խորհրդային Միության օժանդակության 60-ամաբնեցի քնրապքում կատարել է այնքան մեծ գործեր, ինչը չէր կարող անել մի ուրիշ ժողովուրդ դարեկի քնրապքում:

...Բազմազան սկզբնաղբյուրներէլց հեղինակի կատարած բաղձարքներն ու մեքերկումները ինքնին բավական են ցույց տալու գրքի արժեքն ու նրա կարեւորությունը, որ մենք և մեր քննրդողները բարձր ենք գնահատում: Այդտ ամենայնիվ, մենք գիտենք թե՛ Սփյուռքում տակաւին կան նեղմիտ ու անհեռատես մի շարք քարտարակաւ գործիչներ, որոնք կարծում են թե՛ Խորհրդային Միությունն ու Խորհրդային Հայաստանի պատասխանատու աշխատողները ճոռացել են Հայրական հարցը և արեմտահայերքան ռաճնածաղձած իրազեմքները: Ոչ...:

Բ. 1878 թ. մարտի 3-ին տպագրության է հանձնված պեղծեսոր Ջոն Մահակի Կերպարանի - Բարձրական ղեկնաաղետությունը և Հայաստանը- խորագրի տակ պատմական արժեք ունեցող մի հոդակալ գիրք, որ հագեղված է բազմաթիվ փաստաթղթերով և վկայություններով, որոնք էլ ավելի համոզել են դարձնում գրքի բովանդակությունը: Այս գիրքը բաղկացած է 362 էջերից և բաժանված վեց գլուխների:

Ինչպես մեր քննրդողները նկատեցին, գրքի հեղինակը պրպտող միտք է ու իր մտքի տեսնցըր հայ ժողովուրդն է, Հայաստանը, որի ճակատագիրը կարծես դարձանի սև մրտրով էր գրված նույնիսկ նախքան Ապրիլյան Միծ Եղեմը:

Մամ-Մահլանոյի 16-րդ հորիսածից մինչև Մեղիին 61-րդ հորիսածից, կամրքի տակից շատ քրքեր էին անցել ու Հայրական հարցը մտում էր անքոյծ, ինչպես գրքյան համկույց, որ պետք է սուր դանակով կտրվեր, քանի որ ննարակոր չէր՝ թղթն շեղմիով հարիսա ուտել: Ջ.Մ.Կիրակոսյանի այս գիրքը մեզ յուրք խորհրդամութայններն է տաղնուցրում: Նա ցույց է տալիս բարձրական ղեկնաաղետության կեղծիքն ու շահախնդրությունը: 200-ից ավելի ուշադրով աղբյուրներ ու փաստեր, աննրքելիլուն գալիս են տաղնուցրանելու, որ հայ ժողովրդին խարել են մեծ տերությունները և հասցրել անքոյնդի եղրին. ինչպես 1925 թ. գրել է յնրենարքնակ Պետրոս Տոնապետյանը՝ «Չայն տատակելուց» գրքի վերջավորության, «Անրունդից անդունդ» խորագրի տակ իր հավելվածական յրաաղանությամբ, որ ցույց են արված Գլարտուններին

և Աղսերիների ղեկավարական խաչերը, որոնք հետամուտ են եղել առաջնապես իրենց ազգային շահերին և ոչ թե քրիստոնեական և ժողովրդական զգացումներից առաքնությամբ, Հայկական հարցը լուծելու ցանկության՝ արդարադատությամբ և իրավարարական սկզբունքներով: Կրթանք այդ են փակել և շն ցանկացել տեսնել հայկական բարդերն ու Ցողրանայառանձն կատարելու կողմնորոշումներն ու բռնաբարությունները, բարբառս քուրդերի և շերեքների կողմից, որոնք խաղաղք էին դատել սոջանի ձեռքում և դատել ոճրագործներ և բաշանշինել... Արեւոյան զեւոթրոյունները և մամաւորապես Անգլիան, Հայկական հարցը համարել են երկրորդական-կրթութեական, մախարաւորութեանը տվել են միշտ իրենց շահերին՝ ձեռք ձգելու համար Կիւսոսան և Եզիպոսոյ: Սան-Ստեփանոյի 16-րդ և Քեղծնի 61-րդ հոդվածները նրանք օգտագործել են ձեռքում բանցցնելու համար սոջանի վրա, որպեսզի տեղի տա ու վրիչ Կիւսոսոյ իրենց: Ինչպես զրքի հեղինակն է ստում, սրտահական չէ, որ Եզիպոսոյի խնկրը իր օգտին լուծելուց ետոտ տեղեկական ղեկավարութեանը ոչ միայն լուրջան մատնել իր երեկիս հարցադրումները Հայաստանի վերաբերյալ, աշն կրարոյտ զրքերից խաղաղ ջնջել Հայաստան տեղեկանք (էջ 345):

...Ձեռք ուղում շարունակել և նրանոյ փաստարկութեաննեւով և վրայակրթութեաննեւով մերկացնել բորժուական ղեկավարութեան խաչերն ու կատարելութեաննեւը, իրենց ամբողջ կեղծաւորութեանը և շահախնդրութեանը: Ձեռն Ա. Կիւսկոսանի վերտիչյալ զրքում ներշայայցված փաստերն ու բազմաթիվ վրայութեաննեւը՝ մատուցել, զրքերից ու աղիխվնեւից բախական են համոզելու մեր ջնքնօգոյներին, որ Եզիպոսոյի կեղծանք մարքը՝ Ցողրքիան, ստոյպանք է շերտիվ ղեկավարանեւի տաղանքներին, իսկ լուրջանայելի առնամարիած իրախոնքները տաղանքն առնոյ վրնակի մեջ են գտնվում՝ միջազգային քաղաքական անմղատտ պայմանների պատճառով ու տգաւտմ հարմար ժամանակին:

Գ. Ինչպես մախոյղ երկու զրքերը, այնպես էլ այս վերքից լույս է ցնմայել «Հայաստան» կրատարաւորութեանը՝ «Բորժուական ղեկավարութեանը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.)» խորագրի տակ:

Տպագրութեան համեմնված է 1980-ի սաղվելի 3-ին, բաղկացած է 456 էջերից: Գիրքն ունի մախարան՝ իրեն երկու խոսք և ցուցակ՝ սղրլունքների և գրականութեան, որոնցից 133-ը հայերեն և 176-ը ռուսերեն ու աշ լեզուներից են քաղված: Ի տարբերութեան մախոյղ երկու զրքերի այս գիրքն ունի նաև համատոտ մի տեսութեան, ռուսերեն և տեղեկներն լեզուներով:

...Պրովետոր Ձեռն Կիւսկոսայանը, ինչպես իր մախոյղ երկու զրքերում, այնպես էլ այս զրքում նկարագրել է ծայ ժողովրդի ողբերգութեանը հանգամանորեն ու ցույց է տվել բազմաթիվ վրայութեաննեւով արեւոյան պետութեաննեւի դաժնագրութեաննեւն ու նրանց տեղեկների մեղատկրութեանը հայրական կտորածներին:

Սակայն, զրքի հեղինակը չի բախարարվել դրանով և չի ստել իր վերքին խոսքը: Կա պատրաստում է մի նոր վերք և ստոյարկում է ջնքնօգոյներին՝ ուղարկել իրենց նկատարութեաննեւն ու հախիչալ տեղեկութեաննեւը, մատնանշել վրայածներն ու լեզուցումները, կրն կամ, որպեսզի ուղղում մտցնի և սղրագրի իր հաջորդ զրքում, որ

շատ հավանական է շատով հայ ընթերցողները կկարգան ուշի ուշով և կնդկին ինքնակնիժի խղճիդրամության, այն խոյ համոզմանով, որ խղճիդրամայ մեր գրողներն ու պատմաբանները, գիտնականներն ու զինվանագետները, բնավ ու երբեք չեն մոռանար հայ ժողովրդի դատն անցյալը, կարաչտպանեն նրա արդար դատն ու սոսնահարված իրավունքները, դրոնք, համոզված ենք, թե, ոչ կամ կանոխ կփրակնանան. եթե, արևմտյան պետությունները նրանոթ խղճիդրամներ չհարուցեն. եթե պատերազմի հրձիգները դադրեցնեն իրենց սպառազնությունների մրցավազը, եթե վերջ տան ուրիշ երկրների մերջին գործերին միջամտելուց և իսպառ դադրեցնեն իրենց հակառակնոթ քաղաքականությունը, որ անտարակույս աղետալի հետնանքներով կվերջանա՝ ի վնաս կապիտալիստական աշխարհի և ի նպաստ՝ օտարների գերզխանության տակ հեծննող ազատության ժողովուրդներին, դրոնք գնե ի մեռին սպարարտմ են, թորափելու համար օտարների գարչելի լուծը իրենց ուսերից, սպանոփելու համար իրենց անկախությունն ու պետականությունը, համարելով այդ իրենց սրբազան պարտականությունը:

ԵՐԿԱՆԴ ԽԱԹԱՆԱՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

...Երեկ ստուցա «Գլխական թերթի» 27 հունիսի համարը, ուր պահելի էի այժմայից և իտրաբափանց մեծ պատմավարացիդ՝ Մերո հրանդարչանը, «Պատմության դասեր» խորագրով, գրախոսում է Ներսես պատմագիր և քաղաքագետ Ջոն Կիրակոսյանի նոր գիրքը՝ «Թուրքական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 80-ական թթ.»։ Խոյնջով և հիացումով քննելուցե՛ղի գրախոսականը։ Սա լուր գրախոսական չէ, այլ հատկապես մի դիպուկ հարգած Գաշնակցության ներքո ղեկավարության Սփյուռք Հայաստանից ունեցնելու քաղաքականության զին։ Մաքրու Քաղաքանյանի պատմակիտ ելույթը Գրոյի ներսուրյան մասին, Չոր այցերը Լիբանան 1978 թ. դեպքերին, Լիբանանի հայության Չոր քննաչափ նյութական, քաղաքական և քաղաքական օգնությունը և Ջոն Կիրակոսյանի գիրքը և հրանդարչանի գրախոսականը այդ անհատուակ քաղաքականությունը ներարկելու համար գործունակ են։

Խմբույում եմ հարգելուցե՛ղ իմ անբառան իմացումը և պատարխի մեծազանքը հայ գրախոսության այս երկու տխուսաններին։

Հայրենի տեղեկատվությունից իրազեկ ելուս, որ լույս են տեսել Հանրապետությանի 5-րդ հաստորը, ժամանակակից հայոց լեզվի քաղաքական քաղաքանի Գ և Գ հատորները, որոնք չեն տեսելուց։ Երախտագարտ կիցացուցե՛ղ ինձ, երև Ջոն Կիրակոսյանի գրքի հետ, կարգադրե՛ղ, որ իմ հասցեին ուղարկեն զերև նկղված հաստորները։ Նուս երև Ջոն Կիրակոսյանը իմ անունին մակագրի իր նոր գիրքը։

Հուսով եմ, որ տեղյակ եք, թե անցյալ տարի՝ օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին, «Հայրենի» օրաթերթում կրապարտներին իմ հողիսմները Հայաստան և Սփյուռք փոխմաշարերության մասին։ Հարվածը շատ ուժեղ էր։ Օնցցե՛ղ ղեկավարությունը, հասկնալուս, երբ շարքայիններ լուրբանք և ցենզելը շճարերով, իրենց համամտությունը հայտնեցին իմ մտածումներին։ Քնն այժմ երևալուս լուրբայում է տիլում թերթում, քայք իլտրապալուս ստերիված տազնուպը միայն նկղրինապում է կրուսկցության ծուլում և ուր լուսնուպ, քայք տեսկան քայքայան մանրեներ են անում։

¹ Ջոն Կիրակոսյանի անմահում արթիվը - Նուսակ Սիլյուստրուսյանը նուս կրակոսյանի կախազան մարդուս Հանրապետանին, Ուրբեղում, Մառուստուքս, ԱՄՆ, 1980, 6 օգոստոսի։

Ի՞նձ դե՞մ գայրացել է ղեկավարությունը, բայց չի իմանում ինչպես լսեցնել ինձ: Քանի դեռ միտքս չող տնի, պիտի շարունակեմ այս հույժ կարևոր պարտականությունը: Առաջիկա նոյեմբերին կըլտրեմ 88 տարիքս: Գաշնակցական գործիչ Արբուն, որ առաջին գործիչը եղավ, որ կազմակերպություն ստեղծեց Սասունում և Տարսնի բարձրավանդակում, իմ ազնազ մոլեղությանն է: Հազիվ երկու տարեկան էի, Կովկաս մեկնելուց առաջ, նա կան մերս. «Այս որդիդ մեծցուր և ազգին նվիրե»: Ի՞մ գիտակցական կյանքում չկարտրացա անմնացորդ ծառայություն մատուցել իմ հաջազատ ժողովուրդին: Անկարող եղա Արբունի կտակը իրացնել: Հիվանդ մաղո եմ և լսվածիտակ եմ, որ օրերս համբաված եմ: Դա իմ փույթը չէ: Քանի միտքս, հոգիս ինձ ոգեկնչում է և ինձ մտային աշխատանքի մղում, անդադրում պիտի շարունակեմ աշխատանքս կյանքիս քերին ցրացնելու համար:

Հարգանքով:

РАФФИ КОНДАКЧЯН

ФУНДАМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ¹

За последние годы советская армянская историческая наука обогатилась многими исследованиями, в которых глубоко и всесторонне исследована политика султанских властей в Западной Армении, а также вопросы истории освободительного движения армянского народа. Они исследованы в монографиях М.Нерсисяна, Е.Саркисяна, А.Амбарина, Г.Казаряна и других.

Несколько работ, посвященных этому кругу проблем, написаны проф. Дж. Киракосяном. Последняя из них – “Буржуазная дипломатия и Армения” была опубликована два года назад. И вот издательство „Айастан” выпустило в свет продолжение этой работы, охватывающее период после Берлинского конгресса, 80-е гг. девятнадцатого столетия.

Автор правдиво показал внутреннее и международное положение Османской империи в период “дулжум” – период властвования кровавого султана – халифа Абдул Гамид II. Страна была превращена в огромную тюрьму народов. Особенно тяжелым было положение армянского народа, в отношении которого власти проводили политику беспощадного политического и социального подавления.

В книге глубоко исследованы развитие идеологии освободительного движения западных армян, возникновение и деятельность национально-политических организаций, их лидеров. Вместе с тем в ней дан критический анализ некоторых неправильных концепций об освободительном движении народа, умаляющих значение участия западных армян в этом движении. Он убедительно доказывает, что борьба западных армян против султанского гнета была вызвана политикой правящих кругов Османской империи.

Анализируя слабость армянского освободительного движения, историк выделяет среди недостатков разобщенность между армянскими светскими и духовными руководителями и народными массами Западной Армении. Извест-

¹ Кондакчян Р. Фундаментальное исследование // Коммунист. – 1986. – 23 августа.

но, что армянские толстосумы мечтали не столько об освобождении родины, сколько о доходных местечках.

На сложном историческом фоне показана дружба армян с соседними народами — греками, курдами, ассирийцами. Эта дружба имела глубокие корни, и в рассматриваемый отрезок времени она питалась единым стремлением к освобождению из-под ярма султанского деспотизма, социального и национального гнета. Доказательно, ярко написаны страницы, в которых отражена извечная туга трудового армянства к России, к могучему северному соседу. Именно в ней широкие массы видели своего защитника, связывая с русским народом чаяния и надежды на мирную жизнь.

Значительное место в книге уделено разоблачению пронсков и ухажившей дипломатии империалистических держав в отношении Западной Армении. Исследование это дано на широком фоне политики западных государств в Восточном вопросе, составной частью которого являлся Армянский. Западные державы, и особенно Англия, использовали Армянский вопрос для расширения своего влияния в Османской империи и упрочения своих позиций на дальних подступах к Индии. Английские правящие круги превратили Армянский вопрос в предмет межпартийной борьбы. Автор разоблачает „арменофильство“ либеральных кругов Англии во главе с Гладстоном, которые весьма ловко использовали его для прихода к власти. Ведь в ту пору „арменофильство“ на берегах Темзы являлось признаком хорошего тона, показателем либерализма, человеколюбия. Впрочем, как показывает автор, циничные и расчетливые английские либералы и не скрывали, что если не „поддержать“ армян, то они перейдут на сторону России. Таким образом, британская буржуазия выступала не в пользу армян, а в угоду своей империалистической политике, направленной против России.

Армянский народ был спасен Великим Октябрем, открывшим перед ним безграничные возможности для подлинного социального и национального возрождения.

В новой книге профессора Дж. Киракосяна Армения показана в зеркале недавнего прошлого, как объект циничного торга их дипломатов. Всестороннее освещение важного раздела истории армянского народа, его неустанной борьбы за свободу, анализ глубокого пласта времени обусловили весомость и фундаментальность исследования.

ՎՐԵԺ-ԱՐՄԵՆ¹

**«ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ
ԴԻՎԱՆԱՎԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ»:
ԻՆՉ ԿՍԵ ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ²**

Մեր պատմության ու մեր դասին նկատմամբ ասող կեղծածր ջրացաղերով պատ-
մագետ-դիվանագետն մեզ է Ջոն Կիրակոսյան, որոն վերջին գրքով՝ «Բուրժուական
դիվանագիտությունը և Հայաստանը (ԺԺ դարի 80-ական թթ.)», ազգայնյ է ոչ մի-
այն իր ուղղածության ու հայրենասիրության, աչք հայրենի մտախրակամության
հեռագիտան դրսևորվող դրական տրամադրության՝ պրագմեթու մեր մտապիր անցյա-
լի կառավարչադր ստանամշակներու յուզ տրված կամ պարտադրված սխալ
պատկերացումները:

Այդ պրագմեթության կաշտ պատկերացումներն, օղմնակի համար, հիշենք «Հայ-
կական Սովետական հանրագիտարանի» Գ հատորի մեջ 1977-ին լույս տեսած
«տաննամուղ» Հ.Յ.Դաշնակցության - բուրժուա-նացիմուխտ կրտսկցություն...
Դաշնակցության հենարանը բուրժուան և մանր բուրժուա խավերն էին, որոնք շահե-
րին մա ձգտում էր ենթարկել ժողովրդային գանգվածների ազգայն-ազատագրու-
կան շարժումը...»:

Պատմության համար, պարզասլա, ազնվանք, որ Ջ.Ա.Կիրակոսյան անգամ է
նույն այդ Հանրագիտարանի «խմբագրական կղեղա»-ին...:

Իսկ հարկ կա ամբի հոտ կրթող և Մաշխոսյան բառարանին (1943) մեջ պարու-
լու քե ինչն՝ կախին Դաշնակցության նուղեին...:

Խեռասնք, որ անվերապարժերն անցած ջլա պատմությունը օղմն «պա-
տանք»-ին համնատ շարափոխելու ժամանակը:

Կլբաղաչանի այս գիրքը, լսենք անմիջապա, որ չի խոսիր Դաշնակցության մա-

1 Արթրյան Կլեո-Ալեան Եղանի (ծնվ. 1949), կամայախայ խմբալիր, կրտսգրակաղի, մար-
տապաղաղա, ինննական կղեղը՝ «Ռուսայն 1, 2, 3», «Հայաստանի պատմական ասպա», «Եր-
զիմուղան Եղև», «Ընկերական մարտմներ»:

2 Կլեո-Ալեան. «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը»: ԻՆՉ կրն մեզ Կիրակո-
սյան // Հայտեղը - 1980. - 20 օնգրեները:

սին, ինչպես ինք կճշտ արդեն իր ատազարանին մեջ, որովհետև «մենագրությունն ընդգրկում է 80-ական թթ. ժամանակահատվածը: Մինք չենք անդրադարձնել հայրական ազգային կուսակցությունների գործունեությանը, քանի որ այն, լրտե Լուրյան, ծավալվեց 19-րդ դարի 90-ական թթ. սկզբից»:

Մակայն, կարդալի ետք այս գիրքը և ծանոթանալով արևմտյան պետություններու հակամայ քաղաքականության, ընթերցողը չի կրնար չիջվիլ իրանկազմով ու հարգանքով՝ մեր հեղափոխական շարժումներուն և այդ շարժումները դիմապատմ կազմակերպություններուն նկատմամբ:

80-ական թթ. կեսերից հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը բնութիւնց իր զարգացման նոր փուլը, կրնի Կիլիկիայան: Ինքնավարացման, ազգային ուժերի համախմբման, ազգային ինքնամանապաճան պրոցեսը որակական քոչիք ունեցով ժամանակի ազգային-ազատագրական շարժումները, եկրոպական ու ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատական, նաև սոցիալիստական մտքի ազդեցության տակ ատաշին սկսան մշկնց սեփական ուժերով կրիվ տալու, սուքամկզմին քաղաքական կրի մեղնոց նետելու մտայնությունը:

Երեսնի «Հայաստան» հրատարակչության կողմն 1980-ին (15000 տպագրանակով) լույս տեսած 456 էջոց այս գիրքը կրտականա մից զրոյանկը:

Վերջավորության ամկնքիւմ են մենագրության ամփոփումները օտակրեն և անգլիկրեն լեզուներով, ինչպես նաև՝ «Տօցակ էինմական արքայրենի և գրականության, որ կհաշին 309 անուն գիրք կամ քերթ, որոնցմն 133 հայերեն, 118 ռուսերեն, իսկ 58-ն ալ՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն ու յգլերեն լեզուներով, ինչ որ լույս կուտա հերիմակնն քազմակրոյմանի ու անմախապաշար մտակրոյն իր ատազարած գործին նկատմամբ:

Նախքան քովանցակրության անդրադառնալը, ամկնքներ, որ վերտիշյալ արքայրենկրոմ մաս կրազմեն ի միջի այլոց՝ «Ազատագրութ», «Գրչակ», «Հրիկոմ» (Թիֆլիս), «Հայրենիք», «Ոտակ» և «Վե՛» թերթերը, «ՀՅԴ» Դիլան «ը, ինչպես նաև Ատոմի, Ե Ակնոմիի, Գ Գյուգալյանի, Զր Միքայելյանի, Մ Վարսուկյանի, Գ Օզանյանի և ոքիչ ազգային գործիչներու երկերը:

Ատաշին գրոյից կնկարագրեն Օտանկյան կրաչրության մեջ տիլող սգայմաները Քեղիկի խորհրդածուրովն ետք: Այդ շրջանին է, որ կնկրի մեակրովիլ սուքամներու քաղաքականությունը փորքամասնություններու նկատմամբ, փորքամասնություններ, որոնք գրերն միշտ տնտեսապես ու մշակութային գետնի վրա ամկնք քարգավան կրած էին քան լրտե ինքն քորքերը:

...Այդ քաղաքականության հետևանքով հայ գյուրայցին կտրիվկր հեռգիտն վանասել իր եզմերն ու արթը, իր տունն ու արտերը ու անկրտարթ հետանալ հայրենի վայրերից:

Մեր սգամագրությունը տակալմն վատ է ոտանմախքել Քեղիկի կոնգրեկոյց հետ, 70-ական թթ. ավարտին և 80-ական թթ. հայոց դեմ Աջրուլ Համիլ 2-րի վարած քյնամական քաղաքականության հանգամանքները, կիտտատես Կիլիկիայան (էջ 29):

Նուս, կր՛նք թե հաճախ մտապտույտան տրված է եկրագական պետություններու խաղաղած ընդ՛ քրջական հակահայ տրամադրություններու երանքման մեջ:

...Արևմտահայերական տնտեսություններու սեփական հարկադիր շահերու ենտապերտոնց և անոնց մեջ՝ Հայկական հարցի անտեսումը և հայոց իրավունքներու ոտնակոխումը ավելի մանրամասնորեն բացահայտված են երկրորդ գլխին մեջ:

Օրինակ, Գերմանիո պարագան, որտ շահախնդիր հետապրջությունը Անատոլիայի նկատմամբ մի նոր ազդակ էր Հայոց հարցի լուծման ճանապարհին: Մինչ այդ Ռուսաստանը հետամուտ էր Արևմտյան Հայաստանում իր տնտեսական և քաղաքական շահերի ամրապնդմանը: Այժմ մա պետք է ձգտեր խափանել Գերմանիայի ազդեցության ազդածունը: Ռուսաստանի համար կենսական էր, որպեսզի Փոքր Ասիայի հարևան մասերում իրեն բյմամի ուրիշ որևէ ազդեցություն չհաստատեր (էջ 89):

Մեջ ընդ մեջ բլնամի պետություններ յու կամ ոչ այնքան լուր համահայտություններու պիտի գալին ու փոխապարծ գերումներ պիտի ընեն, յուրաքանչյուր իրեն համար առավելության մը ավելի ազատավելու նպատակով: Այսպես, «ուսումբան կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում բարդ էր», - կապրած ենք խղճելոյսլին պատմագրաններ Վ.Գեղզյնի, Ն.Կրնյապինայի, Մ.Պանճնրովայի, Վ.Եերնմանի գրքում: Զրամսխարան փաստաթղթերում այն գնահատվում է «-բազե գրչապիր և նրբին»-: Այն իր ճանապարհին հանդիպում էր արևմտահայտական դիվանագիտության կուտարի դիմապտությանը: Մակայն, դիտել կուտա Կրրակույան, երբ ընրուտ շարժման շնորհիվ Արեւելյան Ռումելիան 1885-ի այժմանը միացավ Քուղաղբիայի և փրականակնից մինչև Քուղբնի կրնգրեալ, Սան-Մտեֆանոյի հալտության պայմանագրով առական մախաղիծով, Անգլիան ոչ միայն շտարբից, այլև Սոլդերբն գործեց ներկայանալ այդ իրադարձության սկսով կրոնմակց (էջ 95):

Կրրակույանի գրքին երկրորդ գլուխը նվիրված է արևմտահայտության ազատագրության խնդրի ծագման ու մախաղաղակցական շրջանի գարգացման: Կհանդիպնք արևելահայ մտավորականներ Բաճճիի, Գրիգոր Արծրունիի, Գամառ-Քարիպալի, ինչպես և արևմտահայ Օերենցի, Փորթոպալյանի, Խրճեյանի կամ Մրվաննոյանի կրոքննում: Կրրակույան կհերքե այն անտակետը, թե արևմտահայտության ազատագրության գարափարախաուրյունը ծնունդն էր կրճառահայտության...:

Նուս, հեղինակը բացարձակապես կծերթե այն փարկածը, որ թուրք կրապարակախոսներ ու պարամբաններ առաջ կըչեն մընչև այսօր, որ իրեն թե հայրական սզգային-ազատագրական շարժումը ներմուծված էր ցարական Ռուսաստանի գրգոթյունների շնոցիով:

Ապա Կրրակույան կնկրատակե այն առաջին կազմակերպությունները՝ որոնք կրապարակ կրգային հայ կյանքի մեջ բարեփոխում առաջացնելու, մրության մեջ լուրսի նուրջ մը տտեղծելու համար, ինչպես օրինակ «Պաշտարան հարեմյայց» ընկերությունը 1881-ին, Էրզրումի մեջ, «Հայրենասերների միությունը»՝ Մուսկվու, «Փոքր Հայքի կազմակերպությունը»՝ 1885-ին՝ Մարզվան, «Միացյալ ընկերությունը»՝ Մուշի մեջ և այլն: Անոնք պիտի հանդիսանային հեղափոխական կուտակցություններու նախադարձները:

Անոնյան ոմանք պետի ընթանային հեղափոխական-քաղաքական, ոմանք՝ ազատական, խաղաղ-կոչությունական ճանապարհներով: Սակայն կրթոսի կյանքում էլ դրվում էր Հայկական հարցի լուծման մեջ սեփական ուժերի գերակշռումը, ապա հետո ղեկավարությունը (էջ 191):

Հետզհետե ասպարեզ պետի գային Արարոյի, Հրաչյի, Արշալույս Արարոյի, Անդրանիկի, Գևորգ Օստյի և այլոց նման ժողովրդական գլխավոր հայրենակներ, որոնք կոչվի դաշտ պիտի իջնեն գոհվելու համար համուն հայրենի երկրի ազատության: Ազգային ինքնավարության այդ ուղին պետի մեկը հարյուրամյակը կրթատարողներ, փաստում տղաներ կրթալու երկրի ամենախոստ անկյուններ՝ զինված նոր խաղաղ, նոր զարգացումներով (էջ 194):

Արարոյ գլխի կարևոր մեկ բաժինը հասկանալի է արևելահայ այն ուսանող կրթատարության, որ սկզբնապես գտնվելով ռուս նարոչնկություն (-ժողովրդային կամք-) հեղափոխական կոսակություն) ազդեցության տակ, հետզհետե ամբողջովին պետի մշտնապես արևմտամարտության լուսավորության և մարտական կազմակերպումի գործին:

Աստիճանաբար հասունանում էր այն միտքը, որ ռուսական ընդհանուր հեղափոխությունը հասունացած չէր, որ ազգային ինքնության կազմակերպություններ ստեղծելով, մյուս ժողովուրդների շահերին համարաչափ, հնարավոր էր կոնկ ազատության և առաջադիմության համար: Օրեօր զինում էին, միմյանց հակամարտում: 1882-ին Արշալույս Դասականը առաջին անգամ հայրենի լեզվով մի նամակ է գրում Ալոյնոս ուսուցչության անող Բր. Միքայելյանին, նրան հարցրելով, որ Քիլիկիայի նախադիմական կոմիտեի բաժանվել է առանձին ազգային խմբակների և հայկական խմբակի դերը մեկնաբանված էր հետևյալ տողերում. «Մեր այս կազմակերպությունը ամբողջովին իր գործունեությանը մշտնապես է անբախտ հայ ժողովրդի անպաշտպան շահերին» (էջ 201):

Գիտենք անշուշտ, որ ինչպիսի մեծ դեր պետի վճարվելու Քրիստոսիտիտներ՝ այդ խմբակներու տեղեկման ու անոնց աշխատանքի համարընման ու ծավալման մեջ: Կիրակոսյան կնշն, քն ղեռ 1885-ին ցարին կրթին հայոց ղազուցներու փակման արթիվ Քրիստոսիտիտ վեճառության կը: կուղիներ -հայ կեցալքներուն և հայ լույսներուն-:

...Հայկական հարցը Քրիստոսիտիտ մտասեւեռուցի պետի դատնար՝ նրա բովանդակ երկու ու նրա հակառակն ու իջնալը: Ձեռն Կիրակոսյան վարչության կնշն Գ.Նարազանյանը, ըստ որում Բր.Միքայելյանը 1889 թ. համղես էր գալիս «ազգային համերախության», -կենդանի ուժերի- միության ղեկընկեց, համուն «ազգային մեծ դատի»: Ես պահանջում էր «ամենամեծ ուղարկությունը և բաներն ողղել Հայկական հարցի լուծման նպատակը գործին», ուր մեք էր տեսնում ժողովրդի գլխարկունը, նրա ազգական: Ես հետին պրան էր մզում սոցիալական հարցերը, հայտառարում, քն -բանվորություն չկա մեզանում եկողականի մաքով և այլն- (էջ 207-8):

Այդ միմյուրտին մեք և հակառակ ցարական իշխանությանը հետապնդումներուն, հետզհետե բաժնի կարծեր կամավորական խոսքերու հոսանքը կոմիտեին ղեկի Արևմտյան Հայաստան:

Քրիստոսական սահմանն անցած առաջին ստորաշնչելից ամենաբարձր ամոնը բողջ է Ալեքսանդր Գոլշյանցը (Եջ 210):

...Կիրակոսյան, ինչպեսակե՛ն նաք նաև Սարգիս Կոստյունսի աղափանը, Դաշնակցության ստեղծումն անմիջապես առաջ, կրթող գաղիը կնակե՛ն եղանակներով «Կարճ ժամանակում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում ստեղծվեց միանգամայն նոր մթնոլորտ, ստեղծվեց մի նոր սերունդ, աննկղչաբայան ու բարաբարտրյան աննախընթաց առաջնություններով առեղան: Սրտի, ժաշի և աննկղչաբայան տեղ կրիտասարքներ առաջ անցան խիզախորեն կոմեր, կազմակերպելու և իրենց կյանքը գոհարելու հայրենկից ազատագրության սուր դասի համար: Հազարավորներ ընկան այդ ճանապարհին, շտանիքով իրենց աղյան և չլսոյնքի դռական աղյանը» (Եջ 228):

Հաղթող եղևու գլխանկը կենրեաշայնեն եկրազական զինամակտության և Հայկական հաղիի առնչությունները, հատկապես այնպես, ինչպես ամոնը արժապանք պիտի գանկին ու մեկնարանկին «Արևնիս», «Հնչոյ» և «Հայաստան» քերթերու էջերուն մեջ:

Արևմտասեփարական մայրաքաղաքներում 80-ական թթ. կնսերին գնազդում էր հաջոց ազգային շարժման ելուտ ուղիորթան. մեկը հարում էր այն տեսակե՛ն, թե՛ հնարափոյ է հասնեց Հայաստանի ինքնավարության, առանց արթան բախելու, մեծ տերությունների պետական, զինամակտական միբանություն ճանապարհով: Այս տեսակե՛նի հետևորդներ էին հիմնականում հայ առնադրանկներ, վանատակամներ, եկրապայում ուսանող նրանց որդիները և ուրիշներ: Մրանց կողմին աստիճանարար գործկանում էին Օսմանյան կայսրությանը թոնի ուժով խաղտակելու, արևմտասեփարյանը ազատագրելու կողմնակիցները: Այսպիսի զկրթությունը սուրբ էջն սաղիս գլխավորապես ռուստանայ կրիտասարքները, բաղկանյան երկրների հայաշատ հունայնքների ներկայադրուցիները (Եջ 236):

Առաջին ուղիորթունը պիտի արշտականեր Լոնդոնի «Հայաստան»-ը, իսկ երկուորդինը՝ Մաթանի «Արևնիս»-ան: Իսկ «Հնչոյ»-ը, ժճնում, պիտի գար թոնելու աջի պրնատական զիջք:

...Կիրակոսյան ճանրանան տեղեկություններ կրտես այդ երեք ազգային քերթերու շտրք համակնքված երիտասարդության մաստեղություններուն, ճգտուններուն, եղազներուն, վեճերուն ու թանափներուն մասին:

Մղառիչ Փայրազազան, «Արևնիս»-ի կնմուտիլը, թե՛ն շիաղեղեղայվ, կն հնրինակը, իր շտրք համախնքիլ հայրենկիքով հեռաբարբիված բոլոր հնարափնական սաղքերը, սուրյան այդ պատմատակ պիտաք չէ ստորազմանատել իր գործը:

...Գալով «Հնչոյ»-ին, ան ալեիլի հեռու պիտի երթար, ու չգոհանալով Քրեղինի խորերյանտորվի խոտասացած բարենթրգումներով, պիտի պահանքեր Քրիստոսականության և Պարսկականաստանի անթախություն, իլլիս միազուլ հայրենիքի պատրթյան (Եջ 306):

Հակադրվելով այդ երկու քերթերուն, «Հայաստան»-ի կրատորակները հավասաջած էին, որ պետք է հայրթյան իրազներնկը պահարքին խարտրանկան միջոցներով և ստանց օթնուայ շրթանակն կնկելու:

...Միննույն ժամանակ, եվրոպայի ամենն ատաղալին տարրերը, իրենց բնորոշին թե բններն կելսին հայանպատ շարժում մը, որ եռագինտի սկստի ծավալվեր ու ազդեր հանրային կարծիքին վրա: Այդ շարժումին ինարկն սկստի արձագանքինն վերտիշյալ հայկական բնորոշը:

Համաշխարհային հասարակական կարծիքի համակրանքը իրավ որ կհմնակունում հայոց կողմն էր, դիտել կտտա Կիրակոսյան: Ինչոք այն Լուկան նշանակություն չունեցավ ոչ թուրքական կառավարության, ոչ էլ ինգլիզիստական շրջանների համար: Նրանցից յարարանչորը շարունակեց իրականացնել իր քաղաքականությունը, ոտնամարելով հայ ժողովրդի կենսական շահերը (19 ՅՅ):

«Երբին գլուխը կրացանայտի սուքան Համիդի -գուլում- ի քաղաքականությունը...»:

ՆԱԴՈՍ ՄԱՆՍՈՒԴՈՎ¹

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ²

Մեծ համույքով ու բավականությանը երկու անգամ կարգաչի «Բուքրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» խորագրով Ձեր աշխատությունը: Եվ լրտ ու մոնը անցնել չեմ կարող նոր փաստերով հագեցված, ճշմարտացիորեն մեկնաբանված ու վերլուծված և ընթերցողին բավականություն պատճառող այդ աշխատության կողքով: Այն գրված է Հայրենական դարին ընթերցվող սահուն լեզվով: Ինտերնետում ամենինն նպատակ չեմ դրել գտնաբերելու: Այդ արդիվ գլոբալից բարեկամս՝ արժանազան Մերո Խոսնգալյանը ճշմարիտ զեղբերից, օջանկախիկներն, «Գրագիտ թեթր»-ում իր խոսքը ասել է: Ես անվերապահորեն համաձայն եմ նրա մաս:

Հիրավի, Դոք Ձեր բանասիր աշխատանքով և երկար սցզպատաններով, ես կրտսի տխրամանկան աշխատանք եր կատարել, լրտ աշխարհ համկելու օտար և հայրենական արխիվների մուր դարակներում տարիներ ի վեր փոչուտված վնասված անօգուտ գրքերի ընկած Հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրին փոսրելվող արժեքավոր նյութերը, ճաշընկ փոչինկից և նրանցնել ընթերցաներ հասարակաչնությամբ:

Ես կրտսի այդ ոչ դրտին, տարվին դժխարանաթր գրքում Դոք սքարզուպես հանդես եր եկել բարակիրով գրտականի պես, որը նիզակը ճեղքին անվախ սասարել է մտնում և շանում մարտը: Ափարին Ձեզ:

Այդ աշխատանքով Դոք անգնահատելի ծառայություն եր մատուցել հայ, կրտսի մահ լրտրդ սքանակաչությունը գրտարխիներին:

Աշխատությունը սքրքից մինչև վերջը ճիշտ է մեկնաբանում հայ-լրտրական հարաբերությունները, պատմության անտույզ մանապարհներին, մի բան, որ մեր սրտը ն-

1 Մախմուդով Նուրի ինուրդի (1907-90), սքանակար, գրտր, կրտսեղական և պետական գրքին, աշխատել է ՀԿԿ Անգալյանի, Հոբրենկերչյանի շրջաններ շրջաններ առաջին բարտարար, ՀԽՄԿ կրտնուտ անտեսաչյան ժողկրտ, Հայ բարտարարանի կրտսիպից, ՀԽՄԿ ակտուրիքային սքանակարտի նախարարի առաջին տեղակալ, ԽՍՀՄ կրտնական կրքերը՝ «Մարտն օրտիննթր ծխաչին», «Մախմուտ միտմիցը», «Հարտալուտ փոչնկրտն», «Տաննիքրտական ճարեր», «Աճնուտայ հանդիպումներ», և աշխատությունը՝ «Մուրդ ժողովրդը»:

2 Ձեմ կրտսեղականի անննական արքինք՝ - Կրտնակ Ձեմ կրտսեղականին, Նիքան, 1980, 23 տեղտեկները; Կրտնակ Ձեմ կրտսեղականին // Մաղտու, 2009, - 2 վերտերիքին:

բարոյի պատմաբանների մոտ մշուշապատ է արտացոլում: Ամբիպենը, որ բուրբակյան սուլթանները և նրանց մեկը-մյուսին հաջորդող ժառանգորդները իրենց պետությանը սպառնացող փասեզր տեսնում էին հայ-քրդական միության մեջ, ամեն միջոց գործադրում էին և իրականացրին ինչպես կրոնի ընդհանրությունը, այնպես էլ զանազան մտածածին ու պրոֆակսային խտատումներ, որպեսզի սեպ իրեն այդ դարավոր հարևան ու բարեկամ ժողովուրդների միության մեջ: Եվ դա իր կոնկրետ կիրառումը գտավ արշամազրու սուլթան Համիդ երկրորդի տխրահռչակ ղեկավարված զորք: Եվ ոչ միայն նրա:

Կիրառելով «բաժանի-տիրես» բարսեղականությունը: Եվ այդ նրանց հաջողվեց:

Իրենց զազիր ցեղասպան քաղաքականության կիրառման ճանապարհին նրանք կարողացան, որպես կույր գործիք օգտագործել քրդական որոշ հոգևոր, ինչպես նաև ռազմաֆեոդալական որոշ ցեղասպանների և քաղաքական հանցագործների՝ իրենց ընական դաշնակից հայերի դեմ: Եվ հոր քրատվեց ենադարյան մի անչոտ ժողովուրդ, խաֆնփած քրդերը այլևս սուլթանների և նրանց հաջորդների համար փասեզ չէին ներդրալանում, այս անգամ քրդերի արդարացի պահանջներին պատասխանում էին հայերին քրատող սրով: Սա է պատմական ճշմարտությունը, կրկնում եմ, որ այս միտքը Չեք աշխատանքում ակնբախ է և սկզբից մինչև վերջը անցնում է կարմիր քնի պես:

Այսբան: Տանկանում եմ տեղեկագործական նորանոր հաջողություններ:

Չեզ միշտ հարզող:

ՀԱՐԵ ՏԱՏՈՐՅԱԼ

ՏՔՆԱՆՔ՝ ՀՄՈՌՆ ԸՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ¹

Ձեռն Կիրակոսյանի՝ անցյալ դարի 70-ական թթ. վերաբերող «Ռարժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» աշխատության լրմերկությունը, սպասում վն գրքի շարունակությունը: Ճարմանաչ չէ, որքան, որ մեր ընթերցանը հասարակաշնությունը շատ շատ սպանեց 15 հարյուր օրինակ տպագրանակով լույս ընծայված երկրորդ հատուղ՝ նվիրված 80-ական թթ: Հետադրությունը բնական է, քանի որ ամբողջ սերունդներ են հեղվել ու ազրել ուսումնասիրությունում չուղակված հարցերով:

Չնայած այդ իրությունը, խոստովելով գագաթներային նուսնային, օգտվելով 309 անուն հայ և օտար ազրյուրներին, հեղինակը գիտական հետազոտողի անաշատությունը, տրանսարանությունը, տալիս է պատմական իրություն, երկուրների Եսկան նշանակություն ունեցող հարցերի սարգարանում:

19-րդ դարի որերորդ տասնամյակում Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի դիրքը Հայկական հարցի նկատմամբ, քուրական շտնագիտության հայտնությունը քաղաքականության, հայ ժողովրդի զարթունքի, ազգային-սարատագրական, հայրենակիրական կազմակերպությունների, գաղափարաշնությունների հայաչքների ուսումնասիրություն: Անա թե ինչն է զբաղեցնում Կիրակոսյանին:

Ինչ ինչ, որ նշված հարցերի ուսումնասիրումն ու արծարծումն այժմանական են ընթերցողի համար, որ ինչ-ինչ պատմաուներով՝ անտեղյակ է մնալից դրանք Եսրյանն ու ինքնական նշանակությունը: Այդ տեսակետին գիրքն ստանձնազեա հետադրական է՝ ոչ միայն Հայաստանի, այլև իր ինքնության և հայ մշակուրթի պատմական համար ջանք թափող տարտոփչաո հայության համար:

Բաղկանյամ ժողովությունների ազգային-սարատագրական պայքարի հարական ելքով Ասիա նետված սույանական թուրքիան, որ տասնուրվում էր տնտնական և քաղաքական դիվարությունների ուղտում, սպում էր իր հետագա գրություն տագնաոը, գրաված աշխարհագրական դիրքով՝ մեծապես շտնապարտում էր Եվրոպայի

¹ Տատրյան Ե. Կրակոս՝ հանում նշարություն: - Հիթակ (Բնչուրի) - 1980. - ներքեր: Պայքար (Քուրեմ) - 1981. - 22 հանմաչի:

ուժեղներին: Երանց ներթափանցում էին թուրքիա, մինչևց դեմ ժամիք պոս՝ հանուն իրենց շահերի, ծավալապաշտական նկատմանը:

Դա հնարավորություն էր տալիս սուլթանական իշխանությանը՝ իրեն ազատ զգալու: Այդպիսի պայմաններում է, որ քուրդական բռնապետությունը հետևողական կերպով գործադրում էր իր հայաչինջ քաղաքականությունը:

Հայ և օսար բազմաթիվ աղյուրներից բերված փաստերով, քաղվածքներով՝ հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես աղյուրուղտ սուլթան Համիդը, ննզ ու քարաբոս միջոցներով, ամեն ինչ անում էր՝ ազատվելու ժամանակի հասարակական կարծիքը գրադեցնող «Հայկական հարց» կռված ծանր մտածողությունից: Արևելքից այնուհետք ասպատակած քաղաքատների մեղքով՝ Միջին Ասիայից Բյուզանդիա և աֆիշի եկտու հասած, ասքս բազկանյան ժողովուրդների ազգային-սպաստազանական շարժման հեժվու հարվածների տակ մինչև Կոստանդնուպոլիս ետ նստանքած գազանի մարմնի մեջ խրած սեպ էր հայությունն՝ իր մայր երկրով: Եվ ամեն անգամ, երբ գազանը գազարվում էր՝ Պոլսից մինչև Մինցին Ամիս երկարելու իր պանթուրքական կրազով՝ գզում էր սեպի ստկայությունը:

Գիտնականը, փաստերի յույսի տակ պարզում է, որ, այդ իսկ պատճառով, քուրքական բռնապետական իշխանություններին անփոփոխ մտասեկտումն է եղել հայության անբողաբան ոչնչացումը:

Ելմաբառության դեմ ծաղր է համիդյան ոճրագործների հետնողյաների միակող, որոնք մեր օրերի եղևոնը՝ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության մասին խոսելիս՝ մեղադրում են իրենց գոհերին՝ հայությանը: Մինչևեո Ջ.Կլիբակոյանը ընդգծում է. «...Քեղծիք կոնգրեսից հետո մեծ վեզիր Քյանմիլ փաշան, իր գործընկերներին խորհուրդ էր տալիս. «Եթե եվրոպական թուրքիայում մենք անեցինք օժեր (ակնարկել է բալկանյան ժողովուրդներին – Շ.Տ.), միևնույն հիմաբությունը մենք չպետք է կրկնենք ասիական թուրքիայում... Ոչնչացնել և աքիջ մեր երկրի փոսից այն բոլոր տարրերը, որոնք կաշտը են եկտուպայում մեծ փորձություն պատճառել, միջամտությունների մեջքում մեր դեմ գործիք դառնալ: Հայկական ազգը մենք պետք է սրբենք և արմաստազես վերացնենք մեր երկրից»:

Այսպես, կամխամտածված ցեղասպանությունը դարձել էր պետական քաղաքականության:

Այդ մնայուն, երկարատև նպատակադրումն էր, որ համգելու էր 1915-22 թթ. մեծ ոճրագործությանը: Եվ, ինչպես այս կարևոր ոտանմասվությունում նշված տվյալներն են ասում, քուրքական կատախարդները միջոցի մեջ խորություն չեն դեղ, դիմել են հետամնաց քուրդ աշխրբներին, չեղբզաներին, շքրանային ոտոնկանությանը, դատական մարմիններին, հարկածավարներին և այլն, կեղեքմամբ և ֆիզիկական ոչնչացմամբ՝ Արևմտյան Հայաստանի նստանգների հայությանը փորդամաստություն դարձնելու, ազգա՝ նրա ոչնչացմանը հասնելու համար: Սա է համարվել Հայկական հարցի վերացման միջոցը:

Մշակույթով, քաղաքակրթությամբ, իրենից շատ ավելի ցածր մակարդակ ունեցող քուրքության տտեղծած անտանելի պայնաններում է, որ ծնունդ է տտել, գազգացել

հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը: Ջեֆրակոսյանն իր գործում այս ճշմարտությունը հաստատող մեծաթիվ փաստեր է բերում, դիմելով հայ և օտար թագավորիվ արքայրանների: Հայասրան ազգային-ազատագրության պայքարի դրույ յարձրացմունքն՝ իր հողի վրա դաժանորեն կեղծելով, երկրում ու դատարանում անիրավիված, «ամհավատ» (զյալուր) ուսայի վիճակին դատարարաբան, նոր, կնոջ ու աղբիկա անտանգնան տատաղանքին ենթակա հայ գյուրացիությունն էր: Ինչպես հայտնի է, Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի պիտակոտրյանը, նախ այդ ձգտումն արտահայտություն գտավ Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ նույնվածով նվախտեղված բարենորոգումների կյանքի կրկնան նպատակով, ներառական տեղություններին ուղղված խնդրագիր-դիմումներից՝ մինչև սեփական, ժողովրդական ուժին դիմելու, կողպուտի և պատերազան դեմ գեներ վերջնելու փորձության և հուսալիակության ուղին է անցել հայ ժողովուրդը:

Գրքի եղիմնակը ծավալում էր բն է գրել վերևում նշված պետությունների Հայկական հարցի անշարժյանը բունաղ դիրքի մասին: Այդ խնդրում նրանց չի առաջնորդել կեղծավորարար «քրիստոնյա և քաղաքակցոր» կողման, հայ ժողովրդին ծառայելու, տաժաններից փրկելու մտածությունը: Ոչ-Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու համար նրանց միջամտության դրսևպատնաղ սուկ շանագրգովածությունն էր: Հայն ու Հայաստանը օգտագործվում էին սուրբանական իշխանության վրա ճնշում գործադրելու, տնտեսական ու հուրային գիտումների հասնելու, Յուրդիան իրենց ենթարկելու նպատակով: Գրքում նշվում է, թե ինչպես՝ հայ ժողովրդին օգտակար ծառայություն մատուցած Ռուսաստանը իրականացնելու նենգությունը՝ անգլիական դիվանագիտությունը փորձում էր անգամ հայրական ինքնուրույնությունը Ռուսաստանի շաներին հակադրել: Մինչդեռ, իրականում եղևուղական պետությունները, և անենից առաջ Անգլիան, հակառակական մղանով ձգտում էին սրանի Յուրդիայի սուրբանական նիմանը իշխանությունը:

Օգտվելով նման դիվանագիտական քաշքույունից, արժանաշենելով որոշված բարենորոգումներն իրագործելու իվեցումները, սուրբանը համար ու դաժան կերպով շարունակում էր Արևմտյան Հայաստանը հայությունից դատարկելու քաղաքականությունը:

Դիմելով ժամանակի մատուցին, ջնևության ատարկա հարցին վերաբերյալ գտականությանը, Ջոն Կիրակոսյանը հանգամանալից պատեմբարացում է տալիս, թե ինչպես է զարգանում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոտությունը: Նա ընթերցողին է ներկայայնում նրա տարրեր կրանգնելուն ու կազմակերպությունները: Կանգ է առնում Սիրուիլ Փոթթոզալյանի, Կարապետ Հակոբյանի, Ժամ Ռոտաալյանի գործունեության, մայր երկրում՝ Կանում, Կարթումում, Երզնկայում և այլ վայրերում, նաև Զրանափայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի հայարևակ քաղաքներում տեղեղված հարնանասիրական կազմակերպությունների ուղղության և գործունեության վրա: Նա աշխատությունում ծավալում տեղ է տվել «Արաններ», «Հայաստան», «Հնամ» քերքերի խաղաքած դերի վերահամմանը: Ռուտմնագիտության լուսարձակն ընդարկում է արննաստիայ գործիչներին՝ Գրիգոր Օսթանից, Ալեքսի Գե-

շիկաշչյանից, Ղևոնդ Ալիշանից, Սերենցից, Արժիսար Արժիսարյանից, Մինաս Չոբանցի մինչև Գրիգոր Արծյունի, Գամառ-Քառիպա, և վերջապես ազգային-ազատագրական պայքարի ոգուն շունչ տվող՝ Բաշինը:

Երկրում և երկրից դուրս, ազատագրական պայքարի ուղին անցնում է գործնական գեղեցիկ վրա, թե գրական, տեսական մաշգոմ՝ բարենորոգչական, եվրոպական դեմանագիտությանն ազատվեցնելուց մինչև հայրենակալին, երկրական կեղծ՝ Ալեքսանդր (Վարդան) Գալչյանց, Արարո, Մեղսր Մեղյուր, Գևորգ Չառչ, Սմբատ և շատ ուրիշներ, և վերջապես, թողթի կամրի, միջրման և բաշտրյան մարմնացում՝ Անդրանիկ..., երկրական մի բանակ, որի էությունն պատկերն ընթերցողին ներկայացրեց Դաշտենցի իր - Ռամզարսերների կանչը - գրածով:

Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլից, Կովկասից, Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերից գնացել ու այդ անձնագին մարտիկներին են միասնել հայրենակալի հայ երիտասարդների: Իսկ պատմության թուրք աղավաղողները հայ ազատագրական շարժումը համարել են եվրոպայի, հատկապես Ռուսաստանի դրքան, երանդան հետևանք:

Ինչ խոսք, որ եվրոպական երկրներում տարածված ազատասիրական գաղափարները, Ռուսաստանում մարտիրիական շարժումն իրենց ազդեցությունն ունեն հայ երիտասարդության աշխարհայացքի, բաշարական մտածության վրա: Սակայն, պատմության համոզել տվյալների հիման վրա, Ձոն Կիրանդյանին իրավացիորեն ընդգծում է արևմտահայ ազատագրական շարժման գաղափարների մտնելն ու ձևավորումը Արևմտյան Հայաստանում, բնիկ ժողովրդի ծոցում, արևմտահայ գրականության մեջ: Դա ոչ թե ներմուծված գաղափար էր, այլ կերպրման, բնության պայմաններում տասնազած ժողովրդի ազգամեների, հանուն լինելության՝ նրա ձգտումների արտահայտություն:

Գրքում բուրժուական դեմանագիտության իարդազանրը համգամանդուն ներկայացնելով ընթերցողին, գիտնականը շեշտում է տարբեր երկրների ժողովրդականության շրջանակների, գյուղների, մտավորականների, հասարակական գործիչների հայանպաստ դեղջավորման և պետական, սրբաշունական շրջանակների ու գործիչների վերաբերմունքի միջև եղած տարբերությունը: Այս հարցերի մասին խոսելիս վեր է հանվում նաև արևմտահայության ունեցած մեծ համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ, Ռուսաստանի բարեկամական դիրքը հայ ժողովրդի մրյած ազատագրական պայքարում: Եվ իդրչ չէ, որ որպես հայ հոգու և մարի արտահայտություն, տատմնապիտության այս հատորի եզրափակում, Կիրանդյանը մեջ է բերում իր ժողովրդի բուխտով այնչան տասնազած Հովհաննես Յոմանյանի հայտնի խոսքը:

«Հայրական հարցը վայրենի կտաղածների և կեղեցումների հարց է, հազամանքների և գաղափարությունների հարց է, նա գերազանցորեն Իրվիկական գյուրբյան խնդիր է: Եվ նրա հայրդությունը միշտ կապված է Ռուսաստանի հայրդության հետ: Ով վեր է կացել Հայրական հարցի հայրդության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ սգաշտպանել է Տանկաստանին, նա մեղաանցի է տամբական գազանություններին ու հայրական ազատվեցնելին», - գրել է մեծ բանաստեղծը 1913 թ.:

Բազմական է միայն նկատի ունենալ, որ 1828 թ., երբ Արևելյան Հայաստանը մի-

ազգեց Ռուսաստանին, նրա տարածքում ապրում էր մի քանի տասնյակ հազար հայեր: Հարյուր տարին էլ չլրացած, նրա թիվն անցել էր 700 հազարից, և այդ հայերյան շնորհիվ Սարգսրազատը որակվեց՝ հայրենիան Աճառայր: Այժմ, երբ իսկական վերածնունդը ապրած էայ ժողովուրդը պատրաստվում է տանել իր ազատագրության 60-ամյակը, մեծամեծ նվաճումներով հարստ, մասձում է իր անմահ քանաատեղծ ոգու պես:

Արմեղավոր գրի մասին այս մի քանի խօսքն աճարտենք, վառամբարյուն հայր-նելով, որ ընթերցողներն, ինազնի, տպանդու են հաջող հասարի լույս ընձայնանց:

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՒԹՈՒԼՁՅԱԼ

ՁՈՆ ԿԻՐԱՎԱՍՅԱՆԻ «ԲՈՒՐԺՈՒՎԿԱՆ ԳԻՎԱՆԱՎԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ» ՀԱՏՈՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Խորհրդային արտաքին նախարարն է Ջոն Կիրավայան, որ ժամանակակից հայ պատմաբաններու շարքին մեջ իր արժանի տեղը գրաված է արդեն: Ջ. Կիրավայանի գլխին կազատկանին բազմաթիվ հատորներ, նվիրված հայոց պատմության, որոնցն նկատի ունիմք հատկապես հայ ցեղապանության և Ապրիլյան եղեռնի մասին նշանավոր աշխատությունը, այն և Հայկական Դատին վերաբերող իր երկամիտությունը, որոնք երբորդ հաստից ամիսներն ի վեր լույս տեսած է Երևանի մեջ, գրավելով ընթերցող հասարակության լայն խավերու ուշադրությունն ու համակրանքը:

450-է առնելի խիտ տպագիր էջերն յազնագլած է այս գիրքը, որտ նպատակն է հաստատել հայ եկեղեցիական շարժման օրինավորությունը, որպես պատմական անբարձրություն և հատազարդմանք քաջ, որպիսի մանրով իրենց անկախությունը նկատած են օսմանչան լուծի տակ տատապող Բալթիկյան ազգերը՝ Հունաստան, Սերբիան, Ռումանիան և Բուլղարիան՝ կոչսերական Ռուսաստանի օգնությամբ:

Հայրության ու Հայաստանին նույն քայտը կխոստանար, անկախած, ժամանակի ընթացքին, երև Սան-Մանձանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածով խոստացված բարենորոգումները գարծարցության մեջ մտած լինելին ռուսական բանակի հակակշիռն տակ, երև Մեծ Բրիտանիան և Ավստրո-Հունգար կայսրությունը, յազանաչին պատերազմի մտնը հայրական Ռուսաստանի դեմ և շաղկապին Քեղցին վիճամուղլին մեջ վերափոխել Սան-Մանձանոյի դաշնագիրը և Հայաստանի բարենորոգումներու հարցը շարժնելին մեծ պետություններու նկատման շարտարանության գննը, մեծաշնորհներ գանազան տեսակի ազատուղլու Օսմանյան կայսրութենն, մտացության մատնելով հայկական բարենորոգումներու հարցը, որպիսի նպատակով սզ, Մեծ Բրիտանիան Քեղցին վիճամուղլի բաշման նախորդակին, գաղտնի դաշնագրով, միարդիսյան առագած էր Կիպրոս կղզին վրա ժամանակավոր իշխանություն:

¹ Քիչքննման և, Ջոն Կիրավայանի «Թարծական օրինակախությունը և Հայաստանը» հատուղի մասին // Կիպրոսագ. – 1980. – 18 նոյեմբերի:

Անգլիո վարչապետ և Բեռլինի վեհաժողովի մեծ քանակապետ, Լոնդոն վերադարձին, կարծանամար իսթրական կամարի, և իր Դիպլոմից հրեական անունին փոխարեն, պարզև կատանար Լոլոյ Քլեյմսֆիլդ տխուրապ:

Հայրական ճակատի վրա չէ միայն, որ տեղի տալ տխրապ էր Կոնս Գուլյանովի պատվիրակությունը: Ան իսթրական էր նաև հրաժարիչ Մեծ Բուլղարիո իր ծրագրին, և Մերլիո ընդարձակումն Ախտրո-Հունգար իշխանության տակ դեմ Բունիա-Հերցեգովինան, որտ քնակությունը գրտ սնքը էր:

Աճնն ներքախանն այս ամենի մեջ հայության վերադարձված 1915-ի Մեծ եղեռն էր: Մինչ Բուլղարիան և Մերլիան, ի վերջո, ժամանակի ընթացքին, իրենց նարտակին կնալուրիին հասնիլ:

Պատմարան հեղինակը տված է, մեծ հայությունը, հայ կյանքի և հասարակական մտքի պատկերը անցյալ դարի 80-90 թթ., երբ հոտածատված Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խտտապիստ քարենորոգումներտ ծրագրի անհետևանք մնալն, հայ հասարակական գործիչները և գրագետները՝ Նրիմյան Հայրիկն ու Մլադիշ Փոքրոզալյանը, Բաճիկն ու Սերենցը, աչև նոր մնանդ ամուղ հեղափոխական կազմակերպությունները, ի վերջո կոզալին այն եզրակացություն, որ միայն վնցով կոնային տիրամալ հայոց ազատագրության:

Անաշտ պատմարանի խտտակրոն գրիլը տված է լայնորեն հայոց աշխարհի արտագին և ներքին կյանքի պատկերը, անցյալ դարի 80-90 թթ., որպեսզի լյովին կարելի լիներ օրինալություն համարիլ հայ հեղափոխական շարժումը, որ հայ աշխատավոր ժողովրդի մղած պայքարի պատմությունն է, փասն իր ազատագրության, ոչ միայն քրտական, աչև ամեն տեսակի այլ ճնշումներին և շտտագրումներուն դեմ:

Հայտնապես ուրիշ հայությունական հաստղի մը վերադարձված է իսթրական պատմարան հեղինակը, գծելու և գծագրելու համար հայրական դրոցալնության պատկերը, որոնց մեջ, իրենց արժանի քաժինն ունին առավել կամ նվազ չափով, հայ հեղափոխական բոլոր կազմակերպությունները՝ Արմենական, Հնչակյան և Դաշնակցական: Վտտահարար այդ մասին հանգանակներին ընթերցողը իրազեկ կրտունա Ցան Կլկալոսյանի չորրորդ հատորով:

Հայտնիլով հանդերձ մեր անվերապահ հիացումը Հայտտանի արտագին նախարարի ցեղաքերած վերին աստիճան արդարապատ վերաբերումն հանելու հայ հեղափոխական շարժումն օրինավորության, որտ մասին ունինք Կարլ Մաքսի և Ֆրիդրիխ Էնգելսի պատմական անփնելի վկայությունը քրտական նշխած դրանի կարակցությունը, ներ անհրաժեշտ կրտներ ատրև մեկ քանի ղեկավորությունները:

Մեր չափազանցված և անարդար կնկատենք կրտնկանիչատակ երկչև Գորյան Պատրիարքին վերադեղած առարկության մասին իր տրեղը: Անշուշտ թև հանելի չէր դերը, որ իրեն պարտադրված էր Կարմիր Մուլտանն կողմ, ներքելու անոր կրտակարության գործած չափքները, քայք երկչև Դուրյան, ներաչքը՝ քանտտեղծ Պետրոս Դուրյանի, ոչինչ ջրած է, որ անոր ընդեր իր գրաված քարձր դիպլոմ, որ միշտ վաշելած է համայն հայության սելն ու իսթրականը: Պետր է խտտովանիլ, թև հայ կղերը, ընդհանուր ձևով, փայլած է իր քարձր դերին մեջ, որպես ժողովրդի առաջ-

նոր, հաննին Խրիմյան Հայրիկի, Լեւոն Վարձապետյանի, Իզմիրլյանի, Խորեն Լարսիկի, Մաղաքիա Օրմանյանի և այլ կրթական ազգասեր գործիչներու:

Մեր մեկ այլ զխառնությունը կվերաբերի «մանր թործուս» և այլ օգինակ պետակներուն: Այսպես, հետևողական ամբողջ կարգին, նախապես սքանախանը մանր թործուսական մակդիրով մատնանշած է առաջին հայ ընկերվարական կուսակցությունները, ինչ որ անընդունելի է մեզ համար: Երև անոնց դնկավարներու ծագման է, որ կվերաբերի հարցը, ինչով արևաքս մանր թործուսական ծագում ունեցած են «գտարված» նկատված այլ վարիչներ:

Վերջին դիտողություն մը ևս, որ կվերաբերի օտար թերմիններու գործածության, որոնց հոմանիշը ունի հայոց լեզուն: Բայց ասիկա արևելահայ մտավորականության հիվանդությունն է, որու մասին շատ զրգած է, սկսած Հակոբ Պարոնյանեն, որ երգիծելու համար հայ մեծ հրատարակագիր Գրիգոր Արծրունին, «ինդուլտիվ» մշակի «դիդուկտիվ» խնրագիր անվանած:

Բայց այս ամենը մանրուցներ են, քանզի Ձոն Կիրակոսյան մեծ ծառայություն մը ցույց տված է հայ պատմագրության, հետևելով իր նախորդներու իվարսի ուղիին:

ՎԱՇԵ ԲՈՒՏՅԱԼ

ԲՈՒՐԺՈՒՎԿԱՆ ԳԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (19-ԲԳ ԳԱՐԻ 80-ՎԿԱՆ ԹԹ.)¹

Մեր նդրագույն պատմության ամենին բախտորոշ համըրվածներն պատմագիտական քննարկումին նկիրված է Ջոն Կելսակոչյանի «Քրիստոսական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» գործը: 1870-ական թթ. ընդլրկող առաջին հատորին ետք, բանի մը ամիսներ առաջ Երևանի մեջ յոչս տեսած է 1880-ի տասնամյակը ընդլրկող երկրորդ հատորը:

Քարզ ժամանակաշրջան մզն է որ կըննարկե Կելսակոչյան. հարստովոյս ավյալներով հազեցած քաղաքական իրադրություն մը կվիրծե պարզապահեղ ու անոր ընդմեջին վերլուծել մեր Դասի կողմալրը: Հայկական հարց, բարձնուրդումներ, եկրպական ճնշումներ սուրբամին վնա, եկրպական «շանտաժներ» իրադո միջն, քաղաքական նկմտակ փաղապեղներ, քրդական հակամայ հարածանը և հարստահարություններ, հայ հասարակական մտքի զարգացում, կրտակություններն ճնունը, հայկական շարժումի զարգացական ենթամոլ և աշն: Անաճաճիկ այս խայտարկետ սովյալներն է որ համադրած ու վերլուծած է Կելսակոչյան, իր կարգին հայ զինչակ հեղափոխության արդար հիմնավորումը բացատրելով և ընդունելով: Այս իմաստով, զիջող եզակի տեղ կզրտվե մեր ազատագրական շարժումը քննարկող խորճրդանայ պատմագիտության մեջ: Այս մասին տակայն՝ ամենին փորջը:

Առաջին գլոխին մեջ հեղինակը կնտի Օսմանյան կայսրության պարզած կացության մասին՝ Բեռլինի վեհաժողովին հար, ավելի ճշգրիտ՝ Համիդի հակամայ քարտրականության ճնավորումին մասին: Քրդներն հակահայ փաղապեղով վերլուծելու և ավելի հիմնավորչակ եզակացության մը հասնելու համար, Կելսակոչյան անդրաժնշտ էր որ օգտագործեր 1860-ական թթ. Սատրապան Խոսեղ փալայի քաղաքական կրտակը, որ յոչք քաղաքական մտքի զարգացումը ուսումնասիրողներուն համար խիստ օգտակար փաստաթուղթ մզն է: Մակայն Կելսակոչյան առանց ատոր հազոդած է լավապես վերլուծել Համիդի հակահայ քաղաքականությունը, ինչպես նաև քր-

¹ Բրտանան Վ. Քրիստոսական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.) // *Անգալեզ (Lra Անգլիզ)*. - 1990. - 20 վերամբերք:

ընդ հայերու դեմ լարելու քայլին միտումները: Այս բոլորին մեջ պրպահայ ղեկավարությունը պատկազմած պատկեր մը կը պարզեր, որովհետև տակավին միայն «Պոլսի սուլտանը իբրև կենտրոն»: Եվրոպական պետությունները կշահային հասուկ «նոգածութեան» արժանացնել Համլիի պետությունը. յոթաշաբաթը կփոքնէր ավելի ու ավելի ազդեցություններ չափել ին: Երկրորդ գլոխին մեջ այս է որ կրաստարև կիրակուրան, միաժամանակ անշուշտ եվրոպական քաղաքականության տնտեսական զրոյապատմանները երևան հանկելով: Կվերբոժն անգլո-ոտտական, անգլո-ֆրանսիական և այլ հակամարտություններ, որոնք տեղեղծեցին Հայկական հարցը մախտություն մատուցող բռնարքերը. Հայությունը տատայտրեն անգլո էր տակավին իր իրավունքները պաշտպանելու. ախտիսիկ ինչ կան Վանոմ ֆրանսիացի փոխտուգատուսը իբրև դիմող հայերուն. «Չեր պատրիարքի և առաջնորդների բողոքներով կամ նպատակներ հայտարարություններով չէ, որ եվրոպան գծում է իր քարտարակրությունը Չեր խնդրի վերաբերյալ. եվրոպան իր հյուպատուսների միտքով բոլոր իրադարձություններին քաջատեղյակ է, անկայն ուզած սրտին է խնդրող մեջտեղ թելում և հակատակ պարագային էլ թույլ տալիս, որ բարբերն ուզածն անեն» (Էջ 130-1): Կիրակուրայանի կողմն շատ տեղին օգտագործված այս փախերական հայտարարությունը ճշգրիտ կերպով կրաստարայտն եվրոպական դիտավորությունները. իր վերբոժումները նետելով ճնով կրեզոպակցան կիրակուրայան. «Ք.Պետրոսը հակվում էր դեպի Անգլիա, երբ ավելի մեծ վտանգ էր գգում Ռուսաստանից. փորձում էր մեղծնելու ցարական ազդուներին, երբ Անգլիայի գործողությունների մեջ վտանգ էր մշտարուն: Հավասարակշիռնուն մասն քաղաքականությունը միշտ էլ բնորոշ է եղել բողոքական սրտաքին քաղաքականությունը» (Էջ 143):

Մակայն ոչ միայն այս բաժնին, այլ անրորը գրքին երկայնքին հարատև ճիգ մշտարքել է Ռուսաստանի իբրև հայության ազատարար կամ նվազագույնը՝ իբրև դրական տարր մեղչարացնելու, Հայկական հարցին մեջ, ինչ որ անշուշտ անաշատ սրտմազիտության համար անընդունելի է: Կրվի թե տակավին խորհրդածույ պատմագրությունը չէ կրցած մեղքագրուով Ռուսաստանի ու ռուսականության (թվկուզ ցարական...) տուրք տալու մտահանումն, և թերևս այս պատճառով է, որ իր ներածականին մեջ հեղինակը կրե. «Արևմտյան տերությունները իրանգարեցին Ռուսաստանին՝ ցուրտ իրականացնելու հայ ժողովրդին ռեալ օգնություն ցույց տալու ծրագրով: Ռուսաստանի հովանու ներքո հայ ժողովրդի երկու հաստվածները համախմբումը շիտականացավ» (Էջ 3): Անշուշտ որ պատմագրուական մեկնարանության շնն կարտտիր այս տողերը, ոչ ալ բոլոր բննարկումի կրեմասան:

Երբորը գլոխին մեջ Կիրակուրայան կհատի հայկական հակազդեցության մասին, որ սկզբնական շրջանին գաղափարական ու գաղափարախտական էր: Մանուհավակված՝ բերբերու ու գրականության մեջ, անոնցն անցնելու համար՝ իրական գրքին, աշյունետ հեղափոխության: Մինչև այս ներգաղտության հասնելը հայ հասարակական միտքը ապրիցավ զարգացման որոշ շրջաններ. այս է, որ կվերբոժն հեղինակը, մաժամակրակից մտավորականներու գործերու՝ Բախիկ, Արծրունի և այլն, կրատարակվող թելքերու դրսևելում կերկամբնելուն ընդմեջուն: Բախիկին, Պանտա Բարի-

պան, Սերենցը և Արծրունին են գլխավոր գաղափարախոսները Արևմտահայաստանի ազատագրության: Մին բան շատ որչառես հասարակաց է. զենքի գործածությունը: Բանի ուժի գործածությունը կհամարվի միակ կերպ այս անկէ կացության: Բաճկի իր վնասելով այս է որ կզատագամ: Ապրելով ռուսական իրականության ներս, այսինքն կրելով ռուս հասարակական շարժումներն և գաղափարախոսություններն ազդեցությունը, բնականաբար համոզագտագտան կտկնորչում պէտք ունենար արեւելահայ մտակրականությունը: Ճարական միազգնությունն դեմ ծագագած ռուսական կազմակերպություններն միացան շուտով հայ երիտասագրողն ալ: «Կարողմայա Վոյա»-ի («Մարտիկի Կանթ») անգամ էր նաև Քրիստոսիկոր Միջագիւյան, որիչնկերտ էնա: Հնարագիւյն, կոր հաշիւական իրականության մեջ կեոզնեան շեղովնեով կարիչը - բան մը ընկել», կոր սկսով ազատագրական սրագրողի գաղափարը հասունեով ու սագրածվի, այս երիտասագրողներն շատեր հայության վերագրածան, իրենց ումիրն ու կարեկիրությունները անոր դասին նվիրակելով համար: Այս ծագին երկար կիտսի Կիրակոսյան, ի միջի այլոց նաև Քրիստոսիկորի հասարակական գործի սկզբնական շրջանին մասին, գնահատելով այդ սկզբնեի գաղափարական նվիրումն ու գոհարբության ոգին: Այս գործին բնականաբար անմասն չնմացին Արևմտահայաստանի գագառներն երիտասագրողները: Ազատագրական սրագրողի ու զենքով վերկրելու անչիլ գամներ համակած էր նաև. «Այդ ոգին էր, որ սագրելով բերել ժողովրդական վրիժառու հայրուկներին: Արարոն, Արշայր Սկարը, Անգրանիկը, Գևորգ Զառչը, Մակարը, Միկրանը¹ և բագմարիվ որիչնեք բան երկրի, ժողովրդի ծնունդն էն, հարագատ գակակները, որոնք վրիժառուներ էն դարծել՝ սգարագանեղ աշխատակիր մարդկանց շահերը պորտարոյծ կորագրողներին: Սյանք բոլորն էլ կրկան ու գոհվում էն կրկի դաշտում համուն հայրենի երկրի ազատության»² Եր 192-3³:

Չորրորդ գլուխը անդրազգայն նմարկում է Մ. Փոլորտգալյանի «Արաննիա»-ի ու նոր կագմում հնչակյան կրտսակության սրգան «Հէպի»-ի բարորական-գաղափարական ուրբարյան: Հիմնական երկու ուղղություններ կրտսակողն այս բերբերում մեջ. ստաշիմով ընտրել Հայ Դատի լուծման դիվանագիտական ուղին, երկրորդին մեջ, ազգային-ազատագրական սրագրողն որիլ ընկերվարական նշանարանով: Կիրակոսյան լայն տեղ տրամարկում է այս բերբերում ուրբարյան և հայ կյանքի մեջ աննեց ունեցած ազդեցության, որովհետև երկրքն ալ պրոտաստանտն հրատարակված ըլլալով, զերծ էն ցարական կամ օսմանյան գրագնեթերենն, ու իբրև այրպիսին դարծած էն ազատ խոսքի բաներ:

Հինգերորդ գլուխը կիտսի երկրագրայի մեջ սկսած հայկական ցարդակական սրգակն, ու Լոնդրոն հրատարակվող «Հոյագամ»-ի բերբի ուրբարյան մասին: Մեր կարծիքով, բնակ ճիշտ չէ այսցան տեղ տրամարկել շատ երկրորդական դեր ունեցած բերբի մը. սարայն, սատր փոխարեն յագալար տեղ տրամարկված է երկրագրայի մեջ հա-

¹ Են բարեբրի իմբարկտ Միկրանի հանար է խոսքը, սն պրծանի չէ այս անունները կորկն ինչպէս, որովհետև նմարագիւյն դարծով ցարական լայն ու անարեւկրկելով Դաքի Կարողի կորկն: Կամ սարայն չէ խոսքը կը վերագրի Տախտոյան Միկրանին, սկիւթ ծագող՝ իր մակամուճով սարայն...

յերու համեմալ կազմված հանրային կարծիքի մեափրման: Հեղինակը աղբարակութեան կատարողն քանազանս էնդապակն պետական կեղծածրննը այնտեղի հայանալատ խմբավորումներու կեղծածրններն: Ասոնց միջև գոյություն ունեցող տարբերությունը Հայկական հարցին առնչությանը հաճախ շփոթի մատուած է տվյալ հարցերը ուսումնասիրողներն շատեր: Օրինակի համար, Բրայսի կամ Անխիմովի կողմն հայերու ի նպատակ աղտասանված մատերն ու հողվածննը շատ հաճախ մեկնարանված են իրեն պետական ջաղարականություն: Կիրակոսյան կիսադասն այս շփոթը:

Վերջին գլուխին մեջ կրագածաչառնի Համիդի հակահայ թաղարականության վարպետնր դեռնի հարստահարություններ ու հալածանք-կոտորածներ: Այս բանինով է որ Կիրակոսյան երմնավորյալ կերպով կըրն վարկածը՝ ըստ որում հայ եկզափոխական շարժումներն էին Համիդի հակահայ ջաղարականության պատճառը, Կիրակոսյան ցինյալ եղբափոխությունը միակ կարելի միջոցը կնկատն Արմատահայաստանի ազատագրության, որովհետև կարելի չէր վստահել Արմատարի դեփանագիտության՝ Հայկական հարցի արդար լուծումին համար: Այս գլուխին տակ, կըր կնտան Համիդի կողմն եղլին այդ, Գուրյանի տրված առարելության մասին, կկարծենք թե արդար չէ եղած Կիրակոսյան: Գուրյանի այս առարելությունը, ինչպես նաև հետագային Օրմանյանի վարած թաղարականությունը պետք է արմեղել հայ ն թողք հարարելություններու մեջ դեբերալ բաժանման առումով: Այսինքն, կըր հայ եղբափոխությունը գնեցով դեբակատար կղտմար հայ իրականության մեջ, ամղին ուրիշներ - այս պարագային Գուրյան և հետագային Օրմանյան - կհաղային այլ դեր մը, որ «դավաճանական» ըլլալն շատ հետն էր: Ինչպես այլ դեմերն, այնպես սղ Օրմանյանի կազակցությանը՝ մեջ պատմագրությունը տակավին անալատ արմեղում չէ կատարած...:

Ինչպես ըիլ ասոց հիշեցնիք արագ կերպով, Կիրակոսյան երեսն չէ համած Ռուսաստանի խաղաղած տխտը դերը Հայկական հարցի եղբափոխին մեջ, ժամականը իր ըմնարկած ժամանակաշրջանին, այսինքն Ալեքսանդր Երզրայի թեատիթրական ու շեղոված կերպով գաղտբառնողական թաղարականության լուխին տակ: Իսան կարգ մը ընդություններ, որոնք կնկատեղին խորիդրանայ պատմագրության առհասարակ, օրինակ, Ռուսաստանի և զարականության միջին հատակ տարբերության կեղծ, ջաղարական «կոմունիստի» մեջ նույնիսկ: Այլ տեղ մը կիտանի Սուն Յար Սեմի ու Գամղինի իտաղացած գաղտբարական դեբին մասին, որ Մաղարեղծ-Լենինիզմի պատմագրության կտրին թարձը կնկատատվի: Այս անուններան կողղին կնիշղին նաև... Եփրեմի և Սարթար Նրանի անունները, ոչ եփրեմ, ոչ սղ Սարթար Նրան գաղտբարական առարելությունը եղած են. ամղին տակայն, Սարթար Նրան նչանավոր «փոտ գող» մղն էր, «կարիերիստ» մղ, որ հանկարծ կտեսներ Պարտկաստանի եղբափոխության մեջ...:

Բավական եղանեցուցել կղտներն հեղինակին գործածած ներազարական դրությունը: Եթե տաղարական տեղնինի իմաստով գործնական է անինքա, կեղծներն ընդերգողը: Այլ բան մը, ամղայն, որ տակավին կարունակի, հակատակ տաղղող դղական

ճիշդում, այլ այ օտար բաներու գործածությունն է: Օրինակ, *ժողովուրդը զնախ
 դարաւ զնաւարկէ և այլն*: Այս վերջին երկու քերականները շատ բնականաբար
 ունին կառուցանքն գրին պատմագիտական պիտեքն:

Նորիդրանայ պատմագրության մեջ նգակի տեղ պետք է գրավն այս գիրը, հար-
 ցելը վերջումկո բաշտրչանք և ընդունված դրգմաչին արժեւափերու անտեսանալ:
 Ան յորչ խոստանք կելին ճան կըլորդ հատրփ մը, որ պլոտի ըննարկն մեք ազա-
 տաւորական արաշտրի առաջին կենսական տասնամյակը, 1890-ական թթ.: Կուրա-
 սննք հաչրդի հատրղին, որ, կնուսանք, կլլա նույնրան գիտական, անաւատ, նակ
 վերմ ճատնանչիւմ դլորալ սրբաւորելի պիտեքննքն, որպետի հարկ եղած շտիտլ
 արժեւորչին հայերական ազատագրութան շարժումն ու անոր ունեւլլեաները:

ԳԵՐՄԱՆ ԳՈՒՏ¹

ՆԱՄԱԿ²

Չերչ Գերմանացույրյուն,

Սիրելի սրբօնատր Կիրակոսյան,

Յնև մենք զեռ վտի մեջ ենք մեր սիրելի Վերոնիկա Լեվոնուսի մահվան կապակցությամբ և դժխաբությամբ ենք աշխատում Լեփսիուսի Դոտտարանի տան նրա վերջին, բայց կարևոր փաստաթղթերի փրկության ուղղությամբ, մենք չենք մտապել գալիք Յեղասպանության տարեդարձը ապրիլի 24-ին: Այս կապակցությամբ ես հողված եմ զրեզ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության ամուսնոյրից մեկի համար և կարծես թե նրանք այն տարագրելու են: Հայերեն թարգմանում հողվածը նրա տարակվելու է Քեյրոսի «Հեյտի» թերթում, քանի որ մի քանի օր ատոյ Քեյրոսում պարուն Ջերեջյանը խնդրեց ինձ զրեզ Լեփսիուսի արխիվների մասին:

Այս հողվածում զուր կարող եք կարդալ մի քանի այժմեական խնդրոյների, օրինակ, ինչպես Գերմանիայի Տեղեքատիվ Հանրապետություն - Յուրդիա հարաբերությունների խնդրածաղույցը զարգացման, այնպես էլ զերմանա-հայկական դիմուս անհայտ առևտրությունների և Լեփսիուսի ու Նահանգի գործընկեր Կարեն Ջեպրեկի Անդրկովկասում յուրոյ հայերի նույն տան մեկատմանը համակցանքի մասին և այլն:

Երե զուր զամբանում եք տպագրեզ հողվածը մակ Խղուրսույին Հայաստանում, զու ինձ մեծ համոյց կարատման: Ամեն պարագայում, խնդրում եմ ընդունեք այս սուղերը որպես 19-20-յոյ դարերի հայկական պատմությունն ուսումնասիրելու զգրծում համագործակցության նշան, ինչպես մակ մի փորոյ տեղեկատվություն՝ Լեվոնուսի փաստաթղթերին անկլիող զխտարան և հասարակական զգրծունություն մասին:

Ամնազույն հարգանքով:

¹ **Չուրջ Արթուր** (ծնվ. 1946), զերմանացի տարվածաբան, սրելեզագետ, հարազետ, մեծամեն Լեփսիուսի արխիվի, Հուրջ-Վիտտենբերգի Մարտին Լյուտերի անվան համալսարանի հայալեզուական կենտրոնի կրմնաղբի և տնօրեն, Լեվոնուսի և Ջեյրա Գրեզվիլդի կուրնի 1925 թ. կրմնաղբան զերմանա-հայկական արաբիկայի վերաթիվանքը, 2005 թ. Գերմանիայի խորքաբանում Հայոց զերուսարանության քանանի համանեղման, սերտիլերեն մատմանքում է «Եղևարական եղևեղեղների համաուրդ» և «Եղևեղեղների համալսարանին խորքուրդ» կարակվելույրյունների զգրծունությունը Գերմանիայում Հայաստանին վերաբերող զուրտմանքաների կարակվելուց, ԵԳԿ պատմագրի զրկուր, կրմնական աշխատությունները՝ «Գերմանիան, Հայաստանը և Յուրդիան 1895-1925 թթ.» (նրաուսարեղեղի ժուրվանում), «Կիլիկիայի վերկված զանկուրդ»:

² Տան Կղևարանի անմնական սրխիղձ - Նամակ Տան Կղևարանին, 1981, Հուրջ, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ԳԵՊՈՒ ՍԻՍՈՆՅԱՆ¹

ԳՍՏԱԲԱՆԸ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱՍԱՐԱՐ²

Իրջերզային Հայաստանի, հայկական արջի հանրագիտության արտաքին գործերու նախարարն է երիտասարդ, բայց արդեն վառուակի տեր պատմաբան Ջոն Կիրակոսյան, որուն պատմագիտական վերջին հատուղը՝ «Թործուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը», Հայրենիքի թե Սփյուռքի մեջ արժանացավ ջերմ ընդունելության: Պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանի գիրքերը ընդհանրապես արժանացած են համազգային հետաքրքրությանը հասկանչվող վերաբերումի: Ո՛ր կրայանա այս իրողության զազուկքը... Ցուցաբերած ուղին մեջ: Պատմությունը ստարկայորեն դատելու, գնահատելու և վերլուծելու պատմաբանի իրավ արժանիքներուն մեջ: Խիզախող համարձակության մեջ...:

Հայ ժողովրդի ժամանակակից շրջանի մասնագիտությունը և հետաքրքրումը ունցող հեղինակավոր պատմաբանն է Ջոն Կիրակոսյան: Հայ ժողովրդի եզրու հատվածներու՝ արևմտահայերու և արևելահայերու վերջին հարյուր տարիան ազգային քաղաքական ճակատագրի պատմական հողույրից և անոր ներքին ծագելուն իրազեկ, հմուտ պատմագիրը: Ջրալիլուն Ջոն Կիրակոսյան հակուժ ցույց կուտա դեպի արևմտահայության ազգային ճակատագիրը և ազատագրական պայքարի արտադրյունը՝ սուրբանական թուրքիժ օսմանյան բնասիրության մերքն: Լայնորեն և խորապես ուսումնասիրած է ան, տվյալ ժամանակաշրջանի հասուկ պատմական վաստաբոլբուլու, պատմագրական ռատմմապրաբաններու հետ՝ միջազգային դիվանագիտության ծաղրերը ցուցանանող բոլոր խաղերը, դավերն ու սարանքները: «Համաշխարհային Ա արտերագնը և արևմտահայությանը՝ պատմական լուրջ երկակալությունը՝ արժեքավոր հավելում մը համարվելուով հայ արջի պատմագրության

¹ Մյննկյան Գևորգ (Գալայյան Գևորգ) (ծնվ. 1937), սփյուռքահայ գրող, կրթագրականության ուսուցչություն է արել Մալթիմյան, Մանուկյան-Լևոն Մկրտչյան և այլ ուսումնական հաստատություններում, աշխատանքել է «Հիբան», «Ժողովուրդ», «Արտաբաբ», «Հայկազյան հայագիտական հանգես», «Հասի», «Լուսիկ» և այլ պարբերականները հետ, «Նոր սերունդ» նշանբարանի միությունը նախագահ, կիմնական երկերը՝ «Նախնեզանք», «Կամայներու ստատուղ», «Շաղին ճշյ», «Հեյրաբ Հայաստանի մասին», «Ծվին, ծվին կրկներ», «Մարքիներու սքանախնք», աշխատությունները՝ «Աննաքի մը սփյուռքահայ բնաստեղծության վրա», «Արվատագուց» Թղկախնցից:

² Մյննկյան Գ. Պատմաբանը՝ արտաքին գործերու նախարար: - Արտաբաբ. - 1961. - 18 սաղկից:

ժամանակակից շրջանը ընդգրկելով բնագավառն ենթա: Մասնավորաբար խղիղդահայ պատմագրության մեջ առաջին ծախարան ուսումնասիրությունն էր ան, որ համաշխարհային Ա պատերազմի վնասված ու փաստագրական ուղիվազմունով կուտար արևմտահայության ենթարկված՝ մարդկային պատմության առաջին ցեղասպանության տարրությունն ու պատմականը:

Պատմաբան Ջոն Կիրակոսյան անխոնջորեն շարունակելով իր պատմագիտական հետազոտությունները՝ հայ արդե պատմագրությունը նախապես կրկն նոր ուսումնասիրություններով, «Բուրժուական ղիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 70-ական թթ.)» և ևսոր շարունակությունը հանդիսացելով Ք հատուղը, «Բուրժուական ղիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.)»:

Մասնավորելով մեր խոսքը Ք հատուղի մասին՝ կրակնը կատարել ենույալ ընդգծումները:

1878-ին, Քեղինի վնասմուղով, Հայկական հարցը առաջին անգամ ըլլալով կմտմեր միջազգային ղիվանագիտության շրջալիծն ենթա: Ջոն Կիրակոսյան՝ իր հատուրով, պատմագրական հարուստ փաստերու հիման վրա, ներկայացնելով Քեղինի վնասմուղվն նար հայ ժողովրդի կյանքն ենթա շարունակելով ծանր և ճնշիլ պայմանները, խոտուայված բարեկարգություններու խոտուունարցմուրությունը՝ կմերկայցնեն անկմա ընմարչատուրյաժը Գեղմամիր, Անգլիո, Զրանուայի ղիվանագիտության բուրժուական խարչալի ղիմագիծը, որուն անմիջական գանը կրանոնա՝ օսմանյան բունալիտության տակ հեծամ ու տուտարած հայ ժողովուրդը: Անա պատմագրանին ընթալունը այլ օրերու միջազգային բուրժուական ղիվանագիտության մալին, «Բուրժուական ղիվանագիտունըն իրենց հանդիպումներուն, կրնիլուաններուն ժողովուրդներ ու կրկրներ լին նկեր տալիս ու ամունմ հոյանկալի անպատկատությանը, ինչպես որ այլ արկուն լին միտենման Զեղարկական արչունիքների կրուլի: Բնական, ազգազարկական սանմանների արհամարհունը և ուզմալիտական, ղիմաալիտական, սնտեսական ու ղիվանագիտական Սկրատուններով սանմաններ ձնելը անկերը պատերազմների հիծը լին դաունմ»:

Անկ կրղն արևմտահայտական մեծ տերություններու բուրժուական ղիվանագիտությունը շրջազիծելով, մյուս կրղն սուրյանական բունագիտության անմարղկալին և անհանդուրժելի հանգամանը բայանայտելով, պատմաբան Ջոն Կիրակոսյան ատուղը, ռղբիտ և ատարկայական տրանարանության մը մեղմանկետով՝ Թրքահայաստանի մեջ հայ ժողովրդի ղիմյալ հեղափոխությունը՝ պատմական անխուսովիության մը հետևանը կրանարի, միլո կերպով Պատմագիտական այս տեսակետին հարանանգմունով և վերլուծական ատարկայացումով վերը կորվի խղիղդահայ ին օխուրդահայ պատմաբաններու այն փնալ մեղմարանություններուն, ըտ որոնց Թրքահայաստանի ղիմյալ հեղափոխությունն էր պատմագիտաաուն՝ թրքական հայաղինը բարբարանության և հայության արանելին: Տեսակետ մը, որ շարունակորեն աչաթ հատայ կըլի նաև բուրք պատմաբաններու կրղն...:

«Այժմ, տանմանյակներ անց, երբ տերանանկել ու բնազմբնել է արևմտահայությանը, ինարկն, միլո չէ, պատմականության մարզը հարզելու տեսակետից անըն-

դրանքի է խոտարարի ընձայնակի դիզիբեդի դատազգրանկ, ետքն հանաստեղծննկ մեր ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժանց: 80-ական թթ. թրքական հանրաբանտի դեմ կռվի կոչ անող մարդիկ մարզաբնննր չէին և չէին կարող կոտննկ 30-40 տարի նեռտ կատարեկեթը: Այս իսկ տեսակետից ճշմարիտ աղնն ոչ թե հախտն ժխտունց պետց է լինն, այլ օրեկեթիվ, կիմնավոր ուսումնասիրությունց և քնտրազբությունց-:

Պատմության «ճշմարիտ աղնն, օրեկեթիվ, կիմնավոր ուսումնասիրությունց» իրն չափանկլ ընդունեթվ, ձոն Կիբակոյան, հաջուրաթ է միչտ քնտրազբությունց կատարեկ ազատագրական պայքարի գաղափարախոտության՝ արնեկանայ թե արնմտանայ մակրանկնտ վրա, առաջն անգամ լլցաթվ, հանգամանորնն լնդգծննլով ման «Հէլակի-ին դերը՝ ազատագրական պայքարի գաղափարախոտության ընդհանրացման մեց:

Միտավոր անցյալց հայ ժողովրդնն, սրտմության հայեկեկնն հարազատբնն տնունկտ և գայն ներկայի ողեկոյց ծառայեցննտ հանար՝ հայ արքի քաղաքական մտքի լուսարնակնն տակ մնալտ է ձոն Կիբակոյանի «Ռարժուական ընկանազխտությունց և Հայրապանը» գեթըլ:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԵՐՁՅԱՆ¹ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄՓՅՈՒՌՔԻ ՄԵՉ²

...Խորհրդային Միության համար Հայկական հարցը մնում չէ ընտել հրքեր, ինչպես սխալմամբ կկարծվի երբեմն: Չամազան առիթներով, ի մեջ այնուց մամուլի ճանքով, Խորհրդային Միությունն ու Խորհրդային Հայաստանը կհասկանան առ որ անկ է, որ ես այն նր գոյություն ունի, որ սրանի առիթով խորհրդային արտաքին քաղաքականությունը կհնա ի լույս բերել ու օգտագործել ճնշում բանեցնելու համար Թուրքիո վրա ու այդ ճանքով Միացյալ Նահանգներու ու Առլանտյան Ռիստի եղբորներուն վրա: Անն ոգ կիկլե տակազին, ափսոսաճառայ մամուլի մեջ տարիս Ռազմիկ Դավիթյանի մեկ հոդվածը, որկվամ Խորհրդային Հայաստանի Մազո Դիվանին կազմ, որ հասակ կկազմել դեվամ է Հայկական հարցը: Ավելի առաջ, նվազագույնը երկու առիթներով Մազմիկայի - Գրադիս - ն հրատարակամ է Վիկտոր Համբարձումյանի ստորագրությամբ հոդվածներ, որ խոսվամ է Հայ - և - Թուրք թղթամուրի մասին:

Կես սակայն ավելի հատկանշականը, ավելի կարևորը: Խոսքս Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործոց նախարար՝ Տոն Կիսակոյանի գլխին մասին է, կրատարակվամ 1980-ի ապրիլին, Երևանի մեջ: Կիսակոյանի կյուրը պատմագիտական բնույթ ունի, բայց հեղինակվն ուրլին մեկը ժյուտ ՆեխԿԱ-ի մեջ է: Հայկական հարցը հոն դրվամ է որպես անազարտ հարց, որ ցարդ կուրսան իր լուծումին: «Այժմ էլ», «այնպես և այսօր», «այսօր էլ» բառերը բազմիցս կերկին Կիսակոյանին գլխին տակ: Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործոց նախարարը բացահայտ կիդպով կրատաօգույտն թե «Բնագական Թուրքիո, թե՛ այ ներկա Թուրքիո քաղաքականությունը Հայկական հարցի նկատմամբ, ինչ որ խոսում «ոտնճարթում» մըն է գրքի ոտանմասիրամ պատմական շրջանեն դարս (1880-ական թթ.): «Գլխավորն այն է, որ ներ ժայկաբայն իրավունք ունն ուննալու իր ճայրնիցը, իր միասնական օրալից»: Բայց «իայ ժայկալիցի երկու հասովամների (ինս՝ Արեմուսայ և Արեկաճուայ - Պ.Թ.) համախաճուրնը չիբանգանացալ», կզրն հեղինակը, որ կընչուն հայ ժայկալիցի «օրինական իրավունքը ինքնուրույնիս, սեփական հայրենիք ստեղծելու», ընդգծելով «սեփական ումնից գլուսակցում» կարևորությունը...»

1 Թերզյան Պետրոս, Խրատմաճայ լուսարդ, «Ճառար»-ի թղթակցը

2 Թերզյան Պ. Իշխանություն հարցը Ավիտուրի մեջ // Ճառար - 1981, - 10 մալիս:

МАТЯШ СЮРЕШ¹

ПИСЬМО²

Уважаемый товарищ министр!

По возвращении в Москву разрешите выразить Вам искреннюю благодарность за организацию нашего пребывания в Ереване, за теплый, товарищеский прием. Прошу Вас не отказать в любезности передать нашу благодарность и наилучшие пожелания партийным и государственным руководителям Вашей республики.

Наш визит был приятным и полезным, он несомненно внесет дальнейший вклад в дело укрепления дружбы и сотрудничества между нашими народами.

В Вашем лице мы рады были узнать человека, политика-историка, прекрасно знающего историю своей родины и умело отстаивающего ее интересы на международной арене.

Желаю Вам и Вашим сотрудникам доброго здоровья, успехов в работе и счастья в личной жизни.

С товарищеским приветом.

¹ Մատյաշ Սյուրեշ, ԽՍՀՄ-ում Հանգուստյան Ժողովուրդային Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան:

² Ձեռն կերպարվածով անձնակազմ արքիթվ - Կոմիտե Ձեռն կերպարվածով, Մոսկվա, 1981, 18 մադրի:

ՊԱՍԿՈՒՄ ԱՐԱՆՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի սցոֆսոր,

Նախ կողմի հայտանկ Ձեզի թե միշտ թարմ կարսինն մարիս մեզ այդ հուշածությունը, որ ցույց տվիք իննի ու իմ աշխատանքիս հանդեպ: Չեր հանձնարարած գրությունները մեծապես ծառայելին իննի իբրև աղբյուր գործիս: Ապա կողմի շնորհակալությունս հայտանկ Ձեզի, իմ գիրքս Արզենոփնայի դեպքանին հանձնարարելու, ինչ որ թաքսելերանք տվա՞վ և զատահություն մերչնչեզ: Նաև պիտի խնդրեի, որ իմ կապտապարտ զգացումներս հայտանկիք Ձեր տիկնոջ, իր ցույց տված բերմ ընդունելության:

Ուրախությունն ունին հայտանկու Ձեզի, թե իմ աշխատասիրությանս Բ հատուղի պատրաստության գործը աճաբառս է արդեն և անոր հրատարակության աշխատանքով կզբաղին: Ներկայիս կծեռնարկեն գրությանս Գ հատուղի պատրաստության, որը պիտի ամփոփե համաշխարհային պատերազմի 1914-18 ժամանակաշրջանը:

Այս ուղղությամբ ուսումնասիրություններ կատարելու համար կրտսնայի դարձյալ երևան աչքելեզ ցանկությունս հայտանկի Սփյուռքահայության հետ մշակութային կրակի կոմիտեության, սզւ Արամ Կերոննեյանի, հարմար նկատելով հասարկիս 1982 տաղվի հոմնխար ամիսին ճամփորդելը: Պիտի խնդրեի Ձեզան, որ թարծհանեիք հանձնարարել այս խնդրանքս Սփյուռքահայության կոմիտեության մոտ: իմ կրչմնս պղտնն պատրաստություններս սկսած են, սակայն կարակի պաշտոնական հրավերը:

Իմ նաբատակս պատալը մը կատարել չէ անշուշտ: իմ նախորդ այցելությանս, 1977 թ., գրաբարանի մեջ կատարած ուսումնասիրություններնս զատ, միասին բերած են թազանքի՞վ գիրքեր, որոնք ճոճապարտած են աշխատանքիս աղբյուրները: Այս ուղղությամբ գրեցի նաև սցոֆ: Հովհաննես Իննիկչանի, Գիտությունների Ակադեմիայի:

Հարգելի սցոֆ: Կիբակոսյան, կանխահայր շնորհակալություն ցույց կուտամ Ձեզի, Ձեր թաքսելերանքին ու գործակցության, հուսամ հոմնվարին հետս բերել աշխատանքիս Բ հատուղի հրատարակությունը: Մնամ՝ հաղորդության մաղթանքներով՝ Ձեզի և Ձեր ազնիվ Տիկնոջ:

1 Օնանյամ Պատկոտզ (ծնվ. 1932 թ.), արզենոփնայի պատմաբան և իրավաբան, - Հայրենական հարցը և միջազգային հարաբերությունները - վեջ նախարանոջ խաբաներն կուտարակության հեղինակ, ՀՀ ԳԱԱ պատգամար ղովարտ, Թոսնուս Ալբեր Իրազարանների միության անդամ:

2 Յոս Կիբակոսյանի անձնական արխիվ - Նամակ Յոս Կիբակոսյանին, Թոսնուս Ալբեր, Արզենոփնու, 1981, 10 ետվան:

ՄԻՇԱ ԱՆՏՈՆՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Հարգելի պրոֆեսոր

Մեծ ոգևորությամբ և սրտի կակնծով կապում եմ Ձեր գրքածները:

Ինչպես շուրջ հայերի, այնպես էլ ինձ համար Եղիտնի հետ կազված յարաբան-
չյալ մանրամասնություն, չէր կաշոտ անտաղիբերության մատնվել:

Այդ կազակցությանը, սրտի խաղից կնոտ ճիշտ՝ ես գրեցի այս քանադասերծա-
րյունը:

Նուր ասայիններինց մեկն եք, որ պիտի կարգաք այն:

ԱՇԽԱՏԱԾՈՒՄ ԹՈՂ ԷՆ ԵՂԻՏՆ ԶԱՆԻ

(նվիրում եմ պատմական գիտությունների դոկտոր Ջոն Կրապուչյանին)

Թղթում եմ գտում, հզամ աշխարհին
Չայն քոզ հասնի հայ պատմիչներին,
Թուրքերն ուզում են խաբել թուրքին
Համոզեն, պրեն իրենց կարճ խնդրով
որ - հայերը մեռան շարժ իրենց մեղքով -
- Եղիտնի ծրագիր նրքեր չի եղել -
Թուրք-հայի իտի գոհնր են նզել,
Եղել են մաշկը համաճարակից,
սովից ու ջրգից, ոչ թե քուրք ազգին
գրպարգովոզ մեղքից -
Թայլ ո՞վ նիազարտ...
Արարաք լետք քոզ լինի վիտ
մեր բազարներին՝ լինր ու լեռնի
հայոց բարբեզում բանի՞տք լիտ:
Աշխարհին ասնք թն նրք և ինչպես,

¹ Ջոն Կրապուչյանի անձնական արխիվ - Կանադ Ջոն Կրապուչյանին Կոչի ոտքի աշխատա-
նալին կրմաբարգրանից, դասադարտչալ Միլտ Սևանյանից, Ան. ա. ժ.:

մեր հողը ինչքա՞ն աստի տրորեց,
 քանի՞ քաղաքներ հայոց ավերեց,
 ո՞ր անգամ հայը նորից տուն չիմաց
 'Ներ-Չորի անապատ' դու եղիր վնաս,
 գերեզմաններից շիրմաքար չկա,
 քայքայ գերեւս ինչո՞ւ ու ի՞նչք է ինչպե՞ն նա,
 հայ ազգի համար գերեզման դառար:
 Աշխարհին առա թե՛ հրք է ինչպե՛ն,
 ո՞ւմ հրամանով հայերին անապատ քերվեց,
 քանի՞ մայր-մանուկ մասնիներդ աստեց,
 ինչքա՞ն դիակներ ազագո ծածկեց,
 ո՞ր մեղքից համար՝

Երբեքբուրքն այդքան հայերի քարեց:
 Մի գուցե՛ Եփրատ գնաց դու լիճ՝ ն վնաս
 հիմա քո ջրում էլ գնակ չկա,
 քայքայ գերեւս ինչպե՛ն է ինչի՞՜ համար
 սեղց սարսափած ավերից էլար
 ջրովի ի՞նչքան դիակներ քայքար...
 Լեզուն պապամէջի՞՜ ո՞վ հրաման տվեց
 Եղե՛մք հայի՛...

Եղե՛կ են նաև սեպուր պտե՛ր,
 գրագ են քանի թուրքի առջարմեր,
 թե՛ ի՞նչ կծնի հող հայուհին,
 պատե՛ն էն սրով որովայնը մեր,
 թե՛ ո՞վ կբռնի գրագն սեպուր...
 Մոք գրե՛ից սրով մանկանց պոճե՛կ,
 միջք քերանին, կրակն են մեղե՛կ...
 Ի՞նչ գազանություն սարքարդ շարեց,
 քանի աղքատե՛կ ժայռից քան՝ նկարե՛ց...
 Բզուր շտեղծ մասնն աշխարհին
 պարմե՛ց ու գրեց իրեն սուրք գլուխ,
 մայրապոլսն պատե՛րե՛ն համայն հայության
 արեակիրքն սեղե՛ց ցեղասպանության:
 Կամ էլ ի՞նչ կարգով
 Աշխարհը գրեց կապուրտ գրքի մեջ
 Եղե՛մք հայի՛ 1915 թվի:

Միկուրքահայեր դուք եղե՛ք վնաս,
 աշխարհի մայրին որքն՝ դ հայ չկա,
 աշխարհին սանք, թե՛ հրք է ինչպե՛ն,
 քանի՞ հայ օրպե՛ն հրաչքով սարեց

ազգը մեր հայոց զիր ու ջան արվնց,
 բանն՝ թանապեղծ ողջը մեր գրնց...
 Ուզում եմ գտամ, հում աշխարհին
 յայնս թող հասնի պանդուխտ հայերին,
 թող վերադառնան օրախնկոն հայի
 ծուխը թող ծխա հայոց աշխարհի:
 Արարչը հրեպարուչի ոչ ոք չի մերի...
 Երանի սուր լինիք Եզնոց հայի...

Մի կրկու խոսք իմ մասին: Նա դատապարտչալ եմ, դատապարտվել եմ 1975 թ. օգոստոսի 27-ին, 36 տարեկան եմ, պատիժս կրում եմ Կոչի Թ. 6 ուղիչ աշխատանքային կենտրոնությունում: Շատ եմ խնդրում ներող լինեք իմ համարձակության համար՝ առաջինը, որ թանապեղծությունը նվիրել եմ Ձեզ, ծարսելի պրոֆեսոր, երկրորդը, որ համարձակվել եմ առանց ՈՒԱՀ-ի դիրսվարներին տեղյակ պահելու գրել Ձեզ նամակ:

Հույսով եմ, որ համարձակությանս համար, կամ էլ հասույանքիս համար թող չեք տա, որ ինձ ներսցնեն:

Ձեզ հարգույ:

ԱՐԹՈՒՐ Ա. ՀԱՐՏՄԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի պարոն մախարար

Մեր Հայաստան այցելության համար Ձեր կողմից կատարված կարգապահություն-
ները ինչպես հոգատար էին, այնպես էլ ուսանելի: Մենք շտիպվածք մեծ համոզ-
ատանք մեր այցից և, կարծում եմ, շատ լավ իմացանք Ձեր հանրապետության
մասին: Մենք մասնավորապես շնորհակալ ենք արտաքին գործերի մախարարու-
թյան կատարած աշխատանքի, մասնավորապես, ձեր հոգատար աշխատակիցներ,
պարոնայք Սյժոմյանի, Մեյրումյանի, Կարմիրչալյանի և Ոսկանյանի հոգատար ուշ-
աղջության համար:

Դուք շատ ճշտ էիք Կրաստան ուղևորության մասին. ճանապարհը մասնափ-
րապես կիսանալի էր ձեր օգտակար օգնականների շնորհիվ: Ինչպես որ նրանք ձեզ
հնարակից էր պատմել են, մենք մասն աջանչիկ մաշ ունեցանք Դիլիջանի բաղադրակ-
տի նմա:

Դուք արդեն իսկ կատարել եք իսականալ այս ամենից, որ Հայաստանը մեր վրա ան-
մուսանալի առաջնություն է բերել:

Մեր շնորհակալությունները նաև պրանչիկ մաշի համար, ինչպես մասն մեր լավա-
գրյան մատրանցները Ձեր տիկնոջը:

Անկեղծորեն:

¹ Հարսման Արթուր Ա., ԽՍՀՄ-ում ԱՄՆ պրեսակոլեջ և փաղար րկադան:

² Ձեռն կրթականությանի անձնակազմ արքիվի - Կամակ Ձեռն կրթականին, Մոսկվա, 1982, 8 սաղմիկ:

«ՊԵՏՔ Է ԿԱՍԵԼ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂՍԱՐԱՐՆԵՐԻՆ» (ՆՈՐ ԵՎ ՀՈՒՄԱՏՈՒ ՉԱՅՆ ՄԸ ԵՐԵՎԱՆԵՆ)¹

«Ուշագրավ և հատկանշական» որակեցինք Հայաստանի արտաքին մաքաբար Ջան Կիրակոսյանի կողմն «Սովետական Հայաստան» ամսագրի 1982 ապրիլի թվով հրատարակված մեկ տեսությունը՝ «Պատմության փաստերը» խորագրին տակ, Մելգանտեօի հետևյալ տողը մեկնակետ ունենալով բարբերո պատմական նենգափոխություններուն անդադարձող իր հաստատումներուն և վկայությանը. «պատմության կեղծարարներին պետք է կախել, ինչպես կեղծ զլամ կտրտվելին»:

Մտային անգամ չէ, անշուշտ, որ Հայաստանի պատմաբաններն ու մտափրականները կամրջողատնան բրբարան զեղասպանության: Մտային մամն առջն, ամոնցն տնանք չեն վարանիր ձաղկելու Քորդիո ստանյան և իրոխուդ-բերաբրական դեկափորության հայաչինջ բարոսականությունը՝ պատմական ճշմարտության յուշին տակ: Սակայն Կիրակոսյանի այս նորագույն տեսությունը մասնավորապես կատանա և հատկանշական կրտոնա անով, որ կաղերսվի ներկա բրբարան իշխանության օրով կատարված պատմական կեղծամներուն և նենգափոխությանը ու վճարար կեանքազն անոնք, մեջբերումներ կատարելով նույնինքն բրբական արդյուքներն, քոլագերծելով հրեշտային ստուերը և եզրակացնելով, որ «համաշխարհային հասարակական կարծիքը տարբերում է կեղծիքը իսկությունից և մշտապես հակադրված է տաղիս պատմության գեղծարարներին»:

Մշտնք, որ Կիրակոսյանի հողվածը զքի անված ու երատարակված է բրբական հեռապատկերի կողմն 1982-ի ապրիլին կատարված բարոզական արշավնն առաջ, հաճանորին կարգ մը բարբ պատմագետներու կտրն անցյալ տարի կազմակերպված ծանոթ «հայդաղույցներ»-ու ու դասախոսություններու շարքին իրն հակադրեցություն:

Մտափոփել իր տեսության ներածական պարբերությունը. «Վերջին տարիներին բուրջական պետականությունը, նրա պրոպագանդիստական մեջնան բանք ու նուանը չեն խնայում՝ պատմական փաստերը կեղծելու և բողարկելու ճանապարհով հերքելու համար առաջին համաշխարհային տարիներին արմատահայության նկատմանը նրխաստարղ բողբերի կատարած ոնյագործությունները, մի անբողծ մայլոլիի քնազնրան փաստը, և բողբեմայության մեջ գնելու համար միջազգային

¹ «Պետք է կախել պատմության կեղծարարներին» (Նոր և հաստատ ձայն նը՝ Երևանն): - Հայրենիք - 1982. - 12 նոյնիսի:

հասարակական կարծիքը: 1981 Նոյեմբերի 11-ին, Մոդասուրչում, Եվրոսական հորհրդի միմիտորների ժողովի ժամանակ Թուրքիայի արտաքին գործերի միմիտոր Իլքեր Թուրքմենը հայտարարեց. «Հայկական ցեղասպանության մասին գրողները պատմության աղավաղումն ու խեղաթյուրումն են»: Նա փորձում էր ներկաներին համոզել, որ 1915 թ. հայկական ջարդեր տեղի չեն ունեցել, որ հայերի նկատմամբ կիրառվել են լոկ պաշտպանողական միջոցներ՝ նրանց տեղահանելով և արտերկրվ Միջիոս ու Լիբանան: «Ոմանք են, որ պատերազմական կացության ու սովի պատճառով հայեր մեռնեին, սակայն այդ շրջանում գոհվել են նաև երկու միլիոն բուրքեր».: «Եզրափակեց թուրք միմիտորը: Արաբների կեղծված փաստերն ու «հիմնադրումները» արեմտաաշխարհյան ցեղասպանության մեկնաբանման թուրքական ընդունել են»:

Հայաստանի արտաքին նախարարը սաքս հանգամանորեն և փաստական տվյալներու հեղեղով մը կանցեղադատնա աղաղակող այն խարդախումներուն ու բացահայտ ստուերուն, որոնց ապավինած է թրքական քարոզչությունը: Մեկնել մեկնել կեցրերե թուրք պետական ղեկներու՝ Դամադ Յեզիդին (1918 Նոյեմբեր) մինչև Մուստաֆա Քեմալի (1919-20) վկայություններն ու պատմաաշխարհումները, կանցադատնա զանազան թուրք բերբերու և թրքական հիշատակություններու, արտազրումներ կկատարե թուրք պաշտոնատարներու և բժիշկներու պաշտոնագիրներն ու կեզրակացն, թե «այսօր, թուրքական պետականությունը և նրան ծառայագրված հետադիմական պատմաբաններն ու զղակները կեղծում և արագադրում են փաստերը, նոր սերնեղջ քարզնում են պատմական իրությունները»:

Եվ թրքական հետազատեկերի «Հայկական թրքամար»-ի ստուերու տագրակին և Ջոն Կիլակուչանի խեղախ ու բախցախիչ փաստերով հաշտստ տեսության մեջ՝ անքատարար հրապարակային արծարծումի արծանի դրվագներ, դեպքեր ու վկայություններ կամ:

Հայրենական թե սփյուրթյան մամուլը անկրակած անհրամաշտ ըննարկումը կեն այդ կետերուն, սակայն Լականը այն է, որ տարասպիյուտ մեր ժողովուրդը չարունակ սքթուն ու զննական մնալ և գիշում շանշնալ իրավատիրական իր արահանջներուն մեջ:

ԼՆԱՆ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Հարգելի Պրն. Ջոն Կիլբակոյան,

Հաստ նկատարքությունը կարդացի 1982 թ. սեպտեմբերին՝ *Մովնպոսիան Հայաստան-ամսագրերի մեջ* ՉԻԻ հոդվածը. «Պատմության փաստերը à la turc»:

Ուրախ եմ, որ փաստաթուղթերս մեծ արշարտի մեջ ԶԵՐ տրամադրության տակ է, որ մենք հայերս անբող աշխարհի մեջ պետք է օգտագործինք, որ թուրքերը շտրաման Մեծ եղևոնը: Ես 1915-ի ցարդեղենն ազատված մաղդ եմ:

Մեկ հարցում ունիմ սակայն: Այդ հոդվածին մեջ կարեք Մուստաֆա Ջեմալի վկայության մասին բուրբ արտերագծմարան առյանի առաջ: Այս անձը ազատա Արաբո՞ւրքն է, թե ոչ:

Այդի առաջ կազմազած եմ այդ դատարանին մասին, որուն նախագանդ ժնձրուրք Մուստաֆա Ջեմալ մը եղած է, որ Արաբուրքը չէ: Միայն անունները նույնն են:

Մենք հայերս պետք է գիրք եղատարակենք բրբաբան պաշտոնագրություններով և փաստաթուղթերով միանգամ ու ընդմիշտ վերջ տալու համար ներկա բրբաբան կառավարություններս ստուկում, որոնք կան, թե ցարսերդ տեղի չունեցան:

Նորիրդային Հայաստանի մեջ ունիք պետք եղած անձերը աշխարհի գիրք մը պատրաստելու համար: Թորք փաստաթուղթերի նկարները պետք է ստղվիմ ու անունք ընդ հայերեն բարգմանությունները:

Ներմիակ կողարկին հոդված մը այս նյութին մասին, որ ստղված էր Նյու Յորքի «The Armenian Reporter» շաբաթաթերթին մեջ:

Անկեղծ բարևներով:

¹ Ջոն Կիլբակոյանի անձնական արխիվը. - Նամակ Ջոն Կիլբակոյանին, Բեռլին/Ջեմալ, Նոյեմբեր/հունիս, 1917/8, 1982, 22 հունիսի:

ԷՂՎԱՐԴ Ն. ՊՈՂՈՍՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Վառսահ եմ, որ ընկեր Համալսարանի Չեզի հայրության լլլա, որ ես անցյալ ամիս տեսակցություն մը ունեցա Քուրդիս պոռաքին գործուց նախարար Իլքեր Քուրդրենի հետ: Ներքին Չեզի կրկին օրինակ մը մեջ թելքի համարեն:

Ինչպես պիտի տեսնեք տեսակցութենա, մկատելով որ ամեն անգամ, որ թուրք թարգմանական ղեկավարներու հետ հանդիպում կունենամ, անոնք ընդհանրապես ինձի կեկսին պատմության հատուկ «դասախոսություններ» կարդալ: Նախատեսելով նման փորձ մը պարտն Քուրդրենի կողմն, հարմար դատեցի Բարսմուլ եղամ միջոցն թրքերենի թարգմանել տալ Չեզ կողմն գրվամ - Ա յո թուրքա - հոդվածը, որ պատասխան մըն էր իրեն կողմն եղամ հայտարարության մը: Պարտն Քուրդրենն հետաքրքրությանը ատավ Չեզ հոդվածը ո լլամ, թե -տեսնենք, թե ին ես պարտնակիցս ի՞նչ ունի ղեկիք ին մասին»: Ամմիդապես ներս կանելե օգնական մը ու հրահանգեց անոր, որ մի ըսնի օրինակ պատրաստելի գրութենն ո խոստացավ ոչադրությանը կարդալ գրությունը: Ըսեմ նաև, որ թարգմանողն էր Հակոբ Մկաղլյան անուն պատվական հայ մը, որ կրճակի Բարսմուլ և անցյալ տարի մասնակցություն թեքամ էր տեղգույն համալսարանին կողմն կազմակերպվամ «սինգլիումի»-ի մը, որուն մասին հաղանարար Դուր իմացամ կլլար արդեն իսկ Բարսմուլի հախակվամ թեքերեն:

Ըսեմ նաև, որ տեսակցությունը գոր ունեցա եղավ իրենց փախագով ո կարգադրությանը: Ես Քուրդիս գալիք հետեկեա համար հայ վարդապետի մը դատաճարության: Երբ իրենց իմացուցի, որ Քուրդիս պիտի աչքեկն և պատրաստ եմ տեսակցություններ ունենալու, իրենք ինձի հարգողեցին, որ արտաքին գործերու միմխաղը պիտի ընդունի պես: Անցյալ տարի ես, դարձյալ նման պարտապաներու ներքե, տեսակցություն մը կարգադրվամ էր Քենան Էվրենի հետ: Մտեքայն դիմախոսարար ես ժամադրությանս շկարտսցա հասնել, որովհետև օջամախի նեմ ոչացում մը պատահեցավ:

1 Պաղատյան Էղվարդ Ն., «The Armenian Reporter» - (Ելլա Ուրք) թեքի պլլաճեք ինքալիք:

2 Ինձ կիցակությանն աննական պրիքիվ - Ետեակ նեմ կիցակությանն, Ելլա Ուրք, 1982, 23 օլլատալ:

Իզրայելույ ճեղ սննդա հանդիպումներ երկու պրոֆեսորներու ինտ, որոնք գործակցությունն ավելի ճկուն արտահայտություններ լլին, բնթանկով, որ իրենք շատ ծանր չլին անգլյալի հարցերուն և տակալին նոր է, որ սկսած էին գրադի այլ շրթանով: Այս երկու պրոֆեսորներն էին Փանիկ Արմաուցու և Քյուրքուայա Արալով:

Վստահ եմ, որ այս տեղեկությունները Չեփ օգտակար կլան:

ԺԱԽ. ՔԻՐՏՈՆ¹

ՔԻՐՏՈՆ²

Գլուխուգալարած Դ-ն Մինիստր,

Երբ ուզում եմ շնորհակալվել Ձեզ և Ձեր աշխատակիցներին Ձեր կազմակերպության համար, որը ինձ և իմ խումբին տվեց ինքնակամ առթիվի մի շաբաթ հետազոտելու Ձեր քաղաքը և Հանրապետությունը ամբողջովին, ինչպես նաև իմ խումբի անդամներին իմ քաղաքում հյուսիսում ինձ համար ցուցադրելու Ձեր խմբի անդամներին:

Ես հույսով եմ, որ իմ այցելությունը կօգնի ամրապնդելու ընկերային կապերը միջև Հայաստանի և Հանրապետության միջև: Մի քանի անգամ իմ խումբին ցուցադրեցի Ձեր քաղաքը և Հանրապետությունը, ինչպես նաև իմ խումբի անդամներին իմ քաղաքում հյուսիսում ինձ համար ցուցադրելու Ձեր խմբի անդամներին:

Ստորագրությամբ

¹ Քիրտոն Ժ.Ա.Խ., ԿՊԻՄ-ում Կանադայի պատվարի և լիցիտի ղեկավար:

² Քիրտոն Ժ.Ա.Խ., ԿՊԻՄ-ում Կանադայի պատվարի և լիցիտի ղեկավար: - Կանադայի Ռեյտինգի Կենտրոնի Մամուլ, 1982, 23 հունիսի 1982:

ԹԵՎՈՍ ԳԵՏՐՈՍՅԱԼ

ՆԱՄԱԿ¹

Մեծարգո ընկ. Ջ.Կիրակոսյան

Կարգավիճակի Ձեր ազնիվ աշխատությունը՝ անբող գլխեր մոխազանքների մեջ այլ չվանկերոց հետո ևս որչափ չեմ հարգանքներս հարդրել Ձեզ:

Հարթտեղ եմ, որ մեր ժողովուրդը Ձեզ նման խիզախ ու ինքու գիտնական ունի, որի աշխատությունների շնորհիվ ճանաչում ենք ինքներս մեզ և ճշմարտությունը: Այլ բնագրով թիչ գրականություն չի տեսնվում, առկայն Ձեր հնգամասնականից բացի շատ դժվար է անվանել բնկող մի գիրք (բացի, բերնս Ռ.Սահակյանի, Ե.Սարգսյանի հրատարակումներից), որ այդքան թիչ լինի տուրքը և այդքան մեծ արդյունքը: Ձեր գրքերում գիտնականի տան ու հանդարտ տղերի տակից կրնում է ճշմարտության բատառըն, ժողովրդի ազնվագրյն զաճակի կրակված սիրտը, խորք միտքն ու անուսմանական իմաստությունը: Հարդրելով իմ շնորհակալությունն ու գոտնակությունը՝ անհամբերությամբ սպասելու եմ Ձեր նոր աշխատություններին:

Ձեզ ողջություն եմ մաղթում, սերնում եմ Ձեր ազնիվ մեղքը:

¹ Ձեռն Կիրակոսյանի աննունական ստիճիվ - Կամակ Ձեռն Կիրակոսյանին, Երևան, 1982, 25 սեղանների:

ՅՈՎԻԿ ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Թանկագին Ջոն Սահակյ,

...Մի երկու... խոսք - երիտրորբերը պատմության դատաստանի առաջ - գրքի մասին, որի շնորհըստն աճաբանեցի երկու օր առաջ: Դե, Դուք ինքննող գիտեր, թե ինչ անգնահատելի գործ է Ձեր աղամբ՝ սերունդների երթին ի օգուտ: Տա առաջած, որ այդ գրքի բոլոր շնորհըստները Ձեզ հասկանալին այնպես, ինչպես Դուք կազենայիք: Քե չէ սերտում ենք, բաժանաբար գլոխներս՝ կարծես թե հասկացանք, բայց ընդ հետո պարզվում է, որ գլոխներումս միայն միջանցիկ քամի է եղել: Այս ասելուս պատճառը մաս այն է, որ աղյան ամիս են ունեցել կարծիքներ լսելու Ձեր հիշյալ գրքի մասին: Ինտրիկ, բոլորը հիացած են, ոչ մի բացասական վերաբերմունք, բայց ոմանց շատախոս հիացմունքն աղյան ցավալի փաստումն է գրքի էությունը լրմրմելու: Գուցե ճիշտ չեմ ճանկերարում, բայց կազենայի ինձ ճիշտ համբանար:

Անհամբերությամբ սպասելու եմ երկրորդ գրքին և, առհասարակ, Ձեր նոր աշխատություններին:

Խորին հարգանքներով և ողջուարտ:

¹ Հայրապետյան Հովհաննես (Վաղերի) Մնացականի (1948-95), բանաստեղծ, բարձրանիլ, ՀԳՄ անդամ, աշխատել է ՀԽՍՀ Հեռուստատեսությանը, ՀԳՄ-ով, «Շնձեռնակ» ամսագրում:

² Ջոն Կիրակոսյանի անձնական արխիվ - Նամակ Ջոն Կիրակոսյանին, Ելուան, 1982, 27 սեպտեմբերի:

ՍՏԵՓԱՆ ԱԼԱՋԱՋՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Մեծարգո Ջոն Սահակովիչ,

Մանրագրին խորությամբ կարդացի՝ «Երկնայաջրերը պատմության դաստաստանի առաջ» գիրքը:

Հավերժում եմ Ձեզ:

«Այլ եմ գրում այս թեմայով և մի հատված յույս եմ ընձայել՝ «Գրական թիրթում»:

Մի գարնանայ Երե վնայի հետագա շարադրանքներում Ձեր մտքերից մի բանի արտահայտություն իրենց գրական-գեղարվեստական վերաբառադրությունը գտնեն վնայում: Դա, կարծեմ, վիպատանի իրափոներն է, թայց նախասխա Ձեզ իրագնկ եմ դարձնում Ձեր համաձայնությունը հանդիպելու լիարժեք հույսով:

Ինչ-որ է:

1959 թվականից, իմ պապի և հորեղբայրներին շիրմափոսերը Դեր էլ Ջորում տեսնելուց հետո, միշտ մտածել էի անտեր թողնված շիրիմներ ունեցողների մասին գրել: Ես նրանց թոն եմ...

Ինձ առավել քաջալերեց Ձեր գիրքը և հիմա Ձեր նշանակալի ունեցած իմ նախնին համայնաբերներին ավելագույն անհնձ ուժերը:

Եղբայրերն:

1 **Վարդանյան Մանվան Եղայի** (ծնվ. 1924), գրող, քաղաքագետ, ՀԽՍՀ նշանավոր գաղտնագրող գրող: Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի ակադեմիայի անդամ, ներկայումս բնակվում է ԱՄՆ-ում, կինն՝ Կարենի Կրկերը՝ «Անապատում», «Պարտություն», «Փյունիկ», «Առանց խոչընդոտի», «Երկնային շամայրեկներ», «Չափազանց վեր», «Կարտուսներ»:

2 Ջոն Կիրակոսյանի անհնձական արխիվ: - Լամար Ջոն Կիրակոսյանին, Երևան, 1982, 4 նոյեմբերի:

ՄԵԼԻՔՍԵՐ ՄԵԼՐՈՆՅԱՆ¹

ՆՎԻՐՎԱՍ ԱՆՎԱՆԻ ԳԻՎԱՆԱԳԵՏԻՆ²

Խորհրդային երևելի ղեկավարները: Այսպես է վերնաշրջված ՀԽՍՀ արտաքին գործերի միմիստր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ջոն Կեյրանդույանի գրքույկը, որ նվիրված է Համազասպ Հովակիմի Հարությունյանի կյանքին ու գործունեությանը: Օրվա յույս ընծայված այդ աշխատությունը անսովոր անտեսակետի, պետական-քաղաքական գործչի մասին առաջին ամփոփ խոսքն է, որ մասնագետն է բացում հետազոտ ծավալում, ստաֆել հանգանակապես ուսումնասիրության համար:

Գիվանազիտությունը հայոց մեջ ծնունդ է առել ազգային պետականության առաջացման հետ մեկտեղ, ունեցել է ոչ սակավ նշանակող դերեր թե՛ վաղնշարան և թե՛ հետագա ժամանակներում: Խորհրդային կարգերի հաստատումից նևտ այն բոլորովին այդ ուղղվածություն, քոլանդակություն ու սրակ ստացավ: Արտաքին քաղաքականության մարզում երևան եկան նոր տիպի գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Մտեֆան Շամունյանը, Լևոն Կարախանը, Հովակիմ Կարախանյանը, Արամազ Մտավյանը, Հովհաննես (Իվան) Թեոթանը, Համազասպ Հարությունյանը, շատ ոքիչներ: Հիմա էլ այդ շատ պատասխանատու, միաժամանակ նևտարքքիր բնագավառում քիչ չեն հայտնվել գործիչները, որոնք զբաղեցնում են տարբեր պաշտոններ: Ազգային ղեկավարական կարգերի պատրաստմանը ժամանակին նպատուեց նաև երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը, որի կենդ տաղվեցիչ շրջամասխարունելի բեղմնավոր աշխատանք են կատարում կյանքի տարբեր բնագավառներում:

Այս գրքի նեղմնակը, որ այդ ֆակուլտետի շրջանաձայարունելից է, իր շարապտանքի մեջ շեշտը ճշմարտացիոյեն դրել է պատմական միջախաչի, կյանքի հասարակական-քաղաքական հանգանակներելի, ՀՀարությունյանի կենսապրոքրյան ու ժամանակաշրջանի կապի, նրա անձնական-ազգային նկարագրի, զնունակների ու ղե-

1 Մեղրեյան Մեղրեյան, գլխավարելու, բանասիրական գիտությունների քննման, աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ համակարգում:

2 Մեղրեյան Բ. Նվիրված անվանի ղեկավարներին // Շուրիմիչիչ յույն. - 1982. - 6 ետերներելի:

վանագետի ներդաշնակ գործունեության վրա: Ընթերցողը տեսնում է գործչի ծնազորնան ու հասունացման ընթացքը, որ չի էր ղօժարություններով, հաջողություններով, որոնումներով, հայտնագործություններով, բանկրոն աշխատանքով:

Բարձրի ներազդիական միջազայր, դեմազար աշխատանք երիտասարդական կազմակերպություններում՝ Վրաստանում և Հայաստանում, հասուկ գործադմամբ ուսուցում Մոսկվայի պետական համազարսնում, հետազարյում Միննարայի համազարսնում (ԱՄՆ), գլոտեհետազարտական տըմազան աշխատանք, մանկազար-մազան-դատադրտական ընազարատ, բարձր պաշտնազարտություն ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի համակարգում, ըստատան տարեկանում տնտեսագիտության ոլկաոր, այնուհետև պրոֆեսոր և ազար՝ ղվժամագիտական ողեծիր: Կա հմուտ ամերիկազետ էր, հեղինակ ըազմարիվ ուսումնադիտությունների:

Ահա այսպես, գազորելով տարազմույր, սակայն ներքին տրամազարտությանը շաղկազարկում ընազարատներ, սկսում 1943-ից նա իր վիրտարի կուղեցիան, կենսա-վորձը, հաստատում ու հմայիչ նկարագիրը ծառայելիք է Խորեդրային Միության պետական-միջազարային շաների պաշտադանությանը, մասնակցել Ծարայի, Հոր Մադրինգի, Պոտադանի և այլևայլ կազմուր կոմիեդանաների, եղել ԽՍՀՄ արտադրա-կության անդամ ՄԱԿ-ի եղմնազիր կոմիեդանում (Սան-Ծրանցիսկո, 1945 թ.), ապա շուրջ վեց տարի անընդմեջ մասնակցել ՄԱԿ-ի գլոտավոր ասամրկայի նստաշրջաններին, գլխազորել մի շարք արտադրակություններ, իսկ 1954-58 թթ. աշխատել որպես ԽՍՀՄ ներկաշարուղի Աշխատանքի միջազարային կազմակերպությունում:

Խղազարտակ ու իտրազազա, համակրելի ու բարեհամրույր Համազարտ Հարությունյանի գործունեության ատավել վարձեր ընարազարտանը նազատում են գրույկում ընդվել կարծիրները, հուշերը, որոնք պատկանում են իտրոզ գիտնականների, արվեստազարտների (ակադեմիկոս Սևրեյ Տիեղմնակի, Ռուբեն Միմոնով, Մադրոիրոս Մարյան), արտաստեմանյան ղվժանազարտաների ու գործիչների (Ծակեր Կազրի, Կարա Օսմանուղլի, Ծարտարվ Տառեր) և ողիչների:

Գրադիտավոր գրույկում Հ Հարությունյանի գործունեությունը ներկաշարկում ու արձեբարկուրիում է նաև ԽՍՀՄ արտադրի գործների միմիտարության համակարգում, որպես ԽՍՀՄ դեազարմ Կանարայում, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համակարգում աշխատելիս:

Կա եղել է ատաըմակարգ գիտնական, մեք եղելի տնտեսագիտական մարի կարկատուն ղնմերից մեկը, Համաշարկում նաև միջազարային տնտեսագիտական եեղմնակարյունների կողմից:

Գրելի ներղմակի ուշադրարյունից չեն վրեղել հայ ժողովրդի, Խորեդրային Հայաստանի եևտ անվանի գործչի ունեցած ըազմարմույր կաղեբն ու հարադերարյունները: Լինելով մեծամում բանաստեղծ Հովհաննես Քոմանյանի բուան՝ Անսիտի ամուսինը, Համազարտ Հարությունյանի համախ էր այցելում Գսեղ, լինում եղևանում՝ բանաստեղծի տուն-ըանգադանում, իսկ կրք նշվում էր ազարային մեծ պրեկտի ծննդյան 100-ամյանը, արղեն ծանր հիղանը, նա եկավ Հայաստան, մասնակցեց բուր հանդիարարյուններին՝ կանգնելով Օղա Քոմանյանի կողմին:

Գրույկից իմանում ենք, որ ղվժամագետի ողեղն կրում է պատի անունը՝ Հովհան-

մե և այսօր ընթանում է նոր մասնագիտության ու կոչման հետքերով: Օրչց են տրված Մաքսիլյուս Մարթյանի հետ Համազասպ Հարությունյանի ունեցած բարեկամությունը, սեղո դեպի մեծ կերպարվեստը, մեղքերված է մեր մկարչության նահապետի կարծիքը իր մտերմի մասին:

Գրքույզը սբառնում է նաև ճանաչված մտավորականների, գործիչների հետ ունեցած անձանի դիվանագետի կազերի մասին: Չետերված են նրա յուսանկարները Անաստաս Միկոյանի, Հովհաննես Բաղդասյանի ու այլոց հետ:

Գրքին մի առանձնակի եղանակ է տալիս հեղինակի՝ իր հեղտի հետ ունեցած բարեկամությանը վերաբերող մանրամասների մեղեդուստեղ ընդհանուր շարադրանքին:

Համազասպ Հարությունյանը մահացավ 1971-ի ապրիլի 2-ին, 69 տարեկան հասակում: Այժմ նա կլինեք ուրտոն տարեկան: Այդպիսի մարդկանցից բխող յուրո չի խանրում նաև մտից հետո ու ծառայում է սերունդներին: Դրա հաստատումն է նաև Ջ.Կիրակոսյանի այս գիրքը:

ՊԵՐՃ ԶԵՅԹՈՒԼՅԱՆ¹ՈՎՔԵՐ ԵՆ ԱՆՅԵԼ ԱՅՍՏԵՂՈՎ²

*«...Ամեն ինչ ավերակների և սգի մեջ է
բուրբերն անցել են այսպեղով»
ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈ*

Ճաշխոսական Գերմանիայում տարածված էր մի ստալք, թե պատմությունը օգնում է ընդամենը մի բան սովորելու. մոռանալ պատմությունը... Այդ մոռացածը գերազույց անբարոյականություն էր, որ լիովին համապատասխանում էր խաչիզմի էությունը: Միայն թե իզար էին մաղը օգտմ պատմության, աբիմըն՝ մարդկային հավաքական եկեղեցույան վրա: Իբր թե պատմության բնույթն է այդպիսին: «Պատմությունը, մինչդեռ, վեր է կանգնած նույնիսկ իր այս -ստալ-» պակի, դեռևս իր կազմավորվող ընթացքի շակերտավոր ու անշակերտ հերոսների կամքից: Կարելի է ժամանակավորապես ստել, դեպքերի ու անցքերի սեփական տարրերակ տեղծել, հարմարեցնել այս կամ այն շահերին, և պատմությունը, որի գլխին ինչ խաղ ասես չեն խաղացել, առաջին հայացքից կարծես չի էլ դիմադրում: Որովհետև աստիճանաբարն արձանագրում է ամեն ինչ և վաղ թե ուշ կեղծիքը նույնպես դարձնում է պատմության: Արդեն՝ իր իսկական ամուսնով: Եվ պատմությունը պատմում է, թե ինչպես են իրեն կեղծել:

Երիտրուղընդ, քսաներորդ դարի առաջին խաչխոսունների -կենսագրությունը- ևս պատմության կողմից արձանագրված է իր թուր մանրամասնելով, միայն թե աշխարհը, որին են գլխից մեղմուտ է եղել մոռացվածությունը, հաճախ արձևատակաբանութեն խաչընդուտում է, որ պատմության այս կամ այն գլուխը ճշգրիտ «Ջերմագիր» ունենա: Ուրեմն, առավել ևս երաշխիքի խոսք սգոսի ասել խղիքարանայ այն պատմաբաններին, որոնք երկու տասնամյակ է, ինչ գիտականորեն լուսաբանում են մեր պատմության ամենասե էջի՝ հայոց եղեռնի, նրան նախորդած և հաջորդած տարի-

1 Չեխոսկյան Պեթ Երմանի (ծնվ. 1938), գրող, կրթագրություն, ՀՀ մշակույթի վարչության գլխավոր, «Աչքեր» ամսագրի խմբագիր, ՀՀ մշակույթի նախարար (1990-91), երմանայն երկերը՝ «Կյոս Թարեա Իզելի», Արյան երկերգով, «Վերջին արնապալ», «Չորսա Կարգիբեյն և իր կրկնորդ սշակերտը: Խոր վերապ», «Շճիկ է ու մանուկ: Ամենամարտ մարդը»:

2 Չեխոսկյան Պ. Ուլքեր են անցել այստեղով // Գրական թերթ - 1982. - 29 երկրորդերի. - Հ. 44:

մեր ճշմարիտ պատկերը, աստջնորդելով այն միակ ճիշտ սկզբունքով, որ հիշողությունը ժողովրդի բարոյականության և հոգևոր առողջության գլխավոր չափանիշներից մեկն է:

- Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ- գրքի հեղինակը՝ փաստակալատ պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանը, որ խլուր ափանդ ունի վերոնշյալ բնույթի գիտական մշակման գործում, իր առաջաբանում միանգամայն դիպուկ է մեկնաբանում, թե համոտ ինչի է տեղեկված այս գիրքը: Եսին՝ համոտ պատմական ճշմարտության, մի բան, որ ինքնին արդեն ապառիչ բացատրություն է և ապա՝ որպեսզի - այսօրվա ու վաղիս սերունդների ճիշտ կողմնորոշվեն հայրենասիրության խնդիրներում, ընթանեն ժողովուրդների բարեկամության ու համագործակցության մեր ժողովրդի համար այնքան անհրաժեշտ սկզբունքը, Սովետական մեծ Միության, եղբայրական ռուս ժողովրդի փրկարար դերը նրա պատմական ճակատագրում -:

Գլխում առնելի փաստական նյութ կա, նորանոր ինչորնացիաչի անընթաց հոսք, և հատկանշական այն է, որ փաստական այդ ճեղքը, մեջբերումների ու վկայակոչումների մեջ հեղինակը չի կորչում բնավ, այլ, - գիրիժողական փայտիկը՝ մեռնի, կարողանում է այդ հեղեղը մտցնել իր անեղիժի անհրաժեշտ հունի մեջ, որպեսզի ուղղություն տալ, համազույց մեկնաբանություն գտնել, կարճ առած՝ խոսեցնել փաստերը: Ամեն մի փաստ, անշուշտ, ինքնին արդեն խոսում է, բայց տասնյակ ու հարյուրավոր փաստերը, հայտնվելով կողմ-կողմի, սովորաբար խանգարում, խլացնում են իրար և ի վերջո... լուռ: Պատմաբանն է, որ խլում է այդ յուրյունը և փաստերը միասին խոսեցնում: Ինչպե՞ս է Ջոն Կիրակոսյանը հասել այս դժվարին արդյունքին: Ըստ իս, միակ գարտնիքն այն է, որ նա կարողացել է ճշգրիտ կառուցվածք գտնել իր գրքի համար: Իսկ կառուցվածքը երեք միայն գեղարվեստական գրականության մեծաչափերը չէ, այլ նաև գիտության, գրքի նաև՝ ճշգրիտ գիտությունների: Հենց պինդ կառուցվածքի շնորհիվ է, որ Ջոն Կիրակոսյանին հաշտվել է ինչպես փաստական նյութը և սարքեր բնույթի փաստերից միասնաբար ընթանաբար մի ամբողջություն:

Ի վերջո, ի՞նչ է փաստը ինքնին: Չենք վիճում, փաստը ամեն ինչ է, ամեն մի ուշագրավ փաստ իմացական ու մանաչույական մի ամբողջ հարստություն է: Ջոն Կիրակոսյանը ճիշտ է վարվել, որ չի սպասվում այս ինքնակա առաջնությանը, այլ դիմել է փաստերի համադրության ու հավաղության սկզբունքին, և երկու առանձին փաստերի ճշմարտության բախումից առաջացել է երրորդը, այն, ինչ տերտից դուրս է և կոչվում է երկու շատ բանի թաղերով, հեղինակային եռյակը:

Ջոն Կիրակոսյանի գրքի նաև արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ յուրաքանչյուր պրորիմ, յուրաքանչյուր երևույթ, մեծ թե փոքր, մերկայացվում է ամբողջությամբ, խորքային բոլոր շեղանդով, հիմքից սկսած մինչև վերջին կետը, յրդենելով նոր հարցեր ու հարցականներ, մի արժանիք, որ պայմանավորված է նյութի խոր ու բազմակողմանի իմացությամբ և այդ իմացությունը իմաստափոխված ձևով ընթերցողին մատուցելու անույանաչի եռությունը:

Վեց գլխիցներից բարձրագույն այս գիրքը, որ հետագայում ունենալու է շարունակություն, ընդգրկում է անցյալ դարի 90-ական թթ. կեսերից մինչև 1914 թ. ընկած ժամա-

Ճուլային և շեփոնյան գաղթականի ձեռք (Յուզյան, 2002) ճննարան, 1932 թ.

1942 թ. (աղետ վերջինը)

1943 թ.

1951 թ.

1932 թ.

Վերջինիս ԽՍՀՄ սպորտըսույան լաբին Կրկնաթիվ, 1931 թ.

ԽՍՀՄ վաղեմի թիմը
Եսմին Կրկնաթիվ, 1932 թ.

Բլիստի Կարտապետյանի հետ
Մազին, 1933 թ.

Անսլիս, 1954 թ.

Շիրանիկի հետ, 1960 թ.

Արսու՝ Արմանի հետ, 1958 թ.

Էմմանուելի համալսարանի խորհրդակցության անդամները, 1967 թ.

Հրաչյա Ձեռյան և Մանուկ
Չապրիկյանի հետ
Ճամբույր, 1962 թ

Մանուկ Ձեռյանը և
Շինարարականի համալսարանի
ընտանոթը հասակի հետ
1964 թ.

Ճամբույր, 1965 թ

ՀԻՆ Սարգիսի և Անտոնյանների
զբաղված կամերի նախագահ, 1967 թ.

Յրան տալիս Վանաձորի քննադատական մարտահան Սևակ Մկրտչյանի և պարզաբանության ձեռնարկը, 1967 թ.

ՇՊՀ ստեղծիչ և հետազոտության ղեկավար Վահրամյանի խմբակի անդամները, 1967 թ.

1967 թ.

Կինը՝

Էլյա Արամի «Երգիչները», 1967 թ.

Էմմանուել Թեոֆանիանի, 1968 թ.

Մարկո Չարաբյանի հետ, 1968 թ.

Կնո՛ր՝ Լյուդի հետ, 1968 թ.

*Էմմանուել Թեֆանիանի, Մարկո Չարաբյանի և
Վերոնիկ Տեր-Մարտիրոսի հետ, 1968 թ.*

Քոչիկ Գրեշ 1968 թ.

Կնոյր՝ Էլնայրի Կնոյր. 1968 թ.

Զարմարակներ Կնոյր. 1968 թ.

Քոչիկ 1969 թ.

ՀԸՄԷ Առաջադասարկի մարմնակազմը իսկույն Կոնստա, 1969 թ.

Նազիկ Կանայի հայր. 1972 թ.

Ջեյսո սրբի՝ Պարոտա Պարոտյանի հայր, 1969 թ.

Հայր՝ Աստուրյի և ընտանիք՝ Ջեյսոյի, Իվնյուսի և Կարայի հայր, 1970 թ.

նակահատվածը, այսինքն՝ երկաթաբրական շարժման սկզբից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, մինչև Հայոց Մեծ եղեռնի նախաբաղը: Մանրամասնորեն ցույց է տրված այդ շարժման քաղաքական նպատակները, իշխանության գլուխ անցնելու ամբողջ ընթացքը, արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը, ազգային քուչը հարցերի լուծման նպատակ պարզումակ ու վաղրենի միջոցները... Երբ այս թվարկումը գաղափարներն և անմիջապես խոսքերն ամբողջ գրքի մասին, ապա կարելի է ասել, որ վերջին էջը կազմալուծ հեռու (ինչո՞ւ՞ միայն վերջին էջը, մաս ընթացքում) համոզված ես, որ եղեռնը անխտաճանձ էր՝ որպես պատմական սովորալ «սյունի» սրամաշակման շարժանկություն ու վախճան: Այստեղ մի նորը հանգամանք կա. մեր առածը չվերք է չլիթել այն հասարակ բացատրության հետ, որ ամեն մի հայ գիտե տխար ու եզերված վախճանի մասին: Վստահ եմ, որ երբ այս գիրքը կարթա մեր պատմությանն անտեղյակ մի ընթերցող, անպայման կտանձա այդ նույն վախճանի գլագողությունը: Որքան էլ առաջին հայացքից տարօրինակ հնչի, զգացողությանը չափվող այս խոսողությունը գրքի գլուխկան բարձր մակարդակի վկայությունն է:

Հեղինակը քայլ առ քայլ, համոզել փաստարկներով ցույց է տալիս, թե ինչպես օժանդակող անխտաճանձներեն սցառի դասնար բուրջիք, իսկ բարբառն էլ, իր հերքին, պիտի վերածվեր թույլամբարի և ազգա՝ քանիսլամիզի, ծրագրային մի գիծ, որ Ջ. Կիրակոսյանի բնորոշմամբ, երկաթաբրակների քաղաքական հավատամքի խանձարուն էր, նրանց գաղափարախոսական գիմանդը: Ըստ որում, ցույց է տալիս ոչ թե գուտ պատմության-նկարագրական սկզբունքով, այլ ժառանգույց աննշով հարցի բարուն զարանակները ու վերածիչլալ պրոցեսի ամբողջ ներքին տրամաբանությունը:

Քուրանական ծրագրերի իրագործմանը խանգարում էր Հայկական հարցը, որի դրական լուծումը, լստ դուլտոր Լազըմի, երկաթաբրակների ծրագրի «տապանաշարն էր դառնում»: Միանգամայն իրավացի է հեղինակը, որ բարբառական ներկուկ բարձուսված, լինելով անճարակ և չկարողանալով «հայտնության հասնել ազատ կազմառվատական մրցության միջոցով», հույսը դնում էր պետական մարմինների օժանդակության, այսինքն՝ կուլիտ ու թիլտ ուժի, օրինակ, ջանակի վրա, իսկ մի քանի տարին մեկ՝ նաև յարաբանի: Գրքի առանցքային մտքերից մեկը երևի այն պիտի համարել, որ երկաթաբրակից և նրա տեղափոխակ ղեկավարները, որոնք, եենց բուրբ ժառանգիտի բնորոշմամբ, բուրբ և ո՞չ թե հայ, նախընտրում էին, որ պետությունն իրենց ներքին մեջ մեռներ, քան թե քարգափաներ ուրիշների ճեղքում, նրանք, այդ մեծ մարդասպանները՝ շտապող աղա էնկելը, մեծ աննոտի աքջ Քաղաքը, կուլիկ թխաժայր Ջեմալ փաշան (այս անակամները պատրանում են օտաբերելուցի Արմաղանգին և, որեմն, հեղինակի լնդլուծուս պրոկլամները լնն) ժառանգելին սուլանիզի բուրբ աքառները, և իրենց ևս, որպես ջանասեր հետնորդներ, հարաբարպատկեցին այդ աքառները, այն էլ այն դեպքում, երբ սուլանիզմի արասմելը առանց այդ էլ լստի ու ստիման շունիքն: Ուրեմն, կարելի է պատկերասցենկ (ավելի ճիշտ՝ աննաղ է արտակերպաննկ), թե չաղաքյան «հաննաղը» ընդիանրապես որքան աննառնում պաշարներ ունի, որ կարող է գեղազանցել անգամ մեծապայն ժարդակել սուլան Արցուկ Հանիկ Երկաթային: Եվ, որ ավելի կարևոր է բժում, հեղինակն աքառուցում է,

որ ՆԱՏՕ-ի անձնակազմի և անձնագրերի և անդամներից մեկի, կոմունիզմի երկվա ու այսօրվա անձնակազմատղի շքանու՝ Քորբիայի «անօրենների իրենց համարում են դարավոր չարիքի ժառանգորդներ» և որ երեսուրդերին, ընտանեկաններին և ախորձա բորքիզին ընդդեմ են - օրգանական հաջորդականությունը, փոխկապվածությունը, նպատակների ու ծրագրերի ժառանգականությունն ու միասնականությունը: Ընդամենը մեկ-երկու տեղ է սաված այս մասին՝ զրքի ստաբիլացում, բայց ընթացումն այլ մտքից երբեք չի բաժանվում ընթերցանության ողջ ընթացքում, որովհետև և՛ զրքի ուղղվածությունն է այսպիսին, որի շնորհիվ այլ միտքը անընդհատ ենչում է տողերից դուրս, և՛ մեր իմացությունը ժամանակակից Քորբիայի մեղքին կյանքի մասին, մի բան, որ ինքնաբերաբար զուգահեռների ու համեմատության տեղիք է տալիս:

Շատ են եղել դեպքեր, երբ փորձ է արվել յուրացնելու մի այլ ժողովրդի մշակույթը, ներկայացնելու որպես սեփական, մի բան, որ բայց կեղծարարներն էլ են անում մինչև էինս, ըստ որում՝ պետական մակարդակով, հնապույճ քաղաքակրթությունները վերագրելով իրենց, ընդգծում են՝ մշակույթը, այո՛, մշակույթը, բայց հետևողականորեն ժառանգել չարիքի ախանգները՝ որպես սեռտուն գաղափար ու գերխնդիր, համարյա թե եզակի է պատմության մեջ, համարյա թե անընկնելի:

Գրքում համոզել կերպով ցույց է տրված նաև հայ ազգային կուսակցությունների անհետառնությունը, թեև իրականությունն զգալու ու գնահատելու անհարակոթությունը, քաղաքական որոշակի գծի բացակայությունը, «ողորմելի վիճակմանը» և՛ անգամ Ադամայի սարսափելի բարոյից հեռու երկաթուղիների հետ համագործակցությունը շարունակելու տխուր իրողությունը, կուսակցություններ, որոնք «իրենց բաները ազնի շատ միմյանց կոխ տալու վրա էին վառնում, թան թորքական լոնակալության դեմ»... «Մակեր մը շինել տխմ» հայ արտերի ետամուրթությունը, քրից այն կրքն շտեմնելու «դասակարգային» ինֆանդությունը... Այն բանի ժամանակի անիմաստ ու աննկրելի կորուստը, որ պետք է ծախսվեր գինված դիմադրություն կազմակերպելու կենսական և անհետանգելի գործի վրա և ողջ իզոյ՛ վառնվից՝ ոտմանիկ, սենտիմենտալ փուչ հույսեր փայլախալով... Եվսպական երկրների երկրմի քաղաքակրթությանը Հայկական հարցում, որ ետատուտում է Երվոյոֆ Նահանգի գրուշաբունը՝ «Կայ հայերին, երև նրանք երբևիցե մեղքաշվեն ներառական քաղաքականության մեջ»... Դիվանագիտություն, որ «փառվող տաչել էր նետում... շտեղծումից թե՛տան չափ դիվան բոլորվալու նյութի մեջ» և հայի արդյունը դարձնում «միջազգային առևտրի ստաբիլ»... Գտնել ինձ համար նորություն էր կրկաթուղիների և սիմոնի սերտ համագործակցությունը, որ զրքում տրված է հարուստ փաստերով ու տվյալներով: Այն աստիճան սերտ, որ «երեսները իրենց մեղքն էին վերցնել երեսուրդական կառավարման մեթոսնիզմի ստանձքային կետերը»... Այստեղ են ասել՝ նման գնմանն գտամ:

Բնզինն այսօր արար անմեղ մամուլների գազանային կուսույանը արդարացնում է նրանով, որ այդ մամուլները փող կնիծաման ու վրեժխնդր կլինեն: Բայց չէ՞ որ նույն բանն էր ասում, բացարձակապես նույն բանն էր կրկնում Քաղնար փայլան՝

1916 թ. Խոնկարի 8-ին Հաչնայ նահանգապետին ուղղված իր նուագրամ. «Ոչ որի կենդանի չբողեն, մասնավորապես՝ էինգից յոթ տարեկան երեխաներին: Աշապես նրանք կենձաման և կեզոնն վրեժի»:

«Թարքերն ասոն են, - գրում է սրտովեի Լեվոյտար, - որ իրենք հախարատելիների (ինս՝ համակենտրոնացման ճամբարների) գաղտնիաբը որդեգրեցին անգլիացիներից՝ անգլո-բուրական պատերազմի օրինակով»: Թուրքերն՝ անգլիացիներից, գերմանացիները՝ բուրքերից... Անս «օրգանական հասարակամության, փոխկապվածության նպատակների ու ծրագրերի ժառանգականության ու միասնականության» - ևս մի վատ ապացույց՝ ավելի լայն մասշտաբների մեջ և ավելի արդիական խոնկ վրս:

Դիվանագետներն այս անխիղճ ամուսրի մեջ պատմականորեն ասավեի համակապեի են դաստոն հայ ժողովրդի տասակցության հիմքերը, որ ժամանակին գիտակցել են նաև արևմտահայության առաջադեմ ժառանգները՝ հանձնինս Կոմիտասի, Զուհրապետի և յատ ուրիշների:

Գրքի փաստական շարքում կան այնպիսիները, որոնք, բեև ամեն ոք հաստատապես փոտան է դրանց վավաստար վավականությանը, բեև են անհավաստի ու ենարով: Սակայն միայն մի՝ պահ: Որովհետև այդ պահը ճարտաչն սովորական երևակայության սահմաններով է պայմանավորված: Իսկ երբ հասարդ պահին փաստական այդ շարքը հարաբերակցում ես 1915 թ. սարսափների հետ, ամեն ինչ, ինչպես ասոն են, ընկնում է տեղը, և սկզբում է նդնախնջը, որը, սակայն, ընթերցողի մոծավանցն է սոսկ՝ ոչինչ մի բան, համեմատած այն իրական նդնախնջի հետ, որ յոթոր տասնամյակ ասոջ արևմտահայության կյանքն էր ու ասոթյան: Գրքի սկզբին արժանիքներդց մեկն էլ հենց այն է, որ չոչափեցիլորեն սրված է ժամանակի հեղձուցիլ նդնողոտը, «գործող անձանց» - տեղ միջախաչը, նուսխորյունների խաչարդևտությունը՝ հատարակական, ջարդարական, սոչիթղ-դասակարգային ու ազգային լայն համապատկերի խոնկ վրս:

Անասուղ Ֆրանսն ասոն էր, որ Արևելքում մեծուղ եկրուպայի ջրոջ՝ Հայաստանի միակ «խանցանքն այն է, որ նս... մեզ ննան գնահատել է ինաստորյուն, արդարություն, բանաստեղծություն ու արվեստ»: Հուզական մեծ լիցք սգալումակող այս նսխաբաստրյունը, որ ես մեղքերեցի գգալի կրճատումներով, պատմական խաչ նդնարտություն է պարունակում: Այդ նավաստարության յուրաքանչյուր հասովածի մեջ, այո, մեր «մեղքն» է խուսացած: Բայց ձոն Կիլոսկոյանի գրքի օգնությանը տեղափոսվենք Թարքիս և փորձենք հարմարվել Օսման բեյի ճառածերակերպի «օրենքներին»: Փորձենք և ազլաներով կտեանենք մեր «մեղքերի» մի նոր «մեկնարանություն»: Պարզվում է, որ հայը արժանի չէ աշխարհիս երեսին սայրելու, օրովհետև... կարգին ժողովրդուղ է, «յուրազրել է եկրոսական ջարդարակրությունը, սրածագակ է լր եկեղեցին, կրոնն ու լեզուն» և մեղսպանքներից ամենանիմնականը՝ «հայն ստեղծեց և զարգացրեց մեր երկրի ակտորականությանը, ճարկեցրեց մեր գրականությունը, նպատակ մեր տարզական արվեստի ասոթափնությանը», իսկ որ այլուն իրոք աննեղիկի հանցանք է՝ «հայը կարողացավ նաև մի բանի անգամ փրկել մեզ կաստար

յալ անկումից»... Այստեղ ես շփարած կանգ առա, շինանալով՝ հանցանքը դնել չափերաների մեջ, թե՛ ոչ... Այն՝ թե հասկանալի չէ, որ այսպես «մեղքերի» քաղաքյունը ֆիզիկական քննաչեզոտից պետք է լիներ, որովհետև Օսման բնի տրամաբանությունը, ինչ խոսք, երկարյա է: Ձեռն Կիրակոսյանը լավ գիտե, թե որտեղ հարկ կա իր միջամտությանը և որտեղ՝ ոչ: Ու չմիջամտելը երբեմն շատ ավելի մեծ ազդեցություն է գործում: Հենց սա էլ համաձայն նրա «միջամտության» ձևն է, որի տեղի՞ն ընտրությունը այնքան էլ հեշտ չի եղել երևի: Օրինակ, ի՞նչ միջամտես վերաժյշտ աննախադեպ գեներալին, որի եզրակացությանը Օսման բնից հանգում է նույն երկարյա տրամաբանությանը: Հայը, ըստ նրա, մի որ կարող է սանկ թողրին՝ «Որովհետև դուք թաղաքակրթության ասարքելուց անընդունակ եք, որովհետև դուք մեր ժամանակներից արվելը եք դառնում մարդկային հասարակության ընդհանուր լրատվության և աստիճանիության գործիք»... Էլ ի՞նչ ամենք և ինչու՞ ամենք, երբ թուրք բարբարական գրեթե ինքն է առաջինն ասում...

Հնդկնակային միջամտության ու վերաշերտունցի նույր օրինակ է գրքի այն տողը, որ Ձեռն Կիրակոսյանը անապատեղաբուն կողմ-կողմի է դնում մասնիչներին ու անտարբերներին: Այս անտարսելի բխաշող հարկամտությունը ըստ էության ճշմարիտ է քուրք ժամանակների համար և աստիճան ևս մեղքործում ազդեցություն է թողնում ընթերցողի վրա, որովհետև ասված է ասանց ընդգծելու, ասանց «քամելու» այս գոգահեղի ընձեռած հնարավորությունները:

Բայց Ձեռն Կիրակոսյանի գրքի փաստարկն շարքի «գաղազործողը», ինտրիկ, թուրքական բեթբեթի խրատներն են Հնդկաստանի անգլիացի գաղութարարներին և այդ «բարի», այդ «ինաստուն» խրատների մեջ փառքում են «Չղտորել բնիկներին, շրոմարարել կանանց» լազանգները: Հայոց եղևունին վերաբերող ամեն մի գիրք և ամեն հոդված, ըստ իս, կարելի է սխալ՝ ընթացան բերելով թուրքերենով հնչած այս հորդորները...

Գիրքը, ընայած իր գիտական բնույթին, ունի որոշակի հուսական ուղիվածություն, որ բնալարված է թե՛ ամենքիս համար ցափաստանք նյութով, թե՛ հեղինակի պատմելավանդ: Չճոռանանք նաև, որ գրքում բերված բարբարանշյուր փաստի ետևում կանգնած է որոշակի մարդ՝ իր մտածելակերպով, իր հայացքներով, նույնիսկ իր խոսելավանդ, կրթման՝ անգամ ճակատագրով: Գրքի «կերպարներն» են նրանք, և հեղինակը փաստելի ընձեռած այս տիպի հնարավորությունները ոչ միայն երկրորդ պլան չի մղում՝ ետևում «գիտականության», այլև աշխատում է ամեն կերպ ընդգծել և ավելի զգալի դարձնել:

«Չղտան բերրի» ընթերցողներին գրեցի կենտարցրքի այս գրքի «կերպարներին» ևս մեկը՝ թուրք գրողը: Իճէ տեսակ գրող ասես չի եղել այս երկնքի տակ, աստիճանն ու ռեալիզմն, լավատես ու հնուատես, բարի աստիճանի տեղ, մի խաբուկ, կարելի է այսպես անվերջ շարունակել: Բայց այս մեկը դուրս կմտա գրողի մասին ունեցած մեր քուրք պատմելագրություններից անխախտ: «Յուրաքանչյուր զինվոր, բաղկանյան աստիճան պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունից զայրալից, - ասում է գրողը, - պետք է վերադառնա բարբարության օրերին, պարսկի աշխարհ, շնի ան-

գրք ժամովներին ու կամանց, ծերերին ու տղամեծերին սպանելիս, անուսի ոտը չնեղի ինչը, կյանքը, պատիվը»:

Միշտ է, մի քանի տարի անց թարգմանում հանրապետության սերիալներում դարձած մանր առեւտրականի որդի, սպանիկոյի կրեա Արարողը՝ Մուստաֆա Ֆեմալը, «կազմակերպի, զննողաբանական» (Վ.Բ.Լեմին) սարսաղություն, որին կրիտիկական դիմադրանքներն առանձնացնելու կրեա չէին տալիս ու չէին ընդառաջում նրա կազմակերպական մեղադրանքներին, կասի իր հաշվեհանդեսը գրողին հակադիր խոսքեր. «Մեր այրումակեցմանը կատարելիքն անուսի ոտը... կազմակերպելին անպահանջում ու կտորում... ծնկեր կրեախոսների վրա նախքան լին թախում ու վառում նրանց, թմարաբանում կամանց ու բանիկ աղբիկներին» ձեռքերն ու ոտքերը կազմում ձեռքերի աչքի առաջ, յուրացնում լին շարժական ու անշարժ գրեք... Կրեաք հախքին դնում լին այնպիսի անուսիկի վիճակի մեջ, որ մեծ աչք ոչ մի ժայռիկը չի տեսել պատմության մեջ: Բայց ի՞նչ նշանակություն, թե ի՞նչ կասի, հշարտությունն ինչպե՞ս առաջարկ կծառայելին իր ժամանակակից շահերին, կրեա նա էա շարունակելու էր իր նախորդների սն գործը, կու էր տալու 200 հազար հախ կյանք և 24 հազար բառակերպի կրեախոս հախքական հող: Երկրի գլխին կանգնում թուրք, կին ցնի, նուր թե նրապույն, նույն հակառակորդներն, նույն հակառակորդներն գծի հակառակի ժամանակակից է ու շարունակող: Բոլոր ժամանակների խախտումները, թախանքները, շահեկաններն ու թագմապաշտները նույն այրումից են, նույն ցեղի և նույն հախքակց...»

Գիշտ աղթ է տալիս ախար մի ձառքում կա: Մեր գոծերի թախան տվյալները, հախքանալի է, ինչպես միշտ աղթում են մոտավորապես: Բայց ինչո՞ւ է հախքանալի: Ինչո՞ւ է մոտավորապես: Այս հարցը գրքին չի վերաբերում, կրեախոսին չի ուղղված, քանի որ պատմաբանները պարզից էլ պարզ են: Ամեն մարդ մի աշխարհ է, տիեզերքի մի մեծ գաղտնիք, ամեն մարդ՝ առանձին-առանձին վերցրած: Եվ այդ մոտավորապես մեջ ողբան աշխարհներ են կրեախոս անգամ վերաբերում, առանձնաբանում, յրեապատիկ խոսքում և իշխատակներն անգամ աղտոտում: Մոտավորապես... Երբ մարդու մանց մոտավոր չափում չունի ու երբեք չի ունեցել: Միևնույն ամեն պատմաբան, ամեն աղթ ու ցեղասպանության ամեն մի փաստ մարդկային կյանքի հախքում ու գնահատում է իննց այդպե՛ս մոտավորապես, ու այդ՝ մոտավոր՝ հախքան մեջ է ի հաշտ գալիս ողբերգության մոտիկ էտրյունը:

Եվ այս ամենի կրեաքին, փաստելի այս հարցում կեղեկի մեջ, առեւտրյան ոչ մի զգացում թուրք հասարակ, աշխատավոր ժողովրդի համբույ, մի կեցվածք, որ ցնկ-հանրապես հասուկ է ու վայել խորհրդային գիտնականին, մարքոխառ պատմաբանին, քանի որ այն համապատասխանում է սրտմանկան հշարտությանը, և ձեռն կրեախոսային գիշտ այդ աղթիկ կեցվածքի ընդու պատմապատմություններից մեկն է:

Ես պատմաբան չեմ, այդ պատմաբան չեմ էլ փորձում պատմաբանի աչքերով նայել ու գնահատել այս գիրքը: Հախքանում են, որ պատմաբանները կա թարթ կրեախոսան նրա պատմաբանության օրենքներով ու չափանիշներով: Հախքանում են նրանց գնահատականների յարաբանյալ խոսքին: Բայց ի՞նչ համար, որպես գրողի, նույնքան գնահատելի են մտքումները, իտյալերը, աղրումները այն աղթանախները, որ այս

գիրքն ատաբայանում է ընթերցողի մաշի ու հոգու մեջ, այս անմարդկային պատմությունն այն մարդկային ինտոնացիան, որ հեղինակի ծայրն է, ներքին կրքի ուրախ-համազտության - խելացի միտոյանմանը:

Այո, բարոյականություն է էկզոտրոպունը, բայցն բարոյականություն, որ պատկանում է ամեն մի ժողովրդի հասկացական ամբողջությանը: Թող այդ էկզոտրոպունը մեզ օգնի ոչ միայն իմանալու, թե որտեղից ենք գալիս, այլև՝ թե որտեղ ենք գտնվում երևա՛նք և ուր ենք գնում: Հիշողությունը ինքնամանապես հարց ու անփնել միջոց է: Եվ քանի որ ֆաշիզմի նախածառյերի այս քամմենի պատմությունը, իր դարի և ուսանելի դասերով, յունի գրառ - տեղական - նշանակություն, սթեմն, մենք իրազմեր յունենք մեր էկզոտրոպունը միայն մեր մեջ պանելու և որսաց ինչի միջոցով այն շփոխանցելու մեր մեծ երկրի յայն հանդերձանը: Չէ՛ որ մեր կրթական ժողովուրդների միասնական ընտանիքում միասնական է նաև մեր բարոյականությունը, մեր էկզոտրոպունը:

ՆՈՒՐԱՐ ՇԱՔՄԱՔՉՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Հարգելի ընկեր Կիրակոսյան,

Վստահ լինելով, որ մեր հայրենիքի պետական արարատի բյուրեղառիսմ մեծ շափով տարբերվում է ինձ ծանոթ եվրոպացի բարձրագույն պետությունների դանդաղագործ բյուրեղառիսայից, հափստում եմ, թե այս նամակը Ձեր ձեռքն անցնելու է:

Վստահությամբ և հավատարմաբար եզրույթ արժանանալով, որոնք բարձրագույն եմ ինձ ձեռք հայրենիքիս Արտաթին Գործերի Մինիստրին ուղղել այս նամակը:

Ուզում եմ նախապես ինձ խղճն շնորհակալություններս հայտնել Ձեզ, Ձեզ անուշադ Ձեր այն բարձրիկ համար, որը իմաստավորել է իմ կրթության, ինձ փրկելով կրթությունից:

Քե ինչպիսիք: Այս հարցին կատարյալ պատասխան տալ չեմ կարող, արանց անմիա մափն համատուր մի տեղեկություն տալու: Ուրեմն.

Ենթե եմ 1955 թ., Մոսկովի թղթարանակ Շիջմար գաղափարում, որտեղ ազգում էին մտավորական 30 հայ ընտանիք, որոնք նախնին բնակավայրերի մափն պահպանում են ամեն տեսակի փաստեր:

Ասվում էր, թե մեր նախնադրերը «տաշին հայկական շիջմանին» (1894-95-ի համալայն բարձրիկն) Հայաստանից տեղափոխվելով եկել, Ջրադամ էին հաստատվել:

Պատառ զենք էր շինում և անու իր այդ թանկ արձնատի շնորհիկ էլ տեղային տղաների-ցեղապանների կողմից պահպանվել էր ու, շիջմանն արած, լավ էլ անուն էր բռնել այդ շրջակայքում:

Մեծ եղևունի անտեղի տաղիմեղին Մեփո (Ստեփան) պատառ, իր ընտանիքը բողմելով փոստեղի մի բողբ բարձրագույն մոտ, մի քանի հայ բարձրագույնների հետ եկել-հասել էր ասուոց գրգրերին և նրանց օգնությամբ էլ հասել հայրենիք: Մի ժամանակ հետո վերադարձել են նրանք՝ ամենը տանելու համար իրենց հարազատները և արգա մեզ անուշադ մի պատմաբանով գամվել մնալել են հոն:

¹ Տե՛ս Կիրակոսյանի անձնական արխիվը. - Նամակ Տե՛ս Կիրակոսյանին, 1982, 5 նոյեմբերիկ: **Աստուրյան Գ., Կիրակոսյան Ա.** Նամակ Քրոջքույից. - Գրական թղթեր - 1989, 20 սուրբիկ: Փրոփիկ (Երևան). - 1990, 30 նոյեմբերիկ: **Կիրակոսյան Ա.** Անխաղճիկը Հայկական հարցի և եղևունի միջադարձին նամակներ պատմությամբ. - Ե.: Տիգրան Մե՛ծ. - 2006. - էջ 246-51:

Մինչ այդ Հիբնար գաղափի մնացած հայ քնակչությանը պարտադրվել է կրճատփոխ լինել՝ մահմեդական դառնալ: Թեև գաղափիս հայության մեծ մասը դեռևս 2 տարի հետո դարձել է իր նախկին Զրիստոնյա կրոնին, սակայն տարիների ընթացքին մոտացել է իր հայության հետ առկայություն ունեցող ամեն ինչ: Այն խտրով մի տեսակ ըրիստոնյա ըրդեր էին դարձել: Ասվում էր, թե Հիբնարում եղել է մի հայկական վարժարան, որը միայն 3 տարի գործեցուց հետո 1915-ին փակվել է:

Մեզիտ պապիս տեսներու քախտն չնս ունեցել, քայց լալ եմ եկչում պապիս ժամանակակից հայ պեղեղեղեղի գարչապաղեղի գրոչքները, որոնց ընթացքում համախառնորեն խառվում էր տառապալա հայ ժողովրդի խնրական քարերում, իրենց տեղանիով «տուտի» մասին: Հիչյալ սերնեղեղ շատեր մահապալան պերերին հառած հյուսիսին միշտ հաճատալով և հուսալով, թե ազատարար ռոտուր, Թումանյանի խտրով հյուսիսի արծիվը ոչ թե կանոխ, քայց անպալամ վալու էր նրանց ապստոքյուն բերելու: Երանի նրանց, որ հաղատով մեռան:

Նրանց պերերին գողգողով մեկնորդիլու փակվել է հայության տեսող Հիբնարում: Միտացության եմ ենթարկվել հայոց լեզուն և սովորույթները, փոխվել եմ հայ անունները: Թուրքիայում ազգային ճնշման անհամեմատելի շախերին հասնելով, քաղիմ բուն իմաստով տորկացվել էին մեր հայերը: Նրանք այդաների համար գրով էին վալում, պահանջված ժամին փող (դրամ) էին հրանցնում, աղաների մեղքանկում քայլն էին արտաբառում, հյուրերին քաժամում եկն, եկն:

Այս դիտախտոքյունը ունեք ավալան մի քարերախտոքյուն, որն էր՝ տերալին մահմեդական քնակչությունը հայերին անվանում էին Ֆրա (ըրիստոնյա) կամ երեմեղ, նույնիսկ երե վերջինները «Չեղեղեղ» ցրով լվացված և նրանից 10 անգամ ավելի մաքուր մահմեդական դառնալին: Տեղալին հասարակության այս դիտալորումը մեր կիսահայ գոչատեման գլխավոր պատճառներից մին էր կազմում:

Այսպես էր քնրանում կրանքը մեր գաղափի հայության, մինչև 1963 թ., երբ հորեղ-քայր» Յուսուֆը, Պոլյա մեկնելով, ուղին հալքեց մեր երիտասարդ սերնդի Իսլամբուլ տերալիտեման: Մտորազդյալս 1966-ին մեկնեցա Պոլյու, որտեղ տերալիտեման Սկոտարի Ա.Ն.Գարեվաների Ա դասարանում ու հետագա 6 տարիներին նետեցա նրա ընթացքին:

Այդ 6 երեղար տարիներին մեզ շտրվեց կամ շտապանք աներաճիլու միջիմում ազգային սնունդ, որուն իրրև ուղղակի հետեանք՝ պետք է խտտոխմանը, թե մենք տարբերուի ուսանուրդեղա զանապալան առարկաներին հայերեն դասալանդություն համոխի դեմ էինք լինում, ելեղեղ արն քանից, թե մեր հետագա բարձրագույն ուսանորք լինելու էր քրքերին և ոչ հայերին: Այսպես յող էինք գլեռ հայկական ազգային վարժարանները փակելու պատճառ դրանող քրքական պետության հացին:

Մեր դպրոցը Սկոտարյում ժամոր էր իրրև վանականների ուսումնարան, իսկ սրբատեղայ Կ.Արմանի նման ազգային բոլորք արն անվանում էին «անիլիտեմալաներին» (տերալիտեմալաներին) բույն: Հատերա ախարտում էինք Գարեվաների շրջանը իրրև հոմաճախ կամ ինտերնացիոնալիտ» երրեք շմալքերեղով, թե մենք էլ պատկանում էինք այդ ինտերնացիոնալի մաս կազմող (իրախախտար) մի նաջեղոնք՝

հայ ազգին: Այս բերի ընթացիկ հետևանքով հայերեն խոսողներին ծաղրելիք անգամ անգլալեզու էին: Չի տարիքին ավարտելով Իսթաբուլի համալսարանի դեկափարտրյան խախտուող (Business Administration), 1976-ին մեկնեցաւ Լոնդոն, ապա հաստատուեցաւ Նիթերլանդիայում:

Հաս Լ, որ ձեռքս պիտի անցնէր Չեր - Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը՝ աշխատությունը, զղ լույս պիտի բոնէր ինքնամանալժամա:

Չեր այս աշխատությունը ինձ ճիշտ ևնասագաւտություններ կատարելու, օգնեց վերազրայ դասն անցալա վերիչելու, մի տեսակ պարտադրեց հայերնիք գալու, որ պիտի ժամոբանայի Օիժնոմադարերդին ու Սարքարազատին, Մատննադարանին, Գեղարդին ու մեծ Լենինի անունը հալիբոհանող երազարանին և ավելին՝ յոր հասը քաբից հանող խաբանան աշխատավոր ժողովրդին:

Երևանում շատ եմ աշխատել մի քանի պատմագրքեր ճարելու և դրախատարար այլ ինձ շնարդվեց: Մտու չի լինի, եթե ասնձ եղել եմ երևանի համարյա բոլոր գրախանութներում և հարցրել «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի թրքական բռնագետության զնձ» - Մ.Ն.Երախյան, «Ա համաշխարհային պատերազմը և արևմտամուսուրթունը» - Ջ.Կիրակոսյան, «Կառ Լիբլնիխուղ և Ռ.Լ.Խոբսոնբուրդը հայ ժողովրդի մասին» - Գ.Նարիքյանյան աշխատությունների և Խոյնդարանի Հայաստանի Հանրագիտարանի երաւարակիւծ հաստրների համար ու միշտ ժխտական պատասխան եմ ստացել:

Վերջեալ քախտ ոնեցա մի տեղ կարգալու Չեր նոր լույս տեսած երկխատր «Նշիտրուրդըղը պատմության դատաստանի առաջ» աշխատության մասին:

Եվ իույս ոնեմ, թե աներեւություն չեք համարի, եթե Չեղ իբրև վերջին իույս դիմելու համարժակությունը ոնեմում, որպեսզի կամ ուղարկեք գոնե Չեր զըչն պատրուող գրքերը և կամ մի հասցե տար, ուրեկեց ինձ պիտի հաջողվի հաջոպեղ եղչալ գրականությունը:

Հուսով եմ, որ ինձ պատասխանելու ժամանակ կունենեաք, ու մարքում եմ Չեղ նոքանոր հաջարություններ:

Հարգանք:

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ¹

ԿԱՄԱԿ²

Մեծադուր Տիար Կիրակոսյան,

1980 թ. նոյեմբերին, երբ իբրև դեկավար հորինողային խումբին կզանվեիք Արևնք, հրավիրված «Հելլեն-Ռորինդային ջնկերության» կողմն տոմեղու Հելլեններդան Մեծ Հեղափոխության 63-րդ տարեդարձը, արեմածադարդանը ի արտիվ Չեղի ճաշկերույթ մը կազմակերպեց, որու ընթացքին բնեղով թե իբրև Խոմնական մեծ համրազիտարանի մը գործակիցը մեծապես օգտակար կըլլամ հայ ժողովուրդին, ինձի ըսիք, թե իրամս ավեղի օգտակար գործ մըն է սըղաթեղ և գանեղ այնպիսի փափկադարուրեղ, որոնք գրված են ի նպատտ հայ ազատագրական պայքարին և այլն: Չեղ մեկնեղեն հետո ես շեմ դադրած ըստ Չեղ թեղադրուրդան նկատի ունեմաղ վեղն եղչիամը և առաջին առիվով, երբ ձեղոս անցաղ մերժակըղ գրուրդանը, որ 1918 դեկտեմբեր 15-ի հեղլեն խորհրդարանի նիստի առեմնագրուրդանն է և հայոց տատաղանըի օրերեն գրավոր եղչատակ մը, լրատուպեղ աղի գայն, որմն մերժակըղ օրինակը կուրարկեն Չեղի:

Խորին հարգանք:

¹ Ղազարյան Հայկ, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն (ՀԲԸՄ) Արևնքի մասնաճյուղի փաշտոցյան ջաղատուրդ:

² Չեղ Կիրակոսյանի անմեական արիվով. - Ղազարյան Մեծ Կիրակոսյանին, Արևնք, Հեմնատան, 1982, 10 նոյեմբերի:

Ս. ԳՈՎԱԵՓՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Հարգելի ջնկեր Կիրակոսյան,

ես կարդացի Ձեր գիրքը: Քնչ է ասել կարդալի: Ես այն կարդացի չգիտեմ թանկ անգամ, թանկ-թանկ անգամ թեթեւի այն, անկայն ինն թվում է, որ այդ գեղեցիկ նյութն ինն ձգում է:

Հարգելի Ձեռն Կրկակոսյան, ես որպես մարդ, որպես հայ, որպես մտավորական, շնորհակալությամբ եմ հայտնում Ձեզ, Ձեր կատարած ծանր, բայց պատվալիկ աշխատանքի համար: Հնորիմարություն եմ հայտնում նրա համար, որ Գոթ սարսիչ մեղով բազմապատկեց էք, վեր եք տանել հսկայական փաստական նյութ և այն էլ մեր ժողովրդի պատմության այնպիսի մի ժամանակահատված, որը, մեր կարծիքով, շատ փաս էր լուսարանիմ զինչ Ձեր գիրքը: Ամհասի պաշտամունքի մտաչ ժամանակները, մեր կարծիքով, շատ էք սեռացրել (սակի միշտ, աղիտակնել էր սեռացրել) մեր ժողովրդի առանց այդ էլ սև պատմությունը: Հախատազում եմ, որ Ձեր աշխատությունը հազար հազարների կրաստիարակի մարդ շարաքազի, պետականորեն մտածող շարաքազի, անիրավչություն զեռցում նաև զիպլոմատ շարաքազի լինելու ոգով: Մազակ Գուչյան, Փարսմազ, անուններ, որոնք անհայտ էին ինն զինչ այժմ: Այս անունները սերունդ կրաստիարակն, իսկ այդ անունները Գոթ պեղել եք մտապետության արված մատչանից: Ձեր գեղեցիկ առում է ես կարևոր մի մեռք, որ ինչպես անհատը, առաջն ես ժողովուրդը, ազգը, պետք է ապավինի ինն ինն: Իսկ ժողովուրդն ապավինում է իրեն, երբ իրեն ուղիկցողները ինչպեսիս են, պետականորեն մտածող անհատներ են, և ոչ թե կոչարգեզներ: Մյուսովում չենք լինի, որ մերքին մեռքը վերաբերվում է բոլոր ժամանակներին:

...Ձեր գրքում լավ են ներկայացված Եվրոպայի, ԱՄՆ-ի շարաքազական գործիչների արկիպությունները, միջազգային սիմվոլիկ պոնկությունը իսաննապետի մեջ իսկ: Մեր կարծիքով, նույն կրքուտարյանք չեն մեկնաբանված ոտուսկան ինպերիալով:

1 Ձեռն Կրկակոսյանի անունովում արթիվ: - Լուսակ Ձեռն Կրկակոսյանին, Երևան, 1982, 1 գլխակներ:

խարտավանքները, հայերի՝ ինքնուրույն պետության ստեղծելու, որս որչազ ղեկավարների անհիմն մեղադրանքները:

Հավատացած եմ, որ զբաղեցրեց կրթող զիրքը, իսկ այն հավանաբար կնդրելի մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, էլ ավելի խորհմաստ կլինի, որ փաստերը կկոչվեն իրենց անունով, որ կարճիր սուրբամից հետո եկող թուրքը, ինչպիսի անուն էլ որ տրվի էլ նրան, հեղափոխական, կամ մեկ ուրիշ անուն, միևնույն է, նա փարսեված է պանթուրքիզմով, կամ թուրքիզմով, եթե անզամ միա անունը Արաբուրք է:

Անշտի կհանդրի Չեզ, դա մասնավոր խնդրանք է, որ Գուց անպայման ճիշտ գնահատական տալիք նաև մայիսյան ապստամբությանը: Մեր կարծիքով, բնիհանուր թշնամու ղեմ (թշնամի ասերը թիլ է, պետք է խոսել իրիչի) քաղաքական և ոչ մի կուսակցություն քարոչական իրախանք չունի ուրիշ հարցեր առաջ քաշելու, առավել ևս ապստամբության դուր պարզելու: Գուց ևս սխալ եմ, զուցի պատմական բնիհանուր օրինաչափությունից այդ օրինակը դուրս է:

Անբայնկով, ուզում եմ հավատալ, որ Չեզ կրբուս զբիլը, Չեզ պրպտուն ճիտը, անձանց տանող նրանուր ուրախության կպարզելի Չեզ աշխատություններին սարսող մարդկանց:

Հարգանքներով:

ЭДУАРДАС МЕЖЕЛАЙТИС¹

ПИСЬМО²

Многоуважаемый тов. Д. Киракосян!

Я с большим интересом прочитал прекрасную Вашу книгу и еще глубже понял трагедию армянского народа. Спасибо Вам. Желаю Вам счастливого Нового 1983 года. Большого успеха, счастья, творческого вдохновения и крепкого здоровья.

С уважением.

1 Մեծկազմի Երուսրթան (1923-97), ցտփուցի բանաստեղծ, թարգմանիչ, Լյուդուի ժողովրդական բանաստեղծ, սեփարդապետական պալատականի նրբու, Լյուդուի Գրողների Միության նախագահ (1959-70), ԽՍՀՄ Գեր պարգևատիր (1962-70):

2 Ձան Կիրակոսյանի անձնական արձիվի - Լուսնակ Ձան Կիրակոսյանին, Վլենյուս, Լյուդու, 1982, 2 փնդանների:

ԳԱՌՆԿ ԱԳՂԱՐՅԱՆ¹«ՀԱՅ ԳԱՍԸ ԵՎ... ԱՅՂԱՆՍԱՆ»²

Նասրեղինի այս պատմությունը ծանր է ձեռի հովանաբար. «Երեխան նստեցուցած է իշուն վրա ու կրպճ կտրելիմ, անցորդները՝ մայն, մայն, տարեց, հոգմարեկ մարդը կրպճ, պզտիկը կնատի...: Նասրեղին վար կատնե կրկխան, և ինք կնատի իշուն վրա, անցորդները՝ մայն, մայն, խեղճ փորրիկը կրպճ, մեծ մը մարդը կնատի...: Նասրեղինը կզրկե երեխան, երկուցով կնատին իշուն վրա, անցորդները՝ անխիղճներ, երկուցով նստած են խեղճ իշուն վրա...»:

Իճնի կրվի, քն այդ անցորդներու շարքին է նամ... «Ազգակ» շարքաբոլյակի սքն. հոճրագրագետը: Մեկի դեմ միլիոնով գրավի կեզգամ, ինչ կարմիր կեզե լլլա, ինչ ձևով կեզե լլլա, ողլումեի լլլա, ողլմիտ քն գրական, կարմիր լլլա, կապույտ լլլա քն նարնյագուշն, կրավի որ գա Հայաստանն, որպեսզի սքն. հոճրագրագետը հանկարծ կանգնի Նասրեղինի փորտիշյայ անցորդներու շարքին, և...: Տխոր է, բայց այսպես է, նույնիսկ եզր հարը կվնարեղծ... Հայ Գասին:

«Կամչ»-ի 2 հոկտեմբերի քվին մեջ հրատարակած էինք հաշննի պատմարան Ջ. Մանուկյանի ուշագրավ հարվածը (ըրականոճ հորվածագիբը Ջոն Կիրակոսյանն էր՝ Ա.Կ.), գոր հեղինակը խորագրած էր «Սփյուռքահայության պատմական իրավունք»:- Հորվածը (այն արձագանք գտավ ընթերցողներում մուտ, որովհետև պատմական փաստերու լույսին տակ անմեղքեղիորեն կներկայացնր բջջական նեճգափոխումները և վնասվանորեն կբաշխազանր Հայ Գասոց՝ եղակայցնելով, քն «հայ ժողովորդն իրավունք ունի ապրելու իր պատմական հողերի վրա, հայոց հողերը պատկանում են հայերին»:- Ըսված էր կտրտկ ու մեկին, այսուհանդերձ սքն. հոճրագրագետը դժգոհ՝ վնասագահորքածր ու կասկածանքով կնուտնեա հողվածին, գայն կնկատե սարազայական ու մասնակի, մուտեցումը կզտնն անընթեանի՝ լստ մեկ ու ետրյան, գլ-

1 Աղլաղլան Գասինկ Հոփոկի (1925-86), ցրանամուայ լստատեղծ, կրտադրակախո, ինքրակի, նասարակական շարքաբոլյակ գործիչ, սոցիլ և տեղեկագրծել է Արամանոճ, Իրմնական կրտադրակախոները՝ «Գասնկլին վրա», «Ազգին-ձոննի», «Մասոյան ցաճի և մատուցման», «Մե և կարմիր»:

2 Աղլաղլան Գ. «Հայ Գասոց և... Անլանտան» // Հրթրեթ - 1982. - 18 հոկտեմբերի:

խաղոպաբայ անոթ համար՝ որ ամուլփած է ախրան գաղթականներն Յուդիա բնակեցման հետ և Հայ Դատը ներկայացրած է իբրև միայն սպիտորահայտության հաղթանակը վերադարձի և ազգային ազատ ինքնորոշման պատմական իրափոքը: Հեղմանքի գգայի է նույնիսկ խմբագրականի խոսքերին մեջ՝ «Հայ դատը և... Ախրամուտան»- Հեղմանըրը կա, չկա ողբերգությունը, չկան նվազագույն հումանիտարությունն ու հնարանությունըր սակայն՝ գիտակցելու համար թե՛

- Հայ դատը ստորեր մուրակի մը վրա չէ որ կենտասյունի, այս երկրագունդին վրա է և կամա-ակամա ամուլփած է աշխարհի բոլոր հայցներուն հետ: Մեկնակետ է, պետք է ըլլա միայն ու միայն Հայ դատը, ու երբ ախրան գաղթականներն կան որիէ աչի հարցի հետ ամուլփելով բան մը կ'ըստի մեր դատը, երբ բանով մը ստապ կ'ընթանան, մնաք իսկ պետք չէ վազանիմք ամուլելու, ներմիտ սահմանափակուող մեզ կ'ըրջուցանեն սրբազուպե, սրտը է սրուններ, գտնենք բոլոր ապիմներն ու բոլոր ամուլությունները, որոնք կ'ընան նպաստել մեր դատի տեղաշարժին և առ այդ կ'ըրեն համասությունը Յուդիա և այլ պետություններու միջև: Յուդիա թրքալեզու բազմահազար ախրաններ կ'ունենաինս թե՛նազուպեայ հոբերուն վրա, հայրենի պատմարան մը, մեկնելով այս երևույթն բառերը չի ծամծներ ու կ'ստանան թրքական իշխանությունները, կ'ըստանան արևմտահայ հողերը վերադարձնել իրենց իրավասիցուր՝ արևմտահայության մնացորդացին, որ Ափշուրն է, գն՝ չ կ'ընեն արդուր՝ երբ այդ հարցն մեկնելով, անգամ այդ հարցը «չստագործելով» կ'հաշտի լավագույնս պաշտպանել Հայ Դատը, նպաստել այս պարագային ախրանն ին են թե Հայ Դատի հետազմուրն է, Ախրամուտանի պաշտպանությունը թե հայոց պատմարան իրավունքներն նվաճուող, ինչու՞՞ կ'առկածի ենթարկել հորիսմազի անկեղծությունը, հայրենասիրությունը, ազգային նախանձախնդրությունը, ինչու՞՞ պատրել մեր, ընթերցողներու ուղեխոսությունը՝ ի տես հայրենի արտոնարանի մը այս ալի, հետակ, վնասկան դիպրավորումին:

- Եվ ինչու՞՞ սխալ է ընդգծել, թե Հայ Դատը ամեն բանն ստապ սպիտորահայտության հայրենիք վերադարձի ու անոր պատմարան իրավունքի նվաճման հարց է: Արևմտահայ հոբեր կան բնագրավված, անխրտկված արևմտահայություն մը կա, որ եղած է արևմտասիել և այսօր կ'ըստանան վերադարձուլ իր արևմտանկետն: Վերամիակությունը ուրիշ պատմություն է արդեն, ալիմու հրամայականը բնագրավվալ մեր հոբերու պատմարանն է, նախ՝ ազատագրուող, հետո մնացալը...:

Ին կ'արծեք կ'ըստելու համար որիէ բյուրիմացություն, հայրենի պատմարանը կ'ըրաշարժել Լոզանի համաժողովը, «որ շատ տեղին հարց էր զրգում, թե այդ ո՞ր իրավունքի զորությունը որիէ ազգ կ'ըստը է ընդմիջուտ արտաքակտ հարյուր հազարափոք սեփական հազարակների: Այնտեղ նշվում էր, որ միջազգային իրավունքի լական կանոնները մեկը պ'ըստանում է, որ աշխարհի գաղթականները, երբ նրանք չեն կ'ըստարել ոչ մի հանցանք, ստանան իրենց տները վերադարձուլու իրավունք»:- Այս տեսակետը Հայ Դատի իրտխական հինըրը կ'ըրկալուցանեն՝ թե հակառակը՝ այս է հարցը ստապին հերքին: Մնալ որ այս տեսակետը հակառակության մեջ չէ այն մշտուն հետ՝ Հայ Դատը ամբողջ իսկ մողովրդի դատն է, յուրաքանչյուր հայու կ'ըստն ու քստանըր՝ որ

որ աչ գտնվի ան: Անա թե ինչու հայրենի հողվածափող կշեշան. «Այժմ ժամանակն է բուրջական պետականությանը ինչեցնելու, որ նա պարտավոր է վճարել իր պարտքը, փոխհատուցել հայ ժողովրդի կորուստները: ...Յուրաքանչյուր ազգության իրավունքն է մնալ իր պատկանական հողերի վրա, ընդդիմանալ ընդհանուր, պաշարել իր կորցրած հողերը ետ ստանալու համար: Պետականական հայրենիքի գաղափարով ազգությունը հետո չի գնում: Նա չորսնում է, ամբամում: Միայն հայրենի, սեփական հողի վրա կարող է ազգը ծարձակել, համարձակ ու արդյունավետ ապրել ու շնչել՝ հանուն անաջարկության, հանուն մարդկային զարգացման»:

Ընդունինք, տեղ մը «Ազգակ» շարասրբյակի խմբագրականը կծիսնա հայրենի պատմարանի տեսակետին, երբ կհաստատու թե աշխարհի շորս ծակեղուն զրկած հայրության մնացորդածը «դատապարտված է, ոչ թե կանուխ, կորսնցնելու իր ազգային դիմագիծն ու մշակութային ինքնությունը, պարզ այն պատճառով, որ նույն թուրք պետությունը բոնորթան ու անարևկումի միջոցով կենթն հայ զիբուցան բազմություններու հայրենիք վերագարծի և ազգային ինքնորոշման սազրական իրավունքը»:

Մեկըն թողունք խմբագրականի այս պարբերության և նույն խմբագրականի աչ մտքերուն ակներև հակասությունը, հիմնականը այն է՝ «որ ոչ թե կանուխ դատապարտված ենք կորսնցնելու մեր ազգային դիմագիծն ու մշակութային ինքնությունը»: Ու եթե միշտ է այս հաստատուից, և դժբաժտարար միշտ է անլուշտ, ապա ուրենն Հայ Ղատի հատրանակին ի խնդիր Սիյուրդի ծափալած պաշարը անխտասափելիութեն պիտի շարունակե ու ամբողջադն հայ ժողովրդի այն հատկածը միայն, որ դատապարտված չէ կորսնցնելու իր ինքնությունը:

Այն հատկածը, որ կհացի, կստեղծագործն, կամբանա Աղարատի ստորտոին՝ Արարատի կրազը իր հոգինն ներս:

Ներկա ու գալիք այն սերունդները, որոնք կկազմագործին, կփոխվին հայրենի պատմարաններու այս շունչով:

Հավերժական հողի հավերժական ոգիով...:

(Թեյլուր, Լիբանան)

ԳՈՒԳԵՆ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Մեծարգո ընկեր Կիրակոսյան Ջ.Ս.

Սիրով և մեծ ուշադրությամբ կարդացի Ձեր «Երիտթուրքերը պատմության դասախոսների առաջ» աշխատությունը, մեր ժամանակի այդ եզակի անգնահատելի գիրքը. ես որպես արևմտահայ (1910) իմ և իմ հայրենակիցների անունից խղիմ շնորհակալաբար ձեռն եմ հայտնում Ձեր այդ դժվար աշխատանքի համար, ցավում եմ, որ այն շատ ուշագրած է, այլևս չկան այդ դեպքերի ժամանակիցներն ու անբանտեսները, մնացել ենք մենք այդ գույամ ժամանակաշրջանի մոխիածներս, այն էլ շատ քիչ, որոնք միայն տեսել են և իրենց կաշվի վրա գրացել և այդ կոտորածները, գաղթը, սովը և համաճարակները, որոնք մի կերպ ազատվել են և փրկվել են այդ արհավիրքից, միայն մեր տունը կորցրեց 8 շունը:

Այո, հայ ժողովուրդը ընդունակ, աշխատող, ինչպես ասում են քաղից հաս քանոզ ժողովուրդ է, երբ դա անհնար է, իսկ երբ գործը հասնում է ընդհանուրի, դա մեր ոչ համախմբվածությունն է, անմիաբանությունը, որի հետևանքով հայ ժողովուրդը միշտ էլ ստոմեղ է:

Այո, այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր գինեվել, մեր մեծահարստուները և մտավորականության մի մասը գրադրած էին դաշնակ-ենչակ խաղաղով կամ թաղաքներն կնիկը խաղաղանելով: Նրանք շիտակացան անզամ Նորինյան Հայրիկի քրոջ գտարով հարիսա ուտելու իմաստը, երբ հասկացան ասքա շատ ուշ մեռնամուխ եղան երկաթյա գտալի օգտագործման:

Վանք քաղաքի ժամանակ օրաշտովանվեց և լավ օրաշտովանվեց, գգալով, որ այսօր վաղը բեռին (ոտալ) գալու է և քուրքը փախելու է, ոտալ եկավ, բայց կարճ ժամանակից հետո հետ գնաց, թե ինչու, մի՞հնչ հիմա էլ շիտակացանք: Իսկ թաղաքախլիքի բնիքը, ինչպես ասում են, քուլացան, աղապես երե նրանք մնային թեկուզ որպես դիտարդ, ասքա Արեմույան Հայաստանը ծաքրված կլիներ քուրքերից, այո, հայելի լավ կռվեցին, պատմությունը դա սպաացուցել է, իսկ մեծ հայրենակների ժամանակ դա հառտատվեց:

¹ Ձեռն Կիրակոսյանի անձնական արխիվ - Կասեակ Ձեռն Կիրակոսյանի, Երևան, 1983:

Ընկեր կերակուսյան, եւ ոչ մի մասնագիտություն չունեն, միջակից էլ ասցն ցածր մարդ են, որ Չեզ բովանդակայից գովեստով մամակ գրեն, եւ վերջերս գրեցի իմ կենսագրությունը, մասնագիտապես մանկությունս, մասնագիտապես նկարագրել են գաղբը:

Ճակատի է, որ մինչև օրս էլ հայերը զարգացնում են Պոլիսը, իսկ մեր կառավարությունը նրանց փչի փչի է անում, իզուր: Ինչպե՞ր դեպի մեզ չի դառնա, թեկուզ աշխարհը շուտ գա:

Ընկ, կիբանդայան, իբր որ անցյալի պատմությունը կրկնվում է: Չեք գրի 201 էրում գրվածը այժմ ավելի զարգացած ձևով կրկնվում է: Դրա համար էլ շատ տեղերում մատամ են միբակ ու անգամ միջակից ցած ընդունակության տեղ մարդիկ, իսկ ավելի խելոքները և մարտը մարտիկ գտնվում են սովերի տակ:

Կոմբարններով:

ԱՐԲԱՍ ԲԵՆՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի Պրն. Նախարար,

Այստեղ մեր փառազան է հարյուրակից դարձավ Ձեզ ինչ և հազմել Մոնտեֆրեյի Կոմիտաս թաղամասի փառաբանական և անկնդիր հասարակության շնորհ քարկաները:

Միջոցով մեր, մենք ուշ-ուշով կենտեխինք Ձեր ստորագրած հաղթածնեղան, որոնք յույս կտանեն մանուկի մեզ և զանոնք սեփականություն կգարձանենք մեր հասարակության:

Ձեր յորսբանչյոր գրությունը կկարդանք և կենկնարանենք պատի մեծ գոհունակությանը և առավել կգոհակնելինք, քանի որ այն կհասնի մեզի մեր պաշտելի հայրենիքեն: Նաև կինամանք Ձեր պատրաստած գրելցու մասին, որոնք մեծ արժեք կենկնարանենք մեր հարստ պատմության համար:

Վարչությունս մեծապես կգնահատի և կընդհավորն Ձեր սրմնազան այնպատանջը, որոնք կհետապնեն մեր ժառանգի արդար դատը: Մենք Ձեր մեզ կգտնենք շնորհմանը հայրենանք հայ մարտը, որ կտանելի իր ազգին համբողջ գործադրված անապարտության և իր բոլոր արժանիքներով գործի լծված է բոլորեղու անոր զին:

Ձեր արի կերվածքը, հարստություն կգառնանի եղիտատությունս, որ մնամ ենք նեազոր այս արվելուն: Հայ մամիկները իրենց աղորցնելով կորինեն Ձեզ: Մեծ երիտնի մահատակներու հազմները կիրճվին ի տես Ձեր իմաստուն գրվին, որ կըարժեք անբաշար հայրենի հողին վրա:

Մենք հույսով ենք, որ օր մը բախող կոմենանք անմամբ ծանոթանալու և սերմնյու Ձեր մեղքը: Մինչ այդ կնարենք, որ միշտ դարար մնա Ձեր միտքն ու գրվելը և շատ կփափակենք, որ պատասխանելք մեր մամակին ու եթե կարելի է ծայրագույն խոսք մը առարեք յարանելու, ԵՐԵՎԱՆԵ և ԻՌԱՆՍՒԲ-ի միջոցով:

...Այն հույսով, որ մեծ բաժնող կոմենանք յսերու Ձեր խոսքը, կցանկանք լավագույն հաշտություններ Ձեր բարձր և ազգամկիր պաշտունին համար, որոն ինքնապես արժանի հայրդնի մրն եք: Կարողալից քարկանելով:

¹ **Քեյսան Արթուրյան** (Արք) (ծնվ. 1934 թ.), փոստաբանայ լրագրող, ՀՀԳ գործիչ, ստեղծ է Կրտսերներու, Արվեստի մասին, 1972-99 թթ. ղեկավարել է Արթուրյանի «Կոմիտաս» թաղամասից քարկանել է Մոնտեմո Ալբերի «Մեմորիա», Բնչյուրի «Արթուր» թերթերին, 1999 թ. հաստատվել է ԱՄՆ-ում:

² Քան կըգաղտարանի անձնական արխիվի - Նախկին Քան կըգաղտարանին, Մոնտեմոֆրեյ, Ուրուգվայ, 1983, 1 հունվադ:

ՏԻՐԱՆ ՈՍԿԵՐՈՇՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Միրելի և Խարզեցի ընկեր Կ. Դեմիրճյան,

Ընկեր Ջ. Կիրակոսյանի վերջին աշխատությունը Յրանառ ու մերձակա երկիրների ընդհանուր ոգևորության ստեղծեց հայրենազարդ հայության մեջ:

Ան մեր ժողովրդի ցավոտ հարցերուն քայ ծանօթ ջլջալով ու իր Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերու նախարարի հեղինակազոր հանգամանքով կրնա մեծապես տառարիչ մեր արձատրախնդ ևղած ու աշխաղճացրիվ իսյ ժողովրդի Խորհրդային Հայաստանի շուրջ համախմբման գործին...:

1 **Ռակիթյան Տիգրան**, Յրանառույ գրծիչ, համայնազար, Դեմաղտորյան շարժման մտնակիչ, Յրանառայ ագրային ներու, Միտակ Մամուլյանի գլնակիչը:

2 Զան Կիրակոսյանի անմնախան արծիվ - Կամակ ՀԿԿ ստային ջարտուղար Կարեն Դեմիրճյան, Փարիս, Յրանառու, 1983, 16 հունվարի:

ОГАНЕС ИНДЖИКЯН

НА СУД ИСТОРИИ¹

Младотурок впервые судили за их злодеяния в 1919 г. в Стамбуле. Гливарей – Талаата, Энвера, Джемала и Назыма приговорили к смертной казни. Только злочно... Со временем же они были не только оправданы, но и причислены к выдающимся историческим деятелям. Подобная фальсификация стала традицией для турецкой и протурецкой буржуазной историографии. Поэтому проф. Дж.С.Киракосян одной из основных задач своей новой книги² справедливо считает раскрытие и осуждение фальсификации истории, которая "в Турции проводится на государственном уровне".

Общезвестно, что после прихода младотурок к власти положение в Османской империи мало чем изменилось. С особой последовательностью продолжали они курс султана Абдул Гамида во внутренней политике, в частности, по национальному вопросу. Их шовинизм, проповедуемые пантюркизм и туркизм, после освобождения греков и славян, своим острием были направлены против армян и их национального освободительного движения. На основании анализа исторических фактов и явлений автор книги убедительно показывает пагубные последствия этой политики не только для подданных империи, но и для самого турецкого народа. Уровнем своего экономического, политического и культурного развития турецкий народ отставал почти от всех покоренных народов. Вместе с тем, как господствующий в стране элемент, турки все-таки пользовались всеми привилегиями и покровительством государственных и шариятских законов. Обстоятельство это породило и утвердило в них убеждение о превосходстве турок и вообще исповедующих ислам над остальными народами, и это убеждение превратилось в один из решающих политических факторов в Турции. "Османлы не может допустить, - писала в 1893 г. одна из

1 Инджикян О. На суд истории // *Коммунист*. – 1983. – 18 января.

2 Киракосян Дж. С. Младотурки перед судом истории (90-е годы XIX в. – 1914 г.) (на арм. яз.). – Е.: Айастан. - 1982.

армянских газет, - чтобы неверующие поданные были бы столь же свободными как он, равными ему, имели бы благо, покой и славу, ибо благополучие и удача являются дарами истинной религии". Сформулированная в этих словах жизненная истина, указывающая на ее социальное значение, имела роковое влияние на все попытки реформ, включая и конституционное движение прошлого века. Реформы фиксировались лишь на бумаге, ничего не изменяя в невыносимо тяжелой действительности. Видимо, этим нужно объяснить ту болезненную реакцию, которую вызывали у турецких верхов предложения реформ в районах Западной Армении, и особенно то обстоятельство, что после Берлинского конгресса 1878 г. проекты реформ приобрели значение международных документов. Турецкое правительство, преследуя свои определенные цели, десятилетиями прилагало огромные усилия, использовало всевозможные внутренние и внешнеполитические каналы, чтобы добиться передачи судьбы указанных реформ в его руки. "Гамид с приверженцами составили чудовищный план уничтожения всего мужского населения Западной Армении". Повседневные притеснения и террор превратились в массовые избиения в 90-х гг. прошлого столетия. В ходе сасунских событий было уничтожено 300 тыс. армян. В последующие годы организовывались погромы более мелких, местных масштабов, которые унесли жизни многих десятков тысяч мирных тружеников, не имевших никакой возможности защищаться, ибо были лишены права ношения оружия. Таким образом, турецкая феодальная реакция выступала против молодых побегов буржуазного общественного строя и последовательно подавляла национально-освободительные движения подвластных народов - носителей социально-экономического прогресса империи.

Автор правильно раскрывает фарисейство великих держав и их политику в Армянском вопросе. Являясь обширным рынком, важным источником сырья и местом приложения капитала, Османская империя привлекла их внимание, и сохранение здесь статус-кво соответствовало их общим интересам. Вместе с тем каждая из этих держав преследовала свои особые цели. Для Англии, как ее называли в прошлом веке "владычицы морей", Турция была важным стратегическим плацдармом на пути к Индии. Франция, будучи основным кредитором, заботилась о своих процентах и о сохранении своего влияния. Германия с 80-х гг. прошлого столетия стала одной из конкурирующих держав на территории империи и добилась права строительства железной дороги Берлин-Багдад. Австро-Венгрия и Италия также имели тесные экономические связи с Турцией. Вот почему все эти страны весьма активно вмешивались в дела, касающиеся Османской империи. В книге приведена шутка французского историка Вацлава: "Восточный вопрос, по сути дела, является западным вопросом".

В отличие от политики европейских держав, внешняя политика России по-

сила особый оттенок. В 1870-80-е гг. она объективно играла роль фактора, способствовавшего победе балканских народов в их освободительной борьбе против турецкого ига. Западные армие также были воодушевлены победными русскими оружием, ожидая, что придет и их час освобождения от мрачной турецкой тирании. Они в своем сердце согрели эту заветную идею и неотступно следовали русской ориентации. Дж. Кириакосян на большом фактическом материале показывает тщетность ожидания какой-либо помощи с Запада, подчеркивая, что Запад всегда шел на уступки Турции, но никогда не поддерживал армян, борющихся за свои элементарные права. Одна из главных задач исследования — проанализировать социально-экономические и политические условия, породившие младотурецкое движение. Находясь еще в подполье, в конце прошлого века, движение это переняло от военно-бюрократической верхушки стремление к сохранению гнилой феодальной монархии, разложение которой так и не удалось остановить. Определяя классовую сущность и идеологию младотурок, автор указывает, что их деятели происходили, главным образом, из помещичье-чиновничьей и военной среды, воспитывались на идеологии ислама и в условиях монархии, поэтому эта полуфеодальная-полубуржуазная организация стремилась лишь к восстановлению устаревшей конституции 1876 г. и созданию конституционной монархии. Младотурки переняли выросшую на религиозно-феодальной идеологии доктрину османизма и панисламизма, а несколько позже также пантюркизма и туркизма. Сохранение и укрепление империи османов под руководством турок было их общей целью. С этим не могли примириться покоренные народы, как христиане, так и мусульмане. Младотурки не решали ни одного из острых социальных вопросов: рабочего, аграрного, национального. Заря свободы была краткосрочной. Вскоре их шовинизм грубо и беспрепятственно дал себя почувствовать во всей турецкой действительности. Лозунг „одна нация, один язык“ стал ведущим принципом в решении всех практических вопросов. На пути его осуществления должны были быть уничтожены любые препятствия.

Автор книги цитирует высказывание одного из руководителей и теоретиков младотурок доктора Назыма, который без стеснения заявил, что „предварительным условием выполнения нашей политической программы является коренное решение армянского вопроса“. Другой исполнитель программы считал, что следует „сперва уничтожить армян, затем греков, после курдов“.

Дж. Кириакосян тщательно анализирует поведение отдельных классов, социальных слоев армянского народа, политических организаций и их деятелей в десятилетия предшествующие армянской трагедии. Он подтверждает общее мнение об амирах, компрадорах и деятелях армянской реакции как о противниках армянского демократического и национально-освободительного движения. Что касается организованных в конце прошлого столетия национальных

партий, то они весьма неясно представляли свои задачи, действовали врозь, постоянно вели межпартийную борьбу. В этом отношении особенно отличалась партия Дашнакцутюн. Несмотря на явные антиармянские высказывания и дела младотурок, дашнаки годами блокировались с ними, считали, что есть какие-то общие задачи, решение которых, якобы, принесет свободу и самоуправление армянскому народу. Гнчакисты были более осмотрительны и стремились к национальной автономии. Но они распылили свои силы по всей империи и придерживались тактики выжидания, продолжали считать европейские державы потенциальными союзниками в Армянском вопросе.

Стечение исторических обстоятельств было таково, что к началу первой мировой войны армянский народ оказался без руководителей, совершенно беззащитным перед надвигающейся страшной опасностью. Первая книга двухтомной монографии завершается этим периодом. В литературе нет обстоятельного исследования о политике младотурок в решении Армянского вопроса. Монография Дж.Киракосяна призвана восполнить этот пробел. В рецензируемой книге имеются некоторые повторы, отдельные погрешности, но они совершенно не умаляют научной и политической ценности книги, разоблачающей расизм и геноцид. Думается, было бы целесообразно издать работу и на русском языке.

ЮРИЙ БАРСЕГОВ¹, ВАГАН ГЕВОРГЯН

КИРАКОСЯН ДЖ.С. БУРЖУАЗНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И АРМЕНИЯ (80-е ГОДЫ XIX ВЕКА)²

В последние годы советская историческая наука обогатилась рядом работ, в которых исследуются национальная, аграрная, налоговая и религиозная политика султанских властей в Западной Армении, а также вопросы истории освободительного движения армянского народа. Этой проблематике посвящены монографии М.Нерсисяна, Е.Саркисяна, А.Амбарина, Г.Казаряна и др. Несколько работ на эти темы принадлежат перу Дж.С.Киракосяна.

Рецензируемая книга, будучи тесно связанной по своему содержанию с монографией того же автора, посвященной событиям 70-х гг. 19-го в.³, и являясь ее продолжением, представляет собой вместе с тем цельное исследование периода, который автор рассматривает как "новый этап в армянском национально-освободительном движении" (с. 4).

В бурной и трагической истории армянского народа 80-е гг. прошлого столетия внешне кажутся относительно спокойными и даже малозначительными, однако это "спокойствие" обманчиво. Используя большое количество источников, вводя в научный оборот неизвестные или забытые материалы,

- 1 **Բարսեղով Յուրի Գեորգի** (1925-2006), իրազարմ-ճիւղաբանական, իրազարմանրան փ-տարանների պետ, պրոֆեսոր, աշխատել է ՍՍՀՖ բարձրագույն դպրոցում, ՍՍՀՖ ԳԱ 41-րդ Կառնուցիայի ընտրվել է ճիւղաբան իրազարմի հանձնաժողովի անդամ, կենտրոնի պետ-տարանների՝ «Հարց ճիւղաբանությունը», Քուրդիստի պրոպագանդապետություն և ճիւղա-բանի հանձնարան պարամիտությունները: **Փյունարքեր և անկարծիքներ**, «Территории в международном праве», «Геноцид армян – преступление по между-народному праву»:
- 2 **Барсегов Ю.,** Геворгян В. Киракосян Дж.С. Буржуазная дипломатия и Армения (80-е гг. XIX века). – Е.: Айвостан. – 1980. – 455 с. (на арм. яз.) // *Народы Азии и Африки.* – 1983. – № 1. – с. 209-10.
- 3 **Киракосян Дж.С.** Буржуазная дипломатия и Армения (70-е годы XIX в.). – Е. – 1978 (на арм. яз.); рец. на эту книгу см.: *Народы Азии и Африки.* – 1980. – № 4. – с. 236-7.

Автор показывает, что этот период был заполнен событиями, оказавшими серьезное влияние на дальнейшую судьбу армянского народа. По определению Дж.С. Киракосяна, это было "десятилетие надежд и краха иллюзий, борьбы и подготовки к дальнейшей борьбе, ожиданий и разочарований..., десятилетие поисков народом собственных путей освобождения, осознания необходимости опираться на собственные силы" (с. 4).

В советской историографии еще мало исследовано десятилетие после Берлинского конгресса, обстоятельства, связанные с формированием антиармянской политики султана Абдул Гамида II. Поэтому представляет ценность анализ внутреннего и внешнего положения Османской империи в 80-е гг., который дан в рецензируемой книге.

Потерпев тяжелые поражения на Балканах, потеряв обширные территории, османские власти с тревогой следили за ситуацией на востоке империи, где проживала компактная масса армян, охваченных к тому времени идеей национальной независимости. В этих условиях Порты, уклоняясь от выполнения условий Берлинского трактата, подвергала армянское население невыносимому гнету и дискриминации.

Дж.С. Киракосян обстоятельно рассмотрел действия европейской дипломатии в отношении Западной Армении. Следует отметить, что исследование этого вопроса проводится в книге на широком фоне политики западных держав в рамках всего комплекса Восточного вопроса, составной частью которого являлся и Армянский вопрос.

В первой главе прослежен процесс проникновения европейского финансового капитала в турецкую экономику, что в известной мере обуславливало отношение западных стран к султанскому режиму вообще и к нормализации положения западных армян в частности. Западные державы и особенно Англия использовали Армянский вопрос для расширения своего влияния в Османской империи и упрочения своих позиций на дальних подступах к Индии. Вместе с тем правящие круги Англии превратили его в предмет межпартийной борьбы. Автор разоблачает "армянофильство" либеральных кругов Англии во главе с Гладстоном, которые весьма искусно использовали эти настроения в период прихода к власти, после чего предали забвению свои обещания помощи армянскому народу. Во многом политика Англии в Османской империи преследовала антирусские цели. Английские либералы, как показывает автор, не скрывали, что если не поддержать армян, то они перейдут на сторону России (с. 374). Армянский вопрос служил для английских политиков средством маневрирования в ее отношениях с Османской империей и Россией.

В этот период, как показывает автор, буржуазная дипломатия делала все возможное, чтобы помешать воссоединению восточных и западных армян под

этикой России. Если в 70-е гг. дипломатические усилия Англии и других европейских государств были направлены на то, чтобы вылолостить содержание соответствующих статей Сан-Стефанского и Берлинского договоров, то в 80-е гг. они всецело стремились препятствовать претворению в жизнь даже этих худших положений. Все это, как теперь ясно, имело трагические последствия для армянского народа.

Критически рассматривая во второй главе дипломатические документы 80-х гг., материалы прессы, мемуарные и другие источники, автор разоблачает дипломатический торг западноевропейских держав вокруг Армянского вопроса, показывает цинизм буржуазной дипломатии. Наряду с этим автор прослеживает мучительный процесс прозрения, проявившийся в постепенной утрате армянами иллюзий в отношении буржуазной Европы.

Несомненным достоинством книги Дж.С.Киракосяна является ее многоплановость. Автор не ограничивается дипломатическим аспектом Армянского вопроса, рассматривая параллельно развитие освободительной мысли западных армян. Он на многочисленных примерах демонстрирует большое влияние на западных армян идей русских революционеро-народовольцев, идей, которые в конечном итоге выковали поколение деятельных, самоотверженных патриотов и создали в Западной Армении новую идейно-политическую атмосферу. Эта атмосфера была характерна и для среды армян-эмигрантов, проживавших в других странах, особенно для студенчества и молодежи, побуждая их к активной политической деятельности.

В процессе идейной консолидации армян, проживающих на родине и в эмиграции, большую роль сыграли газеты. Автор подробно анализирует деятельность двух армянских газет: "Армения" и "Личак". Первая начала выходить в августе 1885 г. в Марселе. Ее основателем и главным редактором был эмигрировавший из Вана политический деятель М.Португалин. Вторая была органом партии Гнчак, основанной в Женеве в 1887 г. Эта газета с самого начала своего существования призывала не полагаться на западную дипломатию в решении Армянского вопроса. Вокруг газеты группировалась передовая молодежь. Именно ее представители впервые начали связывать идею национального освобождения армян с идеей социальной революции, выступали против любого деспотизма, как султанского, так и царского.

Автор подробно анализирует деятельность еще одной газеты — "Айастан", выходившей в те годы в Лондоне, четко определяя ее идейно-политическую сущность и значение для формирования политической мысли национально-освободительного движения западных армян. Основной задачей этого печатного органа (на армянском и французском языках) было, по замыслу издававшего его так называемого "Англо-армянского комитета", ознакомление европейской общественности с тяжелым положением западных армян. Редакция

"Айстама" направляла послания европейским государственным и общественным деятелям, а затем публиковала на своих страницах их ответы. Как показывает автор, газета сыграла важную роль в формировании прогрессивной ориентации у прогрессивной европейской общественности.

Постепенно, под влиянием национально-освободительных движений славянских и других народов, революционно-демократической, социалистической мысли России и Европы в армянской среде стали выдвигаться на передний план идеи вооруженной борьбы против султанского ига.

...На основе конкретных данных автор показывает, что это движение являлось естественным следствием социально-политических и национальных условий жизни западных армян, хотя ему сочувствовали и оказывали поддержку армяне Закавказья и России. Автор отвергает также утверждения некоторых турецких историков о том, что армянское освободительное движение было инспирировано царской Россией и что в освобождении Западной Армении была заинтересована только армянская буржуазия России (с. 186).

Важно отметить, что в книге одновременно критически анализируются ошибки и объективные слабости армянского освободительного движения. В качестве одной из таких слабостей автор указывает на отрыв армянских светских и духовных руководителей в Константинополе от основной массы народа Западной Армении. Автору следовало бы, на наш взгляд, также подчеркнуть, что совместной борьбе армян препятствовали экономические, политические и культурные различия в их среде, а также отсутствие религиозного единства — католическая и протестантская общины армян Османской империи все еще возлагали надежды на правящие круги Западной Европы.

Дж.С.Киракосян правильно отмечает, что, несмотря на то обстоятельство, что в 80-х гг. царская Россия несколько отошла от прежней политики в отношении Западной Армении, население последней в основной своей массе твердо и последовательно придерживалось прорусской ориентации, ждало от России своего освобождения. Положение армян в России вселяло надежду в западных армян.

Конец исследуемого в книге периода совпадает с началом периода "дулом" — массового уничтожения армянского населения в Османской империи.

ԼԵԿՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ¹

ԿԵՂՍԱՐԱՐՆԵՐԻ ԳԱՏԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱՏԱՆԻ ԱՌԱՋ²

Վերջին տարիներին հայ պատմագրությունը հարստացվեց արժեքավոր շատ աշխատություններով, որոնց կարիքը զգալովում էր ոչ միայն այսօրվա, այլ դարերին հասնելու համար:

Դրանց շարքում իր, թեմատիկայի ու այժմնականության տեսակետից, առանձնահատուկ տեղն ունի պետական ու հասարակական նշանավոր գործիչ, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի նոր լյծա «Երիտրուրերը պատմության դառուստանի աստղ» աշխատությունը:

Լինելով իր նախորդ՝ Թուրծուական դեմանագիտությունը և Հայաստանը» (երկու գրքով), «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» գրքերի քաղաքականադ, նոր լույս է սփռում մեր ժողովրդի ողջերգության և ամենակենտու ժամանակաշրջանի պատմության հարգելի մեկնարանելու տեսակետից:

Աշխատությունն ընդգրկում է Օսմանյան Թուրքիայի արյունալի տիրապետության (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.) ժամանակաշրջանի, ներքին ու արտաքին, հատկապես հայաբնից քաղաքականության մեկնարանությունը:

Հեղինակը, ելնելով մաթեմատիկական պատմագրության դիրքերից, մեծ քարվաղճությամբ, նշխարի նման հավաքել է հայ և օտար արչյուրները և ճշմարիտ փաստերի գտնել լեզվով ներկայացրել է սուրան Արքու Համիդ 2-դի, երիտրուրերի և նրանց հեանուրյաների հանրաժողովրդական քաղաքականությունը:

Հանգանանորն շարադրելով օսմանիերնի, խրամիզնի, քաղքիզնի ու պանրուքիզնի նազիանախատական քաղաքականության օրգանական կապը և նրանց երեշտիկ գործողությունները, նեղնակն անժխտելի փաստերով ցույց է տվել նրանց իսկ որդեգրած «միլիերի երիմի» (տիրապետող ազգ) և «գրուեմի» ժամանակաշրջանի ողբերգական իրադարձությունները:

1 Մարգարեան Լեոն, Թուրքիայի շրջանի Դաշտարնի միջնակարգ դպրոցի տնօրեն:

2 Ջոն Կիրակոսյանի անձնական արխիվ - Կամակ Ջոն Կիրակոսյանին, 1983, 5 փետրվարի:

Աշխատության մեջ կարծիք ընդ մեզն անցնում է այն վերքը, որ Քուրդիայում՝ ժողովուրդների բանտում, դանդիկյան սրի մեջ միշտ կախված է եղել ոչ բարձր ժողովուրդների՝ - ուրախ- զնդասպանության վտանգը:

Հայրությանը վեր է հանված բարձրական դիմանալիությունը և նախնախնատական կուսակցությունների հակազգային բարբարակությունը: Գրքում տրված է նաև հայ և աշխարհի առաջավոր մտավորականության ազնիվ պայքարը Քուրդիայում ծագած բոլոր հակամարտության - իզմերի - դեմ:

...Հեղինակն առաջին անգամ է խորությամբ վերլուծում Ջենալ Աբաթյորի հակա-սոցիալիստական դիրքավորումը, միանգամայն արդարացի է հշեղով, որ Քուրդիայում ամեն ինչ կատարվել է բարբարայի, բուրջերի համար և հանում Քուրդիայի:

Վերջածեղով երիտարքերի օգնականն ու պանդուխտը, հեղինակը ցույց է տվել, որ նրանք չեն խղջել արդուիամիջյան պանիպամիզի ծառայությունը: Այսօր էլ այդ բարբարակությունը շարունակվում է Քուրդիայում:

...Շավեր, դեռևս բարբարական պատմագրությունը ի հայտ է գալիս արդարացնելու կեղծությունների կրեչավոր գործողությունները: Այդ անսակիտից Զեֆուրայանի այս աշխատությունը նրանց դատն է պատմության դատաստանի առաջ: Հայ ժողովուրդը երբեք չի կարող մոտանալ իր մեծ արելագոթյունը, որ կրթյունը իր հայրենիքը և իր ժողովրդի քննարկները ցրվեցին աշխարհով մեկ: Այդ վերքերը ժամանակները նույնիսկ չեն կարող լուծել:

...Ուղերը թաքցնում են եզրամագիթում են զնդասպանությունը, նրանք խաղաղության և մարդկության բշեանիներն են:

Չարժանալին այն է, որ դեռ կան մարդիկ, որոնք այցելելով Քուրդիա պտակ են դնում - Հայկերժական ազատություն - կուվոլ շրտն բարձրած Քուրդիայի, Աբաթյորի, Ջենալի և մյուս անբարբարների գերեզմանին:

Այս գրքի նրատարակությանը պետք է դարձնի այնքան, որ ամեն մի հայի ընտանիքի սեղանի վրից դառնա: Դեռ Հայկերժական հարցի բարահատուկ Լեզիվուպերիս է: Այն կարիք ունի բարզամակելու ռուսերին, որսիազի դառնա խոզերդային (և ոչ միայն խոբրդային) ժողովուրդների սեփականությունը:

Պատմական հիմնարկության վերլուծությունը առանձնառեսակ խիզախություն չի պահանջում, այն պետք է ամենուրեք առի:

Մենք անհամբեր սպասում ենք այդ գրքի երկրորդ ծախի նրատարակությանը: Ես, անշուշտ, պատիվ կրեքի մեք ժողովուրդին և նրա արժանազոր գազակին, որն իր եզրվոր պայքարով ամրասխնում է իր ժողովրդի գոյատևման իրավունքը:

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՈՒՄԲՅԱՆ¹

ԳԱՏԱՍՏԱՆԸ ՊԱՏԱՌԹՅԱՆ²

Ձեռն էլիքակոչությանն նոր գլխըն սկսվում է խորհրդակցական մի իրողության եկչատակումով: «1981-ի մարտին Ստանկուրում հանդիսակոչությամբ, պետական ու գլխակոչական արատիվներով նշվեց ողնակոթը Թալեաթի սպանության 66-ամյակը: Հոծ քաղկոթյան, պետական ու գլխակոչական ճարտկանց մասնակոչությամբ, քոչքական պետական էլիքնի մեղդիներն ներքո կատարվեցին քոչքական աղանդական արատրոթյուններ:

Սակայն աշխարհին հայտնի է, որ Թալեաթը՝ հայքական մեծ եղևնի կազմակերպիչն ու իրականացնողը, 1919-ին, եղևաթուղջ իր գործակից-հանցակիցներն հեռ միատին, հենց քոչքական դատարանի գնով դատարարակոչվե է մատկան: Դատարարարակոչվե է մարտիրոթյան ու մարտիրոթյան դեմ գործմա իր ամնախարկոչ, արատրոթյան մեջ շեղած-չտեսնված հանցանքների համար:

Արեմտահայոթյան Մեծ եղևնի հեղինակները քոչքական կատարարոթյան դեկարակոչներն էին՝ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի կոտակոչության գլխակոչոթյամբ: Իրականացնողները՝ պետական պաշտոններոթյունց, գլխակոչոթյունց, մղևտանո խոծանց... Առաջադեմական աշխարհի ոտրի էր եղև այդ անողինակ ողևագործության դեմ: Եվ Թալեաթի գլխակոչական դատարանը՝ պետարոթյան դատական գերակոչյն մարմինը, գնեռ համեց... Մի՞թե դա ստա է եղև, երևարաշտոթյուն, աշխարհի աշքերի քոչ գլխկո գակնչտական մի աղարողոթյուն, և ճշմարիտն այն է միայն, որ Թալեաթի դիտող փոխարեց ու քաղեց են Թալեաթի երևելիներն արատվակոչ գերեգմանատանը, պետական քարծր քոչակ են նչանակեց նրա այրուն... և

1 **Պալարայան Բաքար Աղակի** (1925-2001), գրող, պատմարան, պատմական գլխարոթնեղի դեկտր, ԼՂՄՄ գրաթնի մարթյան մախարան (1949-67), «Մեղևաթիան Դալարաթ» թերի խմբարի, կնմանական երկեղջ «Երգեր աշխատանքի և խաղարոթյան», «Այս տատիտ», «Ագլխատան», «Հարեղից յի մաճանան», «Հայքնի երգ», «Մարցը», «Մարթարարազատ», աշխատարոթյունները՝ «Կուչինի յխանարոթյունը 10-16-թղ դարերում», «Գանձուտար», «Աղլարի պատմարոթյուն, մղլարի միջև մեր օղլերը», «Համատտ պատմարոթյուն Աղլարից եղլի», «Հարց Արեղևից կոչական կեղևեցին և մղլարոթր»:

2 **Պալարայան Բ.** Դատարարանց պատմարոթյուն // *Գարուն (Երևան)*, - 1983, - Հ. 2, - էջ 67-71:

այսօր էլ այդ ճիմադի մահվան տարելիցը Աշխուն է «պետական ու զինվորական պատիվներով»:

Շատ խորհրդանշական մի իրողություն, որի հիշատակումով էր բացվում Ձեռն Կիրակոսյանի նոր գիրքը: Խորհրդանշական ու պերճախոս: Այն ասում է՝ «ես մի երկիր, որտեղ շարագործությունը պետական բարոյականություն էր եղել, այդպիսին էլ այսօր, և ինչ կրաշիմը ունենք, թե այդպիսին չի լինի նաև վաղը»:

Այսօր ռազմիկ և հետաառառեսության ակնդներով և շուկան չքիտ պարբերական, «գիտական» ու «գրական» նշագրաբեկումներով բուրբերը ջանում են աշխարհին հաճառացնել, թե իրենք յուսավորության ու քաղաքակրթության առաջամարտիկներ են, և գոր տեղն են իրենց «ազնիվ» անվան հետ կապում արևմտամայրության եղևնի, որ Օսմանյան կայսրությունն իր ամբողջ կենսագրության մեջ միշտ էլ հանդիսացել է հայերի բարեկամն ու նախնավորը, իսկ եթե վերջին հարյուրամյակի առաջին կեսում երբեմն եղել են նաև տեսն պատասխաններ, ապա դա տեղի է ունեցել օտարների հրապարակումով:

Քուրդ պաշտոնական խարխալությունն իր հաշիվների մեջ չի սխալվում: Գլխարահավատ է աշխարհի կամ աշխարհին ձեռնառն է դյուրանափառությունը: Գլխումով է սպառնակվում հանգստավետ կյանքը: Այդպես մոռացության է մատնվում մեկի գործած ոճից, մերկի է դառնում մշտի անտարբերությունը, ստյանցք է գտնում երրորդի ծրագրած շարժող...

Սակայն, բարեխախտաբազ, աշխարհն ունի նաև հիշություն, որ պատմությունն է: Պատմությունը ոչինչ չի մոռանում: Երկրիսկ նախապատմական ժամանակների իրարարությունները: Որ մնաց թե մոռացության սյուզի կամ հնարափոք լինի բյուր պատկերով ներկայացնել այն առնձն սնավորը, որ երկրորդը կատակաբանների հեկակարությանը է կատարելի քաղաքակրթության և առանձնապես հայ ժողովրդի դեմ:

Վերջին երկու տասնամյակներում հայ պատմաբանները մայր հայրենիքում ու սփյուռքում կուսարարակ են հանել փավերական գրախառնության և պատմագիտական հետազոտությունների մի ամբողջ շարք, որն ընթերցող շրջանների այդի աստղ անհայն ճշգրտությամբ ներկայացնում է Քուրդիայի փրքին մեկ դարու պատմության մոթ ծագելը: Այդ շարքի մեջ իր ակնառու տեղն ունի Ձեռն Կիրակոսյանի փաստակը, որն ընթերցողի սեպակին է դնել մի քանի հետազոտական մեմուարություններ և դիվանագիտական փավերագրերի ծագւյուն մի ժողովածու, որը կազմել է Ռոբերտ Սամակոսյանի նեռ վրասովն:

Կիրակոսյանի սյուն գլխը ծրագրված երկնաստղ ուսումնասիրության առաջին հատորն է, որով քննության է առնվում երկրորդների գործունեությունը՝ պատմական առաջադեպ իջնելու պահից (1890-ականների սկիզբ) մինչև 1914 թ.: Երկրորդների գործունեությունը հիմա աշխարհին ծանոթ է նաև սուս և եվրոպական քաղաքագետների և արևելագետների հետազոտություններից: Սակայն, զմբախտաբազ, այդ հետազոտություններում համարյա անտեսված են հայերական աղբյուրները (մամուլ, փաստաթղթեր, հիշողություններ և այլազան վիրխաղի մի գրականություն), որոնք ոչ

միայն բուրժուական բնագիտության միասնեղում հեծող հայության Փնակն են արձանագրում, այլև տալիս են առեռասարակ բուրժուական իրականության ընդհանուր պատկերը: Եվ Ջոն Կեթանդայանի ակնառու ծառայությունն է, որ կվոտորդերի գործունեությունը ներկայացնում է հայերեն ու թագմաշեղտ օտար աղբյուրների, գիտական աշխարհին հայտնի, բայց և նորահայտ թագմատեսակ նյութերի համապարփակ ու լայնատեսք բնութայնք: Այս գրքի մեջ կա գաղափարական, սերնաբանորեն իրար թերված վերհարի նյութ, որի կրտավածը, նրա վրա սնևոլած գիտական ազնիվ հայացքը, մեկնաբանություններն ու եզրահանգումները կօգնեն ընթերցողին ճշմարիտ ու արդար պատկերացում կազմելու երկտրոպարական շարժքի կազմավորման ու գործունեության ոլորտների մասին:

19-րդ դարի եզևրդ կեսին բուրժուակերք եվրոպան արդեն բուրժուական անկախորթունն իր վրա գրում էր որպես շարժակ խոջ և սկեջ նաեւորուն ջանքեր բափկ այդ խոջից ազատվելու համար: 1865 թ. կազմակերվում «Նոր օսմանների» շարժման պարտադրխներից մեկը՝ հարստակ ապելդի գաեզվածալին բարդերով մեծ փզկը դարձնում Մյեխար փաշան, 1876-ին հորինեց մի հակամարտվորական սահմանադրություն, որի նպատակն էր փակել բուրժուո եվրոպայի թիւանք: Միլտ է. երկու տարի հետո Մյեխարը փտարվեց երկրից, անկայն պաեծիղամիզմով ու պանրորդիզմով ներծծված սահմանադրությունը մնաց և ժամանակ ստ ժամանակ սկեոք է արեւերես հանկեր՝ եվրոպային լոեցնելու, նրա լոո համաձայնությանը կայտության ալլաեղե կարտակնեղին իեղրեղա համար:

Ժամանակի հայ գործիչները մալորություն ունեին հակասույտ սահմանադրություն կզված այս խարեբայությանը, որն իրենց համար զոտ էին դարձրել հայ Նաշմակերթյան հետ համարյա միաժամանակ առկարեկ իջած երկտրոպերը: Բայց ինչ սահմանադրություն էր դա, որի տակ իրենց հոր սկոտի զգային բարքերն ու բրքազած շարտսամները: Նրա տրթյանց ժանոք մի պրամիտ տակ է՝ բուրքերը շարձա հազրին սահմանադրությանը: Եվ շարձալոր սահմանադրությունը Քուրքիւլոնոմ քնակվիդ ոչ բուրք ազգերի համար դարձնով ազնի սնտսանեի աղեո, որովհետե բուրք կատակարդեկեն անեն անգամ նրանով սկոտի ժաեկեին իրենց ազգանարած վարրը:

Երկտրոպարական կազմակերպությունը կզվում էր «Բարձնալ վն թեւաքքը» («Միություն և առարաշենություն»): Պարզ է, թե ինչ տեսակ միություն սկոտի տեղեծվեր Օսմանյան Քուրքիայի առարաշենությունն ազանոեկու մարտակով Օսմանների ու մուսուլմանների միություն, որի համար անհանդուրծելի սկոտի լինեին ոչ օսմաններն ու ոչ մուսուլմանները:

Օսմանյան բարրերը, իրեն բարբաբակրության քնամիներ՝ ինն ու հիմնալոր ժառանգությանն էին տառեկ, թագմարթյան դասեթ ու ազանեղներ: Կոմկառուն երևաջած առաջին բուրքերը (սելչոկները), երն արարեկեից ժառանգած մուսուլմանությանը գերազանցեղին իրենց ուսուցիչներին՝ քրիստոնյաներին կտորկով ու հոգեորականներին թլարտելով, ապա լուսավորությունն ու նրա սուրյորները բնարծուեմ էին անխնա: Ստեփանոս Օրբելյանը տեղեկացնում է, որ 1170 թ. նրանք

միայն Մյունխաց Բաղարեղյուն ոչնչացրին ավելի քան տասը հազար մեռածի մաս-
յան: Դա մտածաբարձա աշխարհ է, որքան այժմ կա մեր Մաշտոցյան Մատենադա-
րանում: Մյունխաց պատմիչն իր տեղեկություններն ավարտում է մի ցածրասունչ խոս-
քով. «ընհանրական տիրեաց տաճիզն»:

Հիմա իմ գլխառեղանին է մի լուսանկար, որը ներկայացնում է ուրիշ պատկեր 1915
թվականից: Արցաճարի վանքի սրահը՝ ծածկված հրամարակ մատյանների պատա-
ռիկներով ու մոխրով, ուռնահարձած ու քրատված պրոստրանների մատեններով:
Մյուսի կենտրոնում ակամավոր մտավորական Սմբատ Տեր-Ավետիսյանն է կանգ-
նած վրտահար և կարծես նա էլ ասում է. «Ընդհանրական տիրեաց նոր տաճիզն, որ
կոչի երիտասարդ թուրք»:

Համանման պատկերներ են եղել, որ զննել են շարքաշակիր Եղիաբուն, և համա-
բեղ Վիկտոր Հյուգոն՝ ազատաձեր Ֆրանսիայի խիղճը, բարակամշիկ է. «Քուրքն ին
են անցել այստեղով»:

Արևմտյան Հայաստանով թուրքերը չեն անցել, նեկ ու մնացել են՝ սկզբում իբրև տն-
կեցներ, ապա տանտերերին ոչնչացնելով դարձել են տանտերեր: Եվ հիմա նրանք այն-
տեղ իրենց համարում են հիմնաբույց տանտերեր, օտարեղջյուս գրտաշրթիկներին ու-
ղեկելով Արցաճար կամ Կառվան, Կարսի Առաքելոց եկեղեցին կամ Անիի պրազան
մատենները, հպարտությամբ, աստեղ ամրի ասում են՝ սա մերն է, մեր կառուցածը...

Եղիաբունյան շարքաշակումներից ու զիտնակներինից շատերը հիմա էլ դեռ ծա-
ծում են, թե երիտասարդ թուրքերը միայն մոլեռանդ մուսուլմաններ են եղել, և նրանց
ուղղաթափանությունն ընդամենը վերածվել է կրոնական անհարքսթոլականության,
որին և գոհ են դարձել այլաթափան ազգերը: Մա խոթ մոլորություն է, որի համալիչ ջն-
նությունը կատարում է Ջ.Կիրակոսյանը՝ միաժամանակ ցույց տալով, որ երիտուր-
քերի մուսուլմանական մոլեռանդությունը միայն միջոց է եղել պանթոքրական, հա-
մաթորանական ծրագրերի իրականացման համար: Երանց գաղափարական
ստաբիլորը՝ որևէոր Կազմեր, աստեղ թաշվզու հայտարարում էր, թե կրոնն իր հա-
մար ոչ մի արժեք չունի, և իր Կարանի թուրքանն է: Կա սուլթանի միապետության վե-
րացմանն էլ կողմնակից էր լույ այն շահով, որ չափով դա պետք է սուլթանից թայեր
երկնքը լիովին թուրքացնելու և ամբողջ աշխարհի թուրքալիզու հավատակցների մի-
աստություն ստեղծելու համար: Այսօրինակ գաղափարական ստաբիլորների պա-
կաս չէր պետք երիտուրքերի շարժումը: Բանաստեղծ Մևուճե Էմինը գտնում էր, որ
«մեկ փերակ ունեն շուրթ մեղուները, մեկ թուրքան պետք է ունենան թուրք թուրքերը»:
Իսկ այս թուրքանը, նրա գաղափարակցների կարծիքով, ձգվում էր մի կողմից, մյուսն
Ալլիիկայի խաղերը, մյուս կողմից՝ «մինչև թուրքերի նախահայր Էրբուրուսի ծննդա-
վայրը, մինչև Գորշ-գայի հայրենիքը՝ Մինջգյանի անսպառները»:
Այս տիեզերա-
կան թուրքաստանի տեղը դառնալու ծրագիրը պետք է իրականացվեր երկու Լուս-
պով: «Առաջին փուլում թուրքերը նվաճելու էին Փոքր կամ Կոր թուրքանը»՝ Բալթա-
լից մինչև Ստամբուլ և Մոնղոլիայից մինչև Կազան: Երկրորդ փուլում լուծվելու էր
«Մեծ թուրքան»՝ խեղճը՝ ճապոնական ցրեղից մինչև Սկանդինավյան թեմերը, Սա-
ուդյալ օճնաճանից մինչև Տիբեթի քարճրականայնը»:

1911 թ. Մազմինկոմ գանաբվից երիտարդերի գաղտնի համագումարը, որը, պիտի որդեր Օսմանյան կայսրության մեջ գեղալին միաստվարություն ստեղծելու ճանապարհները: Քաղաքն աստիղ գտնում էր, որ այդ ճանապարհներից ամենակարգը և ամենահարմարը թուր պաշտպանների ու գյուղերների թմի բուրքազումն է Ալադան «Է մի խոսք չի կարող լինել հավասարության մասին, քանի դեռ մենք չենք իրականացրել կայսրության լիակատար օսմանայան դժվարին խնդիրը»:

Եվ քանի որ կայսրության համատարած բուրքազումն ու համարաբանական տիեզերականության, որից խոսքով՝ երիտարդերի ծրագրում նոր «Չինգիզապատումի»՝ ճանապարհի միա կանգնում էին տարագել բազմաթիվ ազգեր ու ժողովուրդներ, որոնք ինչտորպես չպետք է լուծվին բուրքազումն հեղեղի մեջ, բուրքերը մշակում էին նաև պատերազմների ու զուգերի արտապրու ծրագրեր, որոնք կարող էին իրականանալ միայն նոր ենիչերների մեղքով: Համարաբանականությանը պատահաբան է խզնից ու մարդկային որիչ առաջինություններից պարզվում ենիչերների: Երիտարդը գաղափարախոսունըղ ևսանդալին չծված էին նոր «Չինգիզապատումի»՝ զինվորական դատարանությանն ու նախարարատարությանը: Միա այդ գաղափարախոսունըղ մեկի՝ բանաստեղծ Պենուղ Հեմուգելըլինի գրական պատգամն իր գաղափարն. «...Յուրաբանչար զինվոր պետք է փրոստումա բարբարոսության օրնրին, պատգանի ազլան, լինի անգուր՝ մանուկներին ու կանանց, մեղերին ու տղաքնրին սարանիս, օսմանարի ուղիչների ինչը, կամնը, գրասիլի: Որինն, սգունը արյուն, ստատարանը, անարդարություն և սուգ: Միայն այս կերպ կկարողանանք արժանանալ բարգաւաճից արշաբանի սիրուն»:

Երիտարդը առաջնորդների փաշխայած երազների ճանիին, որպես ամենախանգարել խոչընդոտ, իր անբող սրտքանը կանգնում էր Հայրական ծաղիլ: Մանափանը, կրք հայությունն էլ, անբող արշաբանին ի տես և ի լուր, ոտքի էր կել, գահանչում էր հարգել իր ազգային իրավունքներն ու մարդկային արժանապատվությունը: Իսկ ընգառագել այդ արահանջին կենսանակեր՝ ինքնակարություն սուգ կայսրության արևելյան նախանգների տեղ հայությունը: Ինքնուրույնություն սուգ հայությանը կենսանակեր՝ փակել դեռի արևելյան ինտունըղ շարժիլը օսմանյան ծախարապաշտմների, բորքառտեղով բոնվածների ճանապարհը, որիչ խոսքով՝ զերեզմանաբար դնել բորքանական ծրագրի գրա: Այդ ժամանակ էր, որ դրկորո Նազրնն իր կտակնընների սուսը, իրեն անագանց ու գրծություն կոչ արդարվում էր. «Այսօրվա մեր բողաբանությունն ամենակենսական, անհետանգելի կրանայական խնդիրը Հայրական հարցն է, որի համար պետք է գտնել ոչ թե կրանկատար, այլ արժանական և անբողական լուծում»: Ապա. «Այս առաջարկը կարող է թվալ անիմիզ, անմարդկային... Հարցը գուտ բողաբական է, Քուրդիայի շահերի ու արագայի նեո սերտորեն կապված: Կամ պետք է համամայնենք իսլամի անբողական ու արժանական ոչնչացումն, ինտեղման ծրագրին՝ արախունկելով մեր ներկան ու արագան, կանխարդելով մեր գաղաբանն ու գրդայնան ուղին, կամ...»:

Քուրդերի համար կելցելու «կանը» չկար, որովհետև նրանք շատ էին փախազում ծաղիլած տեսնել իրենց ներկան ու արագան, գաղաբանն ու գրդայնան տեսնել իրենց

կայսրությունը: Եվ ինարկե, այս բոլորը՝ կատարված իրենց սեփական ձեռքերով, ոչ թե հայերի, որոնք մինչ այդ առաջ են տարել կայսրության արժեատներն ու առևտուրը, արդյունագործությունն ու մշակույթը և բուրբերն իրենք նրանց մրցակցությանը չէին դիմանում ոչ մի քննազավառում: Ինչ սրբապգծություն, սուլթանի ժառանգներին անզամ բրբերեն էին սովորեցնում և երամշտական կրթություն էին տալիս հայ մասնագետները...

Եվ պետությունն իրենց ձեռքը ձգած երիտթուրքերը ծրագրում են Հայկական հարցի վերջնական լուծումը՝ հայության քնաբնջման նրանակով: Նրանք այլևս չէին բարցնում այդ ծրագիրը: Եվ ինչո՞ւ պիտի բարցնեին, երբ դուրսյան տերն էին դարձել հայերի ետանդուն օգնությանը և այլևս նրանց օգնության կազիրը չունեին: Ինչո՞ւ բարցնեին, երբ դա նույնիսկ ձեռնառու էր իրենց, պետական ծառայության մեջ գտնվող հայերը՝ տազնապարս ու ինչ-որ անորոշ հույսով, առավել ջանասեր էին դարձել, ամստրի ու արդյունագործության շուշերը կաշվից դուրս էին գալիս իրենց նվիրվածությունն ապագադեպո համար: Եվ այս ամենը հայոց համրության շաների տեսակետից այնպիսի վտանգավոր շափերի էր հասել, որ գաղափարեն հիշեցնում էր տարիներ առաջ Արփ Արփիադյանի հեզնակալ խոսքը՝ «Նուսն ծառայության մեջ գտնվող ամեն մի հայ, որ իր ազգին չազիր մի չլինե, արդեն... ազգին բարձր մի լլրած էր...»:

Ըստ երևույթին երկրագունդն այնքան էլ մեծ չէ, որպեսզի նրա մի կեսի ցնցումը չզգացվի մնացած կեսերում և չտեսելով այն կապը, որ ուրիշ համագամայնություն կոչվում է շրթայանն տեսելիս:

Ձեռն կիրակույանի զգրի բարձր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ Հայկական հարցի եկրույական աղբյուրները քննում է մեծ տեղությունների ռազմարդարական ու դիվանագիտական շահախնդրությունների քննչընթանով և կատարում եզրամանագրամներ, որոնք անպաշխան ճշմարիտ ու համուղի են:

Արևմտյան երկրները Հայկական հարցին վերաբերվում էին իբրև լրացուցիչ մի միջոցի, որով կարելի էր պլոտրով արեկյան մրնուրարը՝ այնտեղից որևէ քան բացնելու համար: Անգլիական դիվանագիտությունը, որ առաջիններից մեկն էր ծանոթել Հայկական հարցը և, ժամանակակիցների վերադարձումով, զբաղել սուլթան Համիդի ու նրա ժառանգորդների հակամայրական քնազրկները, վճռական պահին մի կրոն լաշվից՝ հայատարաբերով, թե իր տեղությունը միայն ունի նավատորմի, որի նավերը չեն կարող Արարատ քարձրանալ՝ հաշվեին փրկելու համար: Վերակույանն քննաօնուր, սակայն բավականին ջնդրվում հայասրբով ներկայացնում է նաև Ֆրանսիայի ու Ամերիկայի դիվանագիտական ձեռնամուրթությունները հայ-բուրբական փոխհարաբերությունների քննազավառում: Միշտ է, եղան հատուկնետ գործիչներ, որոնք ունկնդիր արքայության ձայնին, փորձեցին իրենց երկրների տո՞ով ու հեղձնակությանը սանձել արյունառ սուլթանին, կամի՞ով երիտթուրքերի կողմից նախաազարաստիղ աննախաաջիկ ոճիրները: Հիշենք ժամ ժրբեսին («Ճառնամիտթե՛՛կ» էիննաաջիրը), որը եվրոսպան համարում էր Համիդի մեղաակիցը և պա՞ռնաբում, որպեսզի մեծ տեղությունները կատարեն իրենց պարտըրը հուշումիղ հայ ժառրկրի համրդա: Կաշին և ուրիշները, որոնց հայանպատ գործունեությանը զգրում իրավամբ նվիրված են բազ-

ճարել տողեր, սակայն, ինչպես դարձյալ իրականը նշվում է գրքում, այդ գործիչների ազնիվ ծայրը միշտ էլ խլամած էր մեծ տնտեսականների աշխարհակազ ազդեցիկ մեջ:

Կիրակոսյանը թիչ ազնի խանգամանդեմ անդադարեցում է պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական ռուսաստաններին՝ հայ-թուրքական փոխադարձերությունների վերաբերյալ: Ինչպես մնացած հարցերում, այստեղ ևս նրա համար ուղին է գաղափարաբարբարական ստող հաջադր դեպքերն ու դեմերը գնահատելիս: Նա տեսնում է զարկան կայսրության գաղափարական շահախնդրությունները, որոնց շահիցս գոհաբերվելիս հայ ժողովրդի շահադ, և ռուս ու հայ ստաբարվոր մտածողների, երկու ժողովուրդների անշահ ու ազնիվ բարեկամությունն ու փոփոխամտությունը, որոնց վրա պետի ենեմեր հայ ազգի ազատագրության գործը: Իրենից ի՞նչ էր ներկայացնում պաշտոնական Ռուսաստանը Հայկական հարցի տեսանկյունից: Այն, ինչ Անգլիան ու Ֆրանսիան, ջանի որ զարիզմն իր ակնկալություններն ուներ Թուրքիային հարող ծովային ու ցամաքային սաղամքներում և ամեն անգամ Հայոց հարցը գործիք էր դարձնում այդ ակնկալությունների իրականացմանն ուղղված շահատակարյունների մեջ: Գերմանացի շխմանակետն էր ժամանակին միշտ ու սրամիտ առեկ, թե «Հայկական հարցն այն բանալին է, որը Ռուսաստանի առաջ պետք է բացի ներդրմանը»:

Այսպես էր, հարցը հայ ժողովրդինն էր, վերաբերում էր նրա ազատագրությանը բարբարական արքանուր բնույթումից, սակայն մեծ տնտեսականները նրա մեջ փնտրում էին իրենց շահն ու սեփական հարցերի լուծումը: Ինչպես Լեոն կասեր, հայոց աքյունն էր բաժնիում, վերջին արքունը, «իսկ եկեղաբական պետություններն այդ պոլունը դարձրին միջազգային անտարի ստարվա»: Մյուս կողմից էլ՝ Ռուսաստանը, որ Լենինի բնույթագրմանը՝ ժողովուրդների բանու էր, դրա խոս պետի դատնաթ ինչո՞ք հայության համար: «Նվերվայ 2-րդն ու Արթուր Համիդ 2-րդը բարեկամացել էին, - գրում է Կիրակոսյանը: - Երանց աքյուն թայբական լուծը թրափելու ձգտող հայկական կազմակերպությունները խոսվարարներ էին, խանակելներ, փոսնագափո տարնը»: Եվ պատասխանը չպետք է լիներ, որ հայ շրջահայաց գործիչները շահախուցին, թե հայոց ազատագրությանը պետի լինի ցարի ձեռքով: «Մանք թրաբովն ծաղրելի կլնեմեր, կըր ակնկալներ, որ ցարը ռուս սոցիալիստների աշակերտները թրթայ բանտնն, կախադաննն ազատելու համար մղեմորն»:

Եվ վերջապետ, հայ ազատագրական ձգտումներն ու հակաբոնակալական բնույթումնն չը չին, որ պաշտոնական Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեբանով-Ռուստոխովն ստիպելին խոստովանելու, թե նրանք չառ են ուզում ունենալ Հայաստանը... Քնայն թե ստանց հայերի:

Սակայն արևմտահայությունը չէր կազող շտանկ շարք մեկ դար ստաթ Ռուսաստանին մնացած Արևելյան Հայաստանը, որ գոմն ազատեմված էր հայ ժողովրդի լիզիկական գոչությունը: Եվ դա էր պատմադ, որ, սկանամուտի վրայությամբ, արևմտահայկական շրջաններում հավատում էին, որ իրենց ազատագրությունը թաղերի բնությունից լինելու է Ռուսաստանի օգնությամբ. «Երանք Ռուսիան շառ գար և պտանց զազրելի գոչությանը վերջ տար, ու մենք էլ ազատեմեր»:

Ինչպես իր մնացած գրքերում, այնպես էլ այստեղ Ջոն Կիրակոսյանը լուրջ վի-

տական ու համոզիչ խոսք է առանց հայկական կուսակցությունների մասին: Քննության ենթակա ժամանակաշրջանի հայկական իրականության մեջ նրանցից տիրապետող դիրքեր ունեին երկուսը՝ Դաշնակցությունը և ինչպեսանկող: Այս երկուսի գործունեությանը վերաբերող էջերում պատմաբանը միշտ էլ զգաստ է, լայնախոս և իր տեսակետները հեղուկ է ամենբրեյի փաստերի ու վկայությունների վրա: Երկուսուսորդ բուրքերի վերջերջ մեծ մասամբ պայմանավորված էր նաև հայ գործիչների աջակցությամբ, որը հետագայում խոստովանել են նույնիսկ նրանցից շատերը: Սկզբնական շրջանում Դաշնակցությունը ուղարկված էր երիտասարդների սիրարևոթյունից ու խոստովանից: Ըստ երևույթին շատ էին գայրակցիլ նենգամուտ հայակերմերի խայծերը: Հնդաշրջանից հետո, 1908-ի հուլիսի 30-ին Դաշնակցության Գույսի պատասխանատու մարմինը համեմատաբար խայտաբաստում էր, թե «-երկվան հանրաբանող վերածված է ազատաշունչ երկրի»: Մարդիկ համոզված էին, թե «Դաշնակցության գերագույն նարատակները մեկն էլ սխտի լինի օտանայան աստիճանացության սրբազանությունը», «Մեր ազգային շահը կպահանջի իրրիմադրի ուժ տալ, ան ինչքան գործերանա, այնքան ազնի լավ»: Սա կուսակցության ստանձին անդամների մոլորությունն էր և նրա ընդհանրության թաղապահանությունը, որը զափաշտրեն պիտի ձգվեր մինչև ճակատագրական Տասնինները: Դաշնակցության անդամները շատերը երիտասարդներին գործակցում էին և այն ժամանակ, երբ պահը ամենուրեք մերկացրել էին իրենց հայազինը ծրագրերը: Ի՞նչն էր հայ աջակիցների նարատակը: «Երակցրե՛լ այդ ծրագրերի վաշինարարո ինչնանկերնը, կանխե՛լ հայության դեմ ծառայող արևալիրը: Մտանձին գործիչներ այդ արևալիրի անմիջական նախորդին անկան թառեր չէին գտնում իրրիմադրական դեմի շարժումը փաստարանից, այդ շարժմանն ունեցած իրենց մասնակցությունը դրույակի վրա թարձրացնելու համար: Հակաբանի է, որ ոչ մի կուսակցություն արատասխանատու չէ իր թրապանշտր անդամի թալի համար, և աստիճանային կուսակցության տունն էլ ինքնին մաշրիկանց չի ապահովում փառվներից կամ չի մքում անօրինակ սխառնների: Սակայն այն օրերի մրմուռոսը լքեմ էր հայ անհետաուտ կուսակցական գործիչների միակողմանի հավատարմության ու համագործակցության արժուկ-արարակով, երբ հայոց վրա խառնում էին անպերը, և Արանայի զանգվածային շարքն էլ իր կազմակերպման երանակով փաստորեն նախանշել էր ծրագրված մեծ եղևոնը: Գուցե այսօրվա բարձրաբանից ազլիկ եկել է տեսնել հախտան թափով շարժվող դեպրերի ընթացքը, որոշել նրա այն ու սեյակը:

Հայ ազգային կուսակցությունների և երիտասարդների փոխազդեցությունների հատուկ քննությանը նվիրված է զբոլ վերջին գլուխը: Սակայն հարցի այս կողմից Կիրակոսյանը անհետն ուշադրություն էր դարձրել նաև նախորդ գլուխներում: Եվ վկայակալված աղջկաբազմապահան հարուստ նյութը, փաստերն ու վավերագրերը, նրանց ենտևորական քննությանը ցույց են տալիս, որ այդ կուսակցությունները բափանցանալի հասուն ու շրջախայաց չէին նման ճակատագրական ողորմունց հայրենի ժողովրդի ճակատագիրը տնօրինելու համար: Իրար վարկաբեկվել ու զգվտուցլ, նսակենարան հարալ-մրցն ու ազգային ուժերի պատակածան, փոշիացման ցան-

չեղ ամհատների գործունեության բնույթը գիծն էին մի ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր ազան ամբողջացնել և միասնական, միասույլ ու միակամ քայլել դեպի անախոր փորձությունը: Էլ ինչպե՛ս շեմամայտնա հեղինակն հետ, երբ մա ըննությունից առաջ հայտագարում է և ըննությունից հետո էլ կարգապնում, բե այդ կուսակցություններն իրենց հոսանքի մեծագույն մատով միմյանց դեմ էին կոխում, և թիլ ուժ էր մնում ընդհանուր բշմամուն դիմագրավելու համար:

Ասում են՝ ծովում խեղդիտը, փրկության հույսով, մեղքն օժին էլ կզցի: Քուրցական ընտակալության միջամեներում գտնվող հայի վիճակն արկի յով չէր, քան ծովում խեղդվողները: Դրա համար էլ այսօր հասկանալի պետի լինի, բե հայ ժողովրդի փրկության ատարելությունը ծնված կուսակցություններն ինչու՞ մեղք մեկնեցին ատյան Համիդի դժոխքի մակերեսին սողալու -մեր օսմաններին»- և սրանց հետքերով հայտնված երիտաղջերծին: Երկրորդներին՝ հատկապես, մանավանդ, երե մկատի ատները մահ աշակցությունը՝ մրանց վերջի ազատովմանը, գործակցությունը՝ հաճախ անկրապահ ու քղաբանվիք, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մրանը համարյա ամենուրեք մատնել էին իրենց ոչխտաղծությունը և երևան հանել հակահայրական քաղաքականության կոտուչները: Զոն Կիրակոսյանը գույց է տալիս, - և դա սրտամկան մշմարտությունն է, - որ երիտաղջերն իրենց իսանմալությունը դեմոկրատիզմի, ատեմանաղջության հաստատման, ժողովրդի ազատագրության և նույնիսկ ատալեր ազգերի եղբայրության ու համերաշխության կարգախոսանք ունեին իրենց, իրք բե, փայլեալամ ծրագրերում: Կրանք այդ աղբիվ մի առանձին գեղգերանքով էին երգում հայազգի այն գործիչների ու մեծամալությունների ակաճեցների տակ, զոնցից պատում էին մյուսական ու քարոսական մեծ աշակցություն: Զգառո հայի և սրք յալություն ունենալու դեպքում, ինարկն, անհնար չէր լինի որչե՛ղ, որ այդ գեղգեղանքը կեղծ է և չի հարմարվում երխտասարդ յուրքերի ո՛չ ընդհանուր ծրագրին, ո՛չ էլ ծայրահական տվյալներին: Քի՛չ կային սրափ ու հետտեսն հայ մարդիկ, որոնք ոչ միայն տեսնում էին փաղկա օղջ, աչև ազգակից գործիչներին զգուշացնում էին վերահաս աղետից: 1895-ին, երբ երիտաղջերն իրենց քարոսակրանության մեք դեռ յորեքար էին տալիս, և բվում էր, բե ոչ որ չէր կարող գուշակել մրանց հետագա քայլն ու ընթացքը, ամերիկահայ մտակորական Մ.Ա.Գարրիելյանը տեսնում էր, որ «այդ երիտասարդ յուրքերը... մեք ազգին այնքան բշմամի են, որքան ատիաք: Ծնք կցմար լավ քան ակնկալել պեղնքն...»: Իսկ 1900-ին Արթ. Արիխարյանի համար արքն պարզ էր, որ «հայը լքացնելու համար ոչ հին յուրք կա, ոչ երիտասարդ յուրք, ոչ մեք յուրք, աչ՝ յուրք միայն...»: Արչուկ Ծուրանյանը երիտաղջերի գործունեության փաղազույն փաղում անգամ կանխատեսում էր այն յարագործությունը, որ մրանը մահապատրաստում էին իր ազատությանն ու ինքնուրույնությանը ձգտող հայ ազգի դեմ: Կա 1908-ին, հեղալրդումի անմիջական մախործին, համոզված էր, որ երբ «քուրցական արքի տեմիլը տաղազվի, և ատեմանաղջություն մի հաստատվի, մեոն յուրքերը ոչ մեկ ազգի գրչություն պետի ընդունին Տամկատտանի մեք, բացի օսմանյան ազգին և նույնիսկ հայ արչումով հաստատված այդ ատեմանաղջությունը պետի իրք գնք գործածեն «հայրական դատը» վերջնականապես արանելու համար»: Իսկ Անդրա-

միկ գործազուրկ, որ կտրականապես մերժել էր երիտբուրքերի հետ գրավորին անող հայ գործիչների աշակերտյան առաջադրել, իր կամափորձերի վրոխն անցած, յուր դարակնան գորարանակնների շարքերում կոժմում էր թուրքսպ դեմ, որովհետև համարված էր, որ «բուրք կատարարությունը կրթող հայ մտղուրդին բարեկամ չէ և չպիտի ալ լլլա», որ «հայր թուրքին ալքին այսօր ամառը գլախոր է, երկն ալ էր և վաղն ալ սկիտի լլլա»: Եվ հենց այս համարմունքն էր, որ նրան դիտնս 1908-ին հուլից իր ազգակնց դյուրահամբառներին անկելու հետևյալ անկող գաղաչարմը. «Երև այս հերթափոխական կարծված թուրքերը օր մը ձեզ չկախեն, ես մարդ չեմ: Օր սկիտի գա, որ այս հերթափոխականներն ալ սկիտի դատնան սուլթան Համիդի պես գազան մը և յուրիդ ալ սկիտի հոշտուն»:

Ձ Կիրակոսյանի գրքում բազմաթիվ վկայություններով ու փաստադրմունքով ազատացրված է, որ երիտբուրքյան ջան Եսրբանը կրթել էլ գաղտնիք չի եղել նաև եվրոպական առաջադիմական ուժերի ու գործիչների համար: Իրանիական «Շահանդի-յոն» թերթի հիմնադրողներից մեկը՝ Իրանսիսի ող «Պրեսանան», գրել է. «Երանց ինչ լինելը ես չատ լավ գիտեմ, համոզված եմ, որ նրանցից ամեն մեկը մի սուլթան Համիդ է... Երանք թուրքը եվրոպայաց, քաղաքակրթության քշմանի, արմայում մարդիկ են: Ոչ նրանց մերթին սկիտի հավատալ, ոչ երիտառարներին»: Մի անգլիացի, որ սզվություն ուներ սեղ սև և Շերմակը Շերմակ անվանելու, գրել էր, թե ճանաչում է շատ ազատամիտ թուրքերի, որոնք ազատությունն ու համասպարտյունը բերնից չձգելով՝ ճշմարտությանը են հիշում 1895-96 թթ. հայկական բարդերը: Եվ Թուրքիայի շրիտոնյաները նրանց համար ավելին չարեն, «քան հին ու մուկտանդ թուրքերի համար»: 1912 թ. «բաշինկյան «Պրակտիկ» գրել էր, թե երիտբուրքական «Իլխանե-բյունը հիմնված է բաշտատպես ֆիզիկական քիրտ ուժի վրա» և «նոր տեղնի գազա-նությունները, կաշատումներն ու կաշատակերությունը գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում կարմիր սուլթանի ժանանակց»:

Բայց գուցե իսկապես հայ կարճատես գործիչների մտղությունը պայմանազորված է եղել երիտբուրքերի քաղաքականության հույժ գաղտնի ու քուրարկված հանգս-հայկականությանը: Գուցե ժամանակին իսկապես ամենաը սկիտի լինելը գաղտնի մոք-թով ներքաշացածների մեջ տեսնել «գորշ գալչելվն», որոնք հուշտուելու էին իրենց արքունաժությանը հանձնված հայությանը՝ սկտական պաշտոնյաներից մինչև շարքային արևեստափորը, Թուրքիայի առաջադիմության համար իրենց ետանքն ու տա-դանը անաղբառոր ժախսած ժողովրդականներից մինչև հեռավոր ծալքագախտոն-նի հոլազորը գանգվածները: Ոչ, երիտբուրքերը, մեր թուրք Աբդուլ Համիդի ու նրա նախորդների նման, կրթել էլ բանք չէին բախում իրենց հարստախլական ներտունն-նր թաքցնելու կամ գոնն առտ-առաքինության ծածկուցով ներդալագնելու համար: Հայ գործիչների հետ համարարությունը երբոժ-հախատ անկելու օրերին անգամ չէին անաչում հանուր հայությանը ցույց տալ իրենց ժամիցները: 1905 թ. երիտառար թուրքերի կննտրոնական կոմիտեն հայությանն է դիմել հառուկ մի կողով, որի մեջ գր-ված է եղել. «Իմացեք, որ ծիծաղելի կլինեք, եթե 400 միլիոն մուսուլմանները փախ-նալին մի քուտ հայերից, որոնք գրված են անբուրք երկրագնդի վրա... Մենք չենք ճա-

նաչում ձեզ, հայ հեղափոխարաններ: Այդ պատճառով էլ այսօրեւս մենք հեղափոխական ենք հասարկւոս պատերազմ տեղի ամեն մի հայի սկսած 15 տարեկանից մինչև 70 տարեկանը և ամեն անգամ, երբ դուք մեր նկատմամբ բշտամական քայլ կատարեք, ամխմա կտողե՛ք: Ինք ձեզ ամբողջ երկրագնդի երեսին, որ էլ որ հայը հանդիպի ծառայմաննրդին՝ արևելքում թե արևմուտքում, հյուսիսում թե հարավում...»:

Այս կողմ գրեթէ ու տարածվել է տեսերեն և դա էլ՝ հատուկ նպատակով, որպեսզի դաճառա ռուսահայության ու ռուսական շահագրգռված շրջանների սեփականությունը: «Չ» որ եղծաբողջընդ ու նրանց նախորդները միշտ էլ ծառայում էին, որ հայերը ռուսների քննադատմանով են ընդգծում իրենց դեմ և ռուսական ժախջապաշտության գործիքն ու օժանդակներն են ինչպիսի Անցրվոճքատում, այնպիսի էլ Արևմուտքում Հայաստանում: Ուրեմն, թող կոչի տպաճանաչը՝ ակամեջի օգ դարձնեն հայերը՝ ու որ կան, «ամբողջ երկրագնդի երեսին» և նրանց հոճանաճար ռուսներն իրենց Ռուսաստանում... Կելուտրենք 15-70 տարեկան քոլոր հայերին Ինքն որ մեր դեմ որևէ բշտամական քայլ կատարեք: Թայց ի՞նչ էլ բշտամական քայլը քոլորի պատկերացմամբ: Արդունառ տպքան Համիդի ժամանակ դա այն էր, որ հայը հանկարծ գլոխ էր բարձրացնում, ասում էր՝ նա հայ էմ, և սքանաճում էր նկատի ամեն ինչ ազգային ու մարդկային իրաճունընդ: Անմիջապես կարում էին աքրջիսի հայի բարձրացած գլոխը: Այդպիսի էր նաև եղծաբողջների օրոր, հայերը դեռ չէին խտակ իրենց իրաճունընդ, երբ սկսվեց անտեղի ցերապաշտությունը: Թորքիան հետաճաչում ուրիշ սկետական կարգի էր որդեգրել, բարեճայելուչ անուն ուներ՝ հանրապետություն: Թայց ի՞նչ փոխվեց այդ երկրի այրացեղ ժողովուրդների համար: Ոչինչ, - ցոլց է տալիս Ջ.Կելուտայանը՝ վերայուղելով ամենաբարձր մի փաստ. «Արքերես Թորքիայի հուտարանական սչխատանըների նախկին միմիսոր Հերաճիտրին ելընը 2 տարի 8 ամսճա բանտարկության դատապարտվեց միայն նրա համար, որ ասել էր՝ «ես քոլոր են, Թորքիայում քրդեր կան»: Նրան մեղադրեցին «քրդական և սրտանրտրական պրոպագանդի մեղ»:

Այո՛, ծաճում իտեղընդ ձեռքն օճին էլ կարող է գցել: Սակայն օճի բնությունն ինչպիսի մարդիկ երբեք ու ոչ մի սեղ չպետք է ծառայան, որ նրա մնալով իր աճանրական վարք ու բարքին, տալին մեկ շաճիկ է փոխում: Ինչ փոխք, թե շաճիկը փոխեճիս, փարաբլում է պատանած ատրկային և զալար-զալար է անում... Ոչ շաճկաճխությունն է տալիս նոր որակ, ոչ էլ փարաբլե, զալար-զալար անկն է բարեճանության ու հաճախարճության անհաճաչաչա:

Ձան Կելուտայանի ռուսամասիության ատաչին զեղքն ցնրեճաղին հասչնում է 1914 թ., եղծաբողջընդ ծրաչան, նախապատրաստում ու իրազարճած հայկական մեծ եղենի նախօրեն: Հուտանք, որ երկրորդ զեղքն էլ սկետի ատաչինի պես լինի փաստայեղ ու բաճանաչումնիրեն հարեստ, որպեսզի մեկ անգամ նա ընրեճող հաաարաճայնությունը տեսնի ու ճանաչի աչխարթի ատաչին ցերապաշտության հեղենակներին: Տեսնի, ճանաչի ու դառի: Այդպիսի է անդճվում պատճության դատաստանը:

ԹՈՐՈՍ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Հարգելի ընկեր Կիրակոսյան,

Ձեռք ազգագրուտ, ազգաշինարար մատենադարի սխրահար ընթերցողներից եմ ես: Ինչո՞ւ 1915 թ. եղևո՞նից ազատված: Սրբ կարդացի Չեր վերջին աշխատության առաջին մասը՝ «Երկարորդերը պատմության դատաստանի առաջ», միտք եղացավ իմ մեջ գրել Ձեզ ո՞րպա՞յրո՞ւմ հոյակե՞ց՝ Աննեզ Ջեմալ փառչալի և նրա թուրքացրած հայ երեխաների որբանոցի մասին, որն ամենիցախանորեն ինքն էր հիմնել և կոչում էին իրեն ամու՞նով: Ես՝ ինչո՞ւ Աննեզ Ջեմալ փառչալի այդ որբանոցի սամուրջն եմ: Մենք Հայաստանում վեց եռե՞ց էինք, այժմ մնացել ենք չորսը: Ես՝ ինչո՞ւ, ՀԽՍՀ փառախափոր գրողատունես եմ եղել, այժմ՝ թույակառու:

1915 թ. վերջերին Սյրիայի ամառատներում ցարսպրիվ հայ երեխաներին թուրքացնելու նպատակով Աննեզ Ջեմալ փառչալի Քիչուսի մոտ, ժողովինչա փորձիկ, Ջյունի քաղաքից էլրաֆա, 3-4 կմ հեռու Անթուրա կղզիով շքմաղ բնակափայրում գտնվող ֆրանսիական «Մենտ Շոզեֆ» բուլե՞րի հակայածաճալ շննքում հաճարել էր աճելի քան 1200 հայ երե՞խաներ և հիմնել էր իր ամու՞նով ճանկատուն՝ մենք ասում էինք Անթուրա որբանոց:

Պատերազմն սկսվելիս ֆրանսիացիները լրիվ սարքին, կստաճիղիս Վինակում բողմուն են բուլեղ և մեկնում հայրենիք:

...Մեզ տեղ հասցնելուց անմիցապես հեռա թուրքացրին, ամու՞ններս փոխեցին, դատադրանների քաճամնեցին, Կ Պուլսոյց կրավիղիսմ դատատուննեղ սկսեցին մեզ հեռա պարտալել: Խոստիվ արգելեցին հայերեն խոսել: Հատուկ դատարանների սփոզվեղ նշանակեցին մեծաճատակներեց, որոնց պատվերել էին հայերեն խոսողներին ցուցակաղրել պատճելու համար: Այլ սփոզվեղ հավախարճությունը կատարում էին իրենց պարտականությունները: Ամեն երեկո, երբ ամբողջ երե՞խաներին հաճարում էին աշխատողների հեռա միատեղ ՋԱՌՅԱ-ի և բուլսոց միատեղ երեք անգամ քաղափող երկաղ սողել էին գուլուն. այդ համեղիսաճոր ժամին կարքում էին օրվա հայերեն (գլափորթա) խոսողներեղ ցուցակը և թուրքաճալից պատճում ամեն օր, մինչև որ թողր

1 Ձեռն Կիրակոսյանի անձնագրան սղրելով. - Կոմունի Ջեռ Կիրակոսյանի՞՞՞, Անթուրա, 1983:

երկխոսակները վերջ տվեցին հայերեն խոսելուն: Պատրի մեջ հետևյալն էր. մեզքի վրա պատկեցնում, երկու ոտքերը վերև բարձրացրած երկու եռոցի քոնում, խկ ինքը՝ ռոբա-
նուցի դեկալաբը անձամբ գահազանով 100-200 հարված հասցնում ոտքերին: Վայ այն երկխոսին, որը այդ ժնծի ժամանակ կանչեր մաչքից, մամա բան, գազանը առա-
վել կբազազեր և կչարունակեր իր հարվածները մինչև քիչ հանդարտվին կզբրը:
Շնծի այդ մեջ բոլորերեն ֆալախա բաշել էին անվանում: Եստ աղյաներ ոտքերից
վնասվածքներ ստացան և կառ մնացին:

Մեզ դաստիարակում էին մոլեռանդ բուրբեր, սովորեցնում բանը չովնջատական
ազգային երգեր, բուրբ աղյի անցյալն ու ներկան գոմբաղոլ և պանբուրբիզնն ու պա-
միպամիզն գոմբաբանոլ: Անցել է ալելի բան վարսոն ստարի և սակալին հիշում են
այդ երգերից առանձին բաշյակներ և իմաստավորում դրանց միտքը, բովանդակու-
թյունն ու իմաստը:

Թուրքերի բարբառություն մասին շնոտանամ ասել, որ նրանք բաղնիքի հնոցում
վառեցին բոլեթի հարուստ գրադարանը, բարեբեյին բակերում դրված գեղեցիկ աղ-
մանները: Անեն ինչ աղեցին, ոչինչ չբաղեցին ֆրանսիական քրիստոնեական հետը:
Միայն օսմանացնել և խղամացնել, անա անբուրբ մարտակը:

Այդ ստարիների ընթացքում Մանդ Ջեմալ վաշյան երեք անգամ այցելել էր մեզ՝ իր
եղմնապետ բարբառքում ռոբանոցը:

Եղել է մեր դասաբանում, որը բոտ հերբականության առաջին դասաբանն էր: Ան-
մեղ Ջեմալ վաշյանի այցի ժամանակ մենք եղվում էինք հաստկ իրեն համար գրված
գովարանող մի երգ:

Մանդ Ջեմալ վաշյան միջամտասակնց բարձր, քիզնեղ, գեմբերական կարմիր երկ-
գոլ լայն շաղկաբ հագած, դաժան աքտանախորբյանք լայն սև դիմագծով մարդ-գա-
զան էր: Թուրք բառիս լրիվ իմաստով: Արաբես եղնք ստարի և ալելի մնացինք բուրբ,
մոտացանք մեզ մայրենի հայերեն լեզուն: Պատերազմի վերջում, երբ Ամերիկոնի օդոք
հայ ոտանցի-տոտցչուհիներ եկան, նա հայերեն չէի կարտչանում խոսել:

Մենք երկխոսանքս բոլորեցին կտրված, անտեղյակ դրսի աշխարհից, ով էր ինձ-
նում, թե բոլորերը փախչում են: Մենք նրանց ճանադարե էինք դնում, մեզ հաղա-
տացնում էին, թե երկու ամառվ գնում են Մտանբոլ և մենք ոտտաներով բաբի ճանա-
պարհ էինք մաղթում: Կարն ժամանակում բոլորը գնացին, մնաց միայն ռոբանուցի
դերագործ Ռիզա քեյը:

Այդ ստարիների ընթացքում մամկատան 3-4 վարիչներ փոխվեցին, սակայն Ռիզա
քեյը սկզբից նեք մնաց: Ռիզա քեյը շատ համակերել, սպիտակաձուրթ, քիչ սպիտա-
կած, բարեմանբոթոք մարդ էր: Նրա մասին ասում էին թե բարբառաջի բուրբ է:

1919 թ. Կ.Պոլսում մեք տղաներից Գրիգոր անունով, որի բուրբ անունը Հասան էր,
համեղաբուն է Ռիզա քեյին: Ռիզա քեյը անմիջապես փաբարձում, համբուրում է և
սասում, օղյում (սղթա) Հասան, ...երբ մերոնք ինձ բոլին և հեռաբան, խիտտ պատմի-
րեցին ինձ, որ կարասն բունավորան և մեզ բոլորիդ սարանն: Ե՛ս սպանն 1200 ան-
մեղ մամուկներին: Ես նման սուկադի ոճրագործություն չէի կարող կատարել և նա նե-
տու մնացի այդ ոճրից: Այդ բուրբից հետո, գազանա Գրիգոր, էի աղյուդ ինձ պատմեց,

կորսվելով իմ միակ սողիան: Ծղիտեմ միգրցի ժամանակեմ մեկն ա մեկն սազ-
տակել եմ, և դրա համար ինձ պատժեց և արշուներտ աչքերով, համբույրով բաժան-
վում է Գրիգորից:

...Հարգելի ընկ. Կիրակոսյան, բուչ տվեց մի լորջ հարջի մասին ամիսագտացել
Ձեզ Իճ:տ՝ մեր պատմարանները տաճերի տակ եմ բողել, աչքատող արել մեծ եղե-
նից հետո 1919-23 թթ. ընձադական թուրքիաի կազմակերպած երկրորդ եղեմը, որը
մտածված, պլանավորված շարունակությունն էր առաջինի և վիակատար իրազեր-
ծումը՝ թուրքիան բուրբերի համար ծրագրի:

1919-23 թթ. ընձադական թուրքիան շարունակելով ցեղասպանության ոչրագործ
ծրագիրը, ցարդեր կազմակերպել Այնթապիում, Մարաշում, Կիլիկիայում, Մարզիս-
նում, Հաճնում, Իզմիրում և այլուր, հասնելով մինչև Կարս, Ալեքսանդրապոլ: Մեր
պատմարանները պետք է հանգամանորեն զըեն ճշմարտությունը, որպեսզի մեր երի-
տասարդ սերունդը և հասարակայնությունը տեղյակ լինի մեր նորագույն պատմու-
թյան այդ շրջանին, որի մասին շատերը չգիտեն: Ափսոսորտն անկասկած գրված կլի-
նի, սակայն այդ քիչ է, պետք է գիտականորեն վերլուծվի և գրվի:

Նորին հարգանքով:

ՐԱՅՅԻ ԿՈՆԴԱԿՉՅԱԼ

ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋ¹

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական պատմության և «Հայկական հարցի» ուսումնասիրությունը խորհրդանշալ պատմագիտության գլխավոր խնդիրներից մեկն է: Լույս են տեսել մի շարք լայնօրարժեք ուսումնասիրություններ և փաստաթղթերի ժողովածուներ, որոնցում բազմակողմանի ու ժամյաժամ ըննության են ենթարկվել հողալիմ, կրոնաազգային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, ստրանական իշխանությունների հայաժողոված քաղաքականությունը և արևմտահայերի պատասխանական պայքարը:

Բայց մինչև այժմ կրապարակի վրա չկար մի աշխատություն, որը հասուն է նվիրված ընկր կրոնաազգայ թուղքերի «Միություն և ստորաբաժանություն» կուսակցության գրգռմանը այն կողմերին, որոնք ամբողջությամբ վերաբերում են արևմտահայության հասարակական-քաղաքական կյանքին: Այս կարծես բաց լրացնելու է գաղա սցոֆուսը Ջան Կիլակոսյանի նոր մանագրությունը՝ «Եղիստուրքերը պատմության դասառեսանի տեսք», որը 1982 թ. լույս է ընծայել «Հայաստան» կրապարակությունը:

Հեղինակը, նախքան հիմնական ելույթի շարադրանքին անցնելը, անդրադառնում է Օսմանյան կայսրության տնտեսական և քաղաքական կայությունը, հարատևի՝ հասկանալիս քրիստոնյա ժողովուրդների իրավագույն վիճակին, «կիսանդ մարդու» ժառանգությունն իրենց միջև բաժանելու խնդիրի իրավապահության պատրաստների ձգտումներին և «Հայկական հարցում» նրանց խաղաղականըներին:

Աշխատության մեջ նոր և համոզելի փաստերով ցույց է տրվում, որ Օսմանյան թուրքիան իրենից ներկայացնում էր ռազմաֆեոդալական շրջանակներում, որտեղ հպատակ, հասկանալիս քրիստոնյա ժողովուրդները ենթարկվում էին սոցիալական ու կրոնաազգային հարածանքների: Բայց հարատևի ժողովուրդների ծանր վիճակը չիսում էր ոչ միայն վաղապարզի քնույթից, աչ նաև նրանից, որ թուրքերը, որպես եկվոր ժողովուրդ, իրենց զարգացման մակարդակով ցածր էին կանգնած, բան հարատևի որչև ժողովուրդներ և ձգտում էին ըրիս ութի միջոցով, որպես կայսրության

¹ Կրակոսյան Ք. Պատմության դասառեսանի տեսք // Մոխրակալան Հայաստան (լրագրիչ), - 1983. - 10 փետրվարի:

պետականորեն տիրապետող ազգ, հավերժացնել իրենց իշխանությունը նրանց նկատմամբ: Սուբսանական իշխանություններն ամեն կերպ ճնշում էին ժողովուրդների ստաբիլիտետը, փոխանալով, որ նրանք սրացրաի կրթական հասնուն ազգային պետականության վերականգնման իրենց պատմական հաջրեմիքների տարածում, որը և կհանգեցնեի կաշարության փլուզմանը և փարչակարգի տարածմանը:

Հեղինակը պատմական լայն համայնագաղտիկի վրա և ցայտուն փաստերով ցույց է տալիս, թե ինչպես ֆեոդալական ու կիսաֆեոդալական հարաբերություններին կապիտալիզմին անցման ընթացքում սուբսանական փարչակարգը նկատմ էր ազգում և արգելակում հասարակության բուրժուական վերափոխման սրցուցիչ: Կազմավորվող բուրժուաազգայնական տարրերը աստք քաշեցին փարչակարգի սանձաղմաղությունները տաննաաղության միջոցով սանձաափակելու նպատակը, կարծելով, թե վերջինիս ընդունումն ինքնին կվերացնի նրա հոփ հնոհանրցնելը: Ծնայած նրանց հաջողվեց հասնել սանձաաղության հղակնանը (1876), բայց այն շտառով դարարեց գոյություն ունենալուց և երկրոր ծառավ իր պատմության մեջ սխախտեղակ արդյուաժուկյան «գուլումի» շրջանը: Այնուամենայնիվ, այտեղ ծայր է առնում նոր պայքար՝ արդեն սանձաաղության փլուզանգնման համար, որը և գլխավորում են «երիտաաղալ թուրքերը» կամ «Միտայուն և աաաղաղմաթյուն» բուրժուաազգայնական կուսակցությունը:

...Այխասության մեջ օգտագործելով ինչպես անցյալում, այնպես էլ մեր ժամանակներում հայերեն և այլ լեզուներով լույս տեսած պատմագիտական հայտատու նյութերը, հեղինակը հանգամանորեն խտտում է այն մասին, թե ինչպես երիտուրքերը, գիտակցելով, որ միայն սեփական ուժերով չեն կարողանա սրացարեկ արդյուաժուկյան ռեֆորմի դեմ, իրենց շարժման մեջ ներգրավեցին նաև հոգատակ ժողովուրդների քաղաքական կազմակերպություններին, այդ թվում՝ Դաշնակցություն կուսակցության ղեկավարությանը: Բայց դա արվեց նաև այն նպատակով, որպեսզի վերջիններին շեղեն ինքնուրույն ազգային քաղաքական պայքարից: Հեղինակը համոզիչ փաստելով հաստատում է այն միտքը, որ միայն հոգատակ ժողովուրդների քաղաքական կազմակերպությունների օգնությամբ էլ, որ երիտուրքերին հաջողվեց տարալեկ սուրանքն և իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Բայց, դառնալով կառավարող կուսակցություն, երիտուրքերը համարեցին, որ հատն իրենց նպատակին և չկատարեցին անցյալում իրենց շտաղած խտտումներից և ոչ մեկը: Նրանք չլուծեցին ոչ հողային և ոչ էլ կրոնաազգային և մի շարք ուրիշ սոցիալտոնտալական ու քաղաքական հարցերը, որանք կնպատեին կաշարության աստքաղիմական փարգանմանը:

...Երիտուրքերն իրենց իշխանության աստքին օրերին կազմակերպեցին Աղանայի հայության ստեղծի կուտրածը: Հեղինակը հարտուտ փաստելով ցույց է տալիս, որ երիտուրքերի հետագա քաղաքականությունը արևմտաուայերի նկատմամբ ոչ միայն մտաքամին պատմաառնների և հղիվված երբյուրանցների, այլ նաև նախօրոց նշակված գործելակերպի արդյունք էր: Նա լուսաարանում է նաև Կ. Պոլսի հայ մեծահարուստների ու աստիճանաղորների դափաճանությունը հայկական ազատազրական սրացարին:

Ձ Կիրառության աշխատության արժանիքները մեկն էլ կայանում է նրանում, որ այն իրենից ներկայացնում է փաստարկված և տեսական բարձր մակարդակով գրված պատասխան հայ ժողովրդի պատմության բարբալան և արևմտահայաստանյան կեղծարարներին, որոնք վերջերս այս ոլորտյանը և, ինչը կարևոր է, իշխանությունների աջակցությամբ, լայն գործունեություն են ծավալում:

Աշխատությունը բարձրարժեք է իր գիտական մակարդակով և հետաքրքիր է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ ընթերցող լայն շրջանների համար:

КАРЕН ДЕМИРՉԻԱՆ¹

ИЗ ДНЕВНИКА²

С Дж.Киракосяном беседовал с 14:30 до 16:00.

Беседу он начинает обычно наступательно. Огульно критикует и пр. Затем постепенно усложняется и отступает при правильной, принципиальной оценке как поставленных вопросов, так и его ошибок и упущений.

- Критиковал, что нет фотолаборатории для цветных фото (для пропаганды).

- Плохо ведется пропаганда по спорным вопросам арменологии.

Весь разговор сводился к тому, что его плохо используют и к нему плохо относятся, не уважают.

Мною было отмечено это. Каждый будет использован так, как ЦК считает целесообразным.

1 Գեմիրճիան Կարեն Յուրայի (1932-99), սխուտական և կուսակցական գրչի, ՀԿԿ երևանյն բաղկնի բարտուղար, Խրճերը բարտուղար (1966-72), ՀԿԿ ԿԿ բարտուղար (1972-74), ստորին բարտուղար (1974-88), «Հայկնկարամճրենն» ղաճննախորան ղնխրտղան նախարան, գրճաղխր տնտրեն, Հայաստանի ժտղախորան կուսակցտղան Խրճնաղխր նախարան, ՀՀ ԱԺ նախարան (1999), Հայաստանի Ազղաղխն ինտղն (նախնախն):

2 Կարեն Գեմիրճիանի ղախարան. - Կարեն Գեմիրճիանի օրաղրչղ, 1983 Յ նաղաղր:

ՄԱՐՏԻՉ ՀԱՐՈՒՅՅՈՒՆՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի ընկ. Ջ. Կիրակոսյան,

Կենրեք, որ Ձեր բանկազին ժամանակը պիտի զբաղեցնեմ իմ անձնական նկատառումներին տեղյակ պահելով: Մեծ հետաքրքրությամբ կարդացի Ձեր «Երկարությունը գրողության դաստատանի ատար» մոնոմենտալ աշխատությունն ու ինձ հոգեպես բովարտված զգացի: Դրա համար հայտնում եմ Ձեզ իմ ամենամեծ շնորհակալությունը:

Հաս է գրվել ու պիտի գրվի մեր ժողովրդի ողբերգության մասին: Ինքսկն, կա հարողված զգացի թիվ գրականության՝ երատարակված ինչպես մեզ մտ, այնպես էլ արտաստեհմանում, որոնց այս կամ այն չափով ծանոթ եմ: Դրանց մեջ առանձնացնում եմ Ձեր գրածն այն պատճառով, որ Ձեր թեզած փաստերն ու եզրահանգումներն արտահայտված են գիտական բարձր խորությամբ: Դուք մեծ ազանով ներդրեցիք գրատեսչության ասպարեզում:

Այդ աշխատությունն ընթերցողին փարսկում է անձնագրի հայրենակերպունն և թշնամու նկատմամբ անսահման ատելության ոգով: Իսկ այդպիսին խիստ անհրաժեշտ է սերունդների դաստիարակության համար: Ձեր գիտական խոր աշխատության մեջ ինձ համար շատ կարևոր է այն, որ Դուք աշխատել եք բացահայտել նշմարաբարձր՝ զրտերելով ինտերնացիոնալիզմ, ազգային ոգի, ազգային արժանագրատություն և ազգային հարաբերություն:

Մեք անհամբեր ազատեմ նեք ինչպես Ձեր երկրորդ գրքի, այնպես էլ նորերի լույս ընծայմանը: Ես 62 տարեկան եմ, ինձ համար մեծագույն դիսպատություն կլինեք, եթե հետամամ կյանքից ստանց կարգապա վերջը նշված աշխատության շարունակությունը և Ձեր մտքի նոր փայլատեսչումները:

Փառք ու պատիվ Ձեզ, մեծ տոկոսություն և պոզապայա ատողություն ինչպես պետական բարձր, ազնվիվ գիտական գործունեության, այնպես էլ ընտանեկան երջանկության ասպարեզում:

¹ Հայրենական Միջոցի, Քաշինի Ք. 1 միջնակարգ դպրոցի տնային, Հայաստանի Գաղտնիկության ուսուցիչ:

² Մեծ Կիրակոսյանի անձնական պրիվիլ. - Կամակ Յոն Կիրակոսյանին, Քաշին, 1983, 5 մարտի:

Խ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի սրտչեմոր,

Ինչպես ես, այնպես էլ շատ-շատերը անհամբեր սպասում ենք Ձեր - Երիտրուրբելը պատմության դատաստանի ստաշ - գրքի հաջորդ հատրդի լույս ընծայմանը: Ես, անձամբ, հայ ժողովրդի Սկստմամբ բուրքների կիրառում գննողների վերաբերյալ մեզ մոտ և արտասահմանում լույս տեսած շագմաթիվ գրքեր եմ կարչազել և շատ ու շատ ավելի ստաշ և զարժարելի պատմություններ ու տեղեկություններ լսել Սասունի Շեմիկ գյուղից գաղթած իմ ծնողներից, ինչպես նաև Սասունի, Մլո ղաչուի և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերից գաղթած համալսարանիցներից, որոնք յուրքն էլ մնում՝ իրենց հայրենի օջախների կարտող սրտերում՝ մինչև վերջ մնալով այն հույսին, քն երբեմ իրենք կվերսարտանան հարազատ ու սիրելի վայրերը:

Բայց ոչ մի գրքի, ոչ մի ակամառտեփ պատմած մեզ այնպես չեն գոհացնում մեր ժողովրդի պատմության, նրա գլխին եկած անաղոր աղետի վերաբերյալ նշմարտության ինձարտյանք, ինչպես Ձեր՝ մարքոմատ-պատմաբանի հոնվ և անալատությանք, գիտականորեն հագնեղված աշխատությունները: Մերկացնելով բուրքերի ոճրագործությունները և հայ ժողովրդի Սկստմամբ կիրառած ցեղասպանությունը՝ Դուք մեծ մատայություն եք մատուցում ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլև մարդկությանը: Մինչև ուրի ու մտնը մերկացնելով երիտրուրբելի կատարած բարբաղտությունները և իրականացրած հայաչնջման բարբաղականությունը՝ Դուք բոլորում եք աշխարհի, խաղարտեր մարդկանց ստեղծությունը դեպի արևմտյան հանցավոր ինգերիսալիզմը, դեպի անն տեսակի բռնակաղությունները՝ պատմության բղոր ժամանակներում:

Մենք, այսօր, իրազմանք ստում ենք նրանց, որոնք, ստանց բաշվելու, հայտարարում են, քն երբնիցն չի եղել Օսմանցիմը, Մաչչանեկը, ինչպես նաև եղանկան ժողովրդի տատապանքները երկնուրդ համաշխարհային պատկոզակի տարիներին:

Հայ ժողովրդըն էլ պատկանում է մարդկությանը: Եվ երև մեր պատմաբանները

¹ Հարությունյան Խ., Թուրքի Թ. 2 միլիանարդ դարդի տնջում:

² Ձեմ Կրիմուրբելի աննեղան արիվիվ. - Կամակ Ձեմ Կրիմուրբելիմ, Թուրքի, 1983, 17 մարտ:

ամենայն պարագայի առաջ շնորհաբաններն թուր ռեազիոներն են նրանց երկամտություններին, ապա դրանով շուր կըլլի նրանց «շտաբային», որոնք ամեն կերպ, և ոչ առանց հայտնության, ձգտում են նուստության մատնել հայերի գեներալը: Երև աչքաբև շարժի, ապա մենք ժողովուրդ կըլվեր իրազմոք էլ շնք ունենա: Այո, աչաթ կան ժաղթիկ, որոնք գտնում են, թե ինչ կարելի կա նրեթց «դարմանը քանում աալ», յաղբուրել կըլընը, որ հարկազու է նուստանը եթածը:

Այնն պատմական և եղբազանական այն ժողովուրդները, որոնք կեղ են Ֆաշիստական յոժը, կարո՞ղ են համաձայնաբեղ այն ժաղթին, թե կարելի է նուստության տալ Ֆաշիզմի կատարած հանցագործությունները: Այդպիսիք շեճ լինի: Ապա մենք՝ հայեր, ինչ իրախնեթով կարող ենք նուստանը թուր քաղաքաբանների կատարած գազանությունները մեր ժողովրդի նրազմամք, որոնք հանելուկ Ֆաշիստները միայն աշակերտներ կարող էին լինել: Ինտարկե, ամեն բան չէ, որ պնդը է միշտ ինչել և ննարաբոր է ինչել, սակայն հաղը, եթե չի ռազմ արժանանալ առաջադեմ ժողովուրդայն արհամարաններն և գրվաններն, երբեք չաբաի նուստան իր ժողովրդի նրազմամք իրագործիմ գաբորուրելի գնեթղը: Այդպիսի հաղը, ես կասիի, եղբարորդեթեց էլ փատարն է:

Աչաթ ոչ միայն հաղը, աղե մյուս ժողովուրդների գախակներեթ շատերը, որոնք տեղակ են թուրքերի ռեազիոներություններին, սրաի կըլինով են պատեղեազնում հայկական գեներալը: Քող աչքախները կարդան խղթղղային տա բանաստեղծ Մաղկ Ռիթերուի հայկական գեներալըն նվիրեմ բանաստեղծության ննուկայ տղերը:

Հայ ժաղթա եթան, իչլուրդայն մեջ.

Աչա վերըլ ընրղ է դարնել անասիկ,

Ոչ մի սրիչ թիվ, տրիչ վերը ու վեճ,

Չի կարող ընչել թիվը տասնիկնը...

Քանկազեմ պոլիժորը, Չեր աշխատությունները հեթաշական տարախորության են թըլնում հայ ժողովրդի պատմությունն ուսումնաբերությունների և ընթերցողների լայն հասարակայնության ներքև սերնդի վրա: Անր հաստատ համոզմանք, աչլ աշխատությունների անգնահատելի արմերը թուտ արժանաբալյն կընահատով աբաբա տերունդների կրթից, որոնք եղախոսագիտության նեճ գազանով կընմարեն իցենց ժողովրդի հաղթնամանք և տարանեթաբոր պատմության գաբակնը: Դուք Չեր աշխատություններով աբաբաբուցում եք մեթ ժողովրդի աննահաթյունը, որ նրա սրբար գրեթց վերջ ի վերջո կազակզի հաղթանակով, որ պատմությունն իր անելիցը կանի: Անք հայաբուսումն ենք, որ մեթ ժողովուրդը ունի Չեղ պես տարանեթաբոր պատմարան, որն իր ժողովրդի նեճ գնում է դեպի աննահաթյուն:

Չեղ գանկանում ենք քաբաուղություն, եղկար-եղկար տարիների կրանք, էլ սվիլի թեղնակոր գրեղ՝ ի քարոթության մեր ժողովրդի...

ՍՄՐԱՏ ՄՆԻԹԱՐՅԱԼ

ԵՄՄԱԿ¹

Մեծարգո պրոֆեսոր,

Կարդացել եմ Ձեր՝ մեղիս ընկած բոլոր գրքերը, իսկ վերջերս՝ «Եղիաթարգրից պատմության դատաստանի առաջ» մեմագրության առաջին վերջը:

Ձեր գրքերի միջոցով ես շատ բան իմացա և հավելացա մեր տարաբախտ ազգի արյունոտ պատմությունից: Չվիտեմ ում ինչպես, բայց ինձ համար դրանք հրաշք էին:

Երանելի է, որ այդպես կարող եք միշտ պիտակոչել մեր ժողովրդի անդարձան վերջը, ազգին դրանից ազելի մեծ ծառայություն զիջար է մատնանշել: Դուք զերս-զանցեցիք շատ պատմաբանների և անձնաձայար մեր ժողովրդի պատմ շնչիտպ ինչպես մեծ արվեստագետները:

Այժմ, միջազգային այս լարված պայմաններում, երբ աշխարհը առաջվա պես խալ է մեր կուտային և մեծը անգոր, ամենակենցաղարը ազգի ինքնաճանաչումն է, այսօր հային առավել կարևոր գրքեր չկան կարդալու, սկսած «Աստվածաշնչից» մինչև ժամանակակից ստուտփառտ գրողներից, բան Ձեր մեմագրություններից:

Անձանձան շնորհակալություն Ձեզ այնքան եմ շնորհակալ, որ եք ինձ հնարափրություն ընձնեղի անձանք ծանոթանալու Ձեզ հետ (մի բան, որ փափագում եմ), երևի շատ բան չավելացնի այդ շնորհակալությունը:

Իճճ շատ հարցեր եմ հետաքրքրում. դրանցից երկուսի պատասխանը կուզեի ստանալ Ձերանից:

Հնարափոր չէ՞ արդյոք:

Ա/ Ձեր հրատարակարություններից հրատարակել ուտակեմ և մի բանի այլ լեզուներով.

Բ/ Առանձին քրեատոմագրալով (ու միայն հայերեն) հրատարակել 19-րդ դարի 2-րդ կեսի և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում հայ ժողովրդի ճակատագրին փրարկող աշխարհի նշանափոր մարդկանց ճառերը, եղիածները, առաջարկարությունները, կոչերը և այլն:

Ամենարգավալուն ցանկություններով, Ձեր ընթերցող:

1 Ինձ Կղարկույանի անձնական արխիվի - Կոնստն Ձեմ Կղարկույանին, երևում, 1983, 30 նարսի:

ՊԱՐՈՒՅՐ ԱՐՔԱՇՅԱԼ¹

ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՊԱՆԱԿՆԵՐԸ²

Ճողիճը դասայ պատմագրությունը, հատկապես վերջին երկու տասնամյակին, փայլեցավ այնպիսի կրթչական գործերով, որոնք նոր ստեղծանքի ու մակարդակի հասցուցին ամուստարակ հայ պատմագրությունը:

Կրավի ակնարկն ընթացքի միայն այն գիտական խղարարականն ու որակչայ պատմական ռատմնակրություններան վրա, որոնք հայրդրարար լոյս տեսան հայրենի հնուտ պատմարաններու կրքն:

Այս երևույթը ունի մասնատատակ արժեք, այն առումով, որ երատարակվածն լոյս մեկ մարդ կվերարդի հայ ժողովրդի պատմության այն տխր ժամանակաշրջանին, երբ տեղի ունեցավ կամայնատածկամ հաղաչական ստային Շեղատարանությունը՝ բաղարակիթ ողջ աշխարհին առջն:

Նայ ժամանակ, երբ խղիճը դասայ պատմագրությունը կամրատանվեր ու կխնրծվեր իր ամրարյան, կողմնակրություն ու երկրտության համար, իրեն հետևող որչակի ողրոշտություն մը, որ ի ՊՃՏՏՏ չէր կամ կխտտաճեր անըրտարանակ պատմական փարվուկ, տարայն իխտու Էանան հարցերու. և տարկա՝ հասկնալի ու ընթունեղ պատմատներով:

Այժմ այդ հանգրվանը անցավ է, իսկ հանկերը զրկամ, խղիճը դասայ պատմարաններ անվարանորեն, աչի հանեղմորեն, մեռնանալիս երան են պատմական որչակի ժամանակաշրջաններու իրարոշությունները կրնան համեղու և բացատարանլոյս սզմակ աշխատանքին:

Անչույտ այս զողրը չեն նշանակի, քն կատարված նմանորինակ փորճեր կըման

1 Սղրչայն Պարոյք Հոթնանեղ (1913, 1943), վրամանուայ լրարթոյ, իմրակի, մանկարթ, պաշտանաճողի է Աղրամանը ՀՐՄՄ շրթանեղն կատարյնեղուն, մանկարթ Աղրատարան կոտակրության (1914) և թղիճայն Մշակարայն փարյան րնտրունական և շրթանայն մարկններուն, դատարեղ է երկունեղ Հղրոթայն հայրակխամկան հատատությունով, ՀՐՄՄ փղրակրեղ փարթարաններուն, Հայ Աղրարարանկան չղիկուն, Հայրարան հանկարարներն, իմրարեղ է «Ջոտնեղ», «Հղրակ» ամտարթը, «Մարթուն» սղրոթը:

2 Աղրարան Պ. Ատայն գղրարարանության եղիմակնիթը // Հղրակ - 1983, - Աղրի, - թ. 4 - էջ 58-60:

ըլլալ անբողբալան, հետևաբար՝ անհալի: Բայց, վերջին հաշվով, ի՞նչ է պատճառաբարյան կրօնը, հետազոտած նպատակը, եթե ոչ առարկայական տվյալներով ու մեկնակետերով յայնի բերել, վերականգնել, մերկայանել ու ներկայացնել այնպիսի անցքեր ու եղանակներ, որոնք կեցի ու մենք դիտարկություններով կհետաքրքրվին ու կաշխատեալին:

Եվ առիկա այն ակնկալությանը ու նշակետով, որ անմարդկայնորեն և անարարորեն պատուհասված ժողովուրդներու սրբազան իրավունքների շտմաներովին, այլ յուսարանքին՝ որ ճշ համգելու համար իրենց անժնելի հարգանակին:

Ահա այս տեսակետն իխտ ոչազրավ է ինքնատեղ է հայրենի պատմարան Ձեռն Կիրակոսյանի - Երիտթուրքերի պատմության դատաստանի ստեղծմանը պատկեր, որ համապարփակ քննության ենթարկված է երիտթուրքերու քաղաքական գործունեությունը իրենց ծնունդին՝ 1880-ական թթ. մինչև 1914 թ.:

Նախարարին մեջ, պատմարանը կանդառալուսա կարևոր իրողության մը, մարտ 1981-ին, Ստամբուլի մեջ, կշտն ոճազարծ Յուզեթի սարևորյան 60-ամյակին:

Ապա, ներկայի թուրք վերնախառն կնկաած - Երիտասարդ թուրքերի ավանդներին հետևողական պաշտպաններն ու ժառանգորդները - ավելին՝ «Եթե ժամանակ առ ժամանակ - գրչ գալիքը» - միմյանց կնկրող են կրծում՝ դա նույնպես թուրքական իրականության ավանդական երևույթներն է՝:

Իսկ 1915-ին, 1920-ին և 1921-ին կատարված հաղթարկան կոտորածները, փաստորեն «միևնույն գլխավոր գծի տարբեր փուլերն էին, իրականացված միևնույն հետևողականությամբ, նպատակ ունենալով հայ ժողովրդին գրկել հայրենիք ունենալու, ազդելու ու գոյատևելու իրավունքից»:

Գիշըր՝ իր ամբողջությանը մեջ, յուսարձակի տակ ստած է թուրքիզնի պատմությունը՝ սկսելով թրքական գաղափարաբանության հիմնադրում, անցնելով քննարկականներուն ու երիտթուրքերու ժամանակաշրջաններուն, հանգելու համար Յուրթի աշուն իրավիճակին, միշտ ցույց տալով այդ օրակներուն կապվածությունը, հայոց դավանությունը, միաժամանակ անդադարառնալով թուրք ծուռ պատմագրության կեղծիքներուն և որսացումներուն՝ Հայրական հայրի մը գոյության մասին:

Առաջին գլխուն մեջ՝ «Թուրքական իրականությունը 19-րդ դարի 90-ական թթ.» (էջ 11-63), հեղինակը պատմական տվյալներու ու փաստարկումներու վրա հենկով, տված է այն անցուդարձերը, որոնք մեզի մը հույ պատրաստեղին եղիտթուրքերու ծննդուղին: Այդպես՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի միաշնամ իշխանությունը, փորձասանություններու նկատմամբ նիստողական քաղաքականությունը, սահմանափակ թոնի տարածման ճգնաժող, արևմտաստարյան անմիջկատ վիճակը, ճշտմանն ու սերմանները, հայ ազգային կուսակցություններու գործն հակազդեցությունները, տարբեր շրջաններու մեջ տեղի ունեցած կառուցումները, հետզհետ հետևողական ակցումավորումը գանկվածային բազմին և այլն:

Երկրորդ գլխուն մեջ՝ «Երկրպական դիվանագիտությունը և Հայրական հարցը 19-րդ դարու 90-ական թթ.» (էջ 67-112), պատմարան կիրակոսյան լայն մեջբերումներով ու հարուստ վիպարություններով ներկայացուցած է մեծ պատարաններուն

(Ղերմանի, Զրամասյի և այլն) միայն դիտելի ու խոսելի տխուր դերը՝ ի տես քրական բռնություններում, սեղաններում ու փայրագուրչանց, որ ի վերջո հասա՞հար ըստ իսյ ազգային կուսակցություններում լաճատեսական ակնկալությունները՝ արևմտանվորական տերություններն օգնությունը սպասելու իրենց քուր հիվանքում մեք: Իսկ Նիկիոյ Բ-ն, Հայկական հարցին լուծման անընդհատալով, ըստ է. «Ի՞նչ հոգնել է այդ Հայկական հարցից», փաստորեն և հասակորեն դիրքավորվելով՝ ու ցույց տալով զարման կատարություն հետադիմական և ինքնանպատակ քաղաքականությունը:

Այսպիսի դժիներն մրմուրոտի մը մեք, կոր օտանյան մեղքին թե արտաքին քաղաքականությունը կը նուսեխեր, քաղաքական առաքելի իշակ երկաթալարական շարժումը, որ իր նախադրմանը պիտի վերադասեր իր երկնությունը ու բարբալությունը:

Երբորդ զնտան մեք՝ «Երկաթալարական շարժման խանձարորդ» (էջ 116-74), կնկարագրվի այն անբարեմուտ փնտակը, որուն մատնված էր արևմտահայությունը մեկ կողմն սուրբանի անշնչելի ճնշումն տակ, իսկ մյուս կողմն երկաթալարերու մղեռանը իսլամիզմն պատճառով:

Արշակված արևմտահայությունը ամեն ճիշ կրափեր իր անձտանությունը արահովելու համար:

Չդանսխան քաղաքականությամբ, կրոնական մղեռանությամբ ու բյիջալին գարգալուններով հասակ ամող երկաթալարերը, որոշապես փտանկ կապտանալին սուրբանին, որուն համոզակ բողոքի ու ցատմի ալիքն հասած էր զագարնակնի:

Այդ իրությունը բաժարար էր, որ սուլթանը հարածեր գաննը, մանափանկ որ հանդակցակ թե նոր շարժումն ու հայկերան միջև որևէ գործակցության հնարավորություն չկար:

Իսկ երկաթալարերը, որոնք սփռված էին մեր Եղևակայի ու մերք նույնինքն Քուրքիտ մեք, բաժարար հող շահած ըլլալով, կփորնին երկուրական հասարակական ու քաղաքական ուժերուն հետ կապեր հաստատել՝ իրենց դիրքերը ալելի գորգաննելու համար: Նույն մտահոլությամբ՝ անոնք հանդակցուններու նախափորներ կատարեցին հայ քաղաքական կազմակերպություններուն հետ, սակայն միշտ գրեշտկոր ու վերապահ մտեկումով մը ամուց իրախնդրներուն, քաղաքական, տնտեսական թե ընկերային ընթուումներուն ու հայացքներուն նկատմամբ:

Չորրորդ գլուխով՝ «Երկաթալարերը պետական իշխանության գլուխ» (էջ 177-245), պատմարան կիտակության մանրամասնորեն արձանագրելով այն երկնությունները, որոնցմով իշխանության գլուխ անցան երկաթալարերը, կկննորոնանա այն հասախարության ու իրասարվության, որուն մատնվեցավ Քուրքիտ ժողովուրդը, կր քարեկարգչական լուղուններով հանդես եկավ այս նոր շարժումը:

Նոր իշխանությունը՝ ալելի ճիշտ՝ Ընկեր-Քաղաք-Ձեռակ եղալը, հանդես գալով օտանիզմի, պանթոլոլիզմի և պանիսլամիզմի ամուռով, փաստորեն ստեղծեցին նոր քոնսակություն մը, առաջնով կրախալորած ըլլալով նախադրման շարունակականությունը, երկնությով՝ Անն Քուրքիտ ծրագիրը, կորորով՝ խորանարան աշխարհի համակցանցը:

Այնուհետև, հեղինակը վերածած է կապ մը գտնել երիտրոլլեբերու շարժման և սինիստեմներուն միջև, պատմական կարևոր եղելություններու լույսին տակ, մասնավորապես 1908-ի հակաաուլոցանական հեղաշրջման մախաբարտրատման մեջ:

Հինգերորդ գլուխը՝ «Արեւմտահայոթյունը երիտրոլլեբերի կրկնէ տակ» (էջ 250-97) կվերաբերի երիտրոլլեբերու պետական ու քաղաքական գործունեոթյան, որ փուշկալին հավակնոթյուններով անցավ իշխանոթյան գլուխ, տակաւն քարկարգչական ողնէ գործնական քաջ տեղի յոնեցավ, հակառակ համաժայնոթյան մը ստորազոթոթյան՝ 8 փետրվար 1914-ին:

Ընդհակառակը՝ հետզհետեւ զինակրակերծ ու քոչաւեան դարձած երիտրոլլեբերը, 1909-ին, Արշանային մեջ, կազմակերպեցին Արանային կոտորածը՝ գույց տալով իրենց ոճրագործ եոթյունը:

Որքան իրավացի է պատմազան Կիրակոսյան, երբ արեւմտահայոթյան գոյավիճակը կնկատե երիտրոլլեբերու «կրկնին» ներակա իրողոթյուն մը, խորկարարանին, քաղաքին թե գազաւոնեոթուն մեջ, ըստ եոթյան, արեւմտահայոթյունը կտախտեոթ քոթը հայաջինջ հյուժող քաղաքականեոթյան մը հորձանուտին մեջ:

Հեղինակը կրցած է իրապաշտ գոյնեոթով, խոսում վկայոթյուններով ու շղչափելի տվյալներով տալ այդ շրջանի քաղաքական կողմիտը, որ վարդապոյն հեռանկարներով ճանքա ելած ըլլալով հանդերձ, մնացած է հոն ուր որ է:

Այս տեսակետին, Կիրակոսյան կնկեղալըն հայ քաղաքական այն դեմերը, «զոտը կոչված էին խորոթյանը ըմբռնելու թորքական իրականեոթյան խնորմաների եոթյունը, մրանց ներքին զսարանակները, այրվախ հատմեոթյուն և իժաստոթյուն յոնեցան»:

Վերջին գլուխը՝ վեցերորդ, «Երիտրոլլեբերական ոեծիմը և հայ ազգային կրասակցոթյունների գործեղակերպը» (էջ 301-49), թերևս սոյն հատորին անենն հետաքրքրական գլուխներն ենկը կրնար ըլլալ, եթե պատմաբանը ափելի հանգաժանակոր, ափելի լուսարանարան ու քացատրական տեղեկոթյուններով համալերի գայն, մանափանդ ինչ կվերաբերի հայ կրասակցոթյուններու դերին, հարաբերոթյուններուն և ընդհանրազեւ գործունեոթյանը:

Այս բաժինով հեղինակը իրափազխորեն իր դատմեոթյունը կհայտեն ճախ միջկրասակցարան նեղիտ ներքին կեծվմներուն դեմ՝ մոռնալով բուն բանակալին դեմ ոեծբուն մեկտեղոեց, համալմբունը: Ապա՝ խիտ քննարատեոթյան կը ներարկե Հ.Յ. Կալանակցոթյան մերձեցումը երիտրոլլեբերու հետ, հատկապես Արանայի նշանավոր ցարդեն հայ:

Երիտրոլլեբերը քաջ գիտակցելով հայ կրասակցոթյուններու ներքին ծագելում, կփորձեին պատակոտմ ու խլոտում ստացալնը: Մյուս կողմն, հայ ժողովրդին կրտային խոստումնեց ու մանափանդ՝ կրեղալրեքին գորակիլ կանգնել իրենց քաղաքական ուղեգծին, իրաժարիկով օտարերկրյա միջամտեոթյուններն:

Այս ձգտված, խճճված ու հակառնյա սրայմաններուն մեջ ծագեցավ համալարահային պատերազմը, որ ափեր թերակ ոչ միայն աշխարհին, ալև և գլխավորաբար հայ ժողովրդի արեւմտյան հատվածին:

Այստեղ կենդանա գրքին առաջին մասը, եղևորդ հատորը վերագրված լլլալով երկտորորբերու հալաազան բաղարականորթյան համգամամըմնրոմ, ինչպես կգրն ենղմնակը:

Անչուչա, իր տեսակին մեղ չարմատակ և աղևի շամ շահեկան այս աշխատորթոնը, անմարանորեն, մարարարական է, տասնելի ու մարմիակ մատչելի: Արդար պնոթի շղար սակրայն, որ պատմարանը հայ կրասակցորթոմնրոմ դերին անցարդատմալով, շմոմար դերը Ռամկալար Ագատական կրասակցորթյան համաղրոլ ու կենրոնաղմոլ թնկրոմ, մանականը որ այլ չարմոմնրոմ մեկոմ դնկալար Մկրտիչ Փարթաղաղանն մեղրերոմնր կատարամ է աճ:

Դարմչալ՝ գիրքը իրն գնտական հրատարակորթյան, անմրամչալ էր որ ոմնմար անմնանոմնրոմ, տնրամոմնրոմ հատակ ցամկեր:

Այս նչումներն դրա, այս հատորը կմնա իստոմ հիչատակաղան մը՝ հրչտակի աղտաղմնոլ երկտորաղբերո գաղթի մերթնը բաղամաղող, գրգամ՝ եմոտ պատմաղանի առաղնչաղմրան և իրաղաղաղ գղչոլ:

ԼԵԿՈՆ ՅՈՒՇՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի Ձեռն Սահակովիչ,

Վարդա նպատակ էի դրել Ձեզ գրել նամակ, յույց ցավոր պոտի շնախատեալամ պայմանները թույլ չտվեցին իրականացնելու այդ: Վերադառնալով արձակուրդից Ուրուգվայ, երկամերթացա իմիւարկտով և երկար ժամանակ ստիպվամ եղա պատկել երկամերթանդում և մի յանի ամիս շաշիտանելի: Տերական բժշկչկների կարծիքով, բուժման պրոցեսը բավականին լավ է անցնում և արդեն մարտ ամսից սկսեցի աշխատել դեռաբանատանը: Ըստ երկույրին, արտասահմանում աշխատամ երկար տարիները թագառական ազդեցություն ունեցան իմ ատուղություն վրա:

Վերջին ժամանակներս աշտտեղի էինգ հայրական թաղնոկայաններով բավական լայն ձևով կամենալոյա տվեցին ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի վերջին ժամանակներս հայտարարությանը 1915 թ. հայ ժողովրդի գննեղիցի վերաբերյալ և նույնպես ժամանակակից թուրքական կառավարության կողմից միջազգային ասպարեզում ձեռնարկվամ ջաշերի մասին, որոնք փորձում են կեղծել երկաթուղրերի և նրանց հաջորդների իսկական նպատակները:

Վերջերս գնեցի աշտտեղ Ձեզ համար արգենտինանայ պատմաբան Պասկուալ Օմանյանի երկու գրքերը՝ «Հայրական հարցը և միջազգային հարաբերությունները» (խազանքն) (I հատ. 1839-1896, II հատ. 1897-1914) և մտաակա դիվանագիտական փաստով ուղարկում եմ II հատորը, իսկ I հատորը կուշարկելն մյուս փաստով:

Այս նամակով ուղարկում եմ նաև «Հոյրեզոմ» շարաբարեղրում տպագրվամ մի երդվամ, որը լայն ձևով տարածվել է Մեմսեմիլիայի իսկական զարդրում:

Նորին հարգանքով:

1 Յաշյան Լեւոն Գեղեցիկ (1937-95) դիվանագետ, աշխատել է Չիլիում, Կոլումբիայում և Ուրուգվայում ԽՍՀՄ դեսպանություններում, ՀԽՍՀ փնիստղների իտրեղրի և ՀԵԿ ԿԿ գործերի կառավարություններում:

2 Ձեռն Կրթականայնի անձնական արխիվով. - Նախակ Ձեռն Կրթականայնի, Մեմսեմիլիայ, Ուրուգվայ, 1903, 5 տպեղիչ:

КАРЕН ДЕМИРЧЯН

ИЗ ДНЕВНИКА¹

Принял Дж.Киракосяна. Он говорил о ряде кадров и обвинял их во всех грехах. Я отгел эти необоснованные обвинения. Он говорил что честен, принципиален и т.д., поэтому говорит то, что думает и это его принцип.

Я сказал, что член ЦК и вообще коммунист должен говорить только обоснованные вещи, а не огульно.

Из серьезных вопросов — подготовка серьезных документов по армяно-турецким отношениям, разоблачающим турецкие поползновения на историческую правду — это дело надо делать с тем, чтобы иметь документы. Они должны быть анализированы на наших принципах и исходя из интересов (глобальных) нашей страны. По этим вопросам надо связаться с соответствующими организациями Москвы.

Он сказал, что сам является человеком, не способным на подлость. Просто он не доволен, что с ним не советуются, не используют как надо. "Ведь у меня возможности есть".

¹ Карен Демирчянի օրագրերը. - Կարեն Դեմիրճյանի օրագրեր, 1993, 4 հունիսի:

ԴԵՎՈՆԴ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Միջնի գաճախ, Ջոն Կիրակոսյան,

Գուցե տարօրինակ թվա այդքան մտեղիմ դիմելու ճեղքն՝ մի երիտասարդ գիտնականի, որի հետ անձամբ ծանոթ չեմ, սակայն նրա ազգասիրական, հայրենասիրական ուսումնասիրությունները հայրական բուն գգացմունքով են լցրել իմ ծերունական հոգին, քեզ՝ հեղինակնու դարձրել ինձ հարազատ:

Երբ նորից ու նույնի շնորհրդեցի թո գիրքը, որդիս, տարիների ճնշող, կոտորված ծանրությունը կարծես միանգամից չրացավ հոգույս, և ես թեթևացած շունչ քաշեցի...

Կեցցես որդիս, ես այդպես եմ պատկերացնում իսկական հայրենասիրությունը:

Հայ ըսզմաչարչար ժողովրդի պատմությունը միշտ շուտարանն էր, թո սղոյաքաջի, համարձակ դատալուրյուններն ու մտքերը կդառնան աղամանի մասունքներ (ուս) ժողովրդի պատմության համար), իսկ հետագայում գուցե և որտեղի դեր խաղան... ով իմանա:

Դեռ այնքան համոզել, ատնական սաղտակ ես տալիս պատմության կնիճաքարներին, որ քեզ չտեսած, արդեն պատկերացնում եմ, թե ինչ այդ ես դու, գիտնականների ինչ պաշարով, ինչ հոգևեկանով ու տղամաղջկային ամուր խստեկամքով: Ես համբուրում եմ քեզ, որդիս, և անհամբեր սպասում թո երկրորդ գրքի յույս աշխարհ գալուն:

Դևոնդ Մարգարի Մանուկյան: Մի քանի տեղեկություն իմ մասին, գուցե հետաքրքրի քեզ, Կարոն Դերձան գաճախի հրաչ գլուխից, 1904 թ. ծնված, բուլղարական շարադանի դասնությունները ճաշակած, մասնագիտությամբ էլեկտրիկ, հետո ֆինանսիստ, երկար տարիների իտերբուրյային սպարաարտի աշխատող, մի փոքր էլ արվեստի ու գրականության սիրահար: Այժմ հանրապետական կարգի անհատական կենսաբույժական:

1 Ջոն Կիրակոսյանի անձնական արխիվ - Նամակ Ջոն Կիրակոսյանին, Երևան, 1983, 11 հոգևի:

ՎԱՐԱՆ ԲԱՅՐՈՒՐԴՅԱՆ

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ Ջ.

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋ (19-ՐԳ ԳԱՐԻ 90-ԱՎԱՆ ԹԹ. – 1914 Թ.)¹

Եղիաբուրբերի կառավարման տասնամյակը (1908-18) դարձավ հայ ժողովրդի պատմության ամենաշեմնային ու ողբերգական շրջանը: Պատահական չէ, որ այս շրջանի պատմությունը գտնվել է ուսումնասիրողների աշտըրության կենտրոնում: Սակայն մինչև այժմ երազագրասկի վրա չկար մի աշխատություն, որն ամբողջական ու համակողմանի ներկայացնել էր յուրաքանչյուր շարժման սկզբնավորման հանգամանքները, նրա զարգացման ակունքները, եղիաբուրբ-այս քաղաքական ամբողջությունները, Իրրիխայի հաշտապահ քաղաքականության դրսևարտումները և այլն: Ճան Կիրակոսյանի բազմամյա աշխատանքի արդյունքը հանդիսացավ երկհատորյա ուսումնասիրությունը, որի առաջին գիրքը այժմ դրված է ընթերցողի սեղանին, գալիս է լրացնելու այդ բացը:

Պատշաճը մատուցելով նախորդ հեղինակների ուսումնասիրություններին և գիտական բարեխղճությամբ ու օբյեկտիվությամբ վերլուծելով նրանց գործերը, ենթանակը կատարեցել է բազմազեղ գրականության ու արդյունքների, մասնուրի և աքիսիվային նյութերի հիման վրա ստեղծել հայ ժողովրդի արևմտյան հասակածի օրծասական տարիների պատմության ամբողջական պատկերը:

Միանգամայն համոզելի ու հիմնավորված է պոլոլենի պատմական ֆունը: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ 19-րդ դարի 80-90-ական թթ. օտմանյան պետականության ներքին քաղաքականության անկունագուրը դարձած հակաբայկականությունը ոչ մի տարերային բան չէր պարտնակում: Այն ձմունը էր առել՝ խեղդելու համար արևմտահայության վերելը ապուր ազգային-ազատագրական պայքարը: Ընդ դրում, միանգամայն իրավացիորեն նշվում է, որ քաղաքական իշխանությունների հակաբայկական ընթացը իտարիսիում էր ինչպես քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային

¹ Բարբուրյան Վ. Կիրակոսյան Ջ. Եղիաբուրբերը պատմության դաստատանի ստաը /19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ./ - Ե.: Հարատուն, – 1982. - 357 էջ // ՀԻՐԱԿ ԳԱԿ Երաբուրբ հասարակական գիտություններ, – 1983. - Հ. 7. - էջ 91-3:

գաղափարն ընկալաբար թեև բուրբերը ետ էին մնում համարյա բոլոր հարստակ մտավորացիներից, սակայն նրանք օգտվում էին տիրապետող տարրի բոլոր արտոնություններից: Այս հորի վրա ծնունդ էր ստել բուրբերի գերադասելիության մտայնությունը, որը դարձել էր երկրի քաղաքակառուցության վեճական գործոններից մեկը: Իր նշանակչությունը ետ էր մնում նաև բուրբական նորեղուկ բուրժուական: Տաճուկ տարվ տնտեսական գաղափարն քննազատում ծայր արած միջակցությունը, նրա ներդրացուցիչները - հենվում էին սուլթանի իշխանության, պետական ժառանգների օժանդակության վրա բռնի ուժով կանխելու, ի չիր դարձնելու հույսերի, սլավոնների, հայերի, հրեաների քայքայախտ ատավերությունները» (էջ 13-4): Հետագայը, միանգամայն ակնհայտ էր, որ Օսմանյան կայսրությունում «հասարակության աստիճանագիտական ընդհանրացումն էր ընդհանուր ընդհանուր, չարաղանը, գնդանը» (էջ 21):

...Արիք դարձնելով Քաջիկի կոնգրեսում Հայկական հարցի քննադատը և կայսրության նկատմամբ օրավոր խղճալի ազգային գաղափարը, բազմազան կատարվող վերահասանք վերջի կտորամանկով լուծել Հայկական հարցը: Անցադադարով 1890-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման աստիճանադարձություններին, Չ. Կիլիսկոյանին իրավապիտոնն ընդունելով, որ «անհնամեծ շարժիչը համազգային ճակատի, ուժերի համախմբման քայքայությունն էր: Ազգային պետականության ու անկախության իրավունքը միանգամ մեխաբոլ բոլոր երկրների (Հունաստան, Սլովակո, Չեռնոգորյա, Ռուսարիա և այլն) պաշտպանելու հայկական շարժումը նախ և աստիճանագրվում էր հենց դրանով» (էջ 31): Իսկ անցյալ դարի վերջին ձևավորված հայ ազգային կոտակցությունների - տակտիկան, գործելակերպը, մեթոդները, լափաբանց հարավորված էին, քաղաքային արևմտաօրիենտալան» (էջ 45): Միջկուտակական տեսական պայքարը խանգարում էր համաբարձր գործելուն միասնական ճակատով համրելու գաղափարը:

Աշխատությունում հանգամանալից վերլուծվել է եկեղեցական դիվանագիտության դիրքը Հայկական հարցում և ցույց է տրվել, որ բուրբական կատարվող շրջաններն արևմտադարյան քննադատն ձգտումները՝ ազատագրվելու օսմանյան խեղդող լծից, համարում էին դրսից «հրահրված» խտություններ: Առանց քաղաքային եկրոսական բոլոր մեծ պետությունները ցանկանում էին Հայկական հարցն օգտագործել միայն Քուրդիստանի մեջքին գործելին միջամտելու, նրա վրա ճնշում գործադրելու, այդ պետության վրա իրենց սարկությունը տարածելու, նրանից սկզբունքներ կորզելու և տնտեսական ու քաղաքական օգուտներ ձեռք բերելու համար: Եզրակացությունն այն է, որ հիշյալ պետությունների տիրապետող դասակարգերը վարում էին «գաղութների թալանման, օտար ազգերի ճշման» - քաղաքակառուցում, քննադատականաբար օգուտյան ձեռք բերելու քաղաքական դիրքում գաղափար արևմտադարյանը» (էջ 112): Չ. Կիլիսկոյանը հասկանալի մանրագիտչի քննել է Ռուսաստանի քաղաքակառուցությունը Հայկական հարցի նկատմամբ, քաղաքայինով տարրեր ծամամակնելուց նրա նրանցները: Սակայն անկախ ցարիզմի հետադիմաց մարտակներից, «խաղաղ ու ազատով կյանքի կարող արևմտադարյան աշխատավոր գյուղացիությունը, մանրբուրժուական խաղաղ Ռուսաստանի հովանավորության ու պաշտպանության մեջ էին տեսնում գոյատևելու իրենց հետանկարը» (էջ 25):

Չբրոմ հանգամանալից վերլուծվում է եզրաբարդական շարժումը սկսած իր խանձարարից մինչև սրամուրյան բառերաշինից Իրքիմալի անձնատեսակ գտարումը: Մասնավերապես ցույց է տրվում, որ նրանց հոգևոր աստվածներն են հանդիսանել բոլոր աստիճան լուսավորչները և սահմանադրականները, դրոնք, ազգայնականությունը գրան դարձնելով Արևմտադարձի անող ազդեցության և ներքին աշխարհը ու այլադավան տարրերի դեմ, փորձում էին թարթրալինել բուրբերի դեղը կայսրության բազում ազգերի ու ժողովուրդների կոնկրետության մեջ, նրան դարձնել կարծեք տիրապետող ազգ (-միջեր-ի հարթի-): Իրքիմալը սոցիալ-դասակարգալին ատումով Ֆեոդալական, փաշալական ու գերմոնական շրջաններից սերած, միասնական ու իշխման բազմապարսկալիցով անձամբ, կիսասեփականացած ու կիսաբարձրական կազմակերպության էր, որի գլխավոր նպատակը 1876 թ. միջխառնյան հնազանդությունը վերականգնումն էր և սահմանադրական միասնատրյան ստեղծումը: Ընդ որում, «հեղափոխականներ» հորջարգված եզրաբարդերը հենց սկզբից համոզեցնելան որպես կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների կատալի հակասակորդներ: Նրանք իրենց շարաքաղականության հիմքում դրեցին Արցուլ Համիջի ժառանգած պանդալանից, այնուհետև Ֆեոդալական վերանախալում մշակված օսմանիցի գաղափարախառնությունը, ապա պանբուրբիզմն ու բուրբիզմը: Այս բոլոր գաղափարախառնությունները պետք է ծառայելին գլխավոր նպատակին՝ Օսմանյան կայսրության ակերտրականությունը պահպանելուն:

Ջ.Կրկակալյանն ուշադրալ ու հարստ փաստական նյութեր է բերում այն մասին, որ երիտրաքրական շարժման սկզբնավորման աստիճան օրերից նրա հիմնադրները բացատրական դիրք լռնեցին հայ ազգալին-ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Ավելին, նրանք -քննադատում էին սուրբանին, որ բոլոր ժողովուրդին չէր երաշխյան սրատեղ հայերին» (էջ 120): Բազմախոսելով այդ անհալա քննամանի պատճառները, հեղինակը մասնավերապես շեշտում է, որ, համոխասանալով նոր ծնունդ առող բուրբական բարձրագիայի ներկայացուցիչներ, եզրաբարդերը չէին կարող անասալքեր մնալ հայերին անտեսական սկզբիքության նկատմամբ: Քուրդական բարձրագիայան ճգնում էր երկրի ներքին շուկայից դուրս մղել աշխարհի բարձրագիային և գլխավել նրա տեղը:

Ներքին շարաքաղականության բնագավառում ի սկզբանե շովինիզմի բույնով վարակված երիտրաքրերի գաղափարախառնությունը դարձալ բուրբիզմը, ոչ բոլոր ժողովուրդների միասուրբանը «մեկ ազգ, մեկ լեզու» մշանաբանի ներքո, իսկ արտաքին շարաքաղականության մեջ, պանբուրբիզմը, որը շարաքում էր անգուալ կերպով շարժվել դեպի «Մեծ Քուրան»՝ բուրբական պետականության դուշի սակ համախոսելու համար բոլոր բուրբալեզու ժողովուրդներին: Իրենց այդ գերագույն նպատակին հասնելու ճանապարհին նրանք սրատրատ էին ունչալցնելու բոլոր աղանքները ու, աստիճան ներքին, Հայաստանը, որը սեպի պես խրված էր Քուրդիայի ու Քուրանի միջև: Պատահական չէ, որ Իրքիմալն իր շարաքական ծրարի իրականացման նախապայման հռչակելից «Հայկական հարցի արմատական լուծումը» (էջ 223), որի սակ, անչալա, համաքգվում էր հայ ժողովրդի նախապատրաստվող երժշակալոր ցնդալալա-

նությունը: Այդ ծրագիրը, սակայն, չէր ավարտվելու մեկ եզակի փուլով: Որոշված էր սկզբում ոչնչացնել հայերին, հետո իռաներին, ապա քրդերին (էջ 227):

Գրքում Ջ.Կիբակոսյանը կատարում է կարևոր ու գնահատելի քննահանրացումներ ու անփոփոմաներ: Նա չափազանց մեծ տեղ է հատկացնում բուլքը և բրդամետ հնդկականների զրգածքների քննադատությանը, որոնք խնդաբարյուն են պատմական փաստերը, դեպքը ներկայացնում ծուռ հայելու մեջ: «Պատմության կեղծարարությունը, - գրում է նա, - թուրքիայում կատարվում է պետական մակարդակով» (էջ 9):

Աշխատության կարևորագույն արժանիքներից է այն, որ նշանում ակնառու ցուցադրվում է բուրջական քաղաքականության ժառանգականությունը և օրգանական հաջորդականությունը ոչ բուրջ ժողովուրդների ու նրանց ազգային խոհերի ու շարժումների նկատմամբ:

Մեր կարծիքով, աշխատությունն ավելի կոտ դարձնելու համար հարկավոր էր համախմբել հայ քաղաքական կուսակցությունների ու գործիչների տեսակետները և ղեկըսովորումները երիտթուրքական շարժման ու երիտթուրքների քաղաքականության հանգուցային խնդիրների նկատմամբ: Իրրիժադի սոցիալ-դասակարգային դեմքն ավելի բացահայտորեն ցուցադրելու համար պետք էր նաև առավել հանգամանորեն անդրադառնալ երիտթուրքական համագումարներում քննարկված, առաջին հայացքից երկրորդական թվացող, հարցերին: Նպատակահարմար էր հատուկ բաժին հատկացնել այն հարցի բացահայտմանը, որ հայ իրականության մեջ եղել են բազմաթիվ գործիչներ, որոնք, դատասպարտելով Իրրիժադի հետ Ղաչնակցության համագործակցության գիծը, նշում էին, որ անհրաժեշտ է ստարանջատվել երիտթուրքներից և սերտ համագործակցության մեջ մտնել Օսմանյան կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների ազգային-շուրժուական կուսակցությունների հետ:

Անտարակույս Ջ.Կիբակոսյանի սույն ուսումնասիրությունը կարևոր ավանդ է խորհրդանայ պատմագիտության բնագավառում: Այն մեր ընթերցող լայն հասարակայնությանը կօգնի ավելի իրազեկ դառնալու սեփական ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերին:

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՉԱՅՐԱՅՆԵ ԻԼԹԵՐ ԹՈՒՐՔՄՆԸ¹

Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Ջոն Կիրակոսյանի վերջերս կատարած հայտարարությունը, քի հայերը կաճանհանն ավելի ընդարձակ հոգանանք Հայաստանի համար, զայրացուցած է Իլեր Թուրքմենը:

Ջոն Կիրակոսյան իրանական «*Լա Ռևոլյուսիոն*» թերթին շնորհած հարցազրույթի մը ընթացքին հայտնած է, քի «-բազմաթիվ անձեր կ'հորինին, քի Խորհրդային Հայաստան պետք է ունենա ավելի ընդարձակ հորանա-»:

Թուրքիա արտաքին գործոց նախարար Իլեր Թուրքմեն իր կարգին լրած է, որ Հայաստանի դիվալարները բազուղ կ'հրալ լծված են հակարող պտագանդի, սակայն ան մերժեց պատասխանել այն հարցումին, քի «-ինք կ'հավատա», որ Խորհրդային Հայաստանը իվկոնք կ'կանգնի բուրբակյան հաստատարյուններու, պաշտոնատարներու դեմ կատարված ահարնկական աղաբքներուն-»:

Ջոն Կիրակոսյան, Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարի իր հանգամանքին անկախ, ճանկված է մահ որպես եռլինակալոր պատմարան մը, որուն մասնագիտությունը կ'ընդգրկն համաշխարհային Ա պատերազմին և զայն նախողող ժամանակամիջոցին հայ-բուրք փոխարարերայունը: Իր հողվածները, որոնք լույս կտանն Խորհրդային Հայաստանի բուրք թերերուն մեջ, այն տալվորությունը կ'զգեն, որ անոնք կ'ետապնդեն Հայկական հարցը, քին Խորհրդային Հայաստանի կարգ մը դեկալարներ հայոնած են, որ Ջոն Կիրակոսյան իր պատմական վերատեսություններու վերլուծմանը կ'ընմարկն ոչ որպես արտաքին գործոց նախարարի հանգաններով, այլ որպես պատմարան:

Հայաստանի մեջ, անցնող ըսնի մը տարիներուն, հայ-բուրք փոխարարերություններու անշտրյանք լույս տեսան բազմաթիվ հողվածներ, որոնք եռլինակները կ'պատասպարտին Օսմանյան Թուրքիան, հայ ժաղալեղն դեմ գործած բարբարություններուն համար, ինչպես նաև ներկա բուրք դեկալարները՝ որոնք կ'չարունակն ինդարյունը պատմությունը:

¹ Ջոն Կիրակոսյանի հայտարարությունը կ'զգրագն Իլեր Թուրքմենը // *Հրաբուրք* - 1983, - 27 օգտտոլ:

ԺՋՈՎԱՆՆԻ ՄԻԼՅՈՒԼԷ՝

ՔԻՏՅՄՕ՝

Խո՞ղ եմ արտահայտել Ձեզ նաև իմ կողմից Ձեր ամենաանձնական ընկերակցության և Ձեր կողմից ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն: Նաև խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն: Նաև խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն: Նաև խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն:

Մեզ համար խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն:

Մեզ համար խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն:

1 Միլյուոլե Ժովաննի, ԻՄՎԱԿ-ում Իտալական ընկերակցության:

2 Ձեզ համար խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն: Մեզ համար խնդրում եմ Ձեզ հրահրել ինձ համար անցկացված ժամանակի ընթացքի շնորհակալություն:

ԵՂԿ ԶԵՐՆՁՅԱՆ¹ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏԱՐԱՆԻՆ ԱՌԱՋ²

Հանրամասն է Հայկական ԽՍՀ պրոպագանդային գործող մախարաք, պատմաբան, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի անունը: Հայ ժողովրդի նորագույն պատմության տարբեր կրեաններու մեկնաբանությամբ, նորանոր փաստերու հայտնաբերմամբ, հարցերը վերլուծելու ինքնատիպ ու արդյունավետ մեթոդով Ջոն Կիրակոսյանը իրավազեղներն կրտսնի մեր ժամանակակից լավագույն պատմաբաններուն շարքին:

Հայրենի պատմաբանին արդեն իսկ պատկանելի փաստակը ոմնցավ քաղաքական և մամուլամեջ որակական հասկերում մի ի պատիվ նոր լույս տեսած «Երկարորենը պատմության դատաստանի ստաջ» (19-րդ դարի 20-ական թթ. - 1914 թ.) գրքին:

Ընթերցողը, որքան ալ ծանոթ լլլաւ այդ շրջանի պատմական իրադարձություններուն, անհմար է որ բանա զկզղ ու մախարանի ստաջին ստեղն մինչև 349-րդ էջը վարդա - մեկ շնչով:-

Կախարանին մեջ հստակորեն կերևաւ հեղինակին արդարազի գայտաբ-բողոք-պրոբկումը և միննույն առնեն կատարված աշխատանքին նպատակը: «1981-ի մաքտին Իսթանբուլում հանդիսավորությամբ, պետական ու զինվորական պատիվներով նշվեց ընթացործ Քախարի սպանության 60-ամեակը», կարճի հեղինակը ու կարտնակը. «տեղեղծվի դեմ պայքարելու անհրաժեշտության մասին մամուլատակող աչսորձա բորքական զինվորական իշխանությունները զլուծի խոնարհեղին, հարգանքի տուղք մատուցելին տեղիխառի ու մաքղատականի, հայոց գանգվածային բնաջնջման զլիտախոր կազմակերպելի հիշատակին»:

1 **Ջեղեղյան Եղիկ** (204, 1957), զրյանամուտայ հասարակական քաղաքական գրքծի, ԼՂՂ-Անուկյան կուսակցության Լիբանանի փաղի մարմնի առննապետ, կննտրմանական գաղտնաբան տնդան, աշխատակեղ է «Արաբաք» որակողին, իտրազեղը «Արաբաք Արդրատաղարական» պաղղեղաբնորը, լնտրվել է Լիբանանի իտրկերպարանի անդան, կրննական կրապաղտուրնեղը «Արաբաք գղեղրի վրանն», «Հայկական քաղղ մաղղեղարան իտրն ողղղան Ոչ է», «Կանքուղանկեղ», «Կանքուղան»:

2 **Ջեղեղյան Ե.** Երկարորենը պատմության դատաբանին ստաջ // Արաբաք. - 1983. - 1, 9, 11-12 հոկտեմբերի, 1984, 4 ապրիլի: Մախա (Թիլոլոլ). - 1984. - վնտրեղալ, Լոլո սեղանը (Թիլոլոլ). - 24 մաքտի:

Հայ ժողովրդին «ուշագնեւ, իր ախանդական երեւոյնց զրկելու քաղաքականութեանը դրձեց պետական հիմքերի վրա և սկսեց իրականացնել սուրբան Արդու Համարի Բ-ի օրոք», այն շարունակելեալ կրօնաբարբառ, քննարկանքներ օրհուսն և «այսօր նույն զիջորդութեան են որդեգրել զնվիրական եղալըքման միջոցով իշխանութեան զլոխ կանգնած թուր միջոտարխառ-չովիմիտաները, ՆԱՏՕ-ի պնակաղեմները»: Եվ այդ պատճառով «թուրքական պրոպագանդան ոչ միայն խնդարարում է պատմական իրողութեաննեղը, սեփական ժողովրդի նոր սերունդներնեղ թարքման ճշմարտութեանը, այլև զնման է կեղծիքների ու ժամուռի էրեղից, ոտալոյի ու եռտաստետարքան միջոցով օր ու զիշեր ստի եղել է թափում նրանց վրա: Թուրք տղան զանգվածին մեծ որպայով թշնամութեան են ներարկում ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ մյուս ոչ թուրք ժողովուրդներն նկատմամբ»:

...Գիտքը կտէի նախաեղիտորքական՝ Համիդեյան ժամանակաշրջանին համատու նկարագրութեանն: 19-րդ դարի վերջերուն արդեն սրած էր Օսման կայսրութեանը թաղեացմով սպէկտու միջն եղած հակասութեաննեղը, որոնք իրենց թնուքով ոչ միայն ազգային-կրօնական էին, այլև՝ ընկերա-դատակարգային, որովհետև «դրամատիքական Եղեղալի տնտեսական, տղիարական զարգացման աղղեցութեաննեղին արձագանքում էին եռմական, երմական, սլափոնական, հայրական բորքտաղեան և եռտու միայն թուրքական, մահմեդական մյուս ազգութեաննեղի տնտեսական-տնտարական վերմախաղը»: Իսկ «սուրանի միտեման իշխանութեանն ստարաղիմութեան եռտուդական թշնամին էր»: Հեղմակը կընդունի թն «19-րդ դարի 80-ական թթ. սոխարտին հակահայրական տեղեմիաները արդեն դրված էին յայն կիմքեղի վրա»: Երբ մեկ կրդն «սուրան Արդու Բ թարդ ու խճճված ներմակութեաննեղի կծիկից եղը էր որմում» և իր որմումնեղուն մեղ կեռանգը պակիւղանիղմի զաղափարախտութեանը՝ որպեսղի արղեղը հանղեռանա արարական ազգայն շարթման վերեղեղն և «ընղիամուր մահմեդական ճակատ կրղմն ընղղն արնմտակըտարական եղեղմեղի» և կաստըղեղներ հակահայ քաղաքականութեանը՝ որպեսղի հարվածն հայ ազգայն-ազատագրական շարթմաննեղը, մյուս կրդն՝ կրանղի ստարարղ կիղմեղն «սուրանի միտեման իշխանութեանը կրմի մեռնոց նետամ հայ ազգայն հակարարական թարթ ոմեղը»:

Հեղմակը կանց կառնն հայ եղալիտական եղոյթներն Կարղին և Կում Կապուի ցոյլերում վրա: Կնչն թն ազատագրական արաղարի հանղեղ թշնամական զիղը ունղին ոչ միայն սուրանի կամակրտարմեղը, աղը՝ կրիտական, էղմեղական խաղը, որոնը «քաղաքական արաղարի ստարարղ եղած հայոց կրտակըական կաղմակերպութեաննեղի զղթմանութեաննեղ խղրում էին այնպես, ինչպես ստատման յոյսից»: Թաղը «սա մի տղղութեան էր: Մրա կրղղին ստմանում էին կրմի, մարտման, կրղղով զուղարղելու ողղին: Անմնագղի մարղկանց խղրեղը ճղին երկնում ոչ կրխաղանից, ոչ թուրքական զնղանից: Կրանը մահմեդը նայում էին թաղ աղըերուղ, հանղղված էղնեղով, որ իրենց արղումով ճամաղարղի են հարթելու հայրենիղի անկղմութեան ու ազատութեան համար»:

Պատմաբանին վերմութեանը կենարղղին 90-ական թթ. համիդեյան շարղերը,

աչդ բարեկերտն պետականորեն կազմակերպված շրջալստ համգամանքը, կուսակցություններու գործունեությունն ու հեղափոխական տարբեր պոբրկումները: Լայնորեն մեղբերված է հայկական կոոոլումներուն հանդեպ օտար մատույի ոմեցած արծագանքը:

«Ելիտական դիվանագիտությունը և Հայկական հարցը 19-րդ դարու 90-ական յթ.» երկարոյ գլխոյ կտելի հետևյալ բնութագրով. «Ելիտական տելությունների և Օսմանյան կառաւարչյան ճնշված ժողովուրդների շահերի միջև, ինչ խոտք առկա էր բացահայտ հակադրություն»: Հաստատուի նոյր թն «տակավիմ շկաչ այն ուժը, որին կրմնելով հայոց բաղաբական կուսակցություննիր կարտրամայն հաղաւարչյան հասնել» պատմարանը առանձին վերլուծարչյան կնմարակի Ռուսաստանի, Անգլոտ, Գերմանիոտ, Ֆրանսայի, ԱՄՆ-ի ոմեցած կապերը Օսմանյան թրուղբոտ հետ, ցույց կուտա Հայկական հարցին մկատմար յուրարանյուրին ոմեցած շահաղխական կեցվածքը: Սակայն, անկախ պետություննիր բաղաբականություննն, կային և մարդասեր ու դնուկրատ գործիչներ, որոնք իրապետ բարի աղասնարված էին Հայ Դատի մկատմար: Վերջններն էր ժամ ժրդնալ, որը «հեշակյամների բացատրական աշխատանքի, միջամտարչյան շնորհիվ» հոպվածներով և ճատերով համրնա կուպար ի մպատտ Հայ Դատին: Հեղինակը ժրքնի և նմաններուն կատարած աշխատանքը կպոնն գնահատուի:

«Եղիտությունական շարժման իտանմարուղ» գլխով Ջոն Կլիտակոչյան կուտա եղիտությունը շարժման սկզբնաղուրուն սկսած «ատարին անկեպալ խմբակի ստեղծումից 1889-ին» մինչև «Իրթիչակի վն թերաբրը», «Իրթիչակ օսմանի» և վերջապետ «Իրթիչակ վն թերաբրը» կազմակերպություններու առաջացումը:

Եղիտությունը, որոնք հետագային շրքապատեցին «Իրթիչակ վն թերաբրը» կուսակցությունը, մղված էին հակասոցրամական պաղքարը ուղղել ուղղակի սուչրան Արցոլ Համիդի անձին դն: Անունը «փորձում էին ամեն ինչ հանգեցնել սուչրանի անձնակրություն աղասնելին, ձեր շտաբով երկրի կատակարչման սխատեին»: Որպետի այս իրապեցի կարծիքը դարձնն հարնոլը, հեղինակը կրեր «հեշակյան ճանաչված գործիչ, դեպքերին ակամատոտ» Ս.Սապահ-Գուլյանի մեկ դիտուկ բնութագրը. Փարիզը դարձել էր ուխտատուրի, մի տեսակ յուրք Արչակախան. ով պաշտոն էր ուղում կամ պաշտոնի բարձրացում և շէ կարտրանում իր առաջաղած մպատակին հասնելու, փազում, գալիս էր Փարիզ և իլնն «եղիտասարդ» հարաբարտուն: «Եղիտասարդ բրքությունը» մի տեսակ միլոց էր դարձնել սուչրան Համիդի կատակարությունից պաշտոններ, դրամներ, առակերպություններ կրղելու և անձնակրան փնձիակրություններ առաջ մղելու: Սրանց մեջ կային և կրտաննեց և գարափարագուրկ ուշկություններ: Պատմնապաշտ բախտախնդիրները սեփական շահից մղված մեկ «եղիտասարդ» բուրք էին, մեկ «գառանյալ բշխատականներ»:

1879-նն 1907-ր աղաստահմանի մեջ լույս կտաննն մոտ 120 լնրլիմաղիր թերեր, որոնցնն Փարիզի մեջ ապապլուր «Մշկվերթը» իր յուրք կհամախմբել աշլի ընկնուկ եղիտություն:

Եղիտություններու մեծ մարք աղաստահման երկիրներ և «ելիտական թրուղբա-

յի ատփնյա քարաքենքից էլ և գաղափար չունեղ ինկանան թորքիայի, նրա ծայրագավառների մասին: Բնականաբար պահանջ էր, որ ամենց հարսնի գործիչները (Աննա Ռիզա, Մուրադ Քեյ և ուրիշներ) - հայ ժողովրդի մասին դատում էին Կ.Պոլսի ու ատփնյա մյուս քարաքենքի հայ փորստեր-ունեղ դասակարգերի օգնականով:

Իր սկզբնական փնտախն մեջ գտնվող երիտարքական շարժումը ինչպիսի՞ տարաբերության մեջ էր հայկական տարրեր շրջանակներու հետ: Հեղինակը փաստապես օրինակներով կհամոզե թե անհետատես հայեր ինչպիսի նյութական ու բարոյական օժանդակություն ցույց տված են երիտարքերուն: Բայց - երիտարքերը միայն ձգտում էին հայերին, նրանց շարժումը ծառայեցնել իրենց նպատակներին, չեզոքացնելով նրանց ինքնուրույն նպատակադրումները, ձգտումները:—

Չորրորդ պիտան մեջ Ջեն Կիրակոսյան հանգամանակից կանց կանոն երիտարքերու գաղափարախոսության վրա: Օտմանիզմ-սրբաբուրգիզմ-սրբախոսիզմ: Ահա, այս եղանակով է երիտարքերու գաղափարախոսության ատանցը: Գրքին մեջ հանուկից կերպով շարադրված են երիտարքերու գաղափարախոսությանը կազմող յուրաքանչյուր բաղկացուցիչի իմաստն ու հակածությունը շարժումը: Բայց տակավին կային հայեր, որոնք արդարև իրականություններու հանդեպ կուրջ կծնանային: Միայն Հնչակյան կուսակցությունն էր, որ կուսակցային իր սկզբունքային հակաերիտարքական պայքարը: Շույց կուտար կատարվեիք ողբերգության անավորությունը: Փամամակը փաստեց, որ ինչպիսիան թեկերը մշչու էին... քայքայ, ավար, շատ ուշ էր... Փարամազը (Մարիոս Մազպարյան), այլե՛նչով Տիգրանակերու, Խարբերի, Մազարիտա, Կիլիկիա, նեոտ Կասպրական, Կաշին, ժամոթանալով քարաքենական կայությանը, իր մամակներից մեկում (զրկված Տիգրանակերուից) նկել էր այն եզրակազմության, որ - Իրրիկաղի գույունը չափ ու սահման չունի:— Խարբերից զրամ մի նամակում նա զշում էր, որ երիտարքերը որպե՛կ են անփական «փայլեց բարձրացնելու և դիքի մի տիքանալու համար» - ներսկա «ազգայնամտից որևէ մեկից արյան ստորը պստանջել, կոտորել: Վայրը այս անկամ էլ պիտի լինի Հայաստանը, ներսկա հայը»:

«Արևմտաեայրությունը երիտարքերի կրնիկ տակ» - ինչպե՛րպիզ գլխին մեջ կանդաղարմի երիտարքերու օտմանիզմի քաղաքականության, շունքայան և կամայականության՝ որպես «երկրի կատակարման իրմանական մեթոդ»-ի, այլ ժողովուրդներու ազգային-ազատագրական պայքարի մասին, պաշտամենտական շնորություններուն ոչ դեմոկրատական շնորքին և սցին: Պատմաբանը կանդարստոնա Իրրիկաղի ղեկավար կուսակցության մուսին, և կզոնե, թե - չպիտեղ է անտեսել նաև, որ իշխանության գլուխ անցած Հենկերն ու ծախարը, Ջենակն ու մյուսները ընդ գինվորական ու պաշտոնյաներ էին, նեոտ մտավոր ատարիկություններից: Սրանց փառասերիներ չէին եղել, հայ կամ արար եղապիտիական գործիչների հետ չէին շփվել, խոստումներ չէին տվել և ամենին միտք չունեին սերեքերու նրանց հետ:—

«Չափից տվի լավատեսների փոս ատաչին ստեղ չուրը լյրեց Արամայի 1909-ի սպանող» - Պատմաբանը ատանմանապես դժգոհություններու չի հանձնալիք, որպեսզի ապացուցի, թե «Արամայի հայոց կուսությանը կազմակերպել ու երանանգավորել էր

երիտարքերի կենտրոնը: Իսայ Արամայի ուղեգրությունն անգամ համալի չի դառնար, որպեսզի Իրֆիհասի հետ սկզբնապես մտածված մարդիկ վերադառնալու ենթարկվին իրենց ընթացքը, ընթացակետն Ա.Գ.Հ.Կ.-ի առաջադեմ դիրքորոշման: «Հայ կենտրոնական, բուրժուական պաշտոններունը կազմել խաղը շատ թիւ բացատրեալը» միասնաձայն կերպով գործադրելու էր, ուժ տված Իրֆիհասին»: Մինչև իսկ «1914-ի մայիսի 15-ին Հ.Թ. Հնկչեարքայան ընդհանուր ժողովի առջև բաժանուական մատով հանդես եկավ Պոլսոս Լուսարս փաշան: Նա ոգևորված պատմում էր հայ բարեկեցութեան մասին, նրա իրականացման գործնական ուղիների մասին, խոսում արդարության, ստիճականական անարարության մասին»: Դժբախտաբար, նմանօրինակ դեպքերը բախակամին շատ էին:

«Արքին գլխից հանկապեմ է «Երվարորդական ռեժիմը և հայ ազգային կուսակցությունների գործելակերպին»: «Հայ ազգային կուսակցություններից երիտարքերի հետ համագործակցելու օգտին ամենաակտիվ դիպրեքից հանդես եկավ Հ.Թ. Գալանկցորդունը: Նրա դիկտատը դեմքերը Իրֆիհասի հետ իշխանությունը բաժանելու, հաճախ իրավունքներ նվաճելու դիրքին էին հասկանում»: «Գալանկցորդունն իր ընտրություն էր կատարում հետադիմության և առաջադիմության միջև: Մակայն ապրակում էր, որովհետև հարգանք չունի տեսություն, դասավորված չածնի ու պաշարի նկատմամբ, որովհետև երիտարքերի սպանված մաղիմոսովդնի վտանգավորությունը խորությամբ չէր զգում»:

«Հրաժարելով անկախության կամ ինքնավարության հարցադրումից, Հ.Թ. Գալանկցորդունը հայտարարում էր, թե «հայ տարրը Օսմանյան կայսրության շրջաններում կարող է իրը բարգավաճել...»:

Ձոն Կեղեկության ուշադիր կենտրոնի մաս Հնչակյան կուսակցության որդեգրած դիրքին: «Իրֆիհասի նկատմամբ այլ դիրք չունեց Հնչակյան կուսակցությունը», որովհետև «հնչակ գրծիչները գիտեին երիտարքերական գաղափարախոսության ուղիքությունն ու բովանդակությունը, ընթրում էին բուրքական սոցիալ-բարարական կյանքի պրոցեսները, տեսնում էին իրֆիհասականների մաղիմոսովդնի հակամարտական որդարքները, գիտակցում էին, որ հայկական ինքնավարությանը մի խոչընդոտ էր երիտարքերից համարուղանական ծրագրի իրականացման ճանապարհին: Հնչակյանների պահանջում էին հույս չդնել Իրֆիհասի վրա, չհավատալ ու վարել շարժանդրել նրան: Հնչակյանների համոզված էին, որ երիտարքերը ոչ մի բարեկեցութեան չէին գործարքելու և ջանալու էին «հայությանը բնագրեթե, ոչնչացնել և գուտ բուրքական, իրականական միաստարր պետություն ստեղծել»:

Երբ տակավին խաբս էր առաջին հատորին բուրքում ընդ տարակցությունը և անոր առաջադրության լայն արձագանքը չէր հասած իր լրումին, համուրքը տնեցանք մեր մեղքելուն մեք ունեմալը՝ երկարորդ:

Գլխը կազմեմ է վեց գլուխներ:

«Երկուստադր յուրքերն արևմտաասիայական գննուրդի կազմակերպիչներ» Ա գլխուն մեք ենդինակը իր մտածողությունը չի բարքներ ու կերն. «Հայք գննուրդի մասին շատ է գրվել: Եվ մեք այստեղ մտարքը չենք սուլ դեպքերի և իրարարյանների

սխտանատիկ շարժումն էր (այդ նպատակին կծառայի ներքնակին մեկ աչք գրծոյ՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» - է. Ճ.)։ Մենք քննարկողի ուշադրությունն ենք կրաֆտիկա երիտրորդական շարժարարների այն որդյունների ու գործողությունների վրա, որոնք բնորոշում են հայոց ոչնչացման կանխամտածված բնույթը» (էջ 79)։

Արդարև, ազնի քան հարյուր սկզբնաղբյուրներու վրա ենմամ, ներքնակը առանձնապես դժգոհության չի հանձնադիր ասացուցելու իր մտադրության պատմական ճշմարտացիությանը։ Ձոն Կիրակոսյան շեշտը կրնի երիտրորդ դեկալարիկումն մածկազիր և բացահայտ հեռագիր-հրահանգներուն վրա ու կենտեղնն. «Նքի որևէ մեկի մոտ տարակուսամք կա Փոքր Ասիայում բրդական դաժանությունների վերաբերյալ, թող ծանոթաման հայերին տեղահանելու ու ոչնչացնելու մասին բրդական պաշտոնական հեռագրերին» (էջ 44)։ Հեղինակը կանոնադատմա մաս կադրատիթրական երկրներուն վարած երկիրեսանի բաղաբանականությանը, կնիչատակի կնդմադրաբար թե իրապես ու մարդասիրաբար ըսված անկանազոց մարդոց հայանպատտ արտամայությունները։

«1918 թ. պամբորդիզնը գործողության մեջ, հայոց գնոցիդը շարունակվում է» - Բ գլխուն մեջ ներքնակը կնդրապայցն 1918-21 ցնկած ժամանակամիջոցի պատմական անցքերը։ Ըստ պատմաբանին, «1918 թ. սեմնաբարդ տարին է իրապարծությունների բազմազանությանը, բաղաբանական իրադրության բարդացմանը, տարբեր ուժերի բախման ու կոնկլիկտների առատությանը։ Իրադրությանը հայ ժողովրդի համար այդ տարի փոխվում էր ոչ թե անխանկելով, աչիս օրերով, իսկ երբեմն մաս ժամերով» (էջ 97)։ Հեղինակը հաստիկ կանց կանն բեմադական շարժման վրա ու կրացանաչայտի անոր պանբորդիթրական էությունը։ Կանոնադատմա Կովկասյան երկիրներու նկրդին հակառություններուն, որտական ներափոխութենն հար ստեղծված զինվորական և բաղաբանական տեղաշարժերուն, Հայաստանի Հանրապետության դեկալարներուն աննեոատես բաղաբանականության վրա և այն։ «Միայն խրդեղային իշխանության հաստատումով հայ ժողովուրդը խաղաղ շինարարական կյանքի, աստղալիմության ու զարգացման հնարալորություններ ստեղծավ», կեղրակայցնի պատմաբանը։

Իր թոժանդաբարյանը ուշադրավ է Գ գլխից՝ «Երիտրորդական ոճրագործները զինվորական դատարանի աստղ»։ Հայտնի փաստ է, որ 1918-ին «Իրդիմաղ վե Թեբազդը» կրտակությունը Թուրքիո մեջ արգելվեցավ։ Թուրքիո նոր իշխամակրները դատեղին երիտրորդ զինվորականներուն։ Վերջիններուն դեմ հարուցված մեղադրանքներն էին. ա. Թուրքիո ներքաչումը պատերազմի մեջ, բ. Հայրական բարբեր կազմակերպելը։ Դատալորության շնբաղցին հայրական բարբերը մեղադրող նյութեր տարվեյան մաս բրդական մամուլին մեջ։ Դատական անթեման թե մամուլի էլերեն հայրական ցեղասարանությունը այս կամ այն ձևով դատաարարող էլուքնեռ ոննցան թուրք պետական այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք էին Մտտախա Քնմաղ, Թուրքիո ապաբա ներքին գործոց նախարար Ալի Քնմաղ, վարչապետ Տամատ Ֆեղիոց, Յոզգարի նախանգաղվտ Ջենաղ Թեյլ, Խալիթի Երնալ Հանունը, բաղաթմառանց իշխան Ար-

դու Մեծիդը, ներքին գործոց նախարար Մուստաֆա Ալիօղլու, եղբորդեր ստաջին դեկադարներն հանրածայր Մեծիկ Ռիթան, նախկին արքայադստարայան նախարար Մաֆիկ Մելլան, ոչ ամուսյո իրանամուտար Վեֆիկ փաշան և շատ ուրիշներ:

Հեղինակը իմտորն անժոխած ու համազրած է բջրական, հայկական, եվրոպական, ամերիկյան բեթբեկում մեջ զարդ զեր ու զրան մնայած նյութերը ու եզրակացուցած. «Թող կարդան, ուսումնասիրեն իրենց իսկ երկրի պատմությունը... ու շատն աշխ» (Էջ 171):

Մարկն ինքնադասազարման և ճշմարտախոսության այդ աղջիկ կոնե շատ կարծ: Հաջորդող տարիներուն արդեն «ազգայնական» բորբուքը ցույց կուտան իրենց խմբական դեմազեծը: Պանբարբիպից կմնա գլխավոր նարատայ: Նախկին իրքիծադական ոճրագործները կասաման նորանոր պաշտոններ: Տնի կոմնենա Խզմիչի շարքը: Թրքական նախահարձակ բանակները կշարժին դեպի Երևան, իրենց շուրջ տիտելով մահ ու ախիբ: Քննալականները դիվանագիտական ճանադարտիով կուզեն մեկուսացնել Հայաստանը սոցիալիստական Ռուսաստանին և դրացի երկրներին: Համազրպիտ կոմիտուն միջև տնի կոմնենան ձգձգված ու բարդ բանակցություններ: Անա այս բոլորը կկազմեն գրքին շրջորդը գրիխը, վերնագրված. «Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց, հայաստանությունը շարունակվեց»:

«Շնչդին պատմության քրքրական կեղծարարության» հիմնկերորդ գլխուն մեջ Չոն Կիրակոսյան մակնաման կուտա այն բոլոր մեկերն ու միջոցները, որոնցով ժամանակակից բուրբ պետականությանը կփորձեն կասկածի տակ ամուկ հայկական ցեղասարսնության իրությունը և խույս կու տա հատուցման պարտաճորտքմնին: Այս բովանդակությանը հայգեփի պատմորանին գրչին պատկանող ստանդակ նր կուրվածներ լույս տեսածն արդեն: Հեղինակը չի բարցներ իր առչև ցլիած խնդիրը ու կրքն. «Մեզ խնդիրն է նեանիկ բջրական բարբարական մտքի այս վնասակար դրսևդումներին, ենարավոր միջոցներով հակահարված տալ նրանց նորագույն շարագործություններին» (Էջ 362):

Հեղինակն հետապնդած նարատակը արդար է և իջակայի: Որովհետև «բջրական հակահայկական կեղծարարությունը շարունակվում է: Վերջերս այն ցնթանում է ամնկարպարելի ծավալներ, այլանդակ մեկը: ...Առանձնազեա ակտիվացել են բջրական դեմաբանատները, որոնք չեն խորշում մեծ գունարներ ծախսելուց, փայն թե բուրժուական մամուլի ազդեցիկ օրգանները հրապարակեն ջանկեջ մեղտեղ թեղված ու միծաղ շարժած ստախտության տարբերակները: Հաս այդ «տեսակետի» հայտը ոչ թե գեծեր էին, այլ «ազբերներ»: Թողը հեղինակներն ավելի շատ խարում են իրենց իրենց: Ստախտանը շափազանց դրքանափառ են: Նրանք հակասում են, թե իրենց հակասում են: Եվ այսպես շարունակ ավելի այլանդակ ստա» (Էջ 393):

Գրքի վերջին գրախը վերնագրված է. «Թորքիզն այսօր»: Ինչպես վերնագիրը կուշի, պատմորանին ասաննին ուշադրության արժանաց է ժամանակակից բուրբիպի աշխայ դրսևդումները: «Թորքիզ» ստաջին հերթին: Նախ և ստաջ այլամբժ բջրական նաջիտնախիզ: Քաղցած, կլասմերի, ստանց սպլուտտի միջոցի՝ լույց բրքական նաջիտնախիտ: Սա բրքական հասարակական կանքի բնորը

առանձնահատկությունն է» (Ըջ 404): Ձոն Կիրակոսյան այսպիսի դիպուկ քննարկեր կուտա բրջավան ազգայնամոլության ու կրճկեցնե. «Ինչպես երեկ, այսօր նույնպես բրջավան անբող գնտական բարդազակամոլությունը խաբսխված է ՆԱՏՕ-ի վրա: Երե շինեթ ՆԱՏՕ-ն, ԱՄՆ-ի հակախղթրդաշին գրաննիրոմ Յուրջիո հասկազվող առանձնահատուկ ղեթի օգտաղրծման գործերակերպը՝ Յուրջիան վայրայ խղրտակվել էր ներթին հակաաղրյունննիրթ. տնտեսական քստիթ ու անաղիվալթիթ: Տասնյակ աղթիննր Յուրջիան աղրոմ է կայաերաարաղտական սղթրթյանննրի դրամղ ու օգնուրթաթը» (Ըջ 405):

Նուսերղ Ք Աղիաղծանաղտնն ղինչև ներ օրնր ղնկամ ժամանակաղրանի թղրական ազգայնամոլութթյան հակամարղկային էութթյան ձաթն, նեղինուղ կեղրակայնե. «Մա նրնչաղր ու հակամարղկային ղիրդաղտոմ է, որ իրանսանայնոմ նն աղտօթղա Յուրջիո ղննվուրական վաղթչննրղ՝ ոտնանաղրելղ ղիրաղթաղն իրանուրնի տաղրական կանոմննրղ: Անրող աղիաղրի ղիսի թրջավան գնտականութթյան հեո հաղթ կանչղինրի էութթյան ձաթն, ղիսի, որ աղրաղրանաղրյունը սղաղարոմ է իր ոտնանաղրված իրաղեկնրնրղ նո նկաներո համաղ: Իսկ թրջավան կանտղիարութթյունը ղործոմ է անտեսղ աղրաղրութթյունը, նեոնրղ է նաղոմ հաղրթյանը, ղիրաղթաղնն հասարակական կարծիղն, ղործելղլ անտեսղ, տնտեսարղ հաղթննր ոտննաղր նրա աղր իրաղեկնրը» (Ըջ 434): Սակայն աղիաղրանաղրյունը կղարոմակն սղաղրաղը հանոմ իր սղրաղան իրաղեկնրնրան: «Աղաթ հաղկական Սղիաղրոմ աղ աղրեղրղ, աղ շաղանղչննրղլ նն ոտննոմ իղծղված ինղղղեղրնը: Աղանղ կղրակամ հողրղթ, հաղրննրղղ ղղրաղտանաղր ղարաղխաղը հանաղթն է գործնական ինղղիթ: Վերաղարծ դեղի Աղարաղտյան կրղիթը՝ աղաթ դարծնղ է շաղանրի կղրաղխուղ» (Ըջ 435):

Պատմական փաստաղի աղկաղնրղղ իղխոտ հարտաո աղյն ղրթի ղղխաղթ արծանիղրնրնն է Տան անր ժամանակակից ինատաղ: Երթ արղարաղի սղանանղղնրոտ տղրաղան համար հաղ ժողրղիթն տաղրամ սղաղրաղթ օր լրոտ օրն կաղանա աղր ղնուղթ, նոման սղաղոմաղղրթեղոտ իրաղարաղկունը կղաղանա աղծնեական ն իղխոտ անղրաղնչաղ:

Երթ նկաղոի ոտննանը, թն Հաղրննրի շաղրաղնն քաղարաղնն նիղա ղլ որ ննարաղրութթյան կուտննա հաղրթրակից դաղոմաղր: Թրջավան թն նղրաղրական ձաղուղին, կղաղարաղան նեղնանղնն հեոտաղնրած դրական նաղաղակնրննն նա ննղը:

Ձոն Կիրակոսյանննն գղղին սղաղկանող թղրթ սղաղոմաղղրթեղան, հողղանննրոտ, ոտաղննաղիթրթյունննրոմ նոման, աղյ ննղը նա իր նեո կրեղն հեոտարթիթր դաղաղրթրթյուննր, նոր փաղաղթ, ինրնուրաղյն նոտմերակերպ:

Պրղղեոտրղ հաղաղաղթնղ է իր քաղի աղանրթրթյան:

**ՊԱՏՄԱՐԱՆ, ԳՈԿՏՈՐ, ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՋՈՆ
ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ԻՐ «ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋ» ՀԱՏՈՐԻ ՄԵՋ ԿԳՆԱՀԱՏԵ
Ս.Գ.ՀՆԶՄԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՄ¹**

Ներքին հարկածին մեջ լայն մեջբերումներ կատարված են Խորհրդային Հայաստանի արտաքին մարտադր, տարամրափոք պատմության, դոկտոր, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի «Երկրորդերը պատմության դատաստանի ասուք» հատույն, որ լույս տեսավ վերջերս: Մեծանուն հեղինակը, իր այս գրքով, իր արդեն ունեցած շատ շնորհմերուն և բարեհաստատությանց վրա կազմեցնե իրատես, ամաչառ ու համոզուց ըլլալու վաճակ կրկունը, որ սրակամ է շատերու մոտ, դիտախառար:

Ողբունցի դիտողության և գործողներու վայել ինքնարժեքաբարձրումն մը կնն բարեխիղճ պատմաբանը գրելով, որ Խորհրդային Հայաստանի պատմագրությանը դեռ համազամանորեն և ամերածիշտ խորագնությունք լուսարձակի տակ չէ ասած մեր ժողովրդի վերջին մեկ դարու պատմությունը ընդհանրագրելու, 1908-են 1920 կըկարող հայ-թուրք հարաբերություններու հանգրվանը ընդհանրապես: Այս նկատությունք սը կրտստոտե՛ք, անտրդակի կերպով, պատմական ժող դեպքերու և իրարարձությունց ու դեմքերու շարք թողատրված երբե՛ն սխալ և հաճախ թեթի ու մակերեսային մեկնարարությունները: Այս կարգի վրեպներ լավատեսեցակ ըլլալու, բյուրիմացություն, աղբյուրի պակասի կրմանը վերազեղել: Գուցե, մասամբ սը՝ զետակեց ողորցումի կամ իրողություններու կամավոր խեղաբյուրծան:

Մեծարժեք այս հատորը մաս կտրուել ու տեղին պատասխան է հայկական նեադիմությունք ու հակամեղափոխական հոսանքին արգիծ: Արժեք, հայեպական ազգային ու ընկերային ազատագրական շարժումը նստնացնելու, անոր հանդեպ իրենց կրկունցի բռնած սխալ ընթացքը արդարացնելու անգոր ճիշտ չեն վազաների, մընչկ իսկ, բրբակական թեզ որդեկրկու: Հայ ժողովրդի կրտսրածին և հայրենազրկումին պատասխանատվությունը նստելով հայկական մեղափոխության վրա: Օրինակ, գրելով իրենց մատուցի մեջ, որ կթև Մասանի ապստամբությունը ըլլալ, ողորմած սուլթան Հա-

¹ Գրանաչալակ, քննադր, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյան իր «Երկրորդերը պատմության դատաստանի ասուք» հատույն մեջ կկանխուտ Ս.Գ. Հնչակյան կրտսեկության պարտադր կերտարքերու իշխանության դեմ // Կրտստագր. - 1983. - 9 հոկտեմբերից:

միջ չէր բարելոք հայոց: Կամ Պոլոս Բար Ալիի ցույցն է որ բարեգութ Համիդ Բ-ին մեծց հայերը կտորելու, ինքնաբարչապանության բնական և արդար իրավունքով: Մեկ խոսքով՝ հայ հետադեմ առաքն ու անուղևանար դասը, իր պահպանողականությունը արդարացնելու համար կծայրակցի թորք նենգամիտ պատմաբաններուն բնույտ համար, որ ազգային ազատագրական պայքարն է պատճառն ու դրոշըը հայրական ցեղասպանության, թորքին մղողը որ հայությանը բարին, և ոչ թե ասոր հակառակն է իրությունը:

Մամբանալով կրիսթոսոսընդու ծայրահեղ հետադեմական և հայացիկց բարչապանության վրա, Ջոն Կրիվակոյան բարձր գնահատության կուսա Ս.Կ. Հնչակյան կուսակցության որ աննկն ու անգիտում պայքար մից պանրորդիգնի (ժամադրություն) վարչախարի անննաուղևանը և իրենց նպատակին հասնելու համար որնէ միջոցի դիմելու պատրաստ այս կուսակցության և իր դիկադաիներուն դեմ: Կրիվակոյան Հնչակյան կուսակցության հետառես ու պատմականորեն ճիշտ կեցվածքը: Այս մեկը համեմատելով ընթացքին հետ ժամանակակից (այդ շրջանի) ուրիշ կազմակերպություններու, որոնք իրենց մակնականությանը ու դասակարգի հաստիկ կրկնությունը հայ պայքարը զրատելին, ապաճնեցյան թուրք -բարեգութ- կատախարության սորոմամության և, իրենց պարտկութական նկարագրով ալ, անգիտակցաբար, ցեղասպանին յարադանը սրելին:

Ներքոն պատմաբանը կկատարե մեքքերունենը այդ ժամանակամատակածի ենչակյան դեկադարներու՝ Ստեփան Մալախ-Գուլյանի, Փարսամազի, դեկտոր Պեննի և ուրիշներու կրիքներին, և կքմարիկ աննց բարչապան քիցորդունենը հետնցնելու համար, թե որքան ճիշտ, հասկապես ու փրկարար ըլլալու կոչված էր հնչակյան կայմնորդունը տվյալ իրադրության մեջ, առաջվ յերիլով հայ բարչապան աստպարու մասամորդայան: Եվ կափասու որ, դերսիստարար, այդ ուղղությունը չէ որբեկրած համայն հայության և հատկապես ուրիշ կազմակերպություններու կողմ: Ազգայն, մեր ժողովրդին ճակատագիրը կրնար ուրիշ ըլլալ:

Հնչակյանը կքմնարատե -հայ էկնեղական- դասին հետադեմ, միամիտ և ոչ մեկ լուրջ կնիքի կրկնող լավատես հայացքները ափաթելով, որ մինչև իսկ բարեգութ Պոլոս Լուրսար Փաչա մը հափասուցած էր, տակալին 1914-ին, որ կեցությունը կքման բարեմորդուններ կատարել Քրիստոսայաստանի մեջ, և -ծայրահեղ- մակրիք տված էին հնչակյաններուն: Իճու՞ր: Ոչովհետև երկուքմնը գիտակամորեն վերլուծելու կարող, խաբարածանց մտքի տեր այս դեկադարները գալչապեսցած էին գիքինց հորդորելով, որ շիսկատան էնվեր-Քրիվակոյանը մեղքածոր խոսքերուն:

Պատմաբան Ջոն Կրիվակոյան բարձր գնահատանք կքմնայի Հնչակյան կուսակցության, ազգային հայզի լրմուն աստպարցող ասոր սկզբունքներուն, որոնք կնիք ունենին Քրիստոսի մականին մեղքն ապրող բոլոր ժողովուրդներու ազգային ազատ ինքնորդման իրավունքը, բախտակից ազգայնակչության համատեղ պայքարն ու փրկությունը հասարակաց լրմն, խաղտը, բարեկամական համակցությամբ աննց գոյատևումը:

Միայն ընթերցարությունը կրնար ճիշտ լրմուն քերել սուցամական թե իրքինա-

դուկան թուրքի տանձաններն ներս մնչ՝ իրափազարկ ժողովուրդներն ազգային խնդիրներուն, իրականացնել անոնց ազատարար խնդիրն ու ձգտումները: Այդ գաղափարախոսության հազատարին արտաստալից ու մոմեռելից էր Հնչակյան կուսակցությունը: Թայց այդ փոխարար գաղափարներն սերմնոր հանդիպեցան խաղան գեղեցնելու: Մարտիկ ու կազմակերպարարներն անոնցն օգտվելու սեղ, գանձեր մեթեցին ու արհամարհեցին: Չեն դարձրի այդ լուսաստ մարկը հեզմել մինչև այսօր: Այդ յրածիտներն շաբթիմ էին Վերակազմակերպիչ իրենց Արշալույսներով, որոնք ներծված կազմեցին կուսակցութենն Որս և Խոսկ, կազմակերպության բախարախի մեծամտության ուրբափառ կեցվածքին բախվելով, ստիպողարար հետադան Մայր կուսակցութենն, որմեղով իրենց ուխտը, նոր բախտ որոնելու տարրեր տեղեր, իրենց պես անկերպարան ու անարժանա: Հարստությունը արջատության նախաշեղմնուր շքնաղ գաղափարներ դախանուր: Ըստագործուցն և շահագործվողին միջև խաղաղ գրախցություն տեղեծելու ցնդամտությանը՝ որ լրնվեղաչին անարդարության սնակամացումին օգտին աշխատիլ կնչանակի:

Պրոֆ. Ջոն Կիլանկույանի այս երկասիրությունը պատիվ կընեն իր հեղեմակնն և Մալր Հայրենիքի պատմագրության: Ա՛յ, Հնչակյան կուսակցության հաղեին երթո՞ գնախատության համար չէ, այլ մեր ժողովրդին համար մակաաազրական երթո՞ հանգրվանի մը իրադարձությունները իրատեսությանը, ստորևբախվանդունն ու անմնայն բարեխղճությանը փրդեծելուն համար: Լուրբյան մատնելով նայ ազատագրական օրացաթի պատմության նորերոկ փրդարարներուն: Վերջ տալով ամեն կարգի խնդարարումներու, շարափոխության և անվանարկի վերագրումներու, որոնք հափառարազես ստորակալության և մեծամտական բարբառքների տատագործելու հատուկ են: Մեկ խոսքով՝ Կալթեմն տալով Կայանք, Աստծունը՝ Աստծո:

Մրտագինս կշնդհափրենք մեծամտն պատմարան, դոկտոր, պրոֆեսոր Ջ. Կիլանկույանը, որոն հանդուզն կըսքնելը, Հայ Դատի ի նպատա, մեծ գնախատանքի կարծանանան նաև Հայ Սփյուռքի մեջ: Կցանկանք իրեն նոր հաղողություններ, տգտելով իրեն նոր հեղեմակերպումներ վիշտ սվեկի բեղուն, հայաստաշտական ու ճշմարտափառ:

ГРАЙР АКОПЯН

ПИСЬМО¹

Уважаемый Джон Саакович!

Очень жаль, что Вы не смогли выполнить свое обещание и после возвращения из Парижа не дали о себе знать, чтобы могли встретиться в Москве.

Есть ряд важных вопросов, о которых я хотел бы поговорить с Вами — кое о чем информировать и узнать Ваше мнение о них.

В этом году я дважды был вызван в ЦК КПСС и со мною три работника ЦК подробно говорили по поводу письма группы ветеранов партии, которое мы послали на имя генерального секретаря ЦК нашей партии и поднимали вопрос о последствиях турецкого нашествия в 1918-20 гг. в Закавказье.

Я думаю, что к этому вопросу мы будем возвращаться и в дальнейшем и есть надобность посоветоваться с Вами.

Второй вопрос, по которому я обращаюсь к Вам с просьбой — это следующий вопрос. Недавно я получил из Института Востоковедения Армении книгу "Геноцид армян в Османской империи" и решил написать рецензию о ней. Думаю, что эту проблему вновь надо освещать в нашей центральной прессе.

Я был у редактора журнала "Коммунист" и лично договорился с ним, что напишу рецензию для этого журнала.

Мне кажется целесообразным в этой рецензии привести проверенные данные о расселении армян-беженцев из Турции по всему миру (данные о "спюрже").

Думаю, что этими данными Вы располагаете и могли бы их прислать мне (или с кем-нибудь или по почте).

Что нового у Вас, над чем Вы работаете?

С искренними приветами.

P.S. Я только что увидел у товарища по институту Вашу книгу "Буржуазная дипломатия и Армения", но еще не успел прочесть. Думаю, что она пригодится для моей рецензии.

¹ Մեծ Կորուստերի անձնագրի արժեքը. - Նամակ Մեծ Կորուստերին, Մտպրն, 1993, 21 հոկտեմբեր:

АНДРАНИК МИГРАНЯН¹

ПИСЬМО²

Глубокоуважаемый Джон Сааконич,

С большим удовольствием воспользуюсь случаем, чтобы передать Вам большой привет и несколько выходных данных книг, поступивших в ИНИ-ОН, которые могут быть небезынтересны для Вас.

Мы очень переживаем, что давно не звонили Вам. В течение этих двух месяцев Каринэ обсуждала диссертацию и будет защищаться 3 января 1984 г. Я за это время должен был подготовить три статьи. Я их почти завершил и несколько больше свободного времени. Как всегда слежу за публикациями по арменистике. Может быть в декабре буду в Ереване. Если будете в Москве, будем очень рады встретиться с Вами.

1 **Անդրանիկ Միգրանյան** (ծնվ. 1949), շախմատիստ, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, աշխատել է Մոսկվայի պետամբիկային համալսարանի արևելագիտության, ԽՍՀՄ ԳԱ Հանրապրեսոյին Արևմտեան և Գրեգորյան երազագրությունների ինստիտուտում, Խոստանայի ԳԱ Մրցագրային տնտեսագիտության և շախմատիստական գիտությունների ինստիտուտում, Ո՛Ն Կախարդանական ինստիտուտ, այժմ՝ Ո՛Ն Հանրային պարտեզի ակադ, Մոսկվայի Մրցագրային երազագրությունների պետական ինստիտուտում, կրկնական աշխատությունները՝ «Демократия и нравственность», «Россия в поисках идентичности», «Россия: от хаоса к порядку?»:

2 Տե՛ս Կրիտիկայի տնտեսական աշխիթվ. - Կառնակ Ջոն Կրիտիկայում, Մոսկվա, 1983:

ЮРИЙ БАРСЕГОВ

КИРАКОСЯН ДЖ.С. БУРЖУАЗНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И АРМЕНИЯ (70-е гг. 19-го в.)¹

Русско-турецкая война 1877-78 гг., с которой народы, страдавшие под игом Османской империи, связывали надежды на свое освобождение, является значительной вехой в истории национально-освободительного движения западных армян, в росте национального самосознания армянского народа. Западные державы, преследуя свои узкокорыстные цели, помешали угнетенным народам в полной мере воспользоваться успехами русского оружия для освобождения от османского гнета. Вопрос об участии западных армян, их освобождении от османского гнета — Армянский вопрос проник в сферу большой международной политики, стал предметом дипломатических обсуждений. В обширной литературе о дипломатических и международно-правовых аспектах Армянского вопроса этому периоду посвящено небольшое число работ — внимание ученых сосредоточивалось на более позднем этапе.

В той или иной мере события 70-х гг. 19-го в. затрагивались в ряде исследований². Одни из них ставили своей задачей изучение прежде всего "внутренней" истории, справедливо полагая, что без этого невозможно осмыслить дипломатическую историю Армянского вопроса. Другие же, напротив, сосредоточили свое внимание на дипломатической стороне дела. Все эти работы, занимая свое место в историографии Армянского вопроса, не только не исключали, но и предполагали появление исследования, синтезирующего обе

1 Барсегов Ю.Г. Киракосян Дж.С. Буржуазная дипломатия и Армения. — Е.: Изд-во Ереванского университета. — 1981. — 312 с. // *Вопросы истории*. — 1983. — No. 11. — с. 132-4.

2 Гурян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч 1. — М.-Л. — 1982; Нерсисян М.Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма, 1850-70 гг. — Е. — 1955; Вадамян А. Г. Вопрос об освобождении западных армян и армянские общественно-политические течения в последней четверти 19-го в. Ереван. — 1967 (на арм. яз.); Саркисян Е.К. Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти 19-го и начале 20-го в. — Е. — 1972; История армянского народа, Т. 6. — Е. — 1982 (на арм. яз.).

взаимосвязанные сферы. Таким и является труд профессора, доктора исторических наук Дж.С.Киракосяна, вышедший в переводе на русский язык.

Основываясь на источниках, автор, естественно, опирается и на достижения отечественной историографии. Вместе с тем он критически проанализировал работы западноевропейских авторов. В результате получилось весьма интересное и оригинальное исследование, в котором автор стремится "раскрыть и осветить те проблемы, вопросы, события международной обстановки, турецкой действительности, которые относятся к политической судьбе западных армян, дипломатическим действиям вокруг Армянского вопроса" (с. 4).

Книга приобретает особую актуальность в связи с распространяемой на Западе, а также в Турции версией, согласно которой до рассматриваемых событий армянское население Османской империи жило в условиях политической свободы и равенства, обеспечивавших его экономическое благоденствие, и только вмешательство России якобы спровоцировало армян на выступление против своих "благодетелей". Эта пропагандистская версия, как показывает Дж.С.Киракосян, сфабрикованная турецкими властями и английской дипломатией, находилась в столь вопиющем противоречии с правдой, а достигнутые с ее помощью на Берлинском конгрессе 1878г. политические результаты были столь катастрофичны для армянского народа, что впоследствии даже в Англии (У.Гладстон, Дж.Брайс, Д.Ллойд Джордж и др.) вынуждены были признать ее лживость, а вместе с тем и ответственность британских правящих кругов за последовавшие трагические события.

Автор убедительно показывает, что в тех исторических условиях единственная реальная перспектива освобождения армян была связана с Россией. Настроения армян хорошо передаются приведенными в книге словами редактора издававшейся в Тифлисе газеты "Мыхк" Г.Ардруни, который писал в феврале 1878 г., что надежду на улучшение положения западных армян "мы всегда возлагали и всегда будем возлагать только на Россию" (с. 103).

Национально-освободительная борьба западных армян имела глубокие объективные причины экономического и политического характера. Рассматривая ее в реальных условиях 70-х годов прошлого столетия, когда она стала принимать организованный характер, автор показывает два ее направления. Сторонники одного из них, имея своей опорой константинопольскую армянскую буржуазию, шли по пути соглашения с турецкими властями и ориентации на "помощь" западных держав. Представители другой, опираясь на прогрессивную интеллигенцию и трудовое крестьянство, ориентировались на сближение с русским народом, его революционно-демократическими кругами. Указывая на особенности формирования армянской буржуазии в условиях турецкого господства и выясняя причины ее непоследовательности в отставании задач национального освобождения, автор раскрывает сложный процесс становления общедемократического по своему характеру народного движения. Как отмечается в книге, "на армянскую общественно-политическую

мысль самое глубокое воздействие оказывали великие русские революционные демократы, прогрессивные явления, происходившие в России" (с.33).

В специфических условиях 70-х гг. 19-го в. национально-освободительное движение западных армян проявлялось прежде всего в сочувствии и поддержке России в ее войне с Турцией в 1877-78 гг. В этой связи автор отмечает, что, "сражаясь в русской армии, армянские воины, добровольцы, командиры сознавали, что война вается на земле их народа, поэтому с успехами русского войска в их сердцах рождались и крепки надежды на освобождение своей родины" (с. 81). Западные армяне, видя в победах русского оружия "марю своего освобождения", отклонили приказ султана выступить против России. "Наше национальные интересы требуют не поднимать оружия против России", - заявляли армянские газеты, отражая общее мнение армян (с. 97).

Исследование представляет интерес и в более широком плане истории международных отношений и дипломатии в связи с событиями, которые известны как Восточный кризис. Автором раскрыты подлинные мотивы, которыми руководствовались Англия и Австро-Венгрия, а также и их фактический союзник - Германия. Книга добавляет новые штрихи к портретам таких столпов буржуазной дипломатии прошлого столетия, как Б. Дизраэли, Р. Солсбери, О. Бисмарк, Ю. Андраши и др.

Анализируя дипломатические маневры западных держав в Армянском вопросе, раскрывая их захватническую сущность, Дж.С. Киракосян на этом фоне проводит чрезвычайно интересный и малозвестный материал о дипломатической деятельности самих армян. В книге показано, как западная дипломатия в своих целях использовала непоследовательность константинопольской компрадорской армянской буржуазии и духовенства. Армянские делегаты действовали, говоря словами армянского писателя и общественного деятеля А. Чобаняна, "импульсивно, непоследовательно и недальновидно" (с. 217). Помимо классово-ограниченности, сказывалось, конечно, и то обстоятельство, что в результате многовекового чужеземного ига армяне были лишены государственной организации, а значит, и своей национальной дипломатической школы.

Показав, как Армянский вопрос стал предметом дипломатической игры западных держав, автор противопоставляет их официальной политике реакцию передовой Европы. На ряде конкретных примеров он раскрывает, что национально-освободительное движение западных армян уже тогда пользовалось сочувствием и поддержкой делавшей первые шаги социал-демократии.

При всех достоинствах книги (широта охвата событий, большой фактический материал, в значительной мере впервые вводимый в научный оборот, и др.) следует, однако, отметить, что иногда второстепенной или третьестепенной важности детали загромаждают изложение. Воспринятivo добротного материала подчас мешает не всегда качественный перевод и редакционные небрежности (с. 3, 14, 65, 100, 114, 151 и др.).

ՎԱՇԵ ԲՐՈՒՏՅԱՆ

**ՊԱՏԱՄԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՏԻՆ ՀՆՌԻՄՊ՝**

Մփյուռքահայ ընդերքովին ծանօթ պետք է լլցու խղիղությամբ Հայաստանի արտաքին գործերու մախարար Ջ.Կիրակոսյանի նկատ «Ոնդուտիում» շարքաթարթրի հարգազրույցը:

Հարցազրույցը տրված է էջչալ քերթի 29 հուլիսի քիվով. կենթադրենք, որ Բրյուսելի, Օրլիի և Լիսաբոնի զեպերում ստեղծած մրցուրան է որ «Ոնդուտիում»-ի թղթակիցը Երևան «գործադրած» է՝ խղիղքահայ զեկազարտրյան կարծիքը արձանագրելու համար հայտրյունը հուզող հիմնական հարցին շտրք. Հայ Դատի՝ որ «սեզոնային» իր քնույթին դուրս գալով սկսած է ամենօրյա տազմանցի վերածվել:

Անկատկած, ինքնին մեծապես շահեկան է, որ խղիղքային Հայաստանի արտաքին գործերու մախարարը, աչինքն մերկայացուցիչը խղիղքահայ պետականության (սալ հարց, որ ան գաղղ է արտաքին հարաբերություններու և զեկամագիտական մերկայացուցչություններու կենտական ստորագումներն), երկար լուրյուն մը խզկով՝ կարտանայտվի Հայկական հարցի մասին:

Արդարև, ասային անգամն է՝ ամբողջ սերունցի մը էջչուրքյանը, որ խղիղքային Հայաստանի մերկայացուցիչները կիտային հարցրյան ամենն կենտական և հրատուղ խնդրին՝ Հայ Դատի մասին:

Ջ.Կիրակոսյանի կեզվածքին մեք սեն ու ճերմա՛ղը, աչք մասին՝ քիչ մը փար:

Նախ՝ Կիրակոսյանի մոտ մեկն ազնի են կարևոր հաստատունները: Առաջինը կվերաբերի Ա աշխարհամաճարին հայտրյան սարստեպող ֆիզիկական քնուցքման. «Իրողրյուն է, որ Արեճոյան Հայաստանը, որ Օսմանյան կայսրության մեք կզոնվիր, և Արեճյան Հայաստանը հաստատկաց կամքն ունին մրանալու և հայկական պետրյուն մը ստեղծելու: Հայ ժողովուրդը կվաճազեր իր ճակատագրին տերն լլլալ, հաշննիքի մը սեփականատերն լլլալ ու ունենալ ազրյային օրախ մը, որ համա-

1 Վ.Ք. Գառաբաճանագրյան՝ Ազգային Դատի հանդեպ / Մազաթեզ - 1983. - 28 զեկտեմբերի:

պատասխանն իր կարծիքներուն: Հարկ է սակայն հաստատել, թե մարդկությունը միշտ թույլ չի տար ամեն փափագի իրականացումը:

«Մարդկություն»- անբոլբ բաբառությունը չի բաժանմանամար Կիրակոսյանն ան կարտնակի. «Նրիսրուրքերը, որոնք թուրք պետության գոխը՝ արմիրքրակոն բարեգահանությունն են կարելին, միասնաբար վճարված էին այն առեմնական վերման ռազմաբարեգրության հետ, զիմե գոտությունը լուծել Հայկական հարցը, արգելք հանդիսանալու համար հայ ժողովրդի տննչկուն իրականացմանը»... և այլն:

Այսօր հայ ժողովրդի տննչկը չեն իրականացած, որովհետև թուրքի շահերուն չէր համապատասխաներ այդ իրականացումը. մյուս կողմն, ան անտարբեր կեզերման մեծ պետությունները՝ իրենց շահերով:

Ապա, Կիրակոսյան կհասարե հաստատումը ներկային մեջ ստեղծ անարգարության: Այսօր գոյություն ունի Հայկական հարցն ոչ, որ «բնավ փարց հարց չէ»: Հայության մեկ մասը կարգի իր հողերին դուրս, «գրկված իր հայրենիքին, իրեն կողպարգահած հողերին: Կարգի դատությունը սրտին, որովհետև միտցաներ՝ որոնք թույլ տան վերադարձելու տննչկանը»:

Ինչ կկերպարի ակնարկված միտցաներուն, Կիրակոսյանի հայտարարությունները խոյելի, երկրիսի կդառնան այս կետին վրա, և դժվար թե տարբեր ըլլար: Անոն կան, թե շատերու փափագն է իրերդրային Հայաստանի ստեղծանելու ընդարձակումը. «Բայց ստիկա կրնա միայն իրատես մտեցումի (՝) վրա կիմնվի»: Ապա, իրք «այդ իրատես մտեցում»-ին միակ կարելի եղանակնունց կարծես կուզա հաստատունը՝ թե «միջազգային ներկա կարության մեջ դյուրին չէ Հայկական հարցի լուծումը»: Մանավանդ, որ իրերդրային Հայաստանը Սփյուռքի մեջ տեղ-տեղ կերպարկելու մեղքներ «անընդունելի» կզան, «ոչ մեկ արատասխանաբարություն» տեսնանելով հանդերձ, անշուշտ, կատարելի արարքներուն մեջ: Կարելի չէ դժգոհիլ, որ Կիրակոսյան «գործածվող մեղքներ»- նկատումը իր բարեգրանը և նեղուրը գրացած է, նույնիսկ եթե հայտարարության անմիջական նպատակը (նաև՝ սպառնալը) կլա խորիքային «Պետատուր»- շքնելի», ու անկամ ճի կա ընդդեմ անոր անտարբերությունը - ամվագն - Հայկական հարցին հանդեպ: Եւսան հայտարարությունն ոչ իր կողմնակի բարիքը ունի: Թուրքիոն դեմ անարելիական արարքներ կազմակերպող խմբակներ, աննեղան՝ տրոյն ուղեկիմ անեղողները, բանիցա հայտարարելին, թե իրենք ոչ մեկուն հետ կապ ունին: Այնուհանդէպ Բրիտն մասնակից կամ մասիկ երկու պետություններու մեջ թուրք դիվանագետներ գլխունիցան, ինչ որ այս հայտարարություններուն վազկերականությունը կրատուր. Կիրակոսյանի դիտարկումն, իրք օտար մասնակի խտուր խորիքային դիվանագետի, կուզա անդասկերելու այս իրականությունը, չրելով թուրքիոն վերադարձնելը՝ հայկական անարելիությունը միջազգայինին ամալուր:

Սակայն, վերջացնելու համար, ի՞նչ բան հարելի նախարարին արտածալարության մասին՝ թե անկումնշու է հասարակաց լելու մը գտնել, խաղաղության մեջ, հանկացուրդայան մը հանգելու համար Հայկական հարցին շուրջ: Խորիքային դիվանագետը թեկուր նվազագույն չափով կհավատա՞ իր (չառ բաղմալի) անտարբերակի կարելիության: Ինչ եթե չի հավատար...:

Ապա, երև խորհրդարարան, հասարակաց լեզու և հանկարծարարան «կորս» ունեցող ազգանք են այնրան, ինչպիսի կրթ, որ նման ազգանք չարժեքներ ինքզինքն սոցիալիզմի հայրենիքին մեջ: Խորհրդարանի դիվանագետը իր անազատի մեխանիկայի հետ մեզ կհարկազան անգամ մը ես ինչի հայրենական հողային հարցի մեջ խորհրդային երևոջ: Եզրանայնիք համար՝ որ Նախիրյան «Լադարաղ կոչվող սղոթարկող անաղարարության համար ես, կերելի, «միջազգային ներկա կայության» մեջ և «իրատես մտածողով», լուծում չկա հորիզոնին վրա: Մյուս, հազանաբար, ինչպիսի հարկու խաբար սարսախայությունը...:

Իսկ ի՞նչ է դառնիք, ի՞նչ է կարելի, ի՞նչ կրնանք ընել «ընդունելի» միջոցներով: Խորհրդային Հայաստանը «իր կարելի կեն» օգնելու Ափյուրի հայերուն, որպեսզի անոնք «իրենց հայրենիքը» չմոռնան: Խորհրդարանայության յոթնամ գործի միակ ազատ դաշտը կարելի է կիրառել «օգնության» այս յաղչարկում բնման արժարժեքով: Համեստ, անփառունակ փոխընթացը: Չհաշված տակալին՝ թե այդ «օգնությունը» ինչպիսի՞ թեթևությունն է, անբավարարություններ կարճամտակր: Չհաշված տակալին՝ թե այդ օգնությունը կըլլազի՞ նրանի ջրին տակ ապտող խորհրդային Ափյուրի գանձափածներուն, հակառակ վերահաս ծաղումի վտանգին...:

Խորհրդային Հայաստանի կատարարությունը, կեցակազմն կիրառելու, կփոփոխելի, որ Ափյուրը «գտնել իր միտքյան ճամբան, իր իսկ հայրենիքի հարգանքին ու սկզբունքին մեջ»: Իսկ Ափյուրի հայության, սիրո ու հարգանքի կողքին մտածում ու դատում մշակող հայության կենա փոփոխելի ու մաղթել, որ Խորհրդային Հայաստան այս քաղճանրներուն համասարտասխան մեթոդներ ընտրել ու կիրառելն Ափյուրի տարածքին: Ապա՝ ազելի համննառու ուղիվիմ որդեգրել Հայրենական հարցի գրեթե մեջ խորհրդային ճակատին վրա:

Սկսելու հարգանք և հայրենավարարան՝ ինքնուրու գրազում են ու կեզիմը: Անոնց ջիտանք, դրանուրու կարիք լուրի հարդարներու: Պայմանակ, անչաչա, որ վաղարկարգ մը դիտումնագիր աշխատանք տարած լլլա ինքզինքն ձեռնարկ, անհանձնառու, անարտասխանառու դարձնելու, տասնամյակներու երկայնքին, ազգային իրենավարարքի լուծման ճամբուն վրա...:

ՄՈՒՔԵԼ ԴԱՏՐԻԿ

ՆԱՄԱԿ¹

Մեծարգո միմիստր,

Մեծ հետաքրքրությանը կարցալի «Սովետական Հայաստան» ամսագրի № 10 և 11 համարներում յույս տեսած Չեր երկու հոդվածները՝ «Սովետական արևելագետների նոր նրապարակումը» և «Կեղծարարությունը շարունակվում է»:

Քույլ տվիք նշել, որ այս վերջինում չիանդիսիայի Մեզրան Զադի Բիֆասի անվան, որպես կարևոր աղբյուրի: Նա ժամրամասն նկարագրում է 1911 թ. Սալոնիկում գումարդիսի գարունի ժողովում առնված ցեղասպանության որոշումները, «Յեչքիզարի մախուս»-ի կազմակերպումը և այլն:

Այս տողերը գրողը, որ ապցում է իր կյանքի 90-ամյակը, այլ եղիտնական ժամանակաշրջանից վերապրողներից մեկն է:

Իմ մեծամեծ ուսուցիչ, բանաստեղծ Դանիել Վարուժանի և Ռուբեն Սևակի նախասուկերքումը պատմել եմ իմ «Ի Վարուժանը իմ հուշերում» գրքում, կրտս. 1964 թ.: Լինելով նաև նեղիմակը երկիստոր «Պատմագիրք-հուշամատյան Մերասադի և Գափաթի հայության», տվի եմ Մեծ եղիտնի բազմաթիվ դրվագները: Կետսած իմ նկշւամ աղբյուրներից շատերը Չեզ ժամեր են:

Այս արթիվ թույլ տվիք մի փառիագ նայունել:

Հաստատուել մի գրարարան, որ կենտրոնացված լինեն Մեծ եղիտնի վերաբերյալ բոլոր հրատարակությունները, հուշագրատումները, ինչպես նաև քրքրական խոստովանությունները անցյալում ու ներկայում շարունակարար:

Երող հարգանքով:

¹ Մեծ Կիրակոսյանի անմնական արթիվ - Կամակ Ջեզ Կիրակոսյանին, երկուս, 1983, 30 գեղատեղերով:

ՆԵՐՍԵՍ ՄԻՐՏՉԵԱՆ¹ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ²

Այս խորագրով յոթսուտեսկ պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի անցարևիկ (Հ. 1-2) ժողովածուն (ըմբ. կրեդիտա՝ Կիրակոսյան Ջ.Ա., Կուրանդյան Գ.Մ., Քեչարյան Մ.Հ.): Շարք 19 մամուլ կազմող կրեդիտիվ աշխատանքին իրենց մասնակցությունն են բերել նաև ԳԱ Արևելագիտության ու Պատմության ինստիտուտների, Հասարակական գիտությունների պետական ինֆորմացիայի կենտրոնի գիտաշխատողներ:

Ժողովածուն հետաքրքրական է բնմատիվաչառ ու շղթափնած հարցերի բազմազանությամբ, որակաբան չափանիշներով, որով հենց սերբից նվաճում է ոչ միայն մասնագետների ուշադրությունը, այլև հայ արևելագետների համար մի անբխմ դասնայտ իրափանք:

Հայ արևելագիտությունը մեկ և կես դարից ափի պատմություն ունի: Այսօր էլ մասնագետների սեղանի գլխի են մտնում Գ.Նալբախի, Մ.Էմինի, Գ.Խաչատրյանի, Ն.Արզնի և այլ հայ արևելագետների ուսումնասիրությունները: Մակայն մինչև խորհրդային շրջանը հայ արևելագետների համար երազանք էին արևելագիտական կենտրոն և պարբերական ունենալու հարցերը: Եվ ահա շորք քստուրդ դար անց, ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հետ մեկտեղ ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետը դարձել է խորհրդային արևելագետների կազմում դարբնոց: Ներկա ժողովածուն հայ արևելագիտության բազմազան ափանցողների փոխանցման ազապապն է, որ հայ և հարևան ժողովուրդների պատմության, ապիաղ-տնտեսական, իրափա-վարչական հարաբերությունների, բանասիրության շննության կարգա բազմաբիվ հարցեր են լուծվում:

1 Մկրտչյան Ներսիս Արթուրի (ծնվ. 1928), բանագիտական գիտությունների դոկտոր, պրոփեսոր, աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում, դասախոսում է Խ.Արզնյանի անվան մասնագիտական համալսարանում, կրկնական աշխատությունների՝ «Խորհրդային բարբառը», «Բաների կենսապատմությունը», «Անաստիայի նորանախը բարբառները և բանասիրությանը», «Հայերենից օտարալեզ բարբառները» բարբառներում:

2 Մկրտչյան Ն. Արևելագիտության հարցեր, 1-2 սերակ. - Ե: Երևանի համալսարանի կրատարակչություն. - 1983. - 292 էջ: Բաների Երևանի համալսարանի. - 1984. - Հ. 1. - էջ 252-5: Երկերյան Երևան. - 1984. - 9 համկարդ:

ժողովածուում զգալի տեղ (մոտ 50 տոկոս) են զբաղեցնում հայ թուրքագետները, որ մեծ ճանաչում ունեցող սասնագետների հետ միասին ընթերցողին են ներկայացնում նաև նոր անուններ:

...Շատ կարևոր է «Հայրություններ» բաժնում զետեղված պատմական գիտությունների դրևոր, պրոֆեսոր Ջ.Կիրակոսյանի «Անգլիական ղեկավարված կրթությունների մասին» հոդվածը: Այն Կ.Պոլսում անգլիական դեսպան՝ Ջ.Լոտթրիի զեկուցագրի փաստագրի նյութի վրա հիմնված մի տեղի ուսումնասիրություն է, որ թուրքագետներին նոր և հստակատի սկզբնաղբյուր է մատուցում: Երկրորդը՝ ռեզյույմների զանկում էրն առաջին հերթին միշտ նկատարվում է կապիտալիստական Գերմանիան և երբեմն հիմնական խոչընդոտում համարվում է նա, ապա այսօր նրանց հայաստանյան քարտեզագրության մութ ծաղիկը մինչև վերջ բացելու գործում անգլոստանի արժեք են ստանում Լոտթրիի զեկույցագրում ֆրիմասոնության հետ Մեծ Ռիֆտանի դեպատմության և երիտթուրքերի գաղտնի կապերի մասին սրված վկայությունները: Այս նյութերը պատմաբանների ուշադրությանն է ներկայացրել Էլիե Քեղզիբեհն «Երիտթուրքերը, ֆրիմասոնները և հրեաները» ուսումնասիրությամբ: Ֆրիմասոնության հետ երիտթուրքերի կապերն այնքան մտերմիկ են եղել, որ հողիստագիրը ընթերցողներին ուշադրությանն է հրավիրում ոչ երկրորդական հետևյալ հանգամանքի վրա. անգլիական ղեկավարներն ու Լոտթրիի երիտթուրքական կոմիտեն երբեմն անձամբ են «Միտքայան և Առաջադիմության հրեական կոմիտե» (էջ 271), որն իսկապես պարսպակում է նրա գործունեությամբ: Այս փաստը խոտում է ֆրիմասոնների և հրեա կրթությունների դաշինքի մասին, որոնք երիտթուրքերի խելանիկ ցեղատգանության ծրագրի զեկույցող ռեզյույմներին են եղել (էջ 271): Հեղինակը համարում է Քեղզիբեհնի այն եզրակացության հետ, որ կրեաների հետ կրթությունների դաշինքի հիմնական նպատակն է եղել ետին սղան մեղ Քուրդիայի տնտեսական-քարտեզագրան կյանքում հայերի, իտալների և պարսների ունեցած ակրիվ դերը: «Փաստաթուղթը ման որդակի պատկերացում է սալիա թուրքական գործերում անգլիական ղեկավարվածության ներին մերոյների ու մոտեցումների մասին» (էջ 271)...:

...Անշուշտ, կատարված է առաջին և մեծ քայլը, կրեագրակի վրա է հայ արևելագետները անդամակի օրգանը, հասով ենք, որ այն կդառնա օրեցօր ստեղծագող հայ արևելագետների ծանրակշիտ խոսքի ամբիոն՝ կհասմյա կամ ամենամյա մի պարբերական հանդես, որին իրենց մասնակցությունը կբերեն մեծ Միտքայան և պատուական մամյան գործընկերները: Թարի կքք «Արևելագիտության հարցեղվան»:

ԳՈՒՅԱՆՆԵՍ ԻՆՏԻԿՍԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՄ ՊԱՏՊԱՐՏՎԱԾՆԵՐԸ¹

Մյուս աշխատությանը անընդամու է երկարության կատարության հասնալ շարադրամետության անկողը պատմությանը վնչն անկողը: Առանց նման անկողաբանան րիվար կլիներ ծակամուղ բնմարականների կողմից այլ շարադրամետությունը ժառանգելու փաստը: Պատմական խնի վրա հեղինակը հայտությանը ու վարչախորհն է ներքալաղրիչ Հայաստանի ներքին վիճակը, ազգային կուսակցությունների դերորոշումը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի ու բոլշևիկների ազգային շարադրամետության վնական նշանակությունը՝ հայ ժողովրդի հետագա գոյության, վերանման ու բարգաժանման գործում: Առանձնապես կարևոր են հեղինակի որոշ ամիոփումներն ու ընթանրացումները: Հեղինակը ընթան է կրոն-միտական կուսակցության ղեկավարների, ինչպես նաև եղբայրական կուսակցությունների որոշ գործիչների (Տ.Մարչև և այլն) դրական կարծիքները հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ու նրա իրավացի սրածանցների մասին: Ենչու է Ջ.Կիրակոսյանի այն կարծիքը, որ փաստորեն Անդրեյվկասի ազգայնական կուսակցությունների անհամերաշխ վարքագծի հետևանքով ծախողվեց «Արևմտյան Հայաստանի մասին» լեհինչան դեկլեոտի իրազերծումը: Ինչ հայ ազգային կուսակցությունները, գլոխները կորցրած, չկարողացան զոնն կրկարարների գործադրությունները մերկացնող լոթը փաստարթեր ստեղծել, որի նախանձեոությունը իլեցին լոթը շուճմիստները: Պատմական անդրածնչություն է նաև այն, որ հեղինակը կզմնել ու կըրին շնչանել է գրականության մեջ աղղին տեղ գտած դրույթը այն մասին, որ քննալական շարժման հակադեմոկրատիականական բնույթը արևմտյան տկարությունների հանդեպ այնքան ակնհայտ է, որքան նրա իմպերիալիստական լինելը հայ ժողովրդի ու նրա հայրենիքի նկատմամբ: Հարկ է նշել, որ յափազանց կարևոր ու դրական երևույթ է բնագրերի գնտեղումը գրքում:

Այսօր պրոպեդիկ անկրածնչություն է շրջալցնել քննադատությունը ողղված թուրքական պրոպագանդայի հակահայկական, հակառուսական և հակախորհրդա-

1 Ինչիկան Հ. Պատմությանը դատարարագնակը // Գրքերի աշխարհում (Երևան), - 1984. - 22 հոտմարտ:

յիս բնույթի ղեմ: Պետք է ներկայանն անս թրոյրձեայի սկզբող շրջանների շարունակ-վող շովինիստական գաղափարախոսությունն ու յաղապարականությունը, որը ստարի-ներ ստաշ ուղղված էր հայ և այլ քրիստոնյա ժողովուրդները, իսկ այժմ՝ շրջելի և մյուս մահմեդական, ոչ թուրք տարրերի ղեմ: Այդ ամենի նստ միասին Ջ.Վիլհոլտյա-նի գերջը նարտատ է փաստական նյութով, ուր մի մասը նոր է կրապարակվում, և կր-կին դատաւարտում է գերաստանության կազմակերպչներ երկաթուղրերի կոտակ-ցական, պետական ղեկավարներին և նրանց նոմանավորող ելրուական սկրո-քյուններին:

Մեր օրերում շարունակվող ցեղասպանության, ումի ու գննրի ամսանն գործադ-ման ու կատերազմի ստկա փոսանչի սքայնաննկում, Ջ.Վիլհոլտյանի գերջը ճևր է բերում ժամանակակիչ հնչկերություն:

ԼԵՎՈՆ ՄԵՐՁԱՆՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Գնահատելի և քաջալերիչ գործ «Սովետական Հայաստան» նույննեղ, թիվ 11 ամսագրի մեր ստորագրված պոէի: Ձեռն Կիրակոսյանի կողմն «Կեղծարարությունը շարունակվում է»: Մյուսի անհուն աշխատությանը և գոհունակությանը կարգաչի այդ գնահատելի հոդվածը:

Փաստացի բխակոններով, անուններով և միջադեպով այդ ի՞նչ հոյակապ փաստարկություն և տրեմորան աշխատանք քաջալերի և հանրազան գործ ընդհանուր հայտությանը արտից խոսող: Նուսն օգտակար վերջերս ի գործ պղծված մեր հայրենասեր երիտասարդության կատարած սխրագործության գառնին:

Հարգելի պոէի: Ձեռն Կիրակոսյաններտ թերևով մեզի հասկանալի կրթունա Հայրենիցի սերը, պաշտպանությունը, քաջալերությունը Հայ դատին, նրանական է անտեր ու անօղջական գնեք մեզի գրաավիկ Խոջմեղային Հայաստանը, պաշտպան մեր անիրավիված հույզումն, մեր դարավոր իրավունքներուն, որ խրված է բուլլին կողմն:

Մոյն երկրորդն կուգան չնորմալարություն ծայտնելու հարգելի պոէի: Ձեռն Կիրակոսյանին, հայրենի ժողովրդականության, «Սովետական Հայաստան» ամսագրի խմբագրության, որ իր ըմախնիցի մարտությանը, գեղատիպ և գունավոր նկարներով, հախական ծագելով, բազմալեզու «Կտուն»-ով կերակրենն աշխարհքով բոլոր հայության անխտիր, բնիկ կղարձնն հայուն ծայրը, դատը, արվեստը, պատմությունը, գրականությունը: Ընդունակարության Մայր Հայաստանին:

¹ Ձեռն Կիրակոսյանի անվանական պոէիով - Նուսն «Սովետական Հայաստան» ամսագրի խմբագրության, Թատն, ԱՄՆ, 1984, 26 փետրվարի:

ՉԱՄՈ ՍԱՐՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Մեծարգո ակադեմիկոս,

Վերջերս լույս տեսավ պոեզի. Ձեր Կեդրակույանի «Նրխարարների պատմության դասաստանի առաջ» պատմագիտական ուսումնասիրության 2-րդ հատորը, որի առաջին հատորը հրատարակ է իջել 1982 թ.:

Ես չեմ կարծում, թե դուք տեղյակ չլինեց այդ բարձրարժեք ուսումնասիրությանը և ընթերցող լայն շրջաններում վառատակած նրա բարձր գնահատականին: Եվ, այժմեականորեն, համեմատելի պարտքս եմ հանդարտ իմ տպավորությունն ու մի կարևոր նկատառում հարցրելք Ձեզ, որպես մեր հանրագիտության Մինխարյունի խորհրդին առընթեր գիտության ու տեխնիկայի բնագավառում պետական մրցանակների կոմիտեի նախագահի:

Նախ ասեմ, որ Ձեր Կեդրակույանի այս գիրքը տրամաբանական շարունակությունն ու հանրագումարն է հանդիսանում օգտակար այն ուսումնասիրությունների, որոնք անվանի նեսագրողը հայելեն ու ռուսերեն լիզումերով հրատարակել է սկսած 1960-ական թթ. («Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», 1965 թ., «Բարձրական դիվանագիտությունը և Հայաստանը», 1978, 1980 թթ., նույնը՝ ռուսերեն, 1981 թ. և այլն): Ապա, երկհատոր ու փոստալից այս ուսումնասիրության մեջ անբողբանում է հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հսկայ աչքում վճռական դեր խաղացած 20-րդ դարի առաջին քառորդի լուսմանքյանի պատկերը:

1 Մեծյան Հանր Մեծակի (1914-93), բանաստեղծ, Հայկական ԽՍՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, մշակույթի վաստակավոր գործիչ, ՀԳՄ նախագահության անդամ, աշխատել է «Մեծակի հարգանքներ», «Նորիցայլիս գրող», «Անմագաղ», «Որմի» պարբերականներում, «Գրական Քարտ» պիսակի ինքնագիր, նիմանական հրատարակումները՝ «Որտանի կեդրին», «Բարձրանք վրա», «Հարաստանի կեդրի մեջ», «Մարտիների կրք», «Մաքրամուտից ասոյ», «Տարիներ», «Մեզան բարձր», «Իրիկնամայ», «Գարմի ծաղիկ»:

2 Ձեր Կեդրակույանի անճնական սրբիվ՝ Նուսուկ ՀԽՍՀ ԳՄ պրեզիդետ, Հայկական ԽՍՀ փնջարճերի ինքնուրուքն առընթեր գիտության ու տեխնիկայի բնագավառում պետական մրցանակների կոմիտեի նախագահ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համագրասի Համարճույանին:

Ես չեմ ուզում, որ այս շրջանի ուսումնասիրության բնագավառում մեր պատմաբանների ու իրաֆակտների կատարած վերխառնի աշխատանքի արժեքը: Մանր եմ շատ գրքերի, որոնք ինկապես գիտական խորք ու լայնքով ցույց են տալիս բուլղական քրեականության միասնական և ցայտակար ինքնակազմության լծի նկարը երկփեղկված հայ ժողովրդի ծանր վիճակը, Օսմանյան Թուրքիայի տիրակալների վայրագությունները պիտանահայկական մարզերի խաղաղ բնակչության դեմ, հայոց Սեմ Նրիտի նախադատության ու անգիպարանք երիտթուրքերի կողմից և, վերջապես, պիտանահայության մեադարձում և Արևելահայաստանի փրկությունն ու վերածնունդը ուս մեծ ժողովրդի նպաստական օգնությամբ: Այս բոլորն ինկապես արժանաչել է մեր գիտնականների ուշադրությանը: Սակեղծվել են դատաշրջանի քննական արտոնքը ներկայացնող արձեղավոր մի շարք գրքեր, և նրանք, ինչ խոսք, օգնել են, որպեսզի իրադարձակ գան ման աչ բնագավառների՝ արվեստի ու գրականության՝ մայն ժամանակի անցուդարձներն ամանապես ուշադրով երկր:

Սակայն Ջոն Կիլբակոյանի վերջին այս երկնատրյակը ոչ միայն քննարկում է նախորդների հետազոտած նյութերն ու քննիմարացնում նրանց կարևորագույն եզրամանգումները, այլև իրադարձակ է համում նպաստալի թագնարիվ վավերագրեր (որ ամենաբարևորն է՝ թագնարիվ աղբյուրներից), առաջին անգամ համգանմունքն ցույց է տալիս թուրք բարդարարների դատապարտության քննարկը, հենց թուրքական աղբյուրներից թուրք վերնախառ նյութերով հաստատում այն շարագործությունները, որոնք համատրեն ուղանում են Թուրքիայի երկվա ու այսօրվա կատավարող շրջանները և նրանց հիմն ու ներ հովանավորները:

Ես համեղված եմ ման, որ Ջ. Կիլբակոյանի գիրքը, հայ ժողովրդի ազգային ուղերգությանը, նրա ազատագրական պայքարի ուղղումներին ու վերածնունդն նվիրված վննելով հաներձ, յուրովի պատասխանում է արդիակամության այն հարցերին, որոնք ծառայած են այսօրվա աշխարհի առաջ, ինկալիմախտարան երկրների գաղտնակալական ծրարների և արքանաղ ու իրենց ազատագրության համար երկուսական պայքարի կամ թագնարիվ ժողովուրդների բախումներում:

Ելնելով այս ամենից, թանկագին ակադեմիկոս, Խ Ջոն Մանակի Կիլբակոյանի «Երկարուղերը պատմության դատաստանի առաջ» երկնատր ռաումնասիրությունը ներկայացնում եմ Հայկական ԽՍՀ Միմխտրների խորերից գիտության ու տեղանիկայի բնագավառում պետական մրցանակների կոմիտեին՝ հրատարվ, որ կրնաթուրք և այլ գիրքը կարժանացնեք մրցանակի, օրին այն, ըստ իս, անպայման արժանի է:

ԻՆՉ ՉԵՆ ԸՄԵՐ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆՆԵՐԸ... ՏԱԿԱՎԻՆ՝

...Հայաստանի մտավորականությանը, մասնավորապես պատմաբաններն ու պատմիչը հարանուն բաժով կոմեման գրավոր թե շեղանալի կույրներ՝ հակադարձելու թուրքիո կողմն շղթայագերծված հակառակ ջարդարության, մատնանկելու պատմության խեղաբարբառմանը, հաստատելու պատմական ճշմարտությունները: Եվ թեև հատկապես այս վերջին պարագային անոնք իրենք իսկ կմեղանան կարգ մը հարցերու ծածկապես մեր ազգային կուսակցությանը և Հայաստանի Հանրապետության՝ անկուրքանք, սակայն ցարդ երսմն ալ մեծապես լրական երևույթ պետք է մկատել, հաճախաւով, որ ժամանակի ընթացքին այդ թեղացումն ալ անխտառաճիլորեն պիտի սրբագրվի:

Թուրքիո, մասնավորապես սուլթանական և երիտթուրքական իշխանությանը հակառակ ջարդարականությունը մերկացնող աշխատին գտնելը այսօր կրճի կանգնած ջրալ, պատմաբանի իր հանգամանքով՝ դեկտոր, ստեփանոս Ջոն Կիրակոսյան, որ է ման խորիրոյալին Հայաստանի արտաքին գործերու նախարարը:

Ըստ իր տեղական մեմուարություններով, լլլա մամուլով տված իր համախոսի կույրներով, լլլա վերերես երևանի մայնասիյունն կարտացած իր խաղով՝ Կիրակոսյան ցոյց կուտա հայրենասեր ու հմուտ մարտ կեղծածք (թեկուզ ինք ևս գերմ շմնա վերտիշյալ մեղանումն...):

Յրանասական «Ռեկուսիոն» թերթի յորակցին հարցումներուն պատասխանելով, Ջ Կիրակոսյան ղլտել կուտա, թե. «Հայ ժողովուրդը կփախազեր իր նախատազքի տերն լլլա, հայրենիցի մը տեղանախտուն լլլալ, ազգային օչաւն մը ոմննալ, որ համապատասխանն իր կաղիքներուն: Հարկ է տակայն հաստատել, թե մարդկությունը մշտա թույլ չի տար յորարանշյուր փափազի իրականացումը»: Եվ ան չի փարսնիր մատով ցոյց տալու երիտթուրքերը՝ որպես մեր այդ փափազին իրականության չվերածվելու գլխավոր պատասխանատուն:

Իսկ Ռազիո-Երևաննն իր ելույթին ընթացքին ան ցալլ մը ևս հասալ կերրա, շեյտերա համար, թե «այսօրվա... յուրբական քարաքանկան կյանքի անօրդնողները, որոնք իր իսկ՝ յուրք ժողովրդի ղյանմիներն են, չն համարթմոն հայրենիք ոմննալու հայ ժողովրդի իրազումը»:

Կիրակոսյան, ինչպես և յուր Կիրակոսյանները, լուռ կմնան, տակայն երբ հարցը կվերաբերի մեր պատմաբանությունը: Եվ այդ յուրքանը սնանց մոտ կասկածներ

կատարայնն, եթե ոչ իրենց անկեղծության, գեր իրենց խոսելու պատմություն ավել բարձրագույն իշխանության (ինս-՝ Քրեմլինի) նախատեղեկումն նկատմամբ: Հայաստանի այլախոսները այնքան համարժեցիկ հակաբարդը ելալքները կֆիլազերեն մակրոլյան դասի մը՝ օպտարքոմելու հայոց զգացումները՝ իրենց ուշադրությունը Յուրբիլո վրա սնեղելու (նեղեկամար՝ իր փայնն անկնն դարձնելու) համար, որ գեր առայն՝ շիտալի՝ Արարատի, Կոնիսիլուսի և Ալաշաղաղի մասին, շիտալի իզդեղրամույ սֆյուրեի ուժացման մասին, շիտալի մեր հայրենի հողին իսկ վրա ծագազիտ տուտացման, շարկնմիտցման, աչառեղման մասին: Հակաբարդը գագացումներու բորբոսունը Քրեմլինի ներկա շարադրակամություն մեկ կրեան է, կրեան անոնը, իտարարարու մըն է՝ իր մեղքին, ինչպես եղած է Ռուսիո համար 1828-46 ի վեր...

Այսպես ինչպես կլլլա, որ հայոց զեմ ցեղատեղանություն մասին այսօր այդքան սպառտրեն արտածալազիղ Կիբակուրյանները չեն կրնար, իրաֆունը չունին Հայ Դատի մասին աղ խոսելու, ընդհանրատակն, պարտափազված են լրտարանկ -/Մեղուպետ- պետ- ներա թրակիցնկուտն, թե թեև - շատ են անոնը, որոնք կրեան, որ Խոզիդրային Հայաստանը ախիկ մեծ հողամաս մը ունենա, լույս առիկա կրեան միայն իրատեսն մտեղցումի մը վրա կրեանկը: Կարելի չէ լուրջի ամենէ ափանեղրեղիզը և մշտական կրկնունը այն փափագին, որ Հայաստան տազեա լլլլա կամ մտպես լլլլա-: Եվ ինչո՞ւ՞՝ գարմանա, կըր թրակեան -/Միլլիկ- օրտերդի թրակից Աղի Ռիդանը իր զեղեղությունը կհայտնն Խոզիդրային Միտրյան արտաքին գործոց նախարարության Միլլին Արևելքի բաժնի ընդհանուր տնօրեն Վառդի Սախրանչուկեն, թե Հայաստան - շատ գործոն կրեղաղ Յուրբիլան ցեղատեղանությամբ կամրատեսանն-, Մուսիկա լուտ կրեան, չի դառեղցներ մման -/անբառատություններ, չի դատապարտեղ անարեղչական արայրմելը-: Եվ ի՞նչ սղուի արտառիտանն Սախրանչուկ լուտ թուրք թերթի գուցե անմիշտ հաղորդումին, ի՞նչ սղուի արտառիտանն, եթե ոչ երկու խոսքով թե Հայաստանի մտավորակամության շուրթ միվերը՝ արտաբարդանը, ճշմարտությունը գերառատատված տեսնելու իրենց տարիներու աշխատանքը -/Պիտնակամներ, մտածոյնելը կան, կրնան տարրեր մեղով մեկնարաննէ կարգ մը դեղքերը իրենց բաժնեղքեն կրեանը չախորժի, սակայն սղուր չէ այնքան լուրջի ամենէ այդ տեսակի մեկնարանությունները, կարևորը պաշտանական շարադրակամությունն է-:

Երբ այս է կապությունը, կրնա՞նք աֆիլին ակնկալել Կիբակուրյաններեն, կրնա՞նք միանտարարու իտար սաղ, թե Խոզիդրային Միտրյունը է՞ր սղուի կրածաղի Յուրբիլան դարարակելու իր շարադրակամութենեն, և՞ր սղուի պատեղ 1921-ի դաշնազեղքները, ինքզինը հայտարարն հայության իսկական պաշտարան, սրբազն ներքին սանձանկելու անարգար իսխատումները, և ինչպես կրանածեն Հ.Յ.Վ. 22-րդ Մեղիամուր ժողովը՝ -/մեկնելով այն փառանն, որ Խոզիդրային Միտրյունը իր դաշնազեղքային կատարչին իսկ թերանով Խոզիդրային Հայաստանը կնեղկայացնն միբազզային հարարկությունն մեղ, ..գրտաժեղ կանգնի Հայ Դատին ընդհանրապես և միբազզային առյաններան ստրն մասնավորարար-: Այո, և՞ր:

ՍԻՍՈՆ ՆԱԼԲԱՆՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Միքելի Ջոն,

Չեր - Երիտրոպերը պատմության դատաստանի առաջ - առաջին գլխը կարգացրեց հետո ընթերցեցի երկրորդը: Եվ ահա հաճե՞րս գրում եմ իմ տպավորությունը որպես ընթերցողի:

Արխիվալին շաճնաթիվ նյութերից, կոսաբարակի փառ եղած պատմական գրականությունից, պարբերական մամուլից համուշի մեթրերովմնրով, Չեր սեփական դատողություններով դուք վերլուծում, ապա համոզում եք ընթերցողին երիտրոպերի, նրանց հաջորջող բնազակահանների կատարած այն կրկնավոր ոճնազորությունները, որ նրանք կատարել են հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Չեր երկու գրքերում դուք կոնկրետ փաստերով և տվյալներով համուշի կերպով վերլուծում եք, թե ինչպես պանդյուրբիզմի, պաննալաճիզմի զարգափարսիտները, ապա երիտրոպերի պառագլոխները տարիների ընթացքում ահավոր տրագյուրություններ են կատարել բնաջնջելու արեմտամաշությանը:

Ի՞նչ կարծիքով միշտ եք վարվել, որ ամենայն հաստատարվածությամբ, կոմունիստի սկզբունքով վերլուծել եք արևմտյան դիմաճակատության խաչաչախ շրջքը Հայկական հարցի նկատմամբ, մասնավոր գերմանական միլիտարիստների ստոր, դավաճանական վարմունքը Հայթափան հարցի, Սեմ երիտմի նկատմամբ: Համուշի փաստերով, հուզի նրարագրություններով դուք ընթերցողին տեղեկացնում եք, թե իսկա՞յնա գերմանական աշյունախոսմների ինչպիսի - քարեկաններ - է ունեցել հայ ժողովուրդը:

Ինչպես անցաքում, այնպես էլ մեր օրերում կան, ցավոք, մարդիկ, որոնք փառախաչում են մեր կոմունիստական կուսակցության հասցեին, գրաբարտելով թուշիկներին այն բանում, որ իբր թե 1918-20 թթ. նրանք ճանապարհ են բացել թուրքերի առաջ: Եւ հակառակ կարծիցի են: Եվ կարգաչով Չեր գիրքը հաստատ մնացի իմ տեսակետին, որ թուրքերի առաջ ճանապարհ են բացել ոչ թե թուշիկները, այլ դաշնակները, իրենց փառած զարգափարագլուշկ երեքում, հայ ժողովրդի, մասնավորապես աշխատավորության շանե՞րից լրիտը թողարակամության հետևանքով:

1 Ջոն Կիրակոսյանի անճուխակ արժեքով. - Նամակ Ջոն Կիրակոսյանին, Երևան, 1984, 6 մարտ:

Ես ինքս սերմանաես եմ եղև, քն ինչպես դաշնակցական բանակի զինվորները 1920 թ. աշնանը իրենց ձիերը նստած, քնդաևորները բոլա՞, փախչում էին դեպի Կարս: Եվ դառ հետևանքով անբարեշուքան մնացած հազա՞ւ յիւր հայեր գեղի մնալին, կամ փախուստի ճամաարտրիին ոչնչացվեցին:

Դեպ իրավագիտրեն, բարեարթիվ հավատաթի փաստերով ընթերցողիս համոզում եք, որ հայ ժողովրդի իսկական բարեկամը, կործանումից նրա փրկիչը եղև է Խորհրդային Ռուսաստանը, ԼԵՆԻՆԻ գլխավորած կոմունիստական կուսակցությունը: Մեր գերակամզենիւմ պետականություն, Խորհրդային Հայաստանի բարգաւաճման, հայ ժողովրդի աշխուրիւ պատռ ու երջանիկ կյանքի համար մեր պարտական ենք առաջ ժողովրդին: Ինչպարարները բոլ հասկանան, որ եքի փառը առաջ ժողովրդի ձևերը բաց բողենը, մեր առաջ կրկին կկանգնի եղևուր:

Միքելի Ձոն: Ես սերմանաես եմ: Ոնեիկ եմ Խորհրդային նամանակի Մեծկերտ գյուղաքաղաքում: Մեր տանից մտա 40 շնչից էլ: Կուսուղածից մի կերտ փրկվեցինք միայն յուրա: Կարդալով Չեր աշխատությունում մեջ բերած հուզիլ փաստերը հայերի կուսուղածների մասին, իմ աչքի առաջ պատկերում էր արյունակի եղևուր, բոլը դանկնենի յարապանից մազապարծ եղանների փախուստը դեպի Արևելյան Հայաստան, ճամաարտրիին տալի ու համաճարակների հետևանքով տանգամած մանուկներին ու ձերերին: Ես չեմ ուզում, որ մեր ժողովուրդը ապրի աչքալոթի ողբերգական օրեր:

Ճանկանում եմ Չեզ, Չեր գլխավորածական ղրոնումներում նրանրո հաջողություններ, կոմունիստի սկզբունքներով գրված նրանրո աշխատություններ:

Ձերն բարեկներով:

Ո. ԳՈՎԿԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Մեծարգո Ձեռնամուխ,

Հաիշտակոյրդանք կադրացի Ձեր - երիտարքերը պատմության դատաստանի առաջ - գրքի երկրորդ մասը: Ձեռնամուխում մինչև անձամբ Ձեզ համընդեղ գրավոր ուղարկել Ձեզ իմ կնիքներով, խաբին երախտագիտության, հարգանքի հավաստիքը Ձեր այս նոր ազգայնու գործի համար:

Դուք գիտեք, որ ես Ձեր նախանձախնայի շնորհըրդեկեց եմ և աղջեմ աղիք եմ ունեցել եղապարտակով հայտարարելու, որ Դուք մեզանում առաջինը բարձրագրիք Ձեր ազնիվ ճայնը մեր ազգային մեծ ուղեգրության բոլոր մեկնությունների դեմ:

Այս նոր գրքով Դուք կատարել եք գիտական ու քաղաքագիտական մի նոր սխրանք՝ դարձյալ առաջինը մեզանում քաղաքայն ունենալով սրաշտարաններ սկյուր-քանադրայն աղջար Դատը:

Շնորհակալություն Ձեզ՝ դեռ համար, բարոյական այն ազդակի համար, որ Դուք այս նոր գրքով տվել եք ոչ միայն իբրևհայրական ու քննադական զանազ թղթնկներին, այլև, Չարենցի խոսքերով առած՝ «նախդան մաղջսիզնի շտեր հազան իկոտեղներին», մեզանում, դիմախտարար, այնքան առատ - սրտմարան՝ կոկիտ խղձով հազրատակներին, որոնք անբարոյակրանություն ունեն լուրս այս զավոտ հարցի մասին՝ դրանով իսկ դատարով բոլոր միջադեմի անուրբանք դաշնակեցը և իրենց մաջ ժողովրդի ազգային շահերը սրաշտարաններ անընդունակ դավաճանները:

Այն, ինչ արել եք Դուք մինչև հիմա և այն, ինչ արելիք այս նոր գրքով անվերապահորեն Ձեզ դատում է մեր ժողովրդի մեծ գափակների շարքը:

Շնորհակալություն մղրաներին, որ Ձեզ անձանք նախալեռ կրքանկությունն են արարելե ինձ, որ Դուք ինձ իրավանք եք վերապահում Ձեր կրտսեր թղթերանը կոկիտ:

Քող մեր երախտագալտ ժողովրդի օրհնությունը պատմանի Ձեզ, որպեսզի կարողանաք նորանոր վառատակներով հարստացնել նրան, ճշգրտել մեր պատմության դեռևս այնքան շատ կենտոտ հարցերը:

Ձեռնամուխ Ձեզ գրել մեծարանքի նման խոսքեր - ես գիտեմ Ձեզ և համոզված եմ, որ միշտ կընդունեք իմ անկեղծությունը:

Ձեր անձնակիք:

1 Ձեռնամուխներում անձնական սղթով - Նամակ Ձեռնամուխներին, Երևան, 1984, 16 մաջրով:

ՎԱՇԵ ԲՐՈՒՏՅԱԼ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՏԱՍՆԻՆ ԱՌԱՋ¹

Մինչ կարգավեր Ջ Կիրակոսյանի «Բուրժուական դիմաճակատությունը և Հայաստանը» գրքի երրորդ հատորը, ստացվեցավ, նույն հեղինակեն, նոր գործի մը առաջին հատորը:

«Երիտրուրջերը պատմության դատաստանին առաջ», անա տխուրան ու նյութը Ջ Կիրակոսյանի նոր գործին: Առաջին այս հատորը պատմությունը կհասցնեն մինչև 1914 թ.:

Ժամանակաշրջանը կտրվի վեց գլուխներու տակ, կսկսի 1890-ական թթ. բրգական իրականության վերլուծումով, ապա կանցնի նույն տարիներու Հայկական հարցի փուլերուն: Այս ընթացումը ենթադրող ստեղծելի հարց, հեղինակը կխոսի Երթնահի երկնազուրկյան, սկզբնական շրջանի դեմքերուն ու կեղծածրնելուն մասին՝ մինչև անոնց իշխանության տիրացումը: «Աջոյն եղևու գլուխներով ներկայացված են հայտարան փճանը Երթնահի իշխանության տակ, մահ հայ կուսակցություններու կեղծածրնելը՝ անոր նկատմամբ:

Պետք է անմիջապես հաստատել, որ այս գործին արժեքը զգալիորեն նվազ է՝ քան Ջոն Կիրակոսյանի համրակը: «Կտուսի ենք, որ աննախապաշար ու չստիպել մը իրական ընթացքովն անկնկալությունը ավելի առաջնայական, ավելի խոր, քայքայ մասնականը ավելի խոր, քայքայ մասնականը ավելի բազմակողմանի աղբյուրներու վրա հիմնված աշխատություն մըն էր, նույնիսկ առանց մտածան ընկեր՝ թե գործ ունենը խորհրդային երաստագրական մը հետ: Անկնկալությունը, մահ՝ չստիպել մը, որ պատմագիտական-ակադեմիական հավանությունը ներկայացող այս գործին մեջ, աղբյուրները օգտագործվեցին իրենց լրբայրյան, փավերականության և առնասարակ փաստագիտության, ինչպես մահ սակալ ընդհանակներու խորացում դեղին ու կշիռին իտանածայն: Այս իմաստով՝ սկսելու համար՝ պետք է հաստատել, որ Կիրակոսյանի աշխատությունը նախապաշարունակով առաջնադրված է: Անտեսված են շատ մը կարևոր աղբյուրներ, մյուս կողմն՝ որչա աղբյուրներ օգտագործված են ըստ «մերոյի» մը, որ կրպակառվի միայն կարգ մը կանխակալ կեղծածրնելու ամեն գնով սղբարացնելու ճգտումով:

¹ Բրտուսան Վ. Երիտրուրջերը պատմության դատաստանին առաջ // Անալիտիկ – 1984. – 19, 21 մարտի: ԼՂԻԲ (ԶԳՆԻԿԱՆ) – 1984. – 8 ապրիլի:

Սերդարանական այս խոցը զգալի է առավելագույն հայ և բոլոր հարաբերություններում և հայ իրականության համար, առի՞նք, գիտե՞մք, ո՞նի իր հատուկ պատճառը: Սակայն, խոսելով առհասարակ աղբյուրներու ընտրության ու օգտագործման մասին միայն, պարտի՞ք չե՛լուել, որ Ջ.Կիրակոսյան կենսական աղբյուրներ անտեսած է՝ դիտումով կամ, ոմանք պարագային, իր տրամադրության տակ շունենալով զանոնք: Օրինակի համար, Օսմանյան կայսրության ընդլինալիք տարբերու առաջին համաժողովին (1902) կապված կարևոր աղբյուր է Լյւնսար Ռամետրի - The Young Turks- գիրքը: Կիրակոսյան պարզապես անտեսած է Ռամետրի գործը: Գաշնակցության և առհասարակ հայ պատգամավորներու կեցվածքներն ու պահանջները, ինչպես նաև համագլուխների ընդհանուր ընթացքը լավապես տրված են - Դրոշակն - ի 1902-ի փետրվարի թիվով: Այս Իրթիմաղի նկարին քարտարակառուության և 1909-ի հակաառևանգողական շարժումի մասին՝ Ռուբին պատմագիտական լրագրությանը կանդաղատնա իր «Հայ հեղափոխականի մը իշխատակները» գործին և և Ո հասարակներու մեջ: Հետառանձանաղական Թուրքիո նկարին կանգնե՛ն, ինչպես և հայկական իրականության ընդհանուր մթնոլորտին ու Իրթիմաղ-Գաշնակցություն հարաբերություններուն մասին կարևոր աղբյուր է Տան Կոնսի (Վահան Փափազյան) հուշերու երկրորդ հատորը: Կամ առնվազն Գաշնակցության այս շրջանի կեցվածքներու ուստանաաղբյուրայան համար կարևոր ալ աղբյուր կա՞ր՝ եթե ոչ - Դրոշակն - ու - Արագածաբաղը -: Առաջինի 1908-ի հունիսի թիվով, ի միջի աչոք, հրատարակված է Օսմանյան կայսրության ընդլինալիք տարբերու 1907-ի համագլուխների հայտարարագիրը, մինչ երկրորդով, միշտ ի շարքս բազմաթիվ ալ կարևոր զավեշարարներու, կողմի Իրթիմաղ-Գաշնակցություն 6 տնջտններ 1909-ի համառայնագիրը: Հիշե՛նք դեռ Արամյայի բարդին կարակցությանը երևալիտանական ըննիչ հանձնախումբի տնջամ, իրթիմաղական Հակոբ Գաշնակյանի տնջիկագիրը, որ հատուկ կարևորություն ունի իր ներկայացուցած թվախում, քայք մանափանջ բուն հանգավորները քոչափորով իր կեցվածքին համար: Երիտասարդ բուրքերու շարժումին համար շատ կարևոր աղբյուրներն են Ռեթնաղ Լյուխի - The Emergence of Modern Turkey - և Ֆերոզ Մինեղի - The Young Turks - գիրքերը: Այս բոլոր նյութերն ու գործերը չեն օգտագործված...:

Տարվալին կրնանք մտնալ աղբյուրային որոշ անտեսումներ, և նվազագույն վերադառնումով մը՝ ընդունե՛ն ու շահեկան զոնել զտու քրջական, կամ միջազգային-քարտարական որդուղ Կիրակոսյանի աշխատակցություն: Կկտե՛նք՝ որ ան բազական կտու ընտրագլուխով տված է մեծ պետություններու 1890-ական քարտարակառույթունը՝ Հայկական հարզին ու Թուրքիո նկատմամբ, ընդարձակ զիծերու մեջ ներկայացուցած է երիտասարդ բուրքերու շարժումը իր սկիզբին, ազնի մանրամասնյալ մեղով բազանաչուած՝ նույն այս շարժումին հակահայ գիծը, համարուղանական մոլեռանց ընդլինալն ու ձգտումները:

Սակայն, մյուս կողմ, անկարելի է իր պատմագետ նվազագույն լրություն ու հարզանքի արժանագնե՛լ այն Կիրակոսյանը, որ կնգնի ընտրագրե՛լ հայկական իրականությունը, կուսակցություններու կեցվածքները՝ բոլորովին արտապատմական, հակապիտական դրոմներն մեկնած, գլխավոր թխախ տնենարվ Հ.Յ.Գաշնակցու-

բյանը, կարծես ուղիղներն ասուք ու աճի՞՝ գայն «պատմության դաստատանին ասուք»- հանելու անհերք ճգտմով, միշտ հավատարիմ՝ խորհրդանայ պատմագիտության «աճանդություններում»...:

Մեթոդաբանական թեքի է մը անդն, հու գրծ ունիք իսկական ախտի մը հետ՝ որնն ըստ երևույթին բաժանվելիք շունի խղճոքահայ պատմագիտության միտքը: Ահար նորության չէ, բնիականակն՝ առնաճական կրնանք մկատել գայն: Սակայն անոր մերձայությունը, զբանորանը այս շրջագրության ու այս նյութին մեջ, կրկնակի ու ետանի գաճակի է, չսկզու համար հու աճիլն:

Ջ.Կիրակոսյանի գրծին մեթոդաբանությունը, լսվնք սղտնն, թեքի է աղյուղներու ընտրության և օգտագործման իմաստով: Այս ուղղնականությունը ուղղակի անկա-րենխղճության կվերածվի՝ կեր հարցը կվերաբերի հայ իրականության ու ժամանակի հայ գրծին ուժերու գնահատանին: Ան բառացիորեն, ինչպես կրնն արևելահայերը, «կաշմիջ դուրս է գալիս»- անն գնով նկատեցնելու համար Հ.Յ.Գաշմակցությունը, նխաճեցնելու անոր դեղը: Բան մը՝ որ կարելի սղտի չլար առանց մտախրական ան-պարկնչություն կարևոր դերալակի մը...:

Խուճելով Գաշմակցության գաղափարական-քաղաքական հայացքներուն ճանին, Կրկնական կան. «Գաշմակցության կիճնաղիթները իրենց կրապարակախոս-թյան մեջ ոչ միայն չլին արտասանում անխաղաղության բառը, այլև չլին ընդունում այն որպես պահանջ» (Լջ 43): Այս ուղղությամբ «Գրչակ»-ի 1893-ի թիվներն, որ Քրիս-տափոր և Զավարյան ստորագրած են «Այր ու Թն»- հոսիսմաշարքը, ան կկատարն անբաժանատված աս մեջբերումը. «Գրչակ»-ուն (թիվ 5, 1893) կարդում ենք. «Մենք հավատակ ենք այն հայացքներին, որոնք ժողովրդի դրության բարեփոխումն անպայ-ման կտալուն են միմիայն նրա անկախության հետ»: Իր շրջագրութենն հանված այս ստեղծան ապև ընթերցողը անպայման սղտի ժողով: Ահա իմնդու առարկա սղտեր-թությունը, անճված վերոնկչյալ հողվածեն, ուր ընթերցողը սղտի գունն Կիրակոսյանի նախադասությունը իր շրջագրությամբ հանդերս. «Հայ ժողովուրդը ազատություն է ուզում, այս անճերի համար պարզ է, և այս խոսքը ստան է, ՄԱԿ ԱՅԹՆ է, որի անկաճնչությունն ընդհանուրի կողմից ընդունված պետք է համարել: Բայց մի սատ ԱՅԹ ՌԻ ԹԵՆ չի կարվում. ԱՅԹ-ից հետո գալիս է ԹԵՆ-ը:

Ի՞նչ է նշանակում ԱՅԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, ի՞նչ է հասկանում ժողովուրդը ԱՅԱՏՈՒ-ԹՅՈՒՆ խոսքը արտասանելիս:

Հասերը կտանն. ՔԱԿԱՔԱԿԱՆ, ԱՅԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՅԳԱՅԻՆ, ԱՆԿԱՆՈՒ-ԹՅՈՒՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԿԱՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՏԱՃԿԱԿԱՆՈՒ ՏԵՆ:

Դա, ինտրին, շատ որոշ պայման է, բայց թոճանդակր՝ ու է սղտը իր մեջ ժողով-րդի բար իրճերը, գաղափարները նրա բարի պահանջներն ԱՅԱՏ դրությունից: ԱՅԱ-ՏՈՒԹՅԱՆ ճգտելով՝ արդյոք մեր ժողովուրդն ուզո՞ւմ է միմիայն իր ազգային ինքնա-սիրությանը բաճանկանություն սուղ, թե այլ դրության հետ նա անշուշտ կտալուն է ԱՆՀԱՍԱՐԱԿ ԻՐ ԿԵՅՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՐԻՓՈՒՈՒՄԸ: Մենք չենք կեր-բում ասային մտաճի նշանակությունը, բայց հավատակ ենք այն հայացքներին, որոնք ժողովրդի դրության բարեփոխումն անպայման կտալուն են միմիայն նրա ան-

կախության հետ, համարելով այդ բարեփոխումը ինքնատիկության հասկանալի, բնական, անհրաժեշտ հետևանք ամբարտաբան: Սա է Քննչ, որի վրա անհրաժեշտ է կանգ առնել: Թայց համաձայնվեմք նախորեն, որ խնդրաբան ժողովուրդն ազատություն է կամենում ոչ թե լոկ ազգային ինքնասիրությանից դրդված, այլ պետափոխական իր ստորյա կյանքը մաշող համագամանքների ազդեցության մեջը:—

Ի՞նչ է Ջ. Կիրակոսյանի - մեթոդ -ը այս հաստիածին մեջ: Ան կհափշտակե պարզություն մը, որ ըստ էության՝ Հ.Յ. Դաշնակցության առաջադրանքներուն համադրական հարստությունը, իտրությունը կրացածայտեր, ազգայինի կրքին ու անկե անդին՝ ընկերա-տնտեսական պայքադի անոր ընտրանքը, ճարտարգրեմ կնկրատե, կկտես գայն, ու կվերածե ճիշտ իր հակառակին, աշխնքն ազգային անկախության առաջադրանքն զար ու անդին մնացող կազմակերպության մը խեղճուկրակ պատկերին: Գծվար է մեթոդարանական աշաղխի վերագործություն մը որակելու առակ ամուկան գտնել Հայկական բառարանին մեջ...:

Էջ 45-ի վրա, ըննադատելով Քրիստափորի - Մխարյան բուրբելի հետ - բացառիկ պայծառատեսությունը միայն իշխատակելի հողվածը, Կիրակոսյան կտե, թե կտասկցություններ տակտիկը, գործկակելուց ու մեթոդները հարափոփոխ էին, երբնն ալ «չափազանց աշխատախնդրական» ու անմիջական կկեն. «Իսկ շրջանայեցությունն ու խոսակախությունը, ավաղ, հայ գործի առաջնակարգ առաքինությունները չեն...», խոստովանում էր Միք. Վարանդյանը, վերջածելով իր կտասկցության առաջամարտիկների կատարած գործողությունների արդյունքները, վնասն ու օգուտը: Սակայն Վարանդյան նշված աղբյուրին՝ իր «Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն» գրքի առաջին հատրգին էջ 29-ին մեջ այս հաստատումը կկատարե Փոքրուզայանի և Խրիմյանի մասին և ոչ... այնպես, ինչպես կտեմ տգափուրել Կիրակոսյան:

«Արքին օրինակ մը ես ու փակեմը»:

Էջ 171-2-ի վրա հեղինակը կտե, թե Դաշնակցությունը 1902-ին մերժեց գործակելի Իրրիմադի հետ, որովհետեւ այս վերջինը չէր ընդունը Քննչին դաշնագրով նախատեսված բարենորոգումները՝ հայկական նահանգներու, Կրեանի ու Մակեդոնիո մասին, մինչ 1907-ին «կրածարմեց իր դիրքորդումից և հայտարարեց, թե հայկական և մակեդոնական խնդիրները վերցվում են միազգային լիզմանագիտության սերտից և դատնում օսմանյան պետության մեջքին խնդիրներ»։ Կեղիշատակե աղբյուրը՝ «Դոշ-աթ», 1909, թիվ 4: Սակայն պետի փափագելիք, որ Կիրակոսյան մասնագույց ըներ նման հայտարարություն մը «Դոշակ»-ի վերտիշյալ բժնե մեջ, ու երկարույզ կեղծիքին, օսմանյան -ներաճեփության- նետարիմական խնդրյան քոթազերմունց միայն պիտի գտնե ընթերցողը...: Իսկ այդպիսի հայտարարության մը... ոչ լոկ հեռըը:

Այս բուրբին ետք տխուր է հաստատել, որ ափսոսանքի ու դատապարտության խոսքեր կնման մեզի երկի մը տրեմ, որ կընար հայ-քրքական կննճի այս թախտորը տարիներն ու համապատասխան փափերը սերտելու, ըննարկելու արժեքավոր առիթ մը լլար: Գծրափստարը Կիրակոսյան ոչ միայն «բաց քոթած է» առիթը այլ մեթոդունը կատարելու, ի վնաս հայ պատեմագիտության, այլ՝ ափելի ծանրը՝ իր հակարաչ-նակարան կրությունը ինքզինքը դրած է այս կամ այն շափով ցերսսարանը շննդե-

յա դիրքի մեջ: Ըստ երևույթին, հայ իրավաբանը դասը դեռ երկար պետի արտև, որ հայրենի քաղաքական միտքը լրիվ բարձին Լեոներ և Կարինյանների ժառանգ մնացած ստրկամիտ դրաչ կեցվածքներ:

Այս կեցվածքին իսկ պատճառով Ջ.Կիրակոսյանի նոր գիտքը ոչ միայն բան չափեցներ իր պատճառների արժեքին զրա, այլև խոչոր «միակ» նր կարճամտագրի անոր անունին առչա: Որ ամիկա առաջիկ կամ միակ հետադրըրական աղբյուր է երկու-բայր շարժումն մասին՝ ինքն իր մեջ առած, դժգոյր թե բան փոխն վերը լինգված ծանրակշիտ իրուրքենեն:

ՍՈՒՐԵՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ¹ՆԱՄԱԿ²

*Հայ ազգի ուղիներու, Հայ ազգի բողոք, Հայ ազգի միջ,
Հայ ազգի պատգամախոս, Հայ ազգի Մարմնու, Հայ
ազգի անքուն մտննարիկ, Հայ կրթութեամբ*

Աստու շնորհներով՝ ուղիուն և աստղություն:

Հայ դասի պատգամախոս, ինձ յիարողից մեք քերի Չեր “Նրիարաբերը պատմության դաստատանի ատաշ” գրքի ատաշին հատորը: Մեկ ամիս ատաշ երևանի շուկայի մետրի մտ գնեցի երկրորդ գլխի 20 տարով և հետգնեան աճող հետաքրքրությամբ կարդայի: Չեր հանճաղի մայնց զարթնեցնում է Հայ ազգի կրթուստը և կայմահարում է նրա անբեղը: Դա Չեզ համար Սիրական ախանդ է, բողոքերը թարնված սխալալությամբ ատաշ կտրեցին ազգի գլխից (ատաշաղեն մարդկանց), որպեսզի հետո մարմինը եկտո հոշոտեն, հայոց աշխարհը որդին իր գաղտնիների արյամբ, գերեն, ոչնչացնեն: Մահայն շնարեց հայ օջախների ծովը: Հայ ազգն անմահ է:

Օհ, դասն է մեր վիճակը, վշտեր ունենալ և չկարողանալ պատմել, ծնծվել, շարչարվել, յայ լինելու համար թարնվել: Թուրք գեղծարարները քարոզում են իրենց երկտատարդներին, քե տասն է հայերի կոտորածի պատճառը: Ճիշտ է, պատմությունն է զրա վրան: Փամանակին ուս գորքը քանի քանի անգամ մտով Տաճկամայաստան այն ազատագրելու համար, յայց ամեն անգամ անախարտ բողեց և հետ քաշվեց, դեռ ուստահայերին պատկանող հողերն էլ բողեց քշեամու: 358 էջում կարքում ենք. “Գողդ, ուսուցչուծի Նեկիրի մերիմ Գեմիլին յույ է քեմայի “Հայերի հարցը Թուրքիայում. Սպանվածի պատմածները իր մոջ” գիրքը: Գուրգեն Յանիկյանի տարանած երկտորքը դիվանագետների մազն է: Իսկ մեր ազգի հազարավոր գողներ ու գիտնականներ յրիտունական ներդրամությամբ յում են: Թուրք-մեջուկները մեկուկես միլիոն հայերի անտանախայի մորթեցին, իսկ մեր գողները նրանց մայրերին ոչինչ

¹ Մեղրուսյան Մարիկ, Սպանուծի շրջանի Աստանց գլուխ քննիչ:

² Ձեռն կրթութեամբ անննարան արքիճ - Նախնի Ձեռն Կրթութեամբ, 1984, 24 ասցիք:

չեն պատմում: Միշտ է մայրերին էլ մորերին, յայն գոն աշխարհին ու մնացած հայրերունը պատմեն: Անցել է 69 տարի, իսկ հրանք մարտիրոսի մնացած սրբազանների են: Քող պատմեն, որ անապորոսյն բնամու մորքած Սեկուկն միշտն հայրերան աղբար կյանքի է անապարտ կրտսի սուրբ հոգիները ստեղծում են հայրերի երկնում և որպես պարարտքան իրավունք, բարբարոս են արքայության ստաղ է իրենց զոփակներին ու ազգին պահանջում են վրեժ լուծել մեր ողբերգության համար, որպեսզի մեր ցրված ուղբերը հասնիստ մնաց հողի երեսին:

Մեր խնամակալ Մաքսուղ չի ուզում կույր ու դավաճար աշխարհին ասի ճշմարտությունը: Քաղք վաղիսեցիք Ամերիկայի ձերքին մի անապ գործիք են, արքայությունը հայրերներ, իսկ Ամերիկան այն երկիրն է, որ ով մար կարի, նա պտուղները կհագարի: Մաքսուղ հայտերներն ամեն տեսակի գեղեցկարարություններով ուղբում են հայ ազգի կանքը փորձեն: Մեր ազգն ստեղ վրեժով է լցված և մենք միշտ կենդանի ենք պահելու մեր պահանջների հավանականությունը: Դրանք ինչպես սխտի ջանքն նախատե՞ք, բուրբուրը բարդապես մեռած են:

352-րդ կրոն Կուր մերկաջրել էր բուրբ Պարաստին՝ Էնկեր Ջիս մարտին, որը բարբուր էր զեղազանգության վաստերը: Կույր կրոն Կուր ընդերքերին հավանություն էր, որ այդպիսի գեղեցկարներն են դաստիարակված բուրբ երեսասարարությունը: Կենցաղ են ասեք, թե հայ երեսասարարության 90 տղուց գիտե ինչ է զեղազանգությունը և ինչպես է կատարվել այն: Շատ կենցաղ լուսամիտ երախտավոր, գուցե ցամաքային հակասակ չին հարցա, ինչո՞ր դրոշմներում հասակ ժամեր չեն հատկացնում, համախակի ժողովներ, ճաներ չեն կարդում, որպեսզի հայ երեսասարարությունն իմանա իր բշխտ ազգին ով է կտուրել: Արդյունք միջոցառումները, կարծում են պատկի դեմ գրած չէ: Արքայակի Ազազ ձողում 12 000 հայեր մորբեղ ճախն շատ բշխր գիտեն, այն էլ տարեց մարդիկ: Այդ մարդկային տակարների մտքները Չարարչի, Կարարչի գլուխներում պատարարված գարջականներին լլրին գտներն ու մարդկները և կենցաղն այրելին: Ո՞ր երեսասարար գիտի այդ մասին:

Պատվելի իմ եղբայր, բուրբ իրավունքների կշիռ արքայությունն ու ճշմարտությունն է: Ձեր արամարամությանը ոչ մի գեղեցկար չի դիմանա, խոսքի ուժը ճշմարտ լինելու մեջ է: Այստեղ հզոր ուժով է փայտատակում Ձեր արամարամությունը, այն գործած է արդարության և ճշմարտության քողայում: Այդ երկար երեսագրությունան անխոս վիսներն են մեղուկն միշտն մորբված հայերի հողի երեսին փայլող ուղբերները, Դեռ Ձերի ավազակում բարված գտեցերը, Տաճկանախաստանի ավերված գախտները, գյուղերը, անտեր մնացած վանքերն ու գետնատարած որդոց մատերները: Ձեր խոսքն Մուսերկայան է, անբիծ, Կուր գարբեղնում էր ազգի իրենքը, հայտերը, մեզ տալիս էր հոգեկան քաղաքարություն, Կուր մարգարեական լույս ունեք, վայելում էր ազգի սնուն ու արտեղությունը: Լուսամիտ երախտավոր, գրվող ամեն մի բանը կարդալիս սխտա հարգանքով է լլրվում, թե այդպիսի դաստիարակներով լլրված ողբերգության գեղք ոնց էր գրել: Խղբասխա հայրենասեր էր, գիտության քաղաքի, իմ ազնիւր գլխի մեջ ամենը ստեղծված է, մտացությունը ոչինչ չի չնչել այն դարը եղբայրություններից, որ խրված են Լուրյանս մեջ: Ազգի կրտսուց փնտրող ու լուր

ցող Հանճարեղ Հայ Որդի, կարդալով երկերդ վերջը դիմեմ եմ մեր ազգի ստաշարեմ ու գարափարափես մարդկանց գիտակցությանն ու խղճին, որ այրափոխ գրքեր այնքան լույս տեսնեն, որպեսզի ամեն մի հայ ընտանիքի սեղանին գտնեմք մեզ հաս լինի, բոլորն էլ եղևնուի մասին գաղափար ունենան:

Հաստատվել իմ երթայք, ինձ շատ կներես, որպիեսուք ասելիս գիտնականին է վերաբերում, հոգով Չեր երթայլոմ եմ: Արգայնության գաղափարը մեր կրօնի գաղափարն է, նա սրտաղյուծ է մեզ մեր մարդկայնության իրավունքները: Ազգի անվերծանելի գավեր վիշտ աղած Մեսրոպ Մալաոց, մաղթում եմ Չեզ միջ ու կայտատ մամկան առողջություն, Չեր գրչին ու իրենքին անարարս եղբորս: Դուք եես եք, ես էլ ծերացած, որպեսզի մոռնիկից սեղմեմ ու հանդուրեմ քո հոգևած լուսավոր մեղքը և շնորհավորեմ Չեր կողմից բշխտ ազգիդ պարգևած այդ սուրբ մասունքները: Այդ պարտականությունը բողմում եմ կատարի խոով ու վեճով լքված իմ հոգին: Խնդրում եմ նույն բարի մաղթանքներս հաղորդել այդ պատվավոր գործում Չեզ օգնող ու նշույնը հայրապետը ազնիվ մարդկանց:

Սիլուսի հոգևնարազատ երթայլո, ինչ մարդ, որ Չեր նման յուր ազգայնությունը չի ճանաչում, չի սիրում, նա վերջանում է մարդ լինելուց: Գալլը պախարայի մազ է հոչոտում, բայց փաշխայում է դռնչն իր ձագի:

Աստծո շնորհները անբարեկաս լինի Չեր լուսավոր գլխից, ոչ մի զանձատուն չի կայտղ բարարայել Չեր կատարած աշխատանքի համար: Արարիկն է իշխանությունը, Աստվածը նա է, քոզ նա վարձատրելի: Մինչև հողը իջեցնում եմ մեր գրիս աննիշատակ ու անդամբան մեծ եղևնուն ու այլոք սպանվածների իրշատակին, ամեն, ողբ լերակ Աստծով:

Որպեսզի անհանգիստ չմնամ, անլուսի խնդրում եմ նամակիս պատասխաններ, գրեկ կրդի, որով փարձատրված կլինեք մեծամարտությանն ու ստաքինությանը:

Չեզ սիրող ու կարտող:

ԿԼԵՐ ՄՐԱԴՅԱՆ¹

СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ И АРМЯНСКИЙ ВОПРОС ПОСЛЕ 1945 Г.²

...Наиболее значительными во многих отношениях, конечно, являются работы Джона Киракосяна, который одновременно является специалистом в области международных отношений и «аппаратчиком» органов пропаганды и идеологического контроля, министром иностранных дел Армянской ССР с 1975 г. Его труд «Первая мировая война и Западная Армения. 1914-16 гг.» переиздавался три раза (1965, 67, 71 гг.), в последний раз на русском языке, чтобы гарантировать ей большую популярность и влияние. Он стал специалистом по армяно-турецкому противоборству, вступая в борьбу каждый раз, когда представляется случай. В то же время и он сам и его коллеги не упускают случая, чтобы напомнить о более общих причинах злобы СССР к Турции, например, оспаривая «нейтралитет» последней во время 2-й мировой войны.

В 1980 г. мировой конгресс «представителей» диаспоры, состоявшийся в Ереване по случаю 60-летия установления советской власти в Армении, подчеркнул необходимость «единства с Родиной» для выживания армянских общин диаспоры и для реализации «наиболее священных чаяний». В 1982 г. один за другим были нанесены два удара — последняя работа Дж. Киракосяна «Младотурки перед судом истории» и статья Комитета по культурным связям с армянами за рубежом «Историческое право армян диаспоры» (автор статьи — Джон Киракосяна, под псевдонимом Дж. Салакин — А.К.) которые прямо обвинили современных турецких руководителей.

1. *Մարտիկանի Կլեր* (1944, 1951), հրատարակող պատմագրան, աշխատասրահների փոխադրում են իտալերո-ֆրանսերեն խորհրդարանային հարկերտարգմանչին և Հայկական կարգին, Հարապատմի և Միջուղի կազմից, հարկերտարգմանչ, արարարչյան շարժմանը:

2. *Mouradian C. Les Relations Soviétiques-Turques et la Question Arménienne depuis 1945 // Esprit. - 1984. - Avril.*

ԼՈՐԻՍ ԳԱՊԻԿՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Բազմաթիվ Ջոն Սահակի, նախապես մերողություն են խնդրում Ձեզ անմահությանը համար:

Ստիպված էի այս թալլին ընկնու, որովհետև Ձեր ստացին գիրքը կարգացել էի, և սրտատրոփ սպասում էի երկնորդ գրքի կրատարակմանն այն իմաստով, որ երկրորդ գրքում չղլափված հարցերի դեպքերին ու օսմանյան դասի՞ն երկնորդրերն կորմից կատարված վաշտագորթումներին արևմտահայտրյան հանդեպ ոչ միայն ակամատես են եղել, այլև ենթակա են դասել անասելի թագոմ խղչտանգումներն ու տանջանքներն՝ 1915 թ. ապրիլ անմիջ սկսած Կարին թաղաքի ու նրա շրջակա 150 հազարանոց հայ ժողովրդի տեղամահման թարագամների հետ մինչև երգմեա թագաբը:

Օսմանյան բռնակալների, և ատհատարակ կրիարորքերի գազանորթանների մապին հայ ժայրվրդի նկատմամբ շատ գրվածքներ կան, թայց Ձեր վերջին երկու հատորանոց գրքերը գրված են մարգարեական մատներով, փազկրագրական փաստերով հոգեկված, համաշխարհային նշանավոր մարդկանց, ակամատեսների փաստերի նշումներով, և նայնիակ թայր գիտնականների ու նրանց ակամատեսների Ձեզ կողմից մեղքերումները՝ վի-մի թույնու միջակ են թայր նրանց սրտերի մեջ մարմնվու, որոնք նգնում են աքազացելու, որ հայերի համբնայ ցեղասպանություն չի եղել:

Նձան գնահատարանը ոչ միայն իմ կարմիրն է՝ այլ շատ-չատերինը:

Շատ հարգելի Ջոն Սահակի, երևի Դեթ իկեր, անցյալ տարի ես, որպես եղեմի արհավիրքներին ոչ միայն ենթակա երալի, այլ թագոմ խղչտանգումներն ու գազանային փարմուրներին ակամատեսի, իմ հուշերը, որոնք աքազված էին «Մաթթոն» թերթի 1982 թ. հունիսի 6, 8, 9, 10 համարներում՝ անմամբ թերեցի Ձեզ տ՛փչի, որ Դեթ Ձեր վերջին գրքում օգտագործելիք, թայց դիմախատարար այդ չեք արել, հոփանական է կանգանել եք նրա իսկութրյան վրա, ինչպես «Շայրմիլիթի յայն»-ի իմրուզերը շտպել, իսկ Քեղտրոմ ատանց ստորակետ անգամ փոխելու տարագրելին:

Խոբին հարգանքով:

1 Գազնկյան Լարիս, թայրալուցիական կրիվներ, Շայրմեական սրտերագով, կրումնատարան կրտակերթրյան և ակիտատերի փաղրան:

2 Ջոն Կրպակրյանի աննմարան արիթիվ, «Նանակ մեմ Կրպակրյանին, երևան, 1984, 28 տաղերի:

ЮРИЙ ПЕТРОСЯН¹

КИРАКОСЯН ДЖ. МЛАДОТУРКИ ПЕРЕД СУДОМ ИСТОРИИ (90-е гг. 19-го XIX в. – 1914 г.)²

О младотурках существует обширная литература. И все же до сих пор не все стороны младотурецкого движения конца 19-го - начала 20-го в., не все аспекты курса младотурок времени их пребывания у власти освещены с достаточной объективностью и убедительностью. В частности, требует глубокого анализа политика младотурок в национальном вопросе. Этот существенный пробел в историографии темы во многом восполняет рецензируемая книга.

Дж.С.Киракосян поставил перед собой непростую задачу – показать, как политика младотурок эволюционировала от желания насадить в среде иeturецких народов империи чувство “общей родины”, “общего патриотизма”, превратить их в единую семью “соотечественников-османов” к открытому подавлению силой национальных чувств и устремлений этих народов. Свою задачу автор решает, анализируя положение армян в Османской империи на рубеже столетий, вскрывая подлинные пружины тех трагических событий, которые за короткий срок дважды – в 1894-96 и в 1915-16 гг. – привели к гибели огромного большинства населения Западной Армении. Примечательно, что первое массовое уничтожение армян было осуществлено по указанию первого в истории Турции “конституционного” монарха – Абдул-Гамида II. И не менее примечательно то, что младотурки, начертавшие на своем знамени борьбы против Абдул-Гамида призыв к равенству и братству “соотечест-

1 Փետրոսյան Եւրի Ստեփ (206, 1930), քննադատ, քննադատական գործընթացի գլուխը, արշակունի է ՄԻՍՏ ԳԱ Երևանի մարտիկական ինստիտուտի ղեկավարը՝ «Младотурецкое движение», «Османская империя: могущество и гибель», «Османская империя: реформы и реформаторы», «Русские на берегах Босфора»:

2 Петросян Ю. Дж.Киракосян. Младотурки перед судом истории (90-е гг. 19-го в. – 1914 г.). - Кн. 1. - Е.: Аястан. - 1982. - 357 с. (на арм. яз.) // *Народы Азии и Африки*. - 1984. - №. 4. - с. 200-2.

венников-османов", дошли в своей национальной политике до организованных актов геноцида армянского народа. Эти факты не только парадоксы истории. Крайнюю феодально-клерикальную реакцию, олицетворением которой был кровавый султан, и турецкую национальную буржуазию, которую представляли младотурки, объединяло стремление во что бы то ни стало сохранить империю и власть турецкого султана над покоренными в прошлом народами. Думается, что книга Дж.С.Киракосяна позволяет лучше осмыслить особенности национальной политики правящих кругов Османской империи на рубеже столетий. Острая публицистичность этой работы в сочетании с хорошей источниковедческой основой и научным анализом фактов, почерпнутых из заслуживающих доверия источников, не могут не привлечь к ней внимание как историков, так и широкого читателя.

Источниковая и историографическая база исследования весьма обширна и разнообразна. Автор широко использует архивные материалы и прессу на армянском и турецком языках. Критически рассмотрена литература вопроса; различные точки зрения на предмет исследования сопоставлены и подвергнуты тщательной оценке. Автор при этом исходит из положений марксизма-ленинизма о тенденциях и перспективах национально-освободительных движений, о соотношении социальных и национальных факторов в этих движениях, о безусловном праве каждой нации на самоопределение, развитие своей государственности.

Логичной представляется структура книги. В шести главах рассматриваются различные социально-политические аспекты зарождения и развития младотурецкого движения, характеризуется режим младотурок после их прихода к власти, выявляются подлинные причины их политики по отношению к армянскому населению Османской империи. Дж.С.Киракосян справедливо выдвигает и обосновывает (с. 13-4) положение о том, что молодая турецкая буржуазия, отстававшая в своем экономическом развитии от интонациональной буржуазии Османской империи, стремилась, используя султанский абсолютизм и феодально-бюрократический аппарат империи, свести на нет явное преимущество интонациональной буржуазии в экономике страны. Автор подводит читателя к выводу о том, что политика Абдул-Гамида и младотурок в отношении нетурецких народов во многом была продиктована этим фактором.

В книге Дж.С.Киракосяна на большом фактическом материале характеризуется крайне реакционный режим "дулума" Абдул-Гамида II, подчеркивается, что антиармянская политика султана, организованная им резня армян в 1894-96 гг. были составной частью борьбы против национально-освободительных движений нетурецких народов, прогна любого провадения свободо-мыслия в среде подданных султана (с. 11-20). Выделяя в особый раздел вопрос о роли саропейской дипломатии в решении Армянского вопроса в Осман-

ской империи в конце 19-го в., автор отмечает, что европейские державы превратили Армянский вопрос в предмет международного торга (с. 69). Значительное место занимает характеристика младотурецкого движения на рубеже столетий, борьба младотурок с деспотизмом Абдул-Гамида.

В исследовании Дж.С.Киракосяна на первый план выступают две важные взаимосвязанные проблемы – выявление подлинного социально-политического лица младотурок – “иттихадистов” и анализ причин их откровенной антиармянской политики. Опираясь на достижения советской историографии в области изучения истории Турции, автор показывает, что даже в тот период, когда младотурки вели в целом прогрессивную борьбу против режима Абдул-Гамида II, их идеология и пропаганда были направлены против национально-освободительной борьбы иттурецких народов.

Автор внимательно прослеживает процесс постепенного формирования великодержавной политики младотурок. Можно дополнить материал книги одним примером. Когда факты о резне армян в 1894-96 гг. стали достоянием мировой общественности и вызвали волну протестов, лидеры младотурок настойчиво стремились свести происшедшее к порокам личности царствующего монарха, приуменьшить трагизм событий и даже доказать, что от абдулгамидовского “злуема” одинаково страдают все народы империи¹. Начав с утешивания ответственности всей османской феодально-бюрократической верхушки за политику подавления национальных чувств и устремлений иттурецких народов империи, младотурки со временем дошли в своей национальной политике до крайней степени великодержавного шовинизма. Этот процесс идейной деградации младотурок показан в книге Дж.С.Киракосяна весьма убедительно. Автор отмечает, что пришедшие к власти “иттихадисты” поставили своей целью ликвидировать национально-освободительное движение армян любой ценой (с. 120, 223).

Актуальность и научная значимость книги Дж.С.Киракосяна определяется и непрерывающимися попытками некоторых турецких историков исказить историческую правду о положении иттурецких народов под властью турецких султанов. Автор на протяжении всей монографии критически рассматривает труды современных турецких авторов, раскрывая фальсификацию и искажение ими фактов истории младотурок и положения армян в Османской империи. Нельзя не согласиться с выводом о том, что фальсификация истории в этих вопросах в современной Турции проводится на государственном уровне (с. 9). Во всяком случае, в трудах, издающихся Турецким историческим об-

¹ Эти идеи, в частности, содержались в английском приложении к одной из самых крупных газет младотурок – “Османлы” (см.: English Supplement to the “Osmanli”, the Organ of “The Young Turkish Party”. Ed. by the Ottoman Committee of Union and Progress. Geneva, 15. VII, 1898, No 1).

ществом, не найти сколько-нибудь объективного их освещения. В частности, известный турецкий историк, до недавнего времени президент Турецкого исторического общества – Э.З.Карал, вопреки историческим фактам, утверждал на страницах многотомной “Османской истории”, что немусульмане в конце 19-го – начале 20-го в. обладали всеми правами, были допущены ко всем должностям в империи, а их благосостояние позволило им жить лучше мусульман.¹ Оправданием актов геноцида и страшной фигуры кровавого султана звучат слова Э.З.Карала о том, что “Абдул-Гамид II мог по праву сердиться на армян, которых с политическими целями подстрекали русские и англичане и которые дали себя увлечь, стремясь превратить Восточную Анатолию в подобие Балкан”.²

В аналогичном духе высказывается и ряд других турецких историков. Один из них – С.Р.Сонель опубликовал в 1978 г. в трудах Турецкого исторического общества специальную работу под названием “Переселение армян. Документы”. Тщательно было бы искать в этой крайне тенденциозной и бессистемной подборке документов намек на историческую правду о страшных событиях 1915-16 гг., стоивших жизни полутору миллионам армян. С.Р.Сонель настойчиво стремится доказать, что имело место не массовое уничтожение армян, а всего лишь вызванное военной необходимостью “мирное” переселение армян в другие районы проживания.³ При этом он игнорирует огромную литературу о депортациях и геноциде армян в указанный период, изданную за прошедшие с тех пор десятилетия. Так, неоднократно публиковались документы о геноциде армян в Османской империи.⁴ А свидетельства современников – очевидцев и историков представлены множеством книг и статей, авторы которых сделали очевидной преступность плана младотурок, направленного на решение “Армянского вопроса” в Османской империи путем массового уничтожения армянского населения. Эта важная тема остается в поле зрения не только отечественных, но и зарубежных историков.⁵

Немало места в книге уделено и критической оценке деятельности различных западноармянских буржуазно-национальных организаций, призванных возглавить национально-освободительное движение армянского народа. Автор показывает, что их длительная межпартийная борьба ослабляла движение, препятствовала созданию единого фронта. Сотрудничество партии дашнаков

1 Karal E. Z. Osmanlı tarihi. VIII cilt. – Ankara. – 1962. – s. 483.

2 Ibid., s. 484.

3 Sanyal S.R. Ermeni tehciri ve belgelei. – “Belgeler”. Türk tarih kurumu. – Ankara. – 1978.

4 См., например, Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М.Г. Нерсисяна. – Е. – 1966 (2-е доп. изд. – 1982).

5 См., например, сборник документов и материалов: Kleian Richard D. The Armenian Genocide. First 20th Century Holocaust. – Berkeley. – 1981.

с младотурками в период подготовки и осуществления младотурецкой революции Дж.С.Киракосян осуждает, оценивая его как недальновидное соглашательство (с. 336). Действительно, история показала, что со стороны младотурок это был лишь политический маневр, а сотрудничество дашнаков с лидерами младотурок обратилось в конечном счете против армянского народа.

Хотелось бы пожелать автору, имея в виду подготовку к изданию второй книги этого труда, учесть некоторые недочеты первого тома. Прежде всего вызывает удивление отсутствие в нем заключения, в котором были бы представлены основные выводы автора. К сожалению, в книге нет и сводного списка использованных источников и литературы. Это затрудняет порой оценку источниковой базы исследования. Наверное, ее можно было бы и расширить за счет русских дипломатических архивов, в первую очередь материалов АВПР. В работе встречаются отдельные неточные формулировки. Вряд ли младотурок можно называть партией турецких националистов (с. 353). Скорее надо говорить о них как о великодержавных воюнистах, в идеологии которых заметное место занимали уже националистические идеи. Уточнения требуют и некоторые характеристики лидеров младотурецкого движения — Мидхата-пашы (с. 118), Ахмета Ризы (с. 132), Мурад-бея (с. 133). Все они были, бесспорно, яркими противниками национально-освободительных движений, но их борьба с султанским абсолютизмом играла на определенном этапе до революции 1908 г. несомненно положительную роль.

Исследование Дж.С.Киракосяна — значительный шаг вперед в изучении исторических судеб армянского народа. Представленные на страницах этой книги уроки истории призывают к борьбе с национал-шовинизмом любого толка. Весьма полезным было бы издание этой книги на русском языке.

ԼԵՎՈՆ ՎԱՐՄԱՆ¹ԳԻՎԱՆԱՎԳԻՏԱԿԱՆ ԱՅՄ ԹՈՒՂԹԸ²

Վերջերս «Ճաշքոմ»-ը արտերրի էր տալի, թիվ 60 (13941) – 67 (13948) և 7-15 դեկտեմբեր 1983-ի հաջորդական ութը թիվերով խմբագրությունն իր ընթերցողներուն համմնեց Ջոն Կիլյակոսյանի և Վարդան Մականյանի (ՀԽՄՀ ԱԳՆ, աշխատակից - Ա.Կ.) բարգմանությամբ անգլիական վավերագիր ոճ, գոր 1971-ին էլի Ճաշքոմն տվեր էր իջրն հավելված իր հակիրճ մեկ ուսումնասիրության: Վավերագիրին յույն ընդհանր բարգմանության առաջարկեին մեկ Կիլյակոսյան կցն, թե «Ելիտարության կամ շարժումը ընտրապուր, իրրիտադարանների հակահայկական քաղաքականության ակունքները բացատրող մի շատ կարևոր փաստաթուղթ» է այս բարգմանվածը, որան անհրաժեշտըն «խմբական հեղինակ պետք է համարել Կ.Պոլսում ՄՆՈՑ Բրիտանիայի դեսպանատան հնագույն ու ազդեցիկ դրագոման (բարգման) Ջ.Հ.Ֆիցմարիսին (1865-1939), որը խրվել էր երիտարության Ֆրիմասոնության խղջըըը, նրա գաղտնիքները բացածայտելու, որանք անգլիական գաղութատիրության շահերին ծառայեցնելու նպատակով: Ֆիցմարիսը ոմանց կրոմից մերկայացվում է իջրն այդ պահին Կ.Պոլսում անգլիական գլխավոր և ազդեցիկ դեմք, որին, էտո էության, ենթարկված էր նույնիակ դեսպան Լուրերը»:

Ինչ որ սկ ըջան հաստատումները դեսպան Լուրերի և դեսպանատանի գլխավոր բարգման Ֆիցմարիսի մասին՝ մեկ բան կմնա հոտակ, թե անգլիական ղեկանավարությունը շոտով, շատ շոտով սկսավ ենտապըըըըըը կրիտասարդ-բուրք շարժումով, ենտապըը տեղափոխություններուն և շարժումներուն անոր զանազան ու ալյազան դեկավարներուն, յունց ու վերջունց գործընթացն անոր վերլուարումներուն և կերպարանադիտումին, և պրե, գեմրեցե, հարսրիցե ու տեղեկագրեց իր գտածներն ստ որ անկ էր, և այդ մեով, ժամանակի ընթացքին, առնալության կրեցե հոկա դեզն այն

1 Լևոն Վարդան (Քելկյան Լևոն Փոփոփ) (10վ 1925), ըրանամտայ պատմաբան, պոետ, դասականել է Լիբանանի պաշտներուն և յուներուն, աշխատակից է տիրությունայ մամուլին, երկնական աշխատությունները՝ «Հայկական տամնիքը և հայկերու ըջով գրեցըըը», «Փամանակագրության հայկական տամնիքը», «Միտ բուրքը խափ», «Ալեմամտաբարանը անտամնական հարսրություններու նախքան զան»:

2 Վարդան Լ. Կիլյակոսյանի այս փաստաթուղթը... // Շէրակ - 1984, - ազդեցիկ մալիս, - էր 52-3:

վավերացնելուն և փաստաբարելոքման, որոնք այսօր հավաքված կենան իմն ու նոր արխիվներն ենք ԱՅգլոս արտաքին գործերու նախարարության: Դժբախտաբար տարվաին մեր մեջ չգտնվեցավ որևէ մեկը, որ պեղծի նարյուրավոր այդ յոթազանակներն ու թղթածրարները, որոնց տասնյակ հազարավոր բուրբերը կնտան օտնանյան ասեմամենիքն ենք աճին ու զարգացումին մասին Ազատ-Որմնաղտության և հեռինն ու մտնն կատնչին Հայկական հարցին և Հայկական Տասնիննգին, անոնց գոյատևումն և արտահայտության, նայ կուտակցություններս աստացյումին, մեր գինյալ բախտանկերս դրսեկրումին, և տարվաին բազմաթիվ այլ հարցերու նեռ աղերս ունեցող նյութերու: Այսօր աճիի յան փառահ նեք թե այդպիսի պեղում մը և էջը մը լեռնակատակ այս փաստաբարելոքում փոշիններն ենք՝ երեսն պետի հաննն մյուս երեսն ալ պատկերին, գոր թիչք, ինկապեա շատ թիչք վտոնն վերջին մեկուկես դարի նայ պատմության ուսանողներն, կզգան անկայությունն անոր, և ինչո՞չ չէ, կհամարձակին լույսին տալ նաև:

Գուցե որևէ մեկնն աճեղ վտոննց դժգոյություններն ու անոնցնն աստացյող վտանեղ այսպիսի գործի մը, այսուտանդերձ՝ երե կնտախտանք թե անկրածիչաւ է նոր անդունդն և մեր ժողովրդին տալ իրավ մեկ պատմությանը արևմտաստայության կյանքին ամենաողորմեզանքան մեկ շրջանին՝ պետք է որ կատարվի այս գործը և միանգամ ընդմիջու մեկդի մետվին աճան մեր եկրտացումներուն և երջիարքին շնորհն զգնցած մեր պատմաներուն վրա հեծող մեր պատմագրությունն ու պատմությունը, որովհետև, կհախաստանք, և այլ մեկն անդառնաղի կեղտով, որ ալ ժամանակ է որ վտանանք ուղիղ աչքերուն նայիլ մարտիրուն և ժամանակն և ասանց անմարտ նայտարարի մեր նայողություններուն նեռ ճախողանքները նան, աճե՛լն՝ ճանճալ և վտանալ թող որ այն պատմաններն ու ուժերը, նայանի և անմայտ թող որ այն զրգանակներն ու գործունեիքը, որոնք աստացյումին այն՝ ինչ որ եղավ արևմտաստայուն բաժինը համաշխարհային պատմութենն:

Այսօր՝ պատմագրության այսպիսի գնահատանք տվող և առ այդ գործի ձեռնարկած պատմաբան մյն է Ջոն Կիրանդայանը, որ երե միչու չէ որ կնանի բաղձազված արդյունքին՝ միչու ալ, սակայն, կփորձե աստաբանալ մինչ այլ աներթս մնացած ուղիներն և լույսին հանել բարուն մնացած երբնն ու հենցը արևմտաստայ մեկուկես դարվա մեր պատմության, և մանավանդ՝ Հայկական Տասնիննգին, գոճեղ այխատանք մը արարել, գոր անբողբայմիւր կեղ և որուն գծած ուղիքն քաղեղ դրշումներս կա մեծ կարիք և, ինչո՞չ չէ, անհետանգելի պահանջ նաև:

Կլասիկայանի փնտրտակներուն և որմուններուն ընթացքին էր որ, կոր անիկա իչեք էր իսթրինն ու աչքին իր «Երկխառնաղբ բուրբերը պատմության դասաատանին աստա՞» գործի նյութերս մեկտեղանին (ի զեա՛լ հաստրք լույս տեսավ Երեսնի մեջ 1982-ին)՝ հանդիպեցավ Քեյրոսիի մեկ հորվանին («Young Turks, Freemasons and Jews») և անոր ամբողջացումն միտող հավեղվածին (Sir Gerald Lowther to Sir Charles Harding), որոնք կրտապրակվեթ էին «*The Middle Eastern Studies*» պարբերաբերքի 7-րդ հաստրքի (հունվար, 1971) թիվ 1-ին 89-104 էջերուն մեջ, որոնք աստային երնեղ էչեթով Քեյրոսի կփորձեթ սարգել ու սարգարանեղ երջտասարղ-թողք կուտակցության

և երես մասնակցության համախ կամավոր կերպով մտապետյան ենթադրված առնչությունները, իսկ մնացյալ տասը էջերով առաջին անգամ ըզգալով շարքանառարյան կողմեր 29 մայիս 1910 թվակնր և «անճնական և խղճնորդազարհական» ու մասնականը՝ «գաղտնի» մնալու սահմանված մեկ մամակը Պոլսոտ անգլիական դեսպան Ձեռաղը Լուրթերի, և որ իր տեսցման թվականնն միայն փարսուն տարի ետք էր որ սխտի հանվեր լույսին: Քննարչին տասնամյակ մը ետք էր միայն, որ Կիլիկիայան գրադեցավ անով, նախ՝ զայն իբրև աղբյուր օգտագործելով իր հատորին մեջ, և ապա՝ դեսպանին մամակն անբողբոյրյաճը թարգմաննելով և հրատարակելով՝ «Անգլիական դիվանագետը երիտթուրքերի մասին» ընդհանուր վերնագրի տակ՝ երևան կրատարակված հավաքածուի մը մեջ, և որն, հետագայն, սխտի արտատպեր «Ճարթանք»-ը՝ հապավելով տուրատակի ծանոթագրությունները և հայացնելով կարգ մը լատերը՝ ինչպես կեայտնն օրաթերթն իր խմբագրական ծանոթության մեջ:

**ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԸՆԿ. ՉԱՎԵՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՃԱՌՆԸ
(ԱՐՏԱՍՏՈՒՎԱԾ ԱՊՐԻԼԻ 24-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔՈՆ
ՄՈՆԹԵՐԵՆԱՆՅԻ ՄԵՁ)¹**

...²Ին վերջերս, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերու նախարար, դեկտոր Ջոն Կիրակոսյան, Հայաստանի Գիտություններու Ակադեմիայի իր ուղեւորով կանազանեզեր տկարեանականներուն, թե ինչպէս Յուդեան՝ հակամայրական մեծ արշավի դիմած, միջազգային թաանդարեմ իջած, իր ստա և նննգաւորս պատմաշինարչանց կողմի, և թե ինչպէս ժամանակը այլևս կրած է, որ իւր տկարեանականներ լրջորեն հակադրեն այս պրոբլէմ: Ափյուռը մտան ծանօթ է, թե ինչպէս մեծ ազգային ծառայարչուն կենտոնցանի որկտոր Ջոն Կիրակոսյան, անընդիտ արծարծելով և յուարանելով իւրական խնդիրը և անոր պատմականը: Այս շնորհակալ աշխատանքը, որ ինք նախնակ իր անմական օգնականով կրնա առաջ կնէ, թե չափազանց կարեւոր է և պետք է որ ծափայի, սակայն աղքատը միանգամայն անբավարար է:

¹ Հատկանկար ընկ. Ջոն Կիրակոսյանի մտան յարատեանկար աղբիլը ըստարեկան հակադրան, Երեւանի (ՄԵ) / Երեւանի - 1984 - 9 մայիս:

ՁՈՂՐԱՊ ԱՎԵՏԻՄՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգելի ընկ. Կիրակոսյան, Ձեր «Երիտրուրերը պատմության դատաստանի առաջ» գիրքը Սփյուռքի և Խղճության Միությունում ապրող հայերի համար ունշնշույթ, նոր լիցք հաղորդող սնուցիչ է:

Մեր լեռնաշին գյուղում Ձեր պրեզիդե կան ընդամենը 2 գիրք, կարդում են բոլորը, փնտռում, լսելիս ու ուրախանում, կարդում են հերթով, նախօրոք ջրացարագրվելով: Դուք, իրավամբ պետք է ասե՛ք, կատարել էք տխրահամարան աշխատանք... Դուք հերոս եք, Ձեզ պե՛տք է պաշտել, որովհետև Դուք մերկացրել եք ոչ միայն հայակեր բորբերին, այլև անգիտությունակ դաշնակցներին, որոնց մեղքով մասամբ Արևմտյան Հայաստանը մնաց, ոչ, մնացել է... բուլղերին:

Դուք հայերի սրտում անքերված կրակը բացկտացրեք: Հայ ժողովուրդը Ձեզ կրակի սրբերի շարքում:

Ձեզ հարգող:

¹ Արևմտյան Չեխոսլովակիայի, Մարտունու շրջանի Քաղաքապետի բնակիչ:

² Ձեզ Կիրակոսյանի անձնակազմակա պրեզիդ. - Լոտոսիկ Ձեզ Կիրակոսյանին, Մարտունի, Քաղաքապետ, 1984, 10 մայիսի:

не самих армян. Военный атташе Юкселен, в частности, сказал, что армяне заперли его родственников в мечети и подожгли ее.

Гид-переводчик Института, оказавшись вовлеченным в полемику, сказал, что могут быть различные мнения по некоторым вопросам прошлого, но главное – это исторические факты, подлинные документы и материалы.

Пригрозив, что могут прервать экскурсию, турецкие дипломаты задали такой вопрос: "Как поступило бы Советское правительство с армянами во время прошлой войны, если бы армяне заняли в отношении СССР враждебную позицию?" и тут же ответили: "Оно поступило бы так же, как и правительство Турции в 1915 г."

Военно-воздушный атташе Ален спросил мнение гида о якобы унижающей турецкий народ книге Дж.Киракосяна. При этом Ален добавил, что указанная книга "содержит лишь грязную клевету".

Про посещение мемориала 1915 г. в Цицернакаберде турки молча осмотрели памятник.

По дороге в Эчмиадзин турецкие дипломаты навязали гиду-переводчику спор относительно "подлинного" названия горы Арарат.

В заключение турецкие дипломаты сказали гиду-переводчику, что если он будет в Москве, может идти в посольство Турции "для продолжения незавершенного разговора".

**ՊՐՈՖ. ԱՎԵՏԻՍ ՄԱՆՉՅԱՆԻ¹ ԵԼՈՒՅԹԸ՝
ԱՐՏԱՄԱՆՎԱՏ ԱՊՐԻԼ 24-Ի ՀՈՒՑԱՀԱՆԳԵՄԻՆ
(ԼՈՒԳՈՒ)²**

Մինչև վերջերս Հայ Դատին նետազննածը երբեմն էր գերի մննաչնոցը հայ քաղաքական կուսակցություններում: Այսօր, սակայն, ստեղծ կողմին Հայ Դատով կայսրին Փարիզի և Լոզանի մեջ գտնարված Հայկական Կոնգրեսները, Վաշինգտոնի մեջ գրծող Արմենիան Շահնդրին, և տակազին Միլլին Արևելքի, Ենդուրայի և Ամերիկայի մեջ ուրիշ ճարմիններ: Դարձալ, այսօր Խոլմուրային Հայաստանի մեջ արտարին գրծող նախադար Ճոն Կիլանդուային նման աչքատու պատմարաններ, մնաչաչական աչքատուսիրություններով և երտարաչաչախտարություններով, բուն ճիգեր կնեն, անտարակոյս իրոլմուրային բարձրագույն իշխանություններու հազանուրամբ, մերկացնելու համար թուրք պետությունը և հակադրելու համար թուրք կամ բրջատներ պատմարաններու կողմն սարչված պատմական իրոլմուրայիննից ինեպարտերևու և նննգափոլմելու վառտարելու ճիգերուն:

1 Մանյան Ավետիս Գրիգորի (1921-95), հայագետ, պատմական գիտությունների տնօրեն, պրոֆեսոր, Կալիֆոռնիայի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ, համալսարանի պատմարանին կից ստեղծել է հայ գրականության ֆունդ, «*Journal of the Society for American Studies*» պարբերականի խմբագիր, հիմնական աշխատությունները՝ «Անդրամուկների սանյակի ինեպրը և Իրան-թուրք-պրիմական հարաբերությունները», «Պատմական Միլլիայի հայկական գաղարմից օտմանքան տիրապետության տակ», «Հայերեն ժողագրիի կիլատակարաններ», «Գրարթոլ բերակետության ճեռարի», «Ճարչակ ԱՄՆ-ում միլմուրայան հայերեն ժողագրի»:

2 Պրոֆ. Ավետիս Մանյանի կողմը՝ արտատմված սարչի 24-ի եղչանեղնային (Լոզան) // Լոզանից. - 1984. - 16 համար:

ГРАЙР АКОПЯН, АРШАЛУЙС АРШАРУНИ¹,
ГРАНТ ЕПИСКОПОСОВ²

В КОМИССИЮ ПО ГОСУДАРСТВЕННЫМ ПРЕМИЯМ АРМЯНСКОЙ ССР В ОБЛАСТИ НАУКИ И ТЕХНИКИ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР³

Мы, группа научных работников Москвы, считаем своим долгом сообщить членам комиссии о том, что мы подробно ознакомились с трудами Дж.С.Киракосяна "Буржуазная дипломатия и Армения" (в двух книгах), 1978, 1980, "Айастан", "Младотурки перед судом истории" (1-ая книга 2-томного издания), 1982, "Айастан" и полностью поддерживаем издательство "Айастан", представившего эти работы Дж.С.Киракосяна на соискание Государственной премии Армянской ССР 1984 г.

Дж.С.Киракосян давно занимается проблемами арменистии, опубликовал ряд книг по этой тематике. Он с марксистско-ленинских позиций показывает историю возникновения Армянского вопроса, критикует позицию империалистических держав, которые принесли интересы армянского народа в жертву турецкой реакции, допустили геноцид армян в Османской империи. Теперь империалистическая пропаганда покровительствует турецким фальсификаторам истории, которые отрицают геноцид армян в Турции и оправдывают преступления прежних покровителей страны. Труды Дж.С.Киракосяна получили высокую оценку на страницах советской печати и в кругах научной общественности СССР.

1 Երզրումի Երզրայի Միջոցի (1896-1983), գրականագետ, բանասեր, բարձրագույն դպրիւնացի, ՀԽՍՀ սարգստի ֆակուլտետի վարիչ, դասախոսուհի և Մեծկառի լուսնագույն հիմնական ուղի-խառնորրոնները՝ «Բնութիւն», «Բարձր», «Շայ բարձրագոյնական մարի պատմութեանը», «Շայ մարձրագոյնական բարձրագոյններ», «Հանրագրութեան անդրայի ինտ», «Մեծկառի նայ մանուցը», «Մեծկառի նախագոյնայի և նայ առարարներ մտախոսականութեանը», «Հուշանիւթներ»:

2 Նախնորոնայան (Նախնորոնայի) Հրանտ Լեւոնի (1921-94), փիլիսոփայական գիտութեանը դոկտոր, պրոֆեսոր, աշխատել և Մեծկառի տարբեր կուսակառայութեանը, Համալիսորնական գրադարանի անդրերի անդրայ, դասախոսուհի և Մեծկառի Պետական նախագոյնանում, աշխատութեանը փրագորում ևն գիտականիմարական նկարագորրայան նարկերնի:

3 Յոն Եփրատույանի անննական արժեքը - Նունակ ՀԽՍՀ նախագոյնների խոչընդոկ կից գիտութեան և անիմիկայի բնագոյնանում Հայրական ԽՍՀ պետական մրցանակներ յնդրող նախնորոններ, Մեծկառ, 1984, 15 նարկայ:

ԳՈՒՐԳԵՆ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ¹

Արևմտախաչադրյունը և ընդհանրապես հայ ժողովուրդը կոմիտասաբարտ է Չեզ, Չեր - նշխարաբերը պատմության դատաստանի առաջ - այդ նշանաբան և շրտնաբան աշխատության համար:

Չեր երկտող գլխը սրահեցրեց հայ կոմիտասաբարտյանը դեպի յուրերը իր ունեցած վերաբերմունքը, այդ գլխով դուր փաստագրական տվյալներով առաջուցեցիր հայ ժողովրդի գանգաձայնի կոտորածների պատճառները և նրա կոնցրետ մեղավորներին:

Ես վառի լին նախահանգիստ Ավանց գյուղացի եմ, մեր 11 ամնից բաղկացած նափաստու ընտանիքից կոմիտաս հասանք ելնան, ես 5-6 տարեկան եմ եղել, թայց բոլոր տատապանները էլ լիում եմ: Ես իմ կենսագրության մանկությունս բաժնում ինչպան կարտասցե եմ այդ նկարագրել եմ:

Ավանի առաջոր է եղել Դեր-Չիլի ճամապայեղ, որի վրա երբեմն երգը աչքան էլ շինպանը ո՛վ երբեմն, ո՛վ երգեց առաջին անգամ և ինչո՞ր թուրքերն:

Անիթաճառ է Դեր-Չիլի ճամապայեղներ (Դեր-Չիլ յուրայի) երգի շատերը գտնել, որտեղ առիվ է հարյուր իսպաղաճոր հայեր մեկնել են մարդկան, թարգմանել օտար լեզուներով և տարածել, որ որդ Վայ պատմարանները իմանան, քե ինչ է կատարվել 1914-15 թթ. և մինչև օրս:

Մեզ մոտ գոյությանում եմ Չեզ, Չեր որդ համարեմություն համար, ընաշնուտ երան հայերի ըստի մանրամասնության համար:

Թուրք, թուրք այդ անրան, անասղանի, սարաշնուր, կեղտոտ ժողովուրդը, նրանք, որ անգամ նաքանի շեն ռենցել, նրանք, որ միայն կեղտոտերնը մարդկով, փայտ փանաղեղով, էլի կան համբաղի փայտ կապելով, այդ շատանցիները իշենց բազմակերտության շնորհիվ շատանում են և այսօր էլ բազմանում են և այդ պատճառով էլ մենք նրանք չկարողացանք հաղթել, այսպես ստեղծվինք և գրեթեցինք մեր պատմական սրբազանի երեքից:

Այո, նրանք ի վերջու սխտի կանգնեն պատմության դատաստանի առաջ: Այսպես չի մնա:

Թուրք լեզուն լավ աստեղանքներ ունի, որոնցից է՝ «այս դուրդ փանդ առաջվանը մի օր թայ կանի մի լավ»:

Այո թայ կանի:

¹ Յոն Կիրակոսյանը անձնական աղբիկ - Կոստակ Յոն Կիրակոսյանին, Երևան, 1984, 13 էջերուսով:

КАРЕН ДЕМИРЧЯН

ИЗ ДНЕВНИКА¹

Отдел пропаганды и агитации ЦК – по поводу публикации статьи Дж. Киракосяна (по письму Хуришудяна). Записка острая. Они требовали обсуждения вопроса Дж.Киракосяна на Бюро ЦК (записка была написана в 1983 г.). По моему поручению, Даллакян уже тогда беседовал и с Киракосяном и с Амазасяном, указал на ошибки, политическую вредность и неприемлемость.

¹ Կարեն Դեմիրճյանի փոփոխումներ. - Կարեն Դեմիրճյանի օրագրեր, 1984, 27 օգոստոսի:

ОГАНЕС ИНДЖИКЯН, БАГРАТ УЛУБАБЯН

ПРАВДА ИСТОРИИ. НА СОИСКАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРЕМИИ АРМЯНСКОЙ ССР¹

Представление издательством "Айастан" обширного монографического исследования "Буржуазная дипломатия и Армения, 70-е гг. 19-го века" (Ереван, 1978), "Буржуазная дипломатия и Армения, 80-е гг. 19-го века" (Ереван, 1980), "Младотурки перед судом истории, 90-е гг. 19-го века - 1914 г." (Ереван, 1982, 1 книга двухтомного труда) доктора исторических наук, профессора Дж.С. Киракосяна для участия в конкурсе на соискание Государственной премии Армянской ССР 1984 г. является своевременным и закономерным. Вот уже около 20 лет предметом исследований для Дж.С.Киракосяна служит огромный по событийности и сложный период жизни в истории армянского народа - вопросы новой и новейшей истории.

Монография ученого "Западная Армения в годы первой мировой войны" (Ереван, "Айастан", 1965, 1967, русское издание ЕрГУ, 1971), сборник "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики" (Ереван, "Айастан", 1973) получили всеобщее признание научной общественности нашей страны и читателей.

Проследивая и анализируя этапы развития Армянского вопроса, автор оперирует огромным фактическим материалом. Он не ограничивается только дипломатическим аспектом, но и последовательно представляет картину национально-освободительного движения, критически анализирует многие аспекты исторического процесса.

Раскрытие подлинных мотивов и интересов, которыми руководствовались могущественные державы в делах Передней Азии, - одна из задач, которую успешно решает автор. Ориентация передовой части и основной массы армянского населения Западной Армении на Россию - важнейший исторический

¹ Инджикян О., Улубабян Б. Правда истории. На соискание Государственной премии Армянской ССР // *Коммунист*. - 1984. - 24 августа.

поступат обширного научного исследования. И, наконец, в недавно изданной второй книге монографии "Младотурки перед судом истории, с 1915 г. до наших дней" (Ереван, 1983) перед читателем предстает ужасающая картина беспрецедентного в истории геноцида беззащитного народа. Нелицеприятную, конкретную, исторически и политически объективную оценку дает Дж. Киракосян социально-экономическим условиям, классово-политической среде, породившим младотурецкое движение.

Русско-турецкая война 1877-78 гг., с которой народы, страдавшие под игом Османской империи, связывали надежды на свое освобождение, является значительной вехой в истории национально-освободительного движения западных армян. В той или иной мере события 70-х гг. 19-го века затрагивались в ряде исследований. Одни из них ставили своей задачей изучение внутренней политики Турции, другие же, напротив, сосредоточили внимание на дипломатической стороне вопроса. Эти работы не только не исключали, но и предполагали появление исследования, синтезирующего обе взаимосвязанные сферы. Таким и является первая книга монографии "Буржуазная дипломатия и Армения" Дж. Киракосяна.

Книга приобрела особую актуальность в связи с распространенной на Западе, а также в Турции версией, согласно которой до рассматриваемых событий армянское население Османской империи проживало в условиях "политической свободы" и "равенства", и лишь вмешательство России, якобы, спровоцировало армян на выступление против турок. Как показывает Дж. Киракосян, сфабрикованная турецкими властями и английской дипломатией версия находится в вопиющем противоречии с правдой. Достигнутые на Берлинском конгрессе 1878 г. политические результаты оказались впоследствии роковыми для западных армян.

Исследование представляет интерес в плане изучения истории международных отношений и дипломатии на Ближнем Востоке. Автором раскрыты подлинные мотивы, которыми руководствовались Англия, Германия, Австро-Венгрия. Показав, как Армянский вопрос стал предметом дипломатической игры великих держав, автор противопоставляет их официальной политике реакционно пережившей России и Европы.

Рассматривая национально-освободительную борьбу западных армян в 70-80-х гг. прошлого столетия, Дж. Киракосян раскрывает сложный процесс становления общедемократического по своему характеру народного движения. Потерев тяжелые поражения на Балканах, потеряв обширные территории, османские власти с тревогой следили за положением на востоке империи, где проживала компактная масса армян, охваченных идеей национальной независимости. Уклонившись от выполнения условий Берлинского договора, султанское правительство подвергло армянское население невыносимому гнету. В книге

дан анализ внутреннего и внешнего положения Османской империи в 80-е гг., представляющий значительную ценность для советской историографии.

Несомненным достоинством монографии Дж.Киракосяна «Буржуазная дипломатия и Армения» является его многоплановость. Автор не ограничивается дипломатическим аспектом проблемы, параллельно рассматривая развитие освободительной мысли западных армян. На основе многочисленных фактов демонстрируется влияние на западных армян идей русских революционеров-демократов, народников, которое в конечном итоге вывало деятельных и самоотверженных патриотов, создало в Западной Армении новую идейно-политическую атмосферу. Опираясь конкретными данными, автор показывает, что национально-освободительное движение являлось естественным следствием социально-политических и национальных условий жизни западных армян. Историк отвергает измышления турецких историков о том, якобы национально-освободительное движение армян было инспирировано царской Россией, и что в освобождении армян была лишь заинтересована армянская буржуазия России.

О младотурецком движении мы знали немало благодаря исследованиям советских, а также зарубежных туркологов. Однако в их работах не получена разностороннего освещения армянская действительность в Османской империи. В исторической литературе не было обстоятельного, хронологически всеобъемлющего исследования о политике младотурок в армянском вопросе. Монография Дж.Киракосяна «Младотурки перед судом истории» призвана восполнить этот пробел. Она является логическим продолжением и своеобразным итогом целенаправленной и полезной работы ученого. Решая одну из важнейших задач армянской исторической науки, эта работа в то же время явилась большим вкладом в освещение многих проблем и политических судеб армян в конце 19-го и начала 20-го века.

Очевидной заслугой автора является то, что деятельность младотурок показана на основе цельного и всестороннего анализа разнородного и оригинального материала из армянских, русских и иностранных источников. Читатель получает полное представление об антинародных доктринах османства, панисламизма, туркизма и пантюркизма.

В исследовании «Младотурки перед судом истории» последовательно, шаг за шагом показано, как младотурки развязали геноцид против западных армян и в 1918-20 гг., с варварской методичностью приступили к реализации второго пункта своей антиармянской политики — программы уничтожения и изгнания армян также из Восточной Армении.

В главе «Младотурецкие преступники перед военным трибуналом» впервые в нашей историографии обстоятельно рассмотрен судебный процесс над младотурецкими убийцами. Привлечен богатый материал (в том числе, офи-

циальные бумаги государственных учреждений Османской империи), который полностью изобличает младотурецких главарей как организаторов массового уничтожения. Прогрессивные демократические силы России, всего мира уже тогда осудили младотурецкие злодеяния, их преступления против человечества. На Циммервальдской конференции левых социал-демократов (осень 1915 г.) В.И. Ленин подписал резолюцию, осуждающую преследования армян и других народов — жертв шовинизма и империалистической войны.

Сегодня турецкие органы массовой информации, журналисты и историки, их американские адвокаты сосредоточили свои усилия на живом и извращенном истолковании фактов истории, искажении внешней политики России и Советского Союза. Они стараются распространить придуманные ими же антинаучные, антиисторические утверждения относительно депортации и геноцида армян в 1915 г., пытаются навязать свою "точку зрения" не только турецкому, но и мировому общественному мнению. Идеологи и политические лидеры туркизма полагаются на забывчивость человеческой памяти.

Монография Дж.Киракосяна является еще одним документальным подтверждением того, что преступные прецеденты и политические катастрофы могут быть повторены, если своевременно не сделать правильных и действенных выводов. И сегодня зреет бредовые идеи геноцида. В мире неспокойно. Черные силы войны и агрессии держат мир в напряжении. Авантюристической курс администрации США чреват смертельной опасностью для человечества. В странах Латинской Америки, в Африке, в странах Ближнего Востока льется человеческая кровь. Международная реакция продолжает угрожать свободе и независимости малых и больших народов.

Книги Дж.Киракосяна помогают читателю иметь правдивое, реалистическое представление о политике западных держав, разоблачают фарисейство буржуазной дипломатии. Одним из высоких достоинств автора является его умение писать убедительно, доступно, с полным знанием фактов.

В последней монографии, даже для искушенного в армянской истории читателя, раскрываются очень любопытные, доселе не известные факты, по-новому освещаются известные нам события, благодаря чему кровавая политика младотурок и беспримерная трагедия армянского народа воспринимаются чрезвычайно глубоко и правдиво.

Научно-политические публикации Дж.Киракосяна, посвященные жгучим проблемам новой и новейшей истории армянского народа, его трагического прошлого и социалистического возрождения в составе Советского Союза, актуальны. Поэтому они получили положительные отклики на страницах советской, а также прогрессивной зарубежной армянской печати, пользуются широкой популярностью и сегодня выдвинуты на соискание Государственной премии Армянской ССР, которой они, безусловно, достойны.

Քոչար՝ Արթուրի հետ, 1974 թ

Ամենաբարձր՝ Եսնի Դափախնայանի հետ, 1975 թ.

Կարեն Խաչատրյանի, Կարեն Դամբարյանի և Հրաչյա Իրինկյանի հետ, 1975 թ.

Քոչարի հետ, 1976 թ.

*ԽՍՀՄ արտադրին գործերի համարաց
Էնդեյ Պրոմիտի Հայաստանում, 1973 թ.*

*Պետրոս Խաչատրյանին
Հրաչյա Համբարձումյանի և
Պետրոս Լալերիցյանյանի հետ, 1977 թ.*

*Արարատ ներստիչյանի, Խորեն Գեմիզյանի
և Հրանդ Ծղադրյանի հետ, 1974 թ.*

Երկրակրկի մեկն ժամանակ

Վերադարձ. 1977 թ.

ԽՍՀՄ օտարմերձաբանական տեղում,
ՄՄԻԻ-ի ՊԷՆ-ի 94-րդ նախաժողովը, 1978 թ.

Եղա՞ք տեղաբնիկանոց համայնքի ստեղծ. 1978 թ.

Վերադարձ Հայրենի Անտր. 1979 թ.

Անրե Խանգուզյանի հետ, 1980 թ.

Մերի Ջեյարի և Վարդան Համբարձյանի հետ, 1980 թ.

Մերի Ֆալայանի, Սարգիս Խոջաբաբյանի,
Սիրուշի Ջերակյանի և Ռուբեն Մինասյանի հետ, 1992 թ.

ԽՊՀԿԿ-ում Համասյանի ժողովի և Վահրի Լիբրյանի հետ, Ար. Էջմիածին, 1978 թ.

Կնոջակի Միջնակուց դպրոցաբանի ստուգաբանական կազմի և ստանդանդների հետ, 1983 թ.

Շահինյան ՉԻՆ արտադրիչ գործերի նախարարությունում, 1983 թ.

Միջուկի նախագահ Շահեղ Լուսապ Երևանում, 1979 թ.

Վազգեն և Էմմալյան Հայոց Կուրսիների հետ, Մայր Երան Եր. Շրինյանին

Յուզի Սարգսյանը, ՅՈՒՆԷՍԿ-ում հարազատ զննարկելի և հրաշխ հարցազննարկի ներք. 1984 թ.

Սարգսյանների խմբագրական
Գրչի Բազմերկրայի ուղար հայտարարակ. 1978 թ.

Վերջինը համարադրարարարարի ներք.

Ներք. Էրայի ներք. 1982 թ.

Արգյուրանյանցի առաջնահամբերում

Արցախեանկյան քաղաքապետարանի հնար

*Նգվարի ակադեմիայի՝ անկրպ և անճարքու հնար,
1982 թ.*

Նգվար, 1982 թ.

1982 թ.

Երևանի պետական համալսարանի ուղտի

Ամիրջյուզ Դարսախչյանի հետ

Հանձնախումբի անդամները Երևանի պետական համալսարանում, 1984 թ.

КАРЕН ДЕМИРЧЯН

ПИСЬМО¹

По поручению ЦК КПСС, в ЦК КП Армении рассмотрен вопрос о публикации в августе-сентябре 1982 г. в некоторых зарубежных армянских органах печати, в том числе в двух дашинакских газетах, статьи "Историческое право зарубежных армян" за подписью Дж.Салкяна (псевдоним).

Автору статьи, профессору, доктору исторических наук, министру иностранных дел Армянской ССР тов. Дж.Киракосяну было строго указано на ошибочность и неприемлемость отдельных положений, содержащихся в статье. Строго указано председателю Комитета по культурным связям с армянами за рубежом тов. Амазаспяну В.Е. и его заместителю тов. Багдасаряну С.Б. на непопустимость нарушения установленного порядка засылки в зарубежные органы печати материалов политического содержания.

Приняты меры по усилению контроля со стороны отдела информации и международных связей ЦК КП Армении над всеми политическими и другими материалами, засылаемыми Комитетом в зарубежные органы печати.

¹ Հարկաները Ազգային Միության - Ֆ. 1. - Ծ. 73. - Գ. 22. - Էջ 21. - Կառնակ ԽՍՀՄ-ի ԿԿ, 1984, 51 օգոստոսի:

ՎԱՆՏԵՐ ԴԻՆՈՅԱԼ

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏԱՅԻՈՒԹՅԱՄԲ:
ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿ՝**

Արդի ժամանակաշրջանում, երբ համաշխարհային ատաբաղձնական հասարակայնությանը հուզող առաջնաները հարցերից մեկը ինչպես առանձին մարդ-անուսի, այնպես էլ ամբողջ ժողովուրդների օջիմական իրավունքները պաշտպանության հարցն է, առավել երաստակ ճշանակարյուն է առանձն պատճառան այն իշխարածարյունների խղճապես գիտական և անաչառ ուսումնասիրությունը, որոնք թագահաչառն են անհատի և ժողովուրդների ճշատմամբ կատարված հանցագործարյունները, մանավանդ, երբ դրանք ղեռ այժմ էլ արդիական հնչեղարյուն ունեն, սհագանց են մարդկությանը: Այդ առանձն ավելի ջան անանց է Հայկական հարցի և հայկական երևոնի պատմությունը, որպես ցերասպալանորյան առաջին հրճավոր վերջի: Այն պարագան, որ այդ պարզեմների ուսումնասիրությունը տարիան է երկու տնտանկյունից՝ հաստատելու և ժխտելու, ինքնատիկնյան վկայարյունն է այն ջանի, որ դրանք շարունական են հրատապ մնալ նաև մեր օրերում: Պատճառական չէ, որ թուրք պատմաբանները ինչպես և նրանց ամերիկյան փաստաբանները, շխրջելով ստից ու հերյուրանցներից, իրենց ջանքն ուղղել են այն ջանին, որպեսզի հերքեն պատմական իրողությունը՝ Հայկական հարցի թուրքական «լուծումը» ցերասպալանորյան ճանապարհով: Երանք փորձում են հայտնի ցերասպալանորյունը պատմական կնքներից գտրել «նուսպարոթյան» կնունանք հղակնի և մերճել դրա իրողությունը: Թուրք պատմաբանների «ուսումնասիրությունները», նրանց հրատարական «վախճապալան»՝ ժողովածուների նպատակը Հայկական հարցի գոյության և հայրց ցերասպալանորյան մերձումն է: Մինչև ողն ու ծոմը տագրվան պամբողջիցի վաղափարախտարյանք, թուրքական պատմագիտության այրիան այսօր համոն են գալիս որպես սուլրան Արքու Համիդ 2-ի և կնքարյունների օն գործերի փաստաբանները, նրանց թարգարական վաղապալի կնունտարյուններ: Այս պարագան ինքնատիկնյան խիստ խո-

1 Պիլյուն Վ. Պատմական էլեգարապիության: Ենդկարյուն է Հայկական ԽՍՀ պատմական վրայանից // Մալխասյան Հայրարան (թղթակրթ), - 1984, - 4 սեպտեմբեր:

սան է և լիովին բացահայտում է ոչ վաղ անցյալի պատմության հարցերի նկատմամբ միատրական վերաբերմունքի բուն արժանույնը: Թուրքիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանը էլ պայմանափոխված է քորբախան պատմագրության պրոպագանդայի հակահայերկան, հակաուսական և հակախղթերքսյան ուղղվածությունը, որի մեթոդային և որին հակահարված տալը խորհրդային պատմագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն է:

Այս տեսակետից խիստ հատկանշական է և արժեքավոր պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ջ.Ս.Վիդալույանի գիտական փաստակը: 1978-80 թթ. լույս տեսավ նրա «Թուրքուսական դիֆանսիվությունը և Հայաստանը» երկնատեր մեմուարային, որի առաջին գլխից վերաբերում է 19-րդ դարի 70-ական, իսկ երկրորդը՝ նույն դարի 80-ական թթ.: Այդ երկնատեր ուսումնասիրության օրգանական շարունակությունն է «Երկրաբանական պատմության դասախոսական առարկա» նույնպես երկնատեր մեմուարայինը (1982, 1984 թթ.): Երե ի նկարող ունենալով, որ դեռևս 1965 թ. կրատագրակվել են նրա «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» ուսումնասիրությունը, այնուհետև, 1972-ին «Հայաստանը միջազգային դիֆանսիվություն և արտազին սոֆիստական քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուն (կազմողներ Ջ.Վիդալույան, Բ.Մանակյան), ապա հասկանալի կզատես, որ թվարկված գրքերով նա փորձում է բացել Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության շրջը կառույցային պատմության ամենազովալիս հանգույցները, բացահայտել Հայկական հարցի զարգացման մրրն ժայրերը: Ինչ խոսք, խղճերդային պատմագրությունը զարգվել է այս խնդրի գիտական ուսումնասիրությամբ: Պրոֆեսոր Ջ.Վիդալույանի ծառայությունը, սակայն, նրանում է, որ համեմատաբար կարճ ժամանակակիցությամբ առաջիկ նշանակում ու նպատակազուց աշխատանքի շնորհիվ նա երևան հանել խնդիրն վերաբերող արժեքավոր և փաստառատ աշխատություններ:

Գարսնիք չէ, որ Օսմանյան կայսրության պատմությունը եղել է անօրինակ և անանձնագրային ողորդարությունների պատմություն բոլոր այն ժողովուրդների համար, որոնք դժբախտություն ունեցան ընկնելու օսմանյան տիրակալների դժնշակ լծի տակ: Պատմական անմիտելի ճշմարտություն է նաև այն, որ միայն ու միայն Ռուսաստանի օգնության շնորհիվ էր, որ բալկանյան ժողովուրդները կարողացան քրափել սուլթանական լուծը և բանկ ազգային վերածննդի ուղին: Եվ այդ էր պատմաբան, որ եզրագրական մեծ տերությունները իրենց քաղաքականության նշանակելու էին դարձրել հակաուսականությունը և օսմանյան ժամանակակից կայսրության գոյության պահպանումը: Այդ քաղաքականությունը ազգային դժբախտություն դարձավ հայ ժողովրդի արևմտյան հաստիածի համար:

Մեծ հնարությամբ և գիտնականին զայն անաչառությամբ Ջ.Վիդալույանը համալրում է տարազեզո գրականության և գաղերազրկական սկզբնարդյունների ջնձնուած փաստերը և ցույց տալիս Հայկական հարցի դիֆանսիվական սկզբնակիրուճը, մի կարգ, որը սկզբից ենթ միջոց դարձավ մեծ տերությունների, մասնավորապես, Անգլիայի մեղքին՝ հազուտ իրենց շահադիտական և հասկենարուն նպատակաճանճների օգտագործելու Հայկական հարցը, ավելի ճիշտ, այսպես ասած, հայկական շահափոխումների հարցը: Հեղինակը նպատակում ցույց է տալիս, թե ինչպես սուլթանա-

կան կատաճաղությունը պարզորեն կոստից այդ համգամանքը և ոչ միայն մասը մասին շխտեց զարեմոհումներ անցկաջնելու ուղղությամբ, այլև երեշափու կերպով որդեգրեց հայ ժողովրդի քնաջնջման բողոքական ընթացքը: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ 1877-78թթ. ռուս-բողոքական պատերազմի, Սան-Ստեփանոսի հաշտության պայմանագրի և Քեդիկի կոնցրեսի՝ արևմտահայության մոտ ծնած վիխում հույսերը բախվեցին սուլթանական վարչակարգի դժոխ իրականությանը և նեծ տերություններին ըստ անտարբերությանը: Ենթան պայմաններում էր, որ նոր բափ ստացավ հայ ժողովրդի սպգալին ազատագրական պայքարը ընդդեմ օսմանյան բռնապետության, որը երկրում սկզբ էր դնել «գալուսի» բազմությունը:

Ջ.Կիրակոսյանը հետզհետե գույշ է տալիս հայ իրականության մեջ ծաղր առած սրբաբանական այն նոր պրոպեգանդը, որոնք զարկ տվեցին սպգալին ինքնաշնորհակցությանը, անհրաժեշտ դարձրին սպգալին ուժերի համախմբումը և զենքը ձեռքին սուլթանիզմի դեմ պայքարելը: Անունը առան սպգալին կոտակցություններն իրենց պարբերականներով, ազատագրական պայքարի իրենց գաղափարախոսությամբ: Հեղինակը, իրավաչեղորեն, զգալի տեղ է հատկացրել նաև ռուսական նարդոնիկության ազդեցությանը հայ սպգալին ազատագրական շարժման գաղափարախոսության վրա:

Ինչպես պրոլեմ մատնանչեցինք, «Երջարարքերը պատմության դատաստանի առաջ» երջիատար մեմագությունը սերտորեն աղերսվում է նախորդ ուսումնասիրությանը: Այս ուսումնասիրությունը ևս հարուստ աղբյուրապետական հենքի վրա է: Հեղինակը եմնամախը կերպով ցույց է տալիս, որ իր երթյամբ եղիտրոլրական շարժումը և նրա գաղափարախոսությունը մի վիտր էր «ազատության, հազաաաություն և եղալություն» ըստ երթյան ստապատիչ լոգոնեղով վերակենդանացնելու իր դարն ազգրած Օսմանյան կայսրությունը: Իշխանատնչության մեղացրով տարված եղիտրոլրական գործիչները շվարանեցին օգտագործելու կայսրության հապատակ ժողովուրդների ազատագրական ճգտանները՝ իշխանության դեղը իրենց ձեռքը վերցնելու համար: Իրենց նպատակին հասնելուց հետո, նրանց աստիճանաբար դեմ նետեցին իրենց դեմակը և պատմության դատաստանի առիթ կանգնեցին սրբա Արքայ Համիրի գործի հավատարին շարունակողներ: Բազանաաորեն բռնելով Օսմանյան կայսրության հապատակ ժողովուրդների բողոքացման հետադիմական բողոքական ողեկիծը, նրանք տղեպրեցին նաև պանբողիզմի գաղափարախոսությունը, որն պրոլեմ իսկ իր մտալությունը անբողոքին հակառուսական էր:

Հեղինակը համգամանորեն ու համալրվմանի է ներկայացնում երջարարական շարժումը, իրավաչեղորեն նրա ակունքները տեսնելով բողոք սանձամարդականների գաղափարախոսության, սուլթան Համիրից ընկարած սրանիպամիզմի մեջ, բողոքախալտելով նրա ակունքությունները սրանիզմի եևտ և, որ ամենակարևորն է, նրան հանելով նրա հակառակական ողջ երթյունը: Ամենին պատահական չլեղտը է համարել, որ հակառակականությունը առաջնակերք տեղ է զրազում երջարարական գաղափարախոսության մեջ, որը Հայաստանը և Հայկական հայրը համարում է ամենաբողոք իտղանյոտը պանբողիզմի իրագործման ճանապարհին:

Այսպիսով, երբ նենք քննարկում ենք պրոֆ. Ջ.Կիրակոսյանի գլխավորական վաստակը իր անբողոքության մեջ, սրբա տեսնում ենք, որ եզակի հետևողականությամբ, գի-

տական բարեխղճությանը և քարոզապետական պատասխանատվությանը նա իր եռամյակն ու ունակությունները նվիրաբերել է հայ ժողովրդի պատմության այնպիսի դժվարին և կարևոր ժառանգի յուսաբանմանը, որոնք, գիտական մեծ հետազոտությունները մեղմաբանելով համոզեց, խիստ արդիական են, որքանով պատմության անաչառ դասաստանին են համեմատ գեղասպանության մախաձեռնողներին, քոչոք ժողովուրդների իրավունքները իրելավոր միջոցներով ոտնահարելներին: Ռուսի և գաղմանակի չէ, որ պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի աշխատությունները սիրով են ընկալվում ընթերցող բայն շրջանների, սփյուռքահայ և օտար առաջադեմական շրջանների կողմից, լայն արձագանք գտնում հայրենիքում և նրա սահմաններից դուրս: Զարմանալի չէ և այն, որ դրանք ընթացվում են մասնավորապես դաշնակցականների կողմից, որոնց համոզի չէ, թեք ընթացատմ են նրանց մախաղթների ռեակցիոն ընթացքը, ովքեր, կոչորեն հավատարով եղիտությունների խաբեությանը, գիտարարելին սեփական ժողովրդին անարկու գտանելի համոզման, գրկեցին ընթացական կրթվից:

Գրված լինելով մարքս-լենինյան գիտական մեթոդականության կողմ հիմքի վրա, Ջ. Կիրակոսյանի վերոնշյալ աշխատությունները հիմնավոր են և նպատակալաց: Այդ իսկ առումով էլ ուրախալի է տեսնել, որ նրանք ներկայացված են Հայրենական հրձ պետական մրցանակի, որին լինելին արժանի են:

Խոսելով Ջ. Կիրակոսյանի հիշյալ աշխատությունների մասին, չպետք է մոռանալ նաև նրա գիտածրապարտակախոսական և քարոզական հորձանները, որոնքով նա համոզեց և գալիս մանուկում և որոնք գալիս են լրացնելու նրա գիտական գործունեությունը: Իրենց հիմքում դրանք ինչպե՞ս հակապրոպագանդայի բնույթ են կրում, որտե՞ստե մեղմացնում են պամբուրդի մեթոդը արդի կուսակցում, հակահարձած տալիս պատմության թուրք կեղծաբաններին, որոնք բանք ու եռանկ չեն խնայում արդարադիտ ճշմարիտ պատմությունը, իրենց ազատամտության տակ առնելու եղիտությունական բարդարարներին՝ նրանց ներկայացնելով ազգային հերոսների լուսաբանելով: Դա արդեն ոչ միայն հեզմանք, այլև արհամարհանք է համոզեց պատմության, համոզեց մարդկային իրելուցից: Ջ. Կիրակոսյանի գործունեության բնույթը գիծն այն է, որ նա անտարբեր չի մնում, աչ գրվածն կեղծով հակահարձած է տալիս մեծանորդանալ ռանկություններին ու պատմության աղաձայուններին:

Անտարակույս, Ջ. Կիրակոսյանը մեր հայրենի պատմաբաններից է, որի աշխատությունները սիրով ընթանվում ու կարդացվում են ընթերցող ամենաբայն հասարակայնության կողմից, որտե՞ստե դրանք ունեն նաև դաստիարակչական մեծ նշանակություն, որքանով վեր են համոզում պատմական ճշմարտությունը, քոչոք տալիս, քե ազգային կրթման մեծախանգի պայմաններում ինչպե՞սի փրկաբար դեր խաղաց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ եղիտությունը հայ ժողովրդի կյանքում, քոչոք են տալիս հայ ժողովրդի ինտերնացիոնալիստական ուղին, պատմության անարկանքի այրմին գանում գեղասպանության դեղաբաններին, որոնք խախտական հեռակայնից ստեղծեցին բռնակալությունը, մարքսները, օսվեցիները: Այդ աշխատությունները դասապարտման խոսք են բոլոր նրանց հասցնելն, ովքեր ոտնահարում, կան վերջում են ոտնահարել ժողովուրդների պատմական իրավունքները:

ՐԱՅՅԻ ԿՈՆԴԱԿՉՅԱԼ

ԼՈՒՐՋ ՆԵՐԳՐՈՒՄ ԽՈՐՀՐԳԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ: ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ¹

Հայկական ԽՍՀ պետական մրցանակի են ներկայացված պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ջ. Կիրակոսյանի «Բարձրագույն դիվանագիտությունը և Հայաստանը» հատոր Ա և Բ, «Հայաստան» հրատարակչության, (1978, 1980) և «Եղիտրորդերը պատմության դատաստանի աստղ» (երկհատոր աշխատության Ա գիրք, 1982) ուսումնասիրությունները:

Ահա արդեն քսան տարի է, ինչ պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանն պատվում է հայ ժողովրդի արևմտյան հասփածի սոցիալ-քաղաքական կազմության և «Հայկական հարցի» միջազգային ասպեկտների համընդգրկուն ուսումնասիրությանը: Այդ ժամանակաշրջանում նա յուր է ընծայել «Արևմտյան Հայաստանի աստղին համաշխարհային պատկերագրի տարիներին» (Փայերեն կրկու և ռուսերեն հրատարակություն, 1965, 1967, 1971) աշխատությանը, կազմել (Ռ. Սահակյանի հետ համատեղ) և խմբագրել «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուն (1972): Այսպիսով, նրա աշխատություններն ընդգրկում են հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կենսաքյա պատմության աստղի քաղղ և խճճված հարցերը:

Վաստակալուտ պատմաբանի (այդ թվում պետական մրցանակի ներկայացված) աշխատություններին խիստ հատուկ է աստղ քաղղված հարցերի մարքս-լենինյան խոր վերլուծությունը: Այսպես, օրինակ, հեռակառ ունենալով Օսմանյան կայսրության ռազմաֆեոդալական բնույթի պատմության բնութագրումը մաղթաբանի դատականների կողմից, նա անհերքելի փաստերով ցույց է տվել, թե ինչպիսի ժամը սոցիալ-քաղաքական, կրոնաազգային, կրթական և իրափական ճնշման էին ենթարկվում հայա-

¹ Կանգակյան Ք. Լուրջ ներքում խրդիքախայ պատմագիտության մեջ: Ներկայացված է Հայկական ԽՍՀ պետական մրցանակի // Երեկվան Երեում. - 1984. - 6 սեպտեմբերի:

տան ջրհատնյա ժողովուրդները, հատկապես նախ ժողովրդի արևմտյան հատվածը: Սուրբանական իշխանությունների քաղաքականությունը ջրհատնյա ժողովուրդների նկատմամբ վերջիններին կանգնեցնում էր եղբյնության ստոր: Կամ ֆիզիկական բնաջնջում, ընդ իսկամացում-բարբառում կամ պայքար իրենց ազգային ազատագրության համար: Եվ, ինտրիկ, հույները, հարավային սլավոնները և վերջուպես արևմտահայերը պետք է ընտրեին ազգային ազատագրության պայքարի ուղին՝ իրենց պետական անկախությունը վերականգնելու նպատակով: Մարտիզդի դասականները միշտ էլ բնաջնջում են համարել ճշդիվ ժողովուրդների պայքարը իրենց ազատության համար, բնաջնջելով այդ պայքարի պատմական անհրաժեշտությունը և անարտոնական բնույթը: Այնպես որ՝ հարստակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը ոչ թե մեծ պետությունների և հատկապես Ռուսաստանի գրգռությունների նեղեանք էր, ինչպես այդ ներկայացվում են բարբառական պատմաբանները, այլ այդ ժողովուրդների վիճակի արևմտաբանական նեղեանքը: Ուրիշ հարց, որ եկեղեցական պետությունները ձգտում էին ջրհատնյա ժողովուրդների ազատագրական պայքարը օգտագործել իրենց գաղտնական քաղաքականության պղտմնելում (Կիսցուսի գաղթանքը Անգլիայի կողմից, 1878 թ.):

ԶԿիրակոսյանը ժխտում է նաև բարբառական և որդյ արևմտաեվրոպական պատմաբանների այն մտա կեղծ գաղթանքը, թե օսմանյան պետականությունը հայերի նկատմամբ բարեխնամ վերաբերմունք էր տածում: Նրա աշխատություններում շատ մանրամասն տրված է եկեղեցական պետությունների, հատկապես Անգլիայի խորհրդակները Հայկական հարցի շուրջը:

Վեյնանկը հաստի ոչաղություն է դարձրել նախ ժողովրդի, նախապես նրա արևմտյան հատվածի ուսանական կողմնադրմանը, որը Արևելյան Հայաստանը ոչ միայն փրկեց ֆիզիկական բնաջնջումից, այլև հիմքեր տեղեղեց նետագայում, թու մեծ ժողովրդի նեղ մտածմն, պայքարելու սոցիալական ու ազգային վերածննդի համար և համեղու անցյալում շտեմեղած հաջողությունների կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Արևմտահայության քաղաքական նակատաղի տարբեր տեսիկունները ըննարկելիս ԶԿիրակոսյանը սրբորում է հայկական քաղաքական կոստակցությունների և կազմակերպությունների գործելակերպի նանգամանքները: Առանձնապես ոչաղբաղ են այն էջերը, որոնք վերաբերում են երիտթուրքական խաբաղի խտտմներին նախաղ ընձայած Դաշնակցություն կոսակցության քաղեղին: Վեյնանկը փատտական հաբուստ նյութի օգտագործմամբ ցույց է տաղիս, թե ինչպես երիտթուրքերը շարունակեղին Արցաղ Հանրի կողմից նեղակեղած հաբանաղած քաղաքականությունը որպես պետական քաղաքականություն, որը յուրորղին պատմական էր: Ինչպես հատող է բաղանաղ պետականության տիրապետող գաղի կաղնաղորղող ազգայնական յուրժուաղիայի շաներն արտահայտող կոսակցություններին, եղիտթուրքերը, հարստակ ժողովուրդների ազգային քաղաքական կոսակցությունների օղնրքանք անցնեղող իշխանության գղիս, այնուհետև ոչ միայն նետացան իրենց խտտմներեղ, այլև շաղունակեղին հարստակ ժողովուրդների, այղ թղում՝ արևմտահայության, նաղանաղների քաղաքականությունը, աղաբաղնեղ այն հայերի Մեծ եղնեղող:

Հայ ժողովրդի նոր և ներազայն պատմության համար կարևոր է միջազգային սինիզմի սրբապատիվների և Օսմանյան կայսրության հրեական, ծաղկապս մահմեդական հրեա (դյունե) համայնքի վերնախառնի և ստրկամեղան իշխանությունների, իսկ այնուհետև երկրորդական կառավարողների համագործակցության փզլոմուսթյունը, համագործակցություն, որն ուղղված էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դեմ, որի զինաց Ցաղեարի զինավորած կառավարությունը նրանց պաշտոնական խոստացավ Պաղեստինում հրեական - ազգային օրախի- ստեղծման իրավունք:

Ձ Կիրակոսյանը անկերկեղ և նոր փաստերով ապացուցում է, որ երկրորդների կողմից կազմակերպված Մեծ Եղեանը նախատեսված էր միջև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Այդ տեսակետից զոր են բաղբալական և որոշ արեմուսեկրտարական պատմաբանների բաները՝ Քիտեղ հայերի զերասպանության փաստը կամ պատճառը գտնել հայերի - ապերախտության - մեջ՝ համղկայ թուրքական պետությունության, մեղավոր մերկայացնել հայ ժողովրդին և այլն: Ցրաբալական պատմաբանները և իշխանությունները ոչ միայն չեն ընդունում քսաներորդ դարի առաջին զերասպանության՝ հայերական Մեծ Եղեանի կազմակերպման իրողությունը և պատասխանատվությունը, այլև ամեն կերպ մեծարում են այդ զերասպանության կազմակերպչներին:

Ձ Կիրակոսյանի աշխատությունները յուրե մերցում են խորհրդանայ պատմագիտության մեջ և հարողության բունել են ժամանակի քննությունն ու վայերում են մասնագետների և ընթերցող լայն ծասարակայնության մշտական ուշադրությունը: Նրա աշխատություններն արժանացել են հանրապետական և միութենական գիտական հանղիանների և մամուլի զղվատանը: Ձ Կիրակոսյանի աշխատություններին հատուկ է ժամրակչիտ գիտական վեմ մեղլու ունակությունը: Երանը նաև կարևոր ուղեմիչ են սփյուռքահայ դեմոկրատական իսղեմագիտության համար: Պատասխան չէ, որ նրա պատմագիտական և նրասպարակախտական իողվածները սրտատաղված են սփյուռքահայ դեմոկրատական մամուլի էրկում:

Անկանի պատմաբանի աշխատությունները իրենց կարևոր տեղն ունեն ժամանակակից գաղսփաբախտական արաղբարում և միանգամայն արժանի են Հայաստանի պետական մրցամակի:

СЕРГЕЙ ТИХВИНСКИЙ¹

ПИСЬМО²

Уважаемый Джон Саакович,

Позвольте выразить Вам искреннюю благодарность Ректората Дипломатической академии МИД СССР за внимательный и радушный прием группы слушателей Академии в период их учебно-ознакомительной практики в октябре с.г.

Встреча в Министерстве вызвала большой интерес у слушателей и дала им возможность получить достаточно полное представление о работе Министерства, а также культурном и хозяйственном развитии Армянской ССР в целом. А Ваши, уважаемый Джон Саакович, глубокие знания истории армянского народа заслужили самую высокую оценку и признательность всей группы.

Просим Вас передать нашу благодарность всем товарищам, принимавшим участие в беседе со слушателями, и надеемся на дальнейшее плодотворное сотрудничество.

Пользуюсь случаем, чтобы передать Вам мои сердечные и добрые пожелания в канун 67-й годовщины Великого Октября.

С уважением.

1 Տիվիվինսկի Սերգեյ Լևոնի (06.04.1918), պատմաբան, լիբրանտ, պատմական գիտությունների պրոֆեսոր, պրոֆեսոր, Ռուսաստանյան ԳԱ ակադեմիայի ակադեմիկոս և ֆակուլտետի պրոֆեսոր, 1939 թ. իր աշխատել է ԽՍՀՄ դիպլոմատուրյան մեթոդական կենտրոնում, Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և Եգիպտոսում (1960-61), ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրինի տնօրենը (1961-65), ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության բաժանմանի տնօրենը և պատմության ինստիտուտի տնօրենը (1961-88), ղեկավարել է Մոսկվայի պետական միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի Արևելքի երկրների պատմության աբիլիթը:

2 Ձևը Կոմունիզմի անձնական արխիվի - Կառնակ ձևը Կոմունիզմի, 1984, 25 տպագրվել է:

МАТЕВОС БАБАЯН

ПИСЬМО¹

Уважаемый Джон Сакович!

Недавно я эвакуировался из Ирана. И вдруг прочитал Вашу статью "В порочном кругу идеологических диверсий". До того, мне довелось читать Ваши статьи в Тегеране. Хочу отметить, что убедительный и фактический материал статей дает много познавательного даже людям с образованием. Оказывается, даже мы многого не знаем.

Вот я и решился написать Вам, припомнив свои беседы в ГКЭС и в МИД СССР (кон. 1930).

Не секрет, что некоторые слои населения нашей республики, предпочитающие громкие фразы о национальных достоинствах, ура-патриотические настроения (на самом деле дже-патриотические) не чужаются делать "авторитетные" выводы и распространить демагогию среди себе подобных. К сожалению таких не мало, их встречаешь повсюду: во дворе, на работе, в залах и вообще вокруг. Это в такой среде рождаются фразы типа: *huj bu, hujrjib jivjir, hujrjib hujru* и много подобного. В этой среде чтение позабыто еще в школьные годы. И если такие слышали о чувстве интернационализма и об известных словах Абовяна, то вряд ли знают о том, что В.И. Ленин оставил более полутора ста работ, в той или иной степени относящихся к истории Армении и армянского народа, о фактах исторических, которые привели к сохранению жизни нашего народа. Помимо всего этого, если с удивлением мы взирали на персов, владеющих русским языком, так же с сожалением отмечали факты безграмотности какого-нибудь руководящего работника здесь, у нас. Да, я утверждаю, если армянин не знает русского — он безграмотен!

Именно на таких и рассчитана вся пропаганда враждебных радиостанций.

¹ Ձեռն Կրիստիանյանի անճնանկարի արժեքի - Կանադա Ձեռն Կրիստիանյանին, Երևան, 1984:

Именно к таким и липнет всякая ложь стриптиш, устная и письменная клевета людей без определенных занятий и со смутной биографией.

Поэтому контрпропагандистская работа должна быть настолько доходчивой, чтобы она дошла до ума и сердца нечитающих, равнодушных и прочих, предпочитающих всему один слухи. Много лет будучи на пропагандистской работе я не помню, чтобы в программе были бы подобные темы, освещающие правду в Армянском вопросе, со всеми фактами тити армян к России, к великой дружбе в результате возрождения нации.

Другие пути – по линии общества “Знание”, более подробное изучение этих вопросов в школе и других учебных заведениях и даже...короткие, яркие, аргументированные выступления в перерывах между футбольными таймами, когда внимание к телеэкрану приковано значительной аудитории болельщиков.

Не знаю, насколько мне удалось, но я постарался изложить Вам суть мыслей. Ведь я не историк, я инженер. Если сочтете нужным, Вам нетрудно будет способствовать улучшению работы по затронутым вопросам.

С уважением,

ՎԱՇԵ ԲՐՈՒՏԱՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ ԱՌԱՋ (ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԻՐՔ)¹

Գլխիցն ուշադիր ընթերցումնն ետք դյուրությամբ կարելի է միայնով, որ առաջին հատուրին օրգանական շարունակությունն է, ըստ բովանդակության, ըստ մեթոդաբանության կամ առաջադրված թեզերը սրաշտաբանելու տրամաբանությամբ:

Ինչպես նախորդ հատուրին նմանիս մեր գրախոսականին մեջ նշած էինք, եռանդ հարկ կռեանենք ընթերցողին ճրատառության հանձնել, որ երկու տարբեր «հեղինակներ»-ումն հաստից, երկու տարբեր Կիրակոսյաններ կհայտնվեն անոր մեջ. ամենայն մեջ այն է, որ կխոսի մեզի դեմ յբրական կառավարության գործադրած ցեղասպանության մասին, ծանրամարտով անոր կամիամտածված ու մախապե ծրագրված ըլլալու իրողության վրա: Երկուրդ այն հեղինակն է, որ երկարորեն և շատ ծանոթ դիրքեր մեկնած կխոսի 1917-20 տարիներու իրականության մասին, ռուսական հեղափոխութենեն ետք ստեղծված յոմարտինն յուրյն տակ: Գլխիցն այս բաժիններուն մեջ է, որ Կիրակոսյան յայնորեն շնորհ է իր նյութին, այս անգամ փորձելով Դաշնակցությունը հանել «զատության դատաւտանի առաջ», եռանդըն կանխամտածված, միաժամանակ անհիմն մեղադրանքներով:

Կիրակոսյան բանալած է առավելագույն փաստաթղթերով ներկայացնել Իրքինադի հակամայ ողորությունն ու համարտրամական ցնորմնորը: 1908-ի հերաշրչումնն ընչ ետք արդեն կախել Իրքինադի դիմաշրչումը, ավելի ճիշտ՝ երևան կուզար անոր խմբական դիմազիծը: Փաստերը ցույց կտան, որ զեռ 1910-ին համարտրամականության երևելի դեմքերը՝ Շառնջ Արշուրայ, Ջիա Գյոթ Ալո, Ալան և այլն, արդեն իսկ սքեռ էին Իրքինադի վերին ղեկավարության մաս կազմել:

Հեղինակը Հայկական Սեղառազանության իրողությունը կազած է միայն Իրքինադի կառուցության ցեղանով և համարտրամական ճշտուններուն: Այլ խոսքով՝ Իրքինադի որդեգրած ցեղամոլ բաղադրականության հետևանք է նպած 1915-ի երկունք: Համանայն ըստով հանդերձ Կիրակոսյանի հետ, թեի կրտնեմք այս մտնկունք, որով-

¹ Բրուտան Վ. Երիտարքերը սրանության զատաւտանին առայ (երկուրդ գլխի) // Արթակ - 1984. - 26 նոյեմբերի, 1, 8 նոյեմբերի: Անգարայ. - 1984. - 19, 21, 23 նոյեմբեր:

հետև թրքական պետական, քաղաքական միտքը Իրրիմալին շատ աստի արդեն հայասցի՞ք ծրագրերնր կրթուար: Համիդի հակառակ քաղաքականությունը 17-րդ և 18-րդ դարերուն տեղի ունեցած պարզեցական ջարդերը, ինչպես նաև 1860-ական թթ. վերջավերջոյցան զբժամ քաղաքական կռակը ստրազան Ճուազ փաշայի, ոչ մեկ կազմած կրտրան այն մասին, որ թրքական քաղաքական մտքին մեջ հաստեցած ուղեկիծ էր հակառակ քաղաքականությունը: Տարբերոյցունը Համիդի և Իրրիմալի միջև այն եղա՞վ սակայն, որ այս վերջինը հայտնեցա՞վ պրազորեն գործնականացնել այն՝ ինչ-որ երազած էին Ճուազ փաշաներն ու Համիդները:

Շատ բան պիտի շահեր Կիրակոսյանի աշխատութեանը, եթե հնդիմազը վերտիշ-յալ դրաշխն փառ էինմներ 1915-ի իրագործութեանները: Պետք է ավելցնել նաև, որ բաժական Շոխ արշոյրներն կատարեցած փաստագրամանրով, Կիրակոսյան ներկայացուցած է օտար պետութեաններա պիդատուական կեղծածրը՝ Մեծ Եղեռնի կարգակցութեանը: Հակասակ անոք, որ խղճիդմաշ պատմագրութեանը առնասարակ մեծ պարծա՞վով կանդրադարտա նման հարցերու, ամենայնեղա, ոչինչով կարճի է արտարացնել ամբողջ աշխարհի պրատունական դիզը այդ օրերուն: Այս բարդին մեջ հաստի կարևորութեան կենդկայացնել կայտնական Գեղմանիո խաղ և կոյր կեղ-վածրը: Գեղմանացիք շին ուզեր ոչ մեկ ճաղ մեջ կարտրան մասնել իրենց դաշմակից Քուշեիան՝ Հայքական Եղեռնի հարցով: Կիրակոսյան այս ուղտութեանը բացահայտած է Գեղմանիո մեղակցութեանը:

Լուարծակի տակ ամնձած է նաև Իրրիմալի ղեկավարմեղա դատավարտրան կատակերգոյցունը: Պատեղարենն ետք, Պոլսո և հետագային Քեմալի կատակարտրանները դատի քաշկին Հայոց Եղեռնը կազմակերպած իրրիմարականները, նույնիակ բանի մջ երբորական պատուաճամատունը կախարան ալ հանդեղան: Կիրակոսյան լայն շարի՞վ օգտված է թուրք պետական պաշտոնարկեր - «Քուշեիոյ Աշրայի» այլ օրերա թիվերեն, այլ օրերուն արանատեսնեղա վրայոյցուններեն և բազմարի՞վ այլ վաճերական արշոյրներն: Գիցքին մեջ արիւմ են նաև Քուշեաթի կարգ մը եղահանգ-հետաճրմեղա յասակառնննեղա Կիրակոսյան, ակնարկեղով ժամանակակից մամուլին մեջ լույս տեսած վաճերազիրներուն, կեև, թե ասեմն է, որ - այս նյութերի լան-յարատննեղա նմի ուղտակէլ թուրք այն թուրք հեղմնակներին, որոնք մեր օրերուն բոնել են պատմական ճշմարտութեաններն անտեսեղա, սոի ու կեղծիլի ուղին»:

Հակասակ այս դատավարտրան-թեմաղաքուններուն, որոնք ոչ մեկ արղտունի հանգեղան, - սաղգայն հարցոմ սաղգայնականնեղա երիտօրոյցերի ուղտակի ժառանգորդներն էին», կետատես Կիրակոսյան իրակայիլորեն ու ապա կրագտահարեև Քեմալի ու կղտրոյցեղա հարարերոյցունները 1920-ական թթ.:

Գիցքին վերջին բաժինով հեղմնաղը կանդրարտոնա վերջին տասնամայակին Քուշեիո մեջ լույս տեսած հակառակ կրատարակութեաններուն. մի առ մի կընեն անոնց աստի քաշած թեզերը, կրնան կրանն պատմութեան դեմ կատարված քացահայտ մեղանշումները: Մյուս կողմն, սակայն, նախորդ զո՞վանեղան մեջ, ուր հեղմնակը խտած է Իրրիմալի հակառակ ծրագիրներուն մասին, աստի՞ արղեն հայտնաղգա փաստագրեղված անուրցակի ջրոմը կու ներկա թուրք - «պատմագրութեան»:

Հայ ընթերցողը ընդհանրապես անտեղյակ է, թե բույր քարոզչությունը ինչպիսի մեթոդներով հակահայ քարոզչություն կտանի՝ բջջերեն հրատարակչություններու միջոցով: Կիրակոսյան ամբողջ գլոխակ կանդրասպանա այս իրողության ու մեզի կծանորացնե բրջական քարոզչության նոր մեքենայությունները: Սակայն անխուսափելիորեն կտոխազվենք մենք մեզի հարցնելու. «Այսպէ էրօղլուի, Սոյսալի, Սոնիելի, Էնկեր Զիա Քարալի, Ալթան Դեղերմանի և այլոց հրատարակչություններու կեղծ ու պատիք տրչումը ինչպիսի քացասորի, ինչպիսի մերթացնել անոնց թեզերուն ու դրոյթներուն կեղծ ու քոլբողմեն անհիճճ լլլալը՝ օտար, քայք մասնափշարար բուրբ ընթերցողին: Այսրան՝ ինչ կվերաբերի -հակաբուրբ Կիրակոսյանի»:

Ի՞նչ է սակայն հեղինակին «սվանդ»-ը նույն այդ վարդերու տարիներու հայ իրականության արժեւորումին կապակցությամբ, մասնափակը 1917-ի համայնափարական հեղափոխութենեն ետք: Հոն տարբեր Կիրակոսյան մը կա, որուն սցեռի ծանորանանք մեր հաշորդ հողգամով:

1917-20 տարիներու իրարաբժոթյուններուն լավատեղյակ ընթերցողին համար Կիրակոսյանի գլխորին երկաւոր և չորրորդ գլոխներուն մեջ շատ բան կա վիճելի. թեև գիրքին մշտս գլոխներուն մեջ ևս վիճելի կետեր կան, սակայն աստոնք բարեբախտաբար կճնան մանրամասնություններու շարքին և հիմնական մեղաւորումներ չեն:

Երկրորդ գլխին մեջ («1918 թվական, Պանբուրբիպը գործողության մեջ, հայոց գեներալը շարունակվում է»), ոչաղիք ընթերցողը կծանորանա հակապատմական այնպիսի երևույթներու, որոնք, շատ քնակամորեն, որևէ պատմաբանի հաշվին խաշոր մկազներ կարծանաւոցեն միայն:

Այսպես, հեղինակը, ընդգծելն ետք, որ Լենինը իբր թե հատուկ ուշադրություն կդարձնէր հայության և Հայկական հարցին, կմեքերն նույն Լենինի մեկ խոսքը, ուղղված՝ Միլետով-Կերենսկիի ժամանակավոր կատաղարության: Լենին կսն, թե այն բանակը, որ «այժմ պատկուծ է Հայաստանում... եթէ Հայաստանը դարձնէր անկախ հայկական հանրապետություն, և այն դրանը, որ մեզմից վերցնում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները տար նրան, ապա այդ լավ կլինէր» (էջ 89): Հետագա դեպքերը ցույց տվին, թե այդ բռնչիկները իշխանության տիրացան Ռուսաստանի մեջ, որքան գործողություններ կատարեցին «Հայաստանը անկախ հանրապետություն դարձնելու» համար...

Ասոր կհաջորդէ 1917 դեկտեմբեր 29-ին հրատարակված հուլակավոր «Դեկտեմբեր»-ի պալուական: Խորհրդանայ պատմագրությունը վաղով-քմբուկով կվերլուծեն ասոր նշանակությունը մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Բացառություն չէ Կիրակոսյան, որ կսն, թե մինչ իբրիհայկականները կործանումի եզրին հասցուցեր էին հայությանը, «սոցիալիստական» աստղին պետությունը հուլակում էր, որ հարգում է հայ ժողովրդի ինքնությունը և գործնական միջոցառումներ մշակում այդ իրավունքներն իրականացնելու համար»: Ու իբրն գործնական «արդյունք» այդ որոշումին, Լենին իր համամայնությունը հայտնում է Հայաստանի մեջ կոմկոս կազմակերպելու և «Հայաստանում խորհրդային պետականություն ստեղծելու»: Մեկնաբանության կարի՛ք. դժվար թե՛:

Տակա՞նք կա ավելի անձնաբեր: Կիրակոսյան կենդանու այդ օրերու հայ ազգային դիկավար շրջանակները, որ հետ-հերափոխական օրերուն չլքեցած ուժերը յարեց, դասաընթացունը կամխել և տասական բանակի պրոսամասերը օգտագործել: Մակայն նույն այդ պրոսամասերը իրենց հրամանագները կերթն և ի վեր սկսեք էին «հայ ազգային ուժերն»- ասնել: Երբ նույն այդ բանակի հրամանատարությունը «հրաման էր տվել մինչև 1917 դեկտեմբերի 25-ը ոչ մի վնասվոր շրջել թորքական ճակատուն» (էջ 94), անշուշտ, հետևեթվ նույն Լեմինի տես զինվորին ուղղված «դեպի տուն» նշանափոր կռվին:

Խորհրդային պատմագիրները, նաև Կիլասկոսյանները պահ մը պետք է հարցնեն, քե ինչպե՞ս կարելի է ժողովրդի ինքնուրույն իրավունքին մասին «դեկրետ»-հրատարակել, նույն այդ ժողովուրդը և անոր միայն տասնյակ հազար մը հաշվող ուժերը քանի մը հարյուր կլլովմետր ճակատի մը վրա յրբական բանակին դեմ առանձին ձգվել ետք: Ավերակներու՝ ինքնուրույն մասին է խոսքը արդյոք: Կիրակոսյանները մինչև և՛ յբ պիտի շարունակեն փաստարանել մեզ ճառարակի քարի պես շանագործած Լեմիններու քաղաքակախությունը:

Անցնինք հետաքրքրական այլ կետերու:

Վրա կհասնին Բրեստ-Լիտովսկի և Տրապզոնի բանակաբաժաններու օրերը: Կիրակոսյան մեկ կողմն կենդանու հայ քաղաքական «քոլոնիալական» դեկավարները, որ միայն խոսքով դեմ էին Ռուսաստանն անջատվելու գաղափարին, այսինքն՝ գործակախներն կռվելին անջատվել: Մյուս կողմն, սակայն, կհաստատեն. «Այդ պահին հայոց քաղաքական կուսակցությունների (դաշնակներ, Լեւոնեյ, Ս.-Դ.-Տեր) դեկավար շրջանները այն կարծիքին էին, որ ոչ մի խոսք չպետք է լիներ Թորքիայի հետ տեսարատ (այսինքն՝ անջատ – Վ.Բ.) հաշտության մասին և այդ պատճառով Բրեստ-Լիտովսկի բանակաբաժաններին ուղում էին մասնակցել դիտարելի կարգավիճակով» (էջ 97): Ո՞ր մնաց քանի մը էջ ատաջ կատարված մեջադրանքը, Կիրակոսյանի ո՞ր հաստատումը պետք է կարդալ, մերսղախ՞նքը, քե իր իսկ կողմն կատարված ջրանց նույն մեջադրանքին: Դժբախտաբար, ընչ չեն այս տեսակի հակառակությունները ու տակավ պիտի ծանոթանանք:

Կիլասկոսյան «խրան է ջարդուն», ամեն գնով արդարացնելու և, ի հարկին, փաստարանելու համար խորհրդային իշխանություններու 1918-22 տարիներու Կովկասի և մասնավորաբար Հայաստանի փոքարեթյալ քաջամարտ անաղաղաբաժանները: Լեմինի «դեկրետ»-ի սրբապան հիշեցիկնք արդեն: Նույն ձեի այլ գրքի-գործոց մըն էր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնակիցը, որուն կիմանք խորհրդային դեկավարները բովանդակ Արևմտահայաստանը կհամոզնին Թորքիո. «Երկրորդական կատավարությունը չէր ճանաչում «Թորքահայաստանի մասին»- դեկրետի դրույթները, շարունակելով իր որդեգրած հակամաշխակական ուղեգիծը» (էջ 103), կարծեք ռուսներն ատաջ իրենք՝ թորքերը պարտավոր էին ճանկնալու այդ «դեկրետի դրույթները»...

Կիրակոսյան սակայն չէ բավարարված այսբանով, ան կտ. «Միայն Խորհրդային Ռուսաստանի կատավարությունն էր օգնության ձեռք մեկնում հայ ժողովրդին, երբ ցույց տալիս նրա համար ստեղծված անկասկելի վիճակը» (էջ 141):

Քի ինչպես, շատ պարզ: Չիչերին 1918 սեպտեմբերի 20-ին թուրքեր արտաքին գործոց նախարարության հրամ ևնուային մեջ ցույց կուտա, թե թուրքերը Կարսի, Արդահանի և Քարսումի շրջաններում մեջ բնություններ ի գործ կրեն և թե՝ «թուրքական կանոնավոր գործերը... զբաղում են խղիղաբացն համրասպետության տեղիտղիտ»: Բայց չ՛ որ Լենիններն ու Չիչերինները իրենք էին, որ հայությունը առանկին ձգեցին թուրքերուն դեմ, ու ապա օրինական դաշնագրով իրենց շարտկանամ հողամասերը համոնեցին Վահիբի հողայններում, որոնք հայտնագան վարդաբոր պիտի շլանին իրենց անցամ վայրերուն մեջ...

Կիրակոսյանի վերջին չորրորդ գլխավոր (որում խորագիրն է «Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց, հայաստանությունը շարունակվեց») կրկանն 235-329 էջերը և կպարունակն էակամ խոստովանություններ, ինչպես նաև՝ այլառու հակասություններ, որոնք կվերաբնին 1918-20-ական թթ. թուրք-թուշխիկ հարաբերություններուն:

«1959-ի սեպտեմբերին Իսմեթ Ինենյուն ամերիկացի պատմաբան Ռիչարդ Ռոբինսոնի հետ ունեցամ իանդիպան ժամանակ վրայակոչելով Մուստաֆա Քեմալին, նանագնում էր Մոլդուական Ռուսաստանի օգնության նշանակությունը թուրքական հեղափոխության հաղթանակի գործուն» (էջ 241): Տակալին կարելի էր մարտի այս մեկը, երն այս հայաստաբարությունը թուշխիկ դիվակարի մի կողմն եղամ ըլլար: Մակայն երբ խոսքը կարվի Իսմեթ փաշային, բնականաբար և շատ պրամաբանորին պիտը է հասկնալ, թե որքան կարևոր նշանակություն ունեցամ է խորհրդային օժանդակությունը. Քեմալի սկզբնական օրերուն մամազանը: Իսկ այս օժանդակության պիտուայի բնույթը Հայաստանի համար վեր է անն պատկերացումն: Կիրակոսյանի իսկ բաներով՝ «թուրքական բանակը վերակազմվեց ոչ միայն Արեմույան Հայաստանը վերագրավելու և Ռուսաստանի տաքածքմեղը, Արարատ լեռը հայ ժողովրդից խլելու համար» (էջ 286):

Ապա, քիչ անդին, կանրաբառնա թուրք-թուշխիկյան հարաբերություններուն մասին Լորդ Քինրոսի վերլուծաններուն, որ, ըստ Կիրակոսյանի, կնուկարյաթի հ. Ռուսաստանի արևելյան քարչաքականությունը: «Մակայն նա անում է նաև, մեր կարծիքով, շատ ոչապրավ դիտողություն, գրելով, թե առանաղվ խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը, Մուստաֆա Քեմալը Հայաստանի դեմ իր լնդումամ գործությունների ծրագրի իրականացմանը մեծնամուխ եղավ՝ անկախ Մեթիկայի համամայնությունից և ալ հանգամանքներից» (էջ 289-90): Հասկնալի չէ, թե ինչու այսքան կարևորություն կարվի թուշխիկներու կողմն Քեմալի պրամաբանամ օժանդակության հարցին: Մյուս կողմն, Քեմալ իրք թե առանց հ. Ռուսաստանի վարդիներու համամայնության հարմակամ է Հայաստանի վրա:

Շատ երևույթին, թուրք-թուշխիկյան խմամիությունը կակի 1918-նն. այլ տարին է, որ Ռեդինի մեջ հայունի թուշխիկ Ռադիկ կարաստանի թագնարի բնակարանը, խոսակնու համար Լյուբնոյրդիի հարամաններն և, ըստ թուրք հեղինակ Մ.Քարայի՝ «Ռադիկը քաղաական էր արտամայտվել Հայկական հարցի շուրջ և հանկարչիակ թուրք դադիկ թագնարի հետ: Նա խղեմարդ էր առաջա թուրքերին սեփական ունեղով՝ «կարգարդել» Հայաստանի հետ կրակվամ խնդրները» (մեղքեղիամ Կիրակոսյանի

կողմ, էջ 261): Նույն Ռաբլնկներն ու Զինուկյվներն էին, որ 1920-ի սեպտեմբերին Բազմի մեջ հյուսանկալեցին Քեմաի 20 եզիկնոց պատվիրակությունը և Էնվերը, որոնք էկեր էին Արևելյան ժողովուրդներու համագումարին մասնակցելու: Բոչևիկ դեկադատության կազմակերպած այս յուրօրինակ «օրգան»-ին մեջ լազապետ դուստրվյան հակառակ ադամաչաբայունները «Արևելքի ազատազգիլ ժողովուրդներուն»:

Էնվեր ոչ միայն կիսավիրվեր այս համագումարին, այլև շուշնիկ Համառուսաստանյան Կենտրոնական Գերմաղիք Կոմիտեի կողմն «մանդատ»-ը կտրվեր իրեն (էջ 267), թեև Կիլիսիայան կիսաի Էնվերի կողմն այս «մանդատ»-ին վերադարձված ըլլալու իրադրության մասին միայն...

Այլ վերադարձներ:

- 1919-20 թթ. դաշնակցական կառավարության քաղաքական-դիվանագիտական ամբողջ գործունեությունը նպաստակամով իր Անտանտի տնտեսություններին օգնության վրա հենվելուն, նրանց միջոցով «միացյալ, անկախ Հայաստան» ստեղծելուն: Դրանով իսկ ռամսահարկում էր իայ ժողովրդի համար ախանդական բախտորոշ տուսական կոչնորդությունը» (էջ 270): Ազգա մաս 1919 թ. մայիսին, կատարված փաստի առջև դնելու համար Փարիզի վեհաժողովին մասնակցեցերը, Հայաստանը կիսակվիր Միացյալ, Ազատ և Անկախ. «Այսինքն, հայկական կառավարությունը կրապարակեց իր սրածանրահանդուրությունը Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիո Սկասմանը» (էջ 273): Այսպես, Դաշնակցությունը մեկ կողմն կրամսահարի իայ ժողովրդի համար բախտորոշ տուսական կոչնորդությունը, մյուս կողմն կվերահաստատու իր սրածանրահանդուրությունը Արևմտահայաստանի և Կիլիկիո Սկասմանը... Այս գույզ հաստատուններն ո՛ր մեկը «կարդալ»: Իսկական սրածանրագիտական «մերողություն»:

Մակայն ի՞նչ էր կազմությունը Հայաստանի մեջ 1919-20 տարիներուն. «Դա մի դեղից էր, բառիս կատարյալ իմաստով, սով, անարխիստ, սպանություններ, անտուսանտեր գաղտնականություն, անտուսական կյանքի չգոյություն, ավանդական կազմի (ուստապազն Ռուսաստանի հետ) քաղաքաբայուն» (էջ 283) և այլն:

«Պատերազմի բռնությունին մեջ այդ օրերուն ստեղծված Հայաստանը տարբեր պիտի չլլար: Մակայն «ախանդական կազմի քաղաքաբայունը» իսկապես որ հետաքրքրական էր մեզի համար, երբ նույն էջին փալղ այս անգամ... կրգա չքմեյանքը. «Հեռու էր Ռուսաստանը, ըրնձամ քաղաքացիական սրատերազմով, չլրգավակված ինգլերիպախառական Անտանտի ինտերվենցիայի կրտաի օրգանով»:

Այն օրերուն «հեռու էր Ռուսաստանը»: Մակայն ի՞նչ պատահեցավ, երբ մտնցավ...: Հաստ սրարք է, «Միջազգային բարղ իրադրության պայմաններուն իայ ժողովրդի չախերի պաշտպանությանը հանդես էր գալիս միայն Խորիրգային Ռուսաստանի կառավարությունը» (էջ 303): Մակայն Ռուսաստան ինչպե՞ս կազալուպաներ իայ ժողովրդի չախերը, դարձյալ խտարք տանք Կիլիսիայանի՝ «Իրապես 1920-ի օգոստոսի 24-ի մասնավոր համամայնությանը Ռե՛ճԱՀ կառավարությունը ռազմական օգնություն էր ցույց տալու Անատոլիայից արևմուտքում Անտանտի ինտերվենցիայի, իտուսական բանակի հարձակման դեմ կոզելու նպատակով: Մակայն գեղերի տաաշին քանակությունը նոր էր տեղ հասել, երբ Թուրքիան հարձակվեց Հայաստա-

նի վրա» (էջ 305-6): Այս ինչ գրագրիություն: Ահա՛հասիկ այն բազմաթիվ օրինակներն են, երբ Խ.Ռուսաստանը - հանդես էր գալիս հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ...

Խեղաբարոյութենքու, կամայալանություններու գլոխադրոնց մըն է այն բաժինը որ Կիբակույան կխոսի Լևոն Շանթի Մտակաւ ասարեւոյթյան ու անկե կտը տեղի ունեցած հայ-ուսական բանակցությունների մասին: Ինքնին հողվածաշարք մը անբաժեչու է որպէսզի կնտ առ կնտ կայեմանք ջրն ճեղմնակին ննճագլոխութենքը:

Ս.Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատության երեսուններորդ գլոխը այդ մասին անեն քան կան սակայն:

Բայց և այնպէս, ինչ-որ շնք գտնէր Վրացյանի մեք, գտանք... Կիբակույանի գլոծին մեք: 1920 նոյեմբերի 29-ին, ծայր աստիճան մեղ կայոթթյան մեք էր Հայաստան, մեկ կողմն բանակցություններ տեղի կուննային խորհրդայնացման շուրջ, իսկ մյուս կողմն Կարաբեղի վերջնազէր տված էր Հայաստանի կառավարության, երբ Մտայն Մտակայան կհետազրե Բաբու, Օրդոնիկիժժէն, կարմիր զորքերը Հայաստան նոյցնելու մասին և կն. «Շտապէլ պետք չէ, հարկավոր է համայնում սարսէլ (...) Ամենայն հաճանակամբայանք թորքերը Հայաստանում գործում են Անտանտի գիտությունը, դրա համար էլ նրանք չի կարելի վատտիկ» (էջ 309): Այսպէս, որնն, երբ արդյունաբան կլար Հայաստան, երբ մեկ-երկու օրվան վերջնազէր տրված էր Երևանի, ջոլչնիկյան օժանդակությամբ հարձակող Քնճալներու կողմն, անկնի կտեսներ, թե ինչպէս Հայաստանի օգնության «կվոթար» խորհրդային Ռուսաստանը. «չտապէլ պետք չէ»:

Ավելի քան լիացած ենք:

Այսօր, անաճախիկ տասնամյակներն ի վեր անլոյծ կմնա հայոթյան հոթային հարցը: Թորքիա կշարունակե բնազրաված պոտիկ Արեմտահայաստանը: Տասնամյակ մըն է արդին, որ հայ երիտասարդսրթյան մեկ թնին կողմն խաղաղ միջոցներն տարքեր ուղններ ալ որդեզրված են՝ մեր հոթային հարցը հետապնդելու համար: Կիբակույան ոչ իսկ տոթով մը կանկոթարտոնա հակարտոթ թկտտ կլոթնէրուն: Ետայնիսկ 1920-ական ջր. անարեկումներուն չէ անջադարձած, այլ բաճկանացած է «չէր Քրեկիդյանը սարաննեք Քրալեարին...» նախադատությամբ: Այս իմաստով գիթը լրիվ կերպով կապակոթնոթըն խորհրդայնայ ընթերցողը, Լական կետերն կշեղեցն անոր ուշադրությունը:

Մեր հոթային հա՛րցը: Նման քան գլոթրթուն շունի կարծեք Կիլակույանի համար: Ան գլեթը կվերջացնեն հետեյալ տողերով. «Խորհրդային Միոթրթունը շունի այլ նպատակ, քան պանպանէլ բարիշարճիտական հարարերությունները Թորքիայի հետ»:

Առայժմ Թորքիան տնօրդնում են սե ուժերը:

Հայ ժողովրդի հոտայի պատվար Խորհրդային Միոթրթունը խաղաղափրական իր հետեղական բաթարանբնոթյանք ապահովում է նրա տղայախոտական ատաղընբայը»:

Երթորթումնք չկան Երևանի մեք:

ՀԱՎՈՐ ՏԵՐ ԽԱՇԱՏՈՒՐՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ²

Հարգարժան մախարաք Ջոն Կիրակոսյան,

Նախ կուզամ հայտնելու իմ խղիմ շնորհակալությունները մեզի շնորհած տեսակցության-համեմարումին համար: Այսպիսով առիթն ու պատիվն ունեցա ժամորսնալու սկանավոր մախարազին, արևմտահայոց հարցով հետաքրքրված պատմաբանին և Սփյուռքի մեջ անբողջական հարգանքի արժանացած մտավորականին հետ:

Ներքինակ կզամեր էրեք լուսաբարտիկներ, որոնք հազամարաք լավ էփշատակներու վերանորոգման առիթը ջնծայեն: Ես, ինչպես հայտնեցի ձեզի, կրկին գրառած եմ ստորյա գործուխ, մյուրենական աշխատանքներով, Հայ Դատի քարուղորդյան հարցերով և ուսուցչորդանք: Բազմական ծանրարեղծված ըլլալով առիտաբարակ վազելի ու շտապումն ընթացի մեջ է կանչու. հազամարաք նույն է պարտական Սփյուռքի մեջ հայրենական հարցերով գործունյա փոքրարիվ կրկնաուղղվելուս:

Չլիզիտ համար ձեր բանկազին ժամանակը, կրտախնամունամ այբսանով մեծպես կրտախնամալարտ կրտաչի էրե կարենայիք գտնի կրկնաուղղվ մը պատասխանել մամակիս: Երե որդե՛ առաջունեմեզով կրմայի օգտակար լըլլալ մեր հայրենասիրական գործին, կխնդրեմ, որ անհարան տեղեկացանք զիս:

Համեցեք ընդունիլ իմ պատարախ յարենները և հաջատես հաջորդության անկերծ մարտանքս:

Հարգանքով:

1 Տե՛ր Թաղատարան Հակոբ (ծնվ. 1937), սփյուռքահայ կուսարական-քարտրական գործիչ, ծնվել է Հաղպատ, բնակվում է Կամուրջյան, համեմատել է Ա.Հակոբ քարտրարտ փորձարանի անպեմ, ՀՃԴ Կամուրջի կրկնաուղղական մարդյան կրկնաուղղական փորձարան աստեանալիս, Հայ Դատի Կամուրջի հանձնախմի աստեանալիս, ՀՃԴ Կամուրջի Արմեն Գալո և Ա.Փափազյան կրկնաուղղելի անկան, ՀՃԴ Կամուրջի ԿՆ մերկալարտիչ, Հայ Դատի կրկնաուղղական հանձնախմի աստեանալիս, 2004 թ. ից ՀՃԴ Թարտի անկան է և ՀՃԴ Հայ Դատի մի-քաղալլալին գտնելի և կրկնաուղղական գրտանյակների պատասխանատու:

2 Ջոն Կիրակոսյանի անձնական արխիվը - Կամակ Ջոն Կիրակոսյանին, Կամուրջ, 1984, 8 նոյեմբերի:

ЛИПАРИТ КЮЗАДЖЯН¹

ПИСЬМО²

Глубокоуважаемый Джон Сакович!

В связи с тем, что директор Института В.А.Виноградов находится в отпуске, беру на себя смелость поблагодарить Вас от его имени за поздравления и связи с избранием академиком АН СССР.

Что касается вопросов, поднятых Вами в письме от 7.1.1985 г., то они представляются нам весьма актуальными. Информирование директивных инстанций, научных работников, специалистов в области идеологической борьбы о выходящей за рубежом литературе по проблемам национальной политики КПСС, истории и современного развития советских народов является одним из важных направлений работы Института научной информации по общественным наукам (ИНИОН). В целях усиления контрпропаганды по этим проблемам Институт выпускает или планирует выпуск научно-информационных изданий (реферативных сборников и обзоров) совместно с центрами научной информации по общественным наукам (ЦНИОН) АН союзных республик. В самом ближайшем будущем мы направим соответствующие предложения в такие центры в Ереване, Тбилиси и Баку, имея в виду выпуск совместного издания "Зарубежная литература о республиках Советского Закавказья". В это издание могли бы быть включены и те материалы, которыми Вы располагаете.

В связи с приближением 70-летия геноцида армянского народа намечено выпустить специализированную информацию (в виде научно-аналитического обзора или подборки материалов) об освещении этого события в зарубежной

1 **Կուսակցայան Լիպարիտ Կյուզաճյան** (1964, 1932), լիճակառ, արտասական գիտությունների տրևար, պրոֆեսոր, պրոֆեսոր է ԽՍՀՄԿ Կենտրոնում, «Երասփյա» թերթի խառնակ թերթակի Զինանոցում, ԽՍՀՄ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական լիճարկանքային ինստիտուտի տեղակալ, գրասենյակային է ԽՍՀՄ ԱԳՆ Գիճականագիտական ակադեմիայում:

2 Ձան Կրթականայանի անճնական սղթիճճ - Կանոնի Ձան Կրթականայանիճ, Մոսկիա, 1985, 1 գնարկային:

печати. На этот счет имеется договоренность с кандидатом исторических наук Арманом Джоновичем Киракосяном, который подготовит данную информацию для публикации в ИНИОН АН СССР.¹

Сложнее обстоит дело с посылкой в адрес МИД Армянской ССР копий и переводов зарубежных работ по истории и современности Советской Армении. Ксерокопирование литературы закрытого хранения запрещено инструкциями соответствующих инстанций; переводы же не являются типовым направлением работы Института. Однако ЦНИОН Академии наук Армянской ССР может получать из нашей библиотеки зарубежные издания (в том числе специального хранения) во временное пользование. Мы готовы направлять в ЦНИОН АН Армянской ССР библиографию зарубежной литературы по Армении сразу по мере ее поступления в ИНИОН.

С уважением.

1. Киракосян А. Дж. Генотид армян 1915 г. в зарубежной литературе (1975-85). — М.: ИНИОН АН СССР. — 1985. — 61 с.

ԱՐՇԱՎԻՐ ԹՈՐՈՍՅԱԼ¹

**ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔ ՀԻՄՆ ՀԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԳԻ
ԳԵՊՈՒՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ԹԵԿՆԱՄՈՒ
ՋՈՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆԻ ՀՆՏ
ՀԱՆԳԻՊՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ²**

Ճարձանացի ճակատագիր է ունեցել նախ ժողովուրդը: Իր գոյության ընթացքում, անցնելով վտարություններով լի երկար ուղիներ, ամփնոց լախվել է ներքին և արտաքին դիտրոն շղթաների հետ:

Բայց նա չի կորցրել իր անսպասելի կողովը, հերոսաբար մարտնչելով չղջր պիտյանների դեմ, նա կարողացել է կատարել աշխարհագրական Գառնի ու Գեղարշ, Չվայքնոց ու Էջմիածին, ծնել Մաշտոց ու Մամիկոնյան, Նարեկացի ու Մասունցի Դավիթ, Անվարաշար ու Դավիթ Անհաղթ:

Մաղախ ճակատագիրը, որ դառնեցրան սրի ծնան կախված էր նրա գլխին, պատկերեց ազգային միասնությունը, անավեր եղևոնի մեղքով ստեղծեց Ափյուռք ու սփյուռքահայություն, իսկ դրանց կողքին, որպես միակ սփոփանք նաև ազատագրված մի երկիր՝ մայր Հայաստան անունով:

Աննա մի Ափյուռք դա տվյալ ազգի դատը ճակատագրի պատմություն է, որը ծնում է նորից յանդրվող կարտա ու բաղձանք, հողին ծվատող այնպիսի մի նոստազնա, որը սրտամեղկ ճիչ է ազգերին կույ շգնալու, նրանց շնուվելու ատունով:

Մաղախ կռանքի քնարչաբանքով պիտի ծնվին այնպիսի մեծություններ, որոնք պիտի դառնային իմաստուն դատավորներ Եղևոնը ստեղծող դահնայանվիմ հանձնելու համալիարեանքն դատ ու դատաստանին, պիտի դառնային նույն ու ազգուն սփյուռքահայության համար, որ նրանց հույոց լլնվելու մարտադաստ լառն ու լանը:

Մեծարգո ձեռն Սահակի, Դուք այդ մեծություններից մեկն եք, որ մեր ժողովուրդը մեծարժան պատիվ տալով Ձեզ, որպես իր պանծալի զախակի, նախընտրաբան այս

1 Քաղաքի Արշավիր Եղևոնի (1932-2003), յուսարյան, շղջախան գետությունների դիտրոք, Գեղարշի յուսարյաններին տնոցն:

2 Ձեռն Գեղարշաբանի անձնական սրբիվի - Չուսարյան, 1985, 5 վերադարձ:

օրերին տարվ Չեր անունը, ուրով է բարձրագույն առյախմոմ նորից իր պատգամփորը բնօրին Չեզ, որպեսի Չեր և Չեր նմանների միջոցով նախաբանաբանությունը օրերից հանձնվի տարիներին, տարիներին՝ դարերի: Փորը ինչ նկատարած նախաքզզզզզզ Չեր անգամ անբոր ինտատախից ուրս վրան դժկար չէ նկատել, որ Դուք, Չեր կրանըր անննաբոր նվիրել եք մեր ժողովրդին և կուսակցությանը:

Այլ մտին է վրայում Չեր տարած բարձրատիման աշխատանքը ՀԿԿ Կենտրոնի պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնում, ՀԽՍՀ միջխտրների խորհրդի ուղեղնաբորբանների և նկատատետարբան պետական կոմիտեում, ՀԿԿ Կենտրոնի գիտության և ուսումնական նաստատարբանների բաժնում, ՀԽՍՀ արտաքին գործերի միջխտրբանում, ԽՍՀՄ-ԳՂՀ բարձրագույն ընկերության բաժանմունքում:

Ինչպես ամեն մի պատմարան-միջազգայնագետի, այնպես էլ Չեզ, բանկալին Ջոն Սահակը, երե անգամ ուրիչ ուրիչ էլ արած չլինելը, մեծ պատիվ կրեցին նա ժողովրդի միջազգայն նարարձրություններին և Աշխարհի ժողովուրդների նոր և նորագույն պատմության հարցերին նվիրված այն աշխատությունները, որոնք ունեն նախնախնար ճանաչում:

Չեր բնարդները կնք բնդունելով Չեր իտարաբանից միջըր, մեծ դիմանակներն, պատմարանին և գիտնականին յուրախատել տաղանդն ու նմությունը, նույն են հայտնում, որ Դուք աչտոնես նս կազմունակեր Չեր բարբաններ մեծ գործը՝ ի փառս մեր ժողովրդի և մեր կուսակցության:

Միջին Ջոն Սահակի, կանգամ չկա, որ ընտրությունների օրը՝ տայն բվի փնարվարի 24-ին, յուրս մեկ մաբոր նեան մեր ժայնը կտանը Չեր օգրին՝ որպես մեր ժողովրդի արձանագիր գաղտելի, որը, նուսով ենք, շատ բան կանի նաև մեր հանրահայտ ստոյգարանային բազայի՝ մեր նարազատ Դիլիբանի հեռագա բարգաղանման համար:

Որպես յժլչ, մեր բարբի բնակության անունից կազմի Չեր ուշադրությունը կազմիրել բարբաբային կիվանդանոցի հարցի վրա: Գործը նրանում է, որ մեք յուննը սկսալին, իր յուրս աննրամկտ պարագաներով կիվանդանոց: Այդպիսի ժամանակ չէ, մեր բարբան ունենա այս աննրամկտ պարագան: Մեք վարդոց տարած ենք նոր կիվանդանոցի կառուցման հարցի յոժմանը: Միջին Ջոն Սահակը, մեք նուսով ենք, որ այս հարցում Դուք կաներ Չեր կեղնակազմար իտարը:

КАРЕН ДЕМИРЧЯН

ИЗ ДНЕВНИКА¹

Дж.Киракосян. Общий разговор. Я ему сказал, что по всем вопросам его темы надо быть осторожным, проявлять классовый подход. Сделал ряд замечаний (начиная от "политологии" – его выступление на комиссии, кончая некоторыми концепциями, касающимися Армянского вопроса).

¹ Կարեն Դեմիրճյանի օրագրերից. - Կարեն Դեմիրճյանի օրագրեր, 1985, 15 թիվ:

имя автора книги (не турецкого и не армянского происхождения) или статьи, который написал о том, что армяне организовали резню против турок?" Он ответил, что есть, но он не помнит. В противовес ему я назвал ряд историков, авторов книг о геноциде армян, организованного турецкими главарями и назвал такие имена, как Арнольд Тойнби, Джеймс Брайс, Адам Гиббонс — все трое англичане, Жак Де Морган — француз, Лепсиус — немец, посла США того времени в Турции Генри Моргентау и подчеркнул, что они написали об этом сразу же после геноцида в 1916-17 гг.

В добавок, я знаю одного турецкого автора по имени Нанм бей, который также написал воспоминание о геноциде армян и опубликовал в Лондоне.

Не находя подходящего ответа, Мустафа сказал, что его дед был убит армянами в 1915 г. Я ответил, что "по вашему, руководители партии Иттихад Талаат, Энвер, Джемаль и другие ожидали слова благодарности от армян после всего этого? Естественно, они должны были защищаться и если несколько сотен турок были убиты армянами, то вы считаете это несправедливо и против логики?" После некоторой паузы он сказал: "Хотя жертв было гораздо больше, чем вы говорите, однако с точки зрения логики вы правы".

После этого Мустафа перешел к другой теме разговора о "терроре" армян против турецких дипломатов и спросил: знаю ли я том, что недавно армянские террористы организовали нападение на турецкое посольство в Оттаве и убили двоих, а посол едва сумел спастись.

Я ответил, я как правило пользуюсь советской прессой, об этом не было ни слова, так что я не знаю, и это ничего общего не имеет с нами, наше государство и народ осуждают подобные акции, мы за эти действия не отвечаем, так же как ваш народ не несет ответственности за покушение на Римского Папу со стороны турка, о котором пресса всего мира освещает подробно.

Они в конце экскурсии интересовались процентом верующих в Армении, я ответил, что у нас нет такой статистики, если есть верующие, то их очень мало.

После возвращения в город Мустафа попросил найти для него пластинки с произведениями Арама Хачатуряна и книгу Джона Киракосяна. Пластинки он купил, что касается книги, то я ответил, что книга была издана давно и в малом тираже, вряд ли им удастся найти ее. Они к этому добавили, что знают о выходе недавно в свет этой книги на русском языке, они искали в Москве и им сказали, что могут приобрести в Ереване. Я ответил, что об издании этой книги на русском языке мне не известно. Других существенных вопросов ими не было затронуто.

Уезжая, они поблагодарили меня за интересную экскурсию".

РЕНЕ ПАНИС¹

ПИСЬМО²

Дорогой г-н министр,

Едва возвратившись в Москву, я не хочу упускать возможности, чтобы выразить Вам мою искреннюю благодарность за прием, который Вы мне оказали в Ереване.

Программа, составленная Вами, позволила нам узнать Армению в самых разных аспектах и на самых различных уровнях, ее историю, долгую и насыщенную событиями, ее традиции и культуру. Она дала еще возможность также встретиться с большим числом армян.

Нужно ли говорить, какое большое впечатление произвели на меня и страну и народ, и людей, с которыми мы познакомимся.

Я хотел бы также воспользоваться случаем и сказать Вам, как высоко я оценил общество генерального секретаря г-на Сергея Симоняна и г-на Ашота Манукяна, шефа протокола, которые нас сопровождали и которые взяли на себя значительный труд, чтобы наше пребывание было интересным, полезным и приятным.

Я хотел бы напомнить Ваше обещание дать нам знать в Хлебный переулок, когда Вы будете в Москве. Я хочу попросить передать наилучшие пожелания мадам Киракосян, которая я надеюсь будет сопровождать Вас в Москве.

Моя супруга присоединяется ко мне и просит принять заверения в весьма высоком к Вам уважении и наши лучшие пожелания.

1 Պանիս Բենն, ԽՍՀՄ-ում Քննչության գնդակ:

2 Տե՛ս Գրադրույանի անձնագրի արխիվը - Կոմիտեի Տե՛ս Գրադրույանի՝, 1985, 5 ասպիլ:

ՁՈՆ ՄԱՀԱՆԻ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆ¹

1985 թ. հունիսի 20-ին մանր էջիվանդությունից ինտո կյանքի 57-րդ տարեմ վաճաճանկեց ՀԿԿ Կենտկոմի անդամ, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի ղեկավարատ, Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստր, պատմական գիտությունների տրկատր, պրոֆեսոր Ձոն Մահանի Կիրավոսյանը:

Ձ.Ս.Կիրավոսյանը ծնվել է 1929 թ. Երևանում, ծառայողի ընտանիքում: 1951 թ. սվխարտել է Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը: 1950 թ. ընդունվել է ԽՍՀՄ-ի շարքերը: Ասպիրանտուրան ավարտելուց ինտու, 1955-62 թթ. աշխատել է ռուսա ՎԿԿ Կենտկոմի «Խճիվան ուղիով» համընտի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ: 1962-66 թթ. նա ՎԿԿ Կենտկոմի պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վարիչի տեղակալն էր: Ողել է ՀԿԿ Կենտկոմի պոլտբյուրոյության և փնաբարության ղեկավարման բյուրոյի անդամ: 1966 թ. Ձ.Ս.Կիրավոսյանը նշանակվում է Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդի ինտուտատուության ու ուղեբնաարդյունների պետական կոմիտեի մարտալան: 1969-75 թթ. Ձ.Ս.Կիրավոսյանն աշխատում է ռուսա ՎԿԿ Կենտկոմի գիտության և ուսումնական հատուտությունների բաժնի վարիչ: Այդ պատերում գտնվելու նա արտիկրին մասնակցում է ծառայական ինֆորմացիայի ու պրոպագանդայի միջոցների գործունեությունը բարելավելու, գիտությունը գարգացնելու ուղղությամբ հանրապետությունում տարիող աշխատանքին:

1975 թ. մինչև կյանքի վերջը Ձ.Ս.Կիրավոսյանը Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրն էր: 1978 թ. նա խորհրդային պատմության կազմում մասնակցել է ՄԱԿ-ի գլխավոր ստամբլիայի 33-րդ նոտաշրջանի աշխատանքին:

Ձ.Ս.Կիրավոսյանը գիտա-ինտուպոտական և դասախոսական ճնծ աշխատանք էր կատարում: 1954 թ. նա պաշտպանում է թնկնամտական, իսկ 1965 թ.՝ տրկտրական ղեկորտացիա: 1966 թ.-ից նա պրոֆեսոր էր, երկար տարիներ գլխավորում էր Երևանի պետական համալսարանի պրոպագանդայան Արևելքի երկրների պատմության ամբիանը: Նրա գրչին են պատկանում մի շարք ճնծապրություններ և բազմաթիվ գիտմբան աչ աշխատություններ՝ մվիրված հայ ծայրայի նր ու նրագույն պատմության, միջազգային հարաբերությունների պատմության պարելանմերին:

Ձ.Ս.Կիրավոսյանը Հայկական սովետական հանրապետության գլխավոր գիտական խմբագրության անդամ էր, Ափյուրցասիայության ինտու մշակութային կազմի կոմիտեի անդամ:

¹ Ձոն Մահանի Կիրավոսյան /Մեզիբարվան Հայրապետ /տրարերը/. - 1985. - 23 նոնմիս:

Լինելով լայն մասնագիտակցի տեր և բազմապիստակ անճնավորություն, Ջ.Ա. Կիրակոսյանն աշխատում էր ակտիվորեն, նախաձեռնողաբար, իր բոլոր գիտելիքներն ու հմտությունը ի ազատ դեմոստրացիայով անուշաբար օգտագործելով իր լիարժեք գիտելիքները: Իր և ախտատանջային ընկերների համրելա բարձր պահանջներով, սկզբունքայնորեն, խղճագիտակցության շնորհիվ նա շատել էր կուսակցական և խորհրդային ակտիվի, այն կրկնակիվների անոն ու հարգանքը, որտեղ աշխատել էր:

Ջ.Ա.Կիրակոսյանը 1966 թ. ընտրվել է ՀԿԵ Կենտկոմի անդամ, հանգիտացել է Հայկական ԽՍՀ 7-11-րդ գումարտմանի Գերագույն խորհրդի րեպրեսանտ:

Ջ.Ա.Կիրակոսյանի ծառայությունները բարձր են գնահատվել կուսակցության և կառավարության կողմից: Նա պարգևատրված էր Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով, մեդալներով:

Ձոն Մանակի Կիրակոսյանի՝ կոմունիստական կուսակցության հովանադիրն զգալի, զգայուն և նրբազգայ ընկերոջ պայծառ հիշատակն ընդմիջա կմնա նրան ճանաչողների սրտում:

Կ.Ա.Նեմկոյան,	Բ.Ե.Մարտիկ,	Ֆ.Տ.Մարգարյան,	Յու.Պ.Կոչնակով,
Կ.Լ.Կապուցյան,	Մ.Պ.Կոչնակով,	Վ.Բ.Պարտոյան,	Կ.Հ.Նամյադյան,
Լ.Ն.Նեմկոյան,	Հ.Մ.Ոսկանյան,	Ա.Օ.Քոչնուկյան,	Գ.Ա.Հարությունյան,
Մ.Կ.Հարությունյան,	Գ.Ա.Մարտիրոսյան,	Մ.Հ.Մուրադյան,	Մ.Ա.Յուրադյան,
Լ.Պ.Սահակյան,	Հ.Մ.Բարդախանյան,	Ա.Մ.Կիրակոսյան,	Վ.Մ.Մոխչիսյան,
Ռ.Ա.Արքունյանյան,	Յու.Ե.Յուրավրյան,	Հ.Ա.Հայրապետյան,	Ֆ.Գ.Պետրոսյան,
Հ.Ա.Սարգսյան,	Վ.Ֆ.Սարկիսյան,	Յու.Ե.Յոնյան,	Ս.Ա.Համբարձումյան,
Է.Ս.Գալստիսյան,	Ա.Պ.Սեդրյան,	Հ.Ե.Վարդանյան,	Վ.Ե.Համբարձումյան,
Ն.Լ.Հակոբյան,	Լ.Պ.Մանասեղյան,	Հ.Յ.Լիլյան,	Ճ.Ա.Պետրոսյան,
Յու.Լ.Ջաֆարյան,	Գ.Ե.Մարգարյան,	Ս.Պ.Սյունյան	

ՎԱՅԱԳՆ ԴԱՎՅՅԱՆ¹

ԿՈՐՈՎԻ ՈՒ ԱՐԳԱՐ²

Բոլոր նրանց համար, ովքեր շտեղծում նրան կայծակնահար վիճակում, նա մնաց նույն կորովին, բարեշահասակը, կենսալին, անուսնգիտող, մտասևեղ...

Նրա մահն, այո, եղավ կայծակնահարության, երկու ամիս տասարվամ աչքվեց, միայն, տատակեց, ու մենք էլ, նրան մտիվեց ճանաչողներս, տազնապեցինք ու տազնապեցիք հոսապլինը, թե նրա գրքերը մարմինը, կամքն ու կենսահրությունը կեադթեն, և տազապեցիք կառնին կվերբնձյալի:

Բայց, աճադ, մահն իր ենթակամ ոճիդ գրքին, և կյանքից ինտացավ մի մարդ, մի գեղեցական, մի գրքով, մի զննվող, որն այնքան պետք էր իր ժողովրդին:

Նդեռնից փրկված հոր զափակ էր նա, որ այդան ծանր ժառանգություն էր ստացել: Ծանր ու դժվար մանկություն ու պատանեկություն ունեցավ, ծանր ու դժվար մաքստոմով հաղթեց իր ուղին, տղապանեց հարուստ գիտելիքների, օտար լեզուների, դարձավ պետական ու հասարակական գրքով, դարձավ նշանավոր պատմաբան:

Ամեն մարդ չէ, որ որդյակի ատարկությամբ է աշխարհ գալիս: Նա այդամբ, կենսահրությամբ, աշխարհապաշտով սրված ատարկությամբ էր մտել կյանք:

Բոլոր պատմաբաններին տրված չէ սեփական խաղով, սեփական ասելիքով և մանավանդ շեղված մտասևեռումով գործելու շնորհ: Ձեռն կիրակույանը սեփական խաղն ունի անկող պատմագրության մեջ, շիկացած, աչքող խաղը: Քննելով իր ժողովրդի ոչ հետավոր անցյալի պատմությունը, նա մաղթվառ պատմաբանի զգաստությամբ ու աղքատությամբ, նշանադրապաշտությամբ ու կրտ պատմաբանությամբ թաղեց այդ պատմության մաղքերը, գույլ տվեց նրա մեղքին հասանքները, կատարվածի իրական պատկերը, անկերբելին:

1 Գաղթյան Վահագն Ելենեակի (1922-96), բանասեր, բարոյակնի, կրթաբարոյապետ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ մշակույթի վաստակավոր գրքով, «Գրական թերթ», «Հայրենիքի չաչն-բերքերի իսկապետ, Անդրադատության նեո մշակութային կապի կրթիտի նախագահի տեղակալ, «Միասնական Հայաստան» ամսագրի գլխավոր ինքնավար, Հայաստանի գրողների միության նախագահ, կեննական երկերը՝ «Առաջին տեր», «Աշխարհի ատակոտը», Անտառից անպարտ», «Գինե կրք», «Մեծ միտանի», «Կապույտ գիր», «Լույս իրեն նայ», «Լույս տառիտի», «Անցյալում», «Մեզանե մանապարհներ», «Բարի ինքն»:

2 Ձեռն կիրակույանի անննական աշխիվ - Ձեռագիր, 1985, 21 հունիսի:

Նկատ է անել, բայց պատմության ծաղիկը: Պատմության նրա քննած հատվածի ծաղիկում այնքան աղյուս, այնքան ոճիչ, այնպիսի մոճափանջային պատկերներ, այնպիսի զարուրիսի փաստեր կան, որ դրանց քննողը հեշտությամբ կարող է կորցնել իր հոգևկան հավասարակշռությունը, գիշերային քունը, հանգիստը... Ձեռն Կիրակոսյանը որդիական նվիրանով մտավ այդ մոճավանդի մեջ, իր սրտի, իր նյարդերի, իր տարտաբանի գնով վեր հասնելու պատմական ճշմարտությունը: Եւ ծառու եղավ բոլոր տեսակի կեղծարարների դեմ, ովքեր փորձում են ժխտել լուրի պես պարզ պատմական ճշմարտությունը, արդարացնել քառնկողը դարի ստաբիլ գերաստաններին ու ֆալսիվի նախահայրերին, այդևս մեղքը բարեխել անմեղքին նախատեղյակ մի ժողովրդի վրա: Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ պատմագրության մեջ ճշմարտությունն այն դեպքում է միայն իր փակաստար հաջրանանց տոնում, երբ ողջամիտ բանականությանը, խորունկ իմացությանն ու կոտ սրածնաբանությանը միանում է նաև սրտի ու զգացմունքի մաքուր կրակը: Ձեռն Կիրակոսյանն ունի այդ մաքուր կրակը:

Եվ ամեն անգամ, երբ ես մայրն էի նրա գրիչի մարմնին, լսում նրա կրթումն ու անտուն խաղը, մտածում էի, որ մեր պատմության այդ նրբերգական հատվածը գտել է իր եզակիությունը ճիշտ մեկնաբաններից մեկին: Ես հափառում էի և ես յս ունի, որ նրա գրիչը մարմնին ու սիրտը կրծքմանա այդ մոճավանջային ժամրությանը: Բայց ի՞նչ իմանալի, որ նրա այդ կրթումի մարմնի մեջ բարբառող սիրտը շատ է զգայուն, շատ է փխրուն և կարող է այնպես անակնկալիորեն պատռվել ու պայթել... Բայց պարտավոր էի իմանալ, որովհետև ընկերական հախաբայրների, հանդիսարյունների, համերգների ժամանակ համախառն էի նկատում, որ մի սրտատու խոսքից, հուզիչ երգից, հուզիչ բանաստեղծությունից նրա աչքերն արցունքոտվում էին... *Պարտավոր էիք խմանալ և պաշտպանել նրա անպաշտպան սիրտը...*

Չարմանալի խղարարվածից է ժողովուրդը և զարմանալի մտքը բնագը ունի: Եւ անմեղքաբան կարողանում է զանազանել, քե ով է իր հարսաբաս զավակը և ով է խոթը իրեն: *Մեր ժողովուրդը մայր հայրենիքից մինչև Միջուրքի ամենահեռավոր ծայրերը Ձեռն Կիրակոսյանին դասեց իր հարսզապ ու սիրելի որդիների շարքը:*

Այդ ամենով հանդերձ, նրա գրքերը դեռ տպուտում է իր արժանի գնահատականին, և այդ գնահատությունը չի ուշանա, որովհետև ժամանակը արդար գործը միշտ էլ արդարացիորեն է գնահատում:

Մանր քննության անխախտ Օրենքն է, բայց այդ Օրենքը փոխվում է ոճիչի, երբ ստաբիլության ունեցող մարդուն տանում է այդ ստաբիլության ճիշտ կեանք:

Ձեռն Կիրակոսյանի դեմ մանր ոճիչ գրքեր:

Բայց բոլոր նրանց համար, ովքեր չտեսնեմ նրան կայծակնաժայռ վիճակում, նա մնաց նույն կրթված, խորհրամասանք, կենսալին, անմահկիտող, մտասնեղ...

Եվ մեր սիրտ, ժողովրդյան սիրտ, ցամփ ու հարգանքի միջով, մեր պատմագրության միջով նա կշարունակի իր երկը այդպես կորովի, ճշմարտացի արդար... Եվ նաև այդպես կայծակնահար...

ԺԻՐԱՅՐ ՄԻՐՈՒՅՅԱՆ¹ՊՐՈՅ. ԶՈՒ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ (ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ)²

«Տասար»-ը ինն գրոհեց մահը պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանի: Այս առիթով ներկայացուց մահ դիմագիծը անդուլ քանուղ գրիչին, վերջին տասնամյակներում, Հայաստան: Ամեր արգասապեր աշխատություններու ցամաք՝ աշխարհն պերճաբան, իրենց խորագիրներով իսկ:

Եվրոպա մեր մտավոր անցյալի էջերում՝ հայ-բրջական հարաբերություններում, ստրամներին Իրրինալ և միմչև մեմալ ի գործ դրված հայախաղած բարդերում, Ի դարու առաջին ցեղասպանության, և եվրոպական-միջազգային դիվանագիտության նեկ խաղերում, անչուչու պետական յուրախառուկ և առանձնախառուկ շահերն առաջնորդված:

Արևմտահայաստանեն մագապործ ազատած ստրապիր ընտանիքի շարաֆը, ոտած գիտական միացով, ուրեմն կնտերն ու հարցերը կչուղ, դատող պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի գլխավոր հատկամիչը կմնա մեր պատմական էջերու լուսաբանությունը:

Հիմնականը: Մանրակրկիտ ըննության ենթարկել դիվանագիտական, առաստաբալ օտար աղբյուրները, բրթամուրները կիլապական դիվանագետներու:

Եվ, մերկապարանոց ճամբով, ստանց կնոքի, հնտաղեն նկատուններու, կանխակալ կառծծցներու, կրապարակ դնել այն, ինչ որ կմնա պատմական ճշմարտություն:

Քարաբալական շահեր հնտապրկված չիլ ու պարապ խոտուններու վրա՝ ուղղված Հայության, կրք ան՝ ժողովաբը, Օսմանյան կայսրության առեմամնկում մեղ կնգտեր միայն ու միայն իր մարդկային-ցերային տարրական իրավունքները պաշտարանել: Չամունք արձեցնել: Իրականություն դարձնել:

Փաստերը անբիվ և տարածուն կմնան: Օտար դիվանագետներու բուրբերը ստանց ապացույցը կուտան: Հոգեկան խոսքեր, չ՛ ող ժողովաբը մը միամտորեն խավատաց կնոք ու պատիր խոսքերու: Երբ անդին Համիդեն Թալեաթ, սպա՝ մեմալ, լավ ընթրնելով քարաբալանություն բառին կրկնիմի իմաստը, կակտոնյա, կակա-

¹ *Միքիլյան Ժիրայր Կիրակոսի* (1864-1928), պիլոտրանյալ քաղաքայ, գրականագետ:

² Ք.Մ. Պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյան // *Շատար* - 1985. - 22, 23 նամեր:

մարտ դիրքեր այս և այն մայրաքաղաքներում, հետևողական կերպով կարծադրելին հայրենիքս բնիկ նուրբացնելու, զայն բնաշինք շնելու, կայսրությունը, սարս մնացալ հողը վերջնապես բրբազանելու հետևողական նպատակը: Եվ դեռ կծրագրեին, կհետապնդեին համարբերության, համաբերանակամության սին գաղափարները: Հեռանկարները:

Պրոֆեսորին եղևորդ արժանիքը: Հրատարակ համե, լույս լինայել, մանրակրկիտ և հետևողական սցարտամներու ուղիով, դիվանական վավերագրները, շատ անգամ ստացին անգամ լլլալով:

Կարևոր: Որովհետև մենք, ընդհանրապես, մեր տեսածներն ու ըսածները կմտնանկենք: Կեղևներ: Քո՛նի հազարերորդ անգամ լլլալով: Եվ ստոնք կանտակին, կբազակին, նույնիսկ կփյառվին նույնիսկ ցեղատգաններուն կրոն: Նոս շահելով ստացնալով մեծ ու վերջ պետություններու կրոն:

Պրոֆեսոր միտը: Արգասարքեր գրի: Որ մանականը Պոլիս - Անկարա և այլուր կատարվող խեղաբարությունները՝ պատմական, մեկ առ մեկ դատափետև, տվյալներով, վկայություններով, առհասարակ բրբական արդյունքներու վրա նիմնված:

Պրոֆ. Չոն Կիթակույանին և անոր մնամներու անկողնի աշխատանքը պետք է շարունակվի: Պատմության ճշգրիտ ծիրը իր իսկական հունին մեջ զննելու բնական, արդար մտաբերությանը:

Արգասարքություններ, անկողն: Աշտուններ՝ անկարակած: Հայ իրականության հայր և այս շրջագծին մեջ գործած և գործող որոշ շարժումներու ուղղությանը:

Մանրամասնություններ, առհասարակ:

Հիմնականը՝ ձգտումն է գրիլին: Հետապնդած նպատակը: Հրատարակ դրած ստացաղությունը:

Ամեն շահն վեր գնահատելի: Ռուսների ֆրանսիական:

Մտածելու պատմության եղևոր յուսաբանության մեջ անոր դերը կենսա ստավի ծախսարելի:

Ամենուր պետք է հետևիլ այդ հիմնական գիծին:

Աշտունությունները ակնհայտին դարձնելու մտք: Կեղծումները պախարակելու բնական ձգտումով: Համան պատմական ճշմարտություններու: Համուն մեր իրափոքներու պահպանման:

Հայ Դատի աշխատանքներու ծիրին կարևոր երեսը՝ բարգավաճություններով ազգային առնամանակի շրջագծի դարձնել ծախսում, միջազգային:

Չոն Կիթակույաններուն ախանքը մեծ կննա:

Ավելին կատարելը՝ մեր հիսին պարտքը:

Չոնուանը այս ճշմարտությունը:

ԵԴՎԱՐԴ ՇԱԴԻՐՅԱՆ¹

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ԿԵԱՏԱԿԻՆ՝

Ամենամեակ ընդհատվեց մեր ժողովրդի ընտրյալ գաղակներից մեկի՝ ազնվական կեղծիածրի, անսահման հեռացի, հանրագիտարանային հիմնավոր գիտելիքների տեր մտախորակաճ Ջոն Կիրակոսյանի, մեր Ջոնի, Ջոն Մանուկի լուսավոր կյանքի թելը, մի մեծի, ոչի հետ դեռ երեկ բախտ ունկնեք կիսվել հազար ու մի ջախով, հիանալ նրա մարդկային ու աղանարդկային առաջնությունը, նրա հարցադրումների և, մասնավոր, դրանց տրեղը պատասխանների սպասելի հասակությունը: Կուսակցական-հասարակական աշխատանքի գործիչ, լուսավազ, խորք ու լայնք ունեցող պատմաբանի մեր գլխածուներն ու բանականությունը հանդես կան գալիս նմար-նմարի, գիր-կրթնվառն և նրա պաշտելի անձինք երբեք դառաք լավեք այդան կանչի սրբազան խորտուղ: Ես հայ պատմագրության և մշակույթի մեր ներտրյա ֆիդայինն էլ:

Հուլիսի 19-ին մախոթյալին արջունքն աշխրջա «Կոմունիստ» թերթում կարդացի նրա հոդվածը մեր ժողովրդի մեծահամբավ մի այլ գաղակի՝ Անդրանիկ Ջիվեկյանի մասին: Ստորագրությունն անձեճած էր սե շրջանակի մեք, ինչպես որ նրա էլուն տպագրված իր մահախոսականում՝ անուն, հայրանուն, ազգանունը: Կեցցի խմբագրությունը... Որքան խելոք է փարվել, որքան տեղն: Ընթերցողի մաղթն, էլ շենք ասում՝ սրտին, շատ բան է ավերացնում այս հոդվածի գուգանեռ տպագրումը, որ սասնող երբիտ դեր է կատարում և կենդանություն հարբույրած մահախոսականի չափած-ձևած, թեկուզ և նշմարիտ տողերն: Ջիվեկյանի մաղթն հոդվածի ասանձին հատվածները երջանիկ գուգաղկությունը լուսնում-խորայնում են դրա հեղձնակի նկարագիրը, կարաճի երգի տեսքով դառնալով երկինդիկեճած ու ինքնատեղ մի ինքնակենսագրական:

«Ձգալի մեծություն, բայց և զարմանալի համեստություն, փայլ՝ ստանց կեղվածքի, անսահման հեռաց... Երա անձնավորության մասշտաբը փրխալի է:՝ Սա սքո-խնար Ա.Օրբանյանի խաղն է իր ոտուցի Ջիվեկյանի մաղթն: Ես յնությունը կա-

1 Եսկիցան Էզվարդ Լեոնի (ծնվ. 1928), լուսնող, ՀՀ փաստակար լուսնող, աշխատել է «Մեկնական Շարտարան» - Հոտարան- թերթի ինքնագրություննում:

2 Ջոն Կիրակոսյան անձնական սղծով - Մտուղիք, երեսն, 1985, 23 հունիս:

յնի է վերահասցնել կղզակայանին: Նրա անունն ու գործը մեզ լույս ենթա հնարավորություն առաջա են:

Հենա իր խաղը Ձիվկեզովի մասին. «Էինելով գիտության այր, ունենալով հագար ու մի գործեր և հետաքրքրություններ, նա երբեք չաղաքականության դեմ չկանգնեց մեքսոյ, երբեք չխտափեց հայ ժողովրդի քարաքանթան սլորելներէն»: Ինչն էլ նույնը չէ՞ր իր կերպարով, իր համազունքներով ու տկաշտանքներով, իր հետևողական գիտական սրբաբունով: Կրկին իր խաղը երեւին հաջողած ծանր ժամանակների Ձիվկեզովի մասին. «Ամերստըշտության էր զգում ռուս հասարակական մտավորականությանը ծանրացնել յազմանագար հայ ժողովրդի նախասուզին, ռուս բարեկամների՝ գիտնականների, կուլտուրայի և գրականության գործիչների բանջիւղ մորիկիկացնել՝ համուն արդար գործի պաշտպանության»: Ինչն էլ նույնը չէ՞ր անում իր մեծագործություններով, մեր ժողովրդին ու նրա բարեկամներին հայ ու ջրի պես անհրամշտ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուների նրաստարկումով:

Դարձյալ Ձիվկեզովի մասին, այս անգամ արդեն որպես անվտոյիչ գնահատական. «Ձիվկեզովը կըրտո կըրպով սիրում էր իրերիդային Հայաստանը, մինչև կյանքի վերջը նա մնաց որպես իր ժողովրդի հաճատաբին ու նրախոտապարտ զաճանը: Նա ուշի-ուշով հետևում էր արտաստեմանյան հայերի կյանքին և երբեք չդադարեց մեր հայրենիքի հետ նրանց վերամիավորման աղաթ գործին հաճատաբուց»: Ինչն էլ նույնը չէ՞ր և նույն կերպ շարունակ:»

Ձիվկեզով և Ձոն: Որտեղի՞ց էլ սկզբնատուտեղի այս զարմանալի ու խոտուն զուգաշարությունը: Նաև անձի ու գործունեության: Ո՞վ կարտո է սակ, քի որտեղից: Չէ՞ որ մեծերը կոսնքը լեզունի է մնան՝ պատված յուրատեսակ շղարշով, և յուրանշար մարդ այդ լեզունից ընթերցում է յուրովի...

ՁՄՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ԹԱՎՈՒՄԸ¹

1985 թ. հունիսի 24-ին Երևանի հասարակայնությունը վերջին հրամուշտը տվեց ՀԿԿ Կենտրոնի անցած, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի դեպուտատ, Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի միջուտը, պատմական գիտությունների դոկտոր, պոֆեսոր Ջոն Մանսնի Կիրակոսյանին:

Արամ Խաչատրյանի անվան համերգային մեծ դահլիճը, որտեղ դրված է համագոյացի դագաղը, սգո հանդերձանքի մեջ է Պատկեր են դրված Հայաստանի Կոմկոսի Կենտրոնը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության, Հայկական ԽՍՀ միջխորհրդային խորհրդի, ԽՍՀՄ արտաքին գործերի միջխորհրդային, միտքնական հանրագիտությունների արտաքին գործերի միջխորհրդայինների, հանրագիտության տարրերի միջխորհրդայինների ու գերատեսչությունների, մեծնարկությունների ու էինվարկների, ուսումնական հաստատությունների, հասարակական կազմակերպությունների կողմից: Այլ յարմիկների վրա ՁՄՆ Կիրակոսյանի պետական պարգևներ են, որոնցով հացնեղջյուր էլեջ է նրա ծառայությունները:

Հանգոցային հրամուշտ տալու են եկեղ ջանիկը-ծառայողներ, կուսակցական, խորհրդային, ազնեկրեկական, կոմերիտական և տնտեսական դեկախար աշխատողներ, գիտության ու մշակույթի գործիչներ, ուսանողներ, ՁՄՆ Կիրակոսյանի աշխատանքային ջնկերները, կյոթեր եղլի մի շարք հանրագիտություններից:

Հրամուշտի վերջին յոթներն են: Պատկի պահակ են կանգում ընկ. Կ.Ղեմիրյանը, Բ.Մարկիտանը, Գ.Մարգարյանը, Յո. Կոչևակյանը, Կ.Դալարյանը, Վ.Ղալումյանը, Կ.Ղալմարյանը, Լ.Լեբեդյանը, Հ.Մակնայանը, Մ.Մուրադյանը, Լ.Մանսնայանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ Հ.Մարգարյանը, Հայկական ԽՍՀ Միջխորհրդային խորհրդի նախագահի տարքին տեղակալ Ա.Կիրակոսյանը, Հայկական ԽՍՀ միջխորհրդային խորհրդի նախագահի տեղակալներ Բ.Արզումանյանը, Յո. Խոջամիրյանը, Հ.Հալապետյանը, Հ.Մարտյանը, թարման համմնածոթղլի անցամները:

Սգո մեղեքների ներքո հանգոցային դագաղը դուրս է յերվում դահլիճից:

ՁՄՆ Կիրակոսյանի յարունը տեղի ունեցավ ջաղաքային գերեզմանատան սրանքեկում, որտեղ կայացավ սգո միտինգ:

¹ ՁՄՆ Կիրակոսյանի յարունը // Մեկնական Հայաստան / Երասիկըր. – 1985. – 25 հունիսի:

ԿԱՐԵՆ ԴԱԼԱԲՅԱՆ¹

ԴԱՄԱՆԱԿԱՆ²

Հարգելի ընկերներ:

Դժվար է հավատալ, որ այնքա մեզ հետ չէ Ձեռն Կիրակոսյանը: Այսօր մաքր հողը իր վերջին է առնում մի հարազատ գաղտնի իս. - արժանավոր կոմունիստի, գրծուն քաղաքացու, նվիրյալ ընկերոջ, հավատարիմ բարեկամի:

Նա, որ մամուլէլ է Ձեռն Կիրակոսյանին, չէ կարող շտեղծարարի, թե գործ ունի տաղանդաւոր մի մարդու հետ: Եվ վիշտն ու ջանքը հենց այն է, որ դաժան մտիկ ինչեւ ուժեղի ամենաբոլորն ժողովեան շրջանը թեւեւեւեւ գիտնական-քաղաքացուն, երբ նրա հասուն միտքը դեռ պիտի արտաայցեր ու արտաայցեր, ստեղծապարծեր ու արպարէ:

Կիրակոսյանին բնութայաւոր հատկանիշները կարող են բազմաթիւ լինել, բայց երկուսը, իմ կարծիքով, տիրական էին:

Շամիրայելը ենը 1946-ի ամռանը, Երևանի պետական համալսարանի ընդունվելու:

Ուսումնաւորյան տարիներին համախա հանդիպելու առիւթեր էին ունենում, մի-ասին անցանք Գորիի վեմիկրական ճամբար-ճավարդով: Ջարժանալ միայն կարելի էր, թե բարձրաստասակ, թիկնեղ, փոքր ինչ դալուկ դեմքով, անընդհատ շարժուն-խոտե-լիս, ասես ամբողջ մարմնով էր խոտում, - զանվտուն այդ երիտասարդը երբ է ժամա-նակ գտնում ընթերցանության, քատերական ներկայայտմներ ու կնիտ համախելու, երաժշտության ունկնդրելու, աննկրտների ու սքամտորյունների սքաշար կտուակե-լու, Խոտարդ, վոլեյբոլ, շախմատ, նարդի խաղալու: Ջարժանալ, ժամաւանը, որ Ջոնց այն ամենին սքարվում էր աննկապարդ ամբողջությանը, ասես կրակնի գերապարծն նա-տակը լինելու Խոտարդ-վոլեյբոլի տվյալ հանդիպումը, գրքի կամ ներկայայցման մասին իննց այդ վնելը:

1 Գաղապարկ Կարեն Լեւոնի (1929-2008), քանաւոր, պատկանաւոր, սփարդաւոր, բանասփա-կան վաւորյուններ յոկտոր, ՀՅԴՀ նախարարների խորհրդին սքարվելու Հայ նկերպու խորհր-դի նախագահ (1963-70), ՀԿԿ ԿԿ քաղաքալար (1976-85), Սփարդաւորյուն հետ վաւորյուն-ին կաւարդ կոմիտեի նախագահ (1985-91), կնիտական սփարդաւորյունները՝ «Էկրանաւորանց ընկերութեան մասնիկ սքամտորյունիկ», «Արլակ Խոտարկան», «Սկնարկներ սփարդաւորանց հասարակական մտքի պատմության», «Նախարարում, ընկեր, խորհրդարաններ, մարտմներ», «Ունկնարկներ սքամտարկան կրտակարարյան սքամտորյուն»:

2 Ձեռն Կիրակոսյանի աննկաւորան սքարվել - Կարենյանյան, 1985, 24 կունիկ:

Հետագայում մենք միասին աշխատել ենք երկար տարիներ: Եվ նա միշտ այդպիսին է եղել. աշխատանքին, կուսակցության, քե կառավարության որևէ համեմատաբար անկրթական և անմտաբար ամբողջությամբ:

Երևա խառնվածքի երկրորդ տիպականը՝ մեծ կիրքն էր: Հիշողությանս ծայրերում տարածվել է Ջոնի մի միտքը պատերազմական տարիների սերունդ մասին: «Վիսաբաղց կենք, մի առիթով ասաց նա, և դա իր դրսևն է դրել մեր ամբողջության հյուսվածքներում»: Ամիտն ամեկտրյամբ էր խոսում խաչվածի մասին, որ պատմաւ էր դարձել տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց կրօնամեծան, շնտամիքնների դժբախտացման, կիսարաղց ու թնամկամ երեխաների ամբողջության քայքայման:

Եվ այդ կրթությունն էլ մնաց մինչև իր կյանքի վերջը՝ կրթուտ ամեկտրյուն աշխարհիս քոչոս սև ու ճիւղալալին ուժերի մկատմամբ, դոսեր խոչընդոտում են մարդկության ատաղջնրաղց, նեղափոխական վերափոխումը: Եվ կրթուտ սեղ՝ ատաղալիմականն մկատմամբ:

Կուսակցության Կենտկոմում, քե խորիդալին պետական մարմիններում աշխատելիս, նրա ամեկական կրթուտ խառնվածքի հախտուննի ամբողջ ուժով միշտ մեծապես գնահատելի է եղել Ջ. Կիքանդալաննի հաստատուն կենցաղաղը ի պաշտպանություն կոմունիստական կուսակցության արտալին ու ներքին քաղաքականության, նրա նվիրվածությունը խորիդալին ժողովուրդների, որս մեծ ժողովրդի նեո հայ ժողովրդի հախտունական բաղնկանության սրբական գաղափարին, ինտենտացիոնալիզմին: Իր պարթե հասակաղ մեկ, սանե մարմնի ամբողջ ժամերաղամբ ամբատմոր կանգնամ էր, ոչ, ներամամ էր մաղը հողի մեղ, պրտի և հոգու քոչոս հյուլենեղաղ սղրում էր հաղապատ հաղթենիղը, Խորիդալին Հայաստանը, իր հոգարտ ժողովրդին, անմեական մատնակցության էր քլերում նրա հոգեր քարգալխմման մեծ գրօղը հետամտող ձեռնարկուններին, ցեմում էր նրա ատաղալիմությանը: Եվ այդ ամենը դրսևորվում էր ոչ սղրողական, ատօրեական եղերիղ: Կերվենեղանգող քաղաքական ու քաղաքացիական կիրքն էր միշտ բանականի ամբաժան ողելկիղը:

Աշխատանքին ամեմապողը նվիրումն ու քաղաքական-քաղաքացիական կրթությունն այդ հատկանիլունների ամեմաննկրում էլ ամբաժանելի է Ջ. Կիքանդալանի պաշտունական, քե գիտական-եղադարակախտական, դասախոտական-մանկագարժական գրօնունությունը:

Կուրդապեղ նրա աշխատությունները, բաղնաթիղ հողթամները և դրսանց նեղնականի մեղ պեղտի գրօնեղ լայն էտողիցիայի, փաստի և երևույթի խոտերը բախանցող գիտնականին, սղն դասակարգալին հատակ աշխաղադաղցի մարդուն, մարտունող կոմունիստին:

Հիշում են ամելի քան քառորղ դար ատաղ նրա հրատարակամ աշխատությունները Արժամաղը Արնեղի նրապաղն պատմության քաղաքական բեմունկների շոթը և հետագայում լույս տեսամ մի ամբողջ շաղթ նյութերը ժողովուրդների դեմ համաշխարհային տնակցիայի ունմգարքունների մասին: Բոչոս դեղաղերում, խնդրոտ ատարկան ժողովուրդներին ճնշելու ու իրափունքները սանմանափոխելու քաղաքականության մերկացումն էր, իսկ, արդիական խնդիրների տեսակետից, ատաղալին և նրա պաշտպան ուժերի ցատագաղությունը:

Եկեք նորից կարգադրել Ջ.Կիրակոսյանի բոլոր այն արտաբերանները, որոնցում բնութագրված նյութ են հայ ժողովրդի պատմական նախատաղի ամբողջումները, առնաստիճակ ազգային քաղաքականության կենսազորման հարցերը։ Բոլոր դեպքերում, խնդր ատարվան է քաղաքականության դերի գնահատումը ժողովուրդների ազգային և սոցիալական ազատագրության գործում։

Եվ, Պերուսիա, Ինչնեց նրա բազմամասոր աշխատություններն ու ներվածները կապված մեր ժողովրդի սոցիալական հատվածի նախատաղի ոչ հետազոր անցյալի էջերի յուսարանման հետ։ Բոլոր դեպքերում, խնդր ատարվան է թորքիայի հետադմական վերնախավի, նրա բիկոներում կանգնած (սոցիալական) քաղաքականության մեկնաբանող, քաղաքականություն, որը ճնշված ազգերի ազգային-ազատագրական պայքարի դեմ էր ուղղված։

Այսպիսով, երբ տասնամյակի տևությամբ մարտնչող գիտական-կրթագրականության գործունեություն, որի հիմնական առաջին է գործին անդրողությամբ նվիրվող, փաստերն ու կրեյթները կոմունիստական հասարակության անկասկի ձգտումը, քաղաքական-քաղաքականական կրթությունը։

Մնայումն էլ հենց այն է, որ Ջ.Կիրակոսյանը մարքս-լենինյան մեթոդով գլխավոր մանրամասնորեն վերլուծել և սկսելուց մեր ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի քաղաքական պատմության մի շարք հանկուտային հարցերը։

Գարավերջի դիվանագիտական լարվելիքուց սկսելով, նա կնքին ազգայնացել հայ ժողովրդի նախատաղում Ռուսաստանի առաջադիմական դերը, ուս մեծ ժողովրդի փրկարար առաքելությունը, և մեր ժամանակներում այս ու այն տեղ գտնա բարեպաշտող հակամարտականության մեջ իրավամբ մատնացույց արել ինգլիսալիզմի և նրա գաղափար ՆԱՏՕ-ի երկրների ավանդական թե արդիական ռախտական տարյունը, ռուսաստանությունը, նարվածի բիրախ դարձրել այն։

Բլբլբլով առաջին աշխատանքների ու նրան հարողորմ առաջինի փոշնկող էջերը, Կիրակոսյանը վեր հանել գեմոյի դասակարգային-քաղաքական արձատները, մատնացույց արել համաշխարհային ինգլիսալիզմի՝ որպես գերասպանություն ճնշելի, և երիտրուղական բուրժուա-ինդուստրիական վերնախավին՝ որպես զրա գերազանց գործադրող։ Կա գծեց բոշնիկյան կուսակցության փն պատկերը, մեծ Անկնի, նրա գեմալիցների անխուժ գործունեության նկարագիրը ի խնդր հայ ժողովրդի փրկության թե պատերազմի, թե նրան նախորդած ու հարողորմ առաջինից։ Ի հեճուկս ոճանց, առանց վարաներու վճարար հակահարված տվել հայ իսկ կրչվող որդ ճարվածուց նեղիտ ու ջղնուկ վաշտախտություններին։ Ար ժամանակներում արտատոսեմանի այս ու այն կետերում ծայր ամուղ հակամարտականության մեջ նա փանկրանային իրախցի մատնացույց արել անկրվկյան ինգլիսալիզմի ու նրա նատույական խամաճիկների ավանդական, թե արդիական հակատոսիտիզմը, հակակոմունիզմը, հարվածի բիրախ դարձրել այն։

Մարտնչող կուսակցականություն - այսպիսին է Ջոն Կիրակոսյանի՝ կոմունիստի, քաղաքացու, գիտնականի, կրթագրականի հարազատ տարյունը, և այսպիսին էլ նա կնքա մեր պրակում։

ԳՐԱԾՅԱ ԳՈՎԳԱՆՆԻՍՅԱՆ¹ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԽՈՍՔ²

Այս պահը, երբ ես հրաժեշտի խոսքեր եմ ասում մեր բանկազին Ջոն Կիրակոսյանի անցյալը հետամուտ առթիվ, իմ իշխոության մեջ կենսա իրրև ծանր փորձության պահ: Ծանր մի փորձություն, բանզի ընդամենը նրա դաժան ու համարժեքապես հիփանդոսյան մափտեղիքն, ինչպես և կրկար տարիների մեր բարեկամության շքանշան, ես բազում անգամ զվարթ իրենցի, կենդանի պիտ, կենսազ մաղթանքների զեղն խոսքերով եմ դիմել նրան: Ծանր, բանզի ես հրաժեշտի խոսքերս հայտնում եմ ոչ իրրև պաշտոնական դեմք և ուղեկից, այլև իրրև խոնկի և զգացմունքների, կյանքի և հույզ ընկեր, այնպեղի ընկեր, որի կերպարն այնքան փառ խոսքերով է երազել ու սրտաշամել աշուղ Ջիվանին: Ծանր, բանզի Ջոն Կիրակոսյանի տեղը այս անժամանակ բացակայությանը կենսա բայց ու բաժնոր նրան մերժուտ ճանաչողների սրտում: Քանզի նա, մեր անժամանակի ընկերը, իր բազմաթիվ ընդամենուր բարեմասնություններով համդեմ, օժտեժամ էր նաև այլ, մարդկային բացարժիկ ու եզակի խառնիվների գծերով:

Ջոն Կիրակոսյանը իր սեղմի փայլուն ներկայացուցիչներից մեկն էր: Ես գիտեմ, որ նրա մանկությունն ու պատանեկությանը հարուստ շեղան ասարսիվ ու բերկրակի օրերով, որ նրա սերնդակնցմների հետ մեկտեղ նույնպես լիով զգաց պատերազմի բերամ գրկանքն ու դաժնությունը, բայց նա ինքնամոլությանը հպարտ մի զգացմունքով, նարստակի հոտակ մի ընթրությանը, ջանքերի, աշխատանքության համատ մի կամքով, անտրամակի տարանդի աստիճանական բացահայտումով անցյալ կյանքի իր ճանապարհը, հարթանարելով շաղթ իտլությունները, մնալով պինդ ու ձուլամո՞ր ընամբության մեջ և իր մտավոր ու հուզկան տարեղծնե միշտ համատարծն:

95 Հովհաննիսյան Հրաչյա Կարապետի (1919-97), բանաստեղծ, պրոսայիկոս, բարձրամիտ, հրապարտախոս, ՀՀ մշակույթի փառատնախոր գրողի, «Գրական թոթոթ», «Մեկնրական գրախոնություն» անասյղի պիտակոթ ինքրակից, ՀԳՄ վաչուրթյան նախագահ, ՀԽՍՀ Գեղ պատգամախոս (1988-90) նրմանական կրկից՝ «Իմ կյանքի կրկ», «Օտնի լուսություն», «Վայրի փայլ», «Մաղը զախմո վրա», «Հուղական կրկ», «Իրենկանախն զրպան», «Գաժան զրախոնափայ», «Մնտրթյան օրեր», «Մամանակն յոմայ», «Անկախության պերմանցն ու ինդուրթուկ», «Հուլիի կրկեր», «Մեկն անգ», «Պատերազմի վեղն», «Պատրյու լիտմ յուղ»:

96 Ջոն Կիրակոսյանի անժամական սրիվով – Հրաժեշտի խոսք, 1985, 24 հունիսի:

Ձեռն Կիրակոսյանն արդեն երկուսուսորդ տարիքում դարձավ համբաճանաչ ու համբաժնի տեր անձնավորություն: Այդ համբաժնի նա արժանացավ իր ազնիվ, անբոյ և անխափան աշխատանքի շնորհիվ: Նրա հեռախոսը խրանը և սաստաղը միշտ մնացին իր անձնակնան, իր սեփական ձեռքերը:

Կյանքում շիտակ ու անշեղ, իր մասնագիտության ոլորտում նա նաև խիզախ էր և խիզախ էր ոչ թե նրա համար, որ սրտածագիտության մեջ նա նոր ծագեր ու կրթման էր հայտնագործում: Նա ինքն էլ այդպես չէր միջատում իր արած գործը: Բայց մեր բուն հազվածքայան էր արժանանում նրա այն անկուտրում միտումը, որ ընդամենը մեր ժողովրդի պատմության ոչ հեռավոր անցյալի բազմաթիվ փաստեր նա քննարկում էր նորով, մեկնարարում էր սրտածագիտական-ժաղջոխտական ճշմարիտ դիտակետից և իր բազմակողմանի գիտելիքները շերտ ու եռանդուն համեմատարարությամբ էր մատուցում ճշմարտության ծաղալի ընթերցողներին և ունկնդիրներին:

Նա վախկում էր բազմաթիվ ու բազմաճյուղի ընկերների սերն ու հարգանքը: Մարդու համար դա մի մեծ պարգև է, երբն չես կարող զին դնել: Չգայուն և անմիջական էր նա իր համբալին և ընկերալին միջախաղում, պարզ ու անխափ իր վերաբերմունքի մեջ, նախամտախնայիր ու շահագրգիռ իր բոլոր ընկերների, մեր ողջ հասարակության ստաջներացի և հաջողությունների գործում:

Չնայած պատմաբանի իր կոչմանը, նա օրերի մարդ էր, ստորջայի մարդ, իր ժամանակի բոլոր հոգսերին մասնակից, ժամանակի բոլոր գոյնեղին սկզբնատես, ժամանակի բոլոր ձայներին ունկնդիր, անմնացող դրսևորելով իր սպայմատ ու շենչող խառնվածքի բոլոր արժանիքները:

Բայց և այնպես նա Ձեռն Կիրակոսյանին կերեր շոնա ինքնարավ երանության մեջ, իր վառուսմբս դափնիների վրա հանկելիլ: Նրան շատ սիրալիր ու շոյիչ նա մակներ ու խոսքեր էին հղում, բայց նա երբեք իր գործն ավարտած, իր գնկիքը գրած, իր խոսքը սպասած չէր համարում: Հենց ցավն այն է, որ մտկան անողոր հարգածը հասավ կյանքի այն պահին, երբ նրա հոգին լի էր նոր երազանքներով, միտքը՝ նոր երացումներով, մանապարհը՝ նոր հույսերով:

Այսօր մեր սիրտը չքված է խորումն մի ցավով, բայց և մի մխիթարի զգացմունքով, որ Ձեռն Կիրակոսյանը իր ցավալիտրեն կարճատև կյանքում պարտք չմնաց իր ժամանակին և իր ժողովրդին, որ նա կարողացավ բանիվ գնահատել իրեն բաժին հասած կյանքը և գործեր բողմել, որոնց համար հարսաբատ ժողովուրդը երկար կիիշի նրան՝ իր կոսխառակիր զավակին:

Նրա բոլոր և բազմաթիվ ընկերների կողմից նա գրախ նե խոնարհում մեր անգուգակվան ընկերոջ երչառանկն առաջ՝ անբարե հրածելչոն սրտարուխ խոսքերով:

*Գնաս բարով ընկեր իմ, գնաս բարով,
Մինչև մի նոր, վերջին մի հանդիպում,
Գնաս բարով քո վատ խոսքով, սիրով,
Որ յողնելիր այսպեղ՝ կյանքի արիտով:*

Теряли волю, силу слов,
Приобрели лишь в сердце боль мы
И беспокойство за сынов.
Но с Джоном, наконец, сумели
Убить, добить в себе раба,
Приблизиться к заветной цели
И побеждать, и бить в набат.
Незаменимый был он рупор,
Армении великий сын.
Джон не оставил нам на выбор
Пути другого — путь один.
Упал на землю знаменосец,
Убит в бою бесстрашный друг
И нет теперь других вопросов,
Как Знамя выхватить из рук.
Поднять как Джон, смелей и выше,
Как упадет — поднимет брат.
И понесет его по крышам,
Чтоб водрузить на Арарат.
Мы знаем, память — это сила,
И памяти страшится враг.
Теперь нас всех его могила
Должна сжать в один кулак.
Да, потекут, как реки, люди,
К могиле понесут цветы,
Но лучшим памятником будут
Осуществленные мечты.

ԱՆԻՄԱ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ¹

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻՆ²

*Դու փակ աշքերով...
Չես կարող ուզել
Ճակատագիրը ավերի:*

*Մտազգևած արդարության
Կանար ու թևեր հնարող
Չդառուել պարմության
Դու խոսնակ անգախ
Խնդի 'ն ես մեկնում:*

*Երնի այդ ուրիշ մի Ջոն է
Ոչ Լանան իր ժողովրդին
Կամ ուրիշ մի մահ
ուրիշ մի ազգից:*

*Դու շնա կարող մեզ քոզմից
Ու արնը շարճանքած
փախելի
տանկ ընդ հնար
Երազներից միշտ յուսն*

1 **Կիրակոսյան Ալիսա Գուրգենի** (ծնվ. 1916), սփյուռքահայ բանաստեղծուհի, ծնվել է Արզնակի-
նայում, բնակվում է ԱՄՆ-ում, ԱՄՆ խաղանախու զրոյնների միության պատվաբեր նախագահն է,
Լիմոնական կղզիքը՝ «Մեկ օր, մեկ ժայռ», «Էրթյուն և կնատարություն», «Երկրքի սրբա»,
«Հակաշխարհ», «Միկվյրմերից կեսոն և մանակ ստ Հայաստան», «Արնատ և էտրուն», «Անքի-
նական զրույքներ», «Անդրական կղեր», «Խաղարարուն ընթանալին», «Բանաստեղծու-
թյուն և գերատարածություն», «Բեմ կղիքի նամար»:

2 **Կիրակոսյան Ա. Ջոն** կիրակոսյանին // Ետր կանր - 1985. - 5 սեպտեմբեր. Թորությունգաթ -
1985. - 18 սեպտեմբեր:

Ե՛վ կնքել մեր վիշտի հաշվեմ
 մի պարտապարտան ծնւ
 մի քարտեւէ դիտարտան
 ու մի ծանր խիտ արտասուտ:

Ե՛նչ

Արձագրանքի շնչատարյալք

Շարունակենք այն զրույցը

Որ դեռ չի սկսել մեր մեջ:

Մի՛ անի...

Դու փակ աչքերով

Ու մենք անզնոր

Հայացքներ ենք փնտրում

Ելնարհիտը փնտնելու քաղցրով

արշազանքներ ենք շարախում

իրավունչը գրուցնելու ճամփով:

Մենք՝

աչքերեն կախված

խրատած զարմանք – կիրք

քամի ու բոց

խնդ հու...

Դու անշունչ միզան

ստանգված հաշվերով

քո փակ աչքերով:

1985, 26 հունիսի

ԱԼԵՔ ՍԱՆՈՒԿՅԱՆ¹

ՆԱՄԱԿ

Մեծարգո Տիար Ժորիյ Մարգարյան

Պատվարժան վարչապետ,

Խոջունկ վիշտով տեղեկացանք Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար և քաղաքականության պատմաբան Ձեր Կիրակոսյանի անձամասնակ մահվան մասին:

Ձեր Կիրակոսյանի համեմատաբար ոչ միայն պետական անձնակերպ գործիչ մը որ փայլերևն ծառայեց մեր հայրենիքին, այլ նաև անվիճելի գիտնական մը, որ պատմական ճշմարտությունները վեր պահեց թուր անցողակի ճոստագրություններն:

Անոր պատմագիտական մեծարժեք փաստակց պիտի մնա իբրև անխորտակելի վնձ մը, որուն գլխ խաղաղված են հայ ժողովրդի անձամասնակի իրավունքներն ու ազդեցության պատանդը:

Արտասահմանի ամբողջ հայության հետ կուզանք խոնարհիչ պետական մեծ մարտն ու գիտնականին հիշատակին առջև:

Անոր մահով հայ ժողովուրդը կրթանցուց մեծ զավակ մը:

Այս առիթով կուզանք մեր զգալիամ վշտակցությունները հայտնել Հայաստանի պետության, ժողովուրդին և Կիրակոսյանի ընտանիքին սրակեր պարսպանկրուն:

Իրերն հարգանք:

1 Մանուկյան Ալեք Քուզմայի (1901-96), սփյուռքահայ իտալաբանական գործիչ, ազգային բարեփոխիչ, ճարտարագետ, պոլիտմարտիկ, 1953-96-ին՝ ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչական ժողովի նախագահ, պատվի նախագահ, 1929-ին՝ Պարբերակ (ԱՄՆ) կիսնակ է ակտիվանք արտադրող «Մանկ» միջազգային ընկերությունը, եղել է «Հայաստան» համամոլորակական կիսնախարարի երգարարներին խորհրդի պատվի անդամ, Հայաստանի Ազգային կերպ:

2 Ձեր Կիրակոսյանի անձնական արժիվ - Հեռագրի Հայաստանի Մյունխենից Խոջունկի Կախազան Ժորիյ Մարգարյանին, Գեղարք, ԱՄՆ, 1985, 27 նոյեմբ:

ԿԱՐՈ ՅԱՅՐԱԳԵՏՅԱՆ¹IN MEMORIAM²

Չարարաստիկ մահվան լուրը, քն հունիսի 20-ին ծանր հիվանդությունից հետո, 57 տարեկան հասակում, փախճանվել է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնի անդամ, Հայրական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստր, պրոֆեսոր, դոկտոր Ջոն Կիրակոսյանը, խոր սպի մատնեց թուրջ նրանց, ովքեր անձամբ ճանաչում են նրան կամ ծանոթ են նրա հարուստ գիտական ժառանգության:

Խորհրդային գիտության երկնակամարից անժամանակ, վաղամեղիկ հետոցով մի գիտնական, պետական գործիչ, որի անունը վերջին երկու տասնամյակում պատճաղատրության մեջ արտասանվում է ակնածանքով:

Տեսել են նրան մի քանի անգամ, հապնել պրոցեկ հետը, տակայն այդ բարձրահասակ մարդու բարեմամբույր ժպիտը, վայել դեմքը, բարեկիր խոսվածքը չնզուրյուն և վատսիրյուն էին ներշնչում ներկայնորուն և գրոցակցին, իսկ պատմական ճշմարտությանը ու հախասիրությանը, պարտաճանաչությանը ու արդարությանը ը նրա զգեստը բարեխիղճ գիտնականի սպաքույց էին: Նա իր և իր ժողովրդի առջև գրեց մի փնմ նպատակ էր դրել, ցույց տալ հայերի բազմադարյան հարուստ պատմության ամենադաճան էջերը 19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի սկզբում կատարված ողբերգությունը՝ Հայոց Մեծ Եղիտնը: Եվ այդ նպատակին նա անձնջլուարտ ծառայեց մինչև իր կյանքի վերջը, համուն դրա գրեց «Թարծուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը», «Առային համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին բարձրակարգության փաստարկերում» և վերջապես երկհատոր «Եղիտությունը պատմության դաստաստանի առջև» խիտտ արժեքավոր գրքերը, որոնք գիտնականի բարեխիղճությանը յուսարանում են արևմտահայության պատմության ամենադժվարին հանգույցները, քաջահայտուն Հայրական հարցի մրին ծաղեղը և մշածամա-

1 Հայրագիտյան Գարո Հ. (ՃՃՂ. 1931), բույրարաստայ տաղտու, կրուպուրակայտու, բարձրանի, դասուրանվել է «Ռ.Սաղոյան» դպրուրում, 1978-98-ի՞ Սուխիայի «Նրեան» քեթի գիտուրո յուրուր, Թուրքիայում Արեմուրդեի քեթուրը:

2 Հայրագիտյան Գ. In Memoriam //Նրեան (Ռեխիա). - 1985. - 30 նունիսի:

մակ նախագաղապանում, թե երիտրայրերի հետևորդները երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հանդեսագան հիտլերականները, նոր ժամանակներում՝ նեոֆաշիստները և ինվերթիաշատական ռեակցիոն ուժերը, որոնք ամեն կերպ ուզում են դաժանորեն ճնշել ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները:

Հիշում ենք նրա կրքոտ տասնյակ հողվածները, որոնց մեջ մաքրագրված-գնեինիզմի դիքերից մերկացնում էր այսօրինա թուրք պատմաբանների «փաստերը», թե ջարդ չի եղել նայ ժողովրդի հանդեպ, հիշում ենք հաղթառ փաստական նյութերի հիման վրա իր գովածքներում, ինչպես ազատություն էր, թե համաշխարհային մասնուղ եղանակ մղմանը նրանք օրերին գրեց է և դատասարանից երիտրայրերի վայրագ պայտքները և որքան ազատություն են ներկա թուրք շահագրագետների ու պատմաբան կոլեկտիվների բանքերը այդ թուրք լեզվալ հայտարարելու: Կա աստիճան տարբեր երկրների փոշխաբան արհիվանից լույս աշխարհ ընթաց տասնյակ դիվանագիտական փոփոխագրեր, ազատություն համար թուրքերի կատարած գերազանցությունը: Կա նայ ժողովրդի հանդեպ կատարված գննողից ազգային նեո շրջանակներից որքա հասնց միջազգային լայն գիտական առաջարկ:

Լինելով լայն մտածողիչների տեր և բազմագիտակ ամենազորություն, Ջ.Կիրակոսյանը աշխատում էր ակտիվորեն, նախամեթոդաբար, եռանդուն էմբոլայով, շտապում էր, կարծես կռածելով թե մաքրելային կյանքը կարճ է, ու անընդհատ սղագտում էր, գրում, հրատարակում, իր լուրք գիտելիքներն ու հնարությունը ի սպաս դնելով առաջարկված խնդիրների լուծմանը, սոցիալիստական պատմագիտության զարգացմանը:

Կոմունիստական կուսակցության հավատարմին զտիակի, բարեխիղճ գիտնականի զգայուն ու նրբազգաց մաքրու, եռանդուն արտեկան գործիչի ու կոմունիստի սղալմառ հիշատակն կմնա թուրքի արտում:

ԳՎՈՆԻԿ ԱՂԿԱՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՆԱՄԱՆԱԳԸ...¹

Դատավորը պատմությունն էր, ամբաստանյալները՝ իրենք, ամբողջ ժողովրդի բնաբնիկան հրեշտակն ծրագիրը ճշակողներն ու գործադրողները, փաստաբանները՝ պատմության բոլոր ու թրքատիպ գեղձաբարձները, կապավեր, պատմությունը, ինք, կապատեր, որ ժամանեք դատախազը, պետք է ան ըլլար արդարամիտ՝ վերածառուտարկու համար ողջակալված արդարությունը, խորագնող՝ հայրենաբերելու համար ամատարկելի փաստերը կատարված մեծ ոճիբն, խիզախ ու հանդուգն՝ փար առնելու համար դիմակները ճշմարտությունը նենգապիտող շակերտալ պատմաբաններուն, այլ նաև անաչառ՝ որպեսզի դատազնիջող շղար անկողնակալ, արդար ու անբեկանելի:

Կապատեր, հայ ժողովուրդը կապատեր արի և իմաստուն այդ դատախազի ժամանման, պիտի գա՞ն, և՞յո պիտի գար, ինչպե՞ս պիտի գար, ու ոչ որ գիտցալ թե ան ժամանած էր արդևն, ավելի ճիշտը՝ ծնած էր այնտեղ, բարբարամար երևանի մեք, 6 մախի 1929-ին: Լուսանակատ մամուլ մըն էր, որ հետզհետե նստակ ստալ, ունեցալ, ինք գիտե՞ր արդյոք իրեն վիճակված առաջնություն մասին, շրջապատը գիտե՞ր արդյոք թե պիտի որ մը ան գտնեք բաժարայ ու՞մ պատուկու համար սև վարագույրը ԱՆձ եղևե՞ր տարեկության, քակկու համար հանգույցները և բանալու համար ներքին ծալեղը անոր, համեմայնելաք կարևորը այն է՝ որ մամուլը մեծցալ, անցալ, նստանցալ ժամանակին հետ, ժամանակը դրալ դատախազի պատմությանը իր ունիտուն:

Հայոց դատախազը՝ Ջոն Կիրակոսյան...:

Ու երկհատոր ամբաստանագիտը՝ «Երկուբարբերը պատմության դատաստանի ստար»...:

Այդ ինչպե՞ս պատմեցալ՝ վեպ չէր, բանաստեղծություն չէր, գեղարվեստական գրականություն չէր, բայց կարդալիցալ վեպի պես՝ մեկ շունչով, և շատեր անպիտղքին գայն՝ քերթորական ատեղծագործության նման, ստար հացի պես խլեցին գայն

¹ Արդարյան Գ. Հայոց դատախազը... // Արդարյանի մշակույթ (Թիբուրյ) - 1985. - 30 ետմիսի: Երբ կանք (Ճովաբեկալ) - 1985. - 15 սեպտեմբերի:

ժեղքն ժեղք ու մասունքի մման արտեղին՝ գաղափարանի ամենաբերն, ամենամոեղին անկյունը: Ու այս՝ և հաշվենիցի մեջ, և Մկրտություն: Ո՞ր էր գաղափարը ու կա՞ր արդյոք գաղափար, ճիշտ է, Ջոն Կերակոսյանի գործի ինքնին պատասխանն էր հայ մարդու մեղքին չլախարարված արտանային, հազնցունը ճշմարտության ու արդարության ծարավին, բայց միայն այդպե՞ս, թե պատճառական մանրազնին, փաստարկված այդ ուսումնասիրությունը գրված էր վեպի պես ու հորինված՝ բանաստեղծի շունչով, պատմաբանն էր, ճշմարտությունը բղմնող պատմաբանը, ու միաժամանակ իր հարազատ ժողովրդի ողբասկանը սպրդող վրան, այլ դատասխան էր՝ որ պատմության դատաստանին առջև կկարգար կոտ, անտարկելի իր անբաստանագիրը, կկարդար կրակով, մեղքին այրունով...:

Այդ ինչպե՞ս պատահեցավ – պատահեցավ, դրովեհեռ հեռու պատմաբանին հետ մույմացած էր պետական արածատառես գործիչը, որ մեր ժողովրդին անցյալը, մերկան, գալիքը կտեսներ պետական ճառածոյության լուսարձակով, Հայաստանի Արտաքին Գործոց Կախարարն էր և ուրեմն դիվանագետ, բայց ոչ քաղկեմի այն դիվանագետը, որ շատ բան կտե՛ր բան շտեղծ համար, դիվանագիտությունը իր պարագային ճշմարտության հայտնաբերումն էր և իր ժողովրդի արդար դատի պաշտպանությունը, բառերը ծածծնվ չէր գետնը ան և ոչ ալ անկեղծությունը տակարկե, դատարկաց էր՝ ամեն բանն առաջ, անբաստանագիրը իր արյամբ գրող դատասխան, որ ուղիղ կնայի անբաստանայի սլշեղուն, մինչև որ ան պարտավորի՞ փակել գտնոք...:

Ամբաս, փյուրբանայ մեջ կյանցին մեջ, տեղի ու անտեղի, այնքան է գործածված արտոկիրը, որ տեղումն է, ազատած: Այնպես՝ էրնա, միշտ կինա պետք է լիվեր. «Կաղնի մըն ալ տապալեցավ...»: Կաղնի մը՝ իր գործով, այլ կաղնի մը՝ իր արտոկիրով անգամ, քիկնեղ, անոր, ինքնավատած, կիտեղիք իր հետ, դիմացը պարզ, անսերեք մարդն էր, հայ մարդը, չեղն ու հաղորդական, բայց ակամայորն կնայի՞ր իրեն ակնածանքով՝ ինչպես կնայիս հաստարուն կաղնիին, մեղքին անտեսանելի ուժակամություն մը կար, որ կաղնիքներ թեզ, այլ մաս պտրկալու հակամետ խառնվածք մը, որ կնայականը շրջապատը: 78-ի վերջերուն էր, Երևանի օդակայանին մեջ պատմական հանդիպում մը, խոսքը դարձավ Ելու-Յորքն հայ լրագրողի մը տեղափոխակ մեկ հարցազրույցին շուրջ, զայրույթն շատապոնեցավ. «Երե գետնայի, պտրկած հանկարծ, - Ելու-Յորք էի, ՄԱԿ-ի ժողովին մասնակից, հանդիպեցա այդ լրագրողին, երև այն ատեն գետնայի, հախատա, կապտակեղի գինը, Յորքից փառապետին հետ կտեսանցի ու կտեսի հայ ժողովրդին անունով, ո՞վ տվավ իրեն այդ իրավունքը...»: Անցած են տարիներ, այս բառերը կնայրդրեն իշխոթությանը, բայց բառերն անկախ, սրբազան այս կիրքն էր, այս այրումը, այս «տպտակ»...:

Կաղնի մը, որ տապալեցավ անժամանակ, երբ տակալին այնքան տուլիք ուներ ինր տակալին...:

Լուսն է հայոց դատասխանը կինա, լուսն է ընդմիշտ: Լուս՞ն է - ոչ, անազանիկ ուժեղ, անշփոթելի իր մայրը՝ որ կրարկրանա երկխառթ իր անբաստանագրին, ինչպես իր մյուս գործերուն, ուսումնասիրություններուն, հորվածներուն ընդմիջեն:

Անյուրի իբ ձայնը, զոր այժմ, իր անդամ մեկնումն նոր, մեզ, Սփյուռքի պարտավորությունն է հասցնել աշխարհին: 60-ամյակի նախօրինիմ հիվանդացած ամ և աչքերը փակեց 60-ամյակի վաղորդայնին: Ու 60-ամյակի մեր առաջադրանքներան մեզ գրեց ամենակարևորը պիտի լլլա այն՝ որ ձեռնարկվի, անհապաղ ձեռնարկվի «Երիտրուբրերը պատմության դասաստանի առաջ» գրքի զույգ հատրմներու բազմաթիվ լեզուներով թարգմանության ու հրատարակության:

Իբրև պատմագրության կարևորագույն իրազրմուն:

Եվ իբրև հուշարևան նան...:

ՆԱԽԱՐԱՐԷ՛

Հեռանայնից գրեցի ժանից:

Նախադարը փոխեմանով է:

Երբ կապուտառավոր բաղնու իր ցանած սերմերուն պտուղները, երբ անբանալոր կլար թե ինչպես անբող հրեհրդային Միության ժողովուրդների առաջին անգամ ընթացով կանցնադաստնային Հայքական Շեղապանության ամապերության, հաջորան-դամ Ջոն Կիրակոսյանի փափուկ սիրող կղավանաներ զինք և Ֆիգիկապես կեռուպ-ճեր հայտրեմեմ:

Սակայն Ջոն Կիրակոսյանի հոգին ամեն գիտակից և իրազարչտ հայտ հետ է այ-սօր և համիտյան: Որովհետև ան եղավ իսկական ՆԱԽԱՐԱՐԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԼԻՆ, ԳՈՐՏՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԸ, բառին և մանավանդ ժամանակին զկու իմաստով և բովանդակությամբ: Ան, իր հայքական հոգին ընդ-լուծեց տիրող վարչակարգի գաղափարականության հետ, ու անոր ընձեռած միջոց-ճերով, քաղաքական ննդ և զմիջորին պայմաններու ընդմեջն, հետևողական և ման-բակեղիտ սրագլուխներով կարողացավ գիտականորեն փաստել թե թրքական կա-ռավարությունը կանխանաժամ աշխատանքներով եղևու միջին հայեր ջարդեց 1915 թ.: Երբ հրեհրդային Միության շահերը կպահանջեին թուրքիտ հետ բարի դրա-ցիտություն խաղալ, Ջոն Կիրակոսյանը հետևեցավ այդ քաղաքականության, սակայն դիմեց նույն ինքն խղճողային քաղաքական ազնիվին, դուրս բերելու և հանրության մեփանկությունը դարձնելու համար Հայոց վերաբերյալ ամեն գրություն և պետա-կան որչաան: Որնեմ, եթե խղճողային ազնիվներն ալ կհաստատեին Շեղապա-նության գոյությունը, այդ ժամանակ կարելի էր լայնաբեր պահանջել Հայքական Շե-ղապանության ճանաչումը, կարելի էր հրաման ստանալ եղևանի ուղիղով թրքե-րեմով, աղաքերեմով և քրեյերեմով պատժական իրադարձումները հարուրել, կարելի էր մի քանի լեզուներով գրերը կրատարակել և տարածել աշխարհի տարբեր երկրնե-րու ղեփանագիտներուն:

Այս աշխատանքը տարավ Հայաստանի Հանրապետության Նախարարը իր կյանքի վերջին 10 տարիներուն ընթացքին: Եվ այս ազգիչ 24-ին, Մեծ եղևունն 70 տարիներ ետք, մինչև նորոյցա -Բարսելյ Օղի-մ՝ Ջոն Կիրակոսյանը սրտի ջարվելով կտազմապեր եղևանքանեղին մեջ, Հայքնմիրի դեկավալը հնոտաստանությունը կյանքանարեր թուրքիտ ցեղատական քաղաքականությունը, էինզ միջին սպազա-

1 Նախարարը // Շեղապանություն (Թեմուս Այբեմ) - 1985 - 10 հուլիս:

նակ ունեցող թիւք մը շխազարական նորվածով մը կանդրադարձնար 20-րդ դարու առաջին գեղաստեղծության և իտրիբյալին Միտրոյունի կանոններ թրջական ամեն տեսակի բոլոր: Մտածք մը իրականացած էր Կիրակոսյանի տեսիլը, և ստեղծվեց շատ ակնին սխալի ընկր, քայլ ախոս...

Հասո մը ամենատներ և կազմակերպութեաննիր, թերմազատ էին տարվոյ աշխատանքներուն հանդէպ և առիտը չէին փախցնէր ըսելու և գրելու, թե ան իտրիբյանկական նախարար էր, որովհետև ուժ չունէր Հայաստանը ներկայացնելու, դեպքաններ նշանակելու և Միտրոյուն Ազգելու կազմակերպութեան և սը միտազգային մարմիններու մեջ ծայր ուզելու: Այս շուրջ ամատրոյունները և ամիտազալու էտրքները համբերութեանը կցեր, քաջ գիտնալով, որ կարող էին գնասել հայոց համընդհանուր շահերուն և իր որդեգրած քաղաքականութեան՝ ՀԱՅ ԳԱՏԻ ԱՐԴԱՐ ԼՈՒՍԱՆ Ի նպատակ:

Ձեռն Կիրակոսյանի ՊԱՏԳԱՄՆ էր, ՃԱՆՉԵՆԵՆՔ մեր գեղաստեղծութեանը ԱՌԱՋ ԱՊԱ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ ՄԵՐ ՀՈՂԵՐԸ ԵՎ ԻՐԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ:

Ախոս, որ ընկալ սրտանելի գրա:

Սակալն փոստի ենք, թե Հայքննի Պետութեանը, որ հնարավորութեանը տեղունց Կիրակոսյանին առայ տանկու իր ազատագրական գարսփարները, ազգասխական նույն գարսփարներով սխալի շարունակ իր ճանքան, մինչև աղբյուրը յայտին:

ЮРИЙ ПЕТРОСЯН

ПИСЬМО¹

Дорогой Арман Джонович,

Тяжелая весть дошла до меня лишь недавно. Решаюсь написать Вам это письмо, чтобы выразить глубочайшее сочувствие Вам, Вашей маме, всем членам Вашей семьи в связи с постигшим всех вас горем.

Я знал Джона Саакевича немало лет, всегда гордился знакомством с ним, всегда поражался его высоким человеческим достоинствам. Вряд ли кто-либо может сегодня заменить его в том качестве, в каком он был нужен всем нам. И вряд ли в сердце каждого, кто его знал близко, его место займет кто-либо другой.

Мужайтесь, Арман Джонович, мужайтесь и продолжайте отцовское дело. А я всегда буду рад быть Вам полезным, хоть чем-нибудь.

Очень надеюсь, что осенью увижу Вас в Ереване и смогу вместе с Вами поклониться Вашему отцу.

Желаю Вам сил и бодрости духа.

Низко кланяюсь Вашей маме.

¹ Տե՛ս Նիքոլայուհի Կոնստանտինովնայի «Երբեք» - Կոնստ. Արման Կիրակոսյանի, Լեւոնյան, 1985, 10 էջերի:

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆՅԱՆ¹

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԸ, ԿՄԵՆ, ՄԵՌԱՄԸ²

Միյուսրի մեջ ազտող այն հայերը, որոնք հոգեկին կապված են իրենց արժանաբան, անոնք մանավանդ, որոնց ատրոբան օրն ի րուն կընչն Հայկական եաբջով, հարազատի մը կրտստին տազը ազտեցան երբ հետազոտարտերը դաժեկին մաճը Ջոն Կիրակոսյանին:

Վերջին ցամախնգամյալին Ջոն Կիրակոսյան համեղես նկավ իրիս քաղաքական գրծիչ և պատմագրան: Իր գրչյգ աշխատանքներուն մեջ ան համեղես նկավ իրիս կոբովի, անձնուրայ պղզատը մվիրչաղ իր ժողովրդին, ցամախերուն տաբով այն կրկնվող ու կրկնվելով մաչած միտքը, որ հայը դժվար քե տես քաղաքագետներ:

Մաղաքագետ մտափրականներ ուննալու համար անհրաժեշտ են սրչամաներ: Մեք ժողովուրդը, վերջին վարտանայալին տվավ ազատչոյը իր քաղաքական հաստնուրչան, ոլովինտն խորիդրային իշխանուրչան տարիներուն ուննչով կարելի ըլլեր պայնանները քաղաքականորեն կրտնուղվելու, և իր ոլովիդամ քաղաքական ուրբոբչունը գրծի վերածելու, իր երկնչը անմախցնրայ գարչացումի մը հասցնելու համաչ:

Միայն ակնարկ մը ախօրվա Խորիդրային Հայաստանի ղեկավար մարտիները ներկայացնող, մեք երկրին ղեկը իրենց մեքերուն մեջ ուննչողներուն վրա, պիտի ըսվն հաստատել, քե երկնչը ժնամ ու հաստնացամ է քաղաքագետներու ամբուղ հույ մը՝ Կարեն Դեմիրճյաննն մինչև Ջոն Կիրակոսյան ու մինչև գրական մակատին վրա աշխատող Վարդգես Պետրոսյան, քե հայ ժողովուրդը իր լիննչոբչան ճանապարհին վրա տված է ու պիտի տես կշիռ ուննչող քաղաքագետներ:

Ու այս հույը, աննննն ատաչ ուսումնափրամ է հայոց պատմոբչունը: Ուսումնա-

1 **Պոքանյան Պոքոս Խաչիկի** (ծնվ. 1928), սիյուրածայ պող, կրտսրականու, տպրոմ և տննչուպրոմ է Միլիտար, կրմատյան երկնչը «Ատոկետ ճարման», «Կամաչ տատեր», «Կարտոնի մանրաներով», «Մեծ երթս պատնած ներխարները», «Քաղ Հայաստանը իտոմ», «Կչանքի կեռաններով», «Մանանակի վրան և ապրաքի դեպրոնը», «Անչրանիկ Օստոկյան», «Պուչյկներ Կարպիս Մարմնյակի հետ», «Միմեմ Միմեմյան երեսչոբ»:

2 **Պոքանյան Պ.** Ջոն Կիրակոսյանը, կրն, մուամ է // *Մարթոնը* – 1985, - 14 հուլիսի; *Մարթոնապրո* – 1985, - 7 օգտոտի; *Հրաքեր* - 34 օգտոտի; *Արև* - 2 սեպտեմբերի:

սիրել պատմությունը կնշանակե զանազանի ցուծնը որոնն ու մամուխանը՝ չկրկնել պատմական սխալներ:

Ու այս ծուլը, ուսումնասիրելով մեր պատմությունը, գտալ ունենալից մեր անցյալի մեծ մտածողներուն ուղղություն: Գտալ թե մարգարեացած էր Մեծն Արտվազանը, մարգարեացած էին Միջաշիկ Նալբանդյանը, Ներսես Ալուարսեանցին, Հովհաննես Թումանյանը ու մեր ազգային պատառակալական շարժումին արծիվը՝ Անդրամիրը:

Երբեմն, մենք, անդադարառալով արևմտահայ գրականության քառերկրորդ դարը սեմին փաշտող մեր գրական մշակներու փառանգին, հարց կուտանք մենք մեզի, այսօր տարչամդափոր մարդիկ նույն որչեղուն ինչպիսի մեքոտել ենք:

Նույնը կնշենենք այսօր, երբ մեր հայազգը կուրյենը դեպի հայրենի քաղաքական միտքը:

Սա աչս խոմըրն անդամներն էր Ջոն Կիրակոսյան պատմաբանը, որոն մեր կիսանդամներ Ամերիկայի մեք, ուր գացած կլլար ներկայացնելու հորիցաչին Միությունը ՄԱԿ-ի մարդկներուն:

Հայ մը՝ աշխարհի հզորագույն երկիրը կնշրկայացանք: Հայ էր, և ուր որ երթար, հայեր կգնալուք: Կամ հայերը զինք կգնալուքին, և կտեսեր հարց-պատասխանը:

Այլ հարցերուն մեք, որոնք կչրբազատեն զինք, կնմայենք համրիվիլ մարտը, որոնք այսօրսի հարցեր կուտային մեր պատմաբանին. Ե՞րբ պիտի կցեք Ղարաբաղն ու Նախիջևանը Հայաստանին, կամ՝ Ալաշառաղ Ե՞րբ պիտի ստնենք թուրքեն:

Պատմաբան-քաղաքագետը կծպտուք: Արդեն հարցապետը կխտսեր ենթականերուն քաղաքական տեսության մասին, մինչ ինքը կնտամեր անպայման այսօրս. Սա մարդիկը, իմ հայրենակցներս, աշնգես կխտսին, կարծեք այլ հարցերուն պատասխանը գրգռանիս մեք ըլլար, համեկի ու տայի. կամ՝ անոնք կկարծեն թե իրենք հայրենասեր են, կուզեն մեր հողերը, մեր սրբազան լեռը, իսկ ես՝ անհոգ եմ այլ ուղղությանը:

Ջոն Կիրակոսյան առավելաբար գրադեցավ մեր պատմության նորագույն շրջանի արդունակի ու ուղեբեական անցուղաբնկելով: Իր հարցրթական գիրքերով ու լուսգնալիվ հողվածներով բննարկեց, փնդրուծեց և կլիտ ունեցող իր խոսքը ըսով Արեճուսահայաստանի պատմության շուրջ: Ան դարձավ պատմության թուրք ննկալուխիչներին խարանողը, դարձավ Համաձայնական պետություններու դիմադը պատողը: Պետություններ, որոնք մարդափերության դուշին ետին իրենք գալիս ատամները կտնին Թուրքիային անպար նր ատանալու համար, մինչ անդին կարասուխը, անապատ կըլվեր, անօրության ու ծարափի գոթը կնետվեր ամբողջ մայրեկալը մեք:

Մեկը մյուսին ետենն լույս տեսնող այլ գիրքերը, հոսիսմները, այլ գործերուն մեկ մասին տուտելն քաղաքաբանությունը, նաև որպես Հայաստանի արտագին գրծոց նախարար Ջոն Կիրակոսյանին որոշ կուրյեններուն խրամսական և եկուրթական այլ մամուլի օրգաններուն մեք լույս տեսնող զայրույթ պատճառեղենի քուրթերուն և անոնք քողը նկրկայացուցին:

Ջոն Կիրակոսյան հայ մայրեկոլին անունով կրատազարտեք թուրքը անոր ֆաշական արարքներուն համար, մեր մայրեկուրը ցեղասպանության ենթադեցած լլլալուն

համար, Արևմտյան Հայաստանը իր բնիկ տարրին, տերերին պարզապես լքարյան համար...:

Ձեռն Կիրակոսյանին խոսքը կշիռ ունի: Պետական մարտի խոսք է: Դատաւարաբարության խոսք է: Պատանդ է:

Յուրքը չէր կրնար համեմատ մնալ: Մեր բարեխղճն ստանձանակներ ենք բուրբը կհանկնար, թե ինչ չէր կրճած մարտի Հայկական խոսքը:

Մենք՝ Ափյուռքի հայերս ալ հասկցանք, որ ի գնն Ձեռն Կիրակոսյանին ու մեր հայրենիքին ունինք այն հարց կոզման, որ տերն է մեր Դատին, և անոր խոսքն է որ կշիռ ունի:

Իրազմներով, իրար խաչամեղ մեր խոսքը հաճախ միայն մենք կստնը: Մեր գրածները հաճախ մենք կկարդայնք, թուրքն միգրակներ՝ որոնք տեղ չեն հասնիր: Ու երև տառուտ մը կատարենք, մեր թերթերուն գրածները շատ անգամ չեն հասնիր նույնիսկ նայ ընթերցողներուն... որովհետև, ափյուռքստապ իր վազքին մեզ իր սեփական քաղցրներն իսկ բիլ անգամ կկարդա:

Կշիռը Հայրենիքն է: Կշիռ ունեցող խոսքը՝ իրը: Անշուշտ, չեմ ուզեր լռել թե Ափյուռքը պետք է ծալի իր ձեռքերը: Ոչ: Պետք է ցնն իր կարելին: Արդև կնն իր կարելին: Մամբայն, անմիտմեշտ է դատավորիկ գործերը: Անկրամեշտ է գրգռակետարար աշխատիչ, հասնելու համար արդյունքի: Հայրենիք և Ափյուռք գրգռակետ պետք է քննաման, որ հասնին բարբիս կողմն նախատեսված նշանակելուն:

Ձեռն Կիրակոսյանի լիկ կսեն...

Ձեռն Կիրակոսյանի կա: Կենն իր գործերով: Ան կրալն ու պիտի թալն մեզի նեռ իր պատմագրական երկերով՝ մինչև մեր Մեծ Նրազին իրագործվիլը:

ԱՅ, միլիոյալ նայն ու թաղարագեալ, մեզի նեռ պիտի ըլլա մեր բոլոր կոչելուն, սրաքարներուն մեջ, մինչև հարցանակ:

Ձեռն Կիրակոսյանի Մուսկվայի մեջ մամուլով որպես նեռնանք պոթի տապանալի: Այդ սիրտը ինչպես տոկար տեսիլի սարանդ տեսարաններուն, որոնց վերջածուրը եղավ անբող բառորդ դար:

Նրխտատարի մեռավ: 1929-ի ծնունդ էր: Թայց իր մախեն նորն ալ մեզի նեռ է ան յուրաքանչյուր ափյուռքստալի տունին մեջ, յուրաքանչյուր ափյուռքստալի սիրտին մեջ:

Ինք գնաց: Մնաց կշիռը: Արցարարարտ կշիռը:

ԱՐԹՈՒՐ ԲԵՅԼԵՐՅԱՆ¹

ՋՈՆ ՍԱՀԱԿԻ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՏԵ²

Քանի որ ամիսներ առաջ, Մուկիսի մեջ մտնելով 56 տարեկանին, պատմության գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ջոն Սահակի Կիրավոսյան: Ան կարտկաներ Աշխի ընտանիքի որ շարավիղին, որ ճանչցավ՝ օսմանյան բնակալության բարը և 1915-ի եղևոնը: Թեև աչխ իսկ պատմաբան է, որ Կիրավոսյան նվիրվեցավ հայ ժողովրդի հանդեպ գործված անարդարության դեմ մղված պայքարին:

Հազիվ դեռ 22 տարեկան, Ջոն Կիրավոսյան կախարհեր էլմանի թողարկված գիտություններու բարձրագույն վարժարանը: Ան կմտնագիտանար հետո հայ ժողովրդի ժամանակակից պատմության մեջ, որ կառանար դոկտորի վկայականը:

Ջոն Կիրավոսյան Սփյուռքի մեջ ամենածանր գիտնականը եղավ շնորհիվ հայ ժողովրդի ժամանակակից պատմության և, ի մասնավորի գեղատպանության և եղևոնի ծանրաքանակ հարցին շուրջ, իր տարազում բազմաթիվ ուսմանախորություններով: Կիրավոսյանի հողմածնկն շատեղ հայաստանյան մտնողն և հանրամեծն անմիթապես արտասովորական Սփյուռքի տարածքին մամուլի էջերուն մեջ: Իր ոճն կարուկ, անզիբող և պոետիկոտ ուզն մեկ տասնյակ տարի է վեր խանդավառեղ Սփյուռքի հայրենասերները: Ան համոզված էր առաջին մեկ օրն, և ստրադայտորն, որ Հայաստանի այժմու վերածարկունը կարելի եղած էր իրականացնել շնորհիվ իրերդրալին Սյուրյան օժանդակության և անոր պարզված ազախոժության: Ալլապես, Ա ընդհանուր պատերազմն հետո էինցած՝ սպասած և անդունդին եկերըրը հասած՝ Մալր Հայրենիցին վիճակը ի՞նչ եղած պետի ըլլար այսօր:

Կիրավոսյան Սփյուռքի գաղտնիքը այցելած էր զամազան առիթներով և որչափ որ վառներ չորս անգամ սը Փարիզ այցելած էր, որուն վերջինը 1982-ի նոյեմբերին, Հայաստանի տարեկարծին առիվ Մալ-Փրիշի տնդի ունկող հանդեսարքուններուն:

1 Քեյլեյան Արթուր (ՆՈՎ. 1925), սփյուռքահայ պատմաբան, սարքու է Զրահմարտ, Սարքուի վրազարչին նարարերություննդ ինտիմառափ անկամ է, էմենական աշխատությունը՝ «Մեծ տկարություննդ, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը իրանիական դիվաններում (1914-18)»:

2 Քեյլեյան Ա. Ջոն Ա. Կիրավոսյան և Հայրական Գառը // Աշխարհ - 1985. - 20 նոյեմբ: Արթուր Ջոնի Աշխարհը - 1985. - 8 սեպտեմբեր: Հարժուտ (Թանկու Ալլապ) - 1985. - 9 նոյեմբեր:

Ձոն Կիրակոսյանի հետև գրչին կարգադիր ըսանի մը գրքեր, որոնցն լավագույնն է. ըստ մեզի՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-16 թթ.»: Այդ գրքին պատրաստության համար ան բոլորապես էր թագմարիվ ուսակամ դիվաններ, որոնք առաջին անգամ ըզգալով հայրենաբերվեցան: Ան ակամատես վրաներու հայտարարություններուն վրա հիմնվելով կեցուսակայնն, որ 1915-ի «հայաջնջումի պատճառը հայերու ապստամբությունը չէր, այլ թուրք կառավարության ընդունած սկզբունքն ու կանխատեսված ծրագրին միակ հետևանքն էր»: Իսկ կեցուսակայությունը, որուն կեանքի Ձոն Կիրակոսյան, Ա ընդհանուր պատերազմին թուրք լուսնակին մեջ ծառայող զինուոր Թուրքիայի վիայությունն էր:

Եվ իբր պ կիրառությունը համարված էին, որ «Հայկական հարցը վերջնականապես լուծելու համար լավագույն միջոցը պետք էր մայր քննաքննել»: Օսմանյան պետության վարկերը իրենք գլխինք ապահովելու համար, ուրիշ միջոց չէին գտած երև ոչ, ոչնչացնել հայերուն և հույներուն, որոնք թև մնալ իրենց թիվով, սարքսն անելի գարգաքած, առաջադեմ և կենսունակ ժողովուրդներ էին և ճեռու չէր ժամանակը, երբ տիպող տարրը՝ իսլամը, որ մը թուրքումին ոչ-իսլամին պիտի կերպարվել:

Ձոն Կիրակոսյան 1972-ին, պատմության Ռուբին Մանուկյանի հետ միասին, կրկին «Հայաստան» կրթատարակատմանն լույս ընծայելի՝ «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և ամենուսական արտաքին քարտրակամության փաստաթղթերուն (1828-1923)» մեծամասնալ ժողովածուն (745 էջ): Այս ժողովածումին մեջ տուածին, անցնելին և իրանսելին լեզուների քարզմանված 356 փաստաթղթեր կենրկայակվին:

Կիրակոսյան կուտ առաջարանի մը մեջ (65 էջ) քողագերծ կմեր միածամանակ դաշնակեց տերություններու առաջնություններուն հետազատերազմյան հասնով և շահախնդիր քողարակամությունը:

Այդպիսի դաշնակեցները ոչինչ ըրին կր աներածնելու եղավ, որպեսզի իրենց զինվորական և նյութական օժանդակությունը ըրեն ի նպատակ մահամերծ ու անկումին եզերող հասնող իրենց փորրիկ դաշնակեցը՝ Հայաստանը վերակենդանացնելու համար:

Ձոն Կիրակոսյան ըսանի մը տարիներ առաջ, մեծամարկեց հայ ժողովուրդի ժամանակակից շրջանի պատմության ուստմնադրություն մը, որ պիտի ընդրկեր 1870-նն մինչև ուստական հեղափոխությունը (1917), որքան որ կրգամ ենք տերչակ լըլայ: Չըսա հատորները արբեն կրատարակված էին, և այս շաղղը այժմ անավարտ մնալ: Լույս տեսած հատորներուն մասին թագմարիվ գրախոսարաններ թն Հայաստանի և թն Սփյուռքի մամուլին մեջ կրեցան:

Մարքսն Ձոն Կիրակոսյանի գլխավոր և արբեղիկ դեղը սկսավ, մեջ կարծիքով, երբ Սփյուռքի մեջ աչքես տգտեղն ծաննրացած ափ մը հայ «անարկելի» «ճըլու գրծունություննն գայրագած, թուրք նենգամիտ դիվանագետներ, խարքսիս պատմաբաններ ու հայկառակ լրագրությունը սկսան իրենց թրքերեն և օտար լեզուներով կրատարակած գրաբյուններով թուրք և օտար համարային կարծիքը թունաճորել ու գրգել ի վնաս Հայկական Գաղին:

Տոն Կիրակոսյանի, մեր հայերեն ու մեր տուներն յույս տեսնող, երկարատև ու չափ տրամաբանված հրաքսմանը, որոնցմն շատեր «Ալիաթի»-ն Ափյուղի շատ մը քեղերուն մեջ ալ արտասպանեցան, շատաշուն ապստակ են այդ խաղաղութի դիմադրանքներուն կամ պատմաբաններուն հասցեին:

Հայկական Դատին այս նոր ստացած հակազդանց, որ առնիլ ըստ 60-70 տարիներ հետո պարտադրեց օտար պատմաբաններուն ու իսրայիլի կարծիքին անդադատմազ, անգլալին կատարված անարդարություններուն հանդեպ, բոլոր պատասխանատուներուն մղեց վարձկան մեղաանկեցներ փնտրելու: Այս մեղաանկեցներն պիտակիրը եղավ անուարկոյա, Կալիֆոռնիայի համալսարանի Սերժակոթ Արևելքի ժողովուրդներն ու Օսմանյան կարգութեան պատմութեան դասախոս՝ երևածին Արենձորը Հոտ, որ բջրոտիի մը հետ անամանազով, իր «գիտական» կարգութեանը հատկապետած է պատմական եղելությունները խեղաբարդելու: Հոտներն երկու հատորնոց «Օսմանյան կարգութեան պատմություն» Հայոց վերաբերյալ ենթարածիմները տառի է միջ պարտութեան վրա երևմալ են: Թորք ենդիմանկներ՝ լեզուա Սալախի Սունիէլ է Թյուրքալա Արալով, օգտվելով աներիկայի Հոտի օտար ըջալտ հանգամանքն, իրը չեղոր է անաշատ ենդիմազ, անոր պարտութեանները յուրացածին, նոր «գտուեր» ալ կատարելով է անոնց վրա բարեբելով:

Միաժամեկ այս պատմական նեկագալիտուններուն դեմ պատիխար քաշող, գանոթ մի առ մի քոչազերմ ընող հայրենիքի ենդիմապախոր պետախոր պատմաբանը՝ Տոն Կիրակոսյանը եղավ: Մնոր հատկապես «Դուք տոտմ նր, պրաձնաթ» խորագրով հողվածը, որ նախ երկուգալ «Մոկնպախան Հալապաթան» (1984, Թ. 9), ապա արտասպանեցալ Ափյուղի ժամուլի մեջ, մի հոյակալ դարավնիլ է բոլոր նեկագալիտ պատմաբան Թյուրքալա Արալովի հասցեին, որ չաճցալ նույնիկ մինչև Փալզզ գալ է իրանախանցան դատարաններն առքև լրբորեն իր երկրորածու «պատմական ենազքները» երանցնել:¹

Կիրակոսյան ուրիշ առիթով մըն ալ վերածեց է պատմաբանեց կիպրացի բոլոր պատմաբան Սալախի Սունիէլի «Le déplacement des populations arméniennes»² խորագրով գրքուլին, որ մասնագորախա յույս ընծալած էլ Թալխաթը «անրիմ է մարդանր» մարգարեի մը դատակազալին բարձրացնելու համար: Հիմնվելով նույնիկ քրքանքան առքյալներն վրա, որոնք հրատարակված լին վիտապաղազի տարիներուն (1918-19), Տոն Կիրակոսյան աննամանր քննադատութեան ենթարկեց այդ գրքին ենդիմանքն պարեկչությունը ու անաշատությունը: Կիրակոսյան իր հողիածին մեջ եզրակացնելով կիտրի՝ «չորարանչյուր ազնիվ պատմաբանի պարտքն է հակամարված տալ պատմութեան ժամանակակից բոլոր նեկագալիտիչներին»:³

1 «Ալիաթ»-ի ընդհանրեցող կիշչեն անշաշտ Օրձի օրակալանի մախախորձին իրը պատասխանատու մեղաանկեցիլու նախ «անաբնեց» մեկու դատարարութեանը ու Արալովի «պատմական» խաղաղարգությունները:

2 Ankara, 1978, Այս գրքուլի անգլերեն, իրաններն է բոլորներն ըջալով կեց լեզուներով մեկ պրակի մը մեջ հրատարակված է:

3 Տեա, «Ալիաթ», 1982, 4 դեկտեմբերի, թիվ 1254:

Չոն Կիրակոսյանի վերջին գրություններն (թեևս վերջինը) եղավ երկու տարի առաջ Սորբոնի հրատարակատունն յույս տեսած մեր պատրաստում Հրամանական դիվանների շարժած փաստաթուղթերու հավաքածոյին առիթվ իր զքի առած երկար գրախոսականը: Կիրակոսյանի գրախոսականը Սփյուռքի բազմաթիվ թերթերու մեջ ալ արտատարֆայով, ինչպես *-Ազգային Մշակույթ-* (Քնչոթք), *-Լիպայե-* (Փարիզ), *-Արագած-* (Մանրեալ), *-Պայքար-* (ԱՄՆ), *-Լիւն-* (Կահիրե) թերթերուն մեջ:

Ան առեմնոր մեզի հարդրած էր նաև, թև ռուսերեն լեզվով գրախոսական մը ես պատրաստած էր, նույն առիթվ, բայց չկրցանք տեղեկանալ թե ո՞ր թերթին կամ համահան մեջ հրատարակված էր:

Կիրակոսյան ծրագրած էր մեջ փաստաթուղթերու հավաքածոյին մաս մը ռուսներնի բարգմանել՝ խղճուրդաչին աշխատի մատչելի ընելու համար, Հրամանական դիվաններու մեջ թարգմանած վախճազերից որոնք, անկամ մը ես, և անատուրկեյիտներն, հայկական գեղասպանութեանց իր ամբողջ անախորտբայնի կառաջացուցանեն: Այս ձևեմաբնը ես, ինչպես որիչ կարգ մը ծրագիրներ, անավարտ մնաց իր անակնկալ մահով:

Սփյուռքի մեջ հայ և օտար պատմաբաններ, քաղցրողներ, ազնիվ աններ ձեռնածաղ շննացին քնակամարար բազմ պատմաբաններու, զիմանալաներու և իրենց մեղատնչ օտար հեղինակներու «գիտական» խարդախութեաննչուն համոզու: Բայց Չոն Կիրակոսյանի յորարանչոթ գրութեանց գիտական մտնեցուն և վերլուծուն գառ սփյուռքահայան համար որիչ նշանակութեան մը ես ուներ: Ան միայն կարող պատմաբան մը չէր: Ալ Հայաստանի արտաքին գործոց մախարարի համգամանց ուներ: Հետևաբար, անոր ամեն նեկ գրութեանց Սփյուռքի մեջ Հաչքենիցի մայնը և համոզունը զլատով նկատվեցավ: Հայաստանի պետական կարևոր դերներն զլատով, սփյուռքահայ անոր յորարանչոթ գրութեան և կարևորցութեան մեջ Հաչքենիցի և պետութեան հավանութեանց տեսով գեղասպանութեան նանաչման համար տարված անմախտաբար պայքարին հաջողութեան համար: Հետուես և լավ դատող, ոչ որ արդարև կրնա տաշակուտիչ, որ գեղասպանութեան ճանաչունց, և որ մը ազգագրային Արևմտահայաստանի ազատագրունը, կրնա իրականանալ միայն և միայն Հայաստանի գործուն մասնակցութեանը: Սփյուռքը Ախարալիային մինչև Լու Անչելես կամ Բաեմու Աչես, Քեչոթքեն և Ֆրամանյան անցնելով, անտարակոյս իր գործը ունի ընելիք, իր խտարը ունի ընելիք, բայց առանց Հայաստանի պետութեան, որդակի մասնակցութեան, նույնիպէ միմաբնի է մտածել, թև հայկական ցամաքութեանննց կրնան օր մը իրականանալ: Եվ Չոն Կիրակոսյան Մայր Հաչքենիցի ներկայացուցիչն էր:

Այսօր, Հայ Ազգը, Հաչքենիցի մեջ զլատ թև Սփյուռքի մեջ, Չոն Կիրակոսյանի փառանա մահով, Հայ Գառի այս անխոնց, գրտազոյ և մանավանց լիազորված պատմնչն է որ կորսնցուց և կզար:

ՎԱՅԱԳՆ ԴԱՂՈՅԱՆ¹

ԽՈՐՀՐԴԱՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՁՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ²

Հայոց գեղասպանությունը իր գիտական պրպատմներու առանցքը լրամ ենդի-
նակ մըն ազ հրամնչառ տվազ՝ այս աշխարհին: Հազիվ 56 տարինը բոլորամ, ամ գոն
գնաց հիվանդության մը, որուն մասիվան ճիրաններն յերգազ՝ ձերբազառիչ, քանի որ
սիրտն էր, որ սիրախը երամ էր այդ հիվանդության. սիրտ մը, որ այնքան հաղազա-
տորնն կրաբախեր՝ հայ ազգի եզերական ճակատազրի պնտավիրքով կրանկամ.
սիրտ մը, որ այնքան դառնություն կատակամ էր իր մեջ ի տես իր այդ բամնկամ աշ-
խարհի անազոլոյն կեցվամքին:

Իր ամնն մնկ հատորին մեջ, ամնն մնկ հողվամազրության մեջ կարտազոլա այդ
մորմոլը և այդ դառնությանը, որունը գրգազեցեազ՝ վերամվամ էին ցատոմի մը՝ լնդ-
դնմ բուրք պնտության և այդ պնտության հովամազրամ պատմաբաններուն, որունը
կրաբունակնն սխտեզ և ուրամազ Մնմ Ոճիրը. հազնկամ այս պայմաններու գիտարան
լուրք գորմ պրտաբունը կնչամակն ցրախին գրության գերազանց պնկամ և կննտո-
նազոլ մտատազոլմ:

Մերմը, դառնություն և ցատոմ իրննց դերը ունին և պնտը է ուննամ ուտմնամի-
բուրքան մը իրամնկու մեջ, բայց պրպատող միտք մը պնտը է ձերբազատի ամոնց գզ-
գական կապանքներն, երբ կննտրվի պրպատոմի ենրամոլնն մեջ. Ձեղասպանության

1 **Պաղպան Վանայն Հակոբի** (ծնվ. 1926), սփյուռքամայ իրախազիտ, պատմաբան, սզլոլոլ, մա-
թնասազլոլ, սոլլոլոլոլայի բոլորք, պրոֆնտր, ՀՀ ԳԱԱ պրտապնամնկան անկամ, դատա-
վանեզ և աշխատեզ է Երու Ողքին, Հարիբորքի համազարանննկոմ, Մատաչոլոլոլի Տնիմաբ-
զիայի միլազալոլն ուտմնամազրություննի կննտրմոմ, Գուզոննկոլ ընդապանության ո-
տմնամազրություննի թրազի անննմ, Մերան ինտախտոլի գեղասպանության հետազոտո-
լություննի թրազի տնննն, կննական աշխատություննից՝ «Հայկական գեղասպանությունը
խորհրդարամայն և պատմազրամական ըննաբուննկոլ», «Հայոց գեղասպանության մեջ
գնչամնկան պատախիտամազրությունը», «Ձեղասպանության կրախիցը Քուրք-հայկական
հակամազրության գլխախոր քաղաչապատազրեր», «Ձեղասպանությունը թրազն ազլալն և մի-
բազլալն իրախոլնից հիվանտազլ»:

2 **Պաղպան Վ. Խորհրդամություննի Ձոն Կիրակոսյանի մասիվան սարիվ // Ձեղաբը - 1985. - 30-
31 հոլնիցի: Արև - 1986. - 27-28 հոլնիցի:**

ճման ատարկալի մը ռաունմասիրտայունը հայ պարտողի մը համար եղավ և կննա ճնշի լոծ մը՝ այս տեսակետով: Վերջնա անգլիական պաշտօնատերի մը մը հեղինակ մը իր գաթմանը և կիսարախորտոնը կիսալոներ, որ ոչ Ափրիկոսի և ոչ ալ Հաստատանի հայ պատմաբանները կրկին նվաճել ինձայական այն բարձր ուրրոց, որ-կն պետք է փորձել ցերասպանության վերջածունը, ան կզանգատեր, որ զգալական ճտեղծում և իրբալոյաց մտառնետոս տիրական ազգակներ են հայ հեղինակներու գործերուն մեջ, թելադելով, որ անկորնմակադարբան կերպակն՝ գուգրելով հայ-կական և իրբալան տեսադաշտերը: Այս թելադարբանը ամտես կանն սակայն կարերո մարտադրյալ մը, այն է՝ եղեսնի ճանաչումը իրն պետական ոճի մոյննըն այդ ոճիկն ծննդավայրը եղող երկրն ներկայացուցիներուն կողմ:

Այս նախարդալին հետ կապված են ատարկայական մտածցումի բայց ու կննտա հարցերը, որոնք կըլուսինն ոճիկի դրասպատմանները հասկնալու, տարտարայունը չափելու, մերենարադարբանը ստուգելու և օժանդակ ազգակները տահմանելու խնդիրները: Իր տեսական տարազն մեջ ցերասպանությունը կարելի է վերլուծել իրն պետականորեն կազմակերպված փորձ մը՝ ազգամիջյան վեճ մը բնագիշումի ուղիով լոծելու: Այս պարագային ան իրն պատմական-ընկերարանական ճյուղ կտարան-բառնի իր ոճրային քննակախեն և կըննարկվի իրն ազգամիջյան կննդանկարտ ար-ժատակախորեն լոծումի բունմիջոց մը: Հայոց պարագային այս ուղին տակավ կննա իսպանված արդարև, ցերասպանության հարատև ուրացումը կննական խոչընդոտ մըն է ճման քննարկումի համար, պլապտող հաղկարդված կզգա իր ինձայական ուժերը վատնելու փնտրանական գետնի վրա՝ ընդդեմախտակով, սուտեր մեր-կայննելով և մոյննիակ մեջադարան իսպանումներ ընելով այդ ուրացումի բանակեր-ներուն դեմ:

Հայ հեղինակ մը, որ արդեն համակված է ոճիկն արքած ներքին սուր տատա-պանքով, ալ աճելի կննարկվի հոգևկան այն ծանր լոծին, որ ատարկայության պա-խանչը կննարդի: Առանց ճանչցած ըլլալու Կիրակոսյանը, բայց դատելով իր գոր-ծերուն մեջ արտահայտված ընդվզումի ոգին ու ոճն, շատ հաճամական կարելի է նկատել, որ ան ներքնագին բայքայվեցալ այդ լոծին հյոսմիլ բեռն առկ: Հայ մտա-վրականներուն անդաստանին մեջ դրակա չէ յիկը հեղինակներու, որոնք նույնպես տատակեցան և հոգևճալ եղան իրենց ներքին պտրկումներու հեղքով: Անբարկիմ մնացած Մեծ Ռեկրը ոչ միայն ստեղծեց համատարած հուսադարբան և դառնու-րյուն, այլև կանքի ավալտանք՝ որ նյութական աննկարայուն և համախա ալ լրավորու-րյուն միշտ իրենց գլուխը ցրեղին:

Բայց բոլորովին տարբեր էր Կիրակոսյանի պարագան, արբարև ան կննարնուց-նել իրն բայքառիկ հանգամանքներ, որոնք դժգուր թե միախալվին ուրիշներու պա-րագային: արդեն 21 տարեկանին անդամ էր Նորիդրային Միության Համայնավար կուսակցության, 37 տարեկանին՝ անդամ Հայաստանի Համայնավար կուսակցու-րյան Կենտրոնին: Այդ երկու հանգըններուն քնդրված ժամանակամիջոցին մեջ ավարտելով երեսնի համալսարանը և Գիտության Ազգեկնիայի պրնկավալտու-րյան ճյուղը՝ արևմտյան դիվորդայի համազր ստուգրանտորդայի ստախմանով՝ ան

վարեց նախ Երևանի Կենտրոնի բարեփոխման բաժինը, ապա Հայաստանի ծայրագիծի և հեռատեսիլի վարչությունը, և վերջապես նույն Կենտրոնի գիտական և բարձրագույն ուսումնական բաժինը, իսկ 1975-ին ի վեր կազմադրված իբրև Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար:

Կուսակցական, մաթեմատիկ և ակադեմիական՝ դիրքերու ելյակ մը, ուր իրարու խոտոր համեմատող և նույնիսկ հակառակա պայծառներ ակշրտներով վերադարձված պիտի հրմշտվեն, ստեղծելով հարաստ լարվածություն: Արտասահմանի մեջ դեմիսը թե կարելի լիցա հասկնալ, թե կիրակրայան ինչպե՞ս վերմեջ չափվի այդ լարվածության հետ, թե ինչպե՞ս կրցա՞վ մշտնել այդ լարվածությունը և օգտվիլ ստեղծ: Իր վերջին երկու տարիներու ընթացքին ստորագրած հողկաններուն մեջ ան հատկապես նիզակ կարծակիքի ներկայի թուրք վարիչներուն, խմբակցորենեան և հատկապես համապարանական դասախոսներու փառանգին դեմ, որոնք Մեծ Ունիթի ուրաջումի մակարդակը դրին նեմգափոխության նոր մակարդակի մը վրա. առկա սքարվ կրճագանություն մը չէր, ոչ ալ կույր մոլեռանդություն մը, այլ ամենակական ծառայում մը ստոխ և կեղծիքի դեմ, որոնք կվայելին պետական հովանավորություն, քյուրավոր հայ նախատակներու ողբակնքման խորհրդանշալ բախիծը գրգռվելով և աշխատիվելով իր մեջ դարձած էր մարտական կերպ, երբ ուշադրությանը քննվի, այդ կերպին մեջ իբրև տիրապետող ոգի նշանակելի կլլա ոչ միայն աննկուն հայկականություն մը, այլև նույն իսկ հայկականությունը գերազանցող տիպար մարդկայնություն մը, որ կընդլին և կըրրորքի ի տես ցեղասպանության նման ոճիրի մը աման և ամբարտաճան ուրաջման:

Շատ հատկանշական է, որ 19-րդ և 20-րդ դարերու Հայոց Գոյություններուն մեջ վճռական դեր խաղացած երկու գլխավոր դիվանագետներ շրջադարձաբար նույնպես գոհ զացին բարդեղու արքած հողկնքան խռովքներուն, Պոլսո Ֆրանսոցի դեսպան Կամրոնը՝ հայոց այս խռուճ, բայց իր կատաղաբության կրոն կաշկանդված բարնկանը, որ այնքան բանաց այդ կատաղաբությունը ուշի բնուճ՝ թուրք կանգնել տարու համար Համիդի բարբարոս բարբարականության դեմ, իր հուշերուն մեջ վկայաբրտնը կուտա ստունցմն մեկուն անճառունակ փախմանին. 1896-ի հոկտեմբերի 1-ի իր անպաշտուն և աննմական մեկ նախնին մեջ, հրված Ֆրանսիայի արտաքին նախարար Համուրի, Կամրոն կակնարկել խռուսկություն մը, գոթ ունեցած էր ոտս դեսպան Նեյիրոյի հետ. այս վերջինը բառ առ բառ հետևյալը հայտնած է. «Իշխան Լորանովը ստաշին գոնն է վերջերս տեղի ունեցած բարդերուն. երբ օգոստոսին կրաճնվեր իրեն Պետերբուրգի մեջ, աշխատեցա ցնցել զինքը, կիտրիկի թե ամեն ինչ պիտի դասավորվի և թե հարկ չկա հուզվելու. իրեն պատասխանեցի, որ ոչ մեկ բան պիտի դասավորվի, որ ինքը արյունահեղությանց մեջ պատասխանատվության իր բաժինը պիտի ունենա... Ձեանի մը օր հետո Վիեննա եկած էր, որ իր կայքը պիտի երկարաճվեր Շարին մեկնունեն հետո, բայց երբ օգոստոս 26-ի և 27-ի բարդերի լուրը ստալ (Թանկ Օտտոմանի գրավման օրերուն) աննկուրյան արսեեր ապեղեցալ և անմիջապես մեկնեցալ կայսերական կատախոսնրով, զատահ նմ, որ անընդարձած էր իր սիտեյն տարողությանը, և որ իր խղճի խայրը պատճառ եղալ այն ճգնաժամին,

որ զինքը տալով դեպի մահ» (Քրեասրմբյան, 1870-1924, Ա հատոր, 1940, էջ 415): Կամրոն առոր կազմելնն այն շրջը, զոր ավելի հետո ան պիտի հաղորդի պաշտոնական հետազոտվ մը:

Երկրորդ պարագան կվերաբերի գերման դեսպան Վանգենհայմին, որ 1915-ի հոկտեմբերի 25-ի առաջօրյան ուղիղի կարգածի մը հետևանքով մեռա՛վ: Այս դեսպանը ո՛չ միայն մեթած էր որևէ ձևով միջամտել ազանի կազմակերպության դեմ, աչն հայերը ծաղկած էր իրեն վնասարար տալը՝ գործածելով վերջին բաղը, լոտ ամերիկյան դեսպան Մորգենբաուի: Այս վերջինը իր հուշերուն մեջ կնկարագրե իր վերջին հանդիպումը գերման դեսպանին հետ, որ քանիցս կորուկ կերտով կներքն ընդատայել իր դիմումներուն. մեկ դեսպանին կողմ մյուս դեսպանին՝ որպեսզի յորջերը -բոլորն որ մեր մարդիկ կիներ և անօգնական երեխաներ ապրին», սքատասխանը կլլրա. «Ներկա պայմաններու մեջ չեմ ուզեր միջամտել Թարքիո մերջին գործերուն»: Համազօմա՛մ, որ անօգուտ է աչն խառնել այլ նյութի մասին, Մորգենբաու կկերբայան տեսակցութեանը իր դեսպանատան մեջ. քայք երբ Վանգենհայմ ուղի կկել մեկնելու, հասա՛լ մը արձակելով կկերի և մյուս դեսպանը հազիվ կընա իր անկումին առաջը առնել, հազիվ կերի որ անցած, սակայն, ավելի գրաւվոր նոր տեսանալ մը զինքը կտասագալե վերջնակամորեն: Անշուշտ, որ գերման դեսպանը ունեթ քաղցմարիվ ուղի՛շ մտահոգութեաններ, ինչպէս ավստրիացի դեսպան Գալապիլչինի իր 1915-ի հոկտեմբերի 29-ի «Հոյ՛մ գարտնի» տեղեկագրութեան մեջ շեշտած էր, մատնանշելով սակայն «հուզումները», որոնք դեսպանին պատասխանատուութեան փորձաքարը կհանդիսանալին (Փոլիսիլչե Արիւիվ, 12-209, Թ. 91): Մորգենբաու վեր կհանն այն պալազան, որ Վանգենհայմը շարունակ կտանաւթ քարդի ածափոր մանրամասնութեաններ գերման միւլտիմերներե, և որ իր ճկնածանը գրգաղիւնցալ իր դեսպանատան մեջ տննցած տեսակցութեան, որ ան «քաղաքականապէս կներքնր որևէ ազդեցութեան կիրառելէ խտրանելու համար ազգի մը կտարածը» (Ամբաստար Մորգենբաու Սթեյփ, 1918, էջ 370-3):

Այս եզրական պատահարնից ո՛չ միփրարութեան, ո՛չ ալ արդարութեան հատուցումի դուլն գտնացում մը կըմար տալ սզալոր հայ ժողովրդին. նախախնամական տնօրինութեան հաճատագորներ փորձվին պնդել թե առոնք աստվածային պատիժի նմուշներ կամ ազաւցույց են. երե աչքպէս լլրար, անհամար քիւլով դանիճներ, իրրի-հաղաքան սքարազլախներ, նման տազնազներով պատուխաւած պիտի լլլային. բացի հատուկոր քանի մը ստորադաս պաշտոնյաներե, որոնք մասին ալ միայն պատմվածքային խողովակով տեղեկութեան ունինք, աչքպիսի մահեր ո՛չ տտուզված, ո՛չ ալ արձանագրված են:

Սա ինքնին արլեն քաղաւարական մըն է այն անգրուալ և վաչքազ մուրցրին, որով գործաղրվեցալ գեղասպանութեանը, դանիճներու համասե տխարքներ՝ գուլկ խղճի և զղրուի աննաղույցն նշմարե մը: Մյուս կողմն իրականութեան է, որ, դիտված մահմերական տեսանկրունն և ակնուցով, հոս խղճահարութեան տեղ կա ընդիակառակը գոնանակութեանը վերազույն առաճամային փարձաւորութեան մը. աչլ ակնուցով, գոհիցը սքարզապէս դաճանան անհաճատներ են, որոնք գտան իրենց արժանի պատի-

մը: Մյուս կողմն նկատելի է, որ իբրիհայական արարազոյաները ոչ միայն մահմեդականությանը սուղորգած չլին, ալ այդ կողմի տիրակալ դիպող՝ բարդարական և ընկերային կյանքի մեջ կհամարեն օսեման զրոտրյան հետամնացութեան զոչարդիներն մեկը:

Բնութեան ավանդութեաններով շարաիված ազգ մը առտակ չէ ինքնարեւարար խղճահարկու, ողջան առնն, որ իր բնութեանները անպատիվ և բնանալու եզրանըը անխոցելի կմնան: 19-րդ և 20-րդ դարերու ընթացքին հայերու դեմ իրարարծկած բոլոր բարդերն ալ զարմանալի հարտութեաններով արակկեցան. բարդարգննը ոչ միայն փոխարարծ գոծեր յունեցան, այլև զրծ մնացին որեւ պատիւն և հաստգումն. սա արտակարգ նշանակութեան ունեցող պատմական իրարարքուն մըն է, որ միայն հոխարտանք կըմա ներչնչել բածիներու՝ խղճահարտյունը վերածելով տեսակ մը անքմաստ պերճանքի:

Գերմանացիներու այնքան փարարանկած գրչունը և մեծամազալ հաստգումննրը կարելի չէ բացատրել միայն իրենց բարդարակկրական մակարդակով, անոնք ազրու կերակով դրչեմալ էին այն հարահարգածներին գրու տուացան պատերազմի միլոցին և դրոնց միլոցալ շարաշար պարտիքան. 1918-19-ի շրջանին բածարակիւմ բարդերը նմանապես ինչեր զիչեր պարտաստ չլին: Բայց ի տարբերութեան 1945-46-ի, 1919-նն հետո Դաշնակկիցները սկսան պատակովիլ և ավելի հետո զարարազոլի մրթակքիլ իրարու դեմ, միանգամայն դարդաւելով Անտտուղի մեք բած անող դիմարդական շարժումին. ինչկեմալ և նկատասցամ ազգ մը շուտով կըցալ գրեր իր կանը պարտարդկ մեծ պատերազմը շառող դաշնակկիցներուն. ալ որ մնաց գրչունի և հատուցումի տրամարդութեանները:

Պատմութեան դասերը միանգամայն մարդկային հոգերանութեան դասեր են, այն շափով, որ պաշխամներու կընրութեանը արտասարակ պատմական վարդազմներ կըրկնվին: Իր բազմահատոր պատմական աշխատասիրութեան մեք տուանացի ակամալոր հերթմակ Մորկա շատ ուշագրալ դեպք մը կարճամնացել. 1878-ի մարտի 3-ին, այն է Ման-Մտեխանոյի դաշինքի կըրգած օրը, երբ բրթական բանակը թե Արեւելի մեք և թե Մալկաններու մեք իտրտակկեմ՝ դեմ հանդիման կկննար պարտութեան հետեանքներուն, Արթուլ Համիդ թախանճազմն դիմում մը դրալ ցար Ալեքսանդրին, զատ Մորկայի, օգտակըլ այն հանգամանքնն, որ այդ օրը ցարին զախակարքեան տարիքարծն էր, Համիդ «ցարին դիմեց՝ կը: ընելով անոր մարդիքսնն զգալումներուն», որ խմայի իր գախին և կարարութեան (Գեչիլիթ Տես Օսմանիչնն Ռայիթես, հատոր 5, Բ մաս, 1913, էջ 579):

Ետյն այդ Համիդը տարայն հարդոյ ամիաներուն հետգիտեի դարճալ անգիլոլ և անբարտակամ, երբ նկատեց, որ Գերմանիո և Ավստրիո աշակերտյանը Անգլիա զիչք բունց Ռուսիո դեմ, շրտակըլ իր վիմկորական հարդանակի արգափիչը:

Սրկու թխականներ, երկու բարդարծի: վիմկորական պարտութեաններ Յուլիոս կողմն, զուգարդիւմ երկու հետազատերազմյան մրթակկրտյուններ իտախանարարութեան հետ՝ Երկրարդի կողմն. արդյունը՝ վերականգնումը պարտային, որուն մախկին քմնանը կկորտարգննի անգիլոլութեանը և անբարտակամութեանը:

Արդի պատմության մեջ հայ ազգի ողբերգության ազդակներն մին մեծ ուժերն-
րտ վարդապետիմ հարստեղ և կրկնվող թղթական այս տեսակ մը անձեռնմխելու-
րյունն է դսիճնը և ամոնց պաշտպանները պիտի շարունակեն անգոսնկ զոնելը,
և արհամարհամըով դիմագրաճին արցարտության ամոնով աչոց կոզն իրենց կրած
ղեմամները:

Իրնրտ այս մուչ կաջության մեջ խրախուսվչ էր տեսնկ հայ մախարարի մը
եեսնոթական կերպով մեզուկ կանգնելը Հայ Դատին գլխավոր մեկ կովանին, և
զզու, որ այնքան ալ որք չէ այդ դատին ամուր կերպով կառչած պանջոխտ հայու-
րյունը:

Տարապայման ստող մը շիշեցավ հայրենիքի երկնակամարին վրա, հարգանք իր
նվիրական եղչատակին:

ՄԱՐՏԻԿ ՍԵՐՈՐՅԱՆ¹

**ՄԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐՈՋՄ՝
ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԻ ԱՆԿՈՏՐՈՒՆ ԳԱՏՏԳԱՆ
ՋՈՆ ԿԻՐՈՎՈՍՅԱՆԻ ԱՆՄԵՈ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ՝²**

Դեռևս իմ ուսումնառության սուրիներին դու վերցնիր ինձ քո շխտով ու ցինջ՝ միայն քեզ հաստով մաղդկային հոգով, սիրեցիր դու ինձ ափսօց եղբոր՝ միայն քեզ հաստով չեղձ ու անկաշատ սփռով, և ես գիտեի, որ եղբայրս ամենաբախտավորներից եմ, որ ընկերակցեմ եմ քեզ, վաչկեամ քո ներկայությամբ, որ խոսեմ եմ քեզ հետ, իսկողն քեզ հետ մրցադապարակներում և որ դու պետք է մի օր դառնաս համայն հայրության ամենասիրած որդին, նրա արդար դատի մեթոդյա ամենամեծ պաշտպանը:

Չմոռացնե՛րի ամբողջ բանակները շլին կալույթ անել այն, ինչ արիր դու քո գլուխ, համարձակությամբ, հաջեմնասիրությամբ և տաղանդիչ արգասիք, երիտասրդների՝ քո երկհատուրյակների «Դատաստանով» և մյուս աշխատություններով, որոնք քո մակազրությանը, դպին առ մասունք պահում եմ իմ գրասրբանում: Դու, որ քո գրքերի մեջ գրում էիր հայոց «գուլամի» սուրիների մասին, չէիր մոռում, որ հենց ինքը քո մասով քո գուլամը թելիր քեզ հանար այդքան պաշտելի հայ ժողովրդի համար, ժողովուրդ, ում՝ թորքական յարադանից մազապարծ եղած թեկոյնները աշխարհի չորս ծագելում քո անունն է քո շուրթերին – ի՞նչ արիր լուռ-անաստված: Ինչու՞ ուրախացիր քեզ համար այդչափ ստեղծի թորք կեղծաբարձներին, ո՞վ պետք է աչքս ծանր հայոց ցեղասպանության աշխարհից թարգրած պատմության ծաղկերը, ո՞վ պետք է սքարի Սեղիան Ջաշենների, Թեյնե Ալիների և այլ կեղծաբարձների դիմակները, ո՞վ պետք է տանի այն դրոշը, որ շուրթ 20 սուրի կրում էիր ու...

Միրեն Ջոն, դու ժամանակի ծնունդն էիր, կրում էիր ուսկոյղ գրա տաստազամ և վրասբեկ ժողովրդի, 20-րդ դարի ամենամեծ ռճրագործության գրեթե ցավիչը, դու քո ժողովրդի թափության նոխազն էիր:

Քո հեռացումով վերերկրային կյանքից հայ ժողովուրդը տեսալով նորից մի անդարձանելի վերք, քանզի դու քո ժողովրդի դեռևս չապիացած վերքերի բարասանն

1 Սերգյան Մարտիկ, Ջոն Կիրովոսյանի ընկերները:

2 Ջոն Կիրովոսյանի ամենական սգծով. - Չեռագիր, Եդեսա, 1955, հուլիս:

էլի: ժամանակը, պատմությունը և թո՛ւ ժողովուրդը չեզ համար կյանակենցնի Բարեղ-
նի աշտարակը հիշեցնող հուշարձան... այն դու կառուցել ես թո՛ւ գրքերով, խորախոր
ճորով, թո՛ւ հայրենասիրությամբ: Դու «Փարոսն» ես հայոց, դու անմահ ես մեզ համար:
Միշտ թո՛ւ անկաշտ:

ՆԱՐԵԿ ՎԱՐՂԱՆՅԱՆ

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՄԱՀԷ: ՄԵՇ ԿՈՐՈՒՍՏ¹

Անժամանակ կյանքեն հեռացավ ճնծ գլխմարան ու պետական գործիչ, Հայաստանի ԽՍՀ արտաքին գործոց նախարար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանը: Ջ Կիրակոսյանի մահով Հայկական հարցը կրթազնցուց իր ամլտուց մշակմերեն մեկը, մարդ մը, որ իր ամբողջ գիտական գործունեությունը ստանց մնացորդի մեջլամ էր հայ ժողովրդի նոր ու նրջագույն պատմության գիտական ռատմնափրությանը:

Ջ Կիրակոսյանի գրչին կարտականին բազմաթիվ գիտական աշխատություններ ու շարք մը մեմագրություններ, որոնք նոր լույս ածոնցին Հայկական հարցի շտտմնափրված շատ մը կողմերու վրա:

Իր «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» աշխատությունը, որ իրավամբ խտտը ու բողբող հուշարձան մըն է մեջիված քրտրավոր մահատակմերու ձկրատակմն, հրատարակված է 1965-ին, Մեծ Եղեռնի 50 ամյակին, կրկնորը անգամ հրատարակված է 1967-ին, իսկ 1971-ին, ան՝ հրատարակվելավ ռուսերեն լեզվով բազմահազար տարարանակով: Խորհրդային Միության ժողովուրդները կարդացած և հաղորդակից են դարձած հայ ժողովրդի պատմության այդ ողբերգական էջերուն: Գիջըզ գրախոսված է բազմաթիվ լեզուներով: Սփյուռքի հայ գաղթորախաներու համարրա բոլոր թերթերն ու ամսացրերը արձագանքած են: Գիջրքը բարձր գնահատանքի արժանացած է: Կզրկն տեղ գտած որըզ հարցալրտմներ և քննադատություններ, որ կվեցաքերիին երիտրուրներու նեո համագրծակցրած հայ կրտակրության գործունեությանը, ինչ խոսք որո լնկան այդ կրտակրական շրջանակներն և անոնք իրենց գրտրություներով խտտափնջին հարցի լուրջ երթյունն:

«Հայատտանը միջազգային դիմանակրության և աշխտարան արտաքին քարաքակրանության փաստարարներուն» աշխատությունը կարտունակն 800 փաստարարը, որ տեղ գտած են ճնծ պետություններու արտաքին քարաքակրանության փաստարարից: Այս կրաքերու ռատմնափրությանը կազնի է հտտակ պատկերացրոն կազմվ

¹ Կարրանյան Ն. Ջոն Կիրակոսյանի մահը: Մեծ կրտտոն // Հայ Պայքար / Փարիզ. – 1985. – հուլիս-օգտտոն:

այն դավադիր ու ռեժիսորը քաղաքականության մասին, որ գործադրեցին ինքնզինա-
ցուտական պետությունները՝ Հայկական հարցի նկատմամբ:

1978-ին իշխատարմեզ «Քրիստոնական դիմանալիտությունը և Հայաստանը» աշ-
խատությունը: Այս գրքին հեղինակը անդադարված է Հայկական հարցի ծագման
խնդրին. այստեղ լուսանախոսված է կործանիչ դերը, որ ունեցած է անգլիական պե-
տականությունը Հայկական հարցի նկատմամբ: Այդ գրքի երկրորդ հատորը կենդո-
րկն անցյալ դարի 80-ական թթ. իրադարձությունները, հայ ինքնապաշտպան, ազգա-
յին ազատագրական շարժումներու ոգորումները, հասարակական-քաղաքական
մտքի ամբաշումներն ու անոր գաղափարային ուղիները:

Ջ.Կիրակոսյանը ընթերցողին կենդեպացան «Եղիարտությունը պատմության դա-
տաստանի առաջ» երկու հատոր հույժ կարևոր աշխատություն: Այնտեղ զույգ տը-
ված են եղիարտություն քաղաքական կառուցվածքն ու հավատամքը: Բազմաաշո-
ված են շարք մը կարևոր հարցեր, թե ի՞նչ կենդեպացանք իրան եղիարտություն հա-
կանախնդրական գաղափարներու տրությունը: Գրքին երկրորդ հատորը կենդորկն Ա հա-
մաշխարհային պատերազմը, եղիարտություն կատարած քաղաքականություններու
գաղափարական տեսությունը:

Ջ.Կիրակոսյանի աշխատությունները դարձած են մեր օրերի նշանավոր, որոնց-
մով ան համաշխարհային կնարկազանն և կոնկրետագրեթն թուրք և արևմտյան երկր-
ներու վարձկալ պատճառներնկրմն, լուսանախոսելով անոնց կենդադարությունները
Մեծ Եղիանի և հայ ազգային-ազատագրական շարժումներու պատմության վերա-
բերյալ:

Ջ.Կիրակոսյանը որպես մեծ գիտնական ու հայրենասեր և խոշոր դիմանալիտ,
լայն ժողովրդականություն կվայելի որ միայն հայրենիքի մեջ, այլ նաև սիրված ու
հարգված ինքնակություն էր Սփյուռքի մեջ: Անոր մշտապես հուզել և հետաքրքրել է
սփյուռքահայության կյանքը: «Մերչին տասնամյակին Սփյուռքի մեջ տեղի ունեցած
դրական տեղաշարժումները խղճապես կտրախոսեմքնին գինը...

Հակասակ իր աշխատանքի խիստ ծանրաբեռն կացությունը, համառի կանոնա-
դառնար Սփյուռքի մեջ լույս տեսնող Հայկական հարցին նվիրված գրականությանը,
և իր գրականականներով մեծապես կնարատեր այդ աշխատություններու միշտ
գնահատմանը: Ըշայով Սփյուռքահայության հետ նշակությանին կասկ կոնխտի ան-
գամ, համառի հանդիպումներ կունենար Սփյուռքի տարբեր խավերի ներկայացուցիչ-
ներու հետ ու կհետադրրրվի Սփյուռքի ազգային-նշակությանին կյանքով:

Դժվար է պատկերացնել, որ Ջ.Կիրակոսյանը, այդ մտքով ու արտաքինով հզոր
մարդը այլևս չլի, որ իրեն շնամոխսիմք ու չօգույնիք անոր քաղեկամական խո-
տրեմներն:

Չոն Կիրակոսյանի արածառ ինչատանը հավերժ կմնա հայրենասեր հայության,
հատկապես Հայ Դատին ու Հայ ազգային ազատագրական շարժմանը նվիրված
մարդկանց սրտերում, դրոնք շատ լայն տրվեցան իրն:

Կատարած գործին՝ հարգանք, իսկ շնացրածի համար՝ ափսոսանք...

ՅՐԱՆՏ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ¹

**ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՋՈՆ ԿԻՐԱՍԵԱՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ ԵՎԻՐՎԱԾ
ՀԱՆԵՊԻ ՈՒՐՅԱՅԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԻԳ՝ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵԿՈՅԻՆ²**

1929 մաշիս 6-ին Երևան ծնած, աղմուսումաչ, գործիչ, միջազգայնագիտ-պատմա-բան մըն էր: 1966-են պատմական գիտություններու դոկտոր, պրոֆեսոր՝ 1969-են, ավարտած էրեանի համալսարանի միջազգային հարաբերություններու ֆակուլտետը (1951), նաև Խ.Մխարյան Արևելագիտության ինստիտուտը (1954): Ան նվիրված է հայ ժողովրդի միջազգային հարաբերություններու, Արևելքի ժողովուրդների նոր և նորագույն պատմության հարցերուն ուսումնասիրությանը:

Իր վաղնշագրական գործերն է «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և առևտրական արտաքին քաղաքականության փաստագրերնեան (1828-1923)»:

Ջոն Կիրասեայան առաջին անգամ ըլլալով 1828-1923-ի Հայոց Գառին և իրավունքին նկատ կազմած համարյա բոլոր օտար դաշնագիրները խնի թերած և 60 էջերու մեր նախարանը գրած է և յուրաքանչյուր դաշնագրերու մասին հավելված տպած: Հազար էջերն ազնիք այս հաստիչը հայ ժողովրդի մասին կրթողական գործ մըն է անտարակույս՝ մեծապես օգտակար կիսանդիտանա մեր պատմության ուսումնասիրության համար:

Իր զույգ հատորները՝ «Թուրմուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» (1978, 1980) և ալ գործերը ցույց կու տան թերան գրիչը մը, որ ուշ մնացածի նման ազնիքից դաշտ կնանն Թերմուական շրջանի մեր պատմության օտալ ժողովուրդը ողջելու ազնիք և արդար զիտություններով, աննի պաշտամունքի շրջանի նիխիլիտ և ստորակաշտրենն տատաղող Արտաշես Կարինյաններու, Լեոնելու, Արտ.Ունելիչյաններու, Մլառտինելու, Գ.Դ.Իսահակյաններու և դեռ բոլոր անոնց դեմ կնակաւի,

1 Գանգրանի Հրանտ (Գրչչչչչչ Միտազով Գառինի) (06, 1925), զրու, իմրաչի, մանկագիր:

2 Գանգրանի Հ. Բանագիտություն Ջոն Կիրասեայանի կիլատակին նվիրված Հայկի Ուրիայի Վարանները Արտաշեսին Միտայան կրնիչին //Միտաշուր - 1985. - X, 9, 10 օպտատի:

որոնք կորսանային մինչև իսկ հաժարական ենթասական պայքարը Մարտարտավա-
տի, Վանի քն Շապին Կարաիսխարի, որոնք մեղքի բաժինը կվերագրեին մեր կոտ-
րածնեկոտն հայ հերոսազոհական շարժումներուն, իրախոնք տալով թուրք պատմագ-
րության մինչև իսկ Առնեհին մեջբերում կատարելու լաֆ, պնդելով, որ հայը ընթու-
սացած և մենք ալ ջարդեցինք:

Թուրք պատմագրաններ Էսաա Ռդաս, Կարաբեքիր, Հուսեյն Մ.Շալչըն, Ալդեմիր,
Ամեդ Հաչաթլու, Արսև և հարյուրն ավելի թուրք գրիչներ, իրենց պատմություննե-
րը պիտի գրեն, որանալով և մինչև իսկ հայոց վերագրելով ցեղասպանի մակերդր:

Ատելյալատ և մեներգած ու աշխտիված պատմություններ աղբյւրն, պետական-
նորն շարագրեմ: Վերջին քսան տարին միջին հաշվով Անկարա և Պոլսն երեսուն
հատորներ յոյս տեսան ամեն տարի և դրոնց միայ ջանին այն էլ, որ հայերը տուս-
րուն կողքին գտնվեցան, տեղահանություններ ամերածնչտ պահանջի աղդուրն էին,
որ Հնչակ-Գաշնակ կոմիտեները հարձակուղական քնույրի գործունեության լծվեցան
և Քալբաթն ու Էնվերն ալ ոչ թե 1911-ի Մալոնիխ Խորիվաղի գաղտնի ցեղասպանու-
թյան որոշումնեկան կինան վրա 1915-ի ապրիլ 24-ի հայ մուսուլմանություն ջար-
դի, ստրի և գաղթականության գտն դարձնելով, հազար, ինչպես կզեի Քալբաթ իր
«Հարիբաղարի» գրքույին մեջ պարզապես հայ հայրենակիցներուն կրանքը ապա-
հովելու համար մեղքին գաժատնելը արտոբնեցան և այնքան «ազնվական ոնով», որ
հայեր չեղորացնող ժանդարները ինք պատժած է նույնիսկ:

Ձոն Կիրակոսյան ասանմին չէր մեր պատմությունը վերստին ճիշտ գրելու հար-
ցին մեջ:

Ձոն Կիրակոսյանի համար երև մեղիական բազիրիուկ, անձի պաշտամունքի
տուրք վնասող ռուս, աղբրեանցի կամ հայ պատմագրաններու վրա մոտեցումներու
սրբագրությանց հարցը դրած էր սեղանի վրա, սաբա թուրք պատմագրանները ազատ
ու անկախ ոչ միայն կվեղծենին մեր երկը, ոչ միայն կմերժեն 600 տարին առին մի-
այն իրենց Անատոլու հաստատվող Օսմանի օրով, ոչ միայն կմերժենին հայոց 4 հա-
զար տարիներն առին Անատոլու ընիկ դարձած և հաստատված ճշմարտությունը,
ալ սկսած էին պնդել թուրքերու 5-6 հազար տարի առաջ Անատոլու ապրած զլլաբու
առասպելին վրա: Կպնդին, որ Տիգրան Մեծն ու Գրիգոր Լուսավորիչն անգամ ծա-
գունով Պանելով ըլլալուն հայեր չէին... ալ պարսիկ, թե Մեծն Տիգրանի 30 տարվան
տիրապետության շրջանին միայն հայերը անկախ էին դարձած, և թե հայերը պար-
սիկներուն մեկ ճյուղն էին...

Անոնք կորսանային ծրագրված ջարդերը հայուն, իույնին, աբսարին, բուղարին և
սերրին դեմ: Անոնք չէին անըտարտաճար, որ Օսմանյան կայսրության մեջ բոլորը
կշահագործվեին, կհաղածվեին և անազոր, աննազատար տնտեսական և ընկերային
անուրբ պայմաններու տակ միայն որպես ճարդ տարրական շնչելու և ապրելու իրա-
վունքն իսկ չունեին...

Անոնք փոխանակ Թուրքիան միլիարաֆոր Իրանին պարսպի տակ ճճչող օտարի
դեմ ընդկրանի տողեր գրելու, փոխանակ երկու միլիոն քառակուսի կիլոմետր զիջող և
եղևու միլիոն ալ թուրք գյուղացիի զնվորի մահվան պատճառ հանդիսացող Քալբ-

արևերը դատապարտելու. Քեննալի իսկ կյանքին դեմ մահափորձ կազմակերպելուն համար 1926-ին Իզմիրի մեջ կախաղան քարժրացած Իբրքիմաթի պարագլուխները դատապարտելու որպես ցեղասպան, կաշխատին փրկել զանոնք պատմության անողոր դատապարտողի վճիռեն:

Ձոն Կիրակոսյան այս բողոքն մասին իր էինք հաստորմներով և հազարավոր հողվածներով անընդհարձավ: Քրդազգեսական ամբիոնի, Ալաղնմիալի, արևելագլխորդյան, պատմության, քանազգության, համալսարանի աշխատանքներու հայ ստղանդափոր գրողները՝ Շատուր Ալալյան, Իվնգար Բարսեղյան, Հովհաննես Ինճիկյան, Մակիչ Աբղումանյան, Գազիկ Սարգսյան, Հրանտ Ավետիսյան, Ռուբեն Մահակյան, Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Մկրտիչ Ներսիսյան, Հայկ Դազարյան, Արամաշխ Մնացականյան, Արատ Համբարյան, Հայկազ Պարոյան, Հ.Քորյուջյան և Նրվանդ Սարգսյան ինչպես նաև հարյուրավոր հայ պատմաբաններ, գրողներ, սկզբնականներ հրատարակ իրան հատկապես վերջին քսան տարիներուն և արժանի հակառակված տվին և կուտան բոլոր ցեղասպաններուն ժառանգողներուն և Սարանդուցաներուն, Ինճնյաններուն, Կիլիսիներուն և Էջմեճներուն ստտերը կմերկացնեն:

Ձոն Կիրակոսյանի մոտ՝ խիստախոսքները, սերտաբարբան խելոնք, ննկությունը և պատմական դեպքերու շարափոխությունը դեմ արամարամուղ, միայն փաստերու և անտիպ կամ զոյ ոտասկան և արեմտյան արխիվներու, մամուլի, Սփյուռքի հայ թե օտար պատմաբաններուն վկայությունները աշխատու տեղ կգրալին:

Ձոն Կիրակոսյան փաստորեն Հայ Դատի պատմությունը գրել իր էինք հաստորմներով և միջազգային դիվանագիտության դաշնագրերով: Ձոն Կիրակոսյան համետ նախարար էր, զինք անձամբ ճանչնալու պատիվը ունեցանք 1983-ին իր նախարարի գրասենյակին ներս, Սփյուռքի Մուրիտ-Լիբանանի հայ քաղաքացիներով նետարբերված՝ կուտասկեր Լիբանանի արևտին առթիվ, կզմանառար նախագահ Հալիվ Ատադի չեմ տերը հանդեպ բոլոր լիբանանցիներուն և կնախատար, որ ան առջիմալերու հայրն էր, անոնց ազատ պայմաններու մեջ ծաղկելու ննարափորությունը տված էր: Կուտասկան վրկնելու երաշխիքն էր և Լիբանանի բոլոր համայնքներուն մեկ Լիբանան կերտելու ննարափորություն անտեղող...

Որքացալ պատմաբան Ձոն Կիրակոսյանի - Նրվանդաբողոք պատմության դատաստանի առաջ- գույց հաստորմները կխտին հայ-բողոք նարաբողոքյանց մտքն 1969-84 թթ. վերաբողոք և խոյ վերտոմուններով: Ան օգտագործելով թրքալան, ոտասկան, հայերալան, ելերալան, Միացալ կանանցներու թե Անգլիո արխիվային կուտասարաբողոքյանները, ցույց կուտու Իբրքիմաթի և թեմալիզի նետողալան զից չեղբացնելու Հայ Դատը, ինքնաբողոքալան կեղծիքը, և մանախանդ անտարբերությունը մեծ պետություններուն և անոնց հուտագողներուն մրանտությունը հայ կանքեն ներս:

Ձ Կիրակոսյան կնեղալոյն քուրանիզը և պանրալիզը, որպես ցերտալալու ննկտանդություն: Ան օրինակներով ցույց կուտու և փաստեր կնալալոյն ազալալաներու համար, որ ցեղասպանը ոչ թնիվ է Անտողոյի մեջ, ոչ ալ ձգտած է Քորրիո չեղալիզի դեմ լուրջ պայքար մղել, իր ամրող մտահողությունը թուրքիո ամրողալանության պանալանման ձգտելով նանդերն, կրողած Բալկանյան կալալոթեննն նն-

ուսյան ազգերը կրկին Օսմանյան փարախը բերել էր և՛ ԻճԷ կվերաբերի 1919-ի Սփասի և Էրզրոմի համապարփակումներին թիսած որոշումներում Ջ.Կիրակոսյան կանոնադրանքի ընդունելու Միջի շարժումին ստեղծման համար բարձրագույն մնացած հայտարարող Անդրեովկասի թե Կիլիկիա մեջ պրոմոտայիզ դարձնելու միջազգային ձգտումներում, ընդունելով Խրանձակաբան իմպերիալիզմի հետ գործակցարար հայր Այնթապեն, Մարաշեն, Ռոդոսայեն, Ջեյրուսեն, Արամայեն և Գյոյթ-Շեյն պարս քչերու համար և հետևողական քաղաքականության, Խրանձակաբան սեփական տնտեսական շահերում հայվոյն Կիլիկիան վաճառելով համարձակ Քեմալին, հայերուն դիմադրական շարժումները՝ Այնթապ, Մարաշ, Հալլեբ, Արսուս, նոր գիշումներ խղեր ծառայումը քաղաքականություն կնխատև:

Ջ.Կիրակոսյան կազմ համուզել մեզ և կհաջողի հաստատել, թե դաշնակիցները Միջի դաշնակցելով ժամանակավոր և բուրջի վրա 88 և 89-րդ հոբխումներով 1920 օգոստոս 10-ին Կաթի, Քիլիկիա և Էրզրոմի նահանգները հայոց տալու խոստումով, մեր աչքերը հուրերով վառելին, բայց կրկին ցլորեն աչք հողերը մեզի տալու կամ մեզ մեզ պարտքան մեջ Կաղաքերիցի Անթապ խոստումին առթիվ մեկ զինվոր դրելու մասին շարքիլը կնխատև: Ձեռն Կիրակոսյան կնեղաղբի արևմտյան պետությունները, որոնք կանաճողական շարժումներ առաջ բերին, նոր գիտեր խղեր համար հայտարարեն, որոնք լուծելին լեզուական վեջ հազար կաղեր հայ զինվորները և առջելեյին նույնիսկ, որ անոնք պաշտարանեն Կիլիկիա ողբ վերադարձած հայտարարողը:

Ձեռն Կիրակոսյան լույս կատու միջդաշնակցային ակադեմիայումները, միջազգային այն բոլոր համաձայնությունները, որոնք կնքված էին 1828-են 1923-ի շրջաններում և որ համախի խոսված էր Քրոնդիտ հիվանդ մաղաք ճակատագրին մասին, հայկական վեջ նահանգներին ներս կատարվելիք բարենպաստության, մախյան ծրագրի, 1914-ի սոս-բոլոր դաշնակցել կրկին նոր բարենպաստություն մոցնելու, 1916-17-ի Մալաթ-Պիկո և սոս հայանի համաձայնագրերում, 1918-ի Մուղղոսի (30 հոկտեմբերի) Քրոնդիտ պարտության հետևանք անոր հողերը բաժնելու ծրագրին, ապա վերջ դաշնակից հայերը ծաղրելու զնով Սան-Ռեմոյին Սեր (1920 օգոստոս 10) հայերու ցնորային խանդավառության, մեկ խոսքով հայ քաղաքական մտքի ղոքազոտյա զագրերին հոր արևմտյան քաղաքականության մեկ լրելուն մասին: Ի վերջո Քրոնդիտ մոտենալու զնով ողբ հազար քառակուսի կիլոմետր հող 1500 զինվորով ունենալու, Բաբելոնի դաշնակցին հոր, Քրոնդիտ պարտադրած անկախության իր շնորհակալից Պոլիս մեկնած Ա. Խրանձակայանը, Էճվերի և վարդապետ Քաղաքի հետ համարվելուն մասին... կխոսի...

Հայ մոլոդրի աղաք դատին պաշտպան արևմտյան այսօրվան պետություն նեղաբայումներն ալ շի մոտեղ բայն շափով ըննադատել Ձեռն Կիրակոսյան:

Ձեռն Կիրակոսյան Հրաչյա Քուլարի նման հաճախաբար է, որ հայ ազատագրական պայքարը ոչ միայն անհրաժեշտ էր տկալ Քրոնդիտ քաղաքական ու սոցիալական պայմաններում մեջ, ալ համարվոր էին հայ հեղափոխականները լավ կազմակերպված լրալուս համար ազատագրական պայքարը տնտեսյան բնաստիչության դեմ, հանցախոր էին, որ վառահեղան մասամբ Իրքիմաղին:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ՀԱՐԳԱՆՔԻ ԵՐԵԿՈ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅՐԵՆԻ ՄԵՐ ՊԱՏՄԱՐԱՆ ՁՈՆ ԿԵՐԱԿՈՍՄՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ¹

Հիշատակի երկն ունիվերսալ հայ ժողովրդի արժանավոր զառնակ, հայրենասեր, պատմաբան, դիվանագետ Ձոն Կիրակոսյանին, որոն ամուրի կնոսի յուրաքանչյուր հայո պոեզին որպես Հայ Դատի արդար իրավունքի պահանջատեր:

Չեռնարկը տեղի ունեցավ 25 հուլիս 1985-ին: Կազմակերպված էր Ուրխայի Վերածնունդ Մշակութային Միության կողմ, ՀԹԸՄ պոեզիո մեջ: Յուրաքանչյուր գիտակից հայ կփութար մերկա գտնվիլ սույն ձեռնարկին՝ հարգանքի տուրքը տալու հայ դիվանագետին, որոն նմաններու պակասը խիստ զգալի եղած է մեր պատմության մեջ:

Որոշյալ ժաման դաւիճը ընթան էր հոծ բազմաբայան: Յուրաքանչյուր հայ, այդ օրը դարձած էր պահանջատեր իր արդար Դատին, մերչնվելով հանդուզն Ձոն Կիրակոսյանին, որոն մահը անգամ առիթ մըն էր ոգեշնչելու հայր:

Մտքիական քայքայվեն ետք, արտաքինն բազման խոսքով հանդես եկավ Ուրխայի Վերածնունդ Մշակութային Միության անխոնջ առեմնապետ Պրն. Գևորգ Արթուրյանը, որ շնորհավորություն հայտնեց օրվան ձեռնարկը հովանավորող Հայկազն Լեւոնապապեան Մուսսամեղ Մատաղիտիին և բարձի գազուտ՝ օրվան հյուրերուն: Ապա ճիշատակնքն ետք Ձոն Կիրակոսյանի կյանքն ու գործերը՝ ըսավ. «Ձոն Կիրակոսյան անմահ է, որովհետև ան՝ ծառայեց իր ժողովրդին և մայրկության: Ան կենդրապցնն Արևելքի խիղճն ու գիտակցությունը և ամուր պայքարը՝ արևմտյան ինվերսիտիզմի դեմ: Ան կհաճառա, որ հայ, արար և բոլոր ժողովուրդները պիտի տիրանան իրենց բռնազրաժկած կողերուն՝ հարստան և անխոնջ պայքարով»: Հայերն ու արարները բախտակից ժողովուրդը համարելով Արթուրյան ավելցուց. «Մեք կտեսնենք Ձոն Կիրակոսյանի մեջ մշտնջենական արար ժողովրդի ընդդիմությունը օսմանյան բռնա-

¹ **Քրտակից.** Հարգանքի երկն ունիվերսալ հայրենի մեծ պատմաբան Ձոն Կիրակոսյանի կիշատակն // *Արարար* - 1985, - 8 օգոստոսի, 6 սեպտեմբերի:

սիրտոքյան զեմ և ընթառոտրյանը երիտարարներս բարաբակամոքյանց՝ որոնց նարատակն էր յբրայցնել արար, իայ և իրենց սիրապետոքյան առկ գոնճոլ բոլոր ազգերը: Կոտեսնեմ մահ ծայխ վեցի իսխապանի վրա բարձրացող հերաբոխակեան-մերս անկախոքյան կանչը, ինչպես մահ Ստրիո սբաշտգանոքյան նախաբարձի մտանքի ել Ազգի նախատակաբոյունը Մեյսելունի մեջ, ընդդեմ ֆրանսական ինգլերիս-վեզմին: Ձոն Կիրակոսյանի մեջ մենք կզգանք Լիբանանի ազգային դիմապետոքյան հեղուս նախատակները Սամառայի, Իսրայիլայի, Հիլանի ու արար բոլոր նախատակները: Եվ վերջապես Ձոն Կիրակոսյան՝ ծային է իրազմուքի, ծային է ընկերակարոքյան և ծային է սիրելի Նախագահ Հաֆեզ Էլ Ասադի»:

Ապա, հայերեն բայանս խաբարձ համդես եկավ դոկտոր Գևորգ Քեմիկյան, որ ... տարբերեց Ձոն Կիրակոսյանը այլ իայ պատմաբաններն, անոր համար որ իր ան-ծին և գործին մեջ միացած կոնսան Սփյուռքի և Հայրենիքի կենսական հարցը՝ Արևմտահայաստանի վերագարձը Մայր Հայրենիք՝ Խոջեղբային Հայաստանին, և լրավ. «Ձոն Կիրակոսյան մեզի սրվեցուց մտածել ու վերջածել մեր նորագույն պատ-մոքյունը՝ բարաբակեան միտքով, փաստաբարբերելով, գիտական վերլուծոքյանը և նարատակազայց: Կիրակոսյանի գործերն մենք ծանոթացանք արևմտյան բուրժու-այի իտարերս դեմոկրատիոքյան, որով Արևմտարը մեզ կօրոքեր իտատմանելով, և նույն ատեն մեր դանթանակերը կզեր, գործակցելով միջազգային սխեմզմին, բը-բակեան պանթոբանիվզմին և ֆուլիվզմին ետ»: Ապա ետևեցուց. «Այս բոլորը կան մեր պիտան վերս, և բիլ մըն ալ մեր շարքերուն մեջ, գիտակցոքյանը կան տվախոքյանը: Մեր պատմոքյան նորագույն շոջանը լեյուն է հակաաւոքյուններով, յուրաքանչյուր կազմակերպոքյուն շինած է իր պատմոքյանը: Ձոն Կիրակոսյան ոտամնասիրելով յուրաքանչյուրին պատմոքյունը, կուտս անոնց տեղն ու արժանին, քննադատելով անոնց սխալները: Աչազես օրինակ, ան կըննադատի անզան Սփյուռքի կան Հայրենիքի ծայխիկ այն պատմաբանները, որոնք չգիտցան արմուրկ մեր ֆիդայիները, Անդրանիկը, Գևորգ Չառչը, որոնց կենդկայացնելին մեր ժողովրդին ազատատենը թազուկները: Ձոն Կիրակոսյան մտավ, բայց մենք կանք, և վտտած են, որ Հայաստանի սխտական ղեկավարոքյունը գիտափոքոքյանը Կարին Գեմիլոնյանին՝ սխտի շա-րտմակեն անոր տխանը»: Ապա դոկտոր Քեմիկյան իր խոսքը ազարտեց ըսելով. «Մերուններ, ճանաչեք դոք ձեզ և մեր նորագույն պատմոքյունը՝ Ձոն Կիրակոսյանն»:

Ապա Շաչիկ Մեջունյան օգնչունը ապրտմով արտասանեց Միամանրոյի «Եր-բայրն իր Երբոր» եռգիլը կտորը: Որնն ետք ելաք ունեցավ օրվան առաջին բանախո-սը, Հալեպի Արար Գոողնկեր Միտրյան Նախագահ, դոկտոր Օմար Տարբաք, և լրավ. «Ձոն Կիրակոսյան այն իսգիսպոտ անձերնն մեկն է, որ մեկնեցավ այս աշ-խաբենն իր միտքերը բանրակելով անմատոքյան տոմարին մեջ: Ան՝ իր դեմամիկ և գերազանց աշխտոքյանը գրավեց սխտական սբաշտներ, և հերինանը եղավ շատ մը պատմական գեբերտ: Ան ունի պատմական ոտամնասիրոքյուններ և վեր-լուծական հարձաններ, որոնք յույս տեսած են իրերիդային Հայաստանի և միջազ-գային ստույգազոք մամուլին մեջ: Այն պատմաբան է և հմտտ Արենկյան տազմտայի

բրտական-քորանական գաղտնի նպատակները, որն էք՝ կազմել մեծ կաշաբայում մը, որ կընդգրկել Արևելքը՝ մեծածամտութեամբ, և որը մնան է իտալիական ծրագրելում, որոնք կ'ապրանակին իրականացնել իտալիական մեծ պետութեան մը կազմելու ծրագրիցը, հոյս դնելով իրենց վաղուց միջոցներուն: Կիբակույան նախքան մահանալը, իր հողվածներով կը տարից բոլոր պատմագրաններուն, որոնք կ'հարծին մեծագոյնի պատմութեան դեպքերն ու իշտաբայունները, հատկապէս Հայկական հարցին նկատմամբ, և խորհուրդ կատար անոնց, որ մեկի դնն իրենց մոլեռանդութիւնները և առեկութիւնները, և մտռնան հարցին՝ առարկայախմորին, և ընդունին բոլորներու կողմն կատարված ոճուային արարքը՝ հայերու զարդին նկատմամբ»:

ՎԱՐԱՆ ԳԱՆՏԱՅԱՆ¹ՁՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ԼԵՄԵՌ ԿԻՇԱՍԱԿԻՆ²

Բնչպե՛ն էրմար գեմեանայ
 Զու սիրտդ արի,
 Երբ կրթութիւն անցնիր,
 Վիշակերովն անցալի:
 Անցաւոյ շեղով հետո,
 Եղով մարիկ, եղով ներկո,
 Երբ դարն ըտանրորդ
 Եղով զիս,
 Մեծ ցեղասպանութեան
 Երբ հոսը Հայրենի,
 Եղով գծրեզման
 Առանց խաչերու,
 Ալքերան տասը
 Խաչապաշտ ազգերու:
 Ժողովրդայ դար,
 Դար - բարեպաշտներու -
 որոնք ոչ թն կրեաւն
 այլ՝ հրեք արծաթի փոխան,
 Պաշտպանանքին կեզծիքք թուրքին,
 Եվ ոչ թն
 Երազունքը՝ միջինին:
 Երազունքը միջինին՝...

1 **Գալիայան Վահան** (1933-2000), սիլոբարանայ ընտելոյ, ուսուցիչ, հասարակական գործիչ, ծն-
 վիչ է Կիստուտ, ճեմարդիչ է սարկալոսկ Սերտապետն, եղիչ է Արարանյան Արզալին Գար-
 ժարանի տնտոյ, Բեհնու Ալքետոն ուսուցչական գործունեութեան հետ մեկտեղ գրաւիչ է մշա-
 կութեանն ու հասարակական գործունեութեան, թղթերիչ է «Շարժում», «Մեան», «Մարտիրոս-
 արար», «Եր Հայր» թերթերին:

2 **Գալիայան Վ. Յոն Կիրակոսյանի տննու ինչուտունին** //Մարտիրոսարար - 1985. - 25 օգտտունի:

Պարտա մը հող չէ
 Այլ է Հայրենիք
 Քանձրոցի դար
 Դար անգարարներու
 որոնք քանարին մեջ պարսնուրյան,
 կնոջ մուրհակներով
 Ըրին առկար:
 Դուն՝ ինքնագարած,
 Միտք քանարն այդ պղծված,
 Աւարազանովն նահապահներուց
 Հարգածնչիտ անհնգիաբ,
 Կեղծարարներուն քոյր
 Եվ չայնջ իւրազանից՝
 Հասով ակնից քոյր
 Որ որդինն նահապահներուց
 Հոյն օտար ջրած Հայրենիք
 Կաշախալանէն անվերջ
 Հոյն իրենց պատերուն
 Որ ջեղատարանուրյան ակնով
 Չեղով ծննդավայրը իրենց
 Բայց մնաց Հայրենիք սկզբական
 Հայրենիքը այդ մեծը
 Գծված շն աբար,
 Քարտեզի վրտ,
 Սև մելանով
 Մարզու շնորհով,
 Այլ աբխանովն նահապահներուց Անցնելի՜
 Հողին վրտ Լաթրի:
 Գծող մեր Արարս
 Դարչած է ստեման
 Որ կնոսի անվերջ
 Արքունցը իսլան
 Իսկ գեղը մեր կին,
 Իսկ գեղը մեր նոր,
 Մեծ Հարստականի,
 Կեղևին Երան
 Որ կնոսի
 Արյունը կարմիր
 Մեր նահապահներուն:

ՁՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿԸ¹

Շուրջ երկու ամիսներ աստղ, անակնկալ ու փաղաժամորեն կենսամար եայրենի մեծ պատմաբան, մաթամոր, դիվանագետ և հասարակական գործիչ՝ Ձոն Կիրակոսյան:

Ձոն Կիրակոսյանի գործը, աննր և մեզի կտակած պատգամը իրար միանուխով՝ երևան կուզա այս անգուգական մարդուն, Հայրենասերին և Հայ Դատի աննկուն պաշտպանին խելական մեծությունը և ներկայացուցած Օրինակին ուսանելիությունը նորամաս և սպազա սերունդներուն համար:

Իր գործին մասին գրած ենք ու պետի գրենք, ներսս ըլին մեզ, իսպաններն չեզելով կանգնադատմանը իր հատորնկու գիտական արմերին մասին:

Սակայն, այս ստղկով կուզենք շնչուել իր մարմնակիրած Օրինակին կարգ մը հատկանշական կրնույրները:

Ա. Ձոն Կիրակոսյան ղեկմանաշնտական և կատակարական մարզերին նկա աննկուն բարձր և պատմաճամառու պաշտոններով տաննամափակել է կան «գիտել-մաշխ- շատ հետ» ամբողջ տարությունը և սքարկելությունը ոգտագրմեջ գտնունք, որպեսզի կարնու գտնա հանել որպես արդարանի Մարդ, հնուտ Պատմաբան և իրականգրկված ժողովրդի մը Ջախակ իր նպատակաղղված ծառայությունը: Շատություն մը այս համատ աչ մեծ մարդուն կողմն՝ ողջ մարդկության, իր հարազատ ժողովրդին և ըրվանդակ պատմության: Շատություն մը, որուն այնքան կխարմուղի փնտն առարկություն որակունք:

Բ. Որպես պետական և պատմական միտք, լրավարությունով իր կրթության հատորներով պատմությունն աղբարություն պատկանելի, այն շմախնկությունը գրադեցավ Թաղբոտ ամենամայրոնի ընդրին կան ուղիտի իտանակին գրամալն ու ըսածովն, հոն պատմած ամենամանշան կարծված դեպքով, որպեսզի իր ամբողջ նեղինակարքանք ու աննկող գտառնով լոն զեղմունն ու անարդարությունը նորորդա մերույներով շարունակողներուն երևան ի վեր՝ «Դեռ ստուն եր...»:

Հայ ժողովուրդը, ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի, պետք է իր բոլոր կարելիություններով և ամենայն լրությունը հետևի այս ուղիին, օրինակ ունենալով Կիրակոսյանի նվիրումն ու լրությունը, որպեսզի ոչ միայն լավ ճանչմանը ըշնամվին էությունն ու լրանքը, աչ մանափանջ գայն աշխարհով մակ ներկայաննք, գույց տալով ճշմարտությունը:

¹ Ձոն Կիրակոսյանի Օրինակը // Շարժում – 1985, – 28 օգոտոտի:

ՋԿիբակոսյան շատ լավ ըմբռնեց Տեղապանության և Հայ Դատի մասին խորհրդային ընթերցողին համազարգիս, ճշգրիտ և ամբողջական տվյալներ հրահանգներ հրամայեցանք: Ան յի ու յի օգտագործելով հարմար առիթը, մահ որսերնով հրատարակեց իր գործին մեծ մասը:

Բացի այդ, այն գիտցավ տեղին ճշտումներով գույց սուղ խորհրդային բրգազետներու գործերուն մեջ տեղ գտած վիճարկները, քննադատներն ու անճշտությունները:

Ճան Կիբակոսյանի Օրինակը իրան պետք է հանդիսանա յարարանչյաք հայր համար:

Իր գործը, պատգամն ու հիշատակը հավիթ վառ պիտի մնան մեր և բոլոր արդարադատ ժողովուրդներու պատերուն մեջ:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱԳՂԻՇՅԱՆ

ՆԻԿՈՍԻՈ ՄԵՉ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ԵՐԵԿՈ ՆԿԻՐՎԱԾ ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ¹

Հայրենի տկամավոր պատմաբան և արտաքին գործոց նախարար նորոգ իսն-գույնյալ Ջոն Կիրակոսյանի ինչպեսակին նվիրված էր Մելքոնյան Կրթական Հաստատության և ՀԲԸՄ Նվերավոր մասնաճյուղին մշակութային միացյալ համեմատություն ընթացիկ տարվան եղևտներերի երևկոն:

Համեմատությունը տեղի ոմնցավ հաստատության սրահում, ուր հավաքված էին հաստատության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, այդ օրերին Նիկոսիայում գտնվող աշխարհի տարբեր մաշկեղծ (Լիբանանից, Պարսկաստանից, Քուվեյթից, Ամերիկայից...) հաշեր:

Երևկոն բազից Նիկոսիայի մասնաճյուղի մշակութային համեմատությանի առնուպկոն տիկին երանուհի Գույումբյանը: Նա ասաց. «Ջոն Կիրակոսյան իր մեջ կլիացներ պատմաբանի, պետական գործիչի, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարի, ավանդաշատ դասախոսի կարևոր հանգամանքները»:

Օրվան բանախոսը՝ Մելքոնյան Կրթական Հաստատության երկարամյա նախկին տնօրինուհի, նույն կրթությանի հայ ժողովրդի պատմության բազմաճյուղա դասուխոս տիկին Սուսի Պետիկյանը «Ջոն Կիրակոսյան մեծ հայրենասերը» խորագրով բանախոսությանը հանգամանքներ ներկայացրեց բազմախոսուակ գիտնականի կլանքն ու գործը, երատարակած աշխատությունները, երանց գիտական արժեքը՝ հանախ անկրթական մեքերումներ անկելով Ջոն Կիրակոսյանի այս կամ այն աշխատությունից: Ան ըստ արժանախն գնահատելով հայ պատմագիտության այս երախտավորի փատակը՝ յուրարանչուր պատեծ առիթով ընդգծեց Ջոն Կիրակոսյան աննմալորության մարդկային բարձր ու վին արժանաքները:

Շահասպ Պոննալյանը ընթերցեց մի հատված Ջոն Կիրակոսյանի «Նուր ստոմ կը, պրոֆեսոր» հոդվածից:

1 Բազիկյան Գ. Նվերավոր մեջ ինչպեսակին երևկոն նվիրված Ջոն Կիրակոսյանի // Շուրապուր Միտայան (Նուր մեքեր) - 1985 - 13 թիկուններ:

ГЕНРИХ АЗАТЯН¹

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ²

Есть две формы жизни — горение и гниение. Так считают философы, так подтверждается самой жизнью.

Горько писать о Джоне Киракосяне в прошедшем времени, не укладывается он в обычные рамки. Нет, он не жил, он горел, сжигаемый неукротимым духом. Вся жизнь его была служением — служением Родине и своему народу.

Джон Саякович Киракосян родился в 1929 г. в Ереване. Окончил факультет международных отношений Ереванского государственного университета, затем аспирантуру Института востоковедения Академии наук СССР. С 1955 по 62 гг. работал в журнале ЦК КП Армении «Ленинյан угюв» — заведующим отделом пропаганды, одновременно преподавал в Ереванском государственном университете, где долгие годы возглавлял кафедру истории народов Востока.

С 1962 г. и до конца своих дней (1985 г.) находился на руководящей партийной и государственной работе: в 1962-66 гг. был заместителем заведующего отделом пропаганды и агитации ЦК КП Армении, в 1966-69 гг. — председателем государственного комитета Армянской ССР по телевидению и радиовещанию, в 1969-75 гг. — заведующим отделом науки и учебных заведений ЦК КП Армении, в 1975-85 гг. — министром иностранных дел Армянской ССР.

Вступив в 1950 г. в ряды КПСС, Дж.Киракосян до конца своей жизни оставался горячим поборником высоких идеалов марксизма-ленинизма.

1 Երանյան Ներսիս Գեորգի (1904, 1928), արամեական գիտությունների բնիկներ, աշխատել է ՀԿԿ Կենտրոնի գիտության և պատմական հաստատությունների բաժնում, Արամեանիաները փոխարժեքի նախընտրված և սերտագրման կրթության ճարտար (1986-91), ՀՀ ԳԱԱ Գիտությունների ակադեմիան, կրթական աշխատողների՝ «Կանոն Երանյանի», «Արմենիա Երանյանի», «Գիտություն արամեաներ»:

2 Ազատյան Գ. Вместо предисловия. — В кн.: Киракосян Дж. Маладатурки перед судом истории. — Е.: Азатյան. — 1986. — с. 3-7.

На XXIV, XXV, XXVI и XXVII съездах Компартии Армении Дж. Киракосян избирался членом ЦК КП Армении, был депутатом Верховного Совета Армянской ССР VII, VIII, IX, X и XI созывов.

Научное наследие Дж. Киракосяна – многочисленные труды, в том числе несколько фундаментальных монографий, являются значительным вкладом в отечественную историческую науку и свидетельствуют о глубокой научно-теоретической подготовке, широчайшей эрудиции и безграничных знаниях автора.

В 1954 г. Дж. Киракосян с большим успехом защитил в Институте востоковедения Академии наук СССР кандидатскую диссертацию, посвященную английской интервенции в Иране в 1919-21 гг. В 1967 г. вышел в свет его труд "Героическая страница национально-освободительной борьбы индийского народа", в котором он осветил одну из славных страниц в истории национально-освободительной борьбы народов Индии – восстание сипаев, в котором участвовала и армянская община Индии.

Начиная с 60-х гг. Дж. Киракосян с присущими ему страстностью, научной добросовестностью и сознанием высокого гражданского долга занялся самыми сложными проблемами истории Западной Армении, раскрывая шаг за шагом темные и малознученные стороны истории Армянского вопроса, которому посвятил всю свою дальнейшую жизнь.

В 1965 г. вышел в свет труд Дж. Киракосяна "Первая мировая война и западные армяне", в основе которого лежала его докторская диссертация. Эта книга выдержала три издания (в 1965 и 67 гг. на армянском, в 71 г. на русском языках). В 1972 г. вышел в свет составленный совместно с Р. Саакяном сборник "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики". В 1978 и 80 гг., когда имя Дж. Киракосяна было уже широко известным, достойным читателя стал двухтомник "Буржуазная дипломатия и Армения". Первый том, вышедший в свет также на русском языке (1981 г.), охватывает 70-е, а второй – 80-е гг. прошлого столетия. За ними последовал труд, явившийся венцом научной деятельности профессора Дж. Киракосяна и, увы, его лебединой песней, – двухтомная монография "Младотурки перед судом истории" (1982 и 83 гг.). За эти фундаментальные исследования автор удостоился высокого звания лауреата Государственной премии Армянской ССР.

В этом труде, отличающемся глубоким и всесторонним рассмотрением проблемы, смелыми выводами, Дж. Киракосян задает целью вскрыть социально-классовую и политическую сущность младотурок, лживость их лозунга "свобода, равенство и справедливость", рассказать читателю подлинную историческую правду о трагедии армянского народа, пережитой в результате чудовищной резни 1915 г., вызвать гневное осуждение геноцида мировой общественностью, тем более, что турецкая пропаганда всячески старается исказить

подлинные исторические факты. Путем сопоставительного анализа огромного количества разноязычных и разнообразных источников и тщательного изучения впервые вводимой в научный оборот литературы автору удалось показать, что турецкие буржуазные историки, отравленные реакционной идеологией пантюркизма, выступают сегодня адвокатами чудовищных злодеяний султана Абдул-Гамида II и младотурок, последователями их политической линии. Красной нитью в книге проводится мысль о том, что их курс был нацелен не только на порабощение народов с целью их туркизации или физического уничтожения, но и направлен против России, страны, которая всегда была главным препятствием на пути осуществления идей пантюркизма.

Вершиной преступлений младотурок против человечества стало истребление в годы первой мировой войны миллионов сынов и дочерей армянского народа — на пути к осуществлению провозглашенного младотурками лозунга "Армения без армян". Между тем в Политическом докладе ЦК КПСС XXVII съезду КПСС тов. М.С.Горбачев сказал: "... "Просвещенный" XX век вошел в историю такими порождениями империализма, как самые кровопролитные войны, разгул милитаризма и фашизма, геноцид, обездоленность миллионов". И после всего этого диву даешься, когда узнаешь, что у младотурецких погромщиков находится сегодня защитники в лице современных турецких фальсификаторов истории и их покровителей. Как справедливо замечал Дж.Киракосян, "во имя антикоммунистических военно-политических интересов империализма они со спокойной совестью жертвуют истиной, принципами научной объективности, служат фальсификации и лжи.

Профессор Дж.Киракосян является сегодня одним из самых читаемых советских армянских историков. И в этом нет преувеличения. Весь свой незаурядный талант ученого он беззаветно посвятил утверждению исторической правды и научной объективности, борьбе против фальсификации истории. Ценность его научного наследия непреходяща. Но сегодня, в условиях напряженной международной обстановки, вопрос о защите законных прав личности и отдельных народов более чем актуален. И потому не случайно монографии и многочисленные научно-публицистические статьи Дж.Киракосяна пользуются широкой популярностью не только у нас в стране, но и далеко за ее пределами.

Все творчество профессора Дж.Киракосяна проникнуто партийностью, подлинным патриотизмом, духом марксистско-ленинского анализа рассматриваемых вопросов. Он развил и значительно обогатил историографию, посвященную политической истории армянского народа.

Заведущий кафедрой истории народов Востока Ереванского государственного университета, профессор Дж.Киракосян благодаря глубоким знаниям и блестящим лекциям, которые пользовались большой популярностью у студентов,

внес весомый вклад в дело подготовки молодых кадров-востоковедов для республики.

Дж. Киракосян являлся также деятельным членом Главной редакции Армянской Советской Энциклопедии.

Всю свою огромную энергию, силу и знания достойный сын армянского народа отдал своей социалистической Отчизне. В 1978 г. в составе советской делегации он участвовал в работе 33-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, выступил с ее высокой трибуны в защиту интересов советского народа и всей миролюбивой общественности.

Разоблачая неоколониалистов и гневно осудив политику расизма в современном мире, он на примере судьбы армянского народа показал чудотворную силу идей социалистического интернационализма. В своем выступлении в ООН он сказал: "Мне, представителю Союза Советских Социалистических Республик, равноправным членом которого является Армянская Советская Социалистическая Республика, хочется сказать, что моему многострадальному в прошлом народу хорошо известны эти проблемы. Ему знакомы и ужасы порабощения, и радость свободной жизни, равенства, дружбы и мира. Сегодня армянский народ, все братские народы Советского Союза отмечают большой праздник – 150-летие вхождения Восточной Армении в состав России. Единение с Россией, с русским народом спасло часть нашего народа от угрозы физического уничтожения, явилось поворотной вехой в истории древнего народа Армении, открыло единственную дорогу к осуществлению его вековой мечты о добре, свободе и независимости. Советская Армения являет собой убедительнейший пример подлинного возрождения народа в условиях социализма, великих достижений, ставших возможными в обществе людей освобожденного труда, живущих по законам дружбы, интернационального братства. В братской семье свободных народов Армения за полвека прошла путь, равный векам, достигла поистине больших высот в области экономики, культуры и науки".

Дж. Киракосян внес большой вклад в укрепление всесторонних связей зарубежных армянских общин с матерью-родиной. Глубоко изучив историю своего народа, хорошо зная трагические истоки происхождения армянской диаспоры, он уделял большое внимание жизни зарубежных армян. Бывая за рубежом, он часто выступал перед соотечественниками, рассказывал о жизни армянского народа в многонациональной семье Страны Советов, о роли великого русского народа в деле расцвета и возрождения Советской Армении.

Будучи сильной и цельной личностью, Дж. Киракосян был простым по натуре. Его отличали удивительная чуткость, доброта и внимательность к людям.

Партийный и государственный деятель, ученый и педагог, коммунист и гражданин, Джон Киракосян всю свою яркую жизнь без остатка отдал своему народу и Родине.

ԹՂՁԱԿԻՑ

ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ-ԲԱՆԱՄՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻՆ¹

ՈԱԿ Մ.Փարրոզյանն ակունքի Մշակութային համամասխանի կազմակերպած հրատարակային ձեռնարկը առիթ ունեցավ ուրբաթ, 4 հունիս 1986-ին, ՎՓԽԵՆյան վարժարանի Պարսամյան հանդիսարանին մեջ:

Շուրջ տասի մեջ առաջ՝ 20 հունիս 1985-ին, մեզմե հաջևտ բամբկած, Հայաստանի պետաշին գործոց նախարար, պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանի եկլաստակնն նվիրված այս ձեռնարկին բազումը ըրավ Արմեն Կորկոսյանը, շուրջ հարյուրյակ մը հանդիսականներու ներկայությամբ:

Ա.Կորկոսյան համատար գծներու մեջ ներկայացնելէ ետք պատմաբանին կյանքը, կընց թե կազմակերպված այս ձեռնարկը հարգանքի տուրք մըն էր համբուլ այն մարդուն, որ իր կյանքը նվիրեց մասնագանդ հայ-թրքական հարաբերությանց պատմության ուսումնասիրման:

Ապա թեմ հրավիրեցան որ. Մարտի Ազատյանը, որ խորունկ ապրումով արտասանեց Ա.Սառուկյանի «Հնչ ջան Երևան»-ը և որ. Կոնրի Մատուռյանը, որ ընթերցեց Ջոն Կիրակոսյանի «Երկրորդընդը պատմության դատաստանի առաջ» գրքին Ա հատուցնն արևմտահայերենի վերածված նկրածականը՝ ներկայանըրդ առիթ ևս կրակելու պատմաբանին շունչին ու հազիին և ճաշակ մը տալու համար անոր միտքին ու տրամաբանության:

Ապա թեմ կրակիրվեցավ որվան բանախոսը, սը. Լևոն Վաչոյան, որ ներկայացուց գլխավանանն գրքը, շեշտելով անոր տարրությունը, կշիտ և ճարը:

Հարկելի բանախոսը ներկայացուց Ջոն Կիրակոսյանի հրատարակած գրքերը, ծանրաբանով «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և ավետական արտաշինն բազմաբանության փոտաբերելուն 1828-1923» հատուցնն վրա, ապա նաև կշիտով թե Ջոն Կիրակոսյանի հատուցննը կնոցըննն արևմտահայ իրականության վիճակը 19 դարու շրանաստանականներնն մինչև կրկրորդընդը բարբաթա-

1 Ք. Հանդիսարան-բանախոսության նկրված Ջոն Կիրակոսյանին ՌՊարտիք - 1986 - 13 հունիս:

լուրջանը, հասնելու համար ժամանակակից թուրքերն և անոր վարած հայրամ բարդակաճուրդան...:

Պր. Աւոն Վարդան խոսեցալ նաև ձոն Կիրակոսյանի գործերուն վազերականոթյան մասին, հայտնելով, թն հանգուցյալ պատմաբաննն գրած որնէ արտածայտոթյուն, ննամ էր վաստերու, որոնց լոյսին տակ Կիրակոսյան կատարած էր եզրակացությունները:

Հարգելի բանախոսը մեծապես գնահատեց ձոն Կիրակոսյանի պրպտող հուզին, տրմաբան և անդու աշխատող էր ան, փաստ՝ իր գրիչնն ծնած հատորները:

Շնորհակերելի են Փոքրուգալյանի Մշակութային Հանննախտոնքի տրպն ու աղչիկները, որոնք այս հարաբերարպտ «անքրելի» օրերուն, աշիշնէլու կարգին կնիործնն որովն մշակութի պարակ վրանանածայ սխտեր: Անոր պատրաստած էին ձոն Կիրակոսյանի համատու կենսագրականը գոր ցրիկնն ներկաներուն:

ԳՐԻԳՈՐ ԼԱԶԱՐԵՆՅ

ԵԹԵ ԿԱՄԻՍ ՆԵՐԵ ՔՈ ՀԵՌԱՎՈՐ ՊԱՇՏՈՂԱԳՆՎ ՈՎ ԵՂՐԱՅՐ ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ՝

*Նրազիս մեր ևս ցնաս ըս խորհրդավոր հայացքդ գերջին
Նրբ որ դուն կփակենիք ըս արդարադես աչքերդ բանկազին
Քույլ չգվիր, ով ակումբդ, որ ևս բաժ ու հուզվիմ,
Սակայն ինչ խոսք, ըսվի արցունք մը իջալ աչքերնս, ևզրայր իս՝*

*Գիրեն, որ բառ մը իսկ պիտի շարքասաննս դուն առ՝ հազնդ,
Բայց, երն կամիս, մերն ըս զաղափարի հեռավոր ևզրայրիդ
Ըսնզի, պակիրսնր ևկան ծաղկեփունջերոյ ալվան-ալվան,
Եվ մկանուշ մեղեդիներոյ շիրմիդ գրու ըսին խոսքեր անմահական՝*

*Բայց ևս կակաչի մը պես վիզս ծուս՝ ամիտս մնացի
Եվ սենյակնս պարհեն ըս խորհրդավոր ու սիրելի պարսիկիդ կախնջի՝*

1 Կապրեկն Գ, Երն կամիս մերն ըս հեռավոր պաշտույիդ ով ևզրայր Ձեռն կիրարկուան // Լոյս ան-
բանց, - 1986, - 11 օգոստոսի:

СЕРГЕЙ СИМОНЯН¹

**МЛАДОТУРКИ – ЗАЧИНЩИКИ ГЕНОЦИДА АРМЯН.
КИРАКОСЯН ДЖ.
МЛАДОТУРКИ ПЕРЕД СУДОМ ИСТОРИИ²**

Эта книга доктора исторических наук, профессора Джона Киракосяна является сжатым, переработанным и дополненным изданием двухтомника, вышедшего на армянском языке в 1982-83 гг. Незадолго до своей кончины в июне 1985 г. автор сумел завершить переработку указанных томов, обогатив свой труд новейшими данными политической борьбы зарубежных армян и демократических кругов различных стран за признание международной общественностью геноцида армян в 1915-22 гг. в Турции.

...В настоящей книге автор собрал огромный фактический материал, позволивший ему исследовать историю возникновения и развития младотурецкого движения, всесторонне осветить политику младотурок, в особенности в национальном вопросе, их злобную роль в истреблении армянского населения Западной Армении. Большое место уделено событиям 1918 г., очень сложного периода в истории Армении. Автор освещает грабительский характер Брест-Литовского мирного договора для Армении, рассказывает об уникальном Багумском договоре от 4 июля 1918 г., о турецких нашествиях в Армению и Закавказье в 1918-20 гг. и о многих других событиях этого периода, имеющих важное значение для армянского народа и сравнительно мало освещенных в советской историографии. Рассматривается и вопрос о судебном процессе над младотурецкими лидерами, виновными в организации геноцида армян.

1 Միջինայի Արշակյ Պետրոսով (ԹԳ), 1928), միջազգայնագետ, դասախոսակի է Գ-Պետրոսի և Կոնյուքի ակադեմիայի Խաչատուրյանի ինստիտուտի, աշխատակի է ՀԽՍՀ միջխոսակների խորհրդում, ԱԳՆ գլխավոր փորձադասը:

2 Տեղանքի Տ. Մլադոտուրկի – ձգնաձգակի դեոցիդա արմյան // Կնքնոնք օրոնքոնք (Երեւակ). – 1986. – 31 օկտոբր.

Автор показывает, что после падения режима мизотурок националистическая Турция стала на путь продолжения политики шовинизма, враждебной по отношению к нетурецким нациям (греки, армяне, курды), а истребление уцелевших западных армян продолжалось на всей территории Турции в 1921 и в 22 гг. В 20-е и 30-е гг. Мустафа Кемаль продолжил антиармянскую политику.

В последней главе книги говорится об антиармянской деятельности современного турецкого государства, о крупномасштабной кампании турецких правящих кругов и ученых по фальсификации исторических документов. Автор приводит факты, свидетельствующие об активизации борьбы зарубежных армян за разрешение Армянского вопроса, который занимает все большее место в современной политической жизни. Вопрос о признании геноцида армян стал предметом обсуждения политических деятелей, государственных учреждений многих стран, а также международных организаций.

Книга Дж.Киракосяна написана с большой добросовестностью, в ней вводятся в научный оборот многие неизвестные доселе факты. Она явится ценным научным пособием в области армянской политологии и с интересом будет прочитана специалистами и всеми теми, кто хочет знать подлинную историю армянского народа в этот ответственный период его развития.

ЗОРИЙ БАЛАЯН

“РОДНИК ЧУВСТВ, УМА И ЗНАНИЙ”. КИРАКОСЯН ДЖ. А.К.ДЖИВЕЛЕГОВ И ЕГО ИСТОРИКО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ¹

В последний год своей жизни видный советский армянский историк и талантливый публицист Джон Киракосян, казалось, жил образом человека, которого считал своим духовным отцом. Жил образом Алексея Карповича Дживелегова (1875–1952). О чем бы в те дни не зашел разговор, волею или неволею, он переходил на тему, которую с присущей ему энергией и страстностью разрабатывал и раскрывал. Уже смертельно больной он лежал на высоких подушках и, едва переводя неровное дыхание, взахлеб говорил о герое своего последнего произведения. Продолжал работу в больнице. Работал даже накануне операции. Торопился. Торопил время. Словно чувствовал, что может не успеть завершить работу, которой он придавал большое значение. “Не могу иначе, - говорил он, - и все время ловлю себя на том, что нахожусь в долгу перед памятью Алексея Карповича, феномена-энциклопедиста”. И чтобы никто не смог усомниться в его оценке, он перечислял, как сам выражался, сферы деятельности “феномена-энциклопедиста”: исследования в области истории, искусства, театра, литературы, эпохи Возрождения, французской революции.

Никогда не смогу забыть, как Джон Киракосян, говоря о “профессионализме профессионала”, всегда приводил в пример своего героя. Если уж взяться за изучение хотя бы самого незначительного отрезка в истории, то делать это надо так, как делал Алексей Карпович. Так он не раз говорил, называя своего героя неизменно только по имени и отчеству. И в доказательство своих мыслей брался перечислять лишь названия одних только трудов Дживелегова, который, как известно, повстине капитально исследовал эпоху На-

¹ Балаян З. “Родник чувств, ума и знаний”. // Չորրորդ դար - 1987. - 22 օրոգիք:

պոլեոն: "Алексей I и Наполеон", "Франция и Европа при революции и империи", "Революция и Бонапарт", "Наполеон", "Королева Луиза и Александр I", "Война 1812 года", "Падение Наполеона".

Джон Киракосян, разумеется, не ставил перед собой цель написать полную биографию выдающегося ученого. Собственно, суть своего исследования он выразил в самом названии книги. Однако талантливый публицист сумел раскрыть как можно шире и полнее образ человека, который так много сделал для создания и развития политической арменистики.

...Автор книги приводит список основных научных трудов своего героя и призывает приобщиться современнику к литературному наследию А.К.Дживелегова как к родинку чувств, ума и знаний. Трудно без волнения читать в заключительной главе рассказ о том, как в декабре 1945 г. в Москве, в Доме культуры Армении, А.К.Дживелегов, только что вернувшийся из Еревана, где в торжественной обстановке отмечали 25-летие Советской Армении, сказал в конце своего доклада: "Вся республика ликовала. Было много гостей. Было очень и очень тепло, солнечно, радостно... Только один друг забыт. Его не пригласили. И он был хмурый, с грустью смотрел на ликующий народ. За Араксом, на том берегу, стоял он, этот неприглашенный. Это был Арарат..."

Работая над юнтой, как уже было сказано, Джон Киракосян, казалось, торопил само время. Боялся, что не успеет. Успел. К счастью.

ՅՐԱՇՅԱ ՅՈՒԿԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ԳԻՐՔԸ¹

Վերջերս ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի երաստարակույտքունը լույս ընծայեց Ջոն Կիրակոսյանի «Ա.Կ.Տիվելեզովի և նրա պատմա-կրոնագրաբանական ժառանգությունը» մենագրությունը: Սա վարածամ հետազոտ պատմաբանի վերջին աշխատությունն է, կիրավի, նրա կարագի երգը: Այս երկն իր ընտանիք մասամբ առանձնանում է Կիրակոսյանի մյուս գործերից: Այն միայն և լիովին նվիրված է հայ ժողովրդի պատմաի գազակներից մեկի՝ ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի բոլակից-անջամ, դոկտոր, պրոֆեսոր Ա.Կ.Տիվելեզովի վաստակին, մասնավորապես, ինչպես Ջոն Կիրակոսյանն էր սիրում ընթրագրել, նրա քաղաքական հայագիտության ընդհանուր գեահատությանը և արժեքախորձանը: Հասկանալով իր ուղղակի խնդիրը, հեղինակը չի ծանրացել Տիվելեզովի բազմաբնույթ և անսահման հարստ գիտական ամբողջ ժառանգության մանրագնին ջնհորջան և վերլուծության վրա: Նա տեսելն է մի գիրք, որը, կենսագրական համատու շարադրության հետ, հանրամատչելի պատանով ցույց է տալիս մեծ գիտնականի հայրենասիրական անխնայ և նվիրյալ գործունեությունը մեր ժողովրդի պատմության անհնաաղբերակական փուլի՝ դարասկզբի երկու տասնյակ տարիների շրջանակում:

Ջ.Կիրակոսյանը Հայկական հարզի ծագմանը, գոյատևմանը և էվոլյուցիային նվիրված հետազոտությունների ընթացքում, կարծես, Տիվելեզովին հայտնագործեց պատմագիտական մի այլ ոլորտում, որը, զոնն մեր սերնդի համար, ինչ-որ չափով նույնություն էր: Մենք Տիվելեզովին գիտեինք իրոն քաղաքագետի և վիճմադարյան էվոլյուցիայի պատմության ու մշակույթի երևելի մասնագետի: Մեզմեջ շատերը չգիտեին կամ արդու տեղեկություններ ունեին նրա գործունեության հայագիտական կողմի մասին: Ուսումնասիրելով հայ ժողովրդի անցյալ դարի վերջին երեսնամյա և սույն դարասկզբի քասնակյա պատմության դեխագնեղը, Կիրակոսյանը մի առանձին օգնությունը իմաչեց Տիվելեզովի կերպարով, նրա ազնիվ, կայուն, անդամ, ես կասեի՝ պարտունական հայրենասիրությանը: Հիլում եմ, թե Ջոնը գրաչյունների ընթացքում ինչ հավելյալությունը էր խոսում ու ներկայացնում Տիվելեզովի մտքերը, կարծիքնե-

1 Հեղինակության Հ. Վերջին վերջը //Մեկնական Հայաստան (Երասիրտ), - 1987, - 31 հունիս:

րը, աստիարկները, երազանքները: Նա պատմում էր, ծանոթացնում շրջապատի մարդկանց, համոզվում, թե ինչ մեծությամ է Ջիվելեզոլոն իր, ինչպե՞ս, հանրագիտական մտքի անոտն պաշարներով:

Հիրավի, Ջիվելեզոլո, որ երաչալի գիտեր ու գրել է Եվրոպայի մի շարք ժողովուրդների բարբառակրթության և պատմության մասին բազմաթիվ կոնսուրուկտիվ մեմուարայություններ և կատարելապես գիտեր եվրոպական ինժ ու նոր լեզուները, դարասերքից սկսած՝ վերջապի ժամանակ, մտավոր ջանք, քաղաքացիական անբաժիր կիրք ու գրքմական անելու Եռանդ է դրանորել հայ ժողովուրդի ճակատագրի, նրա փառավոր անցյալի, իր ասցում ժամանակվա օրհասական ներկայի և քաղմալի ասրագալի որոնման, կանխատեսման ուղիներում: Նրա հարյուրավոր հողվածները, ելույթները, դասախոսությունները, դիմումները, ծրագրերը լույս ու փայլ են սիրում ժամանակի հայ աստիարիմ ժողովրդականության ողջ գրքմներության վրա և Ջիվելեզոլոն նշանակալից տեղ են հաստացնում հայ ժողովուրդի սրբատաղանթան պաշարի պատմության էլեկում: Հենց այս պարագան է պատմաբանին մոել անցյալի մտացում անունների ջանելից մի նոր լույսի տակ վերեանել մեր երախտավորներից մեկի՝ Ջիվելեզոլո պայծառ երևույթը:

Ջիվելեզոլո, կելալի, հանրագիտական մտքի տեր մարդ էր: Մեր չէ, որ նա շուրջ քսան տարի աշխատում էր օտուական «Գրամատ» հանրագիտաբանի խմբագրության կազմում և, միաժամանակ, եկելնակն էր Անգլիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Իսրայիլի և Հայաստանի պատմությանն ու նշակույթին վերաբերող հողվածների մեծ մասի: Ջիվելեզոլոի անձնական նախածնությունը և աստիարկով է՝ Վ.Լ.Լեմինն այդ հանրագիտաբանի համար գրել է իր նշանավոր հողվածը՝ Կարլ Մարքսի մաղին: Այս անելը պատշաճ հարգանքով ու ջերմությամբ է մատուցված աշխատության մեղ:

Այստեղ ուզում են ընդմիջել գրախոսության ջերմված մեղ և պատմել իմ հուշերից մի դրվագ:

1945 թ. աշնանը, մի կելուցի օր Ն.Մարյանի գլխավորությամբ երիտասարդ բանասերդներ Ս.Կապուտիկյանը, Հ.Սահյանը, Գ.Էմինը և ես հանդիարմներ կենք ունենում Արտաշատի շրթանի աշխատավորների հետ: Մեզ տաղին, որ Անգլիոյ Իտալիայան էլ է այնտեղ և գտնվում է Զովա գոտյում: Մենք ես գնացինք Զովա: Նոր էր ափսոսալի Հայրենական մեծ պատերազմը: Չնայած անթիվ գրելիքին և կրամ անտահման գրվանքներին, մեր ժողովուրդն անենոր համակված էր խանդավառությամբ և հարթանալի խնդրությամբ: Գլուշում, կզանտություն փաղուրթյան նախագահի տանը բացված էր պարտաշյան մի ճոխ սեղան: Իրանականի հետ մենք այնտեղ տեսանք նաև Ջիվելեզոլոին: Սրավ մի պեռ, երբ նա դուրս եկավ: Համոն ու ես՝ նրա հետևից: Պատշգամբի տակ հաղարվել էին մի խոսքի հետաքրքրաանք դաբոցականներ:

- Հասցա, ի՞նչ օտանավոր գիտեք, տաղեք, - խնդրել նա:

Երկխաները մի թիչ լեռուշում արելին, հետո միանգամից սկսեցին իրար հետևից արտասանել. «Արիկեսին Հոնեքն կրգեղ, Ռոտամ Մաղին՝ Ֆիրդուսին», «Բարձրաց-

րել ևս դու պատմության ստրկն անել», - մեզ եմ երգում, ով ստացնորդ սկզբագան՝...
Բաժնեկանաչակի արտասանելուց եևտու արջիկները դարձան անձամոր սրտակիրն.

- Մի հատ էլ դուք ասեք:

Ջիվեկեզնը ընչ կուսած դիրքից շուկվեց և դանդաղ սկսեց.

Մայր Արարի ակերով

Քաղաքնոր գնում եմ,

Հին-հին դարուց հիշատակ

Այսպե մեզը ստորում եմ:

- Գիտեք այս ոտանավորը:

- Չէ... չգիտեմք, ստադիան անգամ եմք լուր, դո՛ւք եք գրել:

- Ո՛չ, ո՛չ, - գլուխն օրորելով արտաբերեց սրտվարող, որ եկեց այդ տարի ընտրվել էր մեր ակադեմիայի քրթակնից-անդամ, - սա գրել է Ռուխայի Պատկանյանը, զիտե՛ք նրան...

Արջիկները անտրիսածրեմն, մեղքի զգացումով, իրար նայեցին ու լեզվին:

- Պիտի ինձանք, կի՞նձանք, հայրեզնոր է ինձանք, - սվարտեց իր գրույցը սրտվարող և դառնալով մեզ, տխրությանը շշմեցաց ոտակեմն.

- Չեմ հասկանում, ինչու՞ նոր սերունդը չգիտի մեր ազգի մեծ բանաստեղծներից մեկին՝ Պատկանյանին, շա՛տ ափսոս, շա՛տ ափսոս...

Ջիվեկեզնը զիտեք մեր պատմությունը, մեր ժողովրդին, նվիրված էր նրա սուրբ հիշատակներին և, մշտապես ապրելով Մոսկվայում, անբեղված էր պստում հարսզատ երկրի սերը:

Հենց նույն այդ ժամանակ, Մոսկվա վերադառնալուց եևտու, նա հայկական մշակույթի տանը հանդես եկավ Հայաստանից ստացած իր վատ ու թատն սուզվորություններով:

1946 թ. փետրվարին Մոսկվայի դատախազական դահլիճում Ջիվեկեզնը իրատարակային զեկուցում կարդաց «Հայաստանը և Թուրքիան» քեմայով: Այդ դատախատությունն անմիջապես լույս տեսավ ատանմին զրքով, «Պատկանյանի» իրատարակությունը: Դա նրա վերջին աշխատանքն էր քաղաքական հայազվտության քննազատատում: Մեծախառտակ զեմեմականը, հայ ժողովրդի համրածախոր զավակը, նրա պատճանկան դատի, իրավունքի քատազովը, նրա փրկության և վերածնության փաշլուն մտնախիկը մահացավ 1952 թ. դեկտեմբեր ամսին: Ծավով պիտի հիշեմ, որ նրա զախճանը չարձագանքից հարձակոր չուրով: Ժամանակները այդ էին: Թայց նրա կեդպարը մինչև այսօր էլ մնում է անապարտ և անբեկել: Նրան հիշում եմ իր տու, հայ և աշխազգի քազում ատանոր, որոնք ինձա նշանակոր դեմքեր են դարձել պատմության և արժատագլտության ատազարեզներում: Հիշում եմ նրան իբրև քազմալորմանի զարգացած ոտուզալվախի, իբրև ազնվազույն քաղաքացու, որը Հայրենակրան մեծ պատերազգի դաժան օրերին անգամ չիտացավ Մոսկվայեց, հարազատ զիտարան օշախանքից և կրելով պատերազգի քաղոր զրքանցները, չարունակում էր քաղաքաշխանկան իր սրբազան պարուրը:

Մեծ է Ջիվեկեզնու ժատալությունը հայ ժողովրդի հանդեպ, նրա ճակատագրական

տարիներին: Ինքույնը և բայնսույնը է նրա գիտական ուսումնասիրությունների ոլորտը: Ծանրակշիռ է նրա վաստակը և արժև նախընտրում տեսնել նրա կարևոր աշխատությունների հատկանիշը:

Չուն Կիրակոսյանի սույն աշխատությունը տարանջրվոր պատմաբանի պոստ սուրբն է մեծ գիտնականի կիլատակին: Աշխատությունը կարդացվում է ամանց հետաքրքրությամբ և մի անգամ ևս չարժում է մեր ափսոսանքը նրա հեղինակի՝ Չուն Կիրակոսյանի կրթական համար: Նույն ժամանակ գիրքն արժանացնում է մի այլ ճշմարիտ գիտակցություն, որ նրա հեղինակը իր կարճատև գիտական գործունեությունը միշտ էլ աշխատեց հազիցենել հայ ժողովրդի պատմությանը մինչև վերջ որդիարար նվիրված լինելու ոգով, կամքով և արնությամբ:

Այս իմաստով Ա.Կ.Ջիվեխովյը հաննին Չ.Կիրակոսյանի գտել է իր աննմանաբար, արժանավոր և ազնիվ ժառանգորդին:

ՄՆԻՔՍԵՁ ՄՆԼԵՈՆՅԱՆ

Ա.Կ.ՋԻՎԵԼԵԳՈՎԻ ՊԱՏՄԱՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՄԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Դոնի ափին տարածված Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթօջախը շատ է տվել նշանավոր մարդիկ՝ գիտնական և գրող, պետական-հասարակական գործիչ և զորավար, տեխնիկայի երևելի մասնագետներ և վարպետ արհեստավորներ... Այդ, այդտեղ նույնպես թեղում է եղել հայոց ծնունդը: Այդ շարքից է նաև Ալեքսեյ Կարապետի Ջիվելեգովը (Ջիվելեգյան): Նա պատմաբան էր և արվեստաբան, գրականագետ էր և քառերգագետ, թարգմանիչ էր և թարգմանաբան տեառարան, հրատարակախոս էր և հանրագիտաբանային մեծաձևատակ խմբագիր: Ուներ գեղեցիկ արտաքին, ինչպիսիք ձայն, ափնընդոդ հոնտոր էր: Այս ամենի հետ միասին նա քառանկորոջ դարի ակադեմիկոս հայագետներից մեկն էր, որի ուսումնասիրությունների ոչ միայն արքեպիսկոպոսն էր, այլև ազգագրագնացությունը հատուտվում են գիտնականի առաջ քաշած հարցադրումների միջոցով:

Ա.Կ.Ջիվելեգովի մասին գրել են ոչ թիչ ամենամի մասնագետներ մեր երկրում և արտասահմանում: Արժանատիչատակ են Գր.Քոչաջինի (Քոչաջյան), Ա.Անիբաթի, Ս. Մուրյաչևո, Հովհ.Դանաջանյանի, Արթուր Տաշանի, Ռ.Մարյանի, Լ.Հախվերդյանի, Ա. Արչարանու խոլվածները, եկրոտրյունները:

Ի դեպ, դարասկզբի Հայկական հարցի հետ կազգված Ա.Կ.Ջիվելեգովը համըմայիկ է գրուցել, խղիտրակցել է ազգային մեծ քանատեղծ Հովհաննես Քոստանյանի հետ:

Լինելով համալիարթեային մշակույթի գիտակ, նա վերջապի գործ է կատարել Ռուսաստանում և Հայաստանում եկրուպական գրականության, արվեստի տարածման, առաջադեմական սկզբունքների պրոպագանդան և արմատավորման ուղղությամբ: Դրա պիթմախոս վերայություններից է նաև Դանիկի «Ատոլածային կատակերգության» ամրորական թարգմանությունը իրախոսուցը, նրա թարգմանչին պաշտարանը և տպագրության գործին նպաստուցը: Ականավոր թարգմանիչ Արթուր Տաշանը Ա.Կ.Ջիվելեգովի դատին է հանմում իր թարգմանությունը: Նա կարգում է

1. Մկրտչյան Մ. Ա.Կ. Ջիվելեգովի պատմականագրականախոսական ժառանգությունը // Հայրենիքի շաղմ - 1987. - 5 օգոստոսի:

զրոմ կարծիք. «Որքան բույ է տալիս ինձ դասել հայերն ընթի ին ինսպորտնը, ես կարող եմ վկայել, որ բարգձանությունը ինաստային տեսակետից շատ ճիշտ է... Դանքիի ոտամազորի ուժը, երբ ոչ նրա ճնը, սրահարմված է ոչ ավելի վատ, քան ուրիշ լեզուներով ինձ հայտնի բարգձանություններում:

Ես կարծում եմ, որ Հայաստանի Պետկառոց լավ գործ կհաստատի, երբ սրազացնի, որքան այդ ենարածիք է, ընկ. Տալանի բարգձանության կրատարակությունը:

Հայ գրականությունը սխոր է ստանա միջնադարյան գրականության ամենաչանաձիք երկի լավ, աշոխական բարգձանությունը: Սա ասվել է 1945 թ. դեկտեմբերի 7-ին: «Աստվածային կոտակերպությունը» լույս տեսավ, բարգձանիչը Ալբրան Տալանն էր, ատաշարանի հեղինակը՝ Ա.Կ.Ջիվեկեզովը, իսկ խմբավորը՝ Ավ Բասնակաբնը:

Իսկ այն լույս է տեսել ուսումնասիրություն՝ «Ա.Կ.Ջիվեկեզովը և նրա պատմահրապարակախոսական ժառանգությունը» վերնազեղով, որի հեղինակն է վաստակաչատ պատմաբան, կոտակցական-սխտարան գործիչ, պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանը: Գիրքը լույս է ընծայել ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտը:

Հեղինակը, որ հայ նոր և նորագույն պատմության լավագույն ճշակողներից մեկն էր, իր այս գրքով ի հայտ է բերում ընծայել նոր շարունակություն, կազմված քաղաքական արձննիստիկային, և Ա.Կ.Ջիվեկեզովի կյանքն ու գործունեությունը մեկնաբանելու ընթացքում շարադրում իր որս տեսակետները, որոնք գիտական լուրջ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Սա էլ ավելի է բարձրացնում գրախոսվող գրքի արժեքը, բանի որ երկու երկնի ամուստականությունների համեմակումն է նաև ներկայացնում հայ ժողովրդի համար ճակատադրական ժառանգականատեխածում՝ քուսնկորտը դադի փորոկուտ ատաշին հինգ տասնամյակներում:

Ջոն Կիրակոսյանի աշխատությունը հետաքրքրիչ կատարվածք ունի, որը հնարավորություն է տալիս ոչ մեծ ժամակն մեջ տեսնելու Ա.Կ.Ջիվեկեզովին անբողջ հասակով:

Գրքից տեղեկանում ենք, որ սպապս պիտմականը կրթություն է ստացել Նոր Նախիջնանի տաղարական դպրոցում և հայերական սեմինարիայում, սպա գերագանցությունը ավարտել է Մոսկվայի կայսերական համալսարանը 1897 թ.: Նրա հայաընթի մեակործան վրա գրական է երկ ուս ատաշարիմական հասարակայնության ազդեցությունը: Նա իր պատմաաշտությունն է գտել նրա դարասկզբի կրճոտ հրատարակախոսության մեջ: 1907 թ. նա բանտարկվել է «ազնվականական խաղի նկատմանը բշմամանը հարցուցելու համար» և մեկ ամիս նստել ցարական բանտում:

1892 թ. Մոսկվայում Ալեքսանդր և Իզնասի Գրանատ կրթաշինըը հիմնադրել էին «Հանրագիտարանային բառարանի» հրատարակչություն, որը գոյություն ունեցավ մինչև 1939 թ.: Նա հանրածայտ Գրանատ հանրագիտարանն է, որի ակտիվ աշխատակիցներին եղավ Ա.Կ.Ջիվեկեզովը 1898-1939 թթ., ընդ որում վերջին տարիներին ընկելով պատալխամատտ խոնրակիր և «Ռուսական մատնագիտական Գրանատ ինստիտուտի» վարչության նախագահ: Նա այդ հանրագիտարանի համար գրել է ավելի քան 300 հոդված:

Ձեռն Կերակուսայանն առաջին գլխում պատմելով իր հերոսի անցած ճանապարհի կարևոր նշանավորների մասին, հաշտող գլխած վերածնել է նրա հաջադեմներն ու տեսակետները Արևմտյան եվրոպացի մշակույթի և արվեստի վերաբերյալ: Հնդգծելով, որ արևմտափոխ հայրերին վերջնապես լիարժեք դարձրեցին, դարձավ Ռուսաստանի և այնուհետև Խորհրդային Միության առաջատար միջնադարագետներից մեկը, ցնցեմունք պատմության մարզում ուղղորդում տվեց գիտնական: 1902 թ. Մոսկվայում լույս տեսավ նրա «Քաղաքային հանայնքը միջին դարերում» գիրքը: Այդն 27 տարեկանում նա համրությանը ներկայացավ որպես ճեմարված գիտնական-նեսագետ: 1904 թ. լույս տեսավ նրա «Առևտուրը Արևմուտքում միջին դարերում» գիրքը: Աչքն չենք խառնոց բազմաթիվ հոդվածների մասին:

Գծելով գիտնականի առաջխաղացման կորագիծը, Ձեռն Կերակուսայանը մեկնեց-մեկնեց անդրադարձնում է գիտնականի երկերին, շեշտը դնելով գլխավոր խնդիրների վրա և հանդիման բնութագրելով ամբողջական տեքստը: Առանձին տեղ է հատկացված, օրինակ, «Ալեքսանդր Առաջին և Նսադիան» գրքին: Ձեռն Կերակուսայանի առավելություններից է նաև այն, որ բնավ չճնշվելով Ա. Կ. Ջիվելեզովի վերաբերյալ կրեդիտային, բազմապիստակությունից, ինքն իր երկրին է ի հայտ բերում քաղաքային պատմագրանի և երազարձակիտի տաղանդը, լեզվերգոսին երկուց որդյանի եզրակացությունների:

Ձեզայ տեղ է տրված Ա. Ջիվելեզովի արձանագրանալա-գրանակնագիտական գաղտնակի գնահատմանը:

«Ա. Կ. Ջիվելեզովը և քաղաքական արմենիտակնան» ծախսում գլխում Ձեռն Կերակուսայանը նշմարտագիտերեն շատ բարձր է գնահատում իր հերոսի հայրենասիրտությունը, քաղաքացիականությունը, հարավատ հայ ժողովուրդի մասնավորապես վերջին հարյուրամյակի պատմության խնայությունը, որոնք էլ նպատակ են գիտնականի կերպարի ազնիվ ամբողջականացմանը: Անդրադարձնալով 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի բուն իրադարձություններին, Ձեռն Կերակուսայանը հանգամանորեն վերլուծում է Ջիվելեզովի աշխատությունները: «Քաղաքային առաջան» մեմուարությունում Ջիվելեզովը նյութը շարադրել է Քեղցինի կոնցենտայն սկսած, տեղ տալով Խորհրդային Հայրերի գործունեությանը, խորանալով միջազգային հարաբերությունների բարդ ծայրերի մեջ, բացահայտելով թաղքական և եվրոպական զինանագիտության նեկուրությունները: Միաժամանակ Ձեռն Կերակուսայանը նշում է Ա. Ջիվելեզովի որդյ վերաբուծներ, կապված Հայկական հարցի նկատմամբ առաջին համաշխարհային պատերազմի ստեղծած նոր իրադարձություններին: Միաժամանակ գրքի երկնանը համոզվածությամբ և կրքով պաշտպանում է Ա. Կ. Ջիվելեզովի գլխավոր մի շարք պոսիթներ: Նա բարձր գնահատական է տալիս հայ ժողովուրդի համար պատմական ծանր պայմաններում Ջիվելեզովի ծափալած ազգանվեր գործունեությանը, Մոսկվայում նրա կազմակերպած, խմբագրած «Արմանակի գիտություն» շարքահանգելին: «Ա. Կ. Ջիվելեզովի ծառայությունն այն է, որ իր երկնակարգային, ետանդուն եներկայալ իր և հանդիսի շորքը համայնորեց թուտական մտավորականության երկնի ներկայացուցիչների, որոնք իրենց ծայրը բարձրացրին մարդատյաց պատմ-

բազմի և յուրքական վանդալների գոծերի արշազանության օգտին: Թուրքիայի հայ բնակչության վրկրությունը նա տեսնում էր միմիայն Գեղմանիայի նկատմամբ Ռուսաստանի տարած խորքանակի մեջ: Նա Հայաստանն ստանց Ռուսաստանի ՀՅ պատկերացմամ: Ա.Կ.Ձիվեկեզովը ոչ միայն որպես հայ, այլև որպես մեծ ճանաչում ունեցող գիտնական և հրատարակիչ, մերկացնում էր Թուրքիայի հայառայ բարբարոսական շարքարկանությունը, նրա աշխարհակալական նկատումները: - *Արմանիի վնաբնիկը* - տարգրում է Ն.Նիկոլանի - Երկարուրջների շարքարկանության ճգնաժամը և - *Ներքուրանիզդը* - իտղիածը: Դրանք ուս ընթերցողին անբույական պատկերացում են տալիս հայկական կոտորածների անբույ ծրագրավորվածության և յուրքական կրոնի շարքարկանության մասին, որը Հայաստանը համարել է իր տարածքային նվաճումների ճանապարհին ցգված անհարժայ արգելք:

- *Արմանիի վնաբնիկում* - հանդես են լնել Վ.Թրյուսովը, Վ.Նեմկեզովը, Դանշենկոն, Ա.Գորոբչեկին, Յու.Ասեղովսկին, աչ նշանաժոր մտավորականներ: Հատկանշական է Յու.Ասեղովսկու - *Բաճիկն որպես լավագույն օրերի մահազուշակ* - իտղվածի տարգրությունը:

Հնարաժոր չէ մանրամասնորեն անդրադառնալ Ջոն Կիրակոսյանի գրքի յուր տեսանկյուններից, միայն ավելացնենք, որ նա բարձր կարծիք է հայտնում Ձիվեկեզով-դասարագի, իմաստրի մասին նուշնախ, հատկապես 1945 թ. ունեցած նրա հրատարակային դասախոսությունը հայ ժողովրդի մասին:

Այս աշխատությունը հրախոսաչատ գիտնականի՝ Ջոն Կիրակոսյանի խոսքն է հրախոսաչատ գիտնական և գործիչ Ալեքսեյ Ձիվեկեզովի մոտին, որն արժանացավ ընթերցողների ցերն ընդունելությանը:

ԱԼԲԵՐՏ ԳԱՍԳԱՐՅԱՆ¹

ՄԵՏԱՐՎԵՍԻ ՉՈՐԱՎԱՐԸ: ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ – 90²

Պատանգետ ու դիվանագետ Ջոն Կիրակոսյանի հետ մաղշալի մտփնկից ժամաակ էր վերջին տասնամյակում: Չնայած դրան, նրանց բարեկամությունը ամուր էր ու սերտ: Իվան Խրիստափորովիչը մեծ հարգանքով էր խոսում նրա մասին: Այդ հարգանքը փոխադարձ էր:

Մի քանի տարի առաջ այնպես պատահեց, որ մաղշալի և գիտնականը մոտ մեկ ամիս միասին անցկացրին մուկովյան հիվանդանոցներից մեկում: Բժիշկներից ու բուժքույրերից ազատ ժամերին (Իվան Խրիստափորովիչը աշխատում էր իր հուշերի կրթող գրքի վրա, ավելի ճիշտ՝ ավարտում էր այն) երկուսին միշտ կարելի էր միասին տեսնել: Նրանք տարված գրույցով, երբեմն մտաւեմ էին թշկական պրոցեսորաների մասին: Իսկ գրույցի շատ քնիտանուր նյութ ունեին նրանք: Ջոն Կիրակոսյանն առաջինն էր, որին մաղշալի փոստից իր հուշերի կրթող գրքի մեռագիլը: Ջոնն իր ներքին կրակով աստուծոմ էր գորափային իր վերջին գրքի մասին: Մաղշալի ուշադրությամբ բառ էր նրան: Արթւես երկար ժամեր ու օրեր նրանք անցկացրին միասին:

- Ջոնը միանգամից մտավ հոգես մեջ, - առայ Իվան Խրիստափորովիչը, երբ ես նորից այցի եկա նրան հիվանդանոցից րտքս գրվեցուց հետո:

- Ինչեսն խոջո նա գիտի մեր ժողովրդի պատմությունը, ինչպես է համակված նրա անցյալով: Ես ուրբակի գարմագամ եմ և շատ գաղ, որ մտփնկից ճամաւեցի նրան...

Ես Բաղրամյանին հիշեցրի, որ Ջոն Սամակովիչը դեռ տարիներ առայ վճռական դեր խաղաց - ժողովրդի գաճակը - հետադաստեսային ֆիլմի նկարահանակիս (Չիճոն նվիրված էր մաղշալի 70-ամյակին: Այն ժամանակ Կիրակոսյանը Հայաստանի հետադաստեսարբան և թաղնոսարբոյրեմնիկի պետական կոմիտեի նախագահն էր):

1 **Գասարբյան Արթուր Հնայակի** (1925-97), քաղբո, կրաւարմագիւց, 20-ից ավելի փոխորարկան ֆիլմերի նկարմակ, շաբո 40 տարի աշխատել է ՀԽՍՀ թաղնիքի և հետադաստեսարբան, - *Արթուրբյան Հնայակի* - թերթի թրթակից Մոսկուայում:

2 **Գասարբյան Բ. Մեռագիլես գրաւարբ** // *Մեռագիլար երկուն*, - 1987, - 2 գլերմեկեց:

ՉՈՎԱՆՆԵՍ ԻՆՏԻՎՅԱՆ

ԱՄՈՌԱՅ ԿԵՐՊԱՐ¹

1989 թ. մայիսի 6-ին Ջոն Սահակի Կիրակոսյանը կրտսեր 60 տարեկան: Ազատ, մա մեզանից հետագալ իր գիտական ու կուսակցական-պետական գործունեության ամենածաղիկն ու գործի համար փորձառության ու հասունության զուգարին հասած բնական շրջանում: Իր ոչ երկարատև կյանքի ընթացքում մա բոլոր այնպիսի աղյուսեր, որ երբեմն ի վիճակի է կատարել մի ամբողջ կրեկտիվ:

Միջնամարզ կրթությունը երևանում լրագրեղաց հետո մա ցմբսնկում է համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը և ավարտում այն 1951 թ.: Համալսարանին անմիջապես նախորդում է ասպիրանտուրան: 1951-54 թթ. ցուցաբերելով մեծ աշխատասիրություն և կազմակերպչածություն, ավելացնելով օտար լեզուներ, ժամանակին և հոսողությանը ավարտում է Մոսկվայի Արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրան և սպաշտական թեկնածուական դիսերտացիան՝ «Անցյալիս ինտերվենցիան Իրանում 1918-21 թթ.»։ Խորանուխ ցմեղով արևելագիտության մեծարանակ պրոբլեմներին, Ջ.Ա.Կլյուսկոսյանը, ելնելով իր նախապրոբլեմներին, որոշում է նվիրվել հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմությանը և Հայկական հարցի մշակումը նրա համար դառնում է կյանքի կարևորագույն խնդիր: Մրանով է բացատրվում նրա դիսերտական դիսերտացիայի թեման՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությանը 1914-16 թթ.», որը պաշտպանում է 1965 թ.:

Նրա գիտական և մանկավարժական գործունեությունը, տակայն, ծավալվեց կուսակցական ու պետական աշխատանքներին զուգահեռ: Նա երբեք էլ չկարողացավ ամբողջովին նվիրվել այդ բնագավառներին որքան մեկին: Ելնելով իր լինելու համար անհրաժեշտ է մշել, որ Ջ.Ա.Կլյուսկոսյանը ստապատար և օրինակելի էր թե՛ որպես պետական գործիչ և թե՛ որպես գիտնական-հրապարակախոս: Այդպիսի հոբոբությունը երկու բայն ասարարկների գուգակցումը բացատրվում էր, անշուշտ, նրա անմահական բարձր տվյալներով: Ինչ և համրագիտական գիտելիքները, գրելի աշխատասիրությունը, որի հետևանքով մա չէր հեռանում իր պատերազմից նուշինակ, իր իսկ

1 Ինտելկուալ Շ. Աննուայ կերպար // Երեմիայան Երևան – 1989, - 6 մայիս:

արտահայտությանը, երբ «ցավից պայքում էր գտնվել», հրաշալի ու մշտապես բարձր էլիզոլորտունը, Հրատապանության և պատասխանատվության գրգռումները, իր և ուրիշների համոզելու ցուցաբերած խոստովանական վերաբերմունքը, սեսի բնավորության էնձնական այն գծերը, որոնք բնորակաբար էին հասարակական գործչին և գիտնականին: Մրանցով էլ պայմանավորված էր նրա վերջերսպ ուղին թե սքաշտոնական և թե իր համար կենսական ու սիրելի ստեղծագործական առաջադեմներում:

1955 թ. գիտության բեկնածու Զ.Կիրակոսյանը սկսեց իր գործունեությունը որպես «Հնձնական ուղիով» անսարկի պետական գրադարանային բաժնի վարիչ: Միաժամանակ նա դասախոսում էր երեանի պետական համալսարանում, որտեղ մի քանի տարի անց, և մինչև իր կյանքի վերջը ղեկավարում էր Արևելքի ժողովուրդների պատմության ամբիոնը: Հոնտոլ էր և բավազույն դասախոս:

1962 թ. նա առաջ քաշվեց կուսակցական ղեկավար աշխատանքի: Ծղոս տարի աշխատում էր որպես կուսակցության կենտրոնի պետական գրադարանային բաժնի վարիչի տեղակալ: Այնուհետև մինչև 1969 թ. վաղում է հեռուստատեսության և ռադիոյի պետական կոմիտեի նախագահի պաշտոնը: 1969-75 թթ. կրկին կենտրոնում է: Կրան համձնարարվում է ղեկավարել գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժինը: Այնուհետև, տասը տարիների ընթացքում, մինչև իր վաղաժամ մահը, Զ.Կիրակոսյանը իրերիցսպի՞ն Հայաստանի արտաքին գործերի մեքիտարն էր:

Պարանոյի գործունեությանը արգանտո միջխտոլը կարողացավ օգտագործել ամբողջ կրկնվածին հնարավորությունները և կատարել որոշակի գիտահետազոտական աշխատանք Հայկական հարցի շուրջ: Միանգամայն միշտ է «Արարաթ» քերքը, երբ կրան է. «Տոն Կիրակոսյան հարստակ բարձրագույն շլալուտ, սիրով կընցոսն անբոտրեն հյոր մտավորականներ և շատ մտան կհետաքրքրվի մեր կրանքը հուզող բոլոր հարցերով: Անձնուպես կսարի երկու միջին տարակիր և գոյակելով մրդ մեր գաղործելով և սակայն միշտ կգոնն ժամանակ մեր իրավունքներու բարձրաստան գծով աշխատելու, որունկու» (19.01.1984): Իր պաշտոնականությունները կատարելու ընթացքում, 1978 թ. նոյեմբերի 11-ին, նա ՄԱԿ-ի բարձր ամբիոնից, խոսելով Ռուբինայի վիճակի մասին, խոստրեն քննադատեց ռուսիքը, նրա տեհությունը և գործուրբյունները, որպես հարստահարված, ցեղասպանության արեակիրքը և հայրենիքի կրտստը ապրած ժողովրդի գազակ, մեծ կիրք ու ռուսիքը վերացնելու պահանջ ղեկով իր մարի մեջ: Մամուլը լայնորեն արեականրեց այդ կոյրքին, ճշկով հոնտորի հայ լինելու համբանները:

Մեր ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրման վիճակին արտասանձամտո քաչամանթ, հետադարականրեն վերձում էր գիտությունների ակադեմիայի կազմում ստեղծել հայագիտական հրատարակությունների ֆունդ՝ մերք բերելով տարբեր երկրներում լույս տեսող բարձրակարգ գրականությունը և աղբյուրները: Ծարստելով դրական արդյունքի, գիտնականը օգտագործում էր իր կազմը և ժամբուրբյունները և կուսակրան անկրամիշտ պրքելու ու նյութեր իր ուսումնասիրությունների համար: Իսկ դրանց բիձը մոտենում է 200-ի, որոնցից տասը մեկագրություններ և շքս գրքույկներ շախագանց կարեր ինձիքների մասին, ինչպես, օրինակ, «Հնձնկ ժո-

դեղից ազգային ազատագրական պայքարի ներուժն էր»,- ժամանակակից ռեվոլյուցիոն կոմունիստական շարժման մեջ»,- «Ա.Կ.Ջիլիելեզոնը և նրա պատմա-նկարագրական-մտային ժառանգությունը» և այլն:

Երա մեծագործությունները արժանացել են ժողովրդի տարբեր խավերի ուշադր և լուրջ վերաբերմունքի և ճանաչի տարբեր պարբերականների գնահատականներին: Այդպիսիների թիվը անցել է 270-ից: Հազիցած փաստերով ու նոր նյութերով նրա գործերը մեծ հետաքրքրություն էին առաջ բերում և ազատվում մեծագույն արագությամբ: Ոչ միայն ուսումնասիրության թեման էր գրավում, այլև կառուցվածքը, կոտ շարադրանքը ու այն, «որ յուրաքանչյուր պատրիկ, յուրաքանչյուր երևույթ, մեծ թե փոքր, ներկայացվում է ամբողջությամբ, խորքային բոլոր շեղանքով, հիմքից սկսած մինչև վերջին կետը, չլուրնելով մութ հարցեր ու հարցանականներ, մի արժանիք, որ պայմանավորված է նյութի խոր ու բազմակողմանի իմացությամբ և այդ իմացությունը իմաստավորված ձևով ընթերցողին մատուցելու ամուրանայի ենտությամբ» («Գրական թեյ»,- 29.10.1982): Անշուշտ, սրանով պետք է բացատրել, որ Տոմ Կիրակոսյանի գրքերը «կարդում են բոլորը, վիճում, հուզվում և ուրախանում, կարդում են հեքթով, ճաճօտք ցուցակագրվելով» (Մարտոնու չրբանի թրագրությունի բնակչի ճանաչելի): Իսկ Ասիստակի չրբանի Առնանցք գրողի բնակիչը պահանջում է դպրակներում հասուկ ժամեր հատկացնել, գեկուցումներ կազմել և ժողովներում քննարկել Ջ.Կիրակոսյանի գրքերում արժարժվող խնդիրները: Երև դրանք անվանակեր լինենք սեղծ չրբանակի մեջ, ապա կարելի է ստել, որ դա արեմտահայության փատրագրայող վճանք էր Օսմանյան կայսրությանում՝ անցյալ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև առաջին աշխարհամարտի ավարտը և Հայկական հարցի պտանը հիշյալ ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև մեծ տերությունների ղեկը նրա տարբեր փուլերում: Այդ ամենը սրվում է հայերի ազատագրական պայքարի խորացման ու ազգային կուսակցությունների վարչագծի բնական քննազորման խնի վրա: Հայտատ փաստական նյութերի օգտագործմամբ հեղինակը ցայ է տալիս հայերի ունյայտման ծրագրի ներուժական կենտագործանը սուրբան Արդու Համրի և երիտյորրերի ղեկավարությանը: Այս մտաը կարմիր թելով անցնում է Ջ.Կիրակոսյանի գրքեր բոլոր աշխատություններում: Պատմության հարցերը լուսարանող կենտրոնական պարբերականը ուշադրություն է դարձրել «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արեմտահայությանը» գրքի՝ Հայաստանի արիվովներից հանված հայ թիչիկ Յադր թուգնյանի ներակայությունների վրա («Երթուս ստորա», - 1966, - No. 3): Ճուց ժամը լինելով բուրջ ղեկավար գործիչների և նրանց կարծիքների նեա, թուգնյանը գրել է. «Հայաբնուծի պատմաաղ հայերու ազատամյությունը չէր, այլ բուրջ կառուցարության քնդունած սկզբունքն ու կանխատեսված ծրագրի միակ նեանամքն էր»: Այնուհետև թիչիկը բերում է մի բուրջ օտրայի ցենիկ հայտադրությունը, որ «հայերը, ինչ որ ալ լինեն, որչափ ավելի հավատարիմ ալ լինեն, օգուտ չունեն և ինչ որ ալ լինին հայաբնուծանը անխտուսակելի էր, քանի որ հայրնար պատմությունն էկած էր, ինչ որ լավ նասկցանք, թե հայերու ու հայնելու գարգացունը մեկ համար ապագա շխտատամար և ինչ որ թե ստաբ և թե վերջ մեկ համար

փորձանք եղած էր, ասոր համար հայերը ընդդէմը որպեսզի մենք ապահով վեճնք»:

1972 թ. լույս տեսավ Ջ.Կիրակոսյանի (Ռ.Մահակյանի նեո համառոտ) կազմած, ծանոթազրած, համազարտասխան արտադրանով մեկնարանված, չափազանց կարեւոր ժողովածուն՝ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)»: Մեկ դար կազմող հայ ժողովուրդի պատմության նակատագրական նշանակալից ունեցող ժամանակաշրջանին վերաբերող այս ժողովածուն, աստիճանական հայ ընթերցողին ներկայացրեց շատերի համար անհայտ փաստաթղթեր:

Մտտ կրկու տասնամյակ Ջ.Կիրակոսյանը շարունակեց երիտրուբրերի գործունեությունը ուսումնասիրելու իր սրմարան աշխատանքը, ըստ նրա երկու չորսնների՝ 19-րդ դարի 90-ական թթ. մինչև 1914 թ. և 1915-ից մինչև մեր օրերը: Նա աստիճան էր, որ պատմական դեպքերի ընթացքը անձեռնից այս ձևով, բացահայտելով այդ չորսնների ատանմանատկությունները: Գրքի երկու հատրմերում, ըստ ամենայնի, ցույց է տրված հանցագործությունների նախապատրաստման չորսնը՝ երիտրուբրերի կոնկրետ գործերով և ցերասպանությունը «տեսականորեն» էինմափոքելու փորձերով: Անհերքելի փաստերով հեղինակը պատկերել է մարդկության դեմ թուրքիայի վերնախափ կազմակերպած խուչոր, ժառանգական հանցագործությունների՝ աստիճան ցերասպանության փաստի իրությունը: Քաղաքական սուր հոտատությունը բնադրել է հեղինակին վերնագրի մեջ ընդգծել երեք լուս՝ «մինչև մեր օրերը» ոչ միայն բուրք կեղծարարներին ըննարարելու նպատակով, այլև նախագալով ու կարծես թե զգուշացնելով, որ կարող է կրկնվել ցերասպանությունը... Նա գտնում էր, որ Հայկական հարցը անհրաժեշտ է պահել հրատապ ուսումնասիրվող պարլամենտի շարքում, նախ այն պատճառով, որ դեռևս կան շվարթիս խնդիրներ, ցերասպանությունը թեև դատարարարված է ՄԱԿ-ի կողմից, բայց կոնկրետ, իրափական հանցագործները մինչև օրս պատժված չեն: Այդ նպատակին հասնելու ճանարարին նա կենտականորեն անհրաժեշտ էր համարում գիտությունը գրգռակցել հրատարարարարության նեո, որպեսզի գիտնականի խոսքը դառնա ժողովուրդի սեփականությունը: Եվ ինքը ամբողջ կյանքում սովել է այդ բանի օրինակը: Անեն մի գիտնական խնդրի մանրամասն, փաստական վերլուծությունը նա համարում էր սքրիտադիր և զյա հրատարարարարար՝ շափազանց անհրաժեշտ, ջանք նոր ու մեծ ժափարով շարունակված է պատմության եննգադիտումը թուրքիայի պաշտոնական միջոցներով, բուրք մտափոքականների և մասնագիտագիտ պատմարանների ու նրանց արտասահմանյան համախոնների կողմից: Այդ նպատակով օգտագործվում է մամուլը, ուղիւն և հեռուստատեսությունը, հրատարարվում են ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ և ոչ միայն բուրքական փակ արխիվներում պահվող նյութերից:

Իրափայի էր Ջ.Կիրակոսյանի դժգոհությունը խորհրդային պատմագիտության պահով դիպրից՝ Հայկական հարցը շտարանելու խնդրում: Որպեսզի այդ բարդ մասամբ լրագրվի, նա որդուրի ջանքերի գծով կազմարոցավ տանդեն հրատարարել էր հետևյալ աշխատությունները. «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և

արմատախորհունք»,- Թուրքմանյան դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 70-ական թթ.- և մեկ զգրով «Երիտարդերը պատմության դատաստանի առաջ»:- Վերջինս եղավ մեր վարչամեթոդի ընկերոջ կարգադի երգը:

Հայրենի հարցի դրամատիկ ընթացքը կապված է ոչ միայն Թուրքիայի հանցագործությունների, այլև Արևմտադի հանցավոր քաղաքականության մեա: Յ. Նունենի առջիկը «Պիլք երբ մասին»- հուշերում րելում է հոր հետևյալ խոսքերը. «Հայ ժողովրդի դժբախտությունն է, որ նա մերքաշվեց եվրոպական քաղաքականության մեջ: Նրա համար շատ ավելի բավ էլիմեր, եթե ոչ մի եվրոպական դիվանագետ կրկն չի՞լ էր նրա անունը: Բայց նա ժողովուրդը չէր կարող կրամարմիկ հույսից: Անբաղյում աշխատեղով, նա երկար, երկար սպասեց: Նա դիմեա սարսում է»:-

Պատմական իրականության մեան հստակ ժողեղում է ցուցաբերում Չ. Կիրակոսյանն իր «Թուրքմանյան դիվանագիտությունը և Հայաստանը»- աշխատությունում: Բնութագրելով անցյալ դարի 80-ական թթ., նա գրում է. «Մի կողմից սպասելիքներ դիվանագիտությանից, սկզբություններից, մյուս կողմից՝ հուսախաբություն նրանցից, ասելույթուն քրոժուական դիվանագիտության, աշխարհի կարմների բարձրի հանդեպ և ժողովրդի ազատագրության տեխական ուղիների որոնումներ, իր ուժեղին կրքներու զարգացումներ»- (Էջ 4):

Նշված աշխատությունները ստացել են նաև քաղեսիվ ընդհանուր, նրանց իմաստը լայնացնող ու դիպուկ գնահատականներ: Նրանց թիվը շատ է, բայց կարևոր են թվում աչալիսիք. «Պատմության ազնիվ մատյան», «Գրքեր, որոնք ամփոփում են պատմության դասերը և օգնում են գաղց ճանապարհն անցնելու անխափան և երվիքնը տեսնելու մեկից փայտափած»:

Ի նկատի առնելով պատմական գիտությունների դրկուր, պեղմնաղ Չոն Կիրակոսյանի ներդրումը պատմագիտության զարգացման գործում և նուսղական լաշծր կարծիքը, հատկապես նրա երկխատրլա՝ «Երիտարդերը պատմության դատաստանի առաջ»- մեմագրության մասին, Խղեղբյալն Հայաստանի կոստիկարությունը պարզկատրիկ է նրան հանրագեղության պետական նրբամարդ:

ЗОРИЙ БАЛАЯН

ЖИЗНЬ ПОСЛЕ СМЕРТИ¹

В некрологе, после его кончины, подчеркивалось, что Джон Киракосян - член ЦК Компартии Армении, депутат Верховного Совета Армянской ССР, министр иностранных дел Армении, доктор исторических наук, профессор. Говорилось и о том, что умер он на 57 году жизни. И я невольно задался вопросом: насколько соответствует действительности тот факт, что Джон Киракосян умер на 57 году жизни? Да, по документам вроде все верно. Родился 6 мая 1929 г. и умер 20 июня 1985 г. И все же клиническая, и бы даже сказал, физическая смерть наступила за 13 дней до дня рождения. До того дня, когда ему исполнилось 56. Последние два месяца Джон жил, если можно так выразиться, после смерти. Жил, сотворяя нравственный подвиг.

Я написал повесть о Джоне Киракосяне. Назвал ее "Огонь". Пытался о подробностях рассказать именно о последних двух месяцах жизни и смерти этого удивительного человека, который шагнул в бессмертие. И сегодня, когда ему исполнилось бы ровно 60, необходимо вновь вспомнить именно о последних днях, которые для многих его родных и близких стали поистине университетами. Долгие дни и недели я сидел у постели умирающего друга и не раз, бывало, ловил себя на том, что думаю не о прожитой жизни, а о его будущем. В прошлом остались его капитальные монографии, среди которых бесценный двухтомник "Младотурки перед судом истории". В прошлом остались сотни научных статей о геноциде армян, его лекции в университете, академическая серия "Арменоведение за рубежом", построенный собственными руками дом в Егварде. В будущем же я видел не пепел, а огонь, нетленность его дела.

Психологически он был готов к тяжелой хирургической операции, которая была неизбежна. Жизнь ему не давала выбора. У хирургов просил только одного: сделать все, чтобы он вдруг не умер до 24 апреля 1985 г. Так он

¹ Балаян З. Жизнь после смерти // Коммунист. - 1989. - 13 мая.

говорил 16 апреля, за 8 дней до 70-летия памяти жертв геноцида армян. Московские хирурги, собственно, и не торопились с операцией. Как никак, арта. И как никак, пациент весит 130 кг. Нужно тщательно готовиться. Они указывали Джона. Джон успокаивал родных. Еще одного дня он ждал с каким-то трепетом. 23 апреля. Газеты уже сообщили о предстоящем пленуме ЦК КПСС. И Джон сознавал, что жизнь сама заставит трезво оценить создавшееся в стране положение, что пленум, словно гонг на ринге, провозгласил начало борьбы за спасение державы от гибели.

Джон попросил, чтобы я выехал в Ереван и чтобы вместе с его многочисленными друзьями возложил от его имени венок у мемориала жертвам геноцида. Я вылетел в Ереван. Но судьба распорядилась так, что больного положили на операционный стол... 23-го апреля. Так уж совпало; в день начала апрельского пленума.

За час до операции он сказал жене Лие и дочери Ноне: "Держитесь. И держите себя гордо. Убежден, мы еще увидимся после 24-го апреля."

Он пережил этот день. Был без сознания. Но сердце ровно билось в его широкой груди. В тот же день нам позвонили из Еревана и сообщили, что венок от имени Джона Киракосяна возложили на холме Цицернакаберд.

Миг за мигом Джон с упорством и остервенением боролся против смерти. И побеждал ее, как умел побеждать только он. Каждый день у его постели собирался представительный консилиум. Бывало, окружали его до десяти и более академиков, крутейших специалистов, светила отечественной медицины. Крытые сутки у его постели дежурили врачи и сестры. Не знал ни минуты покоя заведующий реанимационным отделением Центральной клинической больницы Виктор Фоминых, редкостного таланта и редкостной души человек. В один и тот же год кончали мы медицинский институт с Фоминых. И я чувствовал, как жизнь моя была бы обкрадена, если бы трагический случай не свел бы нас вместе. Ежедневным кропотливым успехам мы вместе с Виктором радовались, как олимпиец может радоваться своей победе. И, наконец, пришла долгожданная победа медицины. Джон открыл глаза. Добрые, ясные. Говорить не мог. Физически было невозможно. Находился на искусственной вентиляции легких, то есть сам не дышал. Все было в тот период искусственным. И дыхание, и питание. Естественным и очень обостренным было только его сознание, которое никак не хотело мириться с тяжелыми пытками, с понятием мученичества Христа. На восьмой день страданий Джон всем своим существом, каждой своей клеткой, едва заметной мимикой своего лица, крошечными движениями больших жилистых рук давал понять, что так нельзя. Что это несправедливо. Что выносить такие пытки дальше просто невозможно. И что надо положить конец всему этому. Положение усугублялось тем, что он лежал на специальной антипролежневой кровати, на которой человек

лежит словно на воде, словно находится в невесомости. Это, оказывается мучительно трудно, когда не чувствуешь собственного тела. Но другого выхода не было. Слишком он грузен, по богатырски атлетичен. И если бы не эта сказочно спасительная кровать, то больной в течение нескольких часов раздавил бы самого себя.

За три дня до своего рождения Джон неожиданно отказался от всех процедур, которых было великое множество. Сопротивился. Нервничал. Давление держалось на больших цифрах. Вновь требовал одного: кончать мучения. Выходил из себя, кроме всего прочего еще и потому, что не мог говорить, что его не понимали. Он ошибался. Его понимали. Другое дело, что мы стояли перед безысходностью.

Фоминных у себя в кабинете после долгих раздумий сказал, что нужно найти какой-нибудь сильный раздражитель. Нужно сказать больному то, что не только принесет ему силу духа, прибавит силы воли для дальнейшей борьбы, но и принесет ему удовлетворение от сознания каждого прожитого дня. И мы решили сказать Джону о самом важном и трепетном, что его очень волновало в последние годы. Он очень хотел стать дедом. Но жизнь есть жизнь. Не всегда в жизни бывает, как хочется, как мечтается. К счастью, именно в те дни выяснилось, что дочь его Нона ожидает ребенка. Мы сказали об этом Джону. Он слушает нас, находясь в состоянии крайнего возбуждения. Показатели пульса и давления на электронном табло лихорадочно менялись.

Вступить в диалог с пациентом можно было на особом языке. Необходимо было любую мысль свою завершить вопросом, на который он должен был глазами ответить "да" или "нет". После того, как передали ему необходимую информацию, нетрудно было догадаться, что он хотел бы продолжить "беседу". Его интересовали, волновали детали. В частности, сроки, после которых можно быть спокойным. Мы спросили его:

Ты понял нас, Джон?

"Да".

Как говорится, приказано выжить! Ты понял?

"Да".

Все начинается сначала. Согласен?

"Да".

Будешь хандрить?

"Нет".

Ты хочешь знать, когда можно быть спокойным за дочь и внука?

И Джон нервно хлопнул глазами, словно выражая благодарность за "догадливый" вопрос.

Всего мгновение длилось молчание, после чего Фоминных назвал число: "20-е июня". И добавил уже знакомую фразу: "Все начинается сначала".

И все началось с начала. С этого дня, то есть с 4-го мая, в палате, оборудованной современной и совершенной медицинской техникой, появился главный помощник у медиков — оознанная джоновская воля. И с этого времени мы уже думали о неизмеримой ценности каждого прожитого Джоном дня. О кашей с Фоминых сверхзадаче знали очень немногие. Ничего не знала Нона, ставшая для меня третьей дочерью.

Ежедневно проводили до 30 различных процедур, каждую из которых в отдельности ужасно трудно переносить. В день его 56-летия температура подскочила до сорока. И вновь он потерял сознание. Такое состояние длилось около двух недель. На 30-й день, сама придя в себя, он вдруг весь пожелтел. Обнаружили камни в воспаленном желчном пузыре. И вновь положили его на операционный стол. И опять разрез. Опять наркоз. Опять — жизнь после смерти. В минуты просветления сознания мы говорили с ним только о дочери.

Мне как врачу, разрешали присутствовать на консилиумах. И не раз доводилось слышать от маститых ученых и специалистов слова удивления по поводу того, что жизнь все еще теплится в истощенном и измученном теле. Академики хвалили реаниматолога Фоминых. Они ничего не знали о том, как пациент каждый день спрашивал того же Фоминых о том, какое сегодня число, и сколько осталось до 20-го июня.

Мы пытались "спутать" календарь и называли заведомо неверное число недели. Но видели, что всякий раз, когда он сомневался, появляется раздражение, о котором мы узнавали по электронному табло. Лишь однажды датчики показывали "норму", несмотря на приливы эмоций. Я ему сказал, что директор издательства "Абистан" прислал договор на подпись. Готовится к выходу в свет на русском языке "Младотурки перед судом истории". Глаза его засветились. Я сказал, что книгу готовят к изданию за рубежом, и добавил: "Ты понял меня?" Он тотчас же дал понять, что понял, но я догадывался, что он хотел узнать что-нибудь о дочери. И я сказал, что Нона чувствует себя хорошо. На компьютерном щитке датчики показывали нормальное (для него) давление, нормальный пульс, нормальную электрокардиограмму.

Джон просил принести в палату отрывной календарь. Обещали мы выполнить его просьбу, но не принесли. Рассчитывали на то, что он забудет. Если же напоминал, то мы говорили о том, что в выходной магазины не работают, что отрывные календари в середине года не продаются. Я знал, что, собственно, он может обходиться без календаря. До 20-го июня осталось так мало дней. И полчас создавалось впечатление, что он даже радуется этому. Радует-ся тому, что иссякает до заветного дня дни его мучений. И такое состояние нетрудно объяснить: чем яснее становилось сознание, тем труднее он переносил нескончаемые пытки-процедуры, без которых невозможно было сохра-

нять жизнь хотя бы на один час. Вдобавок ко всему, он уже давно знал, что ноги его не только не шевелится, но и ничего не чувствуют. У меня создавалось иногда такое впечатление, что он действительно уже сам давно все знал. Знал, что он давно уже умер и саму свою осознанную смерть воспринимает, как реальность. А то, что он лежит неподвижно на кровати "невесомости" — это все делается только для того, чтобы сдержать слово, данное во имя жизни внука. Вот наступит заветный день и он разом покончит со всеми этими мучениями. И наступит тогда покой. И придет к нему спокойствие от сознания того, что внук будет вне опасности. Жизнь во имя жизни. Жизнь назло смерти.

Накануне 20-го июня Джон попросил воды. Ему показали три марки минеральной воды. И хотя всегда любил "Джермук", на сей раз выбрал "Арагат". В последний день он был спокоен. Но все мы знали, что это кажущееся спокойствие. Я вдруг подумал о том, что даже мертвый Джон может бороться. Даже находясь на смертном одре, можно вступать в бой. Думал я и о том, что прав был всегда армянский историк Джон Киракосян: "Когда знаменосец падает в бою, то знамя не касается земли. Его успевают подхватить другие. Идут все след."

Джон сдержал свое слово. Умер он рано утром 20-го июня. Если даже сам бог спустился на землю, он не смог бы ничего поделать. Не смог бы прибавить к этой неповторимой жизни ни одного дня. Сам человек не согласился бы. Такой был этот человек. Человек, который умер так, как жил Человек, который жил после смерти во имя жизни. И жизнь отблагодарила его. Родился внук, которого назвали Джоном.

ԳՐԱԾՅԱ ԳՈՒՂԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՎԱՌ ԱՆՎԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝

Վերջես լրացավ Ձեռ Կիրակոսյանի ծննդյան փառան տարին: Քերթերը տարզերեզին ուշագրավ հորիվաներ՝ հանգրգրավ հորեյարի լուսանկարմերով: Նա-յան էի Ձեռն եղխատաթղ, բարձ ու ասուղ դեմբին ու նզովմ ճակատազրի դածան հաշվեհաղթարը ինչպիսի՝ արամորյու կյանքի թալը հանգավ մեր ճանապարհին, ինչպիսի՝ Կանեկ կաղնի տաղազվեց հայրենի բավաաներում: Նայում էի դեմբին ու էիչում, որ ընդամենը երեքուկես տարի ասաջ նա ծիծաղում էր, ժպտում, գալցանում, լրում և ազա խսում, խսում, խսում... հայ ժողովրդի երեկես թաղարական պատ-մության և այսօրվա թաղարական վիճակի շորջը: Մա էր Ձեռն սուպերբեման, նրա մարի խառնաբանը, նրա կրքի կնքակետը, նրա հրակոթ այցկերքի ամբողջ թեզը: Բայց միայն խոսեղ չէր ազատում նրա կյանքի ենթզվան և ժամանակի -աղբոծի բաժինը: Նա գործում էր, գործում ընդմիջ և անկտայ: Հոգնատանջության ոչ մի պահ, մուշության ոչ մի դրանդում, անտալզեկության ոչ մի դրվազ չէր նկատի նրա գործելակերպի մեջ: Բարատեղակ հայ թաղարական պատմության վերջին հարյու-րամյակի թղթ դեմբերին ու դեպերին՝ նա լսարանի ունկնդիրներին և գրուակեց ընկերներին «խեղրան» էր փաստերի և անունների աստատությանը, այդ վաստեզի և անունների սեփական վերլուծումները, ուրյայ մեկնումների և գնամատումների հո-դախո նուսնող: Որտեղ ոչ աշխատեցես լինել՝ «Լեկիլյան ուղեռդ» անտալի ին-բազորություն, հետատատետության և ուղիղի պետական կոմիտեում, կասակ-ցոթյան Կենտրոնական կոմիտեում, պրտազին գրքմեջ մեխատությունում, հա-մարարանում, այստեղ և պրտատեմանում, նա կարդանում էր մարի մագվիտով և բնավորության ակտիվությանը իր շորջը հանախմեկ մարդկանց, հատկապես երի-տասարդներին, որոնք կարտո էին պատմության ճշմարիտ դատերին, հայրենասիրու-թյան կենդանի ափանդներին և ընթացիկ թաղարականության ընթարկումներին: Այս իմաստով Ձեռնը կազմակերպում և ասալներում էր իր շրջապատի մարդկանց միա-բը: Աշխատանքի թերումով նա չիվում էր գաղափարական և մշակութային այլ բնա-զավառնեկի դեմբեթի և եղևոքմեկի հետ: Բայց նա միշտ մնում էր հաճատաթին իր

Լուրջանց՝ գիտնական-քաղաքագետի և գրքիչ-քաղաքագետի կշիռանց: Եւս ամէլի թիչ էր հետաքրքրվում գրականության և գեղարվեստի վաստակով, երբեմն անգամ պակասաձեղ էր համարում նրանց շնոր ժողովրդի քաղաքական կյանքում և, սակայն, շատ բարձր էր գնահատում այն գրողների արժեքը, որոնք կրեակի զեր են իսահացել մեր ազգային սրտանորթան, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի և քաղաքական հատանորթան դժգոհին տոյինկում: Եւս օգնորթայան էր խոտում հատկապէս Արովչանի, Եւքրանդչանի, Պատկանյանի, Պէշկերպչյանի, Բախիւ, Անարանչանի, Քրունանչանի, Օարենցի մաւին, Ալեյով նրանցից քաղաքանչյորի յոյսի և տոյիչի անկալորթանը՝ դարձյալ անշիված հայ քաղաքական մորի դրոտանիի ենա: Երբեմն չէր բարցնում իր դժգոտորթանը. - Ինչ՞ու պիտի աչա (Աշում էր անանց) գրողի արձանը դրի, անունը պատկից դարցոյի կամ փողոցի վրա, ինչ, անինը, աչա ազատամարտիկի (Աշում էր անունը) իկչատանց պիտի մնա փոյինկի տակ կամ մոտացված գրի էլ չկում:

Ո՞րն է Տոն Կիրակոսյանի վաստակի արժեքը: Ուզում եմ պրան անդարտանալ, բանցի և՛ նրա ողջորթան մաւանակ, և՛ նրա մակից ենաո որչ գիտնականնի անվաչի անկտանկով մգտոտ են թէրարժեքաձորիչ աչի վաստանց, իրրե թէ նրա աշխատորթոննկում նորթոյան չկա, նրա աղբորթանից հայտնի են բարցին: Հարկալ, Կիրակոսյանը հայոց պատմորթան նորթալոյն շրջանի Կոլումբոսը չէր և -աննիկաներ- յրացից մեր գիտական մորի անդատաննկում: Երա պատմագրորթան նորթը հայտնի էր մեր պատմարաննիցին: Ուայց կեկո պարապա նրան միանգամից դարձրից անվանի և որա յերից ակադեմիական աննուկ շրջաննիցից, նրա անունը հասցնկով Հայրենիքի և Ափրորի մարալ հոգնիքին՝ շատ շատերին, հայ հասարակորթան անխաի յոլոյ իսովկիցին: Եւսի, մեր նորթալոյս պատմորթան յոլոր -տոյտակ- և -սէ-, կազկազանի՝ -կարմիր- և -կանաչ- թնրի համարձակ բարա-հայտանը և միամաւանակ մարթագրթոտը: Այն յոլոր անցքերը, այն յոլոր դնրերը, որնցով լեկուն էր մեր պատմորթան իկչալ շրջանը, երկար տալիննը, տասնամյակներ կամ մնում էին պարթոված անհայտորթան մոտով, կամ երկում էին սրտո նուշնկով, կամ գնահատվում էին աչպանի ու պարապանի տիմար իսարկով: Հարկալ, Կիրակոսյանին օգնիցին նաև օրերի բարձր շունչը, մտամոլորթան նոր իրաննիցը: Ուայց ինչո՞ւ մեղմացնեն իրավինանց: Ել մենց աչի բարձր շնչի օրերին և նուշնիկ կիմա, նուշնիակ երբեմն գրիչ է բարձրացնում ատալինչան-թոննկյան պարափարական պարալոտանչորով անված բունաձոր տանկը և, անշուշտ, Տոն Կիրակոսյանի մոլցըը Հայկական հարցի, հայոց դարի, Արեւելյան Հայաստանի ազատագրական պայքարի, հայ քաղաքական կոտակոլորթոյննիցի մոգման ու գրթոննորթան, հասարակական հոտաննիքի և նրանց մոտակիցնիքի, զիմանալոտական գարթոյինկում Հայաստանի -ատմալի-, հայ ժողովրդի աննախալակ ուղերթոյան մաւին մնում են իրրե ոչ միայն ենաո պատմարանի, այլև իմարիս քաղաքալոյս հիպոննից:

Երկրորդ պարապան նա Կիրակոսյանի նորովի մոտեղումն էր աչի պատմորթան անցքերին ու դնրերին: Անշուշտ Կիրակոսյանի վաղածած մակից յուչ շունց նրան

տվեցին տանը, առիթի նշմարելու գնահատական տարբեր մեջ ներառելու պատճառով որպես էջերին, ինչը կհանա դարձել է ոչ միայն պատմագիտության որոնումների առարկա, այլև ժողովրդական գանգիտմանի անդաշտանի արտահայտության նյութ: Բայց դա արդեն վերջին՝ վերահաստատական շրջանի քննարկ եղանակներից է, մի շրջան, որը, ինչ իսկզբն համարումս, սրտի ջուրը Հիբրեյով կաշուներ Ջանը, որովհետև նա կրավում էր այդպիսի ժամանակ, հաճատում էր, որ ի վերջո նա կբա: Ամառ միայն, որ այս բարը, նշանակալի, արդար և խոզվանույլ օրերին նա Հիբրեյապետ հարազատ ժողովների կես չի: Դառնալով գրադարանով են այս փաստը նշում նրա, ինչպես նաև Հիբրեյ, Մուսարի, Սեանդ, ինչպես նաև մեր մի շարք մեծ գրողների, գիտնականների, մտավարկականների անդարձ բարակաչության համար, որոնք, իհրապես, ազդում էին այս օրերը տեսնելով:

Ջանին ես գրեմի, ճանաչում էի մեքմաստ, և նրա մաշմբային առաջնությունները հայտնի էին ինձ աննախնային փաստերով: Վերջին շրջանում նրան ճանաչում էին շատ-շատերը և, ինարիկ, ինչում են նրան որպես կենտասեր, մարդանու, հում-դան, բազմակերպ կենցաղի տեր մարդ: Նրա հոռիկ և բարևանա արտացոլիչ բովանակում էր պարանջ շրջագրատում և, անշուշտ, հնարում էր շատերին: Գլխավորան նուստ-գրությունների մեջ անվերջ բարիք, կուսակցական-պետական գործերով միշտ զբաղված, նա ժամանակ էր գտնում շարժմանից իր պատանակնակ հոբիների՝ յուր, ֆուտբոլ, վեճեր, մարմնամարզանք, սիրում էր շախմատ, նարդի, անբաժան էր բնասանկան հանդիպումներից, համեմատ կատարմանից, որպես գիտնականներից ու հայկական միակցներից: Նոր ծանոթներից կարող էր թվա, թե նրա կյանքը նման այդպես էլ եղել է: Տակդ, այդպես չէր: Անտաղծերությունը նյութականի միջամանք չէր բխում նրա ինչ-որ ատրիկան հաստիկ փիլիսոփայությունից: Գարգաբան նրա կյանքը, բայց վերջին տարիներից, անցել էր իխտո կարիքի, կրթնոն նաև գրկանցի պայմանակներում: Նա նրան առաջին անգամ տեսա 1941 թվականի հունիսի սկզբին: Նոր էր նախադեղ մաշք, բարեկալ կրեք (չորս - Ա.Կ.) կրեթա՝ այդ ժամանակ աշխատանքից ազատված հոր խնամքին: Քուսարն ինձ առաջարկեց այցելել նրանց տուն, որ գտնվում էր Արտվանի գյուղ, այն շենքի կողքին, որը կհանա տերակտրված են սկալեթիայի լեզվի, տնտեսագիտության ինստիտուտներից: Նրա հայրը ժողովի ստոր ջրի տակ բխում էր կրեթաների գաղափարը: Հնուսպայում Ջանը հազիվ գտնելով հեկեկանը (այս, նա տնտեսում էր այդպիսի պակեր կա) ինձ պատմում էր հասկապետ պատերազմի տարիներից կրած իրենց մեղաբանությունից: Քննադատարար նախկին իր հոր՝ նախկին ժամանակու, - բանվոր - Մամակի գրական գործունեությանը, մերժելով նրա հայացքները, բարբարոնելով դրանց սխալակալության պատճառները, նա միաժամանակ չէր կարող ժխտել հոր որպիսիական բնավորությունը և գրառ հայրական ստատուականները: Մանկությունից սկսած նա արդեն ընտելացել էր սովորականությունից և կրեթագրություն ունեց միայն բարբարոնության կուրծքի առիթ: Արտասանմանյան ուղիորդությունների ժամանակ նա իր ունեցած փախուսան ծախսում էր գառնական փախբարբերի, գրքերի, լուսանկարների գնում կամ պատմանմանման փառ: Նա սկզբում դեկտորյանք քննունց արտային գործերի միջնադար դառնալու

առաջարկությունը: Բայց հետագայում որպես էլ, որ այդ գործը, ընկերվ համեմատաբար ոչ այնքան աշխատատար ու հոգեկեղծ, օգնում էր նրան իր գիտական սրբաբանների, օտար լեզուների ուսումնասիրության և հասարակական շնորհ գործունեության մեջ:

Ձեռք վառ ամատարականություն էր: Նա հաճախ էր կիրում Չարենցի ծաղիկ ծամանակակից ֆիլիստերների վերաբերյալ: Օրը հանդարտում գաղափարի պայքարը, քննանքի բոլոր տարատեսակները, արժամատարություն անկումը, խոյ՜ վաճառքը: Ասում էր գազառական մեծամտությունը և վարժապետական քրամությունը: Ստուգում էր խիզախությունը, բայց՝ բանական և արդյունավետ խիզախությունը: Տանել չէր կարող յուրանիտ և թուրական մարդկանց: Բարձր էր գնահատում անկում և լավատես ընկերներին: Ասում էր սքայծառ պատկերացումներով:

Ձեռք անլսի էրջամիկ էր, որ ընկել էր մեր պատմագիտության մի այնպիսի դաշտ, որ հետագուտեղ, փնտրելու, գտնելու և վերհանելու շատ գոտիներ կան: Բայց նա այդ գոտիներից ընթերցեց այս հազարամյակում մեր ժողովրդի հաճառ ամենարթորդաքի, ամենակարևոր և ամենամուսլ շերտը՝ Հայաստանը և Թուրքիան: Նա տեսնում էր անբող կյանքը նվթրել այդ գործին, ամենակրան լուռալով հարստացնել այդ պատմությունը, ցույց տալ մեր ժողովրդի արդար դատը, գիտական-դիվանագիտական, միջազգային կազմակերպություններին հասցնել մեջ ժողովրդի զարավոր կանչը և նոր հեռանալ աշխարհից: Չհասցրեց: Ինչը ևս ընկավ կես ճանապարհին:

Ձեռն Կիրակոսյանի կյանքն անցավ վառ արտաքի նման, բայց նրա արձակած լույսը դեռ երկար կփոշոճողա նրա բարեկամների, աշակերտների և մեջ տարաափայտ ժողովրդի մտքի և հետափոջ զավակների հոգեներում:

ՀՐԱՏԱՐԱՆՎԵԼ Ե ՍՈՖԻԱՅՈՒՄ¹

Բուլղարիայի առաջատար հրատարակչությունը՝ «Ֆուրբուտը»-ը բուլղարերեն լույս ընծայեց Ձեռն Կիրակոսյանի «Նրխորաբերը պատմության դասաստանի ստալ» գիրքը:

...Բուլղարական հրատարակչության առաջարկը գրել է ԲԺՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Նրխատ Նրխատովը: Նա մտանափորակեց նշում է, որ վերջին տարիներին Բուլղարիայում և ամբողջ աշխարհում մեծացել է հետաքրքրությանը հայ ժողովրդի պատմության, կենցաղի ու նշանալի մրատմանը, օտմանցի տարկացմունքների խլիանաբարությունից ազատագրվելու հայ ժողովրդի պայքարի մրատմանը: Հայտնի են դատնում դաժան ճնշման նրանոթ փաստեր, որին հայերը ենթարկվում էին Օսմանյան կայսրության մեջ 19-րդ դարի վերջին – 20-րդ դարի սկզբին:

Այնուհետև ԽՆԽՍՍ-ում լույսը ընթերցողին ժանրապնակում է հայ ժողովրդի պատմության անցյալին, համաշխարհային նշանալի և բարարակրություն մեջ նրա ներշնամ ախանդին, նրա ազգային աննախորդան, վերածննդի ու տղիարական ազատագրության դարախոր պայքարին:

Պրոֆեսոր Ջ.Ս.Կիրակոսյանի գրքի բուլղարերեն թարգմանությունն ու հրատարակումը շատ հրատապ է շարունակում է ակադեմիկոսը: Գիրքը մեզ համար կարևոր է նաև այն պատճառով, որ դրանով իսկ ցայգլում է մեր ներծափոր ժողովրդի մազին գիտելիքների մեջ նրան թաղը, որի նախատաղիրը շատ թանով նման է մերին:

Քաղցրիպում այսօր էլ շարունակվում է ոչ թաղը ազգությունների պայքարն իրենց գոյության իրավունքի ճանաչման, մարդիպնի տարրական իրավունքների համար: Քաղցրիպի պաշտոնական շրջաններն առաջիկա պես խորական թարարակութուն են վարում ոչ թաղը թնակչության մրատմանը, շարունակում են Հրափայլին Կիպոսի օգուպայունը, դաժանարար ճնշում թաղը ժողովրդի պայքարը, կեղծում պատմությունը և թարգմանում ճնախորդները հայ ժողովրդի ցերասպանության մազին, վերջում գտում է ԽՆԽՍՍ-ում:

Ջ.Ս.Կիրակոսյանի գիրքը, որը հրատարակվել է նրանում հայերեն և ռուսերեն, 1985 թ. աշնանացյալ Հայնարան ԽՍՀ պետական մրյանակի:

¹ Հրատարակվել է Մեխրայում //Նորերթընդն Հայաստան (Երևան), – 1989, – 24 նոյմյան:

ԿԱՐԵՆ ԳՍԼԱՔՅԱԸ

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ՀՈՒՑԱՊԱՏՈՒՄ (ԳՆՄՔՆԵՐ, ԻՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ)» ԳՐՔԻՑ¹

...1962-ի աշնանը, Զարդյանի հետ համաձայնեցնելով, նամակներ հղվեցին իտերդրալին ղեկավարատներին, խնդրելով մախտարադրատեղ հաշտը անուանել նրանում կազմակերպվող դասընթացներին ճանաչող ուսուցիչների գանկը: Կարգա վերջին օրերին, առկայն, ինձ ազատեցին Կենտրոնական Կոմիտեի աշխատակազմից և ուղարկեցին ուրիշ աշխատանքի: Ի՞նչ գրքերի մի մասը ստանձնել էր լրանում ինձ պաշտոնակիցը, փարիշի տերակազ Ջոն Կիրակոսյանը (ապագա հայտնի պատմաբան): Աղյժն գրերն ամատնանուտ էր, որ հետախուսողոց մեզ հնչեց Ջոնի ճայքը:

- Մա ի՞նչ հավար է: Մարդիկ սրդեն պետի գան: Դեպքանատները մեզ տրավրծում են: Իսկ ոչ մի զրդում չկա, ոչ Կենտկոմի, ոչ էլ կատավարդյան: Ո՞վ պետք է Ֆինանսավորի:

Բացառրեցի, թե աղմկելու հարկ չկար: Թե հարը համաձայնեցված էր Զարդյանի հետ: Պարզապես ղեկավարատները ստար են փազել: Պետք է ընդունել զրդում, պատավանատվորդումը և Ֆինանսական պարտականորդյանները ղնելով Լուսավարդյան մեխատրոդյան վրա, մեքլավիելով ԱՕԿԱՂ:

Ջոնը ընկ, ստոց:

- Լավ ես խատնել ու մի կողմ քաշվել: Մարդիկ արդեն ոք որ է գարս են: - Հետո, հանգիստ շարունակեց. - քայց իթար արծեկող գրքի է, ես կկազնեմ, գրոյն կհաննեմ:

Ջոն Կիրակոսյանին փաղոց էի ճանաչում: Գիտեի, որ երբ կազել, այլևս մինչև վերջ կտաներ: Այդ պահից ի վեր է, որ աճանչույթ դարձան սփյուրքահայ ուսուցիչների ամատնաչին դազմրազնեկը նրանում, իտերդրալին Հաշտատանի կատավարդյան հաշվին:

Համազարան ընդունվեցինք և ափարտեցինք նույն տարիներին: Ջոնը միրազգային հուղարկերդյունների ֆակուլտետում էր: Ֆիզվերսոյն շատ ուժեղ, հարդանար-

¹ Դադարյան Յ. Հուղազատում (Գնեկեր, իթարդյուններ, մարդաներ): - Ե. - 1989. - էր 67-71, 190-1:

մին երկուստար էր: Մքաննի վերջըլիստ էր: Երբ՛ Հայաստանի հազարականի անգամ: Երբ իր վերնարի անդ զանցից վեր բազմո՛ւմ էր, այնպիսի հու՛ճեր հարձամ էր հասցնում զերանն, որ, առա՛ս՝ ընթանոթից պրծակե՛ծ, խփվո՛ւմ էր հակառակըր-ցի դաշտին: Պաշտպանություն չկար: Հենց վերջըլն էր, ինչպես ինքն էր ստո՛ւմ, սրկ էր նրա երկանցությունը: Հու՛ճի խախտում ո՛ւներ: «Խառնեացնի ժամանակվա ընթանոցնան արդյունք է», - ասել էր ին՛ն մի արթթով: Սաղարչյա ճարձմանզման բուժաններ էր անցնում:

Համադարանի ռազմական անդրոնի գնով ճամբար էինք զնուզել, Վրաստանի Պարի քաղաքին մերձավոր մի փառքո՛ւմ: Ներսեսի, որ մնից հետ րուտն վճե՛մ էր: Վերջին նախադասությունները չսցի:

- Զնեղը քաչիլ, ասում եմ, թե չէ կատանա, - բարբաթիկ էր Ձոնը:
- Ո՛վ, դո պեթը է տա՛ս, - արդրանում էր հակառակըրը - դե տուր, տեսնե՛մ:

Եվ Ձոնը սոխ: Մի քանի մարդ փորձեցին միջանուն, բաժանել միջանցից: Ծառ-շուղից: Ձոնը կակ էր գործի ու մինչև վերջ բաժնախնայ, գետնին փռեց պարտանին:

Հայկական հողի մասին դիվանագիտական փաստաթղթերի՝ իր հրատարակած հատորին, պատմաբան Ռուբեն Սահակյանի հետ համատեղ, մի ժամպուն տարաբան էր կցի: Հենց պաննից սկսում էլ ծագը ասով նրա քարաքանան վնճն ու սրաքա-րը նույն ժամանակներում Կենտրոնի գաղափարախոսության գնով քարտուղար Ստեփան Թովմասյանի հետ: Վերջինս չէրսփած «ձախիկ» հայապքներ ուներ, թե-պետ զարգացած մարդ էր, փիլիսոփայական գիտությունների ինկնածու: Վաստի չե՛մ, թայց թերես հենց վնճի նեարերով էլ հետապայտմ Մուսկվան սկսեց դեզրնել Կի-րակոյանի - անկուսակցական լիբերալզմից:-

Երբ Կենտրոնի քարտուղար էլ, Ձոնը սեփական նախածնոնությամբ, ին՛ն էր հանձնում իր գրքերի, դեռես տղաբան չգնալած, մեքենաչի տեղատերը: Զննար-կում էինք միասին: Ուղղումներ եղել են՝ խորագրական կարգի, կատարում էր իր իսկ մեղքով, բնականաբար, փոխադարձ համանայնությունից հետո: Այդպիսի մի առի-թով էր, որ ասայ:

- Արա, Կատր, - «արան» նրա դիմելու ռճն էր, որ տարածվո՛ւմ էր Հայաստանում և նուսափարախն փոխազմնում էր - այ տղա- արտասաղարչությունը, իսկ «Կատրն» ար-դեն ի՛ն անունն էր իր շքրունքներին: «Բուրասիմնի պղնձների»- Երկրից իրան այլ անունը միայն Ձոնն էր, ձեռնարարը, գրքածնում: - Երե գեռասեղանին գրն է պետք, գեռարերեցից Դաչնակցությանը, դե՛մ չե՛մ, միայն թե մեր ազգայինը քարձր բոնեցից:

Պիսի ուրե՛ն, շարժման, որ Մուսկվայում ի՛ն նեղական բանախոսությունից հե-տ, կրք վերադարձա, Ձոնը ին՛ն ասայ:

- Հնդկականություն Մեզնանույանի համար:

Բանախոսությունս անելի էր ունեցել Մե՛մ Թատրոնի պահում, նվիրված էր Մար-տիրոս Մազյանի հուրելանին: Այնուչը հարցերի բժում չէրան էլ, որ 19-րդ դարափո-րյն և 20-րդ սկզբներին պատմական աննրասելչությունը կրապարակ նկան մի շարք գործիչներ, որոնք աղքատացնում էին ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, աստա-րում նրա ինքնամանուշանը: Հնուարար, նան՝ մրափորմանը ազգային արտասա-

բազան պայքարներում: Ուրիշների թիւով, տե՛ղ էի նաև մեծ բանաստեղծ Գարեգին Մրվանձարյանի ամուսնը: Ի դեպ, դրական արձագանքներ չստացան, բայց միայն Ձեռն էր մկառնել այդ ներուշիւնը:

Կիրակոսյանի հրատարակած բոլոր եռաթիւնների համար բուն վեճեր եղան ԵՄԿԵ Կենտկոմի գնտաբյան և սցեսարականայնի բաժնիների համադրատախտակ աշխատողների հետ: Նրանք յափազանցության կնի հասնում իրենց պահանջների մեջ, որպէս ընդունել, դատաւարտել, մամուլում քննադատել և այլն: Առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը տեղյակ էր այդ վեճերին: Եվ ոչ մի տող չգրվեց Ձեռն Կիրակոսյանի հասցեին, որպէս դատաւարտություն: Թե՛րևս պատահական չէր, որ Կ Դեմիրճյանը ինձ համննարարեց դանդաղակն ճառ ասել Ձեռնի թաղմանը: Միմիտայնների հորդորվածությամբ մասնակցելու առիթներ ունեցել էի, բայց չէի ինչ-նում, որ Կենտկոմի քարտուղարը համբանական ասեր: Ես քննել չի ատարվում, բայց Դեմիրճյանը, այնուամենայնիմ, ասաց. «Գիտե՛մ դրա գինը, բայց պնօք է խտանա»: Այսինքն՝ կարող է Կենտկոմին դուր չգալ: Ես, ինքզինի, խտանցի:

Դեմիրճյանը խնդրեց նախապես իրեն ցույց տալ խտան: Ես մի այսպիսի արտահայտություն էի արել. «Կարելի էր շիտամայնել Ձեռն Կիրակոսյանի հայացքների այս կամ այն երանգի հետ, բայց նա միշտ սկզբունքային, ինքնական կոմունիստի մեծան կանգնել էր հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերում»: Դեմիրճյանը զնտեց.

- Արդէ՛ն մասը «խելական կոմունիստի» մասին լավ է: Իսկ առաջին մասը լրիվ համբը, դրոս մեռնը: Ո՞ր կտտում, օջիմակ, համամայն չես: Անքաղաքացիի խնդրում եմ:

Ձեռնի կտտ մի կիմնական տարածայնություն ունի: Ես հսկստուն, աղմկածուրջ քննախորության տեղ էր: Որե՛ւ հարցի շորք «համայնաբանային» աղմակ էր տտեղծում: Ետյն էր նաև Հայ Դատի հարցերի առիթ: Ես գտնում էի, որ աղմկելու կարիք չկար, մամուլամուլ իր գտա՛նձ՝ արտաքին գործերի միմիտայնի հանգամանքով: Պնօք է գրել, երատարակել, այդ թվում օտար լեզունելու՛, տարածել, բայց առանց հրատարակել աղմուկ-արտակ բարձրացնելու, կտրծք ձեռնելու:

Մի անգամ եղա՛վ մտտա, պայուսակից համեց շորք թե իննց հատր օտար լեզունելու՛ հրատարակություններ, որոնց մեջ շղատիվում էր Հայ Դատը: Անմիջապես սկսեց բտտաղծ:

- Արա, ընդ, օտարները գտում են, տպագրում, իսկ մենք էլի տկանելում քնամ ենք: Բա ետպես բան կընել:

- Բայց ինչու ես գտում-գուլում: Նրե դու և քո մեծան մամուլախտները չեռչեն, ո՛վ է իմանալու այդ գրքերի տեղը: Բերել ես, լավ ես արել: - Անգրքեցի եռախտաւորը: Բարձրախտաւոր Հրատարակությունների պետական կոմիտեի նախագահ Գեղամ Մտղնեցյանը տեղում էր: Խնդրեցի շտտալ գալ: Տտա բոպ շանցամ, Մտղնեցյանը երա՛վ:

Ձեռնի համամայնությամբ բոլոր այդ եռաթիւնները համննեցի Մտղնեցյանին:

- Խնդրում եմ պլամավորեք, քարգմանեք և տարագրեք: Միայն թե նախնական ոչ

նի ազնուկ, բոլորակի ոչ որ ընթր շխտի, չփորճի խանգարել մինչև տարագրության ափսոսոյ:

Երբ Գեղամը գնաց, Ջոնը խոր եղգից հանեց.

- Մից Կառլո բան, ասում ես, էլի: Բա որ ես չաղկիկի, դու Գեղամին կանչելո՞ւ էր:

- Կարեն Գեմիրճյան: ..Քննախորհրդայնը կտրուկ էր, անգիճող, ճակատ-ճակատի զարկոյ: Հիշում եմ Ծաղկաձորի ամառանոցում իր և Ջոն Կիրակոսյանի ճակատա-
ճարտերը՝ ճարդո շուրջ: Ջոնը Կենտրոնի բաժնի փարիչ էր, Կարենը Քաղկոնի երկ-
րորդ քարտուղար: Բախճում էին եղբու կարծիք քննախորհրդաններ: Կարդին հենց
կրամով է մարքի, որ մեյցակիցները պետք է անարտաճառ մեկը մյուսի «բնութիւնը
բանուն տան»: Հախտան Ջոնը ազնուկ էր, Կարենը բնավ ետ չէր մնում: Բայց հան-
գում էր վիրավորանքների, նույնիսկ՝ հախոյանքների, որի սրաշարճերից եղկում է
զորի չէին: Մի անգամ զործի պիտի հասներ ծեռնամարտի, մարդին աղին շարտիկ
էր մեկ կողմ, խաղաքարերը կորել էին կանաչների մեջ, իսկ իրենք, աղբորացած, ոռ-
ջի յտակել: Լա՛վ էր, որ Կենտրոնի արդշումարտչության բաժնի փարիչ Կարեն Գամ-
բարդյանը ժամանակին միջանետեց, իր մշտական ծանրակշիւ, հանգիտո ծայրով.
«Մնոր չեք անում, արա, մեծ մարդիկ եք»:

ԳՆԵՐՈՎ ԱԶԱՏՅԱԼ

ԱՌԳՆԱՀԱՏՆԵԼԻ ԱՎԱՌԳ՝

Այն, ինչ հասցրեց իր կարճատև, սակայն բովանդակալից կյանքի ընթացքում ամէլ ձեռն Կիբակուչյանը, իրականք, թեղմնավոր և աղմուկաւ գործունեւորյան համարաւար կարող է կազմել:

Երա ծախարան գործունեւորյանը սարկունք էր նրա ոչ միայն անսպառ ետանդի, բազմակողմանի իտղ գիտելիքների, գիտական ու տեսական բարձր պատրաստոթյան, այլև ատաշին հերթին շարաշրայիական արարողի վնի գիտակցոթյան: Իր գիտական հետազոտոթյուննննրող, կոտակցական, ժամկախարժական և պետական-հասարակական ամիտող գործունեւորյանը ձեռն Կիբակուչյանը մեծ աժանել է ներդրել հայրենի գյակոցի ու գիտոթյան զարգացման գործում, աննվկոտար ծառայել հարազատ ժողովրդին:

...Իրի պատմարան ձեռն Կիբակուչյանն ստազրել իրակ, երբ մեծ հաշոթրթյանը արաշտարանիլ թեկնածուական դիտերտայիան՝ ԽՍՀՄ գիտոթյունննրի ակադեմիայի ակնելակոթոթյան ինտիտում, նվրթան 1918-21 թթ. Իրանում անգլիական ինտերվենցիային: 1957 թ. նա հրատարակելց «Հնրիկ ժողովրդի ազգային-արտազրական արաշտի հերտական էրդ» աշխատոթյունը, որում ըննոթյան ստաղելա էր դարձնել ակգվական զարաշտարանների դիմ հնրիկ ժողովրդի նրան ազգային-ազատագրական արաշտի փատավոր էլելից մեկը կազմող անիտաշնննրի սոգտածրոթյունը և նրանում հնրիտաշիթի ժամակցոթյունը:

Սկսած 1960-ական թթ. ՁԿիբակուչյանը միայն իրեն հասող կըրտոթյանը, գիտական բարեխղճոթյանը ու շարաշրայիական արարտաճանոթյանը փրաղվելց արնմտահայոթյան շորթ կնարոթյա արատմարան ամննաղծժաղին ու բաղղ սրոթինննրակ, բաղախայտելող Հաթիական հարդի ստղրտա ու կնճոտա կրոթնրը: Եղ նա մեծ նվիրումող իր աղին դրած իմրիթ իրակործմանը նարտակաղելց հետագա ողղ կյանրը:

Ընդամենը երկու տասնամյակի ընթացքում նա իրթերթախայ արտմանան գիտոթյունը հարտապրելց մի շարք արթնրակթր աշխատոթյունննրող: 1965-ին լույս տն-

տավ Ջոն Կիրակոսյանի -Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արձանուստրացանը- աշխատությունը, որի հիմքում ընկած էր -Արևմտյան Հայաստանն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին- րիստոսական դիմադրացիան: Այդ աշխատությունն արժանացավ ամենաշքերայ ընթաննչության և ունեցավ երեք կրթադասակարգում (1965, 67 թթ.՝ հայերեն, 71 թ.՝ ռուսերեն): 1972-ին լույս տեսավ Ջոն Կիրակոսյանի կազմած ու խմբագրած (Ռարեն Սահակյանի համահեղինակությամբ) -Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և արևմտական արտաքին քաղաքականության փաստագրերում- ժողովածուն: 1978 և 80 թթ. ընթացքում ընթերցելի սեփականությունը դարձան արդեն անվանի պատմաբանը -Քոլոմբոսական դիվանագիտությունը և -Հայաստանը- կրիմատոլ աշխատությունը: Դրանցից առաջինը, որ լույս տեսավ նաև ռուսերեն (1981), ընդգրկում էր անցյալ դարի 70-ական, իսկ երկրորդը՝ 80-ական թթ.: Դրանց հետևեց պոլիմատր Ջոն Կիրակոսյանի գիտական գործունեության պատկը և ախտը... կարասի երգը համեմատաբար -Ելիսաբեթյան պատմության դատաստանի առաջ- նրկիատոր մնացությունը (1982, 83), որը 1986 թ. ռուսերեն իրատարակությամբ դարձավ միտքենական (և ոչ միայն միտքենական) ընթերցելի սեփականությունը: Այս աշխատությանը, որն աչքի էր ընկնում հարցերի իսդ, բազմակողմանի ըննարկմանը, նոր և համարձակ մտքերով ու կոչահամպաններով, Ջոն Կիրակոսյանը ցույց է ածել -սպատության, հակասության, արդարության- չարնգներով պատմության բառերարեն իրած կրիտորդների տղիալ-դատակարգային և քաղաքական Լուրյանը, բազմալույսի նրանց քաղաքականության սնանքությունը, մի քաղաքականություն, որ նպատակ էր հետազոնում միակննդանայնիստ պատմական անախրոնիզի անգիտականցի օրինակ և ժողովուրդների բանտ համեմատաբար Օսմանյան կայսրությունը:

Բազմակուր ու բազմարևոյս արդյունքների համաչքի ընկերյամբ և նրապալանի վրա երած գրականության բարձիւթին ծաշմամբը հեղինակին հարողվել է ցույց տալ, որ մինչև այն ու ծածր սեակչիան պանթաբիզի վաղափարախոսությանը բուհաբարիտ բողջական շատ պատմաբանների այսօր ծանդես են գալիս դրան սուրան Ալբուլ Համիլ II-ի և կրիտորդների կրկալիտ գործերի փաստարաններ, նրանց քաղաքական փաշազոմի նեռերդեր: Գրչում կարծիք բեջ նման անցնում է այն միտքը, որ իս ուղղված էր ոչ միայն հարատակ ժողովուրդների դեմ՝ նեռապնեղով նրանց բողջացման, իսկ երե ոչ՝ ֆիզիկական ոչնչացման նարատակ, այլ նաև Ռուսաստանի դեմ, ըստի որ Ռուսաստանն էր պանթաբիզիմի համապալանին ընկած պիտարի արգեղը:

Արդյունքայն առաջ կրիտորդների գործած ճնրագործությունների վազարմանկուտը համեմատաբար առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի միջոնաժոք զազանների ոչնչացումը, իրեն կրիտորդների նշակած -Հայաստանն առանց ծալերի- չարնգի իրականացման համապալանին կրատարած առաջին քաջ:

Քրիտական սնանտի նախագահ Մեկան Ջադի Ռիֆատը գրում է. -Միտքայն և առաջալինություն- կրատնչությանը օրչում կրչայրեք ոչ մի մաղդ կենդանի չրոլ-

Նկտ պայմանով սպանել և ոչնչացնել ծայրերին: Այս հրամանը իրականացնելու համար նախապատրաստվող տեղի՞նք մենանդին Հաջիր (երկրորդը՝ արևմտահայկան կուսակցության կենտկոմի անդամ), որպեսզի Լազըմ (կուսակցության կենտկոմի անդամ) և համըմարակալական փնխտող Հաջիր ընկերից կազմված մի համեմատաբար՝ «երկրի գրծաղի կոմիտե»:- Այդ «կոմիտե»- սկսեց հաճարագրել քրեական հանցագործներին և տեղի՞նք «չքննելի կուսակցեր»:-

Այնուհանդերձ, երկրորդական ցեղասպաններն այսօր ունեն իրենց սրբուպանները հանձնի պատմության բոլորական ժամանակակից կեղծարարների ու դրանց անկեղծական ու արմատանկողական փաստագրանները: Ճոն Կիրակոսյանի իրավապի եղբայրանկամար դա նետուանք է այն բանի, որ «հանուն ինքնիշխանիկի հակակոմունիստական, ռազմարարարական շահերի, նրանք հանգիստ խղճով գոհում են պատմական ճշմարտությունը, գիտական անկողմնակալության սկզբունքները, ծառայում կեղծիքին ու ստիճ»:-

Ծախարանկություն չի լինի պնդել, որ Ճոն Կիրակոսյանը խորհրդանայ ժամանակակից ամենալեզբերելով պատմագրաններին է, գիտնական, որն իր ընդուն ու տարբարակալատ գրիչն անմուստրել ի տգետ դրեզ պատմական ճշմարտությունն ու գիտական անկողմնակալությանը, պայքարից կեղծիքի ու ստի դեմ: Երբ տեղեծագրումական գրծունեության ընդուն շրջանը համըմարակ լծացման տարիներին նա: Սակայն նա և իրեն բարդարայի, և իրեն գիտնական շատ ստաջ էր անել իր ժամանակից և դաժանում էր այն սկզբունքները, որոնք այսօր ստաջ է բաշում վերակառուցումը: Մասնակորարայի դա հոտակ է երևում Հայկական հարցի պատմության սպիտակ բծերի վերայման ուղղությամբ նրա գործաղամ բաների օրինակով: Բայի այդ, մեծապես նրա շնորհիվ էր, որ իայ սպասաղակական շարժման ընդուն իր արժանի տեղը գտավ իայ պատմական գիտության մեջ: Ավելի, Ջ.Կիրակոսյանի տեղեծագրծությունը մեծապես գիտական ընկերով հանդերձ, մատուցման երանակով սրտածուտ ու հարակատ է իր ժողովրդի բոլոր խավերին: Հենց դա է այն պատճառներինց մեղը, որ նրա գիտական ժառանգությունը մնալուն է ու արելական: Մնալուն է այն պատճառով, որ նա գրում է իր ժողովրդի մասին և իր ժողովրդի համար, արդիական, դրախնան համաշխարհային իմպերիալիզմի տաղանքներով պայմանավորված, մարդ անհատի ու ստանձին ժողովրդների օրինական իրավունքների սրբապանության հարցն առաջիկ բան կրատակ նշանակության ունի: Եվ պատճառական չէ, որ Ճոն Կիրակոսյանի մեծագրություններն ու գիտանիսպարակախտական բազմարանակ հոյբանները լայն մատույնակամություն են վախերում ոչ միայն մեր երկրում, այլև նրա ստեճաններինց դրա:

Ճոն Կիրակոսյանի ողջ տեղեծագրծությունը ներծծված է իսկական հայքենասիրությամբ: Երբ բոլոր աշխատությունների ընդուզ գծն է կազմում քննիղ հարցերի մարդս-լեմինյան վերլուծությունը և եղբայրություններին նրախ կանոն սոջակական փաստերի նախարիցը: Իր տեղեծագրծությամբ նա ոչ միայն շատ բանով կանխուրեչելի խորհրդանայ պատմագիտության հետագա զարգացման ընթացը, այլև դրեզ բարդական հայապիտության հիմքիցը:

Իր ողջ նվաշական կենդան, ունն ու գիտեղները, տարրեր լեզուների ինպու-

բյանը հայ ժողովրդի արժանազոր զավակն ի տղա դեռ իր սոցիալիստական հայրենիքին ու ժողովրդին: Նա 1978 թ. խորհրդային պատմության կազմում մասնակցել է ՄԱԿ-ի գլխավոր աստիճանի 33-րդ նստաշրջանի աշխատանքներին: Նա ՄԱԿ-ի բարձր անվանից պաշտարանն է խորհրդային ժողովրդի, համայն խաղաղասեր հասարակայնության շահերը:

Մեկնացնելով ներգաղութարարներին ու գաղտյրով դատապարտելով րասիզմի քարաբանությունը ժամանակակից աշխարհում, նա հայ ժողովրդի օրինակով ցույց տվեց սոցիալիստական ինտենսիվացման զարգացումների ուղի:

Անգնահատելի է նաև Ջոն Կիրակոսյանի ավանդը մայր հայրենիքի հետ սփյուռքահայության կապերի ամրապնդման գործում: Նա Սփյուռքում համախի էր լինում: Նրան այնտեղ էլ տանում իր ժողովրդի քնակեր քնկողներին հայ պահելու, մայր հայրենիքի հետ նրանց կապերն ամրապնդելու ձգտումը: Այդ նպատակն էին հետապնդում սփյուռքահայության բազմաթիվ ներգաղստույցների հետ նրա ունեցած հանդիպումները, տարբեր բաղանջներում ունեցած ելույթները ու կարդացած դասախոսությունները: Ջոն Կիրակոսյանը լավ էր հասկանում, որ հայ ժողովրդի սույն ծառայած խնկիրների լուծման գործում հայրենիք-սփյուռք միասնությանը հաջրանակի վճռական գրավականն է և անն ինչ անում էր դրա համար:

Նրա ազգամիջ գործունեության արդյունքն էր այն եզրայական հարգանքն ու համակրանքը, որ նա վայելում էր սփյուռքահայ աննաստազբեր շրթաններում: Հաստատում վերջին ամիսների խառնախույզ իրադարձությունների նկատմամբ իր բուն արձագանքով ու երկրաչարժի պատճառած վերջերի բուժման ասպարեզում ներդրած մեծ ավանդով սփյուռքահայությանը ցույց տվեց, որ նա ինք իր ժողովրդի անբաժան հատվածն է, ինչպիսին նրան տեսնում էր Ջոն Կիրակոսյանը:

Մեծ էր նաև սերվածոր Ջոն Կիրակոսյանի ներդրումը երեսասարդ գիտական կարգերի պատրաստման գործում: Երկար տարիներ դասախոսելով Երևանի պետական համալսարանի պատմության ու արևելագիտության ֆակուլտետներում, նա դարձել էր ուսանողների սիրելին:

Հասարակական, քաղաքական գործունեությանը խիստ գրադվածությունը Ջոն Կիրակոսյանին չէր խանգարում լինել կյանքի մարդ: Նա միշտ աստիցններդ էր արձագանքում մեր երկրի ու ժողովրդի կյանքի կենսական իրադարձություններին, ցուցաբերելով մարդկային ու քաղաքացիական աննաբարձր հատկանիշներ: Եվ այդ աննը լճագման տարիներին, երբ կրկնակի քարոչականությունը կյանքի նրբու էր դարձել:

Որտեղ էլ որ լինել, ինչով էլ գրադվել, նա իր շուրջն էր համախմբում բոլորին: Իր Երթյանը ուժեղ ու պտրկուն այդ աննաստականությունը բարժի ու շիտակ աննազբություն էր: Ջարմանայի հոգատար էր ու պտացած թե մարդկանց, և թե գործի նկատմամբ: Կաշտանում էր բազմանցի ղեմացինի հոգանքի մեջ և օգնության մեղք մեկնել նրան, նա ղետեղ սիրել լավն ու բարժն, առել շարք, ստղաբարչությունն ու կեղծիքը: Նրան խորք էին երկրորդն ու հուսաբարչությունը: Նա կարողանում էր պայքարել հանուն իր սկզբունքի, և քաղել իր ժողովրդի շահերի նկրական ճանապարհով:

ԿԱՐԵՆ ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԳԻՆ ԵՎՐԱՔԵՐԱՍ ԿՅՈՒՔ¹

Մալխի 6-ին ՁՄՆ Կիրակոսյանը պետի բոլորեր իր 60 տարին: Ով ճանաչել է նրան, չէր կարող չտեսնել, որ սրտի տապալակը մի մաքուր հետ, որը հենց այսօր իսկ պետի գոնվեր ուժեղի ամենաբոն ծաղկեան շրջանում, և նրա հաստան միտքը դեռ պետի արտաքինը ու արտաքինը...

Կիրակոսյանին ընտրապետը հատկանշիկները կարող են բազմաթիվ լինել, յուրյ կերպով, ին կարծիքով, տիրական էին:

Ճանաչալի ենք 1946-ի ամռանը, Երևանի պետական ինստիտուտի:

Ռատոնապետյան տարիներին համախա հանրակրթ առիթներ էինք ունենում: Մի-ասին անցանք Գործի գեներալական ճամբար-հավաքով: Ձայնամուլ միայն կարելի էր, որ բարձրահասակ, բիկներ, փոքր-ինչ դառն դեմքով, անցնելուտ շարժում, - խոսակցի, առես, ամբողջ ճարմունկ էր խոսում, - զատվում այդ երիտասարդը կըր է մասնակի գոնում ընթերցանության, բասերական ներկայացումներ ու կինո իստակներ, երաժշտության ունկնդրելու, անկերտների ու սրանտրյանների պաշար կուտակելու, խոսքով, գիշերով, շափածատ, նարքի խոսուլու: Ձայնամուլ, մանավանդ, որ Ձայն այս ամենին տրվում էր ամենաբարձր անբողոքայանք, առես կրանքի գերազույն նպատակը լինելը խոսքով-գիշերով տվյալ իստակները, գրքի կամ ներկայացման մասին հենց այդ վերջ:

Հետագայում մենք միասին աշխատել ենք երկուր տարիներ: Եվ նա միշտ այդպիսի է եղել, աշխատանքին, կուտակության որ կուտակարության որևէ համեմատարարյանը նվիրել է ամենաբարձր անբողոքայանք:

Երես խոսակցանքի երկուրդ աշխականը մեծ կիրքն էր: Հիշողությանս ծաղկերում տարափորվել է Ձայնի այս միտքը պատերազմական տարիների սերունդի մասին: Մի առիթով նա ասաց. "Կիսակառը էինք, և դա իր դրամն էր զրկ մեր ստողության կյուսվածքներում": Ամենտ ստեղծությանը էր խոսում Ֆաշիզմի մասին, որ պատճառ էր դարձել տառնյակ միջնակար մարտիանց կործանման, ընտանիքների դժբախտացման, կիսաբառը ու թեթևակամ երեխաների ստողության քայքայման:

1 Գաղափարային և ժողովրդային նվիրակության կյանք: Դճարակներ յայն - 1989 - 10 մայիս:

Եվ այդ կրթությունն էլ մնաց միշտ իր կյանքի վերջը՝ կրթող աստվածային աշխարհն արդար սեռ ու ճշմարտային ուժերի նկատմամբ, որոնք խղճվեցա՞նք են համայն մարդկության, մաս մեր եզերի առաջընթացը, ենդագիտական վերափոխումը: Եվ կրթող սեր՝ առաջադիմականի նկատմամբ:

Կուսակցության Կենտկոմում թե պետական մարմիններում աշխատելիս նրա ստանական խտանվածքի հախտոնի անբույր ուժով միշտ մեծագույն գնահատելի է եղել Ջոն Կիրակոսյանի հաստատուն կեցվածքը ի պաշտպանություն սրտանական արդարության և առաջաճեություն: Իր պարթև հասակով մեկ, անտե մարմնի անբույր ծանրությամբ անբաստեր կանգնած էր, ոչ, ներամած էր մայր հողի մեջ, սրտի և երգս բոլոր կյուղներով սկզբում էր իրեն մոռո ու սնուղ ժողովուրդն, հարազատ հայրենիքը, Նորկիրային Հայաստանը, անմեական մասնակցություն էր թերում նրա հողերը քարզակաման մեծ գրքը ինտամտող մեծնարկումներին, ցնծում էր նրա առաջադիմությամբ: Եվ այդ ամենը զբաղությամ էր ոչ սովորական, առերևական նպերով: Երկմեղանգով քաղաքական ու քաղաքագիտական կիրքն էր միշտ քանակամի անբաժան ուղեկիցը:

Աշխատանքին անմեացողը մվիրումի ու քաղաքական-քաղաքացիական կրթությունայն այդ հատկանիշների սահմաններում էլ անբաժանելի են սցոփեռը, պատմական գիտությունների դուրսը Ջոն Կիրակոսյանի պաշտոնական թե գիտական-կուսարարականությանն, դասախոսական-մանկարխարժական գրքումներունը:

Նրա աշխատությունների, բազմաթիվ հոդվածների և դրանց եռեռնակն մեջ շուսփնելիդն տեսանելի է լայն կտորիցիայի, փաստի և եղևույթի խորքերը բազմանցող գիտնականը, աչի հաստատուն և հատակ աշխարհայացքի ճարչը, մարտնչող կոմունիստը:

Հիշում են ավելի քան քստորդ դար ստաջ նրա կուսարարած աշխատությունները Մերձավոր Արևելքի ներազույն պատմության քաղաքական թնթղկների շրջը և ենտագալում լույս տեսած մի անբույր շարք նյութերը ժողովուրդների դեմ համաշխարհային ետաճեություն ունեցությունների մասին: Բոլոր դեպքերում խնդրո առարկան զարդբասիրության հակամարդկային քաղաքականության մերկացումն էր, իսկ արդիական խնդրների տեսակետից՝ խարսդության գրքնի և նրա պաշտպան ուժերի ստարությունը: Ջոն Կիրակոսյանի քոլոր այն կրկերում, որոնցում քննարկման նյութը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի ամշություններն են, խնդրո առարկան սոցիալիստական հասարակարգի վնտորը դեռի միշտ գնահատությունն է ժողովուրդների ազգային և սոցիալական ազատագրության գրքում:

Կիրակոսյանի դավճնարակը կյուսակց իր քաղճածառող աշխատություններից ու հոդվածներից, որոնք կրազված էին մեր ժողովրդի արհեստյան հատկածի ճակատագրի ոչ հեռավոր անցյալի էջերի լուսաբանման հետ: Բոլոր դեպքերում խնդրո առարկան է սոցիալամբան թե հանրազեռական մարքիայի բարժուս-ֆեդուրական վերնախալի քաղաքականության մերկացումը, քաղաքականություն, որը ճնշված ազգերի ազգային-ազատագրական պաշտպան դեմ ուղղված համարդրականություն, համախարհանականության բանճրակ էր:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆ¹ԵՐԵՎԱՆԸ Ե ԽՈՍՈՒՄ²

Կա՞ որիչ մի բան
 Քե՞ համազարամ
 Քե՞ ամբողջովին
 առաքինազարդ
 Աիրտ է կրծքից ցույ՛
Պարզևն Հանգ

Առաքինազարդ, անասման բազի սրտի ու գրեղ կամրի տեր Ջոն Կիրակոսյանի ծննդյան 60-ամյակին է նվիրված պատմարան Ռուբեն Սահակյանի հաղորդումը, որը Եվրոպայի, Ամերիկայի ու Լատինական Ամերիկայի երկրներում սպառող մեր ունկնդիրները կարող են լսել շարաքվա ընթացքում:

Ավանավոր գիտնական-հրատարակախոսը, կոտակերան ու պետական գործիչ իր գեղեցիկ կտմրի կտրն միջոցին գիտական այնպիսի հարուստ ժառանգություն բողեց, որ պատիվ կրնրի ամեն մի հեղինակավոր պատմագիտական ինտելիտտի:

«Այսօր մենք՝ Ջոն Կիրակոսյանի ժամանակակիցներս ու գործընկերներս, - նշում է հաղորդման հեղինակը, - զարմացած հարցնում ենք իրար՝ բարձր պաշտոններ գրաբեցմանը՝ համոզե՛մ, ինչպե՛ս հասցրեց նա սերունդներին յուրին պատմագիտական ու հրատարակախոսական այն տալանդիկ ժառանգությունը, որը տակավին մինչ յի արժեքավորվել»: Պատասխանը մեկն է. ճշմարիտ հայրենասեր, գիտնականի փայել տրնաբան, արգասավոր աշխատանքով, հայ այն մեծերի հանգույն, որանք մազադարտի վրա մեր պատմությունը գրեցին - մի նշխարով, մի կամ ցրով և նգնաբարձր գիշերն անքուն»:

¹ **Ջոնյան Վարդան Երզնկի** (1914, 1926), աշխատել է Հայաստանի ննտատնտեսության ու սովետատնտեսության պետական կոմիտեի պատասխանակի հանար տրվող հաղորդումների գլխավոր խմբագրությունում որպես խմբագրիչ, բաժնի վարիչ, գլխավոր խմբագրի տեղակալ, հոգևոր հաղորդումների կազմակերպիչ-խմբավիչ, համագործակցում է «Հյանգիկա» հանդեսի ննտ, հրատարակում «Վնայրն են» եռլիտմալայրը, կրննական հրատարակություն՝ «Էրերունի-Երնան»:

² **Ջոնյան Վ.** Երնանն է իտուն // *Երերուն է Երնանը*. - 1989. - 16 մաղիտ:

Մտանալով ժամագիտական հիմնավոր կրթության երևանում և Մրտեխյում, ապա հարողորջամբ պաշտպանելով իր թեկնածուական ու ժողովրդական թեզերը գիտական բարձրագույն առշաններում՝ Ձոն Կիրակոսյանը նվերօրեց հայ ժողովրդի անիրավիված իրաճոնքի պաշտպանութանը, Հայկական հարցի զարսանքը թնշուկե ուսումնասիրմանն ու բացմաշայտմանը:

Իր ճոտ 200 ուսումնասիրութուններում, այլ թիում 19 մեմուագութուններում, ի թիվս ժամանակակից պատմագիտական այլ խնդրոնքի լուսարաննամ, հաճաատի փաստերը, արխիվաշին վերաշարերի հիման վրա նա ազատրոցեց, որ «կարնիր սուրբանի» և երիտրաշքերի հարաշինք բարբարականութան, Արեմուսմաշայտանք հարաթաճ անելու նրանք միվադաշին նըլուումների իրականացման գործում երկվալ հանցակից են եկրուզական պետություններն ու բազմերես ղեվանագիտութրոնք: «Թութոտական ղեվանագիտութրոնքը, - գրե է սցովհատ Զ Կիրակոսյանը, - Հայկական հարցն արծարծում էր միայն Օսմանյան կայսրութան նեղքին գործելին միշամտելու, թազմարաղաջական օգրուներ բաղելու միտոնեմ, յայց կրքեց հայ ժողովրդի ազատագրութրանը նարստելու համար»:

Գիտական նշարտութրամք մերժելով ժամանակակից բուրք պատմաբանների և նրանք «սաղին նոտամ» աշարգի ծախու գործընկերների ստոսակվելը հայ-թութրական հարաբերութրանների մասին՝ Ձոն Կիրակոսյանը նշում է, որ հայ ժողովրդի բնաշնջման ծրագրեր իարբաված էր նախորդ անբուրք ժամանակաշրջանում կրասոված բարբարական բարբարականութրան վրա, օրգանապես թիում էր նրանից: Առաջին համաշխարհային պատերազոք այն պատեծի աղիրն էր, որ պետք է ներազատեր բուշրական կատակարողներին՝ ժողովրդասպան ծրագիրն իրականացնելու և, միամանանակ, այն պատերազմական իրազմակրվ պատմարարանելու համար:

Վաշայնեթիկ գիտնականի, կրտակցական ու պետական գործչի, բազմափաստակ մանրափարճի հայագիտական աշխատությունները, մասնավորապես «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արեմուսմաշայրթյունը», «Հայաստանը միբազգային ղեվանագիտութրան և տեվետարակ արտաշինք բարբարականութրան փաստարգրեթում» (Ռ.Մանակյանի հեղինակակցութրանք), «Թութոտական ղեվանագիտութրոնքը և Հայաստանը», «Երիտրաշքերը պատերաթրան դաստատանի առաշ» մեմուագրթյունները սեղանի վերք են դարձել լնրեզրոթի համար: «Պատերաթրան ազնիվ մատրանի» իրավունք ստագամ այլ գրքերով, իր հմալը, մարքամետ երթրամք ու մարքաօիրութրամք հայեթնանք մեծ գիտնականը այաթ էլ մեզ նեա է: Անա «այաթ է դարձել - երճոտ է երճոտը» թնքի արծանի - կնքմաշարը՝ կամ նոր վերաշարնիկ Լյու Յոլքից, որ տարիներ առաշ գիտակրում էր երիտրոդային Միութրան պատմրակրթրանը Միավորեված ազգերի կազմակերպութրան հերթական նոտաշրջանում:

ՈՌԻՔԵՆ ՍԱՐԱԿՅԱԼ

ՊԱՏՄԱՐԱՆ, ԳՈՐԾԻԶ, ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ¹

Լրացավ հայ անվանի պատմաբան, կուսակցական ու պետական գործիչ Ջոն Կիբակոսյանի ծննդյան 60-ամյակը և նրա անժամանակ մահվան 4 տարին:

Ազդել է այսպիսով 56 տարի, լայն ազդել է այնպիսի լուսն, նպատակադաս ու շեղում կյանքով, որ այսօր մենք, նրա ժամանակակիցներն ու գործընկերները գարձացած հարցնեմ ենք ինչպե՞ս հասցրեց նա, թաքծր պաշտոննեղ գրազեցնելով հանդերձ, սերունդներին բողնել պատմավիտանքն ու հրապարակախոսական այն ազգակրիչ ժառանգությունը, որը տանգովին լրիվ չի արժևազնորվել:

Փորձենք համառոտակի գծել Ջոն Կիբակոսյանի հայրենասնձիւ ու ազգայնոտ գործունեության լրջիամուր պատկերը:

22 տարեկան հասակում ավարտեմ է Երևանի Համալսարանի միջազգայն հարաբերությունների ֆակուլտետը, 25 տարեկանում ԽՍՀՄ Գիտությունների Արտիմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի առաջիկանության՝ պատմական գիտությունների թեկնամուտի աստիճանով: 36 տարեկան Ջոն Կիբակոսյանը պատմական գիտությունների դեկտոր էր, համալսարանի պրոֆեսոր: Բուն պատմաբան-հայազե-տի նրա թազմավաստակ գործունեությունը հաշվեմ է շուրջ 20 տարի՝ 1965-ից սկսամ, երբ լույս տեսավ նրա անդրանիկ ծանրակշիռ ուսումնասիրությունը՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազել և արևմուտհայությունը» խոսուն վերնագրով:

Սկսամ էինմանքան հարգազրուսից շատ թան նոր էր, թարն ու հոտակ այս զրջում. «Ալիսիվային նշաբեթի, մամուտի էինման վիս, - զրոտ է Կիբակոսյանը, - մենք բանագել ենք պատասխան տալ այս որելին մեմ հետաքրքրության առաբկս դարմամ այն հարցին, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ էիտեմ տարի առաջ պետականությունից զուրել և, հետևուպես պատերազմին որպես պատերազմուղ կողմ պաշտոնագիս շնամակ-բամ հայ ժողովուրդը հանդիսազավ ինզելիալիտական գիլատիլների ասմնագեր-ժամ համաշխարհային տզանի առաջիկ սուտուղ: Իճ էր պատմաուղ, որ այլ պատե-րազի տաբիններին թուրքական տուլաննների ավանդական թաթաքսիանությունը հասավ իր գապարմակուտին, որ իր հաջննի կուից տեթաբուխվեցին միջմուսուկոր հայ

1 Մեծակյան Ռ. Պատմաբան, գրիչ, հայրենասնձ // Մաքրուր. - 1989. - 21 մաթի:

մարդիկ և նրանցից շատերը սփ բաշխվեցին, գոհվեցին Միջազգայնի անաբարտենքում»:

Մեկ այլ հարցազրույցում նույն զրքից

«Հատկորձ գրազեկերէ է այն հարցը, թե բուլքական կառավարութիւնը երբ որչա-
կէ և ինչի՞ց սղրելամ ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովոյի զանգվածային տերսիստե-
րյուննէրէ ու բարդի գործնք: Հայ ժողովոյի բնաշխնամ բողքական ծրագիրը, - նյում
է պատմարանը, - իսայիվամ էր նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում կիրառվամ
բարդարարական բարդարանութիւն վրա, որպանախն բխում էր նրանից: Պատե-
րազնն այդ պատեհ ամիքն էր, որ պետը է ձեղքազատեք բողքական կառավարողնե-
րին՝ ժողովրդատական պլանն իրաբանայննելու և վնածանանակ, այն պատեղազնե-
կան իրավիճակով պատեհարաննելու համար»:

Եվ այնտեղան. «Իրենց անիրազեկութիւնն են դրսևորում այն ժարիկ, որոնք
տողք տալով բողքական ստահող պնդումնէրին հակասում են, որ բողք կառաւի-
րողնեքն իրք թե ստիպվամ էին այրչպիսի բայի զննել, եզնելով պատեղազնական
ձանք կարգութիւնից և հայեքի կրելից բուլքական պետութիւնից սպառնազող փտան-
գի կանխամ շահից»: Պիտեմականի պատասխանը իննամարդ ու համուկ է. բողք
կառավարողնեքն արզնն որչեկ էին կենսագործել իրենց փաղեքի ծրագիրը՝ բնաշխ-
նել Օսմանեան կայսրութիւն հայեքին, յարալի՝ կառուրամնէրի միջողով բանէ Հայ-
կական հարցը:

Հիշալ հատուրի զեռական արժանիքնէրից ես կրուենայի ատանննայննէ Հայրա-
կան հարցի պատեղութիւն նոր փուլի հանգամանակի բննարկումը, թուրքիայի հետ
ձեկտեղ այլ հարցի ձախորդան մեք պեհնտիւն սնջութիւննէրի խաղրչախ բարդ-
բանութիւնի բազմաբարդուր: Զախազանց կարեոր էր նաև զերապանութիւն
ծրագրի իրականացնան հետ միածանանակ 1915-ի հերոսանարտեքի զխազնէրին
անըդարտանալը, դրանց արթեղախորումը, որը դարձալ Ձոն Կիրակոսյանի ծառա-
յութիւնն էր: Հենց այն պղտով, որը բարզմանվեց և հրատարակելից նաև ոտտեղնն
վնէլվա նրա գեհեք բողք հետագա աշխատութիւննէրից կարեքի է ամէկ Ձոն Կիրա-
կոսյանը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի ու հայ ժողովոյի նոր դարաշրջանի բարդ-
բանական պատեղութիւն անողով ու սխտեմատիկ ոտտմնամիջութիւնից, որը իւզելից
ախաղ նրա դստեղախ նախել:

Հիբալի, արևմտասիայեքի նակաստագրին նվիրվամ առյն աշխատութիւնից
հետննեքին նոր հատորնեք, հետագրքիք նոր գրքնել:

1972-ին լույս տեսալ Ձոն Կիրակոսյանի ու Ռուբեն Սահակյանի կազմամ «Հայ-
աստանը միջազգային դիվանագիտութիւն և սոխտանական արտագրն բարդարան-
ութիւն փաստարքերում» իտրագիրք կող սոխտարանակալ ժողովամում, որն
ընդգրկում էր Հայաստանի միջազգային իրավական ու բարդարական պատեղութիւն
ամկվող շարք մեկդարա բողք իննական անդեղը՝ 1828 թ. թուրքննչայի պայնա-
նակելից մինչև 1923 թ. Լոզանի պայմանակելից: Առյն հատորի ընդգրկակ ստալա-
բանը՝ Ձոն Կիրակոսյանի եղիմնակութիւնը ըստ էութիւն նոր ժամանակնէրի հայ դի-
վանագիտութիւն պատեղութիւն շարաղրաննէրի հարող մի գործ էր՝ բննական բողք

վերածարքյաններով ու անաչտ գիտական եզրակացություններով ուղեկցված: Մի քանի տարի անց ըմբռնողի սեպանին դրոճեց պոլիետի Կիբակոսյանի երկնատոր նոր ուսումնասիրությունը՝ «Քուրծնական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դարի 70-80 թթ. - խորագրով: Տաղանդավոր պատմաբանի այս գործը նա ոչնչություն երազվեց իր ներուշյանը, հետաքրքիր հազարադրամներով, բայց մտերմով, մահ միայն իրեն՝ Ջոն Կիբակոսյանին պատկանող գրավիչ ու հյութեղ լեզվով ու ոճով: Այսուհի չափազանց կարևոր էր հեղինակի այն պարզ ու հասանելի ընդհանրացումը, որ - Քուրծնական դիվանագիտությունը Հայրենական հարցն արժանաբան էր միայն Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու, ռազմաքաղաքական, տնտեսական օգուտներ քայքայելու միտումով, բայց կրթիչ հայ ժողովրդի ազատագրությանը նպաստելու համար»:

Եվս մեկ-երկու տարի և եղանարքյան շնամաշող պատմաբանի գրչի տակից դուրս եկավ մի այլ երկնատուրյակ՝ «Երկարուղիները պատմության դաստաստանի աստղ-մաշակալական վերնագիր կող աշխատությունը, որը ուսուցիչն էրառաջանակվեց նրա մանկից հետո արքան: Հիշումի, այն գործը, ի քիվս մեզ մոտ, քն արտասահմանում լույս աշխարհի տեսած մի քանի աշխատությունների, մեղադրական լուրջ ակտ է հայրենական ցեղասպանության բուրջ կատարածունների հասցիին: Հատկապես արժանավոր է կրկնող զիջը, որի բովանդակության տակ թվագրվածը պատկերացում է տալիս հետադարձված հարցերի մասին. Երկարուղիներն արևմտահայության զենեղիլի կազմակերպիչներ. 1918 թ. արևմուտքից գործություն մեջ. Հայոց զենեղիլը շարունակվում է. Երկարուղիներն ինքնագործները զենեղիլական դաստաստանի աստղ. Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց. Հայաստանությունը շարունակվեց. Ընդլին պատմության բուրբական կեղծարարություն. Քուրծնական այսօր և այն: Ռուսներն լույս տեսած հատըը աստվի մեծ արժեք է տալիս Կիբակոսյանի գործին իր մի քանի կարևոր հավելվածներով՝ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ, ինչպես նաև իրքիմարական հանցավոր դեկադրների արժանաբան հայաստան երամանների և այլ հանցագործներին դատած Կ.Պոլսի քուրծնական ռազմական ատյանի մեղադրական ատյանի մեղադրական եզրակացության արարատառ, բուրջներն և անգլիերն լուսագատնները:

«Երկարուղիները պատմության դաստաստանի աստղ» գիրքը խիստ այժմեական է, նրանում ընդգրկված նյութը անհրկիմատ կայսրությունն է այն քանի, որ երկարուղիական հանցագործների գաղափարական ժառանգությունն ու շատագրվելը, ինչպես ժամանակակից Քուրծնայում, այնպես էլ նրա սահմանները դուրս հեռուդական քանրեր են գործադրում նրանց ազգայնամոլ ու արևմուտքական տեսությունն ու գործնականորեն պարարացնելու համար: Միայն վերքին տասնամյակում լույս են տեսել բուրբերեն, անգլիերեն ու իրաններեն տասնյակ մեծ ու փոքր գրքեր, որոնցում մեծագործվում է հայերի զենեղիլի պատմությունը և փատարանվում է նվեր-Քուրծնայի կրկնում ու գործը: Այս առումով Ջոն Կիբակոսյանի վերքին մագալուն աշխատությունը, բայց գիտականից ունի մահ քաղաքական հույժ կարևորություն: Գիջը գգունություն է կրում մարդկանց. պատկերվում ու գգուչանում, որ մարդկության դեմ

ուղղված անցյալի հանդադրությունները կանխելու լավագույն միջոցը կրամը միջազգային լավանկելով խարազանելն ու դատապարտելն է:

Պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի հայագետ ու միջազգայնագետ-սրտանոսի կարևորագույն արժանիքներին մեկը նրա անհանգիստ, սրագրող միտքն էր. նոր անունների, հայագիտության կրախոսավորների՝ մտացության սրված գյուտական սխեմաների հայտնաբերման ու ընթերցող հասարակությանը հանդամատելի ձևով ծառուցումը: Գրանցից ուզում եմ առանձնացնել երկուսը՝ միաժամանակ բյուզանդագետ-հայագետ Նիկոսյանս Ալոնջի «Հայրական հաղթի բռնման վերաբերյալ» արժարավոր աշխատության հայերեն կրազարկերն է «Ա.Կ.Ջիվիլեզոյի և նրա պատմա-կրազարկախոսական ժառանգությունը» ծագաղով ոչ մեծ, բայց փառքուն ոճով գրված ուսումնասիրությունը: Առաջին գրքը ներկայացնող իր առաջաբանում Ջոն Կիրակոսյանը նրբաճիտ կերպով առանձնացրել է անբանավոր գիտնականի այն դատողություններն ու գնահատականները, որոնք այսօր էլ մեծ նեոսարքլոսություն են ներկայացնում: Ընդերք մի բանիսը. «Քուրքերը պետք է անսահմանորեն կրախոսաբարտ լինեն այլև նույն եղբորական ղեկավարագիտությանը, որը... հուշակնով սանձայան հողերի անձնեմեխեությունը, Քուրքիայի անկման պրոցեսն ուշադրեց մի անբող հայտարարակողով»: Մի այլ տեղ Ն. Ալոնջը նշում է. «Քուրքական կառավարության գլխին կանգնած անձինք ընդունով չեն հեղ գնահատելու քրիստոնյաների մեծ դերը Քուրքական պետության կազմավորման գործում»: Երա կարծիքով, նկատում է Ջոն Կիրակոսյանը, նա, ով չի գնահատել քրիստոնյաների կարևոր դերն անբող բուրջական հարցում, «կորցրե չի համարնա սուրբաների կայսրության ծաղկման և անկման խնդրական պատմությունը»: Ես ցույց է տալիս, ավելացնում է Ջոն Կիրակոսյանը, որ «բուրջական բանի պատերը հայ ժողովրդին անբասել են աստուծ յուսից», «բուրջական յարաբանը նրանց սարկության մեջ է գցել»: Ն. Ալոնջը գտն էր, որ աշդեն հասել է ժամը, երբ Հայաստանը, որը ընդ ներքիված է իր գափակների այլուով, արչարարատության է կանխում իր անբող պատմական ճանապարհին կրամ խուչանգումների ու փորձությունների համար և արահանջում է իր սեփական բախտի տեղը լինելու իրափոնջը:

Ն. Ալոնջը գրել է, - եղանակվում է պատմաբանը, - որ «Հայաստանը չի կարող ոչ իր անցյալից, ոչ իր սարգայից: Ես ցույց վերափոխվել է և արմարան է լինում, բայց ճանապարհ չէ: Երա բարբարական թմրչկների պաղտըն է բռնել նրա վերջելն ու ձիփանգությունները և նրան նեոսարգլություն սուղ մոխիքներից զուրա գալու դեպք նոր կյանք»:

Վարդանիվ պատմաբանի կրատի կրայ նվիրված է արժանավոր հայրդի Ալեքսանդր Ջիվիլեզոյի բազմաբարտ գիտական գործունեության ամփոփմանը, բայց տեսալ կոմմանտ՝ 1986-ին, Հայաստանի ԳԱ կրատարակությանը: Այստեղ էլ Ջոն Կիրակոսյանը այլի է ընկնում բարձ խաղով ընդարագրելով մեծատարանը արգիտազետ, մշակութի, պատմության և, հատկապես, խոսչական վերածննդի խուչուզայն գիտակ Ա.Ջիվիլեզոյի հարտատ ու բազմաբարտանի պատմագիտական ու գրական ժառանգությունը: Ես ընթերցողին ճանրարացնում է Ա.Ջիվիլեզոյի բարբարան

հայազնությունը նվիրված ստանյակ այն հարվածներին, որոնք դուր էին մտացել մեր առևտրաշուկ: Մինչդեռ դա միանգամայն անհրաժեշտ է գիտեմալ, քանզի Հայաստանից հեռու գտնվելով, Մոսկվայի համալսարանում դասավանդող պրոֆեսորը, լինելով խորը հայրենասեր, մտոնից ինտելեկտ էր իր ժողովրդի օրհասական մաշատուններին, իր փառքուն գրչիչ պրամաբլանտ արևմտահայության որերգությունը մահ ինքսական էլելիչ առաջադիմ հասարակայնությանը ծանրաբանող շերտակազ գործին: Միայն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ա.Տիվիկեզովը Մոսկվայում լույս տեսնող «Արշամանի փառհիմոս» տարագրում է շուրջ 40 հոգիված Արևմտյան Հայաստանում ծախվիված իրարարծորությունների, Հայկական հարզի, հայկական բարդերի, եկրուրական տնորությունների գրաված դրչի, հայ գարսակամների և Ռուսաստանում նրա համղիվ գրսուրված գրասիրական շարժման, Հայաստանի ինքնավարության և մի շարք աղ հարզերի վերաբերյալ: Մտանվորազե, ինչպես ընդգծում է Ջոն Կիրակոսյանը, Ա.Տիվիկեզովը ողորմել է «Յուրքանայաստանի մասին» ղեկչետի ընդունուր Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովրդական կոմխարների խորհրդի կրչից 1917 թ. ղեկոնների 29-ին, միաժամանակ այն միտող հայտնելով, որ «Ռուսաստանի օգնությունը կարող է արտահայտվել միայն այն բանում, որ Հայաստանում կրչունի տուսական բանակի գոնն մի մասը»: Ես այն կարծիքին էր, որ «ֆրնիկ Յուրքանայաստանը Յուրքիայից դա նշանակում է հայերի մնացորդները ֆրնիկ բնաշնրունից և սկիպ ղեկ երկրամասի խաղաղ գարգարմանը»:

Տակիք: Ջոն Կիրակոսյանի այս վերչին գործը հրապարակ ներվ միայն տանրին և ցայսօր էլ բարզամիված չէ հայերին, մի բաց, որը պետք է շուտափուր վերաբանել, ելնելով հայ մատաչական ընթերցողի շանդից:

Ջոն Կիրակոսյանի վաստակը առաֆե նեծ գարմանք է պատմաում, երբ մնք գիտակցում ենք, որ հարյուրից շատ ավելի գիտական, գիտամանրամատչելի ու հրապարակախոսակն ընուրի գրչերն ու հոչիվածները, գրախոսականներն ու բարաբական գործիչների ղեկանկարները և աղ գրածող ստեղծվել են նրա երեսնամյա կուտակրական, պետական պատախմամատու աշխատանքներին գրաբնրալ: Երկար տարիներ նա գլխավորել է Հայաստանի Կոմկուի կենտկոմի գլխորդան լուծիեր, թարխնադրողունների և հեռուստատեսության պետական կոմխոնն, իսկ վերչին տաղը տարիներին, մինչև իր մահը, Ջոն Կիրակոսյանը ՀԽՍՀ պրոսագին գործելի միմիաղն էր: Այս վերչին պատախմամատու պաշտոնում էլ նա հավատարիվ իր խասովվածչին ու սկզբունրայնությանը, չէր խուսափում իր կարծիքը հայտնելուց, հանրազնություն կյանրուն տեղ գտում բարասարան երեսուրները բարասորեղուց, թեքես հիչներ, որ դրանք մեր հասարակոխական գոչաթմակում արմատավորված լնացման, բարնիկության ու անգուաղ ինքնագոմեղություն մուաղ տարիներն էին: Ավելին, Ջոն Կիրակոսյանը չէր վարմամ իր ինչպես ու նշմարուացի խոսքն անելու հայ դատի 1915-ի հայաստանության դատաազարման անհրաժեշտության մասին, լինի դա մեզ մոտ, թե արտասահմանյան բազմաթիվ ողորությունների ժամանակ: Իսկ երեսնի համազարանը, ուր նա գլխավորում էր արևելագլխության ամբիոնը,

դեռ երկար կենդի պրոֆեսոր Կիրակոսյանի փառալուստությունները ու թոփանդակազի պրոպաները հայ ժողովրդի պատմության կենտոն հարցերի շուրջ:

Եվ, վերջապես, Ջոն Կիրակոսյանի գիմնանկարի մեր փորձը խնամ թնդի կլինի, եթե մենք անտեսեմք նրա մարդկային հատկանշիկները՝ պարզությունն ու մառնկությունը, նրա մարդանությունը: Առանց չափաբանչության կարելի է ստել, որ Ջոն Կիրակոսյանը, որին շատերը մտերմորեն ուղղակի Ջոն էին առում, մեր հանրագետության ամենագուրուլար մարդկանցից մեկն էր: Նրան գիտեմ շատերը՝ մեզ մտաթի Սֆյուրում, որի գրեթե շուրջ թերթերն ու ամսագրերը տարած կամ արտատարում էին իրենց սիրելի հեղինակի տասնյակ ու տասնյակ հոդվածները:

Հայրենասեր գրծիչ, գիտնական, հրապարակախոս, մարդ է ըստարացի՝ տես Ջոն Կիրակոսյանի անմոռաց այն գիմնանկարը, որն ախպ, նրա մտնով մնաց անափարտ:

ՄՐԿԱ ԿՊՈՒՏԻԿՅԱՆ¹

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՄԻ XXIX ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ: ՄՏՔԵՐԻ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ²

...Կարելի է համոզմանել Յակոբ Չարբյանին՝ համրագետության մոտ ծախսվող կոտորակայի, կաշառանքության, հոսի ջարբերի դեմ ամուլտ պայքար շարունակելու համար, սակայն չի կարելի չվստահել, թե ինչպես նա մեծագույն բաներով, մոսկովյան դիկտատորների կարիքներինը մեկ առ մեկ շքերով և 15 բժականի ցեղասպանության ճյուղերը գույք տալով, հաջողվեցեց, ճիշտ է, շատ թերի, ըստ մեկ էրեանի 50-ամյակը, սկիզբ դնել Միծեմակարեցի հուշարձանի կառուցմանը: Այստեղ ինչպե՞ս չի իշխեց Կեմալովի բաննի վարչը Ջոն Կիրակոսյանին, որը իր կյանքը մվկարեցեց պատմության գեղծարարներին մերկայանալու, ազգի մեջ հայրենադժուկյան գգայումները արծարծելու նպատակին:

1 Կապուսեղյան Յիզն Քարոյան (1919-2006), բանաստեղծուհի, կրթության գիտնական, հասարակական գործիչ: ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ մշակույթի գերատեսչության գործիչ, ՀԽՍՀ ԳԽԻ պատգամաւոր (1975-80), երկնական երկերը՝ «Երկու գույք», «Օրնի հետ», «Այս իմ երկրն է», «Իմ հարազատները», «Մտորմանը ճանապարհի կեմն», «Մեր կաշառանքը», «Կեմն խոլը լիտան», «Քարոյանները իմ ըստն են», «Կեմնար հոգու և ըստնի գույնը», «Իմ կեմնը աշխարհի ճանապարհներին», «Էլ իմ վրակ դաշտներին»:

2 Հայաստանի կոմբուի XXIX համագումարում: Մազեցի փոխանակության // Հայաստան (Երևան) - 1990. - 30 սեպտեմբերի:

ЗОРЬИ БАЛЯН

ПОСЛЕСЛОВИЕ¹

"В БЮРО ЦК КП АРМЕНИИ

...Мы совершили юридический акт — одобрили проект новой Конституции Союза ССР. В этом проекте есть статьи, которые являются положениями ныне действующей Конституции. Не секрет, что ныне действующий статус Карабаха и Нахичевана всегда считался спорным, в течение десятилетий вызывал споры, оспаривался как в самом Карабахе, так и в Советской Армении. Этот вопрос неоднократно поднимался на собраниях партийных организаций республики, многочисленные обращения и петиции посылались в союзные инстанции, доказывающие необходимость пересмотра существующего административного деления Карабаха и Нахичевана.

...Мне, как члену ЦК КП Армении, министру иностранных дел Армянской ССР, необходимо знать, какую позицию заняли представители ЦК КП Армении и Советской Армении на заседаниях комиссии по разработке новой Конституции, "целиком и полностью" одобрили статьи проекта Конституции Союза ССР о том, что "Карабахская автономная область" и "Нахичеванская автономная республика" состоят в Азербайджанской ССР, специально по этому вопросу встречались с председателем комиссии, Генеральным секретарем ЦК КПСС т. Брежневым, пытаясь ли внести ясность в этот наболевший вопрос?

*Джон Киракосян**

Передавая рукопись письма Джона Киракосяна в редакцию, я считаю необходимым предварить ее некоторыми мыслями о времени, когда оно было написано. Письмо адресовано бюро ЦК КП Армении в 1977 г.

...Дну двестишь, как нынче люди, адрут в одночасье посмелев, набравшись такой лавиной храбрости, взяв, казалось, смелости взаймы у перестройки, мечут громы и молнии с трибуны или газетной полосы. А мне всякий раз при этом вспоминаются недобрые времена, названные кем-то не очень удачно

¹ Балян З. Послесловие // *Голос Армении (Ереван)*. — 1991. — 17 января.

застойным периодом, ибо застойными были все 70 лет, прожитые нами после революции. Вспоминаются потому, что многое происходило на наших глазах. И подбострастие, и раболопие, и дискредитация, и зоологическая трусость, и что, пожалуй, самое страшное – крепко сидящий во многих чиновниках омерзительный бес лести.

Я далек от мысли коллекционировать листовые речи, произнесенные во множестве в Ереване или Степанакерте. Хотя о многих хорошо знаю, многое ценю помню. Время – судья. И нет сегодня смысла ковыряться в деяниях трусов и лысезов. Тем более, что нынче многие довольно ловко могут оправдать свои поступки. Мол, все это нужно было делать во имя служения народу. Часто ведь предательство путают с дипломатией и разведкой, трусость – со злым смыслом. И однако это уже позволяет демагогически оправдать все и вся, и в первую голову – равнодушие и бездеятельность. Так что и впрямь не будем с высоты времени, а тем более спекулируя гласностью, разоблачать бесов лести. Куда вернее и нужнее сегодня действительно вспоминать тех, кто сумел в те страшные годы по-человечески по капле выжимать из себя раба, убить в себе беса лести, оставаться честным перед своей совестью, перед будущим.

1977 год. Разгар так называемой брежневской эпохи. Уже дана установка не произносить вслух мысли о Карабахе и Нахичеване, уже сел на белого коня Алев, уже идут гонения на диссидентов, уже выдворен из страны Сохженишян. Год, когда страна вся занята очередным творением классика марксизма-ленинизма Л.И.Брежнева, которому эпоха обязана рождением очередной Советской Конституции. Все наши письма в том году о Карабахе и Нахичеване даже не доходили до комиссии, которая занималась проектом Конституции. Их переправляли в Баку. В том году лишь однажды нам удалось громко, во весь голос и на весь мир заговорить о Карабахе и Нахичеване. Это сделал Серо Хандадян своим знаменитым открытым письмом Брежневу и нашим комментарием к его тексту. Материалы эти действительно обошли весь мир. О них все средства массовой информации писали. Не забудем и то, что вел тогда свою неистовую борьбу страстный Леонид Гурунд в тиши своего кабинета.

Но в тот год не менее громко звучал голос неизбежного Джона Киракосяна, который вел свою борьбу за Карабах и Нахичеван в стенах ЦК КП Армении. Недавно сын покойного историка Арман Киракосян обнаружил в архиве отца небольшого объема рукопись, которая, на мой взгляд, представляет сегодня немалый интерес. Предлагаю ее вниманию читателя, а бы рекомендовал всматриваться в текст, так сказать, глазами тринадцатилетней давности. Это ведь очень важно, чтобы нынешняя молодежь, которая, глубоко убежден, с гордостью будет называть себя поколением карабахского движения, знала, что февраль 1988 г. не упал нам манной с неба.

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՄԱՍԻՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԱՆԳՎԵՐԵՆՆ՝

Օրերս Ալիբնյա-պեյա հրատարակչության կողմից ստաշին անգամ անգլերեն լեզվով Անգլիկաքի Միացյալ Նահանգներում հրատարակվել է Ջոն Կիլբասյանի «Եղիաթուրքերը պատմության դատաստանի ստաշ»¹ իրենարտ աշխատությունը: Գլխի ներքա հրատարակչությանը, համաձայն դեռևս 1984 թ. վերոնիշյալ հրատարակչության հետ հեղինակի կնքամ պայմանագրի, կազմել և տպագրության է պատրաստել հեղինակի արդեն՝ ՀՀ արտաքին գործոց նախարարի ստաշին տեղակալ Արման Կիրակոսյանը:

...Մեծ փաստագրաբանական արժեք ունեցող այդ աշխատությունը, լինելով 1915 թ. Մեծ Եղիանի վերաբերյալ ամենատարեցական ու արժեքավոր գործնչոց նկղ, ճեծ ընդունելություն գտավ և բարձր գնահատվեց ներկայացվող ժամանակաշրջանի պատմությանը հետաքրքրվող մասնագետների ու ընթերցանող հասարակայնության լայն շրջանակների կողմից, ուստի բուրբակամ աղբյուրների կողմից ժամանակաշրջանի իրադարձությունները միտումնաւոր խեղաբարդված գրականությունով հեղիված ԱՄՆ-ում նրա հրատարակչությունը Հայ Դատի լուսարաննամ նամակագրիին այդի ընկնող իրադարձություն է:

Ներկա անգլերեն հրատարակչությունը ընաւոցի ունի մի շարք տալբերություններ: Մասնաւորապես՝ հայկական հրատարակչության համեմատությանը ու լուծանդակության հաշվին սեղծվել է ծավաղ, աշխատության նյութին անմանոր ամերիկյան լարանի առանձնահատկությունը հաշվի առնելով և նրաի ընկալումը հեշտացներ ուղատակով աւելաւոցվել է «Հայ ժողովրդի պատմությունը կազմավորման շրթանից մինչև 19-րդ դարի կեսերը» ներածականը, որ համառոտ և ժամանակագրական հաղորդականությանը ներկայացված են հայ ժողովրդի պատմության ստավել նշանակալի անցրերը: Գրքամ տեղ են գտել նաև Հայաստանի տարրեր ժամանակաշրթանների բարոնեզները, հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն լեղունելով օգտագործված գրականության ցանկը, ինչպես նաև կրիք այլ ցանկեր, որոնք համապատասխանաբար ներկայացնում են 1914 թ. Արեւելյան Հայաստանում, Արեւմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում տալող հայ բնակչության բվաքանակը:

Անգլերեն հրատարակչությունը ունի նաև վերջաբան, որ շարաղրված է գիղղը հայերեն լույս ընծալելոց հետո ընկած ժամանակաշրթանում Հայկական հաղթի գաղգայման ընթացը: Վերջաբանը հեղինակել է կազմողը:

¹ Մեծ Եղիանի մաւթն արժեքավոր աշխատությունը՝ անգլերեն / Երկեր (Երեւան), - 1992. - 8 աղբեր:

ՎԱԿԻՄԻՐ ԳԵՏՐՈՍՅԱՆ¹

**ՄԵԾ ՀԱՅԸ, ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ, ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ
ՋՈՆ ԿԻՐԱՎՈՄՅԱՆԻ ՕՆԻԳՅԱՆ
65-ԱՄՅԱԿ ԱՌԹԻՎ²**

Հասերի բժում տողերին հեղինակին նույնպես երկար տարիներ վիճակվել է լինել անվանի պատմագետ, ճշմարտի հասարակական-քաղաքական ու պետական գործիչ, հրապարակախոս ու ժողովուրդ, ժամկետորժ ու ղեկավար Առն Մանակի Կիրակոսյանի ժամանակակիցը, շփվել նրա հետ, փայտել նրա մարդկային ու լինելականության հմայքը:

11 տարի է անցել, ինչ Ջոն Կիրակոսյանը հետացել է կյանքից, քոչվելով պայծառ հետազոծ: Անվանի հայ պատմագետի աշխատությունները շարունակում են գրավել հասարակության ուշադրությունը: Այդ աշխատությունները հայ պատմագիտական պրակտության մեջ ունեն իրենց ուրույն և հաստատուն տեղը:

Ջոն Կիրակոսյանը հայտնի էր որպես Հայկական հարցի նոր փուլի, հայերի ցեղասպանության պատմության նորոգի լուսարանող ու գիտակ: Այսօր, երբ լրանում է Ջոն Կիրակոսյանի ծննդյան 65-ամյակը, մենք ստանճնապես կամենում ենք խոսել այն մասին, թե ինչն էր ամենից առաջիկ սխրտ: Ջոն Կիրակոսյանը ամուսն սկսելով նվիրված էր իր Հայաստանին, իրեն ծնող ժողովրդին ու ժամանակին: Հայրենի պատմությունը Ջոն Կիրակոսյանի համար միայն գիտական հետաքրքրության առարկա չէր: Նա այնտեղ որոնում էր պատմագիտական Հայկական հարցի նոր փուլի, 20-րդ դարի առաջին քառամյակում արևմտահայության նակատագրի, հայոց ցեղասպանության պորթլանդների վերաբերյալ: Այդ պատմագիտական պահանջը թելադրված էր ժամանակի անհրաժեշտությամբ: Եվ սրա գիտակցումով էլ Ջոն Կիրակոսյանը չէր ձգտում ցուցադրել իր գիտական տվյալները, այլ գիտադասում էր դա անել լու-

1 **Պատրոսյան Վրայնիք Գևորգ** (ծնվ. 1915), պատմաբան, լրագրող, պատմական գիտությունների դոկտոր, աշխատել է ՀԽՍՀ երկուսի քոլեջներում, Մարտիկոսյանի շքերթի քաղաքագր, ՀՀ ԳԱԱ համակարգում, Որդկայուն + Հայրեն Անտառում՝ համակարգի պատմության ակնթիվի փոփոխել է:

2 **Պատրոսյան Վ. Մ.** Նույն, գիտնական, լրագրողին // *Հայաստան* - 1994. - 14 հունիսի: **Պատրոսյան Վ. Ժամանակի երանգներ**. - Ե. - 2008. - էջ 366-70:

բյանք, առանց աշխույժի, քեւ դրա հետ միասին հարկ է նկատել, որ նա սկսում էր հասարակացության սեփականությանը դարձնել իր կողմից հայտնաբերած բոլոր բայց մինչ այդ ամհարը փաստելու: Եվ այս ամենը նրա համար նշանակում էր միայն մի բան՝ ծառայել Հայաստանին, ծառայել ժողովրդին:

Մինչև մեր դարի 60-ական թթ. սկիզբը, մեր համոզմամբ, հայ պատմագրության մեջ Հայկական հարցի նոր փուլի պրոբլեմների, Օսմանյան Թուրքիայի օրգանական շարունակությունը կազմող երկաթուղիների հարաբերակցության, 20-րդ դարի ստացին տասնամյակներում աշխատանքային նախատարի լուսարանման գործում տիրում էին պատմական, քարտեզագրական ու այլ բնույթի դատաբանությունների այնպիսի քառու, քյոչիմազոքոսներ և նույնիսկ հրապուրամբ, որ դրանցից առաջացած գլխավորապես անխտանակելի էր դառնում: Եվ ի պատիվ հայրենասեր պատմագետ Ջոն Կիրակոսյանի, ասենք, որ նրա մոտ ճնշվեց առեփանախաց գրագրած անհայտանալի փաստություն իր սեփական ուժերով այդ քառուսն ոչ միայն հեռակետ գտնելու, այլև պարզելու, քե ինչ է այդ պրոբլեմի շորք կատարվում, որտեղից է ստաբազել այդ ամբողջ քառուսն և ինչպես այն կարելի չե՞րէ:

Եվ հարազատ ժողովրդի պատմական նախատարիկ ապրող պատմագետի, գիտնականի բարոյական պարտքի ու պատասխանատվության գիտակցմանը Ջոն Կիրակոսյանը ձեռնամուխ եղավ Հայկական հարցի նոր փուլի, նրա հետ առջվող պրոբլեմների նորո՞ւ լուսարանմանը, չնամո՞ւրով ոչ գիտական հեղինակության և ոչ էլ փառքի մասին: Ջոն Կիրակոսյանը, սբնելով իր խզական գիտական աշխույժի, անբաժե՛ղա համազեց իր ուժերը կենտրոնացնել այն կողմը, որտեղից հարձակումներ էին գործում իր հարազատ ժողովրդի պատմության դեմ: Հնմվելով բազմաթիվ աղբյուրները, փաստելի ու փաստաբանելի վրա, նա դրե՛րեղեց գարնանալի ինքնուրույնություն, չվախեցավ ու շխտաճեց աշխատանքի նվաշական, հաճախ էլ աննաղբանարելի բժացող ծափաշեց:

Գաղափարական, պատմական և նաև ազգային նախապայրելների հետ Ջոն Կիրակոսյանը բանավե՛ն ծափաշեց միայն ու միայն անաչառության ու սկզբունքային դիրքելեց, այդ անաչառելեզում դրսևորելով բազմաշան փն հասկանալիներ: Ջոն Կիրակոսյանը այդ բանավե՛ններում, որոնք անձեռիված են նրա հայտնի աշխատություններում, բացա՛նաչառեց իր լայնածախուս ու բազմաբնույթ պատմական գիտելիքները, որոնք նա հաճաշել էր տարիների արճաբան աշխատանքով: Նա շարժման մեջ ղեց հայկական, ասորական, թուրքական և եվրոպական բազմաթիվ խոյունելով բազմաբնույթ պատմական սկզբնաղբյուրներ և դրանց միջոցով խորաբայան բաժանեց իր կշանքի նարտաճեղ դարձած պրոբլեմի տրքան մեջ, բարձաչառեց նրա ամբողջ բնույթը: Եվ չենք պաղաքի, եթե առանձնալի ընդգծենք, որ նման մտեղեղում դարձավ պատմագիտական ծրագրի, որով Ջոն Կիրակոսյանը ժառանգույց էր անում վերոհիշյալ պրոբլեմների լուսարանման հետագա գործում հայ պատմագիտության հերթական խնդրները, դրանց լուծման հեղինակները:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Ջոն Կիրակոսյանը համարձակորեն սբնեց իր գործը, նախապես հիմնովին ուսումնասիրելով իր նախորդներին: Այստեղ էլ նա, մեր հա-

նվզման, առավ շատ ուսանելի դասեր: Հենվելով իր նախադրմանի մեջ ընդամի վրա, Ջոն Կիրակոսյանը ազատվեց գործի նորից սկսելու անհրաժեշտությունից: Եվ նրա միտքը, գիտելիքները հնարավորություն տվեցին խորքային ընթանալու, թե ինչ կարելի է անել իր նախադրմանից ելևառ, որ ուղղությանը շարունակել գործը:

Մենք կամենում ենք ընթացել նաև, որ Ջոն Կիրակոսյանը իր կյանքի պիտակը նարտակին գնում էր լրջորեն ու կրնամաքո նախադասարարատված: Եւ շեք սխալվել էրի ասենք, որ մնվեամ առաջինը մրեց հայ ժողովրդի պատմական կյանքի 20-րդ դարի առաջին տասնամյակների հասկամի յուր ու փարենասելի ուսումնասիրունը, մնալով այդ ասարեղեղում պերլեմի յազազայն գիտակներից մեկը:

Պաշտպանելով հայ ժողովրդի պատվից օտար և հատկապես թուրք պատմաճաննների հարձակումներից, Ջոն Կիրակոսյանը միաժամանակ Հայրական հարցի նոր փուլը և նրա հետ ասել:վուր բազմաթիւր պերլեմները ուսումնասկելու հենց իր կողմից ճշակամ մարտչորգիան իրազորմելով, բազմապեսց պրանց բազմաթիվ մոք կողմեր, նոր յուր սփեց մինչ այդ յարազամ տնակետների վրա, պարզեց մեր պատմության մեջ եղամ բարձր աննակրանցի երևույթներ և ասելոնց պերլեմի կրա պատմությունը: Եւ իր փարմոլ ու հակայական գիտելիքներով ոչ միայն մեակոբեց բազմակամաչափ անբակուտ հարազը, աչի պատմագիտամբան եզրահանգումների հետ միտմն կատարեց նաև յարույրան ընդրի եզրահանգումներ, որոնք աչնպես անհրաժեշտ են հասկապես իմնա, մեր տագնապոյի ժամանակներում, և հոգում են հայ հասարակական կյանքի թուր շեղանքին:

Այդ եզրահանգումների գլխավոր կիզակետն էր՝ հարազատ ժողովուրդի պատմության ուսումնասիրման վերջնական նպատակը պետք է լինի մեծագույն հարզանը ժողովրդի պատմության նկատմամբ, ինչը ասելոնց են հայ ժողովրդի նախորդ սերունդները: Եւ այնպիսի կեցոտությանը Ջոն Կիրակոսյանը պաշտպանում էր հայ ժողովրդի ընակրան դաշնակցի՝ ռուս ժողովրդի, Ռուսաստանի եւտ բարեկամության անբազկեղման անհրաժեշտությունը, յուրյ տարով դրա դեմ հանդես եղամ շատ գործիչների յազարական կարենասեւտությունն ու դրանից եկող վտանգների անեկլությունը:

20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակի պատմության աննազգիսալի փաստը Հայրական հարցի նոր փուլի առաջացումն էր: Մի անբուրջ ժողովուրդ ընթարթում էր, իտրվամ եղնապական դիվանագիտության կեղծ խոստումներից: Մինչ դարսակցի հայ հասարակական-բարչարական գործիչներից շատերը տարվամ էին զիվանագիտական անորջներով, երկորուրջերը իտրբախտությանը մեծարելելին իրենց կեղնափոր ծրարի իրազորմունց: Կասալպեց ամենասարասիքին: Եղնուրայի ստոն ու անտարբեր աչքերի աչքն երիտարբերը դիվելին մարդկության դեմ միշն այդ յանեկամ հանգազորմության, ոչնչազնելով մի անբուրջ ժողովրդը: Հազիվ էր անգարակել երիտարբերի պարագլխաների դասը, երբ հենց թուրքիայում սքեղեմն ազմել ու հաճաչխարհային գրական յոկան հեղեղելին հայերի զերապամությանը միտակո, իրենց վրայից պատասխանատվությունը գրելու բազմաթիվ կեղծագրեր: Եվ դրանց մեղկաչեղման գործում, պատմական նշանաբանությանը բացահայտելու, հայ ամենը գր-

կերի դասը պաշտպանելու խնդրում կրնայ Ձոն Կիրակոսյանի մտքի ու տաղանի ամբողջ փառը: Երևա գրեցը բարբերի հրեշավոր հանցագործությունների մեքատմանը բարչախան դատախնի հատրքներ են: Այլ հատրքները կարճ ժամանակում մրա հեղմանակն բերեցին համբավ թե՛ մեզանում և թե՛ արտասահմանում: Երևա գրեցը տգտեցին անմիջապես և հիմա էլ կարչապված են մեծ հետաքրքրությամբ: Հեղմանակի իտառայն դատրքությունների նետուրակամոքրանը, երևա եղանակումներն ու փաստարկները բոլոր աշխատություններում անհավելյորեն շատկապված են և միայն կարեղ և քարնանայ, թե Ձոն Կիրակոսյանին նախորդող պատմագրանները ինչպես չեն մքատել այն աննը, ինչ այնպես բնականորեն բացատրաչեղ են:

Աննը նաև, որ Ձոն Կիրակոսյանի աշխատությունների հարչությունը շի բացատրվում միայն հեղմանակի շտալ տաղաներով, այլ հատրակնա մրա լրբագրչն նախադատրաստությամբ, Հայկական հարչի նոր փոքի ռատմնամպրության մկատմանը որչաակի հայացքների կոտ միտամոքրանը: Եվ այն պրորչնը դարձավ Ձոն Կիրակոսյանի կրաների պիտավոր գործը, և երևա անունը ընդմիշտ կապվեղ հայ պատմական գիտության և հասարակական գիտակցության հետ:

Իմարկն, Ձոն Կիրակոսյանի աշխատությունները ոմանը ղեմավորեցին ընդդված գգուչավորությամբ, մտածում էին, թե դեռ շի եկել Հայկական հարչի նոր փոքի մալին համարձակորեն գրելու ժամանակը: Գտնվեցին նույնիպ մարղիկ, որանը Ձոն Կիրակոսյանի աշխատություններում փնայում էին տգայանական մրտմներ և սկրեցին խղրչրոտներ հարչեցի: Մալբայն կրաներն ու ժամանակը հաստատապես տգրեցուցեցին Ձոն Կիրակոսյանի նշանիտ լինելը: Ավելին, հայ ժողովորի պատմության նոր ժամանակաշրջանի պրորչնմները, Հայկական հարչի նոր փոքի, հայ ցերտագրանության նորղի լուսարաննան վրա Ձոն Կիրակոսյանի, որպես պատմագրանի, հայացքը, համոզված ենը, դեռ երկար կմնա որպես հաստատուն հենակետ հետագա ուսումնասիրությունների համար: Եվ ձեռնարկելով մեր ժողովորի բոլոր շնչուրում շատ գգայմունքներն ու հոչլեր հարազող պրորչնմների ռատմնասիրանը, Ձոն Կիրակոսյանը իտրապես գրում էր իր պատասխանամալբայունը: Եւ շնչում էր գգայմունքները վեր կանգնելու և սրան վերարկրմունը դրաներելու անիրաճկալոքունը: Եւ գգուչացնում էր, որ ժողովորը մոտ գգայմունքներն ու հոչլեր այրմալմող պրորչնմները հարկավոր է նետ: Գրանկ բախտախնիի ու դիչետամա աննանը, որանը կարող են հեչորեն տգտալործել դրանը ու ժողովորին նոր փորմության վտանգի առաջ կանգնեցնել:

Ձոն Կիրակոսյանը գարմամալբայուն հանգիտ էր վերարկրվում իր գրորի նշանակությանը, որին նվիրեղ իր կրաների բավապոչն տարինեղը: Հանուզված են, որ մալինը շատեղ կիծչեն անալբան, թե ինչպես մալից ոչ շատ առայ նա փատմագրալ ստում էր, թե Հայկական հարչի նոր փոքի պրորչնմների մալին կրեն իրննից բալ: Եւ միայն իրեն վերապամում էր դիվալին նանուպարից առալինը հարչերու մտալոքունը: Իմբապես, դեռ երկար ժամանակ գիտական շրջանատության մեղ կպտիպանվեն պատմական փաստներն ու դրոչքները այնպիսի միմակով, ինչպիսիք առալինը նշակել ու ընդհանրապրել է Ձոն Կիրակոսյանը: Համոզված ենը նաև, որ հետա-

գրությունը դեռ երկար ժամանակ դրանք կբարդեն նրա գրքերից: Մենք ստանց վարանելու կարող ենք ասել, որ Ջոն Կիրակոսյանի մեջ մտածող բարձրագույն էր պատմիչի թիկունքում, իսկ պատմագետը իր հայացքները գարգայնում էր պատմա-փիլիսոփայական հենքի վրա:

Ջոն Կիրակոսյանը գիտեր ժամանակ կրկնազատակելու արժևատի վարունիցը և դա շնորհիվ ունեղը վերականգնում էր գրարժուների պարզ փոփոխությունը: Միս այս ստուով էլ հարկ ենք համարում գոնե մի քանի տողով անընդհատուալ Ջոն Կիրակոսյանի բարդարական ու պետական գրծունեությունը:

Երկար ժամանակ նա Հայաստանի Կոմկոսի կենտրոնում դեկադար սելիտատանը էր ստանում: Կենտրոնի գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժնի վարչի պաշտոնը ամենայն պատասխանատվությամբ ծառայեցրեց Խորհրդային Հայաստանի գիտության զարգացման գործին: Դպրոցների, բուհերի, արտոլագրանության ու ժամկետան հիմնարկների ամեն մի հարտությանը ուրախությամբ մասնակցում էր և տիրում, եղբ այլ ընտանախոններից որևէ մեկում դամբարտում էր ստաղլնբաղը: Հիշում են, թե ինչպիսի ովերություն էր նա խոսում այն մասին, եղբ մտապետ ստաղլայում կանգնեղ պարտաղիր բարձրագույն կրթության: Բայց, աճաղ...

Բազական երկար ժամանակ Ջոն Կիրակոսյանը Խորհրդային Հայաստանի արտաղլն գործերի նախարար էր: Աղլատուղլ այլ պաշտոնում, Ջոն Կիրակոսյանը ստաղլուղլ, որ հազարամյակների պատմություն ունեղող ժայղայի շանիղը դրոն սրտանաղլտելու համար բաճական չէ, որ դիվանագետ տիրաղլտի օտար լնդունելի: Հարկաղոր է գիտելիքների հետ միասին խորաղլն իմանաղ հարազատ ժայղայի պարլեմենիղը, դրանք մեծամասամբ ձեղլն են օտար դիվանագիտության խարղլվանքերից: Եղ Ջոն Կիրակոսյանը մեղ պատմության այն պարլեմենիղը, դրոնք նա այնպիսի խորությանը ու համարակերոնքն ըննարկել էր իղ գրքերում, դուրս շերեղ համաղլխարհային հաստակաղլտության ստաղ, համեղն գաղլլ զերեցումներով ու դասաղլտություններով ՄԱԿ-ում ու նրան կեղ բազմարթիվ համոմնաժողղլներում: Աղլնամատենիղը վկաղլում են Ջոն Կիրակոսյանի երաղարտակաղլն կուղլքների հարաղլական աղղեղությունը միբաղլղային հանրության վրա: Բայց, աճաղ, որ դրանց նուղլնպետ ընդհատղլնեղին և մնաղլն աղլարտանակելի...

Մկասի ունեմաղլով Ջոն Կիրակոսյանի ղեղխանագիտական գրծունեությունը, մնը շերեղ սխաղլի, եթե ասենք, որ իղլն Խորիրդային Հայաստանի արտաղլն գործերի նախարար, աղլղետ էլ մնաղ անգերազանեղի թե մեղ դիվանագիտության պատմության մեղ և թե մեղ ժամանակներում:

Հատ ուսանելի է մեղ համար Ջոն Կիրակոսյանի բարդական բնորաղլղը: Նա վճուակամորեն մեղծում էր որևէ գործաղլր բարդական նորմերի մեղ: Նա այսուղղ զեղուական էր, դրաղլտան այլ նորմերը, որոնցով նա ղեղնաղլղաղլվում էր, նրա գիտանղլտության մեղ ունեղին ու թե տեսոմբան, աղլ արսիոմային նշանակություն: Ջոն Կիրակոսյանը այն հոկա ժայղարեղղլնեղից է, դրոնք երկար մնում են կանգուն և սղղորարար ընկում անարասելի կերաղլլ...

Հիմա, եղբ մեղ Ջոն Կիրակոսյանից բաժանում է ու ջիլ ժամանակ, ողլում ենք հա-

տուկ շեշտել, որ փառաժամ մանկ խանգարեց նրան աճարտի հասցնելու իր բոլոր մտածողություններն ու ծրագրերը: Եվ 11 տարի անց այդպիսի ափսոսանքը ափսոսանք է այն գիտական կորստի համար, որը հայ պատմագրության համար մինչև այս մնացել է չհատուցված:

Հ.Գ. Սույն հոդվածը պատրաստ էր տպագրության, երբ 1994 թ. հունիսի 3-ին բազմազան ԳԱ Պատմության ինստիտուտի ընդլայնված գիտական նստաշրջանի¹ նվիրված Ջոն Կիրակոսյանի ծննդյան 65-ամյակին:

Նստաշրջանում ելույթ ունեցավ պոլիտուր Արեւ Սիմոնյանը: Նա բարձր գնահատելով Խորհրդային Հայաստանի 70-ամյա նվաճումները գիտության, կրթության, մարդկանց բարեկեցության բարելավման և ժողովրդական տնտեսության մյուս ապարեզներում, հատկապես ընդգծեց Ջոն Կիրակոսյանի ունեցած դերը: Այս ելույթը դարձավ Ա.Սիմոնյանի վերջին խոսքը: Նա համկարծմանս եղավ ելույթից ըիջ անց, որի համար հայտնում ենք մեր գափակությունը:

НОСИФ ВЕРДИЯН¹

ОН ШЕЛ НА ГРОЗУ²

Грех жаловаться, мне везло на выдающиеся личности. Журналистская судьба базовала роскошью общения – иногда короткого, иногда длительного – с Уильямом Сароном и Аникетасом Минковном, двумя земляками-маршалами, патриархом нашей живописи Сарьяном, умнейшей армянкой Мариэттой Сергеевной Шагинян. Ну еще для пушией выкности добавлю Мишеля Летрана и Шарля Алишюра, Клаудию Кардинале и Анри Верноа... Беседы с ними и другими знаменитостями – сынами века и модными сынами текущей минуты – в свое время были напечатаны в московских и ереванских изданиях. Не скрою, в некоторых случаях после публикации я закрывал для себя тему.

Иначе обстоит дело с личностью незабвенного Джона Саакянца Киракосяна. С ним я дружил, точнее будет сказать – он снизошел до дружбы со мной в самом конце шестидесятых годов. Кажется, Шопенгауэру принадлежит мысль о неизменности первого впечатления о человеке, которое сродни первому впечатлению дегустатора от вина – сколько его ни пей, оно не станет хуже или лучше.

Джон Киракосян, молодой сорокалетний профессор истории, 1969-й год, хрущевская оттепель позади, застой мягко обволок мозги обывателя, а либеральный ереванский бомонд уже заносит на диссидентские баррикады. Фигура Киракосяна впечаталась на стене недавней нашей истории как одна из крупных, возможно, самая крупная. И вот это впечатление физической, общественно-политической, научной громадности историка у меня до сего дня не поколеблено.

¹ Վերջին Յոսֆ Սեփյանի (1943-2004), լրագրող, գրականագետ, պատմագետ գիտությունների թեմատիկայի, աշխարհի և տեսախցիկի «Կուսակազմ» արտերկրյան, Արմենիայի գրքակառուցչություն, հանդիսանալիս է «Մեդիակազմայի խմբագրում», «Մեդիակազմի ձեռնարկ» և «Տոպոս» թերթերի ռեդակցիայի քրեական հարցաքննում, «Թրակտոր» տեսախցիկի շարժարարների ինժեներ, գրեթե չի գրվել:

² Вердиян Н. Он шел на грозу // Узорны (Ереван). – 1994. – No. 10.

Он был типичным шестидесятником, вращавшимся на хорошо взрыхленной политическими смельчаками-антикультуловцами почве, воспитанным на мужественной публицистике и прозе Рачия Кочара, поэзии Амо Сагяна, на "первых" волстах армянских живописцев и, главное, созревавшим в беспокойных мыслях и душевных страданиях об Армянском вопросе.

Утверждают, что Бюффон по одной косточке воссоздавал скелет. Не так ли мы постигаем мироздание по всей его объемности и многомерности, пядь за пядью осваивая пространство неизвестности, преодолевая кручи отрицанием несправедливости и всерческих искажений? Свобода — а Киракосян обладал ею, вопреки своему пребыванию на высшей ступени партийной иерархии — означала для него, насколько я понял, царствование неприкрашенной истины в истории родного народа. Он часто повторял сервантесовское сравнение фальсификаторов истории с фальшивомонетчиками, заслуживающих одинаковой участи — казни.

Не обманывайте себя, мало кто у нас может откровенно заявить: справедливость — мое ремесло. А вот историческая справедливость для Джона Киракосяна была больше, чем ремеслом и выше, чем искусство — она стала способом и целью его жизни. Внезапно на вечерних прогулках — "тротуаротерапии" — он останавливался, как вкопанный, и, жестукулируя широкими ладонями и певно сверкая глазами, произносил монолог об Армянском вопросе. На глазах даты, исторические имена, географические знаки, фразы из протоколов, газетные строки, словно туфовые плиты складывались в стройный храм, где все пропорционально и гармонично и соподчиненно верховной идее творца. Но над храмом тем, стоявшим все еще вдали от магистралей политики свердлов, витал и безнаказанно блаженствовал — до сих пор витает и блаженствует — дьявольский душок злоумышленников. Возарится ли благочестие в печальном храме новейшей армянской истории? Будет ли развеян злой дух? Трагедия резни, истоки, и последствия геноцида западноармянского населения, столь глубоко и широко исследованные историком, звучит приговором мзлдутуркам. Это даже не исследование, не монография, а именно — приговор. И будет таковым, покуда есть на земле армяне и неармяне, покуда живы и здравствуют носители дьявольского духа, искажающие и напрочь отметающие объективные факты. (Помнится, на смерть Джона Киракосяна одна из армянских газет, издающаяся во Франции, поместила портрет историка, предпослав ему заголовок: "Прокурор турецкого фашизма").

Он впервые ввел в оборот научное понятие "политическая арменистика". Армения была не отпрыском Октябрьской революции, а древней страной с тысячелетней пылью на камнях. И мерка Джона Киракосяна, которую он прикладывал к родине, имела соответственный масштаб. Он смотрел поверх барьеров текущего момента, ибо стоял на могучих утесах исторического прошлого.

Это был человек с душой, переполненной великой болью, — то, что явилось трагедией народа, стало его личной судьбой. Его обиды и смятения, страдания и горе тонули оттуда, из того далекого армянского Отечества, которое осталось в Тер-Зоре, песках Месопотамии, в мутных волнах Средиземноморья... Как знать, может, Джон Киракосян и есть последний из тех армян, кто смел настоящего видеть в восстановлении исторической правды событий 1915-го года... Увы, мы дробимся и мельчаем под резким ветром новых процессов, а надо бы мужать и стать слитным — гласным и согласным одновременно.

Взгляните внимательно на этот снимок: профессор истории в частной обстановке. Мясистые черты лица. Во всем облике — живописность и сочность, какая-то родеоновская избыточность мышц, кончик вытелки не делит Бальзака. Он крупно мыслит, по-европейски раскованно — не кокетничал кремольной фразой, не тряс папильотками выученных реприз свежей политической эстрады. Нет, Джон Киракосян выпадал из тщательно подобранной драпировки цеховников и его они частенько травмили. Он был своим среди чужих.

Ныне все атакует власти, благо и ворота пусты. А побробовали бы тогда, когда неусыпно били кремлевское око и стоял, набивчившись стенами казематов, дом на улице Налбандяна. Кстати, как-то Джона Киракосяна, тогдашнего министра иностранных дел, пригласил председатель КГБ.

- Я отказался, — подчеркнуто небрежничая собственным фрондерством, рассказывал он.

- Да ничего, я просто отклонил приглашение, сказав, что не могу войти в здание, где был умерщвлен Чаренц.

В тот грустный день, когда из Москвы привезли тело Джона Киракосяна, мне позвонил из отдела науки Генрих Азатян и попросил срочно зайти, чтобы написать некролог. Битый час мучался над текстом, стараясь упрятать в старые стереотипы партийных изданий по умершему товарищу живые слова, отражающие образ покойного, его заслуги перед народом. Наконец, некролог составлен и отправлен на просмотр секретарям ЦК. На следующий день газеты обдали меня жестокой казенщиной. На что безобидно сочетание "ученый патриот" — и то было убрано из некролога.

Он ушел, как все, но в отличие от других, отдаваясь во времени, приближается и срашивается с современниками духовно и нравственно. И политически. С теми, кому дорого неустовость и демократизм, преданность национальной идее, а значит и идее восхождения на вершины цивилизованного мира.

Замечено, что природа одного редко одаривает пригоршнями достоинств. Силён плотью — слаб духом, и наоборот. Велик интеллектуально, а тшедушен: высокий лоб, но такая субтильность, чухлость физическая. Однако Джон Сахкович был превосходен во всех отношениях, и красив, согласно человеческим требованиям — и лицом, и душой, и одеждой, и мыслью. Любил народные

песни, армянские городские романсы и джаз. Музыку просто обожал, похоже отсюда ритмичность жестов, чередование императивных и вопрошающих фраз, пластичность движения. Насколько он сух и строг в своих книгах, настолько был артистичен в жизни. Любил доброе армянское вино, нарны, ереванский зной – по-восточному щедрый, немного мистичный: с нетерпением ждал дождя (типично для засушливых), подозреваю, что верил в какие-то приметы, иной раз сообразуясь с ними... Любил, когда его хвалили, но не то, чтобы грубо льстили (для интеллигента – это хамское лицемерие, а как-бы невзначай и, главное, искренне. Покажите человека, который не питает слабость к приятным в свой адрес словам?

Его раздражала мелочность в любой сфере – в быту, науке, политике. От раздражения легко впадал в гневное состояние. Он всегда шел на грозу. Вообще, он как-то не останавливался на середине: осторожность и терпимость присущи старикам. А покинул нас он, пожалуй, еще молодым. Не успел состариться, обрести седыми прядями, не научился кричать и ворчать, сутулиться под бременем прожитого и пережитого.

Мне показывали альбом, в котором прикопанный к "плавающему" матрасу, смертельно больной профессор коротко и односложно записывал просьбы к медперсоналу. Карандашом водила слабая рука умирающего, и слова были простые, ничего не значащие. Если кого-либо природа одарила пригожей внешностью, то будьте уверены, она его вскоре же заберет.

Навещать в Москву не поехал. Не мог и не хотел видеть этого огнемечущего, жизнерадостного человека распластанным на матрасе, с подключенной системой искусственного дыхания. Когда-нибудь для всякого из нас кровать станет плохой, тем лобным местом, где природа совершает свою казнь над смертным. Что делать, круговорот неизбежен...

Профессор истории не писал, не сочинял – он трудился. Тонкое перо терпелось в больших ладонях; листы исписывались быстро, слова не теснили друг друга, а ложились просторно, широко и немного враспашку. И от слова к слову пружинила мысль, сжималась под гнетом фактов, наливаясь мощной силой объективной реальности, исторической истины и праведного гнева ученого.

Да, он воздвиг целый храм истории Армянского вопроса. И воздвиг его по своему образу и подобию – крупно, значительно и зримо. А мы к стене очага талантливого исследователя и патриота даже мемориальную доску не прибили.

Имя Джона Киракосяна нельзя писать через запятую, в ряду перечислений. Он заслужил, чтобы о его деяниях рассказали с абзаца, который начинается с прописной буквы.

ЗОРИЙ БАЛЯН

МЫ СВЯЗАНЫ ОДНОЙ СУДЬБОЙ¹

История повторяется порой с точностью до ксерокопии. Сегодня, как это было в начале века, часто можно слышать об Армении, как о стране, стоящей на краю пропасти, истекающей кровью, "стране печали, стране слепот". Недавно, перечитывая предисловие Джона Киракосиана к брошюре Никогойоса Адонца "Из истории Армянского вопроса", я обнаружил слова, которые, казалось написаны сегодня: "Армения не может отказаться ни от своего прошлого, ни от будущего. Она, возможно, ранена и истекает кровью, но не мертва. Долгом ее политических врачей является исцелить ее раны и болезнь и дать ей возможность подняться из пепла к новой жизни". Эти слова мне были знакомы давно. О них я читал в чуме в декабре 1969 г. Добрался на вертолете в тундру к оленеводам на север Камчатки и взял с собой ворох книг, брошюр, а также прорыв накопившихся писем, на которые нужно было отвечать в обязательном порядке — Баграту Улубабину, например, писал письма-эссе. Для удобства работы тащил с собой всегда пишущую машинку. От Баграта я впервые и узнал о Джоне Киракосиане как о яркой личности. Он же прислал мне книги, брошюры и статьи, которые выходили в Армении.

Та врачевная командировка к оленеводам оказалась моей "болдинской осенью". Сорок два дня я просидел в чуме старого оленевода Коммо. Беспрепятная пурга преградила путь не только вертолету, но и собачьим упряжкам. Первые два-три дня я пил только чай-тефир, боясь дотрагиваться до замороженной сырой оленины, которая отдавала запихком. Признаюсь, на пятый или шестой день я съел-таки тонко нарезанные куски оленины с душиком. Съел и удивился, что не умер. Мало того, появилась уверенность, что теперь уже не умру с голоду.

Старик-оленевад плохо знал русский. Больше молчал. Я все время только и знал, что писал и читал. Однако хотелось иногда перекинуться с Коммо

1. *Балаян З. Мы связаны одной судьбой // Урагу. — 1994. — No. 10.*

несколькими словами. И тогда я читал ему стихи Шираза на армянском "Семь горстей золы". Старик меня слушал внимательно. Я спросил его: "О чем эти стихи?" На ломаном русском он ответил, что стихи эти о родине, о народе. Я поразился.

Читая книгу Киракосяна, я ловил себя на мысли, что думаю о хозяйне чума. Потом ловил себя на том, что думаю о Ширазе, который все-таки владеет волшебным ключом, благодаря которому поэт может открыть душу даже такому человеку, как Коммо, сыну дикой тундры.

Прочитал на десятый или одиннадцатый день всего Джона Киракосяна, присланного мне Баграмом Улубабяном. Через день-два взялся за перевод стихотворения Шираза "Семь горстей золы". Прочитал старику на сей раз по-русски. Он поспешил мне сказать, что это то же самое стихотворение, которое я ему прочитал несколько дней назад. Только сейчас оно написано по-русски. Теперь я уже не знал, кого хвалить: Шираза или себя. Решил, что все-таки хвалить нужно Коммо.

В те дни больше всего я читал Джона и писал о Джоне. Тогда я, конечно, не мог подозревать, что пройдут годы и мы будем соседями, подружками. Ежедневно будем по вечерам гулять у нашего дома в сквере, где потом будет установлен памятник Сарьяну. Не знал, что во многих вопросах будем единомышленниками, что по некоторым вопросам будем спорить "до кровинки", как не знал и о том, что семья его для меня станет родной и что два месяца вместе с родными и близкими Джона буду находиться у постели умирающего друга, бороться за его жизнь. И, конечно, мне в голову не могло прийти, что напишу документальную повесть о человеке, которого в споре называли прокурором, выносящим приговор младотуркам.

Джон в своих работах не писал о Карабахе, не выделял карабахскую проблематику, как это делали, например, Баграт Улубабян или Леонид Гурунц, которым карабахское движение обязано очень многим. Но в книгах, брошюрах и статьях Джона я буквально видел, словно через увеличительное стекло, не только проблему Карабаха, но и ключи к раскрытию темы. Я понимал: такое ощущение от того, что по сути своей не существует карабахского вопроса отдельно от Ай дат. Кстати, годы спустя Джон Киракосян возьмется за редактирование энциклопедического словаря "Ай дат", который, увы, он не успеет завершить.

Под вой пурги при тусклом желтом свете жарника я писал стихи, посвящая их Гурунцу и Улубабяну, школьному другу Кяму Григоряну и Ширазу. И, конечно, Джону Киракосяну. У меня было такое впечатление, что Джон родом из Карабаха. И захотелось мне написать стихи, в которых непременно прозвучит и вера в спасение Аршаха. Человека в глаза не видел, но при этом чувствовал, что когда-нибудь мы будем, как говорят на Камчатке, в одной со-

большой упрямке, или, как нынче говорят в Арцахе, в одном окопе. В то время я много грешил стихами, печатался в дальневосточных изданиях. Но всегда, презрев конгетство, осознавал, что я не поэт. В лучшем случае — версификатор, который использует высокий жанр не как средство самовыражения, а как колокол, призывающий к единению, к борьбе, к пробуждению.

Долго готовил я моего единственного слушателя Коммо к тому, чтобы он, устрившись поудобней на оленьей шкуре, вдумался бы в каждое слово стихотворения, посвященного Джону Киракосяну. Ибо, предупредила я его, что попрошу дать свою оценку.

Где-то и читал, что концовку стихов, в которых имеется призыв к действию, к бою, нужно писать в другом ритме, нежели начало. Должно создаваться впечатление, что чтец останавливается не мгновенно, словно спотыкается, чтобы перевести дух, и чтобы напророчить беду, если вдруг не исполнятся мечты. Долго я возмал с концовкой, стараясь "нарушить" ритм стиха. Я торопил время, ибо меня ждал мой читатель и мой критик, хозяин тундры и чума старик Коммо с бронзовым от жгучих ветров и лютых морозов лицом, испрепеченным паутиной морщин.

Наконец я начал читать:

*Я думаю, не за горами,
Уверен, что когда-нибудь
Открою в нашей жизни сами,
Открою жизни смысл и суть.*

*А смысл и суть у нас едины:
Все пальцы сжать в один кулак
И подружить на гор седими
Таргума, Гайка гордый сток.*

*За все в ответе мы с тобой,
За каждой камушек в горах.
Мы связаны одной судьбой,
И мать едины — Карабах.*

*А в Карабахе встародавно
Страстей бушует океан.
Как нужен родные сегодня
Один Вардан Мамиконян.*

*Все поклонимся мы прагу
Героя, духу старому,
Хотя сегодня Карабаху
Живые ищли мужи.*

*Ведь Карабаху не сумеет
Помочь упоение героя,
Живые только землю едят,
Живые будущее строят,*

*Чтоб охранять от черной тучи
И дом, и мать, и Гандзасар,
Воспрянь, чтоб варвар зловонный
Не осквернял святой хачкар.*

*Я знаю, что никто не будет
Гореть за нас, светить за нас,
И если мы с тобой люди,
Нам пламенеть уже сейчас.*

*Если же не исполнятся мечты,
Не простят потопили никогда,
На логических хламках цветы
И трава загниют навсегда.*

*Мой друг, поверь, сумеет мы
Преодолеть животный страх,
Презреть и смерть и ярост творым,
Чтобы счастья нам Карабах.*

Старик слушал меня, облокотившись на свернутый кукуль — спальный мешок, сшитый из оленьей шкуры. Не изменил он позы и после того, как я закончил читать. Долго молчал. Никакой реакции. Я подобрал палку у костра и стал ковыряться в огне. Наконец он заговорил. Справился о том, кто такой этот человек, которому я подарил "песню о свободе". Я спросил: "А почему эта песня о свободе?" Коммо удивился моему вопросу, мол, конечно же, о свободе, а о чем же еще? Говорил он уверенно, тоном, не требующим возражения, и повторил свою просьбу, чтобы я рассказал о человеке, которому я посвятил "Песню о свободе".

И я на самом краю земли, где начинается утро нашей планеты, в забытой

Богом кочковатой тундре, в одиноком чуме под зыбывание нескончаемой выюги говорил о человеке, которого и в глаза не видел. Но не хотел об этом говорить старику с глазами-запятыми. Я сказал, что человек, которому посвящены "Песня о свободе" действительно борется за свободу, без которой человек и вовсе не человек.

Тогда я, конечно, не знал, что спустя долгие годы я помещу в повесть "Огонь" о Джоне Киракосяне слова, подчеркнутые его рукой в одной из книг, которую он читал незадолго до смерти. "Мой отец научил меня двум самым важным в жизни вещам: как быть человеком и как жить свободным человеком". Это значит — никогда не отказываться ни от своего прошлого, ни от будущего. Это значит — Армения жива и будет жить вечно.

И сегодня в Арцахе, втянувшись, по формуле Джона Киракосяна, шптом и мечом Армении, ценой жизни наших парней каждый из нас во имя будущего нашей истории, усваивает спасительные для наших уроки: как быть человеком и как жить свободным человеком.

ՏԻԳՐԱՆ ԼԻՆՈՅԱՆ¹

ԼՈՒՅՍ Ե ՏԵՄԵԼ ՋՈՆ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ²

Հայաստանի ԳԱԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը մատենագիտություն մատենաչափով յույս է ընծայել «Ջոն Մանակի Կիրավոսյան. մատենագիտություն» քրոշյոթը: Ըստ էության, սա առաջին փորձն է երազագրական ի մի բերելու երևելի գիտնականի ու պետական գործչի ստեղծագործական ժառանգությունը, և դա մատենագիտունը կազմողին՝ գիտնականի որդուն՝ պատմագիտության թեկնածու Մրման Կիրակոսյանին հայտնվել է:

Ջոն Կիրակոսյանը ծնվել է 1929 թ. Երևանում: Ավարտել է Երևանի պետամալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը և ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրան: 1954 թ. Մոսկվայում պաշտպանել է թեկնածուական թեզ՝ «Անգլիական ինտերվենցիան Իրանում 1918-21 թթ.» թեմայով: 1955-62 թթ. «Լենինյան ուղիով» ամսագրի բաժնի վարիչ էր, հետագա տարիներին գրաբեքեր է մի շարք պատմափաստաու պաշտոններ, եղել ՀԿԿ կենտկոմի պրոպագանդայի ու ագիտացիայի բաժնի վարիչի տեղակալ (1962-66), ՀԽՍՀ հեռուստառադիոկենտրոնի նախագահ (1966-69), ՀԿԿ կենտկոմի գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժնի վարիչ (1969-75): 1975 թվականից մինչև իր կյանքի վերջը (1985) եղել է ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար: Սկսած 1967 թվականից ընտրվել է ՀԽՍՀ Գեղարվեստի խորհրդի պատգամավոր: Նույնպես հասնում ու բեղմնավոր էր Ջոն Կիրակոսյանի գիտական ու մամուլագործական գործունեությունը: Նա մեծ ավանդ է ներդրել 19-րդ դարավերջի ու դարիս սկզբի հայ ժողովրդի պատմության ամենախորժիմ հիմնասարքերի ուսումնասիրման գործում: 1965 թ. նա պաշտպանեց դոկտորական թեզ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայություն»

1 Լիլյան Տիգրան Հնրթիկի (ծնվ. 1961), ցուպուր, ՀՀ վաստակավոր ցուպուր, աշխատել է Արմենպեստ թղթակից, ՀԿԿ Կենտկոմում, 1991 թ. -ից՝ ՀՀ-ում ԻՏԱՆ-ՏԱՍՍ տրասլատեմյան լուսագրական գործակալության տեղական թղթակից:

2 Լիլյան Տ. Լույս է տեսել Ջոն Կիրակոսյանի մատենագիտությունը // *Ազգ (Երևան)* - 1996. - 14 օգոստոս:

նր- բննայով, որը կենց հանցիապազով նրա համամուն մեմագրոսրյան, որն անցավ երկր կրաստարակոսրյուն՝ 1965 և 1967 թթ.՝ հայերեն և 1971 թ. տսանդում: 1972 թ. լույս տեսավ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտոսրյան և սովետական արտաքին շաղաքակաւմոսրյան փաստարկերում (1828-1923)» արժեքավոր ժողովամուն, որի կազմողներէնց մնկց, ստաշարանի նեղիմակն ու խմբագիրը Ջոն Կիրակոսյանն էր: 1978 ու 1980 թթ. լույս է տեսնում նրա երկնատոր «Քուրծուական դիվանագիտոսրյունը և Հայաստանը» ոչ սրակաս արժեքավոր ուսումնամիջոսրյունը, որի ստաշին հաստերը կրաստարակվեց ուսներն 1981 թ.: Այս գործերին հետնեց մի աշխատոսրյուն, որը իրականոր համարվում է սլոյվեարը Ջոն Կիրակոսյանի գիտական գործունեոսրյան սրակեց՝ «Երկրորդերեք պատմոսրյան դատատանի ստաշ» երկնատոսրյանեց: Գիրքը լույս է տեսել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, բուրբարերեն, անգլերեն: Այս կնմնարար մեմագրոսրյան համար նեղիմակեց հետնախու արժամնացավ ՀՍՀՎ պետական մրգանակի: 1986 թ. լույս ընծայվեց Ջոն Կիրակոսյանի «Ալեքսեյ Ջիվելազով ու նրա պատմա-կրաստարակախոսական ժառանգոսրյունը» գրքույկը:

Պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի տարանդակի գրչին են պատկանում բազմարվով գիտական ու պարամոսրյանական հողիմաներ ու յրոշյուլմներ միջազգային շաղաքակաւմոսրյան, հայ ժողովայնի շաղաքական պատմոսրյան, մեր պատմական անցյալի կեղծադատոսրյան ընմադատոսրյան, Հայկական հարցի պատմոսրյան կնմնախնդիրների շուրջ:

Երկար տարվներ պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի ղեկավարել է ԵՊՀ Արևելքի երկրների պատմոսրյան ամբիոնը: Նրա նախաննմոսրյանը ու խմբագրոսրյանը են լույս տեսել «Արևկազգիտոսրյան հարցեր» միջշունական ժողովամունի ստաշին շորս կրաստարակունները: Նա Հայկական համրագիտարանի խմբագրական կրեկնայի անդամ էր, պատմական բնմանկելով մի շարք հանրագիտարանային հողիմաների նեղիմակ:

Այսոր մեզանում շատ է գրագրիմ Ջոն Կիրակոսյանի սրակաշ: Սակայն նրա լուսավոր անունն ու գործի սացում են նորանկայն Հայաստանի բարդարական, հասարակարան, դիվանագիտական, գիտական ստորոսրյուն իր հետարքրոսրյան գրերի, համարմակ գտղափարների միջոցով, մարդկանց բարձր նիշոսրյան մեջ: Եվ լույս տեսած ժառանգախոսրյունը (խմբագիր՝ Մելինե Սարգսյան) սրաչն ողնեղոց է Ջոն Կիրակոսյան մաջրու, գործչի, գիտնականի, հայրենասերի աշխարհում: Այն կարող է օգտակար լինել պատմարանների, լրագրողների, արվեսիային ու զտարարանային աշխատողների, պատմոսրյանը հետարքրովողների համար:

СЕРГЕЙ АРУСТАМЯН¹

НА КРИВОМ ГВОЗДЕ...ПОРТРЕТ ИЛЬИЧА²

Джон Киракосян, известный армянский историк, в середине 60-х стал председателем Армгостелерадио. В его кабинете над рабочим столом в лакированной раме висел привязанный ворсистой веревкой к кривому гвоздю портрет Ильича, в течение, наверное, сорока лет передававшийся по наследству от одного председателя другому. Избавиться от этого портрета, совершенно не вставшегося с обликом молодого председателя, успевшего к тому времени издать не очень понравившуюся властям книгу "Первая мировая война и западные армяне", практически было невозможно. Киракосян, с трудом скрывая свои чувства, то и дело косился на портрет.

- А что если сделать ремонт в кабинете? - как-то сказал он. - После ремонта портрет можно не вешать, а?

Он тут же вызвал к себе Германа.

- Ты что, не видишь, что этот кабинет нуждается в ремонте? - нахмурился он на завхоза. - Тебе пять дней срока - все вынести, все побелить, покрасить.

На следующий день рабочие стали выносить мебель. Портрет вождя снял со стены сам Герман и, как особую ценность, унес к себе.

Через пять дней Киракосян сидел уже в своем "отреставрированном" кабинете и, потирая от удовольствия руки, говорил:

- Ну, как, выдал? - и взглядом показал на голую стену. - Это же сообразить надо...

А на другой день на столе у меня зазвонил телефон.

- Иди ко мне, - утрюмо бросил председатель.

1 Եստույնական Սարգիս Քարթիզ (1927-2008), քաղաք, աշխարհի և ՀԽՍՀ Հեռուստատեսության կենտրոնի քրպե տնային նախարարների գլխավոր խմբակի, հեռուստաֆիլմերի «Երևան» ստուժիայի տնօրեն, «Գույս Ըրանիթ» թերթի արտատպանատն խմբակի, հեղինակ և ստանդակ գեղարվեստական և փախերադրական ֆիլմերի:

2 Արստամյան Ս. Նա կրիւմ գոձը...պորտրէ Իլիւճի //Ջիւր (Երևան). - 1996. - 16 օգոստ.

Я поспешил. В приемной спросил у секретарши:

- Что-нибудь случилось? Он чем-то разгневан...

- Не знаю, - сказала она.

Я открыл дверь и вошел. Киракосян был мрачнее тучи. Он сидел за своим столом, а за спиной у него, на свежестытукатуренной стене, на кривом гвозде висел все тот же портрет Ильича.

- Я этого негодяя, Германа, уволю с работы сейчас же, через пять минут, - процедил он сквозь зубы. - Ты видишь, что он натворил? Ведь теперь это никто и никогда не снимет... И вдруг разочарованно махнул рукой: - А, собственно, причем тут Герман? Он такой же урод, как все - я, ты...

ՎԱՐԱՆ ՎԱՐՊԱՆՅԱԼ

ՆՐԱ ԳԵՐՆ ԱՅՍՕՐ ԿՈՂԱՆՈՐՈՇԻՉ ԿԼԵՆԵՐ¹

Այսօր լրանում է հայ նշանավոր պատմաբան, քաղաքական գործիչ, խոշորագույն տարիներին Հայաստանի նրկաբանյա արտգործնախարար Ջոն Կիրակոսյանի 70-ամյակը: Ճակոց՝ հորեղանք նշվում է հետմահու: Հայաստանի ԳԱԱ նախագահության դահլիճում կազմակերպված միջոցառման ժամանակ հանրապետության պետության և մշակույթի բազմաթիվ գործիչներ իրենց կոչքներում բարձր գնահատեցին Ջոն Կիրակոսյանի մեծ ավանդը՝ հատկապես Հայկական հարցը պատմագրաբանական առումով արձեղորելու գործում: «Հայոց աշխարհի» առաջարկով Ջոն Կիրակոսյանի մասին նկատառելի և գնահատանքի իրենց խոսքն ասացին հայտնի հասարակական գործիչ և երասարանաբանու Ջորի Բաղայանը և Գեղամիայում բնակվող հայ պատմաբան, Բեռլինի Ազատ համալսարանի դոցենտ Ժիրայր Քոչարյանը:

Ջորի Բաղայան - Ջոն Կիրակոսյանին իմ մտքին ընկերն է եղել: Եվ եթե արժևորելու լինեմ նրա գործունեությունը՝ իբրև մաթյու, պատմաբանի, մեր ժամանակաշրջանի խաչող երևույթի, ապա նա այն սակավաթիվ արժանավոր գործիչներից էր, որ իր աշխատանքով հող նախապատրաստեց Դաշարայան շարժման, մեր ազգային գաղթոնքի համար:

Վերջերս համախել եմ մտածում, թե զրտեղ կլինե՞ր Ջոն Կիրակոսյանը, եթե ուղ մնար: Այսօր մեր հասարակությունը պատակաժամ է՝ ի տարբերություն II տարի առաջի, երբ միասնական կենք արտալին բշևանու դեմ: Եթե նա մեզ հետ լինե՞ր, համոզված եմ, կբաժնար միասնության գաղափարի դրոշակակնդրը: Որովհետև պատմաբան էր ու լավ էր զննաչելում նկրագրալին պատակածան վտանգները: Կարծում եմ, որ նա կձգտե՞ր ստանձնել չորսօրինակ կոյննազույցի դեր հասարակության մեջ, բանգի հետ էր ներկայասեղյական հաշիվներին ու մանր վեճիվներությունին: Ես, երևի, կաշխատե՞ր հարթել հակասություններն այսօրվա քաղաքական դաշտում և միավորել ուժերը մեկ միասնական նպատակի շուրջ:

Ջոն Կիրակոսյանը պատմաբան էր այդ բաժի ամենախոթ ինաստուվ և, անցյալի

¹ **Վարդանյան Վ.** Երես դեմ այսօր կողմնորոշել կլինե՞ր // *Հայոց աշխարհ* (Երևան) - 1999 - 6 մայիսի:

ԶՈՐԻ ԲՍԼԱՅԱԼ

ԿՅՈՒՆՔ ՄԱԿԻՑ ՀԵՏՈՂ¹

Այսօր լրանում է նշանավոր պատմաբան, Հայ դատի նվիրյալ գեներալնան և գործիչ, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Զոհ Կիրակոսյանի ծննդյան 70-ամյակը: Հայ դատի մեկ այլ նվիրյալ, Զ.Կիրակոսյանի զինակից, գրող և հրատարակախոս Ջորի Թադևոսյանն օրերս լույս ընծայեց մենագրություն՝ «ԶԳրված Զ.Կիրակոսյանի կյանքին ու գործունեությանը: Ստղն լույս ենք ընծայում զգրի ստաբիլանն անբուրյովն»:

Կառավարական մասնախտարանում նշվում է, որ Հայաստանի Կոմկոսի կենտրոնի անդամ, Հայրական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամաւոր, հանրապետության արտաքին գործեր նախարար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Զոհ Սահակի Կիրակոսյանը վախճանվեց կյանքի հիստոյորիորդ տարում: Ես գտնում եմ, որ այսօրեղ աննշատություն կա: Ոչ էական, ինտրին, բայց, այնուամենայնիվ, աննշատություն է: Մի խոսքով, ես ականա ինքս ինն հարց տվելի, թե որքանո՞վ է համապատասխանում իրականությանն այն փաստը, որ Զոհը մահացավ կյանքի հիստոյորիորդ տարում: Պաշտոնական փաստաթղթերով, թերևս, անն ինչ ճիշտ է: Նա ծնվել է 1929 թ. մայիսի 6-ին: Վախճանվել՝ 1985 թ. հունիսի 20-ին: Սակայն ես, զոցն ավելի, քան որնն մեկը, զիտեմ, որ կեննիկական, եթ շատննք, հենց խորապես ֆիզիկական մահը վրա է հասել նրա ծննդյան օրեց տասներեթ օր ստայ: Այն օրեց ստայ, երբ ցոացավ նրա հիգոնմեղ տարին: Վերջին երկու ամիսը Զոհը սացեց, եթ կարելի է այդպես արտահայտվել, մահից հետո:

Զոհի մահվանից որոշ ժամանակ անց ես այնուղ պահանք էի զգում զից զրեղ ընկերոջս մասին: Հարաբերական կարճատև կյանքի համննատությունը այլ մարդը սարեց բաժական երկարատև... մահ, որի ընրացքում նա կարողացավ սխալանք գործել: Հատկապես այդ մասին էի զրել զքրոմ, որն անվանել էի «Կրակ»: Անունը պատահական չէր, քանի որ նա այբվում էր կրակի պես, իրենից հետո բոլորնուղ և բերմություն, և լույս: Զոհի, ըստ էության, վերջին երկու ամիսների մասին վիզակը լույս

1 Թադևոսյան Զ. Կյանք մահից հետո // Ազգ. - 1999. - 6 մայիսի:

տեղով անտառում, երկու ջրաներով, դեռևս խոցեղաբան տաքիներին: Գրաքննարանը կուսադատական իրափանը տվեց միայն մի սրայինով. երե հեղինակը փոխեր, առանց բացատրչան, Փարսիի թղթը հեղուաների անունները: Չափից դուրս փաստագիր էր գլխավոր հեղուան՝ գեանմարան-գառմարանի աշխատանքի բնագծական, հայերի ցեղասպանություն, Հայ դատ, եղիտրուրդիցը պատմության դասառտանի առաջ և այլն, և այլն: Ու համարժեք այդ անմանով գրադվել է ոչ թե ինչ որ մեկը, այլ Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնի անբանը:

Անունների փոխելի: Առանձնապես դժվար հոգս չէր: Թղթը գործող անձինք գլխավորվեցին իրենց պատերի անուններով: Ջոնի հոր անունը Սամակ էր, հայաստանը՝ Կուլաս և Ջոնի ինքնարկարար դարձավ Կուլաս Սամակի: Այդպես փոխվեցի նա գրերի թղթը հեղուաների հետ: Ոմանց անուն-ազգանուններում պարզապես մի որևէ տառ փոխվեցի:

Հաստ ավելի դժվար էր տեղատու հարմարեցնելու հարցը: Միայն «Գարունու-գրաքննարանը - Կրակը» մեկ երբորբով կրճատվեց: Վերջապես կուսադատական երկու համարում, տակալի կրճատումներով: Մեծչլին աշխատանքի ընթացքում գործել էր նաև իմ մեջքին գրաքննարանը: Ես գլխի, որինակ, անթնատու է հիշատակել Գարգեն Յանիկյանի անունը, հոր նամակ էր ուղարկել Ջոնին անձրիկյան քանուխը: Հասցետառիցը ընթացքում յուրաքանչյուր էլ գրատեսական չէր: Մեծ հայրենատունը իր նամակը պատանմանը չէր ուղարկել հասկապես Ջոն Կերակուրյանին: Այսօր, նախքան այդ հազվագյուտ փաստագրերի լրիվ տեղատու երազագրակելը, նա կկամենալի կանխով մի քանի խոսք ասել Ջոնին հասցետառված նամակի հեղինակի մասին:

Գարգեն Յանիկյանը ծնվել է 1895 թ. Ջուտորբոբում (Արևմտյան Հայաստան): 1894-96 թթ. հայրկական քաղաքի ժամանակ Յանիկյանների ընտանիքը փոխել է կայս: Հետագայում Գարգենը ապրել է 1908, 1912, 1915 թթ. հայերի ցեղասպանությունների աղբյուրները: Երա ճակատագիրը շատ չի տարբերվել իր բազմաթիվ հայրենակիցների ճակատագրերից: Ուսման շատ մեծ ձգտում ունենալով, նա սովորել է Ժնևում, Կոթ Լախիզեանում, Պետերբուրգում, Թիվլիսում: Ավարտել է ճարտարագետական կոթերը Մոսկույան համալսարանում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կռվել է կովկասյան ճակատում: Աշխատել է Թիվլիսում, Իրանում: Տեղափոխվել է ԱՄՆ, որտեղ գրադվել է գրքմարարությանը և հայտնագրություններով:

Երկուր տաքիներ ապրել է Զեյնոյում (Կալիֆոռնիա): Հայ հեղինակների շարքում նրա անունը ԱՄՆ-ի խոշոր գրադարանների քարտապետականներում, գրական և փիլիսոփայական աշխատությունների քանակով երկուրդ տեղում է Ուիլյամ Սարդյանից հետո:

Կյանքի մաշտամտին Գարգեն Յանիկյանին հաճախ է տանջում այն միտքը, որ, ինչպես ինքն է գրում, «Աշխարհում տեղի է ունենում մի անձինք անարդարություն: Աշխարհը չաբանմարան է լոնց, լիովին մոտանալով, թե ինչ տեղի ունեցավ հայերի հետ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Աշխարհը լիովին մոտացրայան է մտանել 1915 թ., կեր Թուրքիան ցեղասպանությունը քարձրացնելով իր սխտական քաղաքա-

կամօրյան մակարդակին, կտորեց ափն ջան 1.5 միլիոն հայերի և ոչնչացրեց մեր ժողովրդի ափն ջան տասը հազար պատմական հուշարձանները: Ես էլ եմ մեղավոր, որ աշխարհը մտապել է մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչությունը: Եվ հայ փախուսկանց, զինվորց, փիլիսոփան ստրին տարիքն ստած, գալիս է վերջնական համոզման, որ համանաթրիալին մտապունը հանցավոր է: Ու հարկավոր է արթնացնել մարդկությանն հիշողությունը: Իսկ զրա համար հարկավոր է ինչ-որ նյարդային ջանում: Չի կարելի թույլ տալ, որ դանիմն անպատիժ մնա: Գուրգենը գտնում էր, որ ժամանակակից թուրքերը, կտրականապես մերժելով ընդունել իրենց հայերի գործած հանցագործությունները, մերժաբար և իրենի տրամաբանությամբ իրենք են դառնում հանցագործներ: Իսկ հանցագործը պետք է պատժվի: Այդպես, նա, հենվելով կյանքի տրամաբանության, նույնիսկ իրավագիտության տրամաբանության վրա, իր պատմական հիշողության վրա, որը և դատասիսակ է, և դատավոր, և պատժող, որդում է գործել:

1972 թ. Գուրգենը վերջին անգամ այցելեց Հայաստան: Կա հյուրընկալվել էր իր հայրագառի և հայրենակցի՝ Յուզեպես խոտորությունի էրուսար Գուրգենյանի տանը, որից բաժանվելիս ասել է. «Այդպես չի կարելի ազդել, շտտով կրքանա իմ ուրտանը, և ես չեմ կարող մտածել մահվան մասին: Մարդը պետք է մահից հեռու էլ, այն աշխարհում, մարդավազի ազդի: Մարդը մարդ է մնում Աստծո տված այնպիսի պարզելի շնորհիվ, ինչպիսին հիշողությունն է, որը պետք է գործուն լինի: Երբ ես լսեմ, Աստված չի նկի ինձ: Ըտտով, շտտ շտտով կեսք իմ մասին»- էրուսարը գիտեր, որ Ծանիկյանը Ամերիկայի բանգարաններից մեր հանար, նաև Մատենադարանի համար թերել էր մի ջանի ազգային մասունքներ, հին մուտպներ, կտավներ, այլ թվում նաև Մաթյանի վաղ շրջանի նկարները, մանրանկարները: Ծանիկյանը ասել էր նաև, որ ԱՄՆ-ից իր մեկնումի նախօրին զանգանաթել է թուրք հյուպատոսին, որը գտնվում էր Կալիֆոռնիայի մալաբարտաբ Մակրամնաություն, և առաջարկել հանդիպել, որպեսզի պաշտոնապես հանձնի թուրքիալին այլ նույն պատմական մատունքները: Կա իր որդումը բացատրել էր հետևյալ կերպ, որ իր հայրենիքը թուրքիալում է և ոչ թե հրեբիրալին Հայաստանում: Թուրք հյուպատոսը իտառանում է, որ կկապվի իր կառավարության հետ և արդյունքի մասին կզանգանաթել: Եվ անհա Գուրգենը իր թուրք, այսպես ստած, բանգարանային ցուցանմունքը թերել էր Հայաստան:

«Անբաշտոնալուց հետո նա սեղմում է իր հեռախոսի ափտոմաստ պատասխանելի կոճակը և իմանում, որ թուրք հյուպատոսը համաձայն է իր հետ հանդիպելու:

1973 թ. հունվարի 27-ին Ծանիկյանը Սամսո Բարբարայի ծաղանատան գտնվող մի ոչ մեծ սեստորանում սեղան է պատվիրում երկու հոգու համար: Թուրքը մեծակ չի գալիս: Կրա հետ է լինում զիմանապետ-գործիքները: Կճան դիպրերի համար պարտապի մի ջանի արտահայտություններից հետո Ծանիկյանը հրավիրտի իրավունքով նախանձումությունը իր մեղքն է վերցնում: Կրա մեծախոտությունը ափն շտտ նճան է լինում մեղադրական ճառի: Ըտտով տասներկու կրակոցներ են հեղում: Կատավորից իրականացվում է: Թուրք երկու զիմանապետները ազանվում են տերմտանդ: Ծանիկյանը հանգիստ մտենում է հեռախոսին և զանգանաթում ոտիկանո-

բյուր: «Ժողովրդական վրիճառով» տասներկու կառավարչակազմ (Յամիկյանի մասին աչքախն են գրում համապատասխանաչին երաստագրականներում) ավանդին նոր համահայկական հարց շարժման սկիզբը, որը ԱՄՆԱ անունն ստացավ:

Յոթանասունիկուամյա Գուրգին Յամիկյանը դատարարովից ցմահ բանտարկարյան:

Աշխարհը ցնցվեց անձնագրի պարսրից մի մարտ, որը լինելով փոխառու և հոմանշատ, դիմել էր արքայախ, թիմ է, ոչ համահարակամ քայլի: Երկար շարքումից հետո աշխարհը խոնկ հայերի ուղեկցության մասին: Հարցմուն են ինքս ինձ. «Հո չէ՞ր կարող ատանց պատճառի գրեթե արդեն ուրտամայա մտավորականը, գտնվելով սրտի վիճակում, որը գերելով մարդ սարանել և կամավոր հասննվել իշխանություններին»: Աշխարհը շատով վրա դարձավ, թե ինչպես, ասես ստացվածի կամ: լսելով, հայությունը արբանգավ միտանառ լերարգիական քնից, որը գտնար, քայք կիննավորասան ժեղքել էր մի անրող ժողովրդի հոգին ու մարմինը... Յամիկյանական այդ կրակոցները շատով հնչելին մոլորակի բոլոր մարդամարներում:

Չոնի հետ համախ էին խոսում Յամիկյանի մասին, որպես երևույթի, որը մեկ համար ստանձնահատուկ բնուս էր դարձել: 1978 թ. աշնանը Չոն Կիթակոյանը ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարության կողմից գործադրվեց Ելյո Յոբ, ուր երեք անսից ավելի աշխատեց ՄԱԿ-ում: Այդ ուղևորության մասին պատճվում է ընթերցողի ուշադրությանը ստաբարկված գրքում: Հենց Ելյո Յոբում, իր աշխատանքային ստանձնահանձակում, որը գտնվում է ՄԱԿ-ի շենքում, Չոնը նամակ ստացավ ամերիկյան Չիկո բանտում նստած թիվ 6.50399 բանտարկար Գուրգին Յամիկյանից, որը, ինչպես անրող հայերական Սիկյոթը, այն ժամանակ լավ գիտեր հայ դիվանագետի՝ իր նշանակությանը աննախարիպ ստաբարկության մասին: Չոն Կիթակոյանի աշխատանքի, նրա ելույթների և հարցազրույցների մասին գրում էին այն ժամանակ ոչ միայն ամերիկյան քերթերը:

Չոնին հասցեագրված նամակին կրթած էր ծերունի գտնավոր նկարը, հագին բանտային բայ դարչնագույն փափուկ խալսք, գլխին բայ գույնի քնքնու: Երևում վերադասնապոց հետո Չոնը համախ էր պատմում նամակի մասին, որն այնպես հուզել էր նրան: Այն ժամանակ նույնիսկ չէին կարող երագել, որ այդ լուսանկարը սպազովր թերթերում: Չոնն ինքն այդ նամակը անվիր գիտի: Այսօր իրականացնելով մեր կրագանքը, ոգում են Յամիկյանի նամակի լրիվ տեքստը տարգրել այստեղ, Չոնի մասին գրքի ստաբարկում:

1986 թ. Ամերիկայում իմ կատարած բազմամայա ճանապարհորդությունից հետո (որի ընթացքում աշխատում էի «Կանադարի» անունով գրքի վրա) վերադասնապով ստուն, ցնդխանն վազքիկ ստաբարկում ինձ հետ քնքնի երկու պտղունց հող, որ վերաքել էի Մոլոնոն Թեղեբյանի և Գուրգին Յամիկյանի շրթներեից: Չոնի ընկերների հետ ստաբարկյան իմ տանը նայեցինք լուսանկարի Յամիկյանի լնկեր Լևոն Երկարի նկիթած տեսաժապարկնը: Գուրգին Յամիկյանը հետաստանկանից իր կրքոս խոսքն է ուղղում ժողովրդին ուրբակի բանախ խցից: Մեր տեսածի ու լսածի ստաբարկություններով զնայեինք Երևանի գերեզմանոց, Չոնի մոտ, և նրա գերեզմանի վրա

չաղ ամենինը Ամերիկայի շնորհամ մեր -Սիրելի Հայրենիքի- երկու մեծ որդիների շիրիմներից վերջում մի շուտ հողը, որդիների, որոնք շարունակում են սպրիկ մանից հետո:

Հենց այդ ժամանակ էլ ծնվեց Ջոնի մասին գիրքը - Կյանք մանից հետո - ամվանյալ գաղափարը: Մակայն աշտուղ էլ գրաքննությունը դեմ գնաց, շխտեամբով, ոչ որքան էլ ես փոփոխում լինեմ հերոսների անունները, մինչև ինչ է, ջնքերցազը գլխի է ջնկնելու, քե ով է բարձրված հորինված անվան տակ: Ըն կենա, երբ վերադարձնում եմ նրանց իսկական անունները, որոշեց եմ վերականգնել նաև գրքի անունը:

Ես համաձև եմ ինա ինձ հարցնում: Ինչպե՞ս է կրթանքը իրեն Ջոնից, երբ նրան վիճակվեր սպրիկ աշտուղ, մեր ոչ պարզ ժամանակներում: Համառոտության նախից գառված ո՞ր մակույցը կձգտեր նա: Համոզված եմ, որ Ջոնից կընտրեր ոչ թե մակույցը՝ երկրպարտության խորհրդանիշը: Ես կրնորեց որոշը՝ միասնաբար և պետությանը հարող դակցվելու խորհրդանիշը:

- Երբ դրաշխակները ջնկնում է մարտում, որոշը գեանին շի ջնկնում: Դրաշի հասցնում եմ վերջինը հետևից եկողները: Այս խաղերը պատկանում են Ջոն Կիրակոսյանին, որը, ինչպես մեր բազմաթիվ դրաշխակները, շարունակում է սպրիկ մանից հետո:

ДЖОН КИРАКОСЯН, УЧЕНЫЙ И ЧЕЛОВЕК¹

В ереванском издательстве "Амарас" на русском и армянском языках вышла книга писателя и публициста Зорня Балабяна "Жизнь после смерти", посвященная памяти замечательного армянского историка, государственного и общественного деятеля Джона Киракосяна. 6 мая ему исполнилось бы 70 лет.

Книга эта — полный драматизма рассказ о последних днях жизни человека, оставившего после себя неизгладимый след в таком актуальном разделе исторической науки, как политическая арменистика. Его наиболее известные исследования: "Первая мировая война и западные армяне" (1965), "Буржуазная дипломатия и Армения" (т. 1-2, 1978, 80), "Младотурки перед судом истории" (т. 1-2, 1982, 83) и др.

Предлагаем читателям отрывки из книги — диалоги автора с героем, по которым, как в мозаике, создается образ незаурядного человека и ученого, безвременно ушедшего из жизни, но оставившего по себе добрую и благодарную память соотечественников.

ДЖОН ОЧЕНЬ ЛЮБИЛ ЖИЗНЬ. Любил солнечный день. Любил сажать деревья, поливать зелень. Любил застолье, обожал очень голодным садиться за стол. Любил петь, особенно старинные армянские песни и мелодии танго 30-х гг. Любил мечтать. И мечтал о том, чтобы все любили жизнь, солнечный день, любили сажать деревья, поливать зелень. "Нашей нации нужен мажор, — говорил он, — хватит плакать и плакаться. Хватит!!! Одно дело помнить и не забывать, другое — плакать и ныть. Вся литература рыдает, музыка плачет, танцы и те исполняем в миноре". И, может, чтобы выразить протест, он танцевал так страстно...

ДЖОН ОДНОВРЕМЕННО РАБОТАЛ НАД НЕСКОЛЬКИМИ ВЕЩАМИ. Статья, книга, очерк, предисловие к книге, брошюра, рецензия. Просматривая их, уже по первым фразам можно догадаться, какую задачу ставит перед собой автор.

"У нас нет оснований уходить от ответа на острые вопросы, которые ставят жизнь нашего общества, современное мировое развитие". "В документах

¹ Джон Киракосян, ученый и человек // *Голос Армении*. — 1999. — 6 мая.

Циммервальдской конференции зверская расправа над армянским населением прямо связывалась с преступной империалистической войной”.

И уже знаешь, по какому конкретному пути поведет тебя автор, к какой конкретной цели, подчас слишком нагромождая цитаты, шифры, даты.

ЛЕЙТМОТИВОМ ВСЕХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КИРАКОСЯНА является раскрытие и разработка темы русско-армянской дружбы. И - фарисейства. Если нужна была цитата, то в качестве источника он старался привести автора, так сказать, “чужого”. “По мнению Дж. Рассела, - писал историк, - Россия является единственной державой, которой надлежит приостановить кровавые злодеяния султанского правительства. Она больше всех подходит для этой роли из-за своего “восточного характера”, из-за своей симпатии к христианским подданным Порты, из-за своей военной силы. Однако у самой России нет уже оснований доверять западным державам, ибо она не забыла Крымской войны и Берлинского конгресса. Запад должен предпринять первый шаг. Должен дать России публичное и обязывающее заверение в том, что никто не добивается этим расширения собственных устремлений”.

“Уже не раз, - развивал мысль Рассела Джон, - трезвые умы на Западе приходили к выводу, что все хитросплетения их правительства, обыгрывание геополитической ситуации, в которой находится Армения, так или иначе всегда дорого обходились армянам. И, направившие Турцию на Россию, лишь потом понимали, что были “неправы”, что нужно извиняться перед Россией...”

ДЖОН БЫЛ ПРЕКРАСНО ИНФОРМИРОВАН ОБО ВСЕМ, что творилось в мире. Он был историком, востоковедом, специалистом по проблемам политической арменистики, но никогда не рассматривал Армянский вопрос отвлеченно. К нему он подходил комплексно, а не как к проблеме только армянской. Сама геополитика Армении исключала трактовку Армянского вопроса как дела узконационального. Он не позволял, чтобы кто-либо именно так его трактовал: только глобально, только масштабно.

...Разумеется, наши разговоры шли не только вокруг этого. Футбол, шахматы, тяжелая атлетика - словом, все, что в данный момент становилось центром внимания общественности. Он не просто говорил о футболе, а знал, какая с командой с какой играет и как сыграли эти же команды, скажем, в прошлом году. Называл фамилии, количество забитых и пропущенных голов. Разбирал чуть ли не все партии юного Гарри Каспарова, которого очень любил. Сравнивал рекорды Серго Амбарцумяна и Юрия Варданяна и поражался.

ДЖОН БЫЛ РЕАЛИСТОМ И ПРАГМАТИКОМ до мозга костей. Терпеть не мог демагогов, даже презирал их. Бывало, грубо прекращал диалог с воинствующим демагогом. Сам до предела подверженный эмоциям, рыдающий от чужого горя, от чужого счастья, он превращался в дотошного сухаря, когда речь шла об истории народа.

- У каждого народа есть свои взлеты и падения. Каждый народ в разное время своей истории бывал либо объектом, либо субъектом в международных отношениях. Это реальный факт. И мы не можем от него отмахнуться. Народ, лишенный государственности, не может быть уже субъектом в международных отношениях. А Армения лишилась своей государственности по своей или не по своей вине – теперь это уже не важно, да и поздно судить об этом. Мы имеем дело со свершившимся фактом.

- И все же, Джон, только честно: по своей или не по своей? – спросил я его.

- До причин можно и нужно доискиваться. Но в любом случае проигравший не должен искать и находить лишь героические страницы. Важен результат. Конечно, мы никак не предполагали, что враг может быть столь коварным. Не столько силы не равны, сколько методы ведения борьбы разные. И все же размышления об этом ничего не дают.

- Почему не дают? Мне кажется, урок пойдет впрок, ты будешь знать повадки врага.

- Речь идет не о боксе или о футболе. Речь идет о современных условиях, в которых оказалась та или иная страна. В конкретном случае речь идет о геополитике. Есть простая, хотя и очень драматичная схема. некогда Великая Армения (Мец Айк) была разделена между Турцией и Персией. И началось физическое и духовное уничтожение древнего народа. Затем в результате русско-персидской войны часть Восточной Армении вошла в состав Российской империи. Лишь на этой спасенной Россией части была образована Советская Армения – десятая часть Мец Айка. Это вполне ощутимый факт. Это географическая карта. Это флаг, гимн, Конституция. Пусть на каменной площади в 29 тыс.кв.км невозможно жить нескольким миллионам человек. Но сегодня другого тебе не дано.

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ¹, ԱԼԵԲՍԱՆԴՐ ՍԱՋԱՐՅԱՆ²

**ՊՐՈՖԵՍՈՐ ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ
ԳԻՏԱՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՐՄԱՐԿ)³**

Արամալոր արևելագիտ-սլավոմաբան, դիվանագետ, պետական և հասարակական գործիչ, սցոլոգիկ Ջոն Մառակի Կիրակոսյանի (1929-85) գիտամանկագրաբանական գործունեությունը անբավարար է կարգված է Մալք Բուծի՝ Երևանի պետական-մաթեմատիկական ու մասնավորապես արևելագիտության ինստիտուտի պատմությամբ:

Ջոն Կիրակոսյանը 1946-ին ընդունվել է 1951-ին ավարտել է ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտը: 1951-54 թթ. սովորել է ասպիրանտուրայում՝ սկզբում ԵՊՀ ընդհանուր պատմության ամբիոնում, ապա ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտում (Մոսկվա):

Այստեղ էլ 1954 թ. նրան շնորհվում է պատմագիտության թեկնածուի ստատիսմոս՝ Իրանում անցկացրած ինդոեիրախիտական քաղաքականության (1918-21 թթ.) մասին գրած աշխատության համար:

Ջոն Կիրակոսյանը պարտիզներ է ՀԿԵ Կենտրոնի սցոլոգիայի քամրի վարիչի տեղակալի (1962-66), ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհրդի ռադիոհեռուստացույցների մախագահի (1966-69), ՀԿԵ Կենտրոնի գիտության և ուսումնական հաստատությունների քամրի վարիչի (1969-75), ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարի (1975-85)

1 **Մելիքյան Գուրգեն Կրիմի** (ծնվ. 1936), բանավարական գիտությունների թեկնածու, սցոլոգիկ, ԵՊՀ արևելագիտության ինստիտուտի դեկան, ԼՊՀ ՁԵՆ գերագետ, «Մաթեմատիկական հոլ» - 2-րդ ստատիսմոսի շքանշանի ստաբան, աշխատությունները վերաբերում են իրանական բանավարությանը, պարսկերենի սեյախն բարբառների և գաղթանակագրության, եպիգրաֆի և պարսկերենի միջև շատախն զգեստարանկությունների ուսումնասիրությանը:

2 **Սաճարյան Ալեքսանդր Կլիմի** (ծնվ. 1964), պատմական գիտությունների թեկնածու, դոկտոր, ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի վարիչ, աշխատությունները վերաբերում են քաղաքական բանավարությանը, քաղց մշակույթի պատմությանը, երկ արևելագիտության պատմությանը:

3 **Մելիքյան Գ., Սաճարյան Ա.** Պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի գիտամանկագրաբանական գործունեությունը (ուսումնասիրություն) // Պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի զինվարական ձեռագրեր. - Ե.: Արտագետ. - 1999. - էջ 4-7:

պաշտոնները, լինարժեղ է ՀՆԱՀ 7-9 գրմայրամյանի Գերագույն Խորհրդի պատգամազոր, ԽՍՀՄ-ԳԳՀ բարեկամության ընկերության հայկական բաժանմունքի նախագահ և ամենուր զանազան իջն ողբա Վեմանն ու նվիրյալ Հայ-Մուսուլմանական:

Ջ.Կիրակոսյանը 1965 թ. հաջողությամբ պաշտպանեց դիվորական առևանգություն - Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը - բնաշյով, որը կից հանդիսացավ նրա համանուն մեծագործության, որն ունեցավ երեք հրատարակություն՝ 1965, 67 թթ. (հայերեն) և 71 թ. (ռուսերեն, լույս է տեսել Մեջ Համալսարանի հրատարակությամբ): 1972 թ. Ջ.Կիրակոսյանի աշխատակցությամբ տարգրվեց - Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական պետաշին բարբարաբնության փաստաթղթերում (1828-1923) - ժողովածուն: 1978 և 80 թթ. լույս է տեսնում նրա երկհատոր - Բարձրագույն դիվանագիտությունը և Հայաստանը - արժեքավոր ուսումնասիրությունը, որի առաջին հատուղը բարգմանվել ու տարգրվել է նաև ռուսերեն 1981 թ. ԵԳՀ հրատարակության կրոնից: Մասնագետները համակարծիք են, բերես, որ Ջ.Կիրակոսյանի գիտական գործունեության պատկն է - Երկարուրջիցը պատմության դասադասնի առաջ - երկհատոր հիմնարար մեծագործությունը (1982 և 83 թթ.), որը լույս է տեսել նաև ռուսերեն (1986 և 89 թթ., վերջարանը՝ Արման Ջոնի Կիրակոսյանի), բարգմանվել է նաև յուրբարերեն և անգլերեն ու տարգրվել Բուլղարիայում (1989 թ.) և ԱՄՆ-ում (1992 թ.): Կերտիչյալ աշխատության համար Ջոն Կիրակոսյանը հեռամահտ արժանացավ ՀՆԱՀ պետական մրցանակի: 1986 թ. լույս տեսավ Ջ.Կիրակոսյանի՝ «Ա.Կ.Ջիվելեզովը և նրա պատմա-կուսարարարտական ժառանգությունը» գլբղը (ռուսերեն):

1994 թ. ՀՀ ԳԱԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը հրատարակեց Ջոն Մահակի Կիրակոսյանի գիտական ժառանգության ամփոփ պատկերը ներկայացնող մատենագիտությունը (կազմող՝ Արման Ջոնի Կիրակոսյան), որտեղ տարգրված են Ջ.Կիրակոսյանի համառոտ կենսագրությունը, աշխատությունների ժամանակագրական ցանկը, նրա խնթագրությամբ ու դեկադիությունը հրավարակված ՀՀ ԳԱԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի - Հայագիտությունը արտասահմանում - մատենաշարում լույս տեսած հրատարակությունների, ինչպես նաև տեղեկատվություն Ջ.Կիրակոսյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված գրականության մասին, անձնամտմանքի ու մամուլի ցանկերը (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն):

Հատկանշական է, որ Ջ.Կիրակոսյանի հեղինակած գրքերն ու հոդվածները, որպես կանոն ունենալով զուտ սկզբնական բնույթ, սակայն տարգրվելով լրագրատար տարբարանակով, արժանանում էին համաժողովրդական բննարկման, դասնում էին ածելի լսարանի սեփականություն, հասարակական կյանքի հնչել երևույթներ: Բնականաբար Ջ.Կիրակոսյանի գրչին պատկանող ոչ յուրը հրատարակումներն են հավասարաբեղ: Կրելով ժամանակի զաղափարտիտական կարգադրների կնիքը՝ դրանցից ոմանք աչաօր, գուշի, ենթակա են փնարկման, վերաիմաստավորման, կրճատման... Այստեանդերն աներկրայելի է Ջոն Կիրակոսյանի ազանը հայ պատմագիտական ու հրատարակատական մարի գարգացման գործընթա-

ցում, հայ մշակույթի անդառնաճանձ ընթանը ասելու: Ոչ միայն որպես մշակույթի, գիտակրթական գործի խոշոր կազմակերպիչ, այլև մշակ-գիտաշխատող ու հայրենասեր-մանկավարժ նա արել է, կարծում ենք, ստախեզագույն հնարավորը՝ առաջնիված ազգային արժեքների բառագեղեցիկ մոտեցմով, առկա բարդարկան ու սոցիալ-տնտեսական դաշտի ընձևում հնարավորություններ սեփական ժողովրդի բարբոթքսնն ու բարգավաճմանը ծառայեցնելու աննկուն կամքով:

ԵՊՀ արխիվում պահվում է պրոֆեսորի թիվ 10773/308/ անձնական գործը, ուր ի մի են գտնելիված Ձ.Ս. Կիրակոսյանի գիտամանրագրական գործունեության պատմության վավերագրերը: Ձոն Կիրակոսյանը 1967 թ. համաստեղությամբ դասախոսական աշխատանքի է անցնում ԵՊՀ պատմության խակոյտնոտմ՝ ընթանուր պատմության ամբիոնի գծով: 1968 թ. նշանակվում է նույն ամբիոնի պրոֆեսոր: 1968-ին էլ, բանաձևիտակնից ստանձնանալով, հիմնադրվում է ԵՊՀ արևելագիտության ինքնուրույն խակոյտնոտ, որի նրաստեղծ արևելյի պատմության ամբիոնի - ղեկիչուային-նի շարք մասնագիտությունների գծով համաստեղության կարգով աշխատանքի են հրավիրվում մեր հանրագիտության նանուկված մասնագետներ Ձոն Կիրակոսյանը, Գազնիկ Մարգարյանը (նետուայում՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս և փոխպրեզիդենտ), Մանվել Ձուրույանը (նետուայում՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս): Ձոն Կիրակոսյանի վերտիչույալ անձնական գործում արտիվում է արևելցի պատմության ամբիոնի հիմնադրմանն աշուփող համարատուտիվան զեկուցուպիլը և հրամանը (տն՝ս թերթ 30 և 31):

1969 թ. ապրիլին ԵՍՀԱՄ ԲՈՒՀ-ի որոշմամբ հաստատվում է Ձոն Կիրակոսյանի պրոֆեսորի կոչուոնը: 1979 թ. միջև իր անժամանակ մաոը պրոֆեսոր Կիրակոսյանը ղեկնակարի է ԵՊՀ արևելագիտության խակոյտնոտի արևելցի երկնների պատմության ամբիոնը:

Ի թիվս այլ հետաքրքիր նյութերի, գործում գտնելիված է ակադեմիկոս Կ.Մելիք-Օհանյանյանի կարծիլը Ձ. Կիրակոսյանի որկարությանն ստանձախտության մաոնը, որտեղ մեծ հայազնու-արևելագիտը մասնագիտուպես ընդդեմ է. «Այս պատկառելի աշխատանքի ցամաքցամ զրոշը իրենից ներկայացնում է... ամբողջական և համակողմանի հիմնադրված ուստանաձիտություն... ձեղնակի հետևությունները անասան են, իխտո համուկլ»: Միտամանակ Կ. Մելիք-Օհանյանյանը կարևորում էր աշխատության բարգվանարթը հրաստարկեոնը ուտերեն և եկուտական ձեղմնելով՝ պատմության բուրք կեղծարարներին գաղտնիարխտուական հանրահարված տաղու տեսանկյունից (տես էջվ. արխիվույին գործ. թերթ 27-9): Գործին կրված է նաև «Լ. Միքայելյանի - Գաոնագիտական արժեքակող ուստանաձիտություն» իխտո դրական ու չերն զրախտությունը Ձ. Կիրակոսյանի վերտիչույալ մենագրության մաոնը (տես «Մոգնիտական Հայտուտան», 1965, 31 օգտտուի, թիվ 205/13550):

Երև Ձ. Կիրակոսյանի գիտական անաշատությունն ու փաստարկման վաղակատրությունը արզնն իսկ մաոնը էին պրոֆեսորի աշխատությունները նախապես կարչուցամ ուստողներին, ապա դասախտությունների ժամանակ վերտիչույալ հատկանիչներին զրուարվում էին հետադրական ուղույն միլրքը, հայրենագիտական աաուր պարտը, բարչուցակամությունը...

ԶԱԿԻՐԱԿՈՒԿՆԵՆ ՆԱՆ ԵՊԷՆ արևելագիտության ֆակուլտետի կողմից կրթությանը նվիրված «Արևելագիտության հարցեր» միջբուհական ժողովածուի խմբագրակազմի անդամ էր, նրա նախածնունդային և գործուն օժանդակությամբ լույս տեսան ժողովածուի առաջին չղա կրատարակումները, որ գնաներվել է նաև ԶԱԿԻՐԱԿՈՒԿՆԻ «Անգլիական դիվանագիտության կրթությունից մասին» կրատարակումը (Հ. 1-2, Ե., 1984, էջ 270-88), որը հետագայում արտատպվել է «Ճարտեր» (Ռեչքոթ) և «Լեռ» (Կախիրե) պարբերականներում:

ԶԱԿԻՐԱԿՈՒԿՆԵՆ «համալսարանական» կենսագրությունը կազմված է նաև մեր Համալսարանի «Քանթիքիթ», որտեղ տպագրվել են նրա «Հիսուն տարի առաջ: 1918 թ. Սաբրսարապատի հերոսամարտի արդիվ» (1967, Թ. 2, էջ 36-53) և «1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը և անգլիական դիվանագիտությունը» (1978, Թ. 1, էջ 83-106) աշխատանքները, ինչպես նաև ԵՊԷՆ թուրքագիտության ամբիոնի հիմնադրվարիչ, պրոֆ. Մևրի Քոչարի համահեղինակությամբ մի ուշագոյով գրախոսություն (1980, Թ. 2, էջ 189-91), որն էլ արտատպվել է «Լլիեարհոս» (Փարիզ):

Հայ արևելագիտության և քաղաքական հայագիտության ակունգվոր գործիչ՝ Ջոն Կիրակոսյանի 70-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ մի շարք հիշարժան միջոցառումներ են կազմակերպվել ՀՀ ԳԱԱ նախագահության, Երևանի քաղաքապետարանի, ՀՀ ազգային գրադարանի կողմից: Ջոն Կիրակոսյանի անվամբ կոչվեց ժայռարարի քիվ 20 դպրոցը, հուշարար տեղադրվեց այն շենքի պատին, որ ապրել է վատակալատ պրոֆեսորը: Արժանանկչատակ է նաև ճանաչված գրող ու կրթագրականու Ջորջ Բարյանի՝ Ջոն Կիրակոսյան ժառանգ ու քաղաքացուն քաջատիկ վարպետությամբ ներկայացնող «Կյանք մահից հետո» գրքի կրատարակությունը (Կախիրե և Ռուսերե, Ե.: Անադա, 1999): Սույն համեստ ժողովածուի մեջ ամփոփված են պրոֆ. ԶԱԿԻՐԱԿՈՒԿՆԻ 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի փնտրյալների բնագիտությունը: Գիտաժողովը նախանկնիկ ու կազմակերպել են ԵՊԷՆ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկանատը ու թուրքագիտության ամբիոնը՝ մասնակցության կապերը հիշելով ԵՊԷՆ, ՀՊԵՆ և ԿՊՐՅԱՍԻ անվան օտար լեզուների ինտերնատի տարբեր ամբիոններ, ՀՀ ԳԱԱ ինտերնատներում, ԱԳՆ համակարգում աշխատող ինչպես քաղնագիտական, այնպես էլ կրթաառար զնախնախնների, որոնց ուսումնափրությունները այս կամ այն կերպ շղափում են պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանի գիտական ու վարպետագիտական հետաքրքրությունների յայն շրջանակը: Ժողովածուն գործընկերներին, աշակերտներին ու համախոնների հարգանքի տուրքն է մեծ գիտնականի ու քաղաքացու՝ պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի կրկնատակին:

ԱՆՈՒՇ ՍԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՁՈՆ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՊՏՈՒՂՆԵՐԸ¹

...երեկ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում նշվեց Ձոն Կիրավոսյանի ծննդյան 70-ամյակը: Ճերեկերյի ժամանակ ելույթ ունեցան ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի պետիդոնտ Յաղեյ Սարգսյանը, գիտությունների զբոսորդներ Նորիկ Սարախանյանը ու Կարլեն Դալսարյանը, զտոլ և Իրապարակախոս Ջոզի Բարսեղյանը և այլք:

«Ձոն Կիրավոսյանն իր կարճատև կյանքի ընթացքում այնքան գործեր կատարեց, որ նրան պետք է ընդմիջառ հիշենք ըսպես մեր ազգի ստատալիոր պարծանքներից մեկը», - բացման խոսքում ասաց Ֆ.Սարգսյանը: Համըստալտ գիտնականի և հասարակական գործչի գիտական աշխատանքները, վերջինիս խոսքերով, «Նշմարիտ ու օրինակով են և երկար տաղիներ կժառայեն մեր ժողովրդին»:

Նորիկ Սարախանյանը մասնավորապես նշեց, որ «վերջին տաղիներին Ձոնը մասնակցություն է ունեցել ՁԱՄ գործունեությունը շարկրավելու, գիտության և տառնական խնդիրների զարգացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին, նարտաել է համըստալտության արտաքին կապերի ընդլայնմանն ու զարգացմանը: Ետանքում ու թեղմնակիթ է եղել հատկապես նրա գիտական գործունեությունը»:

«1965 թ. Ձ.Կիրավոսյանը սրաշտարանի է «Մտաշին համաշխարհային պատերազակը» թեմայով դիտարտալիտ, որը, որպես մեմուարություն, Իրատարակվել է կրեթ անկամ: 1972-ին Իրատարակված «Հայատանը միջազգային դիմանակիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փատատարներում» ժողովածուի խմբագիրը ես եղել է Ձոն Կիրավոսյանը: Կյանքի վերջին տառնականում մեկը նրանի նեանից ես Իրատարակել է մի շարք մեմուարություններ, որ անմեայրղ նվիրածությունը խղորդությամբ ակոսեց տիտղոսանայ և օտարախելու գրականության անըստանը: Վերին աստիճանի նկուն, դիմանիկ և ներգործում սրտուսարական աշխա-

¹ Մարտիկոսյան Բ. Ձոն Կիրավոսյանի ստաղելության զտոլդները // Փատունակ (Երևան). - 1999. - 6 մայիս:

տարբերների մեջ հասկանալի ոչ ազատ է «Քուրծեական զինվանագիտությանը և Հայաստանը» մեծագործությունը»:

Պժմ. Սարգիսյանյանը նշեց, որ Ջոն Կիրակոսյանն իր ուսումնասիրությունների մեջ հանգամանորեն վերլուծել է Օսմանյան կայսրության հետ եվրոպական տեղաբնակների, Ռուսաստանի հարաբերությունները 19-րդ դարի ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբին: Ըստ Ջ.Կիրակոսյանի, այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մշակվել են ընդհանուր քաղաքական րելաբիաններ, պաշտոնական ծրագրեր: Առաջացել են մշտապես գործող հակաություններ և համաձայնություններ, որոնք «Արևելյան հարց» անվան տակ հաստատուն տեղ գրավեցին զինվանագիտության ասարելագում:

«Այսօր, երբ սերբական հողը «նոսրանում» է ՆԱՏՕ-ական «մաշխափրական» զեռներեղ, կոռննաշինը, որ ոչ միայն իբրև գիտական, այլև ինքու գործնական արձագանք, հնչելու Ջ.Կիրակոսյանի խոսքը», - ընդգծեց Նորիկ Սարգիսյանը:

Կարին Դալարյանը, մեծարանքի խոսքեր եփելով Ջոն Կիրակոսյանի որդուն, մասնավորապես նշեց, «Կատակարարությանը չի մոտանում մեր հանրապետության գափակ-զիտնակամներին, նշում է նրանց տարեկցը»: Կ.Դալարյանը փաստեց, որ մեծ զիտնակամի կենդանության օրոք բարոյական մեղք են գործել նրա ժամանակակիցները: Գրանցից մեկն էլ այն է, որ քաղություն չտնեցան ինչ-ինչ հարցերում նրան թվի տալու:

Հրապարակախոս Ջորի Բաղդասյանը, խոսքին ակնածանքով ներկայացնելով Ջոն-զիտնակամին և Ջոն-մարդուն, մասնավորապես ընդգծեց, «Կյանքս կշինեք աղքատապաճ, եք չժանելայի նրան»: Ջ.Բաղդասյանի խոսքերով, Ջոնը զարգացրել է «այս կամ այն» ոլորտը: «Նա շատ բան արեց արգաչն ազատագրական շարժման համար»: Նա ասաց նաև, թե ինքը հարախ է, որ եղել է Ջոն Կիրակոսյանի «բանակի համառ զինվոր»:

Մեղնկարի վերջում Ջ.Բաղդասյանը մեղնալացրեց իր՝ «Կյանք ճանից հեռու» (ուսիրեն և ռուսերեն) գիրքը, որի միջոցով նա պատմում է Ջոն Կիրակոսյան անուանականության մասին, «ում մասին չի կարելի չգրատնել»:

ԷՊՈՒՐԴ ՇԱԴԻՐՅԱԼ

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ, ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ, ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ¹

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի եռ-խառակողության, Պատմության և Արևելագիտության ինստիտուտների Էրևրիս համառել հուշ ցիբնեյրը նվիրված էր ախանալոր պետական-հասարակական գրծիչ, ճանաչված փրագադայնապետ Ջոն Կիրակոսյանի ծննդյան 70-ամյակին: Կախառակողության դանելնը չնուտ էր Ջոնով, այսուռը գիտության այրերի հետ հավաքվել էին ճտավորաբանության փր բանի սերունդների Սերիայադուցիչներ, հորելյարի գրծընկերներ ու մտերիմներ, նրա գափակներն ու բոռնիքը:

«Այսր երախտապետությանը նշուտ ենք, - բայնան խոսքուտ առայ ԳԱԱ պրեզիդենտ, ախաղենիկու Ջաղիյ Սարգսյանը, մեր ժողովրդի լավագույն գափակ, պատմության կննուտ հարզերի խորաղիտակ նետազուտող, կանքը հայրության լավագույն երագների իրականացմանը նվիրաբերած, բղղրի կրդից հարզված ու սիրված Ջոն Կիրակոսյանի ծննդյան 70-ամյակը, փր մարդու, որի հայրենամեղը գրծոննությունն ու աքաղած աշխատությունները լին խամրելու ժամանակի հորվոյրում»:

«Ջոն Կիրակոսյանի կյանքն ու գրծը» գեկուցումով հանդես եկավ պատմական գիտությունների որկուտը Ն.Սարգիսանյանը: Ազգայնն պատմագրության մեղ բորը ներզուտ համարելով Կիրակոսյանի աշխատությունները, գեկուցողը հատուկ կանգ առավ նրա մարչկալին Լուրյան բնուրագրման վրա, նշելով, որ դա բարծր նկարաղրի բարարացու, հայրենամեղը, գիտնականի, ընկերուր և ընտանիքի հոր հավաքական կերպար է:

Աշխալն ու հետարբրիը հուշելով, գնահատանրի խոսքերով էլուրքներ ունեքան պատմական գիտությունների որկուտը Կ.Նաղաքյանը, ՀՀ արագրծնաղաբարի տնդրակալ Ա.Քաղրուրյանը, գրող-երազարալախառ, Ջ.Կիրակոսյանի մասին որերս լույս տեսած «Կյանք մանից հետո» գրքի հերիմակ Ա.Քաղալյանը, ԳԱԱ ախաղենիկու Գ.Ղարիբբանյանը, պատմական գիտությունների որկուտը-պուղետը Սա.Ստեփանյանը:

¹ Ըանիքյան Է. Մարչկալին, հայրենամեղը, գիտնականը // Հայաստան - 1999, - 6 մարչիք:

«Արքամ հոբելյարի որդին՝ Հունաստանում Հաշտատանի Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Արման Կիլանկույանը շերտագին շնորհակազտության հայտնեց Արադեմիայի ճախագանտությանը, բոլոր ներբաներին անժամանակ կրանքին կրամիչտ տված իր հոր կյանքն ու գործը լրատ արժանվայն գնամասնելու, նրա ինչատանկի համղեպ մմամ ուշադրություն զուցարեղելու համար:

ИОСИФ ВЕРДИАН

ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ¹

Всякий раз, провожая в последний путь большую личность, утешаем себя тем, что память о нем сохранится, ибо дело, которому отдана жизнь, стоящее.

А потом о нем – о крупном деятеле – вспоминаем от юбилея к юбилею.

Не надо обманывать себя: современная Армения не столь богата выдающимися людьми. Если честно, их дефицит налицо. Никто ведь всерьез не станет утверждать, что сегодняшние воротилы от бизнеса займут достойное место в национальной истории. Мангашев остался не благодаря своему богатству, а благодаря мененатству. И Рокфеллер сделал пару добрых дел, и Ротшильд приглашал к столу Генриха Гейне, хотя последний острым своим языком доставлял ему немало хлопот...

Профессор Джон Киракосян, чей 70-летний юбилей справляют в эти дни, мог стать украшением любой национальной истории. Так, как любил он Родину, так, как он по крупицам восстанавливал черные страницы геноцида, так, как он клеймил Турцию и сверхдержавы за их замалчивание преступлений Османской империи, – никто так истово не отстаивал национальную идею, честь и достоинство армянства. А вот мемориальную доску прибили к стене дома лишь 14 лет спустя после смерти.

...Я против того, чтобы достойное сохранение памяти подменялось юбилейными посиделками. Ведь главное в другом – чтобы дело продолжалось: издавались книги, утверждались в политике идеи, не иссякал набатный голос тревоги. О Джоне Киракосяне нет документальной ленты – а надо бы, нет премий по политической арменистике – кто это сделает?

...В этом номере материалы о двух знаменитых армянах – Джоне Киракосяне и Амо Сагеване – ученом и поэте. Поверьте, пока мы будем читать их – будем жить и будем достойно именовать себя патриотами. Какие старые слова! Но как кружатся голова!

¹ Вердиан И. Воплощение национальной идеи // *Заря*. – 1999. – 7-13 мая.

СЕРГЕЙ СИМОНЯН

СЫН ОТЕЧЕСТВА¹

Наверное, с людьми происходит так, что по прошествии времени после смерти в памяти живых сглаживается и забывается второстепенное, наносное, незначительные шероховатости и, наоборот, укрепляется то, что определяет его сущность, приобретают общественную значимость те черты характера, которые ценятся людьми, весомость дел и свершений, по которым современники сверяют свои поступки.

Джон Саакович Киракосян остался в памяти современников большим человеком и в физическом, и в духовном плане.

Я общался с ним изо дня в день пять студенческих лет, учась вместе на факультете международных отношений ЕГУ, а затем наши пути сошлись в период совместной работы в МИД Армении в последние пять лет его жизни. Так вот, обобщая мои впечатления о Джоне Киракосяне, я должен сказать, что он начисто был лишен чувства зависти и недоброжелательности. Когда до него доходили сведения об удачах или успехах кого-либо из его товарищей, знакомых, друзей, он приходил в хорошее настроение, искренне радовался. Могут сказать, что это мелочи, но почему же в таком случае эти мелочи так редко встречаются в обществе?

На мой взгляд, так с этих, на первых взгляд, мелочей начинается человек.

Он пользовался огромным уважением в республике, его знали многие, и те, кто приходил в министерство, естественно, всей душой стремились поговорить с ним. Джон Саакович всегда в таких случаях представлял своих основных работников и находил возможность, чтобы сказать о них доброе слово и никогда не говорил о себе. Тоже мелочь, но ей как ее не хватает многим руководящим работникам!

Джон Саакович радовался, как своим личным успехам, когда работники

МИД обнаруживали глубокое знание иностранных языков в беседах с зарубежными гостями.

Руководящие работники республики приходили к нему поговорить и сверить свои мысли с его соображениями о путях и перспективах развития республики. Многие деятели диаспоры, приезжающие в Армению, считали своим долгом зайти к нему. Иногда мне доводилось присутствовать во время этих бесед, бывало, он звонил и направлял ко мне своих собеседников, которые в чем-то ему показались интересными. Во время этих бесед меня не покидало чувство, что все эти люди как бы отчитывались перед Джоном Сааковичем, как перед высшей инстанцией Родины. Они как-то подтягивались в его присутствии, несмотря на простоту его обращения.

Однажды в МИД зашел молодой парень из Краснодарского края. Сначала принял его я. Он работал на Северном Кавказе методистом в Доме культуры и в свободное время занимался изучением быта и культуры амшениских армян. Он рассказал о своих исследованиях, показал фотографии, причем выяснилось, что этим он занимался в одиночку, не получая не только материальной, но и моральной поддержки от окружающих его людей. Я тут же позвонил Джону Сааковичу и повел парня к нему. Фамилия его была Кузнецов. Надо было видеть Джона Сааковича, как он посветлел, вдохновился, обрадовался, когда услышал из уст молодого человека о его исследовательской деятельности в армянских селах Краснодарского края. Он тут же принялся звонить руководителям научно-исследовательских учреждений республики: "Вот сейчас придет к вам молодой человек из России, очень интересный, трудолюбивый, с задатками исследователя, помогите ему, поддержите, дайте книги, посоветуйте, где и какую литературу достать..."

Многое рассказав сам, подарил из своих книг. Когда мы вышли от Джона Сааковича, молодой человек был ошеломлен вниманием и участием, которые были проявлены к нему, он поверил в себя, в свои силы и в дело, которым занимался. В дальнейшем Кузнецов защитил кандидатскую диссертацию, ныне он давно уже доктор исторических наук, часто выступает с научными статьями в российских журналах.

Несколько слов об отношении Джона Сааковича к научно-исследовательской работе. Все последние годы жизни он находился на руководящей государственной работе, но ни на минуту не прерывал и научную деятельность, когда у него в работе были книги и статьи на темы, связанные с Армянским вопросом. В последние годы он рецензировал все заметные монографии в этой области, появлявшиеся в различных странах. Он свободно пользовался английским и французским языками. Так, в последние годы была им отрецензирована объемистая книга по Армянскому вопросу, составленная из материалов французских архивов под редакцией А.Бейлеряна и некоторые другие.

Вместе с Рубеном Саакяном они выпустили сборник документов на армянском языке "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики" под редакцией Дж.Киракосяна. Это очень ценное пособие, которым сегодня пользуются те, кто занимается вопросами арменистики. И, конечно, самой значительной была его книга "Младотурки перед судом истории". Она вышла на армянском языке в двух томах, и его друзья и соратники настаивали на том, чтобы перевести ее на русский язык, и она еще при его жизни (книга вышла в свет не при жизни автора, а спустя год после его смерти – А.К.) вышла в одном томе на русском языке.

Я не ставлю задачей анализировать все его научное творчество, но что несомненно впечатляет читателей – это огромное количество использованной им литературы на разных языках. Встает вопрос: когда и как он успевал читать столько источников? Может быть, сегодня кто-то и не знает, что он был самым аккуратным читателем Национальной библиотеки. У него было твердое правило: в неделю хотя бы раз весь вечер работать в читальном зале библиотеки. В городе говорили тогда, что Дж.Киракосян единственный министр, который занимается в библиотеке.

Он охотно общался со студентами, вел в госуниверситете курсы лекций, часто выступал в различных коллективах с обзором о международном положении республики.

Конечно, делом его жизни было восстановление исторической справедливости, борьба за признание геноцида армян со стороны Турции и всего мирового сообщества, а мечтой – воссоздание сильного, демократического, экономически процветающего Армянского государства. И все его книги служили именно этой цели. Сегодня, анализируя книги и статьи, написанные им, приходится признать, что Дж.Киракосян и горсточка других историков, преодолевая запреты суловских цензоров, положили начало исследованиям и созданию литературы об Ай Дате и мучениках армянского народа в Турции.

Джон Киракосян рано ушел из жизни. Именно в эти последние годы строительства независимой Армении полностью был бы востребован его огромный талант теоретика, исследователя, государственного деятеля большого масштаба.

нским министром ИД, включенным в делегацию). Все, что касается Армении и армянского народа, для Джона было святым.

Джона Киракосяна глубоко волновало все, касавшееся трагического прошлого армянского народа, и он не прощал тех, кто когда-либо или как-либо образом участвовал в фальсификации трагических событий начала века. О его нетерпимости к таким людям и слышал, но однажды...

Осенью 1982 г. в МИД СССР было организовано совещание советских послов в зарубежных странах и республиканских министров иностранных дел. В перерыве одного из заседаний, когда участники совещания группами обсуждали различные вопросы, к нашей группе подошел заведующий отделом стран Среднего Востока В.С.Сафрончук и обратился к Киракосяну: "Здравствуйте, Джон Саакович, когда Вы зайдете ко мне?" Сразу же последовал ответ Джона: "Я к туркам не хожу".

В кругу друзей он преобразался, становился мягким, терпимым и внимательным, при необходимости всегда готовым предложить свою помощь. На своем 55-летнем юбилее, который справили в Егваре, Джон старался все делать сам, обходил гостей, поддерживал веселье. Но вот деталь характерная: во время игры в волейбол, футбол, шахматы, которые он практиковал, Джон был бескомпромиссным – спорил, жестикулировал, шумел, и это опять же был он – эмоциональный, взрывной, стремящийся к победе, не допускающий даже мысли о поражении.

Джон Киракосян обладал огромной внутренней силой. Когда он, пораженный ужасной болезнью, с внешней легкостью спускался по трапу самолета в Москве, мне даже показалось, что болезнь не такая уж тяжелая, как представляли. Увы, это была лейкозия, созданная огромным внутренним усилием, на которую был способен Джон Саакович, обладающий огромной любовью к жизни.

О Джоне Киракосяне можно писать без конца, и наверняка о нем как о крупном ученом и государственном деятеле еще много будет написано. Я же хотел лишь поделиться своими воспоминаниями о старшем коллеге, знакомстве и долгую службу с которым считаю для себя честью. Мне доставляет огромную радость, что моя дружба с Джоном продолжается с его великолепной семьей – супругой Лией, сыном Арманом, который достойно продолжает дело отца, и дочерью Нуне.

ՕՍԱՐԻ ԽԵՉՈՅԱՆ¹

ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ՝ ՄԱԿԻՑ ՀԵՏՈՂ

Շատ դժվար է գրել մի մարդու մասին, որին, որպես կուրդի, հեռուցել ես միայն մահացել: ԽՍՀՄ-ում, չլինելու ինչու, հասկարձ որչափին, որ ամեն մի հանրապետություն պիտի արտաքին գործոց նախարարություն ունենա: Եւսիկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից արտաքին քաղաքական ամենամեծ խնդիրներն ունեցող Հայաստանի արտադրո՞մանաբար նշանակելից դվտոր-պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանը:

Ջոն Կիրակոսյանը մահացավ ուժեղի ծաղիկման տարիքում՝ 56 տարեկան հասակում: Մայիսի 6-ին լրացավ այդ մեծ հայրենասերի ու հայի 70-ամյակը: Եվ մի ոլորտային բան: Վերջերս «Մուսրուս» կրատարակչությունը լույս ընծայեց մերի Բարսեղի «Կյանք մահից հետո» կրապարակախոսական հուշարարտում-վիզակը՝ նվիրված Ջոն Կիրակոսյանի կյանքի վերջին ամիսներին: Մեկ գրքի մեջ նյութը վառելովձ է հայերեն և ռուսերենով: Գրքի արժանիքը միայն այն չէ, որ մեր օրերի համար հազվադեպ պատահող շքեղ կազմով է կրատարակվել: Գրքի գլխավոր արժանիքը, մեր խղճին համոզմամբ, բեժամ է՝ Ջոն Կիրակոսյանի կյանքի այդ շրջանը, որ իրեն եռտուկ հյութեղ ու հարուստ լիզվով ներկայացնում է մերի Բարսեղանը: Գրքի նախադրանից սկսած՝ հեղինակը հետաքրքիր մանրամասներ է հարդրյուն խղճեցային գրաքննության մասին: Գիչքն ավարտվում է բաժանետրեմ, «Մեռավ Ջոնը 1985 թվականին: Մեզից Ջոնը 1985 թվականին: Եունեն մաչը դարձավ...»:

Եունեն Ջոն Կիրակոսյանի դուստրն է:

1. Իրկոսյան Օմարը Հայկի (1946-2007), քաղցող, կրատարակաբետ, աշխատել է «Բյազնուր» թերթի խմբագրության բաժնի վարիչ:

2. Իրկոսյան Օ, Նոր կյանք՝ մահից հետո // Բյազնուր (Երեւան), – 1999, – 7-13 մայիսի:

ԼՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ

ԻՐ ԿՈՉՄԱՆ ԲԱՐՉՈՒՆՔԻ ՎՐԱ¹

Լրացավ ամիսի պատմարան, ճանաչված երազարարախոս, նշանավոր հասարակական գործիչ Ջոն Կիրակոսյանի ծննդյան 70-ամյակը: Նա կյանքից հեռացավ 1985 թ. հունիսի 20-ին, շատ անժամանակ, երբ ընդամենը 56 տարեկան էր:

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը 1951 թ. օգոստոսեղոյ հետո մա ռստմի շարունակում է ԽՍՀՄ ԳԱ պրնկապիտոթյան ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1954 թ. Մոսկվայում պաշտպանում է «Անգլիական ինտերվենցիան Իրանում 1918-21 թթ.» թեկնածուական, իսկ 1965 թ. Երևանում՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտաժառոթյունը» թեկնածուական առեմաթոտոթյունը:

1960-80-ական թթ. գրադիցրեց մի շարք պատասխանատու պաշտոններ՝ Հայաստանի ուղիոմադրությունների և ինտոտառաոմաթյան պետական կոմիտեի մախագահ, ՀԿԿ Կենտրոնի գիտոթյան և ոստամնական հատոտառոթյունների բաժնի վաքիչ և Հայաստանի պատաքին գործերի մախարար: Հատկապես այա պաշտոններում աշխատած տարիներին Ջ. Կիրակոսյանը գործուն ժամանակոթյուն է ոմնցել զանգվածային լրատոթյան միջոցների գործունեոթյան գիտոթյան և ոստամնական գործի լարելավման ուղիոթյանը աշխատանքներին, լրտ աննեայնի (այն ժամանակվա պաշնամների առավելագույն օգտագործմամբ) մարտոնք է հանրապետոթյան պրտոթին կոստերի ցնդլայնմանն ու զարգայնմանը: Բայց Ջ. Կիրակոսյանի գործունեոթյունն առանձնապես եռանդուն ու քեղմնավոր եղավ գիտոթյան քնագտխոտում, մի քնագտվաո, որ, հարկավ, նրա տարերքն էր: Ջ. Կիրակոսյանը գիտական առպարեզ մոտավ իր ասելքի խոթունը և պարզ գիտակցմամբ, այն է՝ պատմոթյունը գրել այնպես, ինչպես այն եղել է, պատմոթյան հայեցակետայն իյննմադարերը լրատարանը այնպես, որ դրանք համընթաց գնան ապրող և արարող ժոթիկից արդիական պահանջներին: Կիրակոսյանը 1957 թ., երբ հայ ազգային-ազատագրական շարժումների, Հայկական հաջցի և հայոց ցեղապաղամոթյան մասին գրելը ստակալին «բաց գո-

¹ Մարտիանյան Ե. Իր կրնան քարոնեի վրա // Հայաստանի Հանրապետոթյուն (Երևան). - 1999. - 25 մալիսի: Իրադոմը - 1999. - 21-27 մալիսի:

տու» մեջ չէր, կրապարակեց «Հնդկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական էջ» գիրքը, որ սիպահիների 1857-59 թթ. ապստամբության՝ իմպերիալիզմի դեմ ուղղված 19-րդ դարի այդ խաչոր ընդդեման միջոցով հայ ընթերցողին ցույց էր տալիս սամանյան բռնափորության դեմ նոր ժողովրդի պայքարի անխաբար պատմությունը՝ գրելու անհրաժեշտությունը: 1965 և 67 թթ. հայերեն, իսկ 71 թ. աստիճանն լույս տեսավ Ջ.Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը» մենագրությունը, որը մեծ ճանաչում քերեց հեղինակին, իսկ 72 թ. կրապարակվեց «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փոստարդրեթում. 1828-1923 թթ.» ժողովածուն, որի կազմողներից մեկը (մյուսը պրոֆեսոր Ռուբեն Մանակյանն էր), խմբագիրը և առաջարկի հեղինակը Ջ.Կիրակոսյանն էր:

Կյանքի վերջին երկու տասնամյակում Ջ.Կիրակոսյանը կրապարակեց մի շարք մենագրություններ, որ խիզախ որոնողի նրկուսնող նվիրվածությամբ ակոսեց հայ և օտարալեզու չկրապարակված և կրապարակված կրտսեղված գրականությունը՝ ասեղծելով իր վերջին աստիճանի ճյուղ, դիմանկվ ու ներգործող պատմագիտական աշխատեց, որն այլևս բազմազարյան հայ պատմագրության օրակներից մեկն է: Մեզ և գալիք սերունդներին բուրավ նրա հակայածափայ աթմերափայ գրականության մեջ առանձնապես ուշագրավ են «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» և «Երիտրաքրքրը պատմության դատաստանի առաջ» մենագրությունների եզրուական հատորները, որոնցում խոսեցված են միջազգային քաղաքականության, նոր ժամանակաշրջանի քաղաքական հայագիտության, պատմական անցյալի կեղծաբարության բնագրատության վերաբերյալ հեղինակի նայեցակետային համրագրուածքները: Խորքորդահայ պատմագրության մեջ Ջ.Կիրակոսյանն առաջին ու վերջինն էր, որ հաստիկ ուսումնասիրություն նվիրեց Վերածննդի, արևմտահայության ռեֆորմացիայի, արվեստի, քաղաքի մեծ պատմության, Հայկական հարցի խորագիտակ Ալեքսեյ Ճիվելեզովին: Ջ.Կիրակոսյանի այդ աշխատությունը՝ «Ա.Կ. Ճիվելեզովը և նրա պատմա-հասարակական ժառանգությունը» (ոտաներեն) Հայաստանի ԳԱ կրատարակությունը լույս ընծայեց հետմահու, 1986 թ.:

Ջ.Կիրակոսյանը իր ուսումնասիրությունների մեջ հանգամանորեն վերլուծեց է Օսմանյան կայսրության հետ ներուպական տերությունների, այդ թվում և՛ Ռուսաստանի, 19-րդ և 20-րդ դարի սկզբի փոխհարաբերությունները, ցույց է տվել, որ այդ տեսական պատմաշրջանում մշակվել են Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ընդհանուր քաղաքական դիրքորդաններ, պայտմանական ծրագրեր, մշտական գործող համառայություններ և հակասություններ, որոնք «Արևելյան հարց» անգամանակները հաստատուն տեղ են րոնել դիվանագիտական պրակտիկայում: Արևելյան հարցն օրգանապես միառուվել էր անկում ապող Օսմանյան կայսրության դեմ հարատակ ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի, ազգային-ազատագրական մարտունների հետ: Կիրակոսյանի աշխատություններում լայնությամբ ու խորությամբ բնագրված ու վերլուծված են Արևելյան հարցի բարբառացիկ մաս կազմող Հայկական հարցի շուրջը ծավալված դիվանագիտական պայքարն ինչպես 19-րդ

դարձի վերջին քառօրյում, այնպես էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակում և ընթացքում: Պատմական շինանյութի հմուտ և նպատակահարմար օգտագործմամբ սերժանտ Կիրակոսյանը լինելուցից առջև բացում է աշխարհի վերաբաժանման, նոր գաղափարների նկատման համար գոտեմարտի թանկամ աներթյունների նունգավոր դիվանագիտության խաղաղամրցմանը Արևելյան և Հայկական հարկերում: Մեծ տերությունների շաները պահանջում էին խաբել: Եվ նրանք խաբում էին: Խաբեցին ոչ միայն Ռեդիկում, այլև Բեդիմից եկառ, երբ բազում անգամներ Հայկական հարկը միջոց դարձրին Օսմանյան կայսերության գլխին մարտից ճոճելու, նրա ներքին գործերին միջամտելու համար: Խոսում փաստելի լեզվով Կիրակոսյանը բացում է այն խաղաղամրցների փաթազույրը, երբ նույն ինվերիալիտատարան տերությունները 1915-16 թթ. ոչ միայն չարաչարանեցին արևմտասիայական քուրդական փանդաղիզիցի, այլև իրենք ամենիական մասնակիցները դարձան արևմտասիայական համապարփակ ողբերգության:

Չ Կիրակոսյանի աշխատություններն ընդգրկում են Հայկական հարցի բոլոր ապեկանները և նրբեխանգները: Նա շատ լավ գիտեր, որ ամենաբ է գրեջ Մեծ եղծնի ճշմարիտ պատմությունը, կրն քաղազերծված շին արևմտասիայականց դեղի Դեր-Ձեյի անագատները քչոդ մոայլ հանգամանքները: Եվ կարելի է անվարան պնդել, որ մինչև Ջ.Կիրակոսյանը ոչ ոքի չի հաբողվել այնպիսի համակարգված փաստազգներով մերկայցնել պատմության կեղծարարներին, ռջլան նա, ճառագիտրայպես - երիտրաբրերը պատմության դատաստանի առաջ- մշտամնա աշխատության մեջ: Հարտատ փաստերի եների վրա պատմությանց երճնողին մեբծում է երիտրուրերի այն պնդումը, թե իբր նայ և բուրջսահարատակ մյուս ոչ բուրջ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները ղեկամազլտական քամարկությունների արլյունք են եղել: Ընդհակառակը, ռջոչ իրաբարմությունների մեջ, երիտրուրերի դեկափարությունը եվրոպական հարաբարակական կարծիքին դուր գալու համար կեղծում էր, հայեցին համակրող ճնամամ: Այդ տեսակետից ոչազրազ է երիտրուրերի տիբրայպետության նախօրյակին և տիբրայպետության ընթացքում նայ ազգային կոտակությունների գործեղակերպի Ջ.Կիրակոսյանի գնահատականը:

Խորիքյահայ պատմագրության մեջ Ջ.Կիրակոսյանը առաջինը բացահայտեց երիտրուր-սիոնիստական ստիշությունները, տեսավ, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբին թրուրիայի հակահայկական քաղաքականության մեջ սիոնիստները որոշակի դեր են խաղաղել, իսկ - Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, - գրել է նա, - ազաչարանեղով երիտրուրերի նայառական քաղաքականությունը սիոնիստների սբաղագրոխները ճգոտում էին այդ ճանապարհով իրականացնել սեփական մրազերը: 1914-16 թթ. առանճնապես սկրտիվ էին գերմանական կեղաների դեկափարները, որոնք վարովել էին կրայգեր մերմազրաբրեկյան քարաքականությանը», իսկ թե կայգերական Գերմանիան ինչպես էր հոփանագիտում և իրոխտատմ բոլոր կառավարողների հակահայկական քաղաքականությունը, ամենքին է հայտնի:

Անգիտեմք: Ջ.Կիրակոսյանի թորքս գիտական ժառանգությունը հայրենի հողի վրա ամուր կանգնած, անկալատ ու անդրատեհապալա գլտմանակնի, հայ ժողովրդի

հայրենասեր գազակի բոլորն է աշխարհին, ոչ միայն բոլորը, այլև արդարության պահանջը, որը ոչ մի կապ չունի վրիժառության հետ: Չ Կիրակոսյանի բարձրագույն հայաստությունը ընթերցողին չի ներարկում մաշի պարտազրկում, աչք արքնացնում է ստեղծագործական ուժերի հզորության գիտակցում, զգնություն և խիզախություն: Այս է նրա անոց ժառանգության մեծ արժեքը և արժեքական խորհուրդը, և այս առումով այդ ժառանգությունը ոչ միայն մեզ հետ է, այլև գալիք սերունդների:

ԳՊՐՈՑ ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՄԵՈՒԽՈՎ¹

Երևան, 19 մայիսի, Արմենպրես: Երևանի՝ Այգևատանում գտնվող թիվ 20 դպրոցը շատով կանխանակչվի սրտուաբան, կրթագրական, հասարակական-քաղաքական, պետական գործիչ Ջոն Կիրակոսյանի (1929-85) անունով: «Արբըրա լրագրով Ջ.Կիրակոսյանի ծննդյան 70-ամյակը: Եվ դպրոցի մանկավարժական խորհուրդն այս որոշումն ընդունեց՝ հաշվի առնելով նրա բոլոր՝ մեծ ազանցը հատկապես գիտության բնագավառում, որտեղ նա մտավ «սատմությունը գրել այնպես, ինչպես եղել է» սկզբունքով:

¹ Դպրոց Ջոն Կիրակոսյանի անունով // *Արբ* - 1999. - 22 մայիսի; *Շիրակ* (Երևան) - 1999. - 22 մայիսի:

ՄԱՐԻԵՏԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ¹

**ՈՐՔԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ՀԵՌԱՆԱ,
ԵՐԱ ԿՅՈՒՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐՆ
ԱՎԵԼԻ ԵՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐՎԵԼՈՒ²**

Երևան քաղաքի կենտրոնում, Մ.Մարչյանի պեծանի հարևանությամբ, Մտեղեղյան փ. 31 շենքի կողքով կանգնեն մարդիկ, կանգ կառնեն ու ակամա գլուխները կծոնարեն, կհիշեն մեր ժողովրդի երախտագիր, արժանահիշատակ Ջոն Կիրակոսյանին, ով դասվում է մեր պատմագիտության երևելիների շարքում: Ճաշարարվեստ Մտրեն Աբրահամյանը հանդիսավորությամբ բացել էր հուշարարը, որն ամբարիստ էր այն շենքի պատին, ուր ասել էր հայտնի պատմաբան և դիվանագետ Ջոն Կիրակոսյանը: Ջ.Կիրակոսյանին ներկայացրեց և բնորոշեց արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը. «Այս հուշարարը մեզ բողոքիս էկլեզցնելու է, որ այս տանն ապրել է մի մեծ մազո, որը մեծ ներդրում է ունեցել թե՛ մեր պատմագրության և թե՛ դիվանագիտության մեջ: Այսօր մեր դիվանագիտությունը անվում է Ջ.Կիրակոսյանի ժառանգությամբ, նաև արտաքին գործերի նախարարությունն այդ կապը պահում է նրա գավառի՝ Արման Կիրակոսյանի միջոցով, որը ՀՀ դիպլոմատ և Հումաուսանում, եղել է արագործիոխնամիսար»:³ Ջոն Կիրակոսյան պետական գործչին, դիվանագետին, պատմաբանին և քաղաքական գործչին նկրկայացրին ու հիշատակի խոթ ասացին ակադեմիկոսներ Գևորգ Դարիբրյանյանը, Վարդան Միքայելյանը, Ալեքսան Կիրակոսյանը, Հորի Բաղայանը, Հրանտ Ավետիսյանը, երիտասարդ պատմաբան Արմեն Կարապետյանը: Ջ.Կիրակոսյանը բողի է բազմարիվ հիմնադար աշխատություններ հայ ժողովրդի պատմության, միջազգային հարաբերությունների, Հայ դատի, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Իսկ նրա վերջին աշխատությունը՝ «Երիտարարները

1 **Մակարյան Մարիետա Շափորի** (ծնվ. 1949), լրագրող, 1968-ից աշխատել է Հաստատագրագետներ քոլեջ ներառակետիսար, եղել է ԹԿԵԼԵՅԱՆ ՆԻՅԱԿՈՍԻԱՅԻՆ ՖԻԴԵՐԱՆ ԱՄՆ և Կանոնադաշտ կենտրոնական վարչության «Արմենյանում» ներառակետի սեփական քրտակց Հայաստանում, 1995-ից աշխատում է «Այգ» օրաթերթում:

2 **Մակարյան Մ.** Արքան ժամանակը ներսնա, նրա կյանքն ու գործչին առիթ են արձարակրթիկ // *Այգ* - 1999. - 25 մայիս:

պատմության դատաստանի առաջ», յուրաքանչյուր հալի սերունի գիրքն է և երկուստեղ սերունդների ուղեգրչոջը: Ինչքան ժամանակը հեռանա, նրա կյանքն ու գործերն ավելի են արժեքավորվելու:

Հանդիսությանը մասնակցում էին նաև Ջոն Կլիբակոյանի այրին և որդին: Այժման Կլիբակոյանն իր շնորհակալական խոսքը Խոջեց Երևանի քաղաքապետ Սուրեն Արսեսյանին՝ իրենց ընտանիքի կողմից հաշարարի տեղադրման և շուտով Երևանի քիվ 20 միջնակարգ դպրոցը Ջոն Կլիբակոյանի անունով կոչելու կապակցությամբ:

ՉՈՒՑԱԿԱՆԳԵՏ ՉՈՒՆ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ՝

Հայաստանի Ազգային գրադարանի նորարաց ցուցահանդեսը, որը կազմակերպվել է թիվ 1 գիտական ընթերցասրահի աշխատողների ուժերով, նվիրված է հայ ակադեմիկոս պատմաբան և պետական ու հասարակական գործիչ Չոն Կիրավոսյանի ծննդյան 70-ամյակին: Գրադարանը եղել է այն հարազատ մշակութային օջախը, որտեղ և որի ունեցվածքի հիման վրա ստեղծվել են նրա աշխատությունները՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», «Թուրքական ղեկանագիտությունը և Հայաստանը», «Նրխտությունը պատմության դասաստանի առաջ»: Վերջինիս համար արժանազել է Հայաստանի պետական մրցանակի: Կազմել է «Հայաստանը միջազգային ղեկանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)» ժողովածուն, որ անփոփոխ էն Հայկական հարցին վերաբերող անկրոսովետ փաստաթղթեր:

Շուրջաջրված են մահ մամուլում տաբազրված նրա բազմաթիվ հոդվածները՝ «Դեռ ստում եք, պրոֆեսոր», «Պատմության փաստերը մտա իսպելու մեջ», «Կազմումսյիզմի ազդեխիվ դոկտրինան», «Խոսում են աներկկյան մամուլի փաստերը»...

Ներկայացված են բազմաթիվ լուսանկարներ, քաղվածքներ, որոնք ևս հավաստում են, որ Չոն Կիրավոսյանը խոլը ինտը է թողել հայ պատմագիտության այնպիսի կարևոր շնագավառում, ինչպիսին քաղաքական հայագիտությունն է: Անա մի քաղվածք նրա աշխատություններից. «Նրխտությունը պետք է դասապարտվեն այնպես, ինչպես գերմանական Ֆաշիստները: Նրանց շարագործությունները պետք է բազմապարտվեն, իսրազանվեն համոս պատմական ճշմարտության, համոս այն բանի, որ այսօրվա ու վաղիս սերունդները ճիշտ գարափար ունենան մեր ժողովրդի դատությունների մասին, ճիշտ կողմնորոշվեն հայրենասիրության խնդիրներում, ընրոմեն ժողովրդիների բարեկանության ու համագործակցության, մեր ժողովրդի համար այնքան անկրոսովետ, սկզբունքները»:

«Նրա մասին» բաժնի նյութերից են պատմաբաններ Բ.Ուրուբայանի, Վ.Բարխուրայանի, Վ.Համազատչյանի՝ Ջ.Կիրակոսյանին նվիրված հոդվածները, որոնց հարևանությամբ ցուցադրված են անվանի պատմաբանին ուղղված Գորզեն Հանուսի, Ալիսա Կիրակոսյանի, Մամուկ Աղամյանի, Հանկես Կարմիրկյանի ծանրզկեր, Ջորի Բարայանի «Կյանք մասից ինտո» իուշագրությունը, որտեղ կարդում ենք. «Ես

հաճախ եմ իցս ինձ հարցնում, թե ինչպես կզատեիր իրեն Ձերը, եթե նրան վիճակվիր սպանել այսօր, մեր ոչ պարզ ժամանակներում: Համամտեղանքան մաղից գատված ո՞ր մակույկը կձգտեր նա: Համոզված եմ, որ նա կընտրեր ոչ թե երկպառակասության խորտակիչ մակույկը, այլ՝ միավորվելու և պետությանը հաղորդակցվելու խորհրդանիշ դրույր:

Բացմանը իսնդես եկան Ձոն Կիրակոսյանի դասախոս, ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանը, ուսանող, պատմաբան Աշոտ Սարգսյանը, գրադարանի փոխտնօրեն Ներսես Հայրապետյանը, դուստրը՝ Նոնա Կիրակոսյանը:

ЖИЗНЬ – ГОРЕНИЕ¹

В мае сего года в Армении широко отмечали 70-летие со дня рождения Джона Сааквича Киракосяна – незаурядной личности во всех отношениях: видный политический деятель, ученый, педагог, дипломат – широк был круг его интересов.

Окончив факультет международных отношений Ереванского государственного университета, а затем аспирантуру Института востоковедения Академии наук СССР, работал в политическом журнале, заведовал отделом пропаганды и одновременно преподавал в Ереванском университете, где возглавлял кафедру истории народов Востока.

С 1962 по 85 гг., до последних дней своей жизни, был на руководящей партийной и государственной работе: заместителем заведующего отделом пропаганды и агитации ЦК КП Армении, председателем Госкомитета по телевидению и радиовещанию, заведующим отделом науки и учебных заведений ЦК КП Армении, министром иностранных дел.

На протяжении всех лет Джон Сааквич параллельно занимался научной деятельностью. Кандидатская и докторская диссертации, многочисленные монументальные труды: “Героические страницы национально-освободительной борьбы индийского народа” (в восстании участвовала армянская община Индии), “Первая мировая война и западные армяне”, “Буржуазная дипломатия и Армения” (2 тома) и наконец последний двухтомный труд – фундаментальная монография “Младотурки перед судом истории” – весомый вклад в историческую науку и свидетельство необъятных знаний, эрудиции и научно-теоретической подготовки автора.

Свой талант ученого, ум, незаурядную энергию он посвятил борьбе против фальсификации истории, утверждению исторической правды. Наука была его жизнью. За свои фундаментальные труды профессор Джон Киракосян был удостоен звания лауреата Государственной премии Армянской ССР. Таковы основные вехи жизни и деятельности Джона Киракосяна.

Сегодня мы пригласили в редакцию людей, которые знали Джона Сааквича, работали с ним, дружили – это:

¹ Жизнь – горение // *Артис* (Москва). – 1999. – 12 августа.

ВИЛЕН ХАЧИКОВИЧ ЗАХАРЯН (в тексте В.Х.), режиссер, заслуженный деятель искусства Армении, один из создателей студии телевизионных фильмов "Ереван". Снятые им многочисленные художественные, музыкальные, документальные фильмы: "Последний бросок", "Мелодии Ширака", "Арно Бабаджанян", "Нарком стали", "Маршал авиации" и др. — широко известны.

АНДРАНИК МОВСЕСОВИЧ МИГРАНЯН (в тексте А.М.), видный политолог, член Президентского совета РФ (1992-93 гг.), многие годы был советником по международным делам Комитета по делам СНГ, профессор МГИМО, вице-президент международного фонда "Реформа".

СЭДА КОНСТАТИНОВНА ВЕРМИШЕВА (в тексте С.К.), поэт, публицист, член Союза писателей Москвы, член редколлегии газеты "Ангелик", автор шести поэтических книг: "Солнце стоит высоко", "Мерцающий пунктир", "Наскальный орнамент" и др.

Гостей встречала, беседовала, записала **ЭММА АКОПЯН-ГАСПАРЯН**, (в тексте Э.Г.), главный редактор газеты "Ангелик".

Э.Г. — С того дня, когда в нашей квартире раздался в 4 часа утра, уже этим настороживший, ужасно резкий, тревожный телефонный звонок, и Лия Кирякосян сквозь слезы сообщила нам трагическую весть о кончине Джона, прошло уже почти 15 лет. Но и сегодня, по прошествии стольких лет, говорить в прошедшем времени об этом, и в прямом и в переносном смысле слова, большому человеку — невозможно. Невозможно, потому что он из тех людей, которые однажды войдя в нашу жизнь, становятся ее частью, остаются с нами навсегда. Таких, как он, помнишь, мысленно беседуешь с ними, отсутствие их чувствуешь, их постоянно не хватает.

А.М. — Несколько лет после смерти Джона Сваковича у меня не возникало желания ехать в Ереван. Раньше я знал, что каждая минута моего пребывания там будет заполнена общением или ожидаемым общением с этим интересным, умным, красивым человеком, моим старшим товарищем, коллегой. Мне не хотелось испытать на себе отсутствие человека, общение с которым доставляло мне радость. Он был очень яркой фигурой. Очень большой во всех отношениях: огромного роста, довольно значительной массы, но при этом необычайно динамичный. Он обладал какой-то необъяснимой притягательной силой, создавал атмосферу надежной защищенности, доброты, уюта, веселья.

Э.Г. — Вы познакомились в университете? Были его студентом?

А.М. — Нет. Кажется, во время какого-то футбольного матча. У Д.С. было много страстей, в том числе и футбол, который и моя страсть. Он всегда интересовался молодыми специалистами и, несмотря на большую разницу в возрасте, обратил внимание на меня, выпускника МГИМО, аспиранта, занимающегося Западом, но и не плохо ориентирующегося в армянской культуре.

Э.Г. — С.К., В.Х., расскажите, как вы познакомились с Джоном. Называю

его по имени, потому что, казалось, что в Ереване больше нет человека с таким именем. Все знали – Джон, значит это только Киракосян.

С.К. – Я училась с Лией, будущей женой Джона, в 9 классе. Это была крупная, статная, красивая девочка, жизнерадостная, очень любящая танцевать. А вот во время уроков часто внимательно смотрела в окно. Там, под окнами, постоянно дежурил ее поклонник – высокий молодой человек с выразительным, сосредоточенным лицом. Лия внимательно следила за пуговицами на его пальто, которые “отлетали”, т.к. Джон становился все крупнее, а пальто явно становилось мало. Оторванная пуговица ее смущала – стыдно было ходить с ним, когда он в таком виде. Джон ухаживал красиво, последовательно и очень трогательно. Они скоро поженились. Детей растили без чьей-либо помощи. Было трудно, хотя он уже работал в ЦК.

В этот период Джон много просмотрел, прочитал, проштудировал литературы из архивов ЦК. “Ты не представляешь какие интересные, редкие материалы есть в архивах ЦК”, – говорил он и старался использовать выпавшую ему счастлиную возможность пользоваться литературой.

В.Х. – Мы жили в одном дворе, вместе играли, вместе пережили войну и радовались победе.

Он и в детстве был самым крупным и сильным, красивым и умным. Мы любили его за отзывчивость, за верность, за умение защитить слабого. И тогда Джон был лидером. А жизненный путь выбрал трудный, тернистый – путь к правде. Он занимал в правительстве Армении высокие посты, но всегда, как только говорили, был диссидентом. Мужественно и последовательно защищал свои идеи и принципы, которые чиновники разных сортов объявляли антикоммунистическими. Надо было быть мужественным, борцом, чтобы среди джапатриотов оставаться верным, преданным своему народу гражданином.

Э.Г. – Ведь не случайно его называли армянским прокурором.

А.М. – Главным стержнем его деятельности была реализация национально-идея, а она в то время (70-80 гг.) заключалась в международном признании армянского геноцида 1915 г. Ведь эта проблема в массовом сознании армянского народа, и особенно интеллигенции, торчала, как некий ржавый гвоздь, не давая думать о будущем, полностью раскрепоститься, давила морально, психологически. Джон Сааконич заражал своей идеей всех, кто мог заниматься этой проблемой (независимо, где они находились: в России, Армении, Америке...), в том числе и меня. Однажды он сказал: “Каждый армянин обязательно должен сделать для своего народа нечто весомое, значительное”. Это стало серьезным моральным бременем, возложенным им на меня. Поэтому к 70-летию геноцида 1915 г. мы оказались соавторами. Совместная работа (с нами работал и Арман, сын Д.С.) нас еще больше сблизила. Наши публикации сначала для служебного пользования, а затем в журнале “Ветро-

сы истории" – были для того времени чрезвычайным явлением на союзном уровне. Они знакомили общественность с проблемой геноцида, как бы снимали табу с этой темы, считавшейся опасной, взрывной.

Последние годы, когда правительство, желая как бы отстранить от активной политической деятельности республики, назначило Джона Савковича министром иностранных дел, – тем самым отправив его в своеобразную "политическую ссылку", он весь ушел в науку. "Моя новая должность высвобождает массу времени – могу заняться любимым делом", – часто можно было услышать от него. Именно в этот период им созданы самые значительные труды: "Буржуазная дипломатия и Армения" (1978, 80 ст., 2 тома) и двухтомный фундаментальный труд "Младотурки перед судом истории", где собраны, суммированы, проанализированы многочисленные материалы на эту тему, где автор поставил целью раскрыть читателю правду о трагедии армянского народа.

С.К. – В этот период я передала ему рукопись мемуаров своего дяди А.Вермишева, связанные с посадкой в 1917 г. в составе армянской делегации в Берлине для привлечения внимания немецкой общественности к происходящему в Турции. Тема его заинтересовала. Прочитав их, Джон со свойственной ему изобретательностью, решил, что в предисловии надо привести несколько цитат из классиков марксизма, поместить какие-либо нейтральные фото, и, таким образом обойти "цензурные рогатки", издать. К сожалению, он не успел осуществить этот замысел.

В.З. – Д.С. был крупным ученым-историком, но это не помешало ему оставить значительный след и в других областях культуры республики. Пять лет он был председателем Госкомитета по телевидению и радиовещанию. Гибкий ум его, характер, помогали ему создать на студии такую атмосферу, где человек мог полностью проявить себя. Я тогда работал на телестудии режиссером. С его приходом Комитет превратился в один из лучших информационных центров нашей державы. Появилась новая аппаратура, поднялось качество технической службы. Новые передачи: музыкальные, политические, художественные – получили оригинальное решение. При нем была основана нами студия телевизионных фильмов "Ереван". А кадры? К нам шли и шли таланты, потому что пришел руководитель тактично, бережно относящийся к людям, уважительно к их труду. Никогда он не допускал оскорбительных слов в адрес работников. Особо поддерживал режиссеров, говорил: "Мы доверили им картину, они отвечают за идеологический и художественный дух темы, значит мы должны верить в них". Он считал, что руководители, как вода в реке, – текут, меняются, а режиссеры – песок – оседают, творят, работают. Все мои лучшие фильмы я создал в период его руководства, все удачи, успехи радости мои связаны с его именем.

Э.Г. – Хотюшо помню эти годы. Весь Ереван ежедневно ждал музыкальный час на радио, когда с 14 до 15 звучали через день, чередуясь, нановейшие записи мировой эстрадной и классической музыки.

Заведуя в университете кафедрой истории народов Востока, профессор Киракосян вел блестящие лекции. Со всего университета сбегались студенты послушать его. Он щедро делился своими знаниями и подготовил для республики целую плеяду востоковедов.

А.М. – Кстати, для неожиданно получившей независимость Армении многие из них стали надежными кадрами на дипломатической службе. Он поддерживал молодых специалистов, опекал, проявлял интерес к их работе. Его ученики крепко стоят на ногах, в том числе и сын его, Арман, который в данный момент является послом в Греции.

Э.Г. – Джон стал министром иностранных дел в период жестокого руководства из Москвы, когда Армения не мысла своей внешней политики. Что его тревожило, беспокоило?

А.М. – Невозможность создания независимого государства. Иногда он мечтал, как по приезде руководителей Армении в другие государства будет поднимать ее флаг, играть ее гимн...

Однако он обладал глубоким пониманием ситуации, понимал уязвимость Армении и в экономическом, и в геополитическом, и в военном отношении и писал, формулировал свой взгляд на многие проблемы: Армения и мир, Армения и международные отношения, армяно-русские отношения и пр.

С.К. – Человек огромного национального самосознания, он не был узким националистом, видел Армению в контексте мировой культуры и при этом приоритет отдавал России.

Однажды сказал фразу, которую я запомнила на всю жизнь: "Все равно мы всегда будем с Москвой – красной, белой, серо-буро-малиновой, - всегда".

А.М. – Пожалуй, никто ни в то время, ни в последующее 10-летие не высказывался так весомо по вопросам внутренней и внешней политики Армении. Его можно назвать родоначальником политической арменистики. Я думаю, было трагедией для получившей независимость Армения, что в тот период у нее не было таких мудрых, подготовленных, глубоко понимающих ситуацию людей, могущих предотвратить целый ряд ошибок, допущенных новым руководством.

С.Г. – Да, был он неординарным и в социально-политическом плане, занимая высокие посты, он не осторожничал в высказываниях, интересовался самиздатовскими материалами, не остерегался ни посторонних глаз, ни ушей... Например, самиздатовскую рукопись Андрея Амальриха "Просуществовал ли Советский Союз до 1980 г.", он читал открыто, в ЦК, ничего не боясь.

Э.Г. – Прекрасно знал историю возникновения диспоры, Джон Саакович

большое внимание уделял жизни зарубежных армян. Во время своих поездок за рубеж читал лекции, рассказывал о жизни в Армении, говорил о необходимости тесной связи с ней.

А как человек был просто мастером общения в любой среде. Он становился центром беседы, виртуозным ее дирижером.

В.Х. — Дверь его кабинета никогда не закрывалась: к нему шли за советом, за добрым словом. Мне кажется, душевная щедрость, облагораживающее воздействие его слов, юмор делали его сотрудников улыбчивее, добрее, активнее, а в результате — работоспособнее. Он был заряжен солнцем. Вокруг него было много тепла и света. До сих пор я ношу этот свет в себе.

С.К. — Талантливый, трудолюбивый, он работал легко, без натужности. Создавал академические труды, однако был человеком далеко не академического склада.

А.М. — Его действия как-то очень сочетались с его обликом. Он человек Возрождения: клокочущая энергия, постоянное желание сделать что-то полезное. Он был человеком жестов, красных, запоминающихся, мог мгновенно, спонтанно принять решение и осуществить его. Приведу хотя бы один пример. Мне рассказали, когда в составе советской делегации он был на сессии Генеральной ассамблеи ООН, в один из вечеров состоялся концерт Елены Образцовой. Зал был переполнен, но никто не подумал о цветах. Джон Саакович на короткое время покинул зал, купил за свои деньги (это в то-то время) огромный букет белых пионов и, вернувшись, преподнес певице.

Э.Г. — Вы дружите с детьми Джона Сааковича?

А.М. — Со временем я стал бывать у них дома. Я почти не видел более заботливого отца и мужа. Благородные отношения со взрослыми детьми, которые благоговели, бесконечно уважали отца. Оба в жизни энергичны и успешны. Арман продолжает дело отца. А Лия Арамовна прекрасно понимала и помогала мужу. Талантливые динамичные люди несут не только радость окружающим, они создают и массу проблем. Лия Арамовна справилась с ними: создала условия, чтобы талант и способности свои Джон Саакович мог реализовать полностью.

С.К. — Бесспорно, это личность мощного интеллекта, духовности и одновременно — обураваемый всеми человеческими страстями. Он любил жизнь, умел гармонично сочетать ум ученого с эпикурейством: любил застолье, танцевал, азартно играл в карты, вообще был азартным, увлекающимся человеком, а в трудах его была жесткая, сухая логика фактов. В нем не было ни слезы, ни чванства, однако он знал себе цену, знал свою силу. Хотя многие считали его в "почетной или политической ссылке" в период службы в МИД Армении, тем не менее, Джон Киракосян стал политической фигурой № 1 для всего мирового армянства.

ՍԱՐԳՈ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ¹ՋՈՆԸ ՄԻՐՈՒՄ ԵՐ ԾՐԱԳԻՐ ԲԱՈՔ²

*«Ամեն ինչ իմ ժամանակին ունի:
Մտախոսությունը նույնպես: Միայն
աշխատանքը սահման չունի»:*

Մարտն էրբայանը քննող այս մտքերը պատկանում են պատմաբան, միջազգայնագետ Ջոն Կլիսակոսյանին. դրանք ես մեջբերել եմ Ջորջ Բալաչանի նոր լույս տեսած գրքից՝ «Կյանք մահից հետո» (Ջորջ Բալաչան, Կյանք մահից հետո, հայերեն, ռուսերեն, «Ամարաս» հրատարակչություն, 1999 թ.): Մի գլխը, որն առաջին էջից մինչև վերջինը կազմացվում է սիրով, լարվածությամբ, նաև՝ սրտի կակիծով, ինչպես և նախադրությամբ: «Արդյունք, թեևս, շատ կարևոր է: Ընթերցողը հրախոսուողաբան է գրողին, որ իրեն մոտեցրել, հասանելի է դարձրել Ջոն Կլիսակոսյան մաթյան, անհատին, անվանի հայրենակցին, նախ ժողովրդի պատմության մեր ազնիվ հնար թողած գիտնականին:

Վերջակը գրաստացնող, հայրենիքին, նրան վերաբերող ամեն մի խնդրի համդեպ ուշադիր լինելու պատժում է, որը հարույթել է անկէ մի մաթյան կյանքը, գրծունեությունը, նույնիսկ՝ նրա կրած տառադարձքները նկարագրելով: «Արդյին դեպքում գրողի թմիկ լինելը մեծապես խորացրել է տպագրությունը:

Գիրքը միայն այսօրվա համար չէ: Ջորջ Բալաչան գրողն իր փառելուարժեական ֆիլիպսոն շատ կազնուր դիչ է կատարում՝ մեր օրերի նախ գիտնականին կասրած է տպագրա սերունդներին, գիտնական, որը դարձնալ պարզաբ դատապաշտականը 20-րդ դարի սկզբին իր ժողովրդի համդեպ կատարված եղեմագործությամբ: Հայրական հարցի մասին ճշմարտությունն ասել, լուսանալուել, դիմանազնիքնել պատմության կեզմարարներին, հրոնք ոչ միայն թուրքերն էին, այլև այլ երկրն սեփական չանն-

1 Ղուկասյան Մարտն Գեորգի (ծնվ. 1927), գյուղ, հրապարակագետ, ՀՀ փաստագրող լուսագրող, աշխատել է «Պիտերի կամ» թերթում, «Գաբում» ամսագրում, դատախազել է Երևանի հասարակականում, երկնազան երկնելը՝ «Նախնիների շատախոս», «Մեկնախոսություն», «Երկնում սրի կա», «Մի կյանքի պատմություն», «Ջալալիբան հուշարձաններ», «Վերադարձում լուսագրող լուսագրող»:

2 Ղուկասյան Կ. Ջոնը սիրում էր միայնի լուսագրող // Հայագր երկնազնիք. - 1999. - սեպտեմբեր. - Հ. 6. - էջ 28-9.

րով կազմված մեծ տեղադասարանների ղեկավարները: (Ուղղակի զստիչի է. որ ժամանակին այս գործը « Գաբառում» տարագրվեց միայն գրաբնութային աղանատներից հետո: Եւրյանի անունները փոխվեցին, հենց զիտավոր եղանակ՝ Ջոն Կիբակոյանի, որն իր անձնական կյանքով և տեղիազարծությանը պատիվ կրելով յուրաքանչյուր ժողովրդի: Ի՞նչ արած, դա ևս ժամանակի պատկերն էր):

Կիբակոյան-պատմաբանի նշանաբանն է եղել՝ «Ես ճանաչում եմ լոկ մի աստված՝ Էլեարտությանը»: Եվ Ջոնը (ինչպես մտերմաբար կոչում է նրան հեղինակը) անմնացորդ պայքար է մղել յուրաքանչյուր մի ամբողջ գրադարան կեղծ պատմագրության տեղեկությունների դեմ՝ համուն ճշմարտության:

«Ջոնը շատ էր սիրում «ծրակներ» բառը: Գտնում էր, որ աստեղ զրա հնարավոր չէ ոչ մի կերպ յուր գնալ»,- գրում է Ջորջ Բարսեղյանը: Իրոք՝ բարեկեցիկ, ուժեղ և մշտապես ազատվել են այն երկրները, որտեղ ծրակը ունեն և ոչինչ չեն խնայում այդ ծրակից աստղ տանել-զարգացնելու գործում: Որքան տեղին է, երբ Բարսեղյանը գրում է. «Ջոնը չէր սիրում փոքրիկ մարդկանց: Նրանք փտանգավոր դավաճաններ են, վախկոտ և դաժան: Հասկանալի վտանգավոր է, երբ յուրական մարդն է վեց բարձրամուտ ծառայողական սանդղակով, որը ցած է տանում դեպի անդամներ»: Այսօր մեք շուրջը տղան շատ են այդպիսիները:

Բոլոր մեծերը, կարևոր գործ կատարած մարդիկ՝ բանաստեղծ, արձակագիր թե գիտնական, իրենց կյանքի յնքազրուտ որևէ առիթով առե՛լ են՝ ևս անմահ են կամ պարզապես գնահատել են իրենց տեղիումը: Ջոնն էլ էր ասում. «Երկնքում ամեն ոչ ոսկի իր աստղը: Ես էլ ունեմ: Նրա յուրը շուտ չի մարի»:

Թող ներդասմիտ ջնքի՝ «Կյանք մահից հետո» գրքի հեղինակը՝ մեր անխանց գործընկեր Ջորջ Բարսեղյանը, մի պահ չեղփչուս համար, բանի որ հենց իր գիտքը ամիս տե՛ղե գեղեկիչելու 1946-51 թթ. համալսարանական տարիները, կեր գիտակցության այդ օգուխը համազրդե՛լ էր միջազգային նարաբերությունների Ֆակուլտետով: Դարձյալ չհերժակալություն Ջորջ Բարսեղյանին, որ գրքում իր ներուսին պատկերող բազմաթիվ յուսանկարներ է գտնելի, ստեղծել վնասված ևս մի ճյուղ՝ նրա կյանքը և գործն արտագրող կենդանի դիպագներով: Դիտելով այդ յուսանկարները՝ ինքս ինձ ասում էի. «Այ, ևս հենց այսպես են եղելու նրան, երբ անցուցարձ էր անում համալսարանի միջանցքներով»: Խուստովանենք, ուր բանասիրական հիացմունքի առաքիլան էր բարձրանալով, գեղեկիչ, ինչպես մեծերն են ասում՝ լլցությունն ու ինքը ղեմիչի կարող այդ երեսուսարդը: Չ՛ որ բնությունն էլ իր ջնորդայններն ունի՝ ատանձնյակները:

Միտե՛լ, այսօր ես ներսն էլ «Կյանք մահից հետո» գրքի, և այդ էլ իրականությունը: Վնասիլը բազմապատ է՝ թշվից պայքարը մարդու կյանքի համար: Հիստորի մարտունակ մահվան դեմ: Չուսանիտ՝ մեք վիան ենք դատուն ևս մեկ մարտունակ՝ տասնամյակներ շարունակ իր գրքերով ու հոդվածներով եւյ ժողովրդի հանդեպ կատարված անարդարության դեմ մղած կռիվն: Չիս ուզում հավաստել նույնիսկ Բարսեղյանի գնցող մի արտասուսարդյանը, որը մեարծ նման է հասնում մեր դեմուք. «Վերջապահասակ՝ նա պատկած էր բարձր մահնակալին, որ չըրանակված էր թշվախական սարքալորումներով»: Եվ դա չըրանակը 57 տարեկանում, երբ գիտնականի մարդն և սեպանին տասնյակ գրքերի ու հոդվածների ծրակներ էլն մշակիլիս:

Վիճակը ծանր էր, բայց նա զիճանում էր ոչ համուն սեփական կյանքի (նա գիտե՛ր, որ դա երկար չի տևելու): Դիճանում էր՝ յարելով գեղբուական ուժեղ, ուսմիտան տղա-

ում էր կայացրել, անհրաժեշտ էր մաշտոքյան պատգամավոր դուռեր հոգեկան անհրաժեշտ ապահովել: Բժիշկ Ջորին, որ այս դեպքում ավելի հոգեկրան է, գրում է. «Նա պարտավոր էր ազդել, ինչպես այն հետախույզը, որ գտնի և կարող է անել անել այն, ինչ չգտնի և չի կարող անել իրենից բացի ուրիշ ոչ ոք»:

Մեծ լարումով, նույնիսկ դեմոկրատիկ հասնող հետաքրքրությամբ է կարդայվում վիպակի այն հատվածը, որտեղ մոսկովյան ինժեներանցի նշանավոր վիրաբույժն ասում է. «Վերջերս Ֆրանսիայում թշվառական ստիճան է արտադրվել, երե ճաշեր...»: Նա այդ մասին տեղեկացնում է, փաստի չիմելով, որ ստիճանը հասցվելու է, այն է՝ օրը դեռ չբռնում: Բայց չէ՞ որ Ջոն Կիրակոսյանը, որ 2-3 շաբաթում շանկ էր մատկան թիչկաների հարգանքն ու համակրանքը, ոչ միայն իր ընտանիքի, հայրազատների ու բազմաթիվ ընկերների սիրելին էր, այլև հայ ժողովրդի, որ սիրված էր աշխարհով մեկ: Ներքուստ համոզված լինելով՝ վիրաբույժական ստիճան անպայման հասցվելու է, ես չունեա պահած եմ կարողացել այդ էջերը: Վերջապես: Լիցքարածիկյուն համար ես ընդհատեցի ընթերցումը, քանի որ իկել էի նրա բազմաթիվ երկերից մեկի՝ 1983 թ. լույս տեսած «Երիտարդերը պատմության դատաստանի առաջ» երկ-հատոր աշխատության պատմությունը: Գրքի տպագրությունից անցել էր մեկ տարի: Ֆրանսիայից մեկ հյուր եկավ բարեկամս: Նա ասաց, որ մի մեծ խնդրանք ունի՝ փափագում է ունենալ վերոկիշյալ գիրքը: Երբ ամուսինս հաստատեցրեց սեզանին դրեց՝ ասելով, որ նվիրում ենք, հյուրն աչքերին չէր ուզում հավատալ: Հետագայում նա նամակներով քանիցս իր իրացմունքն ու շնորհակալությունն էր հայտնում գրքի և նրա հեղինակի հանդեպ:

Ամեն հայն իր Ջոն Կիրակոսյանն ունի: «Փառակի» աշխատակիցները նույնպես: Երբանիկ մի օր նա հանդիպեցնում էր եկել մեր խնդրագրականի հետ: Մեկմասյա դասախոսությունը, ապա և բազմաթիվ հարցերի պատասխանները հարառացրին, լիցք հարցորդիցին բողբոջ: Ինձ համար այդ օրվա հուշը ես գիտնականի վիճակարան անբողբոջանող նրբեղան է: Ինչպես նաև 1978 թ. նոյեմբերի այն նշանավոր օրը, երբ անբողբոջ հայ ժողովուրդը իրացմունքով հետևում էր ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Ջոն Կիրակոսյանի ելույթին՝ ՄԱԿ-ում, երբ, որը սրաշտգանում էր իր ժողովրդի շահերը: Երիզս միշտ է. «Կյանք մասնից հեռու» գրքի հեղինակը, երբ իր ներստի վերջին օրերի նկարագրությանը հաճախակի ընդհատում է՝ հարցորդով ներանոր փաստեր, միաժամանակ հետազոտելով մի բացում նպատակ՝ հեռացնել տխուր վախճանը: Բայց, սիրելի իմ Ջորի, դու մխտվում էիր: Քո գրքի ձևավորման մի փորձիկ մանրամասն՝ գլոխներն իրարից բաժանող խաչը ընթերցողին էր առ էր մտեցնում էր մտապետ վախճանին: Եվ թող այն ավարտվի քո գրքի բազմաթիվ լուսանկարներից վերջինի մասին ինչեցեղանով և իմ օրագրային գրառումով:

Փոքրցով տանում են բազմաթիվ ժողովուրդակներ, որանցից ատաշինի վրա կարմիր մեկնակների մեջ տեղադրվել գրված է՝ Ջոն:

24 հունիսի, 1985 թ. գրառում օրագրից. «Մյուսը շատ տխուր օր է: Հողաբնակներին Ջոն Կիրակոսյանին: Շատ մեծ կորուստ էր մեր ժողովրդի համար: Ափսոսանքին տանման չկա: Մեծ գործ արած անմահություն է: (Քիչ ատաջ նրան վերջին կրածեղտը տվողներին շատերը մի պահ կանգնում էին և գլոխները խոնարհում): Անա մի մարդ, որ կոչված էր և իր կոչումը պատվով կատարել»:

ՄԱՐԻՏՏԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ՁՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԸ ՄԵՁ ՀՅՏ Է՛

Բողոքովն վերջերս էր, երբ Չերժմանքս ամվան թիվ 20 դպրոցն ամֆանակո՛վեց հոյ ազգի մեծ պատմաբան, գիտնական, բաղաբան գործիչ ու դիվանագետ Ջոն Կիրակոսյանի անունով: Ջ Կիրակոսյանն աստիճնեղեց մեկն էր, որ դեռևս 60-ականներին բարձրագրեց Հայոց ցեղասպանության հարցը: Երկար տարիներ աշխատելով արտգործնախարարի պաշտոնում, փայելով էր համազգային սեր ու հարգանք, իսկ նրա բողոքն աշխատություններն էլ նորից ու նորից ընթերցվում են: Նրա կյանքի կրեյան պետական ժառանգությունն էր, ինչպես նշեց նրա որդին՝ այժմ Միացյալ Նահանգներում Հայաստանի դեսպան Արման Կիրակոսյանը: Միջոցառումն անկրկամ էր Ջ Կիրակոսյանի հիշատակին, և իննց իր անունը կրող դպրոցի ճեմատանում տեղադրված կիտանդին բացեր պատիվը տրվեց Արման Կիրակոսյանին, որն էլ իր շնորհակալության խոսքը եղեց դպրոցի տնօրինությանը, բանկախագործ Անի Ավանդայանին, իր քեռուն՝ ԷՄԻ Դադախեյանին հուշարձանը կյանքի կրելու համար և խոստացավ հովանավորել աստիճակում դպրոցում բացվող արտնության բանկադասին, զրո կրկու է Ջ Կիրակոսյանի անունը և Կիրակոսյանների քնտանիքի կողմից արեց աստիճան ներդրումը: Միջոցառմանը ներկա էին Ջ Կիրակոսյանին ճանաչող և հարգող ընկերները, գիտնականներ և պաշտոնատար շատ այրեր: Ջ Կիրակոսյանի թողած ժառանգության ու գործունեության մասին կրոյքներ ունեցան զտր, իրապարակաբան Ջոն Բալայանը, արտգործվորնախարար Արման Բալայալոսանը, բաղաբանագետարանի կրթության բաժնի պետ Միլիա Խրիճյանը և Ջոն Կիրակոսյանի անունը կրող դպրոցի տնօրեն Նարինե Հովհաննիսյանը: Դպրոցի տանըն էլ իրենց ամանցով ու երգելով խոստացան արժանի լինել Ջոն Կիրակոսյանին ու բարձր պահել նրա անունը կրող դպրոցի պատիվը:

ԱՐՄԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ¹ՊԱՏՎԱՆԳՄՈՆՆԵՐ ՔՄՆԳԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՏՎԱՆԳՄՈՆՆԵՐ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ (ՀԱՏՎԱԾ)²

Մի առիթով անդադարձել եմ արլին մեր շատ հեղինակությունների, անատարկելի և հաստատուն մեծությունների աստիճանադար հեռացմանը մեզմիջ, նրանց ռենցած դեղծի ու գրաված դիցքի առայժմ (գտցեն տևական) թափուրության շերած վնասին, ազգի բարոյական մարազըն, նրա դիցքորչումների, գործերակերպի ու ասցեյակնչուպի պատարհամատությունների սամրդակում մեկ, երկու, մի ըսմի անվերապահ Նոյերի անկարողյան հույժ կարևորությանը:

Եվ ինչ դաժան անիտաստիելությանը նրանց հնապյան մեզմիջ, մեկը մյուսի հոսեից, կատարելապես որբացնելով մեզ, չբողնելով արժանի փոխադնողներ, ու գոյությունը, ժամախանդ էինա, այս խոժդոժ ժամանակներում ոչ միայն սփոզուտ, աչակցող կշիներ, այլև նույնիսկ փրկարար:

Քանզի նման հեղինակությունն իր գոյությանը ու ներքայությանը իսկ վերածվում է պատարհի, յորդիմակ կնեղամի ճառուժ, դիպի ուր գնում ես, կը բլիւմ է, թե գնալու տեղ այնու չունա:

Կրկնեմ՝ Հրաչյա Քուչաղ, Կռասան Չարյանը, Վիլյամ Սարգսյանը գրական և ոչ միայն գրական հասարակության համար, Երվանդ Քուչաղ, Սարգիսո Սարյանը՝ մկարդնեղի և ոչ միայն մկարդնեղի հանար, Ջոն Կիրակոսյանը, Պապուր Մեակը, Հովհաննես Հիրազը, Արամ Նաչատրյանը, աբիլներ... Թվարկածս մեծերը միայն վերջին տասնամյակների անփոխարինելի կատարները չնմ, այլև փաստվոր ու չոփանիչալին այն փառանգը հավերժի մեջ, որանց «... չուն հաստորյունը երկում է միայն կորվելուց հետո»:

... Երկը եմ ու կրկնեմ ստարայեի, բնագովառի հեղինակություններ, և հենց նրան-

1 Հովհաննիսյան Եղան Եղալիքի (ծնվ. 1936), կրապարակախոս, բարգմանիչ, Հայաստանի պետհեռուստատեսիցի կրաժյուսական հասարակումների գլխավոր խմբաչի, Կրկնական կրկնող՝ «Ես Չեզ սիրում եմ, մարդիկ», «Այնու», «Հայաստան, երկիր դրախտափայտ», «Խոզկրտեքություններ երկրորդ էլի հանար», «Ուրբարախտաբարում», «Հաչիպալ Մեռայան»:

2 Հովհաննիսյան Մ. Պատվանչաններ ըսմիկու և պատվանչաններ կրկնելու ժամանակը // Եռարծիք (Երևան). – 2008. – 28 հունվարի:

սից են ձևավորվում համընդհանուր հեղինակությունները: Յժպոճ է, ասարեզօյ, բնագավառի հեղինակություններ ունենք և ունենք՝ այն կամ այն անհատականության փաստակի, տարիքի կամ բննազգե արտաքինի շահանքչներով: Մակայն, ավաղ, նրանց գերակշիտ մասն իր մարդկային հատկանշչննրով, պակվածքի ու կեքիւմքի սրատոննրով, պատմեուարչտորչան իրարանցնածք, սրաչաուաննրմորչան դրղչոցչով, ինչքն իրեն է հեուացրել թազուր պատվանչանից, ակնի կամ սրակաս հետու...

Ի լլուուն մեկ-երկու օրինակ:

...Կամ Ջոն Կիրակոսչանը: Ոչ «պրոլետարական» ծագունը (բանվոր Սահակ ուրդի) (իրականում «Բանվոր»-ը դա Սահակ Կիրակոսչանի գրական մականունն էր - Ա.Կ.), ոչ գրարմունքը (կենտրունական աշխատող), ոչ հեուագայում խորհրդային միմիաբրական պաչաուոննրը շխանգարեցիք նրան 60-ականննրի և հետագա տասնամաչկննրի տարրեր սերունդննրի համար անվերապահ հեղինակություն չինել, այն էլ ոչ ամեննիք սակ պատմագիտության ասարեզօում: Նրա հետ անմմական ու տեական շփումննր ունեչաո սողերիս հեղինակի համար աուամմաւաչն պտոմարեր է շեչուել-նշել, որ ազատության, հանգարծություն, լայնարտության և ջնդխանրապես մարդաւորության անխոս ու չպարտաւորված հիմնավոր գատերղ սուաչել են մահ նրանից և իպարտությանք են ինձ համարում մահ նրա աչակերուղ: Մինչև օրս:

ВИКТОР ИСРАЗЛЯН

Я СЫН ТВОЙ, ОТЕЧЕСТВО! У ИСТОКОВ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ДИПЛОМАТИИ АРМЕНИИ¹

“У Армении должна быть своя внешняя политика и дипломатия”, – такая констатация, в наше время очевидная, в недалеком прошлом казалась неосуществимой мечтой. Я впервые услышал эту мысль из уст студента факультета международных отношений Ереванского университета Джона Киракосяна в начале 50-х гг. Будучи преподавателем этого факультета я возразил Джону, заметив, что у Советского Союза одна внешняя политика и делается она в его столице. Мой молодой оппонент не стал возражать против моего утверждения, но тем не менее убежденно доказывал, что и в условиях союзного советского государства Армения может и должна проводить свою специфическую внешнеполитическую линию, руководствуясь собственными интересами, традициями и историей. Разумеется, подчеркивал Джон, эта линия не должна противоречить Москве, а проводиться в сотрудничестве с ней. Этим разговором началось наше знакомство и многолетняя дружба с Джоном Киракосяном. Высокий, стройный, хорошо сложенный молодой человек, он подкупал своей откровенностью и темпераментом.

Для меня, как и для Джона, вопрос о внешней политике союзной республики Армения представлял далеко не академический интерес. Руководствуясь национальным самосознанием и желая жить на родной земле, мы с отцом в 1949 г. решили переехать в Армению, он с моей матерью из Тбилиси, в со своей семьей – из Москвы, где после окончания Дипломатической академии работал в Министерстве иностранных дел СССР, в Ереване же был назначен доцентом университета.

Преподавателем международного факультета, на котором учился Джон,

¹ Исразлян В. Я сын твой, отечество! У истоков внешней политики и дипломатии Армении // *Урагуны*. – 2000. – 14-20 июля.

была группа молодых людей, судьба которых была довольно схожей с моей — Роберт Хачатрян и Левон Манасарян были выходцами из Баку, Сергей Гаспарян был родом из Нагорного Карабаха. Все они были весьма образованными, интеллигентными людьми, решившими посвятить себя служению Армении. С годами все они, как и Джон, сделали хорошую карьеру в Советской Армении, достигнув министерских постов, а Роберт был одно время секретарем ЦК Компартии Армении. У нас установились тесные дружеские отношения, которые мы поддерживали в течение долгих лет.

Одной из острых тем, которую мы обсуждали в те времена, было создание республиканских министерств иностранных дел в 1944 г. и первые результаты. Все участники дискуссий приветствовали это решение Кремля. Киракосян полагал, что оно было вызвано закономерным развитием суверенитета союзных республик, и рано или поздно должно было произойти. Я же считал, что это было просто тактическим шагом Кремля, предпринятым Сталиным для того, чтобы добиться дополнительных мест для союзных республик в создаваемой Сталиным, Рузвельтом и Черчиллем новой международной организации — ООН. Сталину это в определенной степени удалось включением в состав ООН Украины и Белоруссии. Оба мы были в определенной степени правы. Создание внешнеполитических ведомств в союзных республиках, в том числе в Армении, вынуждало Москву в какой-то мере привлекать их к иностранным делам.

Знакомство с деятельностью министерства иностранных дел Армении, куда я часто заглядывал, когда проживал в Армении, подтверждало, однако, показной характер этого учреждения. Тогда министр по совместительству числился премьер-министр Армении, который никогда в министерстве не появлялся и никакими внешнеполитическими делами не занимался по простой причине, что Москва их Армении не давала. Когда указывал на это обстоятельство, Киракосян убежденно доказывал, что это положение временное, что Армения неминуемо выйдет на международную арену и займет подобающее ей достойное место. Когда и как это произойдет, мы не обсуждали. История подтвердила правоту Джона.

Мой пессимистический прогноз подтвердился закрытием факультета международных отношений Ереванского университета. Армянская молодежь поняла бесперспективность в ту пору профессии эксперта по международным отношениям для Армении, учиться на этот искусственно созданный факультет не шла. Лекции по истории дипломатии мало кого интересовали, в министерстве иностранных дел было делать нечего. Передо мной вставал вопрос: что делать? Взвесив все «за» и «против», я решил вернуться в Москву. Главное, что побудило меня принять решение покинуть чудесную, солнечную страну моих предков, было осознание ненужности моей профессии.

Киракосян продолжал свое научное образование в аспирантуре Московского института востоковедения, защитив диссертацию на соискание степени кандидата, а затем доктора исторических наук. Главный научный интерес Джона лежал в области истории Армении в конце 19-го — начале 20-го века. Его докторская диссертация "Западная Армения в годы первой мировой войны" являлась капитальным исследованием одной из самых острых проблем мировой дипломатии начала 20-го века. Работа была написана на основе тщательного исследования опубликованных документов, неизвестных архивных материалов, а главное, всестороннего, глубокого и объективного анализа исторических событий.

Знакомство с работами, книгами и статьями Джона производило на меня большое впечатление своей объективностью, отсутствием конъюнктурности, столь характерной для советской историографии. Его горький патриотизм, любовь к своему народу удачно сочетались с отличным знанием предмета. Эти черты проявлялись и во время его работы на многих руководящих административных постах.

В 60-80-е гг. мы встречались с Джоном время от времени то в Ереване, то в Москве. Обсуждали злободневные проблемы современной политической жизни. Киракосян, министр иностранных дел Армении в течение десяти лет и специалист по проблемам мировой политики и дипломатии, продолжал придерживаться своей точки зрения о неизбежности вовлечения союзных республик в проведение внешней политики советского государства. Это проявлялось и в том, что почти все советские республики стали назначать на должность министров иностранных дел деятелей, освобожденных от выполнения других обязанностей. Так поступала и Армения, которая с 60-х гг. имела таких министров. Увеличилось и количество штатных сотрудников министерства иностранных дел и расширился круг их интересов и отдельных поручений, даваемых им Москвой. Эти шаги отражали объективный характер увеличения роли союзных республик в международных делах.

Киракосян доказывал, что успехи Советского Союза в международных делах будут в значительной мере зависеть от степени участия в этих делах союзных республик, в частности Армении. Он, например, был убежден, что стабильные, долговременные отношения между СССР и Турцией могут быть установлены только при строгом учете и активном участии Армении в этом процессе. Я полностью соглашался с этим мнением. Джон полагал, что такой подход разделяется во многих республиках. Но, к сожалению, в Москве, в том числе в союзном министерстве иностранных дел, роль республиканских министерств недооценивалась, а порой просто игнорировалась. Некоторые ответственные чиновники пытались ограничить деятельность республиканских МИД-ов выполнением чисто протокольных мероприятий при визитах иностр-

ранних деятелей в республики. Иногда даже давались указания, как выполнять эти скромные поручения. Еревану, например, предлагалось повести гостей на озеро Севан, показать им оперу "Алмаз" и т.д. Такая мелочная опека, естественно, раздражала Джона.

Мне, руководителю департамента международных организаций МИД СССР, приходилось поддерживать регулярный контакт с республиканскими МИДами. Мы в департаменте были заинтересованы в мнении наших республиканских коллег по вопросам ООН, других международных организаций и конференций, а привлечении к участию в них республиканских дипломатов. Среди инициативных предложений из республик интересных и дельных соображений было немало. Так, из Еревана в разное время высказывались мнения по вопросам Ближнего Востока, советско-иранских, советско-турецких отношений, гуманитарного права (осуждение геноцида). Соображения, которые представлял Джон, по мере возможности учитывались в указанных материалах советским делегациям. Однако, к сожалению, ко многим предложениям из республик в центре относились без должного внимания, даже пренебрежительно.

По должности на меня был возложен отбор представителей союзных республик в состав делегаций СССР на сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Это было делом непростым. Некоторые республики были представлены в составе делегации чаще, другие – реже. Как определить эту очередность? Возникла и такая проблема. В ряде союзных республик, как одно время и в Армении, министрами иностранных дел, а именно их имелось ввиду включать в состав делегации СССР, являлись премьер-министры, и их назначение в делегацию вызывало ненужные осложнения.

Бывало и такое. Как-то я предложил включить министра иностранных дел одной из республик в состав делегации. "Ты что предлагаешь – спросил меня один высокопоставленный чиновник ЦК КПСС, – включить представителя республики, которая не выполнила план по поставке хлопка?" Я поведал свою "политическую малограмотность" и предложил министра иностранных дел другой республики, которая незадолго до этого восторженно принимала Брежнева. Я угадал – новая кандидатура была одобрена. Чего греха таить, иногда и элемент протектирования играл определенную роль. В общем, так или иначе эту проблему удавалось решить – все республики в разное время были представлены на Ассамблеях ООН.

Джон интересовался и кадровой политикой Кремля в области дипломатии. Он обращал внимание на то, что родственные отношения стали играть важную роль при назначении на посольские должности. Пришлось, короли, президенты, премьер-министры во все времена и во всех странах назначали на престижные дипломатические посты своих родственников и приближенных.

В советское же время стала внедряться другая порочная практика: секретари ЦК компартий республик, обкомов, ответственные работники аппарата ЦК КПСС — вот тот круг лиц, из которого черпались советские послы и консулы в различные страны. В начале такие назначения были единичными, с середины 50-х гг. они стали применяться все чаще. Киракосян не одобрял такой непрофессиональный подход, который лишь осложнил дипломатическую работу. Иногда при таких назначениях выдерживался, так сказать, региональный принцип. Так, руководящие партийные работники Белоруссии назначались послами СССР в Польшу, Украины — в Румынию, Иркутской области — в Монголию и т.д. Мыслилось, что схожие экономические и географические условия, исторические связи помогут новопосланным послам эффективно осуществлять свои функции. Правда, замечал Джон, что схожего в этом плане между Арменией и Вьетнамом, трудно сказать, но именно первый секретарь ЦК Компартии Армении Сурен Товмасян был в свое время назначен послом во Вьетнам. Или что общего у Армении с Сенегалом и Гамбией, где советским послом был Георгий Тер-Газарниц, с Непалом, где одно время СССР представлял Камо Удунян?

Отдавая должное административным способностям партийных и государственных чиновников, Джон полагал, что дипломатия не должность, а профессия, причем весьма сложная, требующая специальной подготовки и опыта. Я разделял этот подход Джона и отмечал, что непрофессиональная, неумелая деятельность некоторых советских послов, возмнивших себя заместителями в независимых странах, их вмешательство во внутренние дела затруднило развитие действительно дружественных отношений с СССР. Мы оба склонялись во мнениях, что для дипломата компасом в его деятельности должны быть не интересы той или иной партии, а национальные интересы представляемого им государства.

В наших беседах Киракосян не раз высказывал сожаление о том, что Ереванский университет закрыл факультет международных отношений и выражал надежду, что ошибка эта будет исправлена, подготовке армянских дипломатических кадров будет уделено большее внимание.

Совместно нам приходилось выступить на международной арене лишь однажды — на 33-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке в 1978 г. Мы оба были членами делегации Советского Союза. Многосторонняя, конференционная дипломатия, каковой являются сессии Генеральной ассамблеи, во многом отличается от обычной, классической двусторонней дипломатии. В ней больше публичности, парламентаризма, дискуссионности. Мне довелось наблюдать, как даже опытные профессиональные дипломаты, не имевшие опыта многосторонней дипломатии, как-то терялись в ООН, чувствовали себя не в своей тарелке. Джон меня, откровенно говоря, удивлял. Ни ка-

велики робости, неуверенности он не проявил ни поводом для него попроще. Он был хорошо знаком и с тематикой, и с формой проведения дискуссии в ООН. Контактность, настойчивость, готовность к поискам компромисса отличали его деятельность.

Мы с Джоном занимались различными проблемами на сессии, были представителями в разных главных комитетах Ассамблеи. Джон работал в Четвертом комитете, занимавшемся вопросами ликвидации колониализма, участвовал во многих заседаниях Третьего комитета по социальным проблемам, в пленарных заседаниях Генеральной ассамблеи. Мне не раз приходилось присутствовать во время выступлений Джона. Делал он это с охотой, был участником многих дискуссий, проявил себя отличным полемистом. Особенно запомнилось мне его выступление по геноциду. Тут прекрасное знание предмета дополнялось темпераментом, красноречием. Активно участвовал Джон и в совещаниях делегации, проводившихся главой делегации, министром иностранных дел СССР Громыко.

Параллельно с многосторонней деятельностью в ООН Киракосяну удавалось выкраивать время для встреч с представителями армянской диаспоры в США. Джон получал большое количество писем от армянских организаций с просьбой выступить. Беседы, встречи Киракосяна с армянской диаспорой способствовали лучшему представлению в США о действительном положении в Армении, ее достижениях и проблемах.

Участие Киракосяна в работе Генеральной ассамблеи ООН было ярким эпизодом его дипломатической карьеры. Мне довелось участвовать в работе свыше двадцати сессий Генеральной ассамблеи, и за это долгое время быть свидетелем участия министров иностранных дел всех 15 союзных республик в сессиях ООН. Со всей ответственностью могу сказать, что министр иностранных дел Армении Джон Киракосян был самым эффективным, инициативным и активным среди них. Было, конечно, немало эрудированных и работоспособных деятелей, но встречались, к сожалению, сплошь и рядом лица, заинтересованные исключительно в своей личной карьере.

Главное положительное качество Киракосяна сводилось к умелому сочетанию пропаганды союзной внешней политики и разъяснению национальных интересов Армении. Это качество отмечалось многими моими коллегами в Москве. Высокая оценка деятельности Киракосяна была дана на заседании коллегии МИДа СССР, когда подводились итоги 33-й сессии Генеральной ассамблеи.

Как-то в ходе частного застолья заместитель Громыко пожелал присутствовавшему министру иностранных дел одной из союзных республик дослужиться до поста посла СССР в любой стране, неважно где, в Азии, Африке, Латинской Америке. "Это должно быть вашей целью", - сказал заместитель ми-

нистра, и республиканский министр последовал этому совету. Когда я рассказывал об этом Джону, он решительно заявил: "Это не моя цель". Поэтому когда в начале 80-х гг. в ЦК КПСС у меня поинтересовались отношением к возможному назначению Киракосяна послом СССР, я ответил, что считаю Киракосяна лучшим республиканским министром иностранных дел и крупным историком международных отношений, но не уверен, будет ли в этом заинтересован он сам. Так и не удалось мне поинтересоваться, было сделано ему такое предложение или нет, знаю одно — Джон заслуживал большего.

В последней четверти прошлого столетия шел процесс неотвратимого, естественного формирования независимой, суверенной Армении, ее внешней политики и дипломатии. Процесс этот происходил в весьма своеобразных условиях. Не все сознавали, а тем более содействовали этому процессу. Джон Саакянч Киракосян был одним из зачинателей этого процесса, стоял у истоков современной внешней политики и дипломатии Армении.

ԱՆԵՔՍԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ¹

**ՀԱՏՎԱՍ «ՄԱՅՐԱՄՈՒՄԻ ՇԵՄԻՆ»
ՀՈՒՇԵՐ ԵՎ ՄՏԵՐՈՒՄՆԵՐ» ԳՐՔԻՑ²**

Հզանցիկ խոսքով հնարավոր չէ համակողմանի բնորոշել Ջոն Կիրակոսյան մարդուն, գիտնականին, կուսակալականության, ազգային-քաղաքական գործչին, քննադատին: Եւս ճնշական ք. առաջիկ նշանավոր պատմաբաններից էր: Չնայած, որ դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ հասարակական գիտությունների մեջ տիրապետող գեներիկ սոցիոլոգիզմն էր, որն իր ժամի հետքը թողել պատմագիտության, իրավագիտության, փիլիսոփայության, անգամ լեզվաբանության զարգացման վրա: Ավելին, Կիրակոսյանն ապրեց նաև տիպառիչակ, այսպես կոչված՝ «միասնական հոսանքի» քարոզարշավի ժամանակաշրջանում, որն, լրատ էր, ազգային գաղափարախոսությունը ժխտելու, ազգային ուժերը շլատելու և դասակարգային շահերին հարեւորեցնելու հակադեմոկրատիկ-հակապատմական կեղծախառնուրդ էր: Բարեբախտաբար, այդ անմտությունը կարճ կյանք ունեցավ: Ինչ-որ լսողով փոխվում էին ժամանակները, մարդիկ աստիճանաբար ձեռքագրատվում էին բարացած կազուկային մտածողությունից, ուռա-հեղափոխական մղովանքից, մասնավորապես, գաղափարախոսության բնագավառում: Եվ Ջոն Կիրակոսյանը առաջններից էր, ով ետ քաշեց լուրջան ընդ և ժամանակակիցներին ու գալիք սերունդներին տվեց հայ ժողովրդի սրտմտքային նոր և նորագույն շրջանի համապարփակ, հշմարիտ ու գիտական պատկերը՝ դրանով իսկ նպատակելով ազգային բուն գաղափարներին:

1961 թվականին էր: Ես աշխատում էի Կենտրոնի կուսակցական մարմինները բաժնի վարիչ և ի սրաշտմն *«Հեմինյան ուղիով»* ամսագրի խմբագրական կոլեկտի-

1 Կիրակոսյան Ալկասան Մարտիոսի (1918-2007), պետական և կուսակցական գործիչ, Հայրենական պատերազմի մասնակից, ՀԿԿ Կուսակցության շրջերմի առաջին քարտուղար (1952-56), Հոկտեմբերյանի շրջերմի առաջին քարտուղար (1958-61), Հայրենական երկրորդ կարգի և ծով արշավանքության նախարար (1965-70), ՀԽՍՀ մշակութային խորհրդի նախագահի տեղակալ, առաջին տնօրէն (1970-86), ՀԽՍՀ մշակութային խորհրդի կից պատմության և մշակութի հուշարձանների պահպանության գլխավոր փոխտնօրէն պետ (1986-88):

2 Կիրակոսյան Ա Ջոն Կիրակոսյան // Մայրամուտի շնորհ: Հրատչի և մտքումներ. - Ե. - 2002. - էջ 280-2:

յի անգամ էլ: Երբեմն հողվածներ էինք ստանում, որոնց հեղինակները նախնին բու-
նադատվածներ էին: Գլխավոր խմբավոր Աշո Արշալույս, որը նույնպես կյանքի 17
տարիներն անկրակաջրել էր բանտերում և համակենտրոնացման ճամբարներում, այդ
հողվածները տալիս էր անուսերի պրոպագանդայի բաժնի վարչի Ջոն Կիրակոսյա-
նին՝ պնդելով, որ այդ հողվածներին ես ծանոթանամ: Մի անգամ հարցրի Ջոնին.
«Այդ նկույզայ տարիների մասին Ադոն ավելի քաջատեղյակ է, ի՞նչո՞ւ է ինձ տալիս
հողվածները», նա պատասխանեց. «Խնայվելն ասում է, թե Ալեքսան Կիրակոսյա-
նը արտոգրավայրերից վերադարձողների և նրանց աշխատանքի տեսլագրող հանձ-
նաժողովի նախագահն է եղել և պակաս քաջածանօր չէ իրականությանը»: Ես,
իհարկե, համաձայն էի, որ Ադոնան, որի հետ մտերիմ էի, իր նախկին գործընկեր-
ների Եղործից «չուտ է տալիս» ինձ վրա: Ասացի, որ ողորակեն Վաչե Զարբաթյանին,
նա նույնպես հանձնաժողովի անդամ է, փորձառու, ավելիագույն մի անձնավորու-
թյուն, որը մեծ հեղինակություն է վայելում և ղեկավարում Կենտրոնի կուսակցական
հանձնաժողովը:

Այսպես ծանոթացա Ջոն Կիրակոսյանի հետ: Գլխով, որ շատ ծանր ու դժվարին
կյանք է ունեցել: Կենտրոնի գաղափարական բաժնում փարիչի տեղակալի պաշտոնն
ազատվել էր: Հարցրի Արշալույսի կարծիքը, նա հազվադեպում տվեց ինձ աստիճան,
և Ջոնը հաստատվեց այդ պաշտոնում:

Ջոն Կիրակոսյանն օժտված էր բարձր ինտելեկտով: Նրան հատուկ էին գիտա-
կան բարեխղճությունը, վերլուծական մտքի կարգապահությունը: Նա հարուստ
փաստական տվյալներով քաջածայրեց Օսմանյան կայսրության և երկարորդերի
բազմաբնույթյան անատոմիան, հայ ժողովրդի ցեղասպանության իրական սրտ-
ճառները, ցույց տվեց արևմտյան պետությունների ծանր պատասխանատվությունը
հայ ժողովրդի նկատմամբ, ինչպես նաև 1919-22 թթ. խորհրդային դիվանագիտու-
թյան անպատասխանատու, անհետակար քաջարկանությունն Արևելքում, մա-
նաֆեռապառ, թրոքիստյան, որի արդյունքում հայ ժողովուրդը զրկվեց իր ազգային
ընտրանից: «Երկարորդերը պատմության դատաստանի ատաշ» աշխատությու-
նում նա ցույց տվեց, որ Քենեդի Արարույրի հակահայկական քաջարկանությունը
նույն երկարորդերի և անգլիացիների հանցագործ քաջարկանության շարունա-
կությունն է: Երկարորդերի պարագլուխների դատափախությունը կատարյալ ֆարս
էր՝ ժամանակը դա վաղին բացահայտեց:

Ջոն Կիրակոսյանի աշխատություններում ստուգելի ուշագրավ են հայկական մեծ,
անհավատար գոյամարտին, ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված էջերը:
Նրա գիտական ստան ու սրբափ պոստմարտությունը զարմանալիորեն ներդաշնակ-
վում էր մարդու և բազմապես խիզախ, երբեմն էլ հանրույն պարզեզաններին:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտամայությունը», «Երկարոր-
դերը պատմության դատաստանի ատաշ» գիտական ուսմանափորությունները, «Հա-
յաստանը միջազգային դիվանագիտության և տվետական արտաքին քաջարկա-
նության փաստաթղթերում» արժեքավոր աշխատությունը՝ կազմած լուսանկարի Ռու-
բեն Սահակյանի մասնակցությամբ, ոչ միայն մեր անցյալի պատմության գիտական

վերջածրյանն են, աչի արշիական են, միտված արագային: Ոչապալ է նաև Ջիվեկալին նվիրված բարագական էսնն:

Ջ. Կիրակոսյանը մերժում էր ազգային միեմիլիզը, որն, ըստ էության, բարագական անդրյան ու թույլամտության արդյունք է և այստեղ բարագական հենակետ է դարձել նորոգյա որպես բարագական գործիչների համար: Այո, որպես ճշմարիտ հայրենասեր, նա անբաշտյց նպարտամում էր իր նախորդ սերունդների բանջերալ տանդված եղևոր և նյութական սրմեցնեղով:

Հրաչյալի կրտսերսրմեջնու էր, կազմակերպիչ և դիվանագետ: Ամբաս, հազար ափսոս, որ շատ կարճ կյանք ապրեց և կյանքից հետագալ ստեղծագործական ու բարագական գործունեության ծաղիկնա շրջանում: Կակիճն ասալի խորն է, որակիտն նրա գրիչը կանգ ասալ, երբ նա ծրագրում էր անբողբալնեկ հայ ծաղիլի ճոր շրջանի պատմության քննական տեսությունը: Հարբ ու իստաղ չերալ նրա ճանապարհը փորձեցին անբաստանել նրան և անբաստանեցին: Մեծեցին տրված փորձորքան, որին Ջան Կիրակոսյանը պատվով դիմակայեց:

Կյանքին սիրամար ու կյանքի մարդ էր նա, նրան ամեն Աստուծ որք բարեկամնեղով ու նրանց նրատմանք տաճած անսանձան սիրով էր լիցուն:

ВАЛЬТЕР ДИЛОЯН

ОН РАЗРУШИЛ ЗАГОВОР МОЛЧАННЯ¹

Плодотворная творческая жизнь государственного и общественного деятеля, историка и дипломата Джона Сааковича Киракосяна – человека, которого знают, помнят и чтят, наверное, все армяне – неразрывно связана с землей наших предков – страной Арменией. В особенности с трагическими событиями последних ста лет, отмеченных первым в истории современной человеческой цивилизации жесточайшим преступлением геноцида.

Джон Киракосян принадлежит к плеяде выпускников недавно просуществовавшего в 1945-53 гг. факультета международных отношений ЕГУ – к тем, кто всю свою жизнь и деятельность посвятили служению Родине и родному народу.

Окончив университет, Дж. Киракосян продолжил учебу в аспирантуре Института востоковедения АН СССР и уже в 1954 г. защитил кандидатскую диссертацию. В течение последующих 30 лет своей жизни Дж. Киракосян занимал ответственные должности...

Наряду с этим, Джон Саакович вел большую научную и преподавательскую работу: с 1969 г. как профессор, а с 1979 г. – заведующий кафедрой истории стран Востока востоковедческого факультета ЕГУ. В 1965 г. он защитил докторскую диссертацию на тему "Первая мировая война и западные армяне". Тема эта стала по сути ключевой в его научной и публицистической работе, венцом которой являются изданные в последние два десятилетия жизни Дж. Киракосяна труды, посвященные Армянскому вопросу и геноциду армян в Турции. Его смело можно считать одним из пионеров-первопроходцев, отбросившим существовавшие в СССР табу и вставшим во главе исторического движения, разоблачившего антиармянскую политику и османской, и младотурецкой, и кемалистской Турции.

1 Дилоян В. Он разрушил заговор молчания // Республика Армения (Ереван). – 2004. – 5 мая.

Опубликованные в период с 1965 по 85 гг. его труды: "Первая мировая война и западные армяне", двухтомники "Буржуазная дипломатия в Армении" и "Младотурки перед судом истории", многочисленные статьи и публикации по отдельным проблемам той же тематики, а также изданный им вместе с Р.Саакианом в 1972 г. сборник документов "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики", снабженный обстоятельным предисловием, являются лучшим свидетельством той целенаправленной и настойчивой деятельности, которой отмечена плодотворная творческая жизнь Дж.Киракосяна – гражданина и преданного Родине ученого.

Органически переплетенные друг с другом, тесно связанные хронологически и логически вышеупомянутые труды, написанные мастерской рукой ученого, освещают все перипетии Армянского вопроса, разоблачают подчас единичную и эгоистическую политику держав, именуемых великими, их грязные игры вокруг Армянского вопроса, что и позволило султанскую Турцию с чудовищной жестокостью приступить к геноциду армянского народа. Перед взором цивилизованной общественности младотурецкие палачи, не моргнув глазом, разрушили целый мир, выстроенный бесконечным трудом сотен поколений в течение тысячелетий; и черная ночная тьма окутала родину армян. Но, думается, вполне прав был великий армянский историк Никогоayos Адоиц, когда писал в роковые дни после первой мировой войны: "Армения, как и всякая историческая культурная страна – организм... Как живой организм, Армения не может отказаться от своего прошлого или будущего. Возможно, она ранена и истекает кровью, но она не убита". В трудах Дж.Киракосяна наилучшим образом была подчеркнута та неоспоримая истина, что история Армении, прошлое армян – неделимая часть нашей нации, а устранение вопиющих исторических несправедливостей ради светлого будущего нашего народа – священный долг армянской нации.

В своих исследованиях Дж.Киракосян искусно развешивает те коварные узлы, которые сплели на микроуровне антиармянства турецкие историки и политики и их покровители, пытаясь затуманить и предать забвению тот очевидный факт, что история Османской Турции в действительности является историей ужасающих злодеяний, в особенности для тех народов, которые имели несчастье подпасть под иго турецких правителей. Они, надеясь на свои фальсификации и на равнодушие и нерешительность мирового сообщества, наглým образом отрицали и отрицают геноцид армян в Турции, поощряя современных руководителей турецкой политики на продолжение незаулазированной антиармянской политики.

Одним из первых на их пути встал Дж.Киракосян, во многом благодаря именно ему Армянский вопрос стал понятен, а факт геноцида бесспорен для всех непредвзятых и честных людей мира. Это был огромный труд – сопос-

тавление разноязычных источников, свидетельств и документов, вскрытие дипломатической подоплеки Армянского вопроса, трагедии армян, ставших разменной картой в политических играх великих держав для достижения своскорыстных целей, чем умело и со зоркой хитростью и сообразительностью воспользовалось правительство Абдул Гамида, взяв решительный курс на геноцид.

Дж. Киракосян подробно рассмотрел начавшиеся тогда в армянском народе качественно новые процессы, которые способствовали пробуждению национального самосознания, сделали жизненно необходимой консолидацию национальных сил и борьбу против турецкого деспотизма.

Пожалуй, самая известная и фундаментальная двухтомная монография Дж. Киракосяна "Младотурки перед судом истории" базируется именно на такой богатейшей и убедительной основе. Опираясь на недвусмысленные и бесспорные источники, автор здесь со всей очевидностью доказывает, что по своей сути младотурецкое движение и его идеология были лишь жалкой попыткой завуалировать лозунгами Великой французской революции о свободе, равенстве и братстве стремление возродить переживающую свой век Османскую империю. Проникнутые испуганным властолюбием младотурецкие главарь не побрезговали омерзительным обманом использовать свободолюбивые устремления покоренных народов, чтобы достичь власти. Однако, добившись своей цели, младотурки тут же отбросили маску "революционеров" и проявили себя как активные, радикальные и последовательные продолжатели армяноненавистнической политики кровавого султана.

Научное наследие Джона Киракосяна, прежде всего, свидетельствует о его исключительной последовательности, гражданской ответственности и научной добросовестности. Он сумел весь свой талант и всю энергию своей рано оборвавшейся жизни посвятить исследованию и освещению столь трудных, столь же важных для армянского народа проблем его истории. Проблем, которые представляют собой не просто научный интерес, но и имеют огромную актуальность, ибо предают суду истории инициаторов и организаторов первого в мире разработанного на государственном и идеологическом уровне геноцида и требуют возмещения поправных прав западных армян...

СЕРГЕЙ СИМОНЯН

СЛОВО О ДРУГЕ¹

Он ушел из жизни в расцвете сил, хотя и многое успел сделать, работая на важных постах государственной жизни, в дипломатической деятельности и в научной творческой работе, но как много он не успел выполнить из того, что ему было начертано в жизни.

В возрасте 22-х лет, окончив в 1951 г. факультет международных отношений ЕГУ, Джон Киракосян поступил в аспирантуру Института востоковедения АН СССР и, защитив кандидатскую диссертацию, приступил к ответственной государственной работ.

Одновременно он вел очень плодотворную научную деятельность, написал целый ряд книг, и они все были посвящены Армянскому вопросу, борьбе армянского народа за свободу и независимость, разработал вопрос о геноциде армянского народа в Османской Турции. Сложность состояла в том, что вместо того, чтобы признать чудовищное преступление Турции в планомерном истреблении армянского народа и изгнании армян с территории Западной Армении, где они жили тысячелетиями, правительство современной Турции стало на путь голого отрицания факта геноцида, и даже дело дошло до того, что турки сочиняли версию о том, что армяне истребляли турок.

Странное дело – в сталинско-сусловском советском государстве было запрещено писать и говорить о величайшей трагедии армянского народа.

И Джону Киракосяну пришлось преодолевать огромный потенциал турецкой антиармянской пропаганды и с трудом публиковать материалы о трагедии армянского народа. Книжки, которые сумел написать и опубликовать Джон Киракосян, фактически были первыми, которые пробили заново молчание вокруг Армянского вопроса и поведали об этом всему миру.

С 1981 г мне выпала честь работать в МИДе в качестве генерального сек-

1. Симонян С. Слово о друге. К 75-летию со дня рождения Двона Сымковича Киракосяна // *Новое Конечье (Москва)*. – 2004. – август.

ретаря и фактически заместителя Джона Киракосяна, поэтому многие события тех лет проходили на моих глазах. Коллектив министерства был малочисленным, и документы на иностранных языках читали и переводили мы сами.

Джон Саакович прекрасно владел английским, армянским и русским языками, изучал также французский язык с преподавателем.

Он пользовался удивительной любовью и уважением известных личностей в республике, которые часто навещали его, а также армянских деятелей диаспоры.

Многие зарубежные армяне, приезжавшие в Ереван, считали своим долгом прийти к нему в МИД, поговорить с ним, посоветоваться, рассказать о своих делах. Иногда и присутствовал на этих беседах, и у меня создавалось впечатление, что гости как бы отчитывались перед ним о своих общественных делах, как если бы он был их руководителем, и радовались, получая его благословение.

Вспоминается такой случай. Это было в 1984 г. Из Москвы приехала делегация азиатских стран в количестве 44 человек, их сопровождал Евгений Максимович Примаков, бывший тогда директором института востоковедения. Встреча проходила в здании Президиума Верховного Совета, ныне – резиденция президента республики. От МИДа были мы с Джоном Сааковичем. Выступивший делегат из Сирии сказал следующее: «Когда армяне, спасаясь от турецкого итагана, оказались в нашей стране, то в том регионе, где устроились армяне, очень быстро начался экономический подъем. И что это везде так, присутствие армян приводит к прогрессу и расцвету».

Далее выступил представитель турецкой газеты *«Миллет»* и спросил, почему армянское правительство не запрещает бойцам АСАЛА убивать турецких дипломатов в разных странах. Ведь армяне не признают терроризм. На его вопрос ответил Джон Киракосян, сказав, что бойцы АСАЛА действуют по своей инициативе, но ведь правительство Турции имеет много нарушений в национальном вопросе и в правах человека, о которых лучше было бы сказать представителю Турции.

Через два дня участникам совещания был дан коктейль в гостинице «Двин». Мы с Джоном Сааковичем стояли там, когда турецкий делегат подошел к нам и сказал: «Я прошу извинить меня, я не должен был задавать свой вопрос».

Джон Саакович, будучи министром иностранных дел, часто встречался с коллективами предприятий и учреждений и выступал перед ними с лекциями о международном положении. Он с большой охотой отвечал на вопросы о международном положении республики, о положении дел в Армянском вопросе и обо всех проблемах, интересующих слушателей. Эти встречи бывали длительными, он приходил после них уставший, но довольный беседами с людьми.

Занимая ответственные должности в республике, Джон Саакович не прерывал связей с молодежью, был профессором ЕГУ, заведующим кафедрой истории народов Востока, преподавал на факультете востоковедения, его лекции приходили слушать студенты с других факультетов.

Создавая свои книги, он вовлек в научный оборот огромное количество письменных источников по истории Армении, Армянского вопроса, изложенных в трудах авторов различных стран на многих языках мира, в том числе ценные сведения армянских авторов.

Для этого он находил время для посещения библиотек и чтения соответствующих книг. Научные работники публичной библиотеки им. Мясникона, которая теперь носит название "Национальной", хорошо знали его и помогали находить необходимые книги. Они говорили: "Это единственный министр, который регулярно работает в библиотеке".

Будучи сильной и цельной личностью, он был простым человеком, доступным людям, добрым, внимательным, чутким, готовым прийти на помощь.

Джон Саакович был разносторонне развитый человек, интеллигент, большой патриот своего народа, глубокий знаток его истории и дипломатии, человек больших способностей, очень трудолюбивый, политический деятель, мыслящий широкими категориями. Но самое главное то, что его основной миссией в жизни было верно служить родине и народу.

ՈՒՇԱՐԴ ԳՈՒՅԱՆՆԻՄԱՆ

ՄԵՐ ՁՈՆԸ¹

Ձոն Կիրակոսյանի մեծ էր կազմով և իր նշանակությամբ: Ես իրեն իր գրասենյակը համընդամենը եմ երկու-երեք անգամ, այսպես շատ խանդավառ, կայտառ մեկն էր և այն ժամանակները, երբ որ դեռևս նոր կրթաբնիկ գեղաստվանության հարցը, ինչը քափական համոզյալն և համարձակ կնիտներ: Գլխով, մենք տարիներու ընթացքին Սփյուռքի մեջ սկսած ենք ուսումնասիրել երիտարարներու պատմությունը, ամբողջ ցեղասպանության հարցը: Մեզի համար ցավալի էր, որ արձագանք չկար Հայաստանն զինչև ինտելեկտ 50-ամյակը, 1965 թ. նույն, երբ երկու տարի նախ Խուշարդանի քաջունը կատարվելով, և պետք է ասել, որ Ձոն Կիրակոսյանի աշխատանքները ատաշիններին էին, որ հասան Սփյուռք և մեզի բազալիցեցին, իմանալու համար, որ մեր Հայաստանի գործընկերները, Հայաստանի գիտնականները ևս այդ ցավը կզգան: Մեզի համար շատ մեծ կորուստ էր այդ կորուստը, ինչը դեռ երիտասարդ էր և տալիք ուներ մեզի: Մենք շնորհակալ ենք իրեն այդ ամեն ինչի համար, ինչ որ ջրավ և ազախ, որ շխարհագրավ շարունակել, այդ օրը ինձի համար սև օր էր և հիշողության մեջ այդպես էլ կմնա:

¹ Միջազգային 2005 թ. «Մեր Ձոնը» գալիքագրական իրենք:

ԱՆԵՔԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ՄԵՐ ՋՈՆԷ՝

Մեր ժամանակը վատ ժամանակաշրջան էր, հասարակ ժամանակաշրջան չէր: Այդպեսին չի եղել: Միակողմանիություն ստեղծել, թե այն ժամանակ ամեն ինչ արգելված է եղել, չէ, սակայն գործող ուժեր էլ կային, որոնք առնասարակ աշխատում էին յույս հասնել, նպաստել ազգային վաղորմքին: Ջոնը դրանցից մեկն էր, ուսովըսաններից մեկն էր, որ աշխատեց և տիրանական աշխատանք կատարեց այդ ընթացվաթում: Այն ժամանակաշրջանում, երբ գաղափարական կաշկանդումները մեծ էին, Ջոնը հնարավորություն ունեցավ թագ անել փարսպոյթը և ստալ մեջ նոր և նորագույն շրջանի պատմության իրական պատկերը: Ինչու՞ համար: Որովհետև եղեանքի թեման և թուրքիսյան բոլոր տեսակի փառազարթունքները խորը փառքի տակ էին: Նա սխալանք էր թառիս ինքնական իմաստով: Այն ժամանակաշրջանում կարողանալ այդ հարցերը այդպեսի խորությամբ և համապարփակ վերլուծության ենթարկել, դա թափակամյան դժվարին խնդիր էր, այդքան էլ հեշտ խնդիր չէր, ինչպես որ այսօր շատերը պատկերացնում են, որ ամեն ինչի մասին կարելի է խոսել: Նրա ասածն օրը տոնախմբություն էր ընկերների նկատմամբ, շատ շուտ ընթացություն ուներ, շուտ էր երգեպես: Չիմասեց ոչ իրեն, ոչ ընկերներին: Նա ծնվել էր լավ առաջնորդ դասնալու հասարակ, թայց յթողեցին, ինչպես Պարսկոյն էր ասում՝ մեծ ծնվում են, թայց չեն բողմում մեծ դասնալ: Այդ տեսակետից ինքը գիպատ էր, ժայռ էր, գանգված էր, որը երևան եկավ և շատ արագ կեղտով ամժամանակ հեռացավ, ցավոր սրտի և անհատկամայի մեղով, շատ անհասկանալի:

1. Արագություն 2005 թ. «Մեր Ջոն» փառվարացական իրկինք:

ՍԱՐԳԻՍ ԽԱՇԱՏՐՅԱԼ¹

ՀԱՏՎԱԾ «ԳՎՎԱՆՆԱՆՔԻՆ ՀՎՎԱՏԱՐԻՄ» ԳՐՔԻՑ²

Իշխանավոյությունը Հայաստանում 1974 թ. աշնանը համեմատաբար աստիճանաբար՝ Մինչ այդ՝ Անտոն Մուխոմյանն ասպարեզից հեռացրեց մի շարք կազմով ունեւորի ու անբավարար փառքազածի տեղ գործիչների (Գեորգի Տեր-Ղազարյանց, Բաղդա Մուրադյան, Սուրեն Մովսեսյան) դրանով իսկ ակամա ճանապարհի հարթելով Կարեն Գամկրելյանի համար:

...Բայց իշխանավոյության օրերին հույսս խորրում նկատի ունի բոլորովին այլ քեկնամոռի, ով, ին խորին համոզմամբ՝ ամենաարժանավորն էր, փոքրիկ կայացած ու մեղաբեկած: Երեսը չեքմ հաշիմասեր, ծանրակշիռ գիտնական, կոտակցական և պետական քաղաքական գործիչ Ջոն Կիրակոսյանի մասին է:

Միշտ է՝ նրա նեղմանկամ զգրքից Մոսկվայում և մեզանում - մանրադիտակով-էին ուսումնասիրում, փնտրում էին ազգայնամոլական խոցնեղ տեղեր, բայց իր փաստաբեկումները միշտ էլ հիմնավորված էին ու անխաղիչ:

Ջոն Կիրակոսյանը գրեց էր ոչ միայն իր սրտքին հասակով, այլն՝ իր եզրը քանականորթյանը և կենսասիրտրյանը, ման՝ իր անտարկելի հեղինակորթյանը: Բացի այդ՝ Ջոն Կիրակոսյանը հիմնալի դիվանագետ էր, իսկ լիարժեք դիվանագետներ մենք չիլ ենք ունեցել: Իճննէ՛, այդ անզուգական պետական այրին ու արժանազատիվ քաղաքական գործիչն շգմատարեցին ո՛չ - հենկող-, ո՛չ էլ՝ -նրեքը-...

¹ Ծագաւորթյան Մարցիո Մովսէթի (ծնել 1924), կոտակցական գործիչ, իրավաբան, աշխատել է ՀԿԿ Կոլլեգիայանի շրջանի քարտուղար (1956-58), ՀԿԿ Հրատրթյանի շրջանի աստղին քարտուղար (1965-73), ՀԿԿ Կենտրոնի կոտակցական վերանորոգորթյան հանձնաժողովի նախագահ (1975-88):

² Ծագաւորթյան Խ. Կովանանչին հակառորթյան. - Ե.: Միքթ. - 2006. - էջ 118-9:

СЕМЕН АХУМЯН²НЕИСТОВЫЙ ДЖОН¹

Еще задолго до того, как Джон Киракосян стал одним из видных политических и общественных деятелей Армении, он был просто студентом факультета международных отношений, открывшегося сразу же после войны в Ереванском государственном университете. В эти годы мы и познакомились с ним, и в течение всей его, к сожалению, недолгой, трагически оборвавшейся жизни, нас связывала добрая товарищеская дружба.

Это был высокого роста крепкий с густой иссиня-черной шевелюрой, с пронзительно-умными глазами, которые могли и по-доброму улыбаться людям и грозным, суровым взглядом своим, если надо, осуждать их за какие-нибудь неблагоприятные поступки. С возрастом и с изменением служебного положения эти качества его натуры принимали все более очерченный, ярко выраженный характер.

На факультете и особенно на своем курсе он был лидером.

Не помню, был ли он отличником, но учился он хорошо, глубоко постигая основы по избранной специальности.

Нет, он вовсе не был пай-мальчиком. Нередко его мощные кулаки вмешивались в драку, давая достойный отпор недругам, особенно когда надо было защищать товарищей. Он был мастером словесной перепалки, почти всегда выходя из нее победителем. Неукротим был его борцовский нрав во всех своих самых разных проявлениях.

В те далекие студенческие годы мы с ним играли в одной команде по волейболу. Это была сборная университета, которая с честью защищала высо-

1 Հիմնական մեղքը Ջոնի (2011, 1930), գրականության, բանասիրական գիտությունների բնագավառի, պոետների, երգի գրողների, երգիչների, ժողովրդական, մեղմորդական երգերի (1977-89), հիմնական հրատարակությունները՝ «Արթուրի» և «Հայաստանը», «Դրամա օ Եստ»,- «Из прошлого»:

2 Ахумян С. Неистовый Джон. — В кн.: Ахумян С. Из прошлого. — Е.: Изд-во Ереванского университета. — 2006. — с. 36-38; *Новое время (Москва)*. — 2006. — 26 января.

кий спортивный статус нашего вуза. И здесь он также был бесспорным вожаком. Надо было видеть, какую страсть он вкладывал в эту игру, своим поведением постоянно заряжая нас боевым задором. Удары его по мячу, особенно над сеткой, были сокрушительными.

И таким страстно-азартным он был во всем: будь то любимые нарды, шахматы или карты. Ох, как не любил он проигрывать! Правда, это бывало не часто, но когда, не дай Бог, это случалось, на него нельзя было спокойно смотреть: он приходил в ярость, глаза его металди молнии, и нередко в это время он прибегал к крепким выражениям. Потом, конечно же, остывал и становился таким, каким мы его знали в "беспронгрывший" период. Часто, через некоторое время, Джон начинал довольно иронически комментировать свои же необузданные поступки, однако в следующий раз все начиналось сызнова. Такова была его природа, природа действительно неординарной личности.

Джон был человеком огромной силы воли. Именно благодаря ей он бросил курить, хотя был заядлым курильщиком, а потом с веселым задором глумился над нами, которые никак не могли отказаться от этой зловерной привычки.

В связи с этим качеством его натуры хочу направить читателей к очень сердечной и проникновенной книге Зория Балабяна "Жизнь после смерти". В ней Зорий сумел блестяще раскрыть неординарный образ нашего друга и рассказать, в каких различных формах проявлялась эта удивительная сила воли и духа Джона, особенно в дни, когда неминуемо должна была оборваться нить, связывавшая его с жизнью.

А какой замечательной памятью он обладал! В жизни и был знаком всего лишь с тремя людьми, которые имели такую феноменальную память.

Как-то мы отдыхали в Сочи. Было много армян. Часто, после ужина мы собирались у кого-нибудь, и Джон часами по памяти рассказывал о многочисленных исторических событиях, особенно касающихся армяно-турецких отношений. Это был клад знаний. С ним можно было свободно говорить на любую тему – будь то всеобщая история, литература, международные отношения, вопросы, связанные с армянской диаспорой и т.п. Вот почему, будучи министром иностранных дел, он достойно представлял Армению на любом, самом ответственном и авторитетном форуме.

Доктор исторических наук, профессор Джон Киракосян являлся автором многих, весьма ценных и актуальных монографий, многочисленных научных статей, посвященных истории армянского народа, международным отношениям, вопросам новой и новейшей истории народов Востока.

Особо хочется отметить такие капитальные труды ученого, как "Западная Армения в годы первой мировой войны", "Младотурки перед судом исто-

րի», «Буржуазная дипломатия и Армения», «Современные турецкие авторы об армянах и армянском вопросе».

Неоценима роль и значение Джона Киракосяна в вопросах, связанных с проблемой Карабаха. Он был неистовым и страстным поборником решения этой чрезвычайно важной и актуальной задачи, десятилетиями волнующей наш народ. К величайшему сожалению, он безжалостно рано ушел из жизни. Но мне кажется, вернее, я уверен, если бы Джону волею судьбы удалось бы продлить свои земные годы хотя бы на несколько лет, возможно, вопрос Арцаха мог бы получить несколько иное, более продуманное решение, особенно, имея в виду начало этого патриотического, национально-освободительного движения.

Однако суровая и жестокая судьба была неизбежна! Жаль, бесконечно жаль и очень-очень больно, что нет его сегодня среди нас. Было ему тогда всего лишь 57 лет!

ЛЕВОН МИКАЕЛЯН¹

ДВА БЛЕСТЯЩИХ ИМЕНИ НА ОБЛОЖКЕ²

Вышла в свет вторым изданием книга доктора исторических наук Джона Киракосяна "Алексей Дживелегов и его историко-публицистическое наследие" (Ереван, Институт истории НАН РА, 2007, 262 с.). Книга исключительно нужная, полезная и, несмотря на внешне непритязательное название, читающаяся с огромным интересом, на одном дыхании.

Знаменательна уже сама по себе встреча на обложке книги имен двух замечательных армян 20-го столетия - члена-корреспондента АН Армении, крупнейшего ученого в области истории стран Западной Европы, искусствоведа, театроведа и литературоведа Алексея Карповича Дживелегова (1875-1952) и выдающегося ученого-историка, видного государственного деятеля Джона Сазковича Киракосяна (1929-85). Несмотря на широкую известность этих имен, новое издание существенно восполняет наше представление о сферах их научных, творческих и гражданских интересов хотя бы уже потому, что в книге они представлены в необычных для себя жанрах.

Доктор исторических наук, профессор Джон Киракосян, известный автор таких фундаментальных исследований, как "Первая мировая война и западные армяне", "Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики. 1828-1923", "Буржуазная дипломатия и Армения", "Младотурки перед судом истории", выступает в роли создателя научно-биографического исследования, а Алексей Дживелегов, которого читатели старшего поколения прекрасно знают как глубокого специалиста в области средневекового европейского искусства, в частности итальянского Возрождения,

1 Մարկոսյան Լևոն (Վարդապետ Լևոն Մարկոսյան) (04.10.1939, քաղաք, բանասիրական գիտությունների թեման, աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Գրականության ինստիտուտում, ցուցաբերել է Բրյուսովի անվ. համալսարանում, խմբագրել է «Առաջամտ» շաբաթաթերթը, «Գոլոս Արմենի» թերթի գլխավոր խմբագիր սեկցիայի, հրատարակել աշխատությունը՝ «Ստիլիստիկական արվեստը»:

2 Միկաելյան Լ. Դва блестящих имени на обложке // Գոլոս Արմենի. - 2007. - 7 յուլի.

предстает перед нами как пламенный патриот, яркий публицист, создатель множества работ по актуальной политической арменистике.

Долгие советские десятилетия труды А.Дживелегова по политической арменистике хранились в спецхранах и доступ к ним имели единичны. Это факт огромного значения и, конечно, не в том только смысле, что мы не могли составить целостное представление о творческой деятельности выдающегося ученого, а прежде всего в том, что мы утратили возможность знать и учиться у него тому бесценному национальному опыту, который содержится в этих трудах.

Политическая арменистика А.Дживелегова на редкость многообразна и тесно связана с актуальными реалиями начала 20-го столетия, но в ней четко прослеживаются две главнейшие проблемы, обозначенные уже в заголовках первых изданных на эту тему книг: "Армяне в Турции" (1906) и "Будущее Турецкой Армении" (1915). Обе равно важны для нас. Более того, если мысли автора об Армянском вопросе, Геноциде и Депортации, судьбе армянских беженцев из Турции, армяно-турецких отношениях впоследствии – в 60-80-х гг. были использованы и развиты армянскими историками, к примеру, тем же Джоном Киракосианом, то его доброжелательный и в то же время объективный и критический анализ армяно-русских отношений, исторических судеб армян в России так и остался неустребованным и неувоенным.

В частности, исключительный интерес, на наш взгляд, представляет анализ А.Дживелеговым причин крутого изменения с 80-х гг. 19-го в. отношения центрального правительства и кавказской администрации к армянам, "которые до этого пользовались покровительством, ими дорожили, перед ними – верится с трудом – завскаивали". К сожалению, факты и наблюдения, глубокие выводы А.К.Дживелегова по этой проблеме, актуально звучащие и сегодня, так и не были осмыслены во всей их серьезности, хотя на тему армяно-русских отношений в советское время защищены были десятки диссертаций. А ведь о том, что в конце 19-го – начале 20-го вв. армяно-русские отношения стали серьезной проблемой, свидетельствуют труды не только А.Дживелегова, но и таких серьезных и заинтересованных в нормализации этих отношений авторов того периода, как Г.Джаншиев, Н.Алонц, Г.Чалхушьян, А.Амфитеатров, М.Ковалевский и многие другие. Однако весь этот огромный интеллектуальный капитал – их размышления, советы, рекомендации, как уже сказано, ушел в спецхраны, хотя он имеет не только глубоко историческое значение, но и, безусловно, помог бы разобраться во многих явлениях советского (потому-то и упрятали в спецхраны – всех перечисленных без исключения и многих других), да и нынешнего времени. Мы, естественно, имеем в виду полезность этих трудов не только для нас, армян, но и для российских администраторов, в своем большинстве, по словам А.Дживелегова, "не любящих вообще смотреть в корень вещей и доискивать-

ся до причины", а также расплывшимися в последнее время аналитиков и советчиков.

Чтение биографического очерка Джона Киракосяна, особенно его 3-й главы – "Алексей Дживелегов и политическая арменистика" (первые две главы – "Страницы жизни и общественно-политической деятельности Алексея Дживелегова" и "Вопросы истории, культуры и искусства стран Западной Европы в трудах Алексея Дживелегова"), самих публикаций А.К.Дживелегова по политической арменистике, которых в первом издании книги Дж.Киракосяна 1986 г. не было, а теперь опубликованных в виде приложений к ней, вновь и вновь утверждает в убеждении, что политическая арменистика не может не быть органической частью научного творчества и мышления, внутренней потребностью истинного армянского ученого-гуманитария независимо от конкретной сферы его научных интересов, узкой специализации... Этот вывод сегодня звучит как никогда актуально, ведь настоятельные реалии нашего времени требуют, чтобы этой потребностью были пронизаны не только специальные статьи в прессе или на злобу дня, как это блестяще делали А. Дживелегов или другой наш выдающийся историк Николайос Алоци, но абсолютно все научное творчество ученых.

Эта потребность, столетие назад еще не носившая столь глобальный характер, и побудила, казалось бы, кабинетного ученого-историка участвовать в основании, а затем и возглавить еженедельник "Армянский вестник", плодотворным автором которого он сам и выступал. Истинно национальный журнал, по существу – энциклопедия национальной жизни 1915-18 гг. Вынужденное закрытие журнала и невозможность заниматься политической арменистикой вернула А.К.Дживелегова в лоно академической науки. Во всем мире известны его капитальные искусствоведческие труды – "Начало итальянского Возрождения", "Леонардо да Винчи", "Данте Алигьери" и др., написанные в советские годы. Характерно, однако, что, как только представилась возможность, он незамедлительно вернулся к политической арменистике, создав исследование "Армения и Турция", которое в виде лекции было прочитано в 1946 г. в Москве, а затем издано отдельной брошюрой. Это стало возможно лишь потому, что советское правительство именно в этот момент намерено было поставить вопрос о возвращении армянских земель. Так было создано последнее произведение политической арменистики, также включенное в приложение к книге Джона Киракосяна.

Ограничимся сказанным. Перечислить работы Алексея Карповича Дживелегова в области политической арменистики, пересказывать их содержание, излагать мысли автора нет необходимости, теперь читатель имеет наконец возможность после длительного перерыва самому ознакомиться с ними. Нам остается только поблагодарить за это Институт истории НАН РА и автора предисловия, редактора и составителя, доктора исторических наук, заместителя министра иностранных дел Армении Армана Джановича Киракосяна.

ՎԱՐԱՆ ԲԱՅՐՈՒԴՅԱՆ

ԳԻՐՔ ՄԵՇԱՆՈՒՆ ԳԱՏՄԱՐԱՆ ԱԼԵՔՍԵՅ ՋԻՎԵԼԵԳՈՎԻ ՄԱՍԻՆ¹

Հայ գիտության և մշակույթի պատմության մեջ կան այնպիսի անվանի մտղկանց անուններ, որոնց կյանքի և գիտական ժառանգության վերաբերյալ հասարակայնության ունեցած տեղեկությունները կամ շահագրգիռ թելի են և կամ հանիրառի կերպով մոտացության մատնված: Գրանցից մեկն է Խաչապեի իտղղ պատմաբան, արվեստագետ, բանասերագետ և գրականագետ, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի քոլակից-անդամ Ալեքսեյ Ջիվելեգովը (1875-1952): Գեոուս 1986 թ. անվանի գիտնական և պետական գործիչ, հանգուցյալ պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանը (1929-85) հրատարակեց մի ուշագրավ մեմուարություն՝ «Ա. Կ. Ջիվելեգովը և նրա պատմա-հրապարակախոսական ժառանգությունը» վերնագրով, որը մեծ նկատարչությամբ ընդունվեց գիտական հասարակայնության կողմից: Այժմ ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում այդ աշխատության երկրորդ հրատարակությունը Ջ. Կիրակոսյանի որդու՝ ղիվանագետ և պատմագիտության դոկտոր Արման Կիլոսկոսյանի ստաջարանով ու գիտական մեկնարանություններով:² Ի դեպ, առաջին հրատարակությունը արտրատեղիս Ջ. Կիրակոսյանը ծրագրել էր որպես հավելված հրատարակել նաև Ա. Ջիվելեգովի քաղաքական հայացիտությանը վերաբերող աշխատությունները, ինչը ավելայն մնացել էր անկատար:

Գործում համագամանալից վերլուծության են ենթարկվում Ալեքսեյ Ջիվելեգովի կյանքի և հասարակական-քաղաքական գործունեության էությունը: Մասնագիտագետաց ցույց է տրվում, որ ծնվելով և իր ողջ կյանքն անց կացնելով Ռուսաստանում, Ջիվելեգովը երբեք չի կորցրել իր հայկական արմատներին և հայ ժողովրդի ճակատագիրը միշտ էլ Խոզել է նրան:

1 Քարոսոսյան Վ. Գիրք մեծանուն պատմաբան Ալեքսեյ Ջիվելեգովի մասին // Հայոց ուշագր. - 2007. - 27 հունիսի: Տես նաև՝ Քարոսոսյան Վ. Кирикосян Дж.С. А.К.Дживелегов и его историко-публицистическое наследие // ИИИ 94/1 Երևանի համալսարանի գիտությունների - 1988. - Հ. 11. - էջ 90-3:

2 Кирикосян Дж. Алексей Дживелегов и его историко-публицистическое наследие. - Е.: Институт истории Национальной Академии наук Республики Армения. - 2007. - 262 с.

Այդ լայն աշխարհամասշտաբի, հանրագիտարանային գիտելիքների և փոստադանոցի տեր գիտնականը իրազեակոր հանդիսանում էր հայ մտավորականության բազմազան աշխատողների կրթողներից մեկը: Նրան բնորոշ է եղել ձգտումը դեպի նորը, ստացավորը: Ձիվելեզեզը հանդիսացել է համրամայա - Գրամատ - հանրագիտարանի հեղինակներից, ինչպես նաև Զրանսիայի մեծամտյակ պատմաբաններ Էռնեստ Լավիտայի և Ալֆրեդ Բանդուլի - 19-րդ դարի պատմությունը - մեծարժեք աշխատության ռուսերեն հրատարակության ներածական ակնարկի հեղինակը:

Շնորհաբոլորների լայն շրջանակներին Ա.Ձիվելեզեզը գլխավորապես հայտնի է որպես համաշխարհային պատմության խոշոր մասնագետ, ազմաստի, բառերոնի փայլուն գիտակ, ինչպես նաև տաղանդավոր գրականագետ, հրատարակախոս, բարդամանիչ: Նա բողել է վերին աստիճանի հայտնու ստեղծագործական ժառանգություն: Նրա պատմագիտական աշխատություններից հատկապես մեծ արժեք են ներկայացնում Եվրոպայի միջնադարյան բաղադրներին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները, որոնք անմիջապես նրան բերեցին համաշխարհային պատմության գծով խոշոր մասնագետի համբավ: 1904 թ. Ա.Պետերբուրգում լույս է տեսնում Ձիվելեզովի - Առևտուրն Արևմուտքում միջին դարերում - մեծարժեք աշխատությունը, որը գալիս էր Լավիտայի լրացնելու միջնադարյան եվրոպական բարդերների վերաբերյալ նրա աշխատությունների շարքը: Ժամանակագրական առումով այդ գիրքն ընդգրկում է մի վտարի ժամանակաշրջան՝ Հռոմեական կայսրության ու Բյուզանդիայի ժամանակներից մինչև Կարլոս Մեծի ժամանակների ամսադրական բարդաբանությունը: Բազմաթիվ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում զրիվելեզովյան մեկնաբանությունը խաչակրաց արշավանքների հետևանքով եվրոպական ամսադրական բաղադրականության մեջ եղած տեղաշարժերի վերաբերյալ:

Ինչ աշխատություններում Ձիվելեզովը հատուկ շեշտում է, որ 15-րդ դարում բաղադրանքների կրթից Կոստանդնուպոլսի և Մեծովյան մեթոդների գրագրորն հեղաշախկան գնաու է հասցրել համաշխարհային ստեղծին, խզելով Եվրոպայի և Ասիայի միջև դարերով իրագործվող միջնադարամարային քարավանային և ծովային ստեղծուղը: Համոզիչ փաստերով նա ցույց է տալիս, որ Կոստանդնուպոլսի անկումը ստիպել էվրոպական տերություններին որոնել դեպի Արևելք տանող այլընտրանքային ճանապարհներ, որի անմիջական հետևանքը հանդիսացավ ծովային նոր ճանապարհների հայտնագործումը դեպի Հնդկաստան:

1908 թ. Ա.Ձիվելեզովը ընթերցողների սեղանին է դնում մի նոր գլուխ՝ «Իտալական վերածննդի սկիզբը» վերտառությամբ, որտեղ տեղ են գտել վարպետ զբով գրված փայլուն ակնարկներ վերածննդի դարաշրջանի տեղանքներից՝ Գանթի, Ջոտտոյի, Պետրարկայի և Բոկաչչոյի կյանքի ու ստեղծագործության մասին:

Այնուհետև իրար հետևից լույս են տեսնում Ձիվելեզովի «Ալեքսանդր I և Նապոլեոնը», «1812 թ. պատերազմը», «Ժամանակակից Գերմանիայի պատմությունը» և անհասարակ համաշխարհային պատմության հանգուցային հարցերին նվիրված մի շարք մեծարժեք ուսումնասիրություններ: Ա.Ձիվելեզովը Զրանսիական մեծ հեղափոխության և Նապոլեոնի պատերազմների ճանաչված ու փայլուն գիտակ էր: Այդ բն-

մաներով նրա վերջածայրումնեղամ ուղղակի գտնվացում է այդ կարևորագույն գիտնականի տված գնահատականների դեպուրբությունը, շարադրանքի ոճը և ամենակարևորը՝ մտքի թռչյուրը: Դրանք ամփոփական գիտական վերջածայրումներ չեն, այլ պատմա-գեղարվեստական ակնարկներ: «Նվեկերը Մաքիաելի» աշխատությունում Ա.Ջիվեկեզովը հաստի վերջածայրում է ենթադրում թաղարական ստեղծանքի դերը պատմության մեջ, ինչպես նաև դիվանագիտության մեջ թաղարական նպատակահարմարության գործոնը: Նա մյշնադարյան դիվանագիտության օրինակով ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հզոր խթան է հանդիսանում շաղի մարդկային գործունեության մեջ: Ջիվեկեզովը նաև բնութայն է ենթադրում այն իրողությունը, որ եվրոպական ոչ մի թաղարական ցեղում կրատարակ չի բերել այնպիսի օժտված և տաղանդաշատ դիվանագիտունեի փայտակ, ինչպես Ֆրանսիական մեծ եղբայրությունը:

Ա.Ջիվեկեզովը, ինչպես նշվեց, նաև եվրոպական մշակույթի ու արվեստի պատմությանը ամուլգու խնդիրների իտուր հետազոտող է: Նրա այդ ժանրի աշխատությունները իրականոր մասն են համաշխարհային մշակույթի ունի ֆունդի մեջ:

Մեծապատասկ գիտնականը նաև Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության իտուր կրահատարներնեղ է: Այդ բնագավառի նրա հետազոտությունները շափաբանց լայն են, սերած հայ իրականության մեջ արտանդարիտական և առեսարակ տգիտ-թաղարակես շարժումներնեղ, հայ մշակույթի թագնաղիս խնդիրներնեղ մինչև Հալիսական հարը, հայոց ցեղասարսությունը և այլն: Ա.Ջիվեկեզովը ոչ միայն հայ ժողովրդի պատմության փայլուն գիտակ է, այլև նրա աշխատություններում կարծիք բեր պես նշմարվում է մեծ հայրենասերի և իր ժողովրդի նվիրյալ գագնի կերպարը: Նա հույս ակրուր բերմությանը սիրել է Հայաստանը, իրեն ծնունդ տված ժողովրդին: Նա հարատրությանը իրեն անվանել է «Հայաստանի թաղարակ», այդ թառեղը միշտ գրեղով մեծատառով: Հիրավի, ազնեղով օտար միջոգայրում, նա միշտ գրագել է Հայաստանի սրտի սրտիցունը: Ինչպես թղոց հայ մշնաղիտ մտագորակներին, նրան նա հետազոտրել ու հուզել է Հայաստանի հետ կաղգված ամեն ինչ՝ հայ ժողովրդի շինարարական մեծազորությունները, նրա պատմությունը և մշակույթը, մտագոր-ինտելեկտուալ կյանքի խնդիրները: «Մաշոթյուններ կան այն մասին, որ նա յոթտ մտանդված է եղել Մեանա լի խնդրով, որը ժանանակին այնքան հուզել ու մտանդել է մեր ուղ մտագորականությանը:

1906 թ. Մոսկվայում լույս է տնանում Ա.Ջիվեկեզովի արծիքավոր աշխատություններնեղ մեղը, որը նա վերնագրել էր «Հայերը Ռուսաստանում»: Հեղինակի կրմնական նպատակն է եղել ուս լրնեղողին ծանորագնել հայ ժողովրդի պատմության հետ և ցուցաղրել հայերի պատմական կաղկերը Ռուսաստանի հետ: Նա բնագաղտարք է վերլուծում ցարգեղի թաղարականությունը Անցերկաբառն: Հայաստանում Ռուսական կարտության ոտակիրնեղման մախողման պատմաղ Ջիվեկեզովը համաղրն է հայ ժողովրդի թարրը մշակույթը: «Աղղ առանց պետության կարող է սրահարսնել պատմության ցրտարուլաի մեջ միայն շնորհիվ փատակոր անշյաղից ակնեղված մշակութային աղանդույրներնեղ», - նշում է նա: Մեկնարակներով 19-րդ դարի 90-ական թթ. Ռուսաստանի փայտակ հակահայկական թաղարականությունը, Ջիվեկեզովը գրում

է, որ «Կովկասյան հայերը միամտորոյս ունին մտածելու, որ ռուսական կառավարոյս քարծր քաղաքական շահերը չեն ստո՞վ, երև նրանք համակցանքով վերաբերին իրենց արևմտահայ եղբայրների նկատմամբ և երև չաստնամատակվելով հասարակ կարեկցանքով, նրանք ակտիվորեն օգնեն նրանց»։ Այն, որ Ռուսաստանը հայերին մեղադրում էր քաղաքական անբարոյականորոյս մեջ, Տիֆլիզովը համարում է մտացածին ու հիմնազարկ։

1911 թ. լույս է տեսնում նրա «Քուրբանիայաստանի ապագան» աշխատութունը, որն ըստ էութոյս հանդիսանում էր Հայկական հարցի դիվանագիտական պատմութոյս մի համգամանակց ակնարկ։ Ոչնչորով է հեղինակի դիտումը այն մասին, որ «եթ Քիլոմաձիլդը Ռեշիմի կոնգրեսում Ռուսաստանից պոկեց Քայսովան ու Ալաշկերտի հովիտը, որն ըստ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի Քուրբան գիւղէ էր ռուսներին, միանգամայն պարզ դարձավ, որ Հայաստանը վեր է ամփնջ մեծ քաղաքական խառն օրջկեղի»։ Ռեշիմի կոնգրեսից հետո ընկած ժամանակաշրջանը Տիֆլիզովը անվանում է «արյունոտ հուսախարոբոյունների» մի շրջան։

Անըրադամալով այն հարցին, որ 19-րդ դարի սկզբին ծավալվեց Քալկանյան բերակղզու ջրհատոյս ժողովորդների ազգային-ազատագրական շարժումները օսմանյան անազորոյս լծի դեմ, որը հանգեցրեց նրանց մի մասի կողմից քաղաքական ազատութոյս մտը բերմանը, Տիֆլիզովը դատմութոյսը արձանագրում է, որ «Քալկանյան քրիստոնյաների ազատագրման դիմաց վճարեցին անատոլիական քրիստոնյաները», այսինքն հայերը։ Քալկանյան չէր, որ բարբառական կատաղարութունը Քալկաններում իր կրած պարտութունների անբող մարդը բախեց հայ բնակչութոյս վրա, մահմեդական գարազանների՝ մուհաջիրների հարյուր հազարազոր զանգփածներ ցվեցին Արևմտյան Հայաստան, հայ բնակչութոյսից զենքի և օսմանյան օրնընների ուժով թմազարակելով ոչ միայն նրանց հողերը, գոյքն ու կայքը, այն է ապես փոխելով կրկումաթի ժողովորդական պատկերը։

Տիֆլիզովը անվերապատիրեն գտնում է, որ արևմտահայերոյսը պետք է ունենա ինքնութոյս զարգացման հնարավորութուններ, ընդ որում հիշեցնում է, որ Եռյակ համաձայնութոյս պետութունները փորը ժողովորդների ազատագրումը օսմանյան լծից համարում էին իրենց պատերազմական բանքերի հիմնական նպատակներից մեկը։ Նրա կարծիքով Արևմտյան Հայաստանը պետք է դատնար ինքնախիտ կրկիր։ Ինքնուկար Հայաստանի քաղաքական կարգաւիճակը Տիֆլիզովը պատկերացնում էր հետևյալ կերպ. այն պետք է կազմի Օսմանյան կայսրութոյս բաղկացոյցի մասը, միաժամանակ գտնվելով Ռուսաստանի հովանովորութոյս մեկը։

Անըրադամալով Օսմանյան կայսրութունում հայկական ցարդերի և հայոց ցեղապատմութոյս հարցին, պատմարանը շեշտում է, որ հնարավոր չէր վերջ սուղ սուղթանի և իբրիմազականների փայրագոբոյուններից անազառաբան հայ ժողովորդի նկատմամբ, հույսը դնելով միայն պաշտոնական Եվրոպայի աջակցութոյս վրա։ «Սուլթան Համիդը նիանակի հասկանում էր, - գրում է նա, - որ այնպիսի դատարկ բանքի համար, ինչպիսին էր համակցանքը Առաջակոր Անիայի լեռներում կրած մի փորդի ժողովորդի նկատմամբ, Եվրոպան իրեն տեսնութուններ չի պատնաթ։ Եվ

գործում էր այնպես, որ կարծես թե Քեղցնի սրայնանագրի տեղատոմ հայերի մասին ոչ մի խոսք չկար:» Զիվեկեզովը շեշտում էր, որ եզրագրված մեծ տեղաբառերի միջազգային բարբարոսությունը առաջնորդվում էր ոչ թե գրագրմունքային կամ այլ մանաստեղ սկզբունքներով, այլ բացառապես տնտեսական ու քաղաքական շահերով: Դա նշանակում էր, որ հայերը բացարձակապես բողբոխած են իրենց ճակատագրին, մի հանգամանք, որը հայ ժողովուրդի մի առկառ հատվածի մոտ գնտակցված իրությունն չէ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ինչպես որը հայ մտավորականության, այնպես էլ Ալեքսեյ Զիվեկեզովի մոտ հայտնի էր պրոմագրել, որ աշխարհամարտի կրակների միջոց հասնելու է մեծ Հայաստանը: Ես կրթու կերպով հանդես էր գալիս խորը հուսահատության գիշերն ընկած այն գործիչների դեմ, որոնք հայերին խորհուրդ էին տալիս մեկ անգամ ցրտիչուտ - խաչ դեմ - հայ ժողովրդի քարաքանդակ վերածնության գաղափարի վրա, այն հիմնավորմամբ, որ միևնույն է - Թուրքահայաստանը ամբողջությամբ անցնելու է Ռուսաստանին»: Ընդհակառակը, Զիվեկեզովը համոզված էր, որ «պատերազմի չնորձիվ այն բոլոր հարցերը, որոնք որչեղտ են Թուրքահայաստանի ապագան, կրոնիկն պով»: Ավելին, նա գտնում էր, որ հարգական պատերազմից հետո - Թուրքիայի նկատմամբ պահանջատվությունը պետք է ներկայացվի իր ողջ ծավալով»:

Հետագայում հայրենասեր պատմաբանի այդ լավատեսությունը փոխվեց դստն հիասթափություն, քանի որ ինչպես հայտնի է, հայոց ցեղասպանությունից հետո ցարական արտագրմունքաբար Ա.Սարգսյանը համոզեց նկատմանը հայտնաբերությանը. «Արևմտյան Հայաստանում հայերը կզրկվեն էլ մեծամասնություն չեն կազմել, իսկ այն պատմիչ միջոցներից հետո, որ բողբոջը գործադրեցին նրանց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ, թվումս այդ հարաբերությունն էլ ազնի փոխվեց ի վնաս հայերի, որոնք ներկայումս դժգոբ թե կազմեն այդ տարածքի մեկ քառորդ մասը»: Այս բողբոջը կատարվող եզրագրությունն այն էր, որ հայերին ինքնաձորություն տալու հարցը ինքնին որտեղ է գալիս օրակարգից:

Ի կերպումն եզրագրված մի շարք ընդամագնանների այն պնդումների, որ Արևմտյան Հայաստանի վիճարկմանը հայ քնակչությունը կազմում է փոքրամասնություն և հետևաբար հակարմական կենցիղ, որ մեծամասնությունը ենթարկվելու փոքրամասնությանը, Զիվեկեզովը գաղափարում էր այն միտքը, որ ընկեալ մինչև 18-րդ դարի կեսերը Արևմտյան Հայաստանում հայ քնակչությունը կազմում էր մեծամասնություն: Դա հիմնավորվելու համար նա վերաշարժում է իրանախոյի ճամադարձիցը Տախթլինին, որը գրում էր, որ Թուրքիայի մինչև Թալիխը ընկած տարածքներում տառաջ մարդաց ինը խոսում էին հայերեն լեզվով: Սակայն հետագայում բողբոջված կատարության վաղած հետևողական ու նպատակազուրկ քարաքանդակության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց: Ես յնչնակ այդ բողբոջից հետո, - գտնում էր Զիվեկեզովը, - գտնում, միջոցում և Արևմտյան հայերը կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն, իսկ մյուս վիճարկմանը՝ հարաբերական:

Ա.Զիվեկեզովը հայ ժողովրդի ճակատագրի լուծման մեք առանձնակի տեղ էր

հատկացնում Ուսաստանին, գտնելով, որ անկախ ամեն ինչից, նրան ձեռնտու է, որ Կովկասում իր հարավային սահմաններից անցնեն այնպիսի տարածքներով, ուր բնակվում է բարեկամական ազգ, որն ընդունակ լինի ակտիվ և պասիվ միջոցներով անդամաւործելու ու կամայելու բարձրական գրոհը Կովկասի վրա:

1916 թ. Ա.Ջիվեկովի ստանձնեց Մոսկվայում հրատարակվող «Արևմտյանի վիպերի»- շարքաբերքի խնդրազեղ պաշտոնը: Ես կարողացավ իր անուշադ լուսանկարի ու հեղինակության շնորհիվ այդ շարքաբերքի շուրջը համախմբել ռուս մտախոնարանության լավագույն ներկայացուցիչներին, որոնք իրենց բարձր ծայրը բարձրացրին արևմտահայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների դեմ:

«Արևմտյանի վիպերի»-ի էնեց առաջին համարում լույս տեսավ Ջիվեկովի «Հայաստանի ճակատագիրը» վերստուրյաժը փայլուն հորձածը: Երանում ցույց էր տրվում, որ իրրիհարկան կատավարության կողմից արևմտահայության ոչնչացումը նախապես ծրագրված և քստմնելի ու անմարտիրային միջոցներով իրականացված մի գործողություն էր, որի նպատակն էր ինքզուր բնաջնջել հայությանը իր իսկ բնօրրանում, և վերջնականապես լուծել Հայկական հարցը: Հեղինակը հաստիկ ուշադրություն էր դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ արևմտահայության բռնազուրքը դեպի կնքել անասարտները իրրիհարկան դաժինների կողմից կազմակերպված էր մի այնպիսի ձևով, որ ճանաչալարմնելին բազայի, ծարաֆի և ցեղանքների հետևանքով ոչնչաման հնարավորին չափ մեծ բովո մարդկային զանգվածներ: Եստիկն ժամանակներում, - գրում էր նա, - հայերի ոչնչացումը տեղի էր ունենում բռնաբռնների ձևով, սակայն երբօրորբերը այն իրականապես պլանավորված ու տեսալ ձևով:

Ա.Ջիվեկովը գտնում էր, որ այն գրեկը, որ տեղեց հայ ժողովուրդը աշխարհամարտի բնույթում, նրան կատարելապես իրավունք է տալիս հուսալու համապատասխան քաղաքական փոխառուցում:

«Արևմտյանի վիպերի»-ի էջերում շնորհիվ Ջիվեկովի բացատրիկ լուսնդուն ջանքերի, հայ և ռուս մտավորականների կողմից հրատարակվելին բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք նվիրված էին հայ ժողովուրդի բնաջնջման իրրիհարկան մարդասպանների քաղաքականության դատաւարումանը:

1916 թ. ամռանը օրակարգի հրատաւար հարց էր դարձել ռուսական զորքերի կողմից ռազմակարգման ներարդված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում վերացած հայերի և հայրենի օբյեկտները վերարարման հայ վախատաւանների կյանքի բնականոն պայմաններ ստեղծելու հարցը: Այստեղ ես Ջիվեկովը առաջին շարքերում էր: Ես մեծագույն ներշնչանքով ու զարմանալի գործնական ոգով արձագանքեց ղշան, կոչ անելով, որ անբույլասոլիկ է հանցավոր դատաւարությունը դրոպել այդ խեղդիների իրականացման համար, որոնք կյանքի ու ճառի հարգելու են հարյուր հազարավոր հայերի համար:

Իր ուսումնասիրություններում Ա.Ջիվեկովի մշտապես շեշտել է այն իրարարությունը, որ հայ ժողովուրդը օժտված է վերարարի կենսամակրությանը և նրան բնորոշ է քստմ ճգուտնը դեպի լույսը՝ կրթությունն ու մշակույթը, ղեպի ստաւարարը: Այդ իրարարումը մեկ անգամ ես շեշտելու համար նա բերում է Էրզրումի հայերի օրինակը,

մշակել, որ համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց ոչ շատ առաջ Կոստանդնուպոլսի բողոքական մամուլը բոլոր հասարակայնությանը կոչ էր անում հետևել հայերի օրինակին, որոնք ոչ մի օժանդակություն չտանալով պետական գամմաթամբից, երկրի ամենախուլ ամկտոններում իսկ բաց էին անում կիսանայի դպրոցներ:

Հաստատ համար ընծայելով հայ ժողովրդի ապագային, Ջիվիլեզովը այն համոզմունքն էր հայտնում, որ Հայաստանի նախատաղի վարչական հրշեջանցի պետ է մասնակցի համայն հայրերուն՝ ոտանահայրը, բուրջահայրը, պարսկամայրը, հնդկամայրը, կոսովամանրիկյան հայրը, ամաստաթակ բոլոր մայրը: Եւ ամբողջաբերել էր համարում - հետագայ ու մտապիսիւմ երջայրներին - նախատաղի քնահաճույքների դեմ մեծ-մեծակ բողոքը:

Ա.Ջիվիլեզովի մշտական ուշադրության կենտրոնում է եղել եղբարուղջների բազմաբան պարագրախտությունը՝ բողոքիզմը և պանբողոքիզմը: Եւ այդ - ուսմունքը - հաճախ էր ասիտական, չափնիստական, իր կիծքում ամնարվաչն ու մարտառայալ: Գառնարանը մշտապես մախտագուշարել է, որ Հայրական հարցը Քուրդիայի համար մի քարաքանան մղնավանդ է, իսկ բուրջահայրան ծագում ունեցող ժողովուրդների սերտ ազգային-մշակութային, տնտեսական-քաղաքական միասնության ձգտումը մի ազատույթ, որը դամոկլյան սրի պես մշտապես կախված է հայ ժողովրդի գլխին, քանի որ Հայաստանը մարնված է բողոքական աշխարհի և մանուկական արևելքի - ուղի սրտի մեջ -:

Ա.Ջիվիլեզովը սղոմնել է 1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած վերափոխության հերափոխությունը հետևյալ բառերով. - Երկար ապսպամ հերափոխությունը վերջապես եկավ... Ռուսաստանն այս օրերին ապրում է առանց ցարի, ազատ ու երջանիկ չնյում է ապստոթյան օղջ և կախում է իր ապագան - : Եւ հերափոխության հետ կապում էր Հայրական հարցի լուծումը. - Հայ ժողովուրդը, գրում էր նա, - ողբանում է հերափոխությունը... Քուրդահայաստանը պետք է ազատ լինի և առանա քաղաքական ինքնուրույան իրավունք -:

Երբ 1917 թ. հունիսի սկզբին Սերասափայում (Սրվլաս) տեղի ունեցավ հայերի ցարի, Ջիվիլեզովը հանգես եկավ հետևյալ հարցադրմամբ. - Ինչպե՛ս պետք է այդ նոր բարեքն վերաբերմի ոտանական հերափոխությունը - : - Մեզ բվում է, - գրում էր նա, - որ վերաբերմունցը պետք է մեկը լինի: Հերափոխական ոտա ժողովրդի անունից ժամանակագուր կասափախությունը պետք է հայտարարել, որ հայերի և Քուրդիայի մյուս հարատակների նկատմամբ քոնություն անեն մի փաստի պատասխանատվությունը պետք է անծամբ դրվի սուրբանի, Ենվերի, Քուրդիայի, վերմանական գեներալների, մի խոսքով դամիոնների ողջ քանդակի վրա -:

Ջիվիլեզովի խորին համոզմամբ, ազատ Հայաստանը իրավասու էր գրադեցներու հայրական վեց վրդայրները: Միաժամանակ նա վերադառնում էր անում, որ այդ վեց վրդայրներից պետք է կորվեն ծայրամասային այն շրջանները, որոնք արնետակամուղեն կրված էին հայրական մանանգներին 1877-78 թթ. պատերազմից հետո, որպեսզի փոխվի արնետակամուղեն ստեղծված հայ և ոչ հայ քնակության միջև եղած հարաբերակցությունը հօգուտ հայերի:

ԱԶԻՖԷԼԵՎՈՎԻ մասն անընդարձակ է մանդատային համակարգի խնդրին՝ կառված Հայկական հարցի շուրջ: Կա այդ առիթով հայտնում է այն հաստատ համազորն, որ Հայաստանի մանդատը պետք է իսկապես Ռուսաստանին:

ԱԶԻՖԷԼԵՎՈՎԻ ուղղուն է մաս 1917 թ. դեկտեմբերին Ժողովուրդի հրատարակած «Թուրքահայաստանի մասին» դիմրեստը: Կրա կարծիքով, «բուլեթենների միջազգային քարտեզագրության ժողովրդագրական տվյալները շատ քանիքում համընկնում են հայ ժողովրդի շահերի հետ»: Անկառնած, իր ժողովրդի ազագայով մտածող պատմաբանը կարող էր համզել այդպիսի եզրակացության, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և բուրբ-բուլեթենյան խաղիցը տեղի էին ունենալու ավելի ուշ:

Կարծես թե արձագանքելով «Թուրքահայաստանի մասին» դիմրեստի նախագծի հեղինակներ Ստեփան Շահումյանի, Կասիան Տերյանի, Հակոբ Զափյանի, Պոլ Պոլչյանի, Ստեփան Զորյանի (Ռուսում) և մյուսների այն պնդմանը, որ այդ ծրագիրը գործնականում իրականացնելու համար անհրաժեշտ է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում թողնի զորքերի որչա քանակ, մինչև որ հայ ժողովուրդը հնարագորություն ունենա ապահովել երկրի ներքին ու արտաքին անվտանգությունը, Ջիվեբեգովը նշում էր, որ «հայ ժողովուրդը աննստանք դժբախտությունների քննել կարող է դառնալ»:

Սակայն Ժողովուրդի և նրանում առաջին մայիսի իլազմունքով օժտված Լենինը և Ստալինը մերժեցին այդ հարցադրումը, որի հետևանքով այդ դեկրետը վերածվեց լոկ թղթի կտորի, իսկ հայ ժողովուրդը կրկին հայտնվեց ստեղ մաշվածքավորների առջև:

1918 թ., երբ իրրինադական կառավարությունը վերագրավելով Արևմտյան Հայաստանը ներխուժեց մասն Անդրկովկաս, հայությունը բշնամու առջև կրկին մնաց մեռ-մեռակ: Այդ օրերին ստալինյո տազմապը պատմում Ջիվեբեգովը գրեց. «Պետք, որին մեներ մոտենում ենք, Հայաստանի պատմության մեջ վերորչ է: Հարցը պզկում և լոծվում է միանգամայն որոշակիորեն: Լինի՞ թե չլինի Հայաստանը»:

Կասկածից վեր է, որ Հայկական հարցին և ստեատարակ քարտեզական հարցիտությանը նվիրված հայ անհանի պատմաբանի՝ Ալեքսեյ Կալաուսիտի Ջիվեբեգովի աշխատությունները այսօր էլ չեն կորցրել իրենց քարնությունը և գիտական ու քարտեզական արժեքը: Ուստի մեր խղթին համզմամք միանգամայն ուղղուն է և պատմաբան, ղիվանագիտ Արման Կիրակոսյանի նախաձևնությունը, որը առաջին երատարակությունից 20 տարի անց, լրամշարված մեռզ հրատարակեց Ջան Կիրակոսյանի արժեքավոր հետազոտություններից մեկը, ղնզ որում մի այնպիսի ծավալով ու տեղով, որ մտամերսել էր իր հանգուցյալ հայրը:

ՎԱՆԴՄԻՐ ՄՈՎԱԽԱՅԱՆ¹

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻ ԳՆԾԱՆ ԶԱՎԱԿԸ²

Իմ կյանքի ճանապարհին բախտ ունեցա մտիկից ամուլի, մամուլի, աշխատել մեծությամբնեղի հետ, որոնք անուստականություններ էին ամեն ինչում՝ հայ ժողովրդին իրենց նվիրվածությամբ, իրենց բարոյական կերպարով, իրենց ծառայություններով, իրենց ուր ևուրյամբ: Այդ մեծություններից էր հայ ակամավոր քաղաքական ու պետական գործիչ, նշանավոր պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանը, որն աչքի էր ընկնում իր վեճությամբ, երկնի, ժողովրդի ազգայնի համոզել իր անուստականությամբ և պատասխանատվությամբ:

Հենց սկզբից ասեմ, որ Ջոն Կիրակոսյան գիտնականին, ազգային գործչին, դիվանագետին, մեծ մարդուն բնութագրել մեկ հոդվածով, լրտ արժանվոյն գնահատել նրա կյանքն ու քաղաքական գործունեությունը խիստ դժվար է, եթե ոչ անհնարված, որովհետև բոլոր որդուներում նրա աշխատած տաղիներին հակադասական աշխատանք է կատարվել: Եւ անուստանալի ծառայություններ և հակադասական ներդրում ունի մեր ժողովրդի կյանքում:

Ջոն Կիրակոսյանը պատմական անհատ էր, իրադարձություն էր, կրմույք, որն իր ուրույն տեղն է գրադեցնում մեր պատմության կրկնակամարում:

Գատնական անհատի գործունեության գնահատությունը պետք է կատարվի ոչ թե այսօրվա քաղաքականի ու խնդիրների դիրքերից, այլ ավելի ժամանակաշրջանի էրմնավանդիների պահանջների համեմատ:

Գատկերպակ միայն, թե ինչպիսի կամք, համարձակություն և ազգային պատասխանատվություն էր պետք հարցահարկում ամենազոր քաղաքացուի կողմից վարվող ազգային գաղափարախոսությունը ժխտելու, ազգային մտավարականության ուժերն ու ջանքերը զրատելու և դատակարարվելն շահերին հարմարեցնելու քաղաքա-

1 **Մովսիսյան Վրպիկո Միկրոսի** (ծնվ. 1933), պետական, կուսակցական գործիչ, պուրատունական գետությունների ղեկավար, 1978-88-ին՝ ՀԽՍՀ Կախապարների խորհրդի փոխնախագահ, նախագահի տասնին տեղակալ, պետազրույցի նախագահ, 1988-90-ին՝ Մարտականների գործերի համարակցության հանձնաժողովի նախագահ, 1990-91-ին՝ ՀԿԿ Կենտկոմի տասնին քաղաքացու, ՀՀ փոխտեսականների հարգելով պետական վարչության պետ, Գեղարքունիքի նախագահ, 1996-99-ին՝ ՀՀ պուրատունության նախագահ, Անուստների վարակազմում և գորգակամ էրմնադրանք գործավոր տեղում:

2 Ձեռագիր, 2008, 15 տաղիք:

կանությունը, քաղաքականություն, որը ծանր հետք թողեց պատմագիտության, փյփյտփայտության և հասարակական գիտությունների գաղափարներում:

Յո՛ւ Յո՛ւ Կիլիկիայանն առաջիններից էր, ով հայաստանյայց դասակարգային մտածությունը ստեղծողն էր, ստեղծողական կենսական կենթակառուցիկ էր՝ ընդհանրապես և կադավալային մտածողության դեմ, մաշտկությանը, գալիք սկզբնականին ու ժամանակակիցներին տվեց հայ ժողովրդի պատմության նոր ու նորագույն շրջանի ճշմարիտ, գիտական ու համապարփակ պատկերը:

Յո՛ւ Կիլիկիայանը - Երիտրուրքերը պատմության դատաստանի առաջ - կրկնապես կրթողային ուսումնասիրության մեջ իրեն հաստիկ գիտական բարեկարգությանը, վերլուծական մտքի համարձակությանը ու կարգապահությանը, հարուստ պատմափաստական տվյալներով քաղաքական Օսմանյան կայսրության և երիտրուրքերի քաղաքականության Լուրյունը, կիմնակողն էր Հայոց ցեղասպանության իրական պատճառները: Ես ցույց տվեց, ինչպես արևմտյան մի շարք գիտությունների կրկնյին քաղաքականությունն ու ծանր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, այնպես էլ քառանկյան թխկաններին խղճիրքալի դիմանակիտության անպատշաճ և անպատասխանատու, առաջիկ ևս անհետանկար քաղաքականությունը ընծայական թուրքիստյուն, որոնց աղբյուրում հայ ժողովուրդը գրկվեց իր ազգային հաշտնեղծից և սփռվեց աշխարհով մեկ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության աղբյուրները, ելքահանգույններն ու գնահատականներն առաջիկ աղբյուրական են այսօր, երբ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործը աշխարհի շատ պետությունների կողմից ընդունված գործընթաց է դարձել: Այդ անատարիկի կիմնակիր ելքահանգույնները երիտրուրքերի պատմության դատաստանի առաջ կանգնելու և պատճիկելու գործում Յո՛ւ Կիլիկիայանի նարատակի ու պատգամի իշխանապետական գրավականն են:

Հարբ և խաղաղ շնորհիկ հրաշալի կրասպարակախոս, ակրանակիր պատմաբան, ճկուն ու սկզբունքային դիմանակետ, ազգային գործիչ Յո՛ւ Կիլիկիայանի անքած ճանապարհորդ: Ժամանակ առ ժամանակ փորձեր կատարվեցին ընթացիկ նրան՝ լույց ստարդյուն: Ես անպատշաճ դիմանակայեց յուր փորձություններին ու մնաց անատան:

Յո՛ւ Կիլիկիայանը միասնական, վիսամուլ ընդհարություն էր, ազնիվ իր համոզմունքներին և հայ ժողովրդին ծառայելու մեջ, տխրաբ ազգային գործիչ, հայ կոմունիստի, որի նպատակն էր սոցիալիստական գաղափարները ոչ թե նպատակ, աչ միջոց դարձնել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի գաղափարական գործում:

Ի՞նչ համար մեծ պատիվ է, որ եղել են անգույակական մաշտկո՞ Յո՛ւ Կիլիկիայանի ժամանակակիցը: Զառիսյանց դիմար է նրա մաշտի խոսել անշուշտ ժամանակով: Այսօր, երբ մա ինքնակազմա մեզ կես է, ծանր է կրտասուր, այնտանիսայնիվ սփռվել մի բան կա. դա նրա գործն է՝ տխրամական իր բաների չնործիվ ստեղծված իրանուր և գիտական արժեքները:

Յո՛ւ Կիլիկիայանց Հայաստանի կրակնում հրաշալի հետք թողեց: Արած գործերն են հուշում, որպեսզի պարծանքով արժանագրենք, որ Յո՛ւ Կիլիկիայանի մահից հետո սկսվել է նրա անմահությունը: Ես շարունակում է ապրել...

ЕЛЕНА КАРАБЕГОВА¹

ПОХВАЛЬНОЕ СЛОВО УЧЕНОМУ И ПЕДАГОГУ, ИЛИ ОБ АЛЕКСЕЕ КАРПОВИЧЕ ДЖИВЕЛЕГОВЕ²

...Институтом истории АН Армении была выпущена в свет в 1986 г. книга доктора исторических наук, профессора Джона Киракосяна “А.К.Дживелегов и его историко-публицистическое наследие”, которая была переиздана в 2007 г. с дополнениями и переработкой (редактор и составитель – доктор исторических наук Арман Джинович Киракосян). В этой книге собраны те политические и исторические труды Дживелегова, которые посвящены событиям армянской истории и Армянскому вопросу. Но Джон Киракосян, выступив как составитель и издатель работ Дживелегова – историка и политика, взял на себя еще одну важную задачу: в больших вступительных главах он освещает весь творческий путь Алексея Карповича Дживелегова, а в конце книги приводит список его основных научно-литературных трудов (82 наименования), а также список его важнейших статей в Энциклопедическом словаре русского библиографического института “Гранат” (70 статей).

Эта книга Джона Киракосяна стала первым фундаментальным переизданием отдельных трудов Дживелегова в области истории и политика, которое воссоздало в нашей памяти образ этого удивительного человека и выдающегося ученого. Многие поколения филологов, искусствоведов и театроведов учились и воспитывались на его книгах. И особое значение имеет тот факт, что и книга Джона Киракосяна, и сборник историко-культурных трудов А.К.Дживелегова издаются в Армении, на его исторической родине, в стране, которую он любил и членом Академии Наук которой он состоял...

1 Գաղափարաբան Երվան Վրացիայի (ծնվ. 1956), բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, լեզվաբանության և Կ.Մարտիկի անվ. Երևանի պետական լիցեյումի պատմության և հասարակական գիտությունների ֆակուլտետի նախնական և տեսական, ստեղծագործական ուղղությամբ:

2 Կարաբեգոս Ե. Похвальное слово ученому и педагогу, или об Алексее Карповиче Дживелегове. - В кн.: Дживелегов А.К. Избранные статьи по литературе и искусству. - Е.: Либрис, - 2008. - с. 3-12.

Րեдакցիան ականջները բաց է ցածրում բոլորին, ովքեր ներկայացրել են նյութեր հրատարակման համար: Դոկտորական ինտերստիտուտի էմու Կախատուրու Սետրոսյան, ովքեր ընթացքում ընդհանուր ժամանակներում զբաղվել է գիտական հետազոտությամբ կյանքի և ստեղծագործության Դժվարության, ովքեր գիրքը դեռևս չէր հրատարակվել, և նաև Արման Դժվարության Կարապետյան — չոր նյութերը ինտերստիտուտի հարցի:

ՆՌԱՆՑ ԳՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ¹ՆՐԱ ՏԱՐԵՐՔԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՈՐՏՆ ԵՐ²

Անցյալ դարի կեսերին Հայաստանի քարճրագույն կրթական համակարգում տեղի ունեցավ մի նշանակալի նորություն, որի դրական նեոտանընթացը զգալիորեն նման աչքով հորմոնրալին Միտոբյան արտաքին գրածների նախադասը «Կաշխալ Մոլոտովի անունը կրող Նրևանի պետական համալսարանում լուսավեց Միլազյանին հարաբերությունների ֆակուլտետ, որն իր կարճատև գոյության ընթացքում՝ 1945-55թթ., ընկ տնեցավ շնորհամեջ շորս ավարտական կրթուեր, ամբայն իսկ նեոք է բողի մեր համրապետության պետական, հասարակական ջողարարական և գիտական-մշակութային կյանքում: Նողորթունց կրչանում էր նրանում, որ ատաքին անկամ պետական մակարդակով և պետական ծրարքով ինեցիդ դրնայ Խողիբոյային Հայաստանի համար պատմարանների, բանասերների, իրաճարանների, ֆիլիտոմանկի, տնեոտապետների և այլ մասնագիտությունների կողմն, ղունը Հայաստանի համար ավանդական ողողություններ էին, պատրաստել մասնագետներ՝ ազգային կողմեր միչտագային հարաբերությունների և ղինամագիտության ողղտների համար: Դա ժամանակի պահանջն էր, որի վերաբերյալ համրապետության կատակությունը նեոտաներին ղնդունց հաստակ ղողում:՝

Մանրատային-քննական խիտ ղնտրակարգով միլազյանին հարաբերությունների ֆակուլտետը համալուսվեց մակ հարյուրեց ակնի ղնդմաշտ տատուրեքով,

1 Հախանմեքան Նփրայ Հախանմեք (201, 1936) պատմարան, սրնկրալետ, պատմական գիտությունների ակողոր, սղոմեք, ՀՀ ԳԱՄ քղակեց ակողան, Արնկրաճարարան ինեղղտուղ տնեքն, կնմանկան ակիտատրքունեցը՝ «Ազգային-տրտատարական պղղարը Լքրանեում», «Անկայն Միլմանկան Հանրապետության ակողմեր», «Ազգային-տրտատարական քարճունը Կղարում», «Մրարական կղղմեքի պատմարան», «Հայաստանի արտաքին քարղրականությունը», «Դարարայան կնմիքիկող», Հայղ ղերտապետությունը:

2 Ձտակը, նրան, 2008, 11 համիք:

3 «Նրևանի պետական համարարան, Միլազյանին հարաբերությունների ֆակուլտետ: 1945-53-ակիտություն ատղղարանը՝ «Դինամագիտների պարարտանման ատաքին պետական րտանական կնեղունը Հայաստանում», - Ե. - 2004. - էր 8-12:

որոնք մեծ նվիրումով իրենց պատրաստում էին սպառա ղիվանապետական գործունեության համար: Նրա ընդերքում մնափորվեց մի կորիզ, որն արտակարգ ընդունակություններ ցուցաբերեց մի կորիզի օտար լեզուներին տիրապետելու, իսկ մյուս կորիզի միջազգային հարաբերությունների պատմությանը խորապես ուսումնասիրելու և դիվանագիտության գաղտնիքներին ու ներքայուններին տիրապետելու բնագավառում: Այդ կորիզը կազմող ուսանողներն ուղղակի կանոն էին առաջին, անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով այն տարիներին մատչելի մասնագիտական գրականությունը, խորապես ուսումնասիրում դիվանագիտության բնագավառում համաշխարհային մեծությունների՝ Նապոլեոնի, Քալեյրանի, Մետերնիխի, Քիսսինգերի, Պալմերստոնի, Քալիբրի, Կենանտայի, Ֆերստի, Չիլդհիմի, Հեյն և այլոց գործունեությունն ու կենսագրությունը: Մենք՝ այդ ֆակուլտետի ուսանողներս, մեզ համար հայտնագործեցինք նաև նոր և նորագույն շրջանում հայ ակնածու դիվանագետների անուններ, ինչպես Մամուկ-բեյը Ռումինիայում, Եվիպտոսի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Նուրաթ Նուրադյանը, Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Պարրիկ Նոբատունկյանը, Մալքոմ խանը Իրանում, Լևոն Կաբալյանը Խորհրդային Միությունում և շատ ուրիշներ, որոնք պատճառով անզ են գրավում դիվանագիտության պատմության մեջ:

Այդ կորիզի աչքի ընկնող դեմքերից էր նաև 1951թ. շրջանավարտ, «գաստմարամիջազգայնագետի» մասնագիտությամբ դիպլոմավորված Ջոն Կիրակոսյանը, միակը ֆակուլտետի շրջանավարտներից, որը նախատաղի բարձրագույն կրթությամբ հետազոտում մոտ տասն տարի՝ 1975-85թթ., գլխավորեց Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը: Հերկրողի ուշադրությունը ցանկանում ենք հրավիրել նաև այն հանգամանքի վրա, որ մա մասնագիտական կրթությամբ ատաշին միջազգայնագետն էր, որ զբաղեցրեց Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնը:

Տարարախտաբար, քաղաքական անբարենպաստ հանգամանքների շեղումով այդ ֆակուլտետը երկար կյանք չունեցավ, իսկ նրա շրջանավարտների մեծ մասն ակամա լից դուրս մնաց մասնագիտական ոլորտում իր գիտելիքները կիրառելու հնարավորությունից: Սակայն դա շխանկարեց, որ նրանց զգալի մասը, աշխատելով այդ բնագավառներում, բազմազան թելերով իր կապերը պահպանի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության խնդիրների հետ և այդ կերպ, այդ ուղիով ծառայի իր հայրենիքին: Նրանց մեջ իր ետանցով, նպատակադասությամբ, հետևողականությամբ, ես կհամի համարմախությամբ, առանձնանում էր Ջոն Կիրակոսյանը, որը զարմանալիորեն կարողանում էր աշխատանքն իր զբաղեցրած գանազան կուտակական և պետական բարձր պաշտոններում հարստությամբ համատեղել դիվանագիտության ոլորտին պատկանող գործունեության հետ: Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության պատմության խաղերի ուսումնասիրությունն իրոք նրա տարերքն էր:

Մինչև արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնին անցնելը, Ջ.Կիրակոսյանն իր այդ նախասիրությունն իրագործում էր առավելապես զբոլով, հեղինակելով բազմա-

քիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ, որոնք ամրապնդում էին միջազգային դիվանագիտության խնդիրներին և այդ համատեքստում Հայկական հարցին, կամ ամբի միջոց Հայկական հարցին՝ միջազգային դիվանագիտության բաժնիներում: Եւս 1954թ. մասնագետների դասին հանձնեց իր «Անգլիական շնուերվենցիան Իրանում (1918-21)» ուսումնասիրությունը, որի համար ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը նրան շնորհեց պատմական գիտությունների բեկնածուի գիտական աստիճան, իսկ երեք տարի անց նա լնրելալոյի սեղանին դրեց հնգել ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված իր նոր աշխատությունը: Հնուագիտաաբիններին, աստիճանաբար նրա գիտական ուսումնասիրություններում կենտրոնական տեղ են գրաւում հայ ժողովրդի պատմության նոր և նորագոյն շրջանը, մասնագիտագիտական Հայկական հարցի յուսարանության դիվանագիտական ապելկումները և նա սահուն կերպով անցնում է այդ խնդիրների հետազոտությանը, բանալով նորովի մտնելում ցուցաբերել անգամ հանրահայտ խնդրների նկատմամբ: Այդ ուղղությամբ առաջին հայտը հանրահայտով նրա «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայերէանը» ժանրակէշի ուսումնասիրությունը, որի համար նրան 1965թ. շնորհվեց պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Երես բողած գիտական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրաւում «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական սրտաշին քաղաքականության փաստաբոյներում (1828-1923)» ժայտվածում, որի կազմողներէնց մեկն էր Ջ.Կիրակոսյանը: Եւս վերածամանակ այդ ժողովածուի ստաբարանի հնդանակը և խմբագիրն է: Դժկար է գերագնահատել փաստաբոյների այդ ժողովածուի կարևորությունը հայ ժողովրդի համար բախտաբող նշանակաբարն ունեցող մի այնպիսի ժամանակահատվածի ստաբիլացական ուսումնասիրության համար, ինչպիսին վերոնշյալ հարյուրամյակն էր: Իր բեմաստիկալով նորություն էր սցոյնաբար Ջ.Կիրակոսյանի «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը» երկհատորյա ուսումնասիրությունը, իրականացված 1978 և 80 թթ., որը կարելի է համարել նրա գլոյնագործոցը:

Դոկտոր Ջոն Կիրակոսյանի այդ աշխատությունները կարևոր ներդրում են Հայաստանում միջազգային հարաբերությունների ուսումնասիրության գիտական ուղղության մեակործան և զարգացման մեջ:

Այդ աշխատանքներին զուգահեռ, Ջ.Կիրակոսյանի տեսաբանույնց դրքա լէին մնում հրեիրդային Հայաստանին ամրապնդ զանազան արտաքին քաղաքական խնդիրները՝ այնքանով, որքանով դրանք բույրատրելի էին խորհրդային սովորաբարական համակարգի շրջանակներում: Դոս այնքան էլ դյուրին գործ չէր և կազմված էր մեծ դիմելից հնու, որին նա դիմում էր գիտակցաբար: Դրա բաժնագոյն հաստատումը կալոյ է լինել հեռահայ դրժագը, որը ցանկանում ենք ներկայագնել ստորև, հաշի ստնելով ոչ միայն դոս կաբերությունը, այլ մահ այն հանգամանքը, որ դոս հայտնի է մարդկանց շատ մեղ շրջանակի և սողերիս հեղինակն այն բլելից մեկն է, որ այսօր դոս կարող է վկայել և սբատնել այդ մասին:

Դոս տեղի ունեցավ 1966 թ., երբ Ջ.Կիրակոսյանը զբաղեցնում էր Հայաստանի Կո-

ժողովրդական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի պետականության բաժնի վարչի տեղակալի պաշտոնը, իսկ եւ աշխատում էի ՀՀ զինուորայինների անբաժնիայի Արևելագիտության ինստիտուտում որպես բաժնի վարիչ: Եւս ինձ զանգահարեց և ասաց շտապ գամ կենտրոնական կոմիտեի իր մաս: Եւս ամբար էի մնամ զանգեղի, դա ասացին զնաղը չէր, եղբ ինձ զանազան անթիմերով իրավիքում էին կենտրոն խորհրդակցությունների և զանազան փաստաթղթեր կազմելու: Մենք լինելով միևնույն՝ միջազգային հարաբերությունների խեղդանոթի շրջանավազումներ, զիտ ուսանողական հարաբերություններից մեր միջև հաստատվել էին չնկերական հարաբերություններ, որոնք արտահանվեցին միջև վերջ, և այդ տարիներին մեկ անգամ չէ, որ մենք համագործակցել ենք տարբեր հարցերում, խորհրդակցել միմյանց հետ և բննադրել զանազան ծրագրեր:

Եղբ եւ զնացի կենտրոնի շնք և մենք համեղակցվեք նրա աշխատանքակամ, ազա եւս ինձ հայտնեց, որ Խորհրդային Միության նախարարների խորհրդի նախագահ Ա.Ն.Կոսիգինը պաշտոնական այցով մեկնում է Քուրդիա և թուրքական կողմը նրա համար կազմել է մեծ ծրագիր, այդ թիվում պատկազրում ոչ միայն Մոսկվա Թեմալ Արարողի, այլ նաև կրթությունական - Միության և Առաջադիմություն - կուսակցության ղեկավար, 1915թ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության զլլանալոր կազմակերպի Քալիարի զերեզմանին: Հայ փիժաոտ Սողոմոն Քանկերյանի կողմից 1921թ. Քեղծմում զնդակառարիս Քալիարի անցանը այդ ժամանակ նր էին Քեղծից տեղափոխել Անկարա և մեծ շուղով նրան վերաբարել այնտեղ:

Եւշնք, որ ասացին անգամ էր Խորհրդային Միության կատակարության ղեկավարը պաշտոնական այցով մեկնում Քուրդիա: Մինչ այդ, խորհրդային անճարարժաստեղեան պաշտոնյան, զղ եղել էր Քուրդիայում, Խորհրդային Միության Ռազմա-Հերակուսական Խորհրդի նախագահ և Ռազմածուղային ժողովրդական կոմիտեի Մ.Երուզնեկ էր, զղը 1920-ականների սերունդին աչքեղել էր Քուրդիա, իր հետ որպես օգնություն տանելով նշանակալի ֆինանսական միջոցներ ու զենք, համեղակցել և թանակցություններ զարել Թեմալ Արարողի հետ: Այդ բնրացում եւս լինում էր թուրքական ջանակի զրանախորտմնկրել մեկում և համեղս զաղով թուրքական անկարների աղել, «ամտեղելով» նրանց զործարցած ոճրագործարությունները հայերի նկատմամբ թե Արեմոյան և թե Արեղեյան Հայաստանում, մեծարեց նրանց՝ կղելով «անատոլիական աղյուծներ» («-анатолийские льны»):

Քուրդիա Խորհրդային Միության կատակարության ղեկավարի աչքելության մասին ինձ հայտնեղուց հետո, Զ.Կիլիակոյանն ասաց, որ Հայաստանի ղեկավարությունը մտաղեր է պատրաստել մի փաստաթուղթ Ա.Կոսիգինի համար, հորդորելով նրան Անկարա իր այցի ժամանակ կառարվել պոսկարցման արարությունից: Եւս միամամանակ ավելացրեց, որ այդ փաստաթուղթը ժաղարվ մեծ շուղեղ է լինի, ջանի որ այդ կատեղորիսի ղեկավարները սովորարար խտասփում են թազմաչ զրություններ կարղաղուց, պետք է ունենա շտտ կոնկրետ թղվարկություն և, ամնաղղխաղիղը, լինի փաստարկված ու ասանց ավելորդ զղղցմոնրաղին տաղրերի: Եւս, թնականարար, ամբողջ սրտով ռղղոնեղի Հայաստանի ղեկավարության այդ կիս-

նախ մտադրությանը, ընձեղով, որ բոլոր միջոցներով պետք է քննունք կանգնել Հայաստանի դեմագործության այդ քայլին: Դրանից հետո ես նրան ասացի. «Ձեռ, այդ տեղիկանը կազմելու ամենահարմար թեկնածուն դու ես, դու չով գիտես այդ պատմությունը, ինչն էլ որ է յույս տեսել թո դրևորական զինարտագնան արևմտահայության մասին, և բեզնից լավ ոչ որ չի գրի»: Ես պատասխանեց, որ ինքը չի կարող գրել, որովհետև զիկախարությունը որոշել է, որ այդ տեղիկանը-փաստաբանի տակ չի կարող լինել որևէ պետական կամ կրտսնչական պաշտոնյայի ստորագրություն: Տեղիկանը պետք էր մեղքալուծել ոչ թե Հայաստանի դեմագործության ամոռնից, այլ հայ հասարակարարության կողմից՝ ռուսն ժողովրդական զանգվածների ցանկությանն էր և պատմաբանությանն էր արտահայտություն: Եվ ավելացրեց, որ դեմագործությունը մտխաբանական է համարում, որ փաստաբանը զրկած լինի գետական հասարակարարությանը մեղքալուծող որևէ մասնագետի կողմից, որը մոտ է կանգնած այդ խնդիրներին և լավատեսյակ է հարցի պատմությանը, այն միատարրումով, որ Մոսկվայի համար դա համընդ հնչել: Այդ ամենից հետո ես ավելացրեցի՝ «Նկատարության ընթացքանը կանգ է առնել թո թեկնածության վրա, հաշվի առնելով թո գետական առաջնանը, կրտսարական աշխատությունները և այն հանգամանը, որ դու արևելագետ ես և գետությունների ակադեմիայի պրեզիդենտության տեղադրի զիկախարներից մեկն ես: Տեղիկանի տակ պետք է լինի թո ստորագրությունը», ստորագրություն չվերցնող վճռական ամոռնով ավարտեց մա իր խոսքը: Հասկանալի է, նման բացատրությունից հետո ինձ ոչինչ չէր մնում անել, քան համաձայնվել, և ես հարցրեցի նրան, թե քանի որ եք տալիս ինչ դրա համար: Ես միտախեց և ասաց՝ «ոչ մի օր, դու պետք է իմա նստես իմ աշխատասենյակում և ամենաչառը մի երկու ժամկա ընթացքում պատրաստես այդ տեղիկանը, որովհետև Կոստիկինը Թուրքիա է մեկնելու երկու օրից հետո, ժամանակ չկա»: Այնուհետև ես վարտեսցի իմ կանգածները մի հարցում ես: Երբ ես նրան ասացի, որ եթե Կոստիկինը մեկնելու է մի երկու օրից, ապա այս փաստաբանը մեկնել փաստով եսանի Մոսկվա, Կոստիկինն արդև Անկարայից վերադարձած կլինի, ես ինձ պատասխանեց, որ պայմանագրվածություն կա, որ այսօր երևելյան երևանից Մոսկվա թուր վերջին ինքնաթիռով ծրարը կուղարկվի և ետևապատասխան մարդը Մոսկվայում օրանտիակայանում կլինավորի, կտանա մրադը և ինձ նույն երեկոյան կհանձնի ում որ հարցն է:

Այնուհետև մեզ քննարկելիցնը փաստաբանը մեղքալուծող զեհաճող հարցերը: Կարծիքներ փոխանակելով, մեզ եկանք այն եզրակացության, որ չպետք է ստորել մեմայի զերեզմանին պատկ դնելու արարությունը, քանի որ մեմայի բարեհաճ հանրապետության ինքնաթիռն էր և նրա զերեզմանին պատկազրումը մտնում էր բորդական պետության պաշտոնական արարողակարգում և արարողից կիրառվում էր օտարերկրյա բարձրակարգ պատկերակրությունների այցելության ժամանակ: Բայց այդ վտտահ շխնր, թե Կոստիկինը նման արարողությունը հաշվի կտաներ, նկատի ունենալով այն հանգամանը, որ խոսիքային դեմագործությանը շարունակում էր հավատարիմ մնալ և հետևել այսուհա կոչված «Լեճն-Մեմայ» բարեհաճության կեզ տեսարարքին և հաշվի առնում այդ ետևազմանը Թուրքիայի հետ իր

հարաբերություններում: Ուստի որոշեցինք կենտրոնանալ Յալաբաթի հարցի վրա՝ այն անբառելիով մեծալի հարցից, այն ակնկալությամբ, որ դա հրեքերդաշին Միության Կոմունիստական կոստալեքության ղեկավարության, առաջին հերթին ժառանգորդի համար ավելի ընկալելի, հասկանալի և ընդունելի կարող է լինել:

ՁԿիրակոսյանն ինձ պահանջելով իր աշխատասենյակը, հետագալ և մենք պայմանավորվեցինք, որ նա կգա մտտ մեկ-մեկուկետ ժամից հետո, երբ ես ավարտած կլինեմ տեքստը:

Ծափոջ սրտի, իմ ժողի տակ չկա այդ փաստարկոջը, քանի որ նա մեկ օրինակից էր, իսկ դրանից անցել է ավելի քան քստասուն տարի և այժմ ես միայն հիշարարանք կարող եմ վերականգնել նրա շահանդախարարուց: Նրանում շատ համառոտակնի խտվում էր 1915թ. ցեղասարանության ժամին, որն իրագործեցին կոմարորդերն Օսմանյան կայսրությունում, առանձնացնելով Յալաբաթի հանցագործ ղեղակառարուցը, ընդգծելով, որ դա ոճրագործություն էր համայն ժառանգության դեմ, որն իր ժամանակին դատապարտել էին տարրեր ժողովուրդների, այդ բժում ռուսների առարալին գործիչները և այլն, և այլն: Փաստարթի ավարտական ժառոճ այն միտքն էր պրտանալում, որ հրեքերդաշին Միության կոստալարության, որը միաժամանակ նրա կազմում մտնող հրեքերդաշին Հայաստանի կոստալարություն է, ղեկավարի աջեղությունը մի այնպիսի դատնի գերեզմանին, ինչպիսին Յալաբաթ է, խոնարհվել նրա գերեզմանի առջև և որպես հարգանքի նշան պատկ ղնելը, անհասկանալի կլինի Հայաստանի ժողովուրդի և համայն հայրության համար, նրա կողմից կրնկալվի որպես վերավորանք երիտարարական դատնների կողմից ուշազգված մեկուկետ միլիոն անմեղ հայերի հիշատակին և մեծ վնաս կոսացնի խրեքերդաշին պետության միջազգայն վարկին և հեղինակությանը: Ելեելով այդ հանգամանքից, ԱԿոմգիտնի առարարկվում էր մեռնալած մնալ Յալաբաթին գերեզմանին աջեղիտց և սրակալարումից:

ՁԿիրակոսյանը վերարարածով մտտ ելելու ժամից հետո և ես նրան հանձնեցի ավարտուն տեքստը, որը բաղկազմում էր երկու էջից: Նա կարթայ տեղեկանքը, որս շտկումներ և ողորումներ կատարեց, և ասելով, որ «բավ է տառգվել», տվեց մեքենադրելու, որից հետո ինձ սուղաղեղով տարտել իր աշխատասենյակում, վերջեցեց տեղեկանքը և ասելով «տանն ղեկավարությանը ներկայացնեմ», դուրս ելավ իր աշխատասենյակից: Յին նա կոնցեռտ անումներ շտվեց, բայց հասկանալի էր, որ խրեքերդաշին կոստալարության ղեկավարին ողորված մնամ մի փաստարկոջ չէր կազող ուղարկվել առանց հանրազետության առաջին դեմքի՝ Հայաստանի Կոմունիստական կոստալեքության առաջին քարտուղալի ինացության և հաճանության: Այդ ժամանակ կոստալեքության առաջին քարտուղարն Անտոն Փոլինյանն էր և ՁԿիրակոսյանը նրան ներկայացրեց վերոնշյալ տեղեկանքը: Ես չեմ բացատրում, որ նրա հետ ժամաբազել եմ նաև այլ ղեկավարներ: Իճն հայրոնի չէ, թե նրանք ինչ են խոտել և ինչպես քննարկել այդ տեղեկանքը, բայց մտտ մեկ ժամից ՁԿիրակոսյանը վերարարածով ուրախ տրամալարությամբ և ինձ շնորհավորելով, ասաց. «Նեկալարությունը հաճանություն տվեց տեքստին. այժմ ստորագրվի և քո մեղրով դիլ տմիս-ամսարիլը»: Նա, քնակամարար, ոչ թե պալտոնական քլանիի վրա էր, այլ սովորական բրքի վրա գր-

ված երկու կտանոց փաստաթուղթ էր: Ես ստորագրեցի այն և մենք եռյու հարյուր-
ցինք, որ Ա.Կոսիգինը իսլավի կատնի հայերի խնդրանքը: Այնուհետև նա ինձ շնորհա-
կալորյուն հայտնեց և խոստացավ ինձ տեղյակ պահել արդյունքների մասի: Եվ ես
բարձր սրամաղաթոսյանը հետացա: Հարցրի օրն ատափառյան նա զանգվածային և
բառացիորեն ասաց ինձ իսլավի՝ «Մտադր տեղ է հասել և արդեն գտնվում է Ա.Կոսիգինի
սեղանի վրա»: Իսկ մի րանի օր անց, երբ արդեն ազատվել էր Ա.Կոսիգինի պաշ-
տոնական այլը թուրքիս և նա արդեն վերադարձել էր, Ջ.Կիրակոսյանը զանգվածա-
րեց և ասաց. «Ուրախ լուր, Կոսիգինը չի այցելել թուրքիսի գերեզմանին և ոչ մի
սրան էլ չի դրել»: Մենք միջևանց փոխարարվաթար շնորհալիցեցինք և դուր ղարդա-
րից նետո նա կեն-լուրք, կեն-կատակ ասաց «Նկիզուր, դու մուար պատմութայան մեջ:
Հնապաշտում արիվիվնեղը կրացին և մարցնի կրարչան այլ փաստաթուղթ»: Ես
նրան նույն ուրվ պատասխանեցի՝ «Եթե պատմութայան մեջ մտնելու հարց կա, ապա
երկուսով ենք մտնելու, սա այն դեպքն է, երբ պատմութայան կոչվածի մեջ ատաննիմ-
ատաննիմ չեն մտնում»:

1975 թ., ինչպես արդեն նշել ենք, Ջոն Կիրակոսյանը մշամակվեց Խորհրդային
Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար: Մենք բոլորս՝ միջազգային հարաբե-
րությունների Խաղվածանի նախկին ուսանողներս, անչափ հազար էինք դրա հա-
մար: ԱԳ նախարարի պաշտոնում նրա մշամակվելու փաստի մեջ մեծը տեսնում
էինք մեր բոլորի հաջրամակը, իսկ շատերն էլ դա համարում էին յարատեանկ
«փոխվրեմ» իրենց չկայացած դիմանազետ լինելու համար, որի համար նրանք բնակ
էլ մեղավոր չէին:

Այդ նոր պաշտոնում Ջոն Կիրակոսյանն իրեն շատ հարմար էր գտն: Նա իրեն
հասուկ հոսմորվ ժեռեռամուիս երավ արտաքին գործերի նախարարութայան սարգյա-
տի վերանազմադրմանը և համարմանը՝ այն նախապատրաստելով յայն գործու-
նութայան համար: Սկզբնական շրջանում նա բավականին չափառեա էր, փոստ, որ
իրեն կիսաբովի այլ նախարարությունը երե ոչ լարծեթ, ապա գտն ինչ-որ չափով
գործունյա նախարարություն վերածելու մեր հանրապետութայան նետ ամուշվող ար-
տաքին ղարդարական հարցերում: Նա կարողացավ հասարակական հիմունքներով
նախարարութայան աշխատանքների մեջ ներգրավել հանրապետությունում առկա բո-
լոր այն մարդկանց, որոնք բանիմաց էին արտաքին ղարդարականութայան հարցերում
և օգտակար էին իրենց գիտելիցներով և խորհրդատվութայանը: Դրա շնորհիվ բարձ-
րագլավ ԱԳ նախարարութայան հեղինակությունը: Ինքսրի, նա լավ էր գիտակցում, որ
Խորհրդային Միութայան համակարգի պայմաններում, երբ արտաքին ղարդարաբ-
նութայան բոլոր հիմնական հարցերը որոշվում էին Մոսկվայում և խոստրեն սահմա-
նազմված էին այն շրջանակները, որի սահմաններում կարող էին գործել միտրենա-
կան հանրապետությունների արտաքին գործերի նախարարութայանները, հնարավոր
չէր շատ բան անել, իսկ սահմանն անցնելու դեպքում գրեթե ամեն ինչից: Այլուսան-
դերմ, նա ձգտում էր անզամ ամենափոքր հնարավորությունն օգտակարորել Հայաս-
տանի ժայեր միջազգային հարաբերություններում հնչեցնելու և լսելի դարձնելու հա-
մար, իսկ դա երբեմն հաջողվում էր նրան: Այդ ստունով հիշատակութայան է արժանի

1978թ. խորհրդային պատվիրակության կազմում, որը գլխավորում էր ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար նախարար Անդրեյ Գրոմիկոն, նրա ժամանակը քրոնից Մոսկվայում ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանին, որտեղ նա զեկուլումով համոզեա եկավ նրա կոմիտեներից մեկում: Նա իրեն տրված հնարավորությունները հաշտությանը կիրառում էր Հայաստան ժամանող օտարերկրյա զանազան պատվիրակությունների ընդամենըները, նրանց ղեկավարներ հետ առանձնագրույցների ընթացքում, հանրապետությունում գտնարվող միջազգային զանազան տնտեսական, գյուտական, մշակութային և այլ հարցերին միջրված համաժողովներ, հայ Սփյուռքին վերարկող հարցերի ըննարկման ժամանակ և այլն: Դրան նպատակում էր նաև այն պարագան, որ ի դեմս նրա պատմարանը և դիվանագետը համոզեա էին գաղեա ճեղք-ճեղքի տված:

Խորհրդայնական է, որ Ջոն Մանակի Կիրակոսյանը 1985թ. այս կյանքից հեռագալ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնում:

ՃԱԴԵՅ ՍԱՐԳՍՅԱՆ¹

ՋՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ²

1959 թ. վերջին, երբ ես վերադարձա Մոսկվայից Երևան, ինձ պատիվ վճարվեց ընկերանալ մի խումբ շատ արժանափառ մարդկանց հետ, որոնք Երևանում վայելում էին մեծ հարգանք ու հեղինակություն:

Նրանց մեջ էին Գևորգի Տեր-Նազարյանը, Ալբերտ Մանվելյանը, Ալեքսան Կիրակոսյանը, Հրանտ Պետրոսյանը, Տոբակ Խաչատրյանը և բոլորի կողմից շատ մեծ հարգանք վայելող Ջոն Կիրակոսյանը:

Մենք համարյա ամբողջ մեջ ազատ ժամանակն անցկացնում էինք միասին, և դա ինձ համար շատ մեծ պատիվ էր և մեր գիտելիքներ մեզ բերելու հիմնադի դպրոց: Մեր ընկերական շրջանը պահանջվում էր բոլորին համդեպ, այն ազնիվ էր և նվիրված ազգային գաղափարներին:

Մեր շատ սիրելի Ջոնը ազգի աննախադր գիտնականներից էր, մարդ, որի հետ աշխատեց, որին լսելը, նրա աշխատանքներին մոտիկից ծանոթանալը մեծ դեր կատարեցին իմ հայրենիքին ծառայելու հետագա տարիներին:

Մեր ընկերության մի բանի տարիների ընթացքում ես համոզվեցի, որ Ջոնը երևույթ է մեր ազգի պատմության առաջադեմում, որպես մեծ գիտնական և մարդ, որը կարող էր համարձակ, ճշգրիտ և խորը վերլուծել մեր ժողովրդի, երկրի ամբողջ պատմության շրջանակները և սուղ գնահատականներ: Ես համախա զարմանում էի նրա գիտական մեծ պատենցիայի վրա, այն ժամանակ դեռևս հարկ եղածին պես շատ մնայելիք մեր երկրի համար յափազանց կարևոր նյութերի խորը վերլուծության վրա, որոնք այնի պատմական աղբյուր կարող են համընթանալ շատ հարցերի ճիշտ լուծման համար: Նա կարողանում էր ամենայն խորությամբ ուսումնասիրել այդ աղբյուրները, անել ճիշտ եզրակացություններ և համարձակ ներկայացնել ժողովրդին:

1 Սարգսյան Ջուզյե Տանուսի (ծնվ. 1923), պետական գրքիչ, ակնհիշական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, գնկերալ-մաթթ, 1977-89-ին՝ ՀՍՄՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ, 1993-2006-թթ՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ԻՄԱԿԻ (1979-89), ՀՍՄՀ ԳԻ (1963-90), ՀՀ ԱԺ (1995-99, 1999-2000) պատգամափոք:

2 Մուսաբր, 2008, 25 տարիների:

Ի՞նչ համար դա ունի արտանմանատել նշանակություն: Չեմ կարող չնշել, որ այն ժամանակ միշտ չէր, երբ այս լուրը հրատարակեց Միտրոյան ղեկավարության կողմից ընդունվում էր միանշանակ, շաչ մեր Ձեռք կարողանում էր գիտականորեն, փաստերով ներկայացնել իր նյութերը և հաղթահարել ղեկավարությունները և միայն այդ խորը վերլուծություններն էին թույլ տալիս նրան շնորհիվ իրականությունից և հավերժ մնալ մեր ազգին նվիրված մեծ գիտնական: Միայն կարելի է մեծ ցավով նշել, որ Ձեռք շատ շատ հեռացավ կյանքից և չբարտեցավ շարունակել իր հայրենասեր աշխատանքը: Չեմ կարող չնշել նաև Ձեռքի մեծ քննադատությունը, սրամտությունը, նվիրվածությունը հայրենիքին և հաղթատունկին:

Ամեն համոզված Ձեռք Մածակովիչի նկատմամբ շատ բան էր, մեծ բաժնակալություն և միաժամանակ՝ որսիխություն:

Այդպիսին էլ ես մնայ իր կյանքի ողբ ընթացրեմ:

ԵՂՈՒԱՐԴ ՍԵԼՔՈՆՅԱՆ¹«ԵՐԱՆԻ, ՄԵՆՔ ԷԼ ՆՄԱՆ ՆԱՍԱՐԱՐ ՈՒՆԵՆԱՅԻՆՔ»²

Պրոֆեսոր Ջոն Կիլմարտայանի հետ ես ժամերացա 1960-ական թթ. կեսերին, երբ նա դառնաճանրոմ էր Խոսնախարանի պատմության Դակտորանտում: Ի տարբերություն ուրիշների, նրա դասախոսությունները ոչ թե մեմորատիվներ էին, այն էլ նախապես գրված, այլ հավատակց՝ ընթանում էին աշխույժ ըննարկումների ձևով, նա միշտ պատրաստ էր պատասխանել մեր ամենատարբեր հարցերին: Հետագա տարիներին մենք համոզվել ենք տարրեր առիթներով, նա հնարաբերվում էր իմ գործերով, իրեն հասուկ ոճով ափսոսանք խաչումում, որ աշխատելով Փիլաոսֆայության և իրավունքի ինստիտուտում, հնուցիվ եմ պատմությունից: Հարկ է նշել, որ այդ հնարաբերությունը արշավանաճորդված էր նաև նրանով, որ նա լավ գիտեր մեր ընտանիքը, մեծ հարգանքով էր խոսում նրա Անոն Մալոյանի մասին, որը նույնպես պետական գործիչ էր, իսկ ավագ՝ երկրորդան կորոս մասին սատմ էր. «Կո գլոսն՝ս, որ եղբայրդ՝ Ռաֆի, այն թիվ ճարտիվանցից է, որ ինձ նարվով կրել է»:

Մի օր (1981 կամ 1982) պատմաբար հանդիպեցինք «Նոսթրո» կինոքաղերանի մոտ և նա հրավիրեց ինձ իր մոտ՝ արտաքին գործերի նախաճարարություն: Նա տեղյակ էր, որ նա այդ ժամանակ արդեն աշխատում էի Գիտությունների Արազնիայի նորարաց Սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժնում, ուստի և ցրտյալ գնաց Սփյուռքի հետ կազմված տարրեր հարցերի շուրջ: Այնուհետ էր, որ շատ լավ, մանրամասնելով ժամոր էր սփյուռքահայ իրականությանը, հատկապես ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությանը: Բայց, ամկատկամ, նրա ուշադրության կամ նետաբերության կենտրոնում Հայկական նարվն էր՝

1 Մալոյան Երանոս Անոն (1894, փիլաոսֆա, պատմաբան, սփյուռքագետ, պատմական գիտությունների պրոֆեսոր, աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Փիլաոսֆայության և իրավունքի ինստիտուտում, Սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժնում, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ (1993-94), Սերբիայում աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Գիտության ինստիտուտում, երկնական աշխատությունները՝ «Сравнительный метод в историческом жанре», «Этнос и культура жизнеобеспечения», «ՄՐՄ-ն կորիերային Հայաստանում (1923-37)», «ՀՐՄ պատմություն»:

2 Ձեռագիր, 2009, 27 փորճիտի:

իր քորը զարգացումներով: Եվ հենց այդ խնդրի թեմայինն է ժամանակ է, որ ստա-
յարիկն միասին գրել մի հոդված: Առաջարկը որքան անսպասելի, այնքան էլ գառ-
վաբեր էր ինձ համար և ես ինքսիք համամայնեցի: Անա այսպես սկզբեցին մեր աշ-
խատանքային հանձնադրումները Տախարարության իր ասամոնաանչյալում: Հոգի-
ծը գրվում էր Հայաստանի Կոմկոսի ռուսալեզու - *Коллегиум* - պաշտոնարարի հա-
մար և պետք է նվիրված լիներ Հայրենի հարցին: ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի քաղաքա-
կանության համատեղություն: Ինձ համար, ճիշտն ասած, մի տեսակ անհասկանալի
էր այն կարևորությունը, որ նա հայտնի գիտնականը, մի քանի մեծագործությունների
հեղինակը, տալիս էր այդ հոդվածին: Բանն այն էր, որ դրանով իսկ նա ծգտում էր
«քաղաքացիություն» տալ Հայկական հարցի լուսարանման ու թեմայինն հենց
իսկ քաջ մամուլում, ծգտում էր արթնացնել ժողովրդի նեաարդյուրությունը այդ խնդրի
հանդեպ և՛ ինչու ոչ, քաղաքիկ մասնագետներին գրելու մեծատախյալ հոդվածներ:

Ավագ սերնդի մարդիկ կհասկանան ինձ, եթե ասեմ, որ հորիմադր պետք է գրվեր
այնպես, որ չլիտվիր որպես ազգայնականության դրանդում, հակառակ դեպքում
այն ընդհանրապես չէր երազարակվի, կամ էլ կցիներ որպես այդպիսին վերջինը:
Հոդվածի երազարակման ոչ ոք ես իր մոտ էի, հետախուսականներ էին գալիս, նա պա-
տահաանում էր եւ հետո մեկնարանում: Այի պահ ստույգ. «Մրանը մարդիկ են, որ
պաշտոնարարից գառ ուրիշ բան չեն կարողում և իման շատ գարնապան են, մի թիչ
էլ ոգևորված՝ պարզվում է կարելի է գրել...»: Այս ամենը ուներ և այլ իմաստ:

Շատերի համար անսպասելի, եթե շատն անհասկանալի էր մեր համագործակ-
ցությունը, նկատի առնելով թե մեր տարիքային, թե կարգավիճակի տարբերությունը:
Ես նույնպես ստալինի իսկ հանձնադրումից հետո, առան վերադառնալիս մտածում էի,
այս հոդվածը որ մենք գրում ենք, Ջոն Մաժակովիչը ինքը մե՞նակ, ստանց ինձ էլ հաս-
գիստ կարող էր գրել, էլ ինչի՞ էր ինձ երազարակ: Պատասխանը պարզ դարձավ, երբ
նա շարունակեց հոդվածներ գրել թե ինձ հետ և թե այլ երիտասարդները, այդ թվում
Տախարարության աշխատակիցների հետ: Նրա նպատակն էր տեղծել գիտական
նոր ճյուղ՝ քաղաքական հարազետություն, որը պետք է ուսումնասիրեր հայ քաղա-
քական մտքի, քաղաքական գործունեության իրանքան պատմությունը: Այստեղ է, որ
երևան էր գալիս նրա պետական մտածելակերպը, նա համոզված էր, որ նույնիսկ
խոգեղաչյալին կարգերի օրոք կարելի է ուսումնասիրել Հայկական հարցը, տեղծել գի-
տական դպրոց, մասնագետներ, որոնք որակապես նոր մակարդակով կհեղափոխ-
են մեր պատմությունն աշխարհին: Իսկ մի շարք հայտնի պատմաբաններ, որոնք
Հայաստանի անկախացումից հետո, մեկ էլ քորիկ համար անսպասելիորեն սկսեցին
գրել Հայրենի հարցի մասին, այն տարիներին նույնիսկ թե՛ շին ուզում դրա մա-
սին, և գերադասում էին գրել գրքեր, որոնք երաշխավորում էին կոչումներ, պաշտոն-
ներ եւ շքանշաններ: Ոչազբալին այն է, որ նույն այդ բարիքները բաժանող Կոմկո-
սի դեկադալությունը (ստույգ՝ նրանց մի մասը), քաջ գիտակցում էր Ջ Կիրասեյանի
գիտական գործունեության իրական արժեքն ու կարևորությունը և համեմայն դեպս
չէր խոչընդոտում նրա մեծագործությունների երազարակմանը:

Բայց ես ճանաչեցի և այլ Ջոն Կիրասեյան, վառ անհատականության տեր

մարդ, խորիզմատիկ անձնավորություն, որը որևէ միջավայրում պաշտոնական թե ընկերային, անմիջապես հայտնվում էր համընդհանուր ուշադրության կենտրոնում: Տարիներ անց, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության պատմությանը նվիրված իմ գրքում ընդել էի հետևյալ խոսքերը նրա կենսագրիչներից մեկի՝ Կ.Ընդհանուրյանի մասին, որոնք, ըստ իս, բնութագրում են նաև Ջոն Կիրակոսյանին. «Կենսագրագետ մարդ է ան գերադասեցապես, և բաղին ազնիվ խնամով՝ կենցաղատեր մարդն ալ, աշխնքն անունքն, շտնք ազդելու արժեստը արտիստի սգն գործ կրնն, որոնց ազդեցմի վաչկությունը երեք շիջմար, շի վիշամիր Եսական գոհուկություններու, այլ որոնք իրենց եզին արշատանները (le culte de soi) կըլալեն բարձրուն, վախկերություն, պայծառություն փնտրելով ու տարածելով իրենց շուրջ»:

Եղվարդի իր անասանցում սկսում էր ինքուսնի ընկերներին և բարեկամներին և սկսեց էր տեսնել, թե ինչպե՞սի հապարտությանը էր հյուրասիրում, օրինակ, իր պատրաստած զինին. «Տես ինչ զննի ա, կշանքում խնած շես լինի»: Այլտն ասած, տախարական սպիտակ և կարմիր զինիներ էին, բայց նա այնպես էր ներկայացնում, որ ակամա թվում էր թե խելապես բարասիկ զինիներ են: Կամ ասում էր. «Նայիր թե ինչ լոկն են անցրել»: Եվ այդ ամենը քաղաքի տղայի ոգևորությանը և հալալտությանը: «Քաղաքի տղա»-ն իր սիրած արտասայտություններից էր, նրա համար այն մեծ փիլիսոփայական կամ ճշակութաբանական իմաստ ուներ: Երեսամտ ասցնելը բազական չէր քաղաքի տղա համարվելու համար, այստեղից էլ նրա կարծիքը մի հայտնի պաշտոնյայի մասին. «Նա մեղավոր չէ, մեղավորը նրան քաղաքում գրանցողն է»:

Նույն այդ շարքից ևս մեկ դեպք: 1980 թ. երեսամտ նշվում էր Միջնադարի մեծ փլվածիս Դավիթ Ամիրի 1500 - ամյակը: Անցկացվեց նաև գիտաժողով, որին մասնակցեցին մեծ թվով հայտնի մասնագետներ՝ արտաստեմանից և Խորհրդային Միության տարերք քաղաքներից: Համընդհանրությունների ավարտին Գեղապոյն Խորիդի շինքում տեղի ունեցավ ընդունկություն, որին ներկա էր նաև Հայաստանի ողջ դեկավարությունը: Ընդունկության ընթացքում ելուք էին ունենում անվանի արվեստագետներից մի քանիսը: Ես ասաշին անկամ էի նման միջոցառմանը և անկեղծ ասած, զայմանքով էի հետևում այդ աննին՝ մարդիկ ցուցադրում են իրենց վարպետությունը, իսկ սեղանին նստածները ոտում-խմում էին: Դա ասալել ևս տեսն էր, երբ ելուք էր ունենում հայտնի և սիրված երգչուկին՝ Լուսինն Չարսրյանը: Բայց, սիս, նա դեռ չէր վերջացրել իր համարը, երբ տեղից վիթ կազավ Ջոն Կիրակոսյանը, ծաղկեպուհի ձևերին մոտեցավ երգչուկուն և երանցնելով այն, համբուրեց նրա ձևը: Դա իսկական տղամարդուն վաչի վերջելի ժեստ էր: Իմ կողմին նստած վրացի փիլիսոփան հարցրեց. ով է այս մարդը, և ինձնալով, որ արտասին գործելի նախադարսն է, ասաց, «Երանի, մեք էլ նման նախարար ունենայինք»:

ՎԱՊԻՄԻՐ ԲԱՐՈՒԴԱՐՅԱՆ¹

ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ, ԳՈՐԾԻՉԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ²

Լրացավ լայն ճանաչման արժանազամ փաստագրաբան պատմաբան, հրապարակախոս, կուսակցական, պետական գործիչ Ջոն Սահակի Կիրավոյանի ծննդյան 80-ամյակը:

Ջոն Կիրավոյանի գիտական-ստեղծագործական աշխատանքները մալայլիում են 60-ական թթ., երբ համեմատաբար նարատափոր պայմաններ են ստեղծվում գաղափարախոսական ոլորտում: Ամենալի պաշտամունքի ըննադատությամբ պայմանավորված ամբողջ կյանքում իշխող գաղափարական պարտապարտվածներն ինչ որ շափով բուրջացան, ստեղծվեց համեմատաբար ազատ ստեղծագործելու մթնոլորտ: Ընդհինի դրա 1960-ական թթ. դարձան նասադականական գիտությունների, կասեպապես հայազխտության, հայ արվեստի ու գրականության և ամբողջ մշակույթի համար վերելքի ժամանակաշրջան:

Պատմագիտության մեջ այդ զարթոնքն արտահայտվեց մինչև այդ շխտախտավող արվելված թեմաների, ինչպես ստեղծվեցին հայ ազգային-ազատագրական շարժումների, հայկական գաղութների ու սփյուռքի և այլ էինմանարցելի ուսումնասիրությանը: Նախաձեռնվեց հայ ժողովրդի ընդհանրացնող պատմության ուրիսատրվածի ստեղծումը: Ավելին, ակադեմիկոս Ալբրտը Ներսիսյանին հայտնվեց նրատալանելը «Հայերի գեներոլից Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն և այլն և այլն:

Ջոն Կիրավոյանը ստեղծված հնարավորություններն ամենից ունեցի վարմից պատագործեց, և հետագա տարիներին եղավ որոշ ազատությունները սերմնավոր պայ-

¹ Բաղխուղարյան Վլադիմիր Բախլի (ծնվ. 1927), պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ պատմության փաստագրաբան գործիչ, աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ֆիլիալներում, ակադեմիկոս-բարտեղից, փոխպրոֆեսոր, մեդիայում: ՀՀ ԳԱԱ նախնական գիտությունների յաճաճումների ակադեմիկոս-բարտեղիցը է. էինմանական աշխատությունները՝ «Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն», «Հայ-ուստական պատմական կառույցի և Արևելյան Հայաստանի միացման Ռուսաստանին», «Հայկական գաղութացումը»:

² Մեծագիր, 2009, 19 մարտի:

մասներում անգամ, նույն բաժնով և ուժեղությանը չարմատկեց Հայկական նարթիկի հետազոտումը: Ինչո՞ւ էր դա պայմանավորված:

Չոն Կիրակոսյանն իր սերնդակիցների մեջ առանձնանում էր ինքնատիպ խառն-փածոյով: Նա մերթառ ազատ, կաշկանդաժուրթյան չունեցող անձնավորություն էր: Նրա մտ չկար հայազնություն, հասարակական գիտությունների մասնագետների համարժեք, ժամանակի իրավիճակով բնորոշված մտախոխությունը: Նրան հատուկ էին մարդը և բարարացող խեղախ, երբեմն էլ հանրոգն սրբերումները: Այդ համեմատները և հայեցմանավորությունն ու ազգային արժանագատությունը բարձր պահելու հավատամքը պայմանավորեցին պատմագիտության մեջ գրավելու համարժեք, սրբար և հետևորդական դիցարդույում: Նրա այդ հատկանիշը բնորոշեցրտ նպատակով ինչուստեղեմ ինձ քաջամանր մի փաստ, որը շատ շատերին բնքս հայտնի չէ:

Ավանավոր պատմության, մաշքփաստական պատմագրության գաղափարափոսներեց ակադեմիկոս Ալրոտ Հովհաննիսյանը խորիցային կարգերի հաստատուովք եկառ, 1920-ական թթ. նշատարակեց մի շարք եղբւածներ, գրքայինք քաղաքական հակառակորդ կուսակցության՝ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության դեմ: Հետագա տասնամյակներում ծանրակշիռ աշխատություններ գրեց Միջայեղ Նաշանդյանի, հայ ազատագրական շարժումների մասին: Կյանքի վերջին տարիներին, 1960-ականների երկրորդ կեսին ներկայացրեց մի աշխատություն, որում քաղահայտվում էին Դաշնակցության ծագման նախնիկական ակունքները և ներկայացվում այդ կուսակցության իրական, գիտական սրստմությունը՝ մինչև 1905-07 թթ. ցնկամ հեղափոխության շրջանը:

Աշխատության հրատարակության շուրջ սուր ու կրքոտ քանակն ծավալեց հայ մտավորականության շրջանում, մասնավորապես ՀԽՍՀ ԳԿ Գիտության ինստիտուտում, որտեղ աշխատում էր հեղինակը: Հայտնի էր, որ Հայաստանի Կոմկուսի դեկավարությունը դեմ էր աշխատության հրատարակությանը, սակայն նպատակահարճար էր տեսնում, որ մերժման կարծիքը հայտնի գիտական հաստատությունը Գիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը: Հարկի քննարկմանը, երկու հակադիր բնեքի բաժանված, մասնակցում էին հանրազնություն մտավորականներն, առաջին հերքին պատմաբանները: Չոն Կիրակոսյանն ինքն էլ քննադատական եղված հրատարակված քննելով Արևելքի երկրներում Դաշնակցության վարած քաղաքականության մասին, և որ գլխավորն է, գրադիցնելով Կենտրոնի գիտության և կրթության բաժնի վարչի պաշտոնը, միանշանակ կանգնեց աշխատությունը հրատարակելու դիցրեղում: Հիրավի դա գիտական ճշմարտությանը սատար կանգնելու անօրինակ խեղախում էր:

Ի՞նչպիսի չէ հասկանալ, որ նման դեկավարդ ոչ միայն հետագա առաջընթաց չէր կարող ունենալ, այլև անձնին նարատակահարճուք չէր կուսակցական դեկավար պաշտոնում նրան պահելը: Ըստ չանցած Ջ.Կիրակոսյանի խմանելով մեկուսացվեց իր գրադիցրած պաշտոնեց նշանակվեց ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար-Խորհուրդին տարիներին այդ ինձնարկությունը միայն անվանապես էր նախարար-

յություն կրելու, այստեղ անկողի վրա, ըստ Երթյան այն բոլորատես անձի աշխատախոյզ էր: Դա Կիրակոսյանի աշխատանքային գործունեության համար հնարհնարայն շայլ էր, սակայն հասարակական նշանակության առումով, իր վիճակում գրծունեության տեսակետից եղավ խիստ չափեկան: Եւս հնարավորություն տեսաւով անբողոքին ու անմեայրդ եկեղծիկու իր նախաշիրտ Հաջական հարցի պատմության հետազոտմանը:

Ազգային հիմնականներով աշխույժ գրադվելու 66-ական թթ. սքստամտական ընդհանուր մրուկութուն Զ Կիրակոսյանն անվերապաթն ղիմաշրջվեց դեպի արեմտահայերյան սքստներյունը, դեպի հայ դասը եվ այդ ընկաւախտում իր կարճատև կրանցի հետագա երկու տասնամյակներում ոգևոտել: ու անբու աշխատակնով մեծ արդյունքների հասավ: Մինչ այդ գերազանցաբա ժամանակի պահանջներից էլնելով տարբեր ընմանելով հողվածներ, գրույթներ էր իրատարակում: Դրանք իր գեղական հետաքրքրություններին հիմնականում անուպիր, մեծ ժառանր կրտակցական գաղափարախոսական միտումներով ընկալցված հարցեր վն: Անշուշտ այն ընավ էլ իր տարբերը չէր:

Հարկչաթի ուսումնասիրությունների պատմագիտական նոր ուղղվածությունը հատկանշվեց 1965 թ. յուս տեսած «Առաջին համաշխարհային սքստերազելը և արեմտահայությունը» մեմագությունը: Այն ունեցավ երկուրդ կրտարակություն և տարադրվեց նակ տեսերն:

Մեմագությունը յուս տեսավ հայ ժայրկրի աննաողերգական իրադարձության: Մեծ եղեմնի 50-ամյակի հուվկու շարժման ժամանակ: Հարազատ ժողովրդի մկատմանը պարտաճողվածության բարձր զգացումն ու նրա տատաղանքնելու վերազոտմնելով ժառանգելը, ինչպես և զենեղիդ որպես մարդկության դեմ կատաղփած հանցադրծություն դատազարտելու միտումն է լիցք տվել նեղինակին սրկուտ այդ աշխատությունը: Մեմագությունը ընմական-վերլուծական ուսումնասիրության ընույթ ունի: Կրանում ընդված հարտատ, մի ժառն առաջին անգամ գեղական շրջանատրյան մեջ դեպիվ զատտերն ու հարցադրումնելը հիմնավոր ու ժանրակրկնու ընմարկման են ներարկելուն և արվում հանազատախանան հետևություններ, կրտակություններ:

Մեմագությունը սկսվում է առաջին աշխաղանամարտին նախորդող շրջանում Արեմույան Հայաստանի ազգարեակություն, նրա սղծիւլ-տնտեսական և ազգային ժանր գրայվիեմակի նկարագրությունը: Քվում էր թե 1908 թ. վերնախաղային նեղաշրջունով արյունատ սղծյան Արդուլ Համիդին տաղաղած և իշխանության գլուխ կրած «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուղջերի կրտակությունն առաջադիմական շայլ կկատարեր կարտության մեջ դեղվաթին պայմաններում աղցող ժողովուրդնելի նկատումը: Մակբայն նեղինակը համուղի վաստերով և սքստմական իրարարեմությունների վերլուծությամբ ընույ է տալիս, որ երիտթուղջերը ոչնելով յաղարերկնեղին իրենց նախորդից, հայ ազգարեակության անմեայրադ վրնուղը անժողիտի մեղս, երն շատնը սելի վաղորադցավ:

Քուղջական ազգային յործուսղվան և նրա իշխող երիտթուղջերի կրտակու-

բյանց անմի ինչ անում էր հայերին իրենց ճանապարհից վերացնելու ուղղությամբ, ըստի որ բուրքերը չէին կարգավանում դիմանալ հայերի մղակցությանը: Քուրք իշխանավորներն ի զորո չեղան արժեկրկնելու կայսրության քրիստոնյա ընակչության քարտաշարքից դերը և նրանց միջոցով հասնել ատարադիմության: Ընդհակառակը, նրանք որդեկեղին ոչ բուրք ժողովուրդներին նկատմամբ ճանաչականացնելու կամ բնաջնջելու սրանկարծիստական քաղաքականությունը:

Ջ.Կիրակոսյանը բացածախում է երկտորակերի սրբապատվանների պանթոնը՝ կան վարքաբախտությունը: Երանք գտնում կին, որ Հայաստանն ու հայերը իսկականում են բուրքերի միավորմանը: Երանք գաղափարախոսմանըցի դրկապ Կազմը նշում էր, որ իրենց մախմիկները Քուրանից են եկել և Կոստանց ծովից դեպի արևելք ընկած ընկարծակ տարածքներում բուրք ցեղերն ապրում են գրեթե միատարր, իսկ իրենք մնում են մեկտասգված: Հասկարար իրենց ատարելությունն է համարում իրականացնելու բուրք ցեղի միությունը Միջերկրագետնից մինչև Մրաշի ծովը: Հասկանալի է, որ հայ ժողովուրդն էր համարվում գլխավոր խոչընդոտն ալլ միավորումն իրականացնելու ճանապարհին:

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է ատափն աշխարհամարտին անմիջականորեն մախորդը քաղաքական իդարարություններին: Այսպես, Եղով բուրքական նոր իշխանավորների օրոք կատարված 1909 թ. Արամայի կոտորածը, հանգամանորեն բուսարանում է բուրքական հակառակակախան մաշիմուսվածը, նրա տարաբնույթ դրսեորումները: Ապա հեղինակն անցնում է 1912-13 թթ. Բաղվանյան պատերազմում բուրքերի սպարտության և Հայրական հարցի վերաբարջան խնդրին: Մաշախայտվում է այլ հարցի իմաստն ու նշանակությունը, նոր տիկությունների Գեղամնիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի զիջբերչումը Քուրքիայի և հայերի համբնալ:

Փաստերով ցույց է տրվում թե ինչպես Բաղվանյան պատերազմից անմիջապես հետ կզխարպրական կատախորղ շրջանները գազոնի խոչորակցություններում ճշակում էին արևմտախարքյան գանգվածային տեղաժամանան ու բնաջնջման պրանը:

Հեղինակը բուսարանում է այն իրությունը, որ պատերազմի մախորդայինն և եննց բուն պատերազմի ժամանակ հայրական շրջաններում, մասնավորապես քաղաքական ուժից կոչից բնագամատատվում էր բուրքական տարիախոտատիլրական թմապատարքան ճանարեր ուժը, միսժամանակ գերագամատաղվում էր եկրոպական սխոտրյունները, նրանց զիջմանապետության - հայառիական - հախատիպատմների նշանակությունը: Մարդախիլական շրայնող բանամեռննկրով հանբնա եկող երկտորակերի օրոք մամախանղ Արամայի կատարանիցից եննո, հայ քաղաքական շրջաններն, ատափն հերթին աքրաջն կոտակցություններն ի զորո չեղան իրատեսմական աչքերով մայլ իրականությանը: Երանք չկարտրացան կամիատեսել հատմայող աքիալիլրը և ընակչությանը մախտապատրաստել դիմակայության: Անտանից այն սրափնցնող գործունը, որ երե խարտղ պայմաններում հայերի գանգվածային կատարում է կազմակերպվում, նույնը կարող է կրկնվել նաև հատմայող պատերազմում:

Գրքում կենտրոնական տեղ է գրավում արեւմտահայության 1914-16 թթ. եղբունք: Հեղինակը զամփրօզաբանական խոստով նյութերով ցույց է տալիս քե ինչպե՛սի մոլեռանդ, գազանային կերպարանք էր ընդունել պատերազմից: Հայերի իրավիճակն ոչնչացումը համարվում էր «սղբազան և հայրենասիրական գործ»: Նշխարությունը իրենց երեւազեք ծրագրերը իրավորմանին խղճամանկերուն ու բարբարոսարար: Քուրդական իշխանությունները բանտերից ազատ արձակեցին հանցագործների ու մարդասպանների և վննելով նրանց ուղարկեցին հայաշատ վայրերը: Երանք զբրակոյի ենթարկեցին ու գաղտնագործի կտտրեցին մարտունակ երիտասարդությանը, նետո ձերբակալեցին ու ոչնչացրին հայ մտավորականությանը, ապա անցան կանանց, երեխաների ու ձերբեր կտտրածներին: Բնակչության մշտա մառը, որը տերսիսմիայ, կտտրվեց ճանապարհներին, կամ էլ ոչնչացավ Միջագետքի անասարտներում, սովի ու եիվանդությունների հետևանքով:

Գրքում փաստերով ու համոզիչ կողաններով ապացուցվում է այն միշտ միտքը, որ հայերի քննաչմբան ծրագրերը իթթիհարակամների կրոնից մշակվել է մախլան ատաքին համաշխարհային պատերազմը: Քուրդական կատաճաբության այն պաշտոնական մեկնությունը, քե հայերի տեղաժանության ծրագիրն ընդունվել է 1915 թ.: ապանական մեղատատումներով, հեղինակը ցույց է տալիս, որ ատախ կեղծիք է: Տարբեր աղբյուրներից ջարդված ու համարչված փաստերով հեղինակը կազմել է աղբյուտակներ հայարմակ վայրերից տեղաժանված ու ոչնչացված հայերի քվերի մասին (էջ 351-5):

Հեղինակը մկարպարում է հայերի կոտորածների ու տեղաժանության անբող ընթացքի սանձնեղծուցիչ փաստերը, որոնք ինչնին բացաժայտում են թողք բարբարոսների և միբաբաշին իմպերիալիզմի իրական դեմը:

Մեմագրության էական արժանիքներից է այն, որ նրանում լուտարանված են Վասնի, Հասիմ-Գարսիսաթի, Ութխալի, Մուտա լիտան ինքնաարաշտանական նեղտական մարտերը: Դրանք ատանց ատաբնորդի մնագած արեւմտահայ գանդվածների ինքնաբուխ ու անձնագրե խեղախտոմներ էին: Ազգային ատումով այդ հերոսական մարտերը թուրքերին դիմակալելու բարոյական սպեղանի են:

Աշխատության վերջին յորրորդ գրվիթ կրոն է «Միջագետքին իմպերիալիզմը թուրքական բարդաբարության մեղսակից» խղբազիթը: Գիտական խղբարաժանագրությանը բացաժայտված է, որ Արեւելյան հարցի ցուն շարմիլ ում Օսմանյան բունսպետության տակ ճնչված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պրաջարն էր: Մեծ տերությունները համոնա էին գալիս որպես այդ ժողովուրդների ազատագրական ողորումների ետվանդություններ, քայց իրականում այդ շարժումները շտարկում էին հոգտո իրենց: Աշխատության մեջ անց է կացվում այն միշտ միտքը, որ Արեւմտյան Հայաստանի հարցում մեծ պերտությունների միջև երամ հակաժանարարությունները թուրքական կատաճաբող շրջանները մշտագին խղբանանկերին օգտագործում էին Հայկական հարցը իրենց ձեռնտու եղանակով լոմելու համար: Հեղինակը վեր է հանում Քուրդիսայի դաշնակից Գերմանիայի բացառական դերը հայկական բարբերում, ցույց տալիս Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ցարական Ռուսաստանի դիվանագիտական խողիթը, Հայկական հարցի օգտագործումը Մերմալիթ Արեւելքում իրենց գաճորդական

ենդինակը քննադատում է թոքք պատմաբաններին շարժման ճշմարիտ քնույրը աղաճափելու, կեղծելու համար: Քննարկվում է Տան Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցի նկատմամբ Անգլիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի քրեամ բացասական վերաբերմունքն ու դիրքը: Ներկայացնելով Սամ-Ստեփանոյի պայմանագիրը, Բեռլինի վեհաժողովում նրա վերանայման պատճառքունը ենդինակը ցույց է տալիս, որ արեւմտյան պետություններից յուրաքանչյուրն իր շահերից կենդիվ ծառայել է Օսմանյան խաղաղված կայսրության արահապանմանը, դրանով իսկ նպաստելով երկրում ազդող և ազատության ձգտող քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի տառապանքների տեսականացմանը:

Աշխատության արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ բազմապիսի ու բազմաբնույթ նյութերի հիման վրա Հայկական հարցի տեսաբանունը քննարկվում է Ռուսաստանի, արևմտաեվրոպական տերությունների և Օսմանյան կայսրության ղեկավարական հարաբերությունների լայն դաշտում:

Իրականությունը ճշգրիտ ու տրամաբանված ներկայացնելով, յուրաքանչյուր է Օեռլինի վեհաժողովում խղոր տերությունների կողմից Ռուսաստանին մեկըսացնելը, Սամ-Ստեփանոյի 16-րդ հոդվածը 61-ով փոխարինելը: «Երկարս Քեռեիի» պատճառքունը կարևոր, քրեափեցնող դիր կատարելից հայկական շրջաններում Տիրազետող դարձավ օտարի վրա հույս դնելու փոխարեն սեփական ուժերին ապավինելու մտայնությունը: Տույց է տրվում Բաճիս, Պատկանյանի, Սերենցի, Արծրունու և շատ ուրիշների ճշմանակալի դերը հայ հասարակական մարցի զարգայման քնազախում: Նրանց գաղափարների կրակաճազողմներն եղան Արարուն, Արցալու Սերսը, Անցյանիկը, Գևորգ Չառլը և շատ ուրիշներ, որոնք կրվում և գրեմում էին համուն հայքննի երկրի ազատության: Սոցիալ-դատակարազային հիմնի վրա մեափորված մարքախտական գաղափարախտության անփրապառ տիրապետության մրնուրտում Ջոն Կիրակոբյանն ազատագրական շարժման շեփոր էր հնչեցնում, երիտասարդության մեջ մտքեր աղդալազնում, ազգային շահերի պաշտարանության ուրից հարքում նրանց համար:

19-րդ դարի 80-ական քք. անցքերին է մնչլակալ երկրալզ գիրքը: Հայ ժողովուրդը ազատմաննրի մեջ էր, որ Ռուսաստանի և եվրոպական տերությունների միջամտությանը կրազործի Բեռլինի վեհաժողովը 61-րդ հոդվածի պաճանեղը և կրալզակիլի արևմտախալզի վեհակը: Այլ տաճանալակը ազատմաննրի և մյուս կողմից աշխարիի կզրմեղից, բուրժուական դիվանագիտությունից հուտախարությունների տարիներ էին: Հեղինակը ցույց է տալիս թի արևմտաճալուրյան ազատագրման գաղափարը հասունացնելու գործում ինչպառի միջրալզի գործունեություն ծախալեղին այս շրջանում հրապարակ կրամ «Կրաննիս» (Կարսի), «Հայաստան» (Լոնդոն), «Հնչակ» (Լոնդոն, ԺՆԱ) թերթերը: 80-ական քք. կեռերից ազգային ուժերի համախմբման, ինքնության թոխը տեղի ունեղավ, առաղին պրամ մղվից սեփական ուժերով մարունելու, «տուրանիզմին բաղաբական կրվի մեռնոց նեռելու մտայնությունը»:

Հեղինակը ըստ ամենայնի բացահայտելով կզր տերությունների ղեկավարալուրյան իակաճողովարական քնույրը, միաճանանակ ցույց է տալիս եվրոպալի դեմոկրատական շրջանների առաղաղն գործիչների հոմանիստական դիպրուրունը:

Հեղինակն իր ուսումնասիրությունների պարտաճ ընդգրկեց նաև 1880-ական թթ. հայտնիորդ պատմական փուլերը: Իրար հետևից հրատարակեց երկու գիրք խիստ ուշագրավ, դաստիարակի մշակակություն ունեցող դիպուկ խորագրով՝ «Երկաթադրեղ պատմության դասառատանի առաջ», որը մեկ գրքով հրատարակվեց նաև ռուսերեն, քաղաքներն, անգլերեն լեզուներով:

Հայերի և սլավոնների ազատագրումից հետո բուրքերի հարվածն ուղղվեց հայերի և նրանց ազատագրական շարժումների դեմ: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ այդ քարաքանդակությունը կրթամանարաբ էր ոչ միայն կայսրությանն ենթակա ժողովուրդների, այլ նաև հենց բուրք ժողովրդի համար: Թուրք ժողովուրդն իր տնտեսական, մշակութային ճակատագրով ետ էր մնում կայսրությունում բնակվող մյուս զբեթ բուրք ժողովուրդներից: «Իրա հետ մեկտեղ որպես երկրում տիրապետող էրնոս» բուրքերը դարերով օգտվել են կառավարության և շարժարի օրենքներով իրենց վերահսկված հովանավորությունից: Այդ համգամանցը նրանց մեջ ամրասցնել է այն համոզմունքը, որ բուրքերը և առնասարակ Իսլամին ենտեղոննրը, գերակա էրնոս են մյուս ժողովուրդների մկատմամբ: Արմատավորված և ախնդական ուժ ձեռք բերած այդ համոզմունքը սկսեանք դարձնելու ենտանցով ժապգվող բուրք քարեծիծամներն ի վերջո մնում էին բոցի վրա: Մես բե ինչու Արևմտյան Հայաստանում քարեծիծամներն կատարելու ինչոցին սուրբան Արդու Համիդը համամայնություն էր տալիս, գիտեմազով, որ այն չի կատարվելու: Ավելին, 1890-ական թթ. կհանդիմ քարեծիծամներ կատարելու փոխարեն կազմակերպվեց 300 հազար հայերի կոտորած:

Հեղինակը ճշմարտագիրեն բացահայտում է մեծ տեղաբյուրենեղ փարսեցիական վերաբերմունքը Հայկական հարցում: Այդ պետություններից քարաքանդակող ենտանտու էր իր շահերին: Անգլիայի համար Թուրքիան Հնդկաստանի ճանապարհին ռազմավարական կարևոր ենտակետ էր: Գերմանիան սկսել էր մյուս տեղաբյուրենների հետ մրցակցել և հասավ Բալկան-Պարդաղ երկաթուղու կառուցման իրավունք ձեռք բերելուն: Նույն ձևով նաև մյուս հզոր պետությունները: Արևմտահայերը մեծ հույսեր էին կապում Ռուսաստանի ռազմական հաղթանակների հետ, որի արդյունքներից օգտվելուն իանգաբում էին եկրորական երկրները:

Ձեռն կիցաշաչանը համոզել փաստարդելով էինմակերում է Արևմտսցից օգնության սպասելու անիրական լինելը, քանի որ խոչըր տերությունները, իրենց շահերից եչնելով, մշտապես զիջումների էին գնում Թուրքիային: «Արցիմս էլ հնտորեն օգտագործում էր այդ պետությունների նեղգին հակաությունները Հայկական հարցն իր ուզած ձևով լուծելու համար: Լուսարանվում է նաև այն պարագան, որ ետրտակ ժողովուրդների քաղաքական կազմակերպությունների աբակությունը են երկաթադրեղ կարտյանում ստաբակ սուրբանին և իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Մակայն իրենց նարատակին հասնելով, իշխանության գաղով չեն կատարում նախնին խոտումներից և ոչ մեկը: Հեղինակն իր ուսումնասիրություններում համոզել փաստարկներով ցույց է տալիս բե ինչպես քաչ առ քաչ օսմամիզնը վերափոխվեց բուրքիզմի, իսկ վերջինս է՝ պանիզատիզմի:

Ռուսումնասիրության երկրորդ գիրքն ընդգրկում է Մեծ եղեռնից հետո մինչև 20-րդ

դարի 80-ական թթ. առաջին տարիներն ընկած իրադարձությունները: Գեներալի քաղաքականության շարունակումը 1918 թ., երիտթուրքերի դատապարտումը, Օսմանյան կայսրության խորտակումը, բայց նաև զի մկատմամբ վերաբերմունքի անփոփոխ մնալը: Գլխի ընդարձակ բաժիններին մեկը վերնազգրված է «Շրջին պատմության թուրքական կեղծարարության»: Դրանում արդարացի ու համովը պատասխան է արվում նաև ժողովրդի պատմության թուրք կեղծարարներին:

Հայ դատը և նայոց պատմության հարցերը նեղագիտիկ հեղինակների մեղքագմանն են ուղղված նաև Հայաստանի, արտասահմանի անապրկում և ժամովի մյտնորգաններում հեղինակի իրատարակված քաղաքովի հոլվածները:

Ջան Կիրակոսյանը գիտական իր հետաքրքրությունների առանցք կազմող հիմնադրի ուսումնասիրությունն անընդհանրում է այդ ընժամովիկային անընդհանրացած անվանի նաև գիտնականներին նվիրված աշխատություններում: Միաժամանակ լնքեցողին ծանոթացնում է նշանավոր այդ ղեմերի գործունեության նետ: Ես անընդհանրվել է ակրանակոր պատմարան Երկրայա Ազոնի Հայկական հարցի մասին կատարված դիտարկումներին:

Առավել համգամանակի յուսարանել է պատմագրան, կրակարակախոս, արվատարան Ալեքսեյ Ջիվիլեզովի գործունեությանը: 1986-ին յույս տեսով Ջիվիլեզովի պատմաիրազարակախոսական ժամանկությանը նվիրված աշխատանքը, որը նոր նյութերով հարստացած ու լրամշակված իրատարակվեց 2007 թ.: Հանրագիտարանային իմացությունների տեր գործիչը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մոսկվայում իր ժամանակցությանը իրատարակվող «Արվանակի գեադոնիկ-անժազում տպագրում էր կրակարակ հոլվածներ Արևմտյան Հայաստանում ժամազվող իրադարձությունների, Հայկական հարցի, երկրագրան պետությունների գրաված դիզբի, նաև գաղթականների մասին: Ջ.Կիրակոսյանի կողմից Ջիվիլեզովի գրծունեությանն անընդհանրապես լրովին պատճառարանված է: Եսյն գիտեղծների տեր, Մոսկվայի համալրարանի դասախոս, հայրենամտր գիտնականն ույի ուշով հետևում էր իր ժողովրդի օրժասական մարտումներին, արժնտահայության ուղերգությանը, նրա պաշտրի հերոսական կերին և այդ ամենը դարձնում առաջաղեմ հասարակայնության սեփականությունը: Հեղինակը վեր է հանել Քուրդիսայի և եկերպական պետությունների հարաբերությունների մասին նշանավոր գիտնականի այն գնահատականներն ու դատողությունները, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց նշանակությունը:

Այսպիսով, երե իր սիրած տերմինով արտահայտվանք Ջան Կիրակոսյանը նայոց պատմագիտության մեջ եղավ «քաղաքական հայագիտության» վերջնական մեակորոն ու կիմնազիցը:

Արդարանությունը պատանցում է նշել, որ Ջ.Կիրակոսյանի աշխատություններում կան արդի պատմագիտության տեսակետից անընդունելի դրոյքներ Հոկտեմբերյան հեղափոխության, որոշ այդ իրադարձությունների մասին: Սակայն մախման մոտեցումները ամենին որակ չեն կազմում: Դրանից գատ հիշատակված մեակությունները, նրանցում կատարված հարգադրումների ուղղվածությունն ու ուղեմ

տարակուսանքի տեղ չեն բռնում, որ դրանք չեն եղել ենթինանկի համալսմանը: Հասկանալի է, որ առանց մարզախառակամ արտոնագրությանը, նրա մշակված գաղափարախոսությանը տարզ տալու խորհրդային իշխանության տարիներին այդ մեծագրությունները չէին կարող լույս աշխարհ գալ:

Քաղաքացիական արարողի բարձր գիտակցությունը, հայրենասիրական մեծ շնչով զբառ, ազգային նիհիլիզմի մերժող Ջոն Կերակոսյանի աշխատություններն արբանյակում էին հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, նարստուն նրա ինքնամայմանը, խնկրությանը: Դրանք ոչ միայն լավ ընթացիկներն էին համայն հայության կողմից, այլև հասարակական լայն շարժում առաջադրին: Սփյուռքի հայությունը, հազարամյակի ենթարկված ու հայրենիքից արտարսված հայերն ու նրանց ժառանգները հայոց ազգային շահերի մասին անբողջ ճշմարտությունը վեր հանող լիարժեք խոսք չէին լինել խորհրդային հայրենիքից: Հայ ժողովրդի արդար դատը պաշտպանող Կիրակոսյանի գրքերը, քիչ է տեսել աշխույժություն առաջադրին, ուղղակի փորձեցին սփյուռքահայ հասարակական կյանքը:

Հայրենանվիր գիտնական, քաղաքացի Ջոն Մանակի Կիրակոսյանը մեզանից եռասուներորդ ամիսամասակ, Հայաստանի անկախության մարտիակն: Ծաղիք նա շուտով իր դավանած գաղափարների արդյառ ցուցադրանք՝ մեր ժողովրդի ազատագրական արարքի համկու արթևտնը: Մակայն իր ստեղծագործությունները հայրենասիրական ոգի ու շունչը հաղորդեցին այն երիտասարդությանը, որոնք աննկարագրելի դժվարին պայմաններում կործարացան հայրամահով արտակ Արցախի ազատագրությունը, կերտեղ հայոց անկախ պետականությունը:

ՁՈՆ ԿԻՐԱՎՈՍՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

1954

1. Английская интервенция в Иране (1918-21): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — М.: Институт востоковедения АН СССР. — 12 с.

1955

2. Արօճրափոր աշխատություն Արամիակ Մառաշանի մասին // *Սովետական գրականություն*. - Թ. 1. - էջ 157-60:
Գրախոս.: Արզումանյան Մ. Արամիակ Մառաշան. - Ե.: Հայրենիք, - 1955 - 158 էջ:
3. Բարձրացնել գյուղատնտեսական ինտելիտտի պարտկազմակերպության դերը // *Պարզական կյանք*. - Թ. 10. - էջ 35-40:
4. Գիշր բորդ աշխատավորների պտրչան մասին // *Պարզական կյանք*. - Թ. 6 - էջ 55-7:
Գրախոս.: Саркисян Е.К. Положение трудящихся масс в современной Турции. — Е.: Изд-во АН Арм. ССР. - 1955. - 156 с.
5. Ի՞նչ կարդալ 1905-1907 թթ. առաջին ռուսական հեղափոխության մասին // *Պարզական կյանք*. - Թ. 8. - էջ 59-61:
6. Աշխատելը Մրասինիկյան // *Արևմուտք*. - 20 սեպտեմբերի:
Գրախոս.: Минашкян А.Н. Александр Мясникян. — Е.: Айпетրат. - 1955. - 307 с.
7. Ռուսական առաջին տեղացիան և Աօրաշի գաղթուրը // *Պարզական կյանք*. - Թ. 12. - էջ 30-4:
8. В.И. Ленин о работе советского государственного аппарата // *Коммунист*. - 8 сентября.

1956

9. Հնրնկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հնրուսական էջը (1857 թ. հակաանգլիական արարածություն 100-ամյակի առիվ): - Ե.: Հայրենիք, - 80 էջ:

10. Արմերափոր նկարչում սովետական պատմագրության մեջ // *Սովետական Հայաստան*. - Թ. 5. - էջ 31:
Գրախոս: Ռչառնի Վ.Հ. Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունը: 19-րդ դարի երկրորդ կես, նոտեֆորմյան շրջան: - Ե.: ՀՍՍՀ ԳԱ կրատ. - 1956. - 558 էջ:
11. Աշխատույնն արեղձավիզ գաղափարական աշխատանքը // *Պարզեական կյանք*. - Թ. 7. - էջ 40-5. - Համահեղինակ՝ Վ.Գևորգյան:
12. Բուցաշունչ ուղղություններ (Մուրին Սարմիզադյան) // *Ազիտաբարդի շղթինդ*. - Թ. 22 - էջ 11-22:
13. Գլխք սոս և հայ ժողովուրդների դարավոր բարեկամության մասին // *Սովետական Հայաստան*. - Թ. 3. - էջ 34-5:
Գրախոս: Արշալույսի Ա.Մ. Մուսկիսի համարադարձը և հայ առարավոր ինտելեկտնեյան: - Ե.: Հայպետհրատ. - 1955. - 240 էջ:
14. Եզիպտոսը սրաքարում է իր անկախության անբազանցման համար // *Պարզեական կյանք*. - Թ. 9. - էջ 85-90:
15. Հայաստանում 1905-07 թթ. ուղղություն շարժումներին նվիրված գրականության մասին // *Պարզեական կյանք*. - Թ. 3. - էջ 56-9. - Համահեղինակ՝ Տաճատ Սահակյան:
16. Միշտ պայծառ, հավերժական կերպարներ («Հիշողություններ Մարցի» և էնզիպի մասին - ժողովածուի յոչս րեմայնան առիվ) // *Ավանգարդ*. - 5 հունիսի. - Համահեղինակ՝ Վ.Սարգսյան:
17. Միջազգային խաղաղության պահպանման կարևորագույն պայմանը // *Պարզեական կյանք*. - Թ. 6. - էջ 7-14:
18. Во имя мира, против войны // *Коммунист*. - 20 декабря.
Ред. на кн.: Քելադյան Ա.Ա. Ժողովուրդների ժամանակակից շարժումը խաղաղության համար: - Ե.: Հայպետհրատ. - 1956. - 111 էջ:

1957

19. Գաղափարական աշխատանքի մի քանի հարթերի մասին // *Լենինյան ուղիով*. - Թ. 1. - էջ 65-71:
20. Գաղութատիրության և ազնիսիայի դժգոհեման // *Լենինյան ուղիով*. - Թ. 4. - էջ 87-90:
21. Գիտական անբարեկազմություն, թե բարեկազմություն // *Լենինյան ուղիով*. - Թ. 7. - էջ 118-26:
Գրախոս: Թրչյան Հ.Կ. Պայքար նախի համար (Նովորաբոյություններության տեղարաշխումը և անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հակաառաջդնները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում): - Ե.: ՀՍՍՀ ԳԱ կրատ. - 1957. - 292 էջ:
22. Հոկտեմբերյան ուղղություն և Աշխույր // *Սովետական Հայաստան*. - 14 սեպտեմբերի:

23. Հերաներիչյան ռեդուցիան և լեճիմյան ազգային ջարդարականության հարիւնակը // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 11. - էջ 37-48:
24. Նազիպյան մոնարխիստները Մերձավոր և Միջին Արևելքում // *Հայաստանի ժողովրդական չեմպեոնը* - Թ. 1-2. - էջ 179-83:
25. Ոճրագրծների ոճը // *Սովետական Հայաստան* - 18 հունիսի:
26. Политика сосуществования двух систем — политика мира // *Коммунист*. - 31 марта.

1958

27. Ժամանակակից սննդամիզոն կոնսիստուական շարժման գլխավոր փուսեզն է. - է.: Հարպետիցատ. - 52 էջ:
28. Արշակն էլ ազանի էր (Միջազգային դրուրյունը Մերձավոր Արևելքում) // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 2. - էջ 55-62:
29. Ընդդեմ ճարտագի-լեճիմիզմի սնվույի // *Լեճիմյան ուղիով* - Թ. 5 - էջ 47-58:
30. Ինքնուզու // *Ազգայնորդի յըղնուր* - Թ. 11. - էջ 41-8:
31. Խաղաղության ուճերի կարևոր հարիւնակը // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 9. - էջ 106-16:
32. Բուդյան Կոնսյանց // *Սովետական Հայաստան* - Թ. 11. - էջ 13:
33. Հնդկական սուպերիլիայի անկախության օրը // *Սովետական Հայաստան* - 15 օգոստոսի:
34. Национальный праздник египетского народа // *Коммунист*. - 18 июня.
35. Торжество ленинских идей на Востоке // *Комсомолец*. - 20 августа.

1959

36. Դաշնակ գարնկազմերն Արևելքում // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 9. - էջ 27-38. - Համահրղնակ՝ Հակոբ Հակոբյան:
37. Խուզող գոսակցուրյունը և գարնկարարան պաշխալը // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 12. - էջ 3-16:
38. Իրարի սուպերիլիայի ծնունդը // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 2. - էջ 120-4:
39. Համաշխարհային կոնսիստուական շարժման արդի էտուղը // *Սովետական Հայաստան* - 3 սեպտեմբերի:
40. Մանդրիայի ժողովրդական սուպերիլիայի 35-անյակը // *Ազգայնորդի յըղնուր* - Թ. 21. - էջ 43-9:
41. Ծրնակյալի միջազգային նշանակուրյունը // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 3. - էջ 46-56:
42. Ծրնակյա պլանը և գարնկարարուրյունից ազատված կըլնները // *Քանգուր* - 1 սեպտեմբերի:
43. ՍՍՄ-ը յարաղուրյան ծանար մըկող պաշխարում // *Լճիմյան ուղիով* - Թ. 6. - էջ 27-35:

1960

44. Գաղմակները ինգերլիսիզմի գործակալներն են Մերձավոր Արևելքի եզերմարտ: - Ե.: Հայպետհրատ, - 58 էջ. - Համառոտորենակ՝ Հանք Հանքերյան:
45. Արդիաբանության էինմական հարցը // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 2. - էջ 29-36:
46. Ալբերիայի նոր անբախ պետությունները // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 8. - էջ 99-103:
47. Բանյունի ուղին հարցանակում է // *Սովետական Հայաստան* - 17 սպրիլի:
48. Թիբեայի անկախության օրը // *Երևանյան Երկուն* - 4 նոյեմբրի:
49. Իրաքի սոսարքիկա // *Ազիպարտի ղրկնույ* - Թ. 10. - էջ 36-41:
50. Լենինը և վերանկող Արևելը // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 4. - էջ 68-79:
51. Կոնկոլի սոսարքիկան // *Ազիպարտի ղրկնույ* - Թ. 15. - էջ 38-44:
52. Հնդկական սոսարքիկայի տասնամյակը // *Բանկույ* - 26 նոյեմբրի:
53. По пути неизвестного развития (К 15-летию со дня провозглашения Индонезийской республики) // *Коммунист* - 17 августа.
54. Что происходит в Лаосе? (Ответы на вопросы читателей) // *Коммунист* - 13 декабря.

1961

55. Գաղտնադիտության կործանումը անխտապնի է: - Ե.: Հայպետհրատ, - 51 էջ:
56. Արձագանքում է անբուջ աշխարհը // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 12. - էջ 44-8:
57. Թիվիայի քանկոր դասակարգը պայքարում է // *Ազիպարտի ղրկնույ* - Թ. 4. - էջ 30-6:
58. Խոսադարտյան և ժողովուրդների քարեկանության դուշակակիցը // *Սովետական Հայաստան* - 24 օգոստոսի:
59. Կարևոր հանդիպում (Միջազգային կյանք) // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 6. - էջ 92-4:
60. Կործանվող գաղտնադիտություն // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 3. - էջ 53-64:
61. Միջազգային սուպոզիտոն շարժումը անպարտելի է // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 10. - էջ 18-25.

1962

62. Հարակոմունիզմի դաշնակ խնկարկունիցը // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 5. - էջ 28-39:
63. Մլոկանոսի սիրտը (Ուուրկնոց Իրանի գնկնկոսական դասարանի աղկ) // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 9. - էջ 107-10:

1963

64. Ալբերիան պայքարում է հանուն միանության, լնրքիմ գաղտնադիտության // *Արևմուտք* - 25 մայիլի:

65. Գաղութախոյրական պաշտպանի կնիքը մասնանկրթ ընդարձակ կրթություն է // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 8. - էջ 43-51:
66. Կարևոր աստվածաբարություն // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 2. - էջ 99-104:
Գրախոս.: Տարկոսյա Է.Կ. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. - Е.: Изд-во АН Арм. ССР. - 1962. - 496 с.

1964

67. Ընդհան պատերազմի, հանուն խաղաղության (Առաջին համաշխարհային պատերազմի 50-ամյակի առիթով) // *Սովետական Հայաստան* - 1 օգոստոս:
68. Իրանում անգլիական ինվերիալիստական թաղաքականության պատմությունը (1918-21) // *Արևելագիտության ժողովածու* - Թ. 2. - Ե.: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ կրատ. - էջ 150-3:

1965

69. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտաստեղծությունը (1914-1916 թթ.): - Ե.: Հայաստան. - 510 էջ:
70. Արևմտաստեղծության ծանր կատարությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին // *Փառված-թանախության ծանցու* - Թ. 1. - էջ 51-68:
71. Արևմտաստեղծության ողբերգությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին // *Լենինյան ուղիով* - Թ. 4. - էջ 41-54, Նոյնը՝ *Լրագրք.* - 25, 29 մայիսի, 5 իունիսի:
72. Գեներալը ծանրագույն հանցագործություն է // *Գրական թղթ* - 23 ապրիլի: Նույնը՝ *Արարատ* - 18, 19 մայիս:
73. Սիրազգային ինվերիալիզմը և հայերի ոչնչացման բուրժուական թաղաքականությունը // *Տղերագրեր ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտություններին* - Թ. 4. - էջ 81-101: Նույնը՝ *Աշխարհ.* - 22, 26, 27 ապրիլի:
74. От трагедии к возрождению // *Коммунист.* - 24 апреля: *Ուրբերգությունն* ղեպի վերածնունդ // *Սովետական Հայաստան* - 24 ապրիլի. - Համահեղինակ Գալստյոս Գաղթյան:
75. Первая мировая война и западные армяне (1914-16 гг.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Е.: Институт истории АН Армянской ССР. - 81 с.

1966

76. Говорит и показывает Ереван // *Коммунист.* - 7 мая.

1972

93. Առաջարկ // Հայաստանի մշակութային ժխմանակոտորյան և սովետական արևարին ըսդարականորյան փաստագրերուն (1828-1923 թթ.) / հոկ. Ջ.Ա. Կիլիանոյան: - Ե.: Հայաստան. - էջ 3-65:
94. Բարեխալիկ հասարակական ասոցիանների ժրատվաներուն // Լեհիկյան ուղիուն - Թ. 4. - էջ 38-48:
95. Երիտրուրական շարժուն: Ծագունը, զարգացունը // Գարուն - Թ. 3. - էջ 88-93: Գրախոս: Սետրոսյան Յ.Ա. Մլադոտուրսեկոե զնեժենե. - Մ.: Ոսկա, 1971. - 328 ս.
96. Թուրքալիսական յոթը ստանձանիւրերուն // Սովետական զրտվաներուն. - Թ. 10. - էջ 128-31: Նոյնը՝ Աշխարհ. - 1973, 27 հոկտեմերիկը: Գրախոս: Երեմեև Ժ.Ե. Էթնոգենեզ տուրոկ: Սրոնսկոժենե և ոսնոյնե էտապե էթնիկեսկոյն ոստորե. - Մ.: Մոսկա, 1971. - 272 ս.
97. Սան-Սեմեոյի կոնֆերանսը և Հայաստանը // Բարեխոս Հայաստանի արիկաների - Թ. 3. - էջ 19-67. - Հանձանեղենակ՝ Սերեն Սանակյան:
98. ՍՍՀՄ կազմալորնան զանոնական նշանակերորունը // Լեհիկյան ուղիուն. - Թ. 12. - էջ 25-32:
99. Коммунист, ученый, дипломат (К 70-летию Амазаспа Арутюняна) // *Вестник Ереванского университета*. - No. 3. - с. 255-9. - Соавтор - Геворк Гарибджанян.
100. Рецензия // *Вестник общественных наук АН Арм. ССР*. - No. 6. - с. 107-11. - Соавтор - Сергей Симонян.

1974

101. Առաջին հանաշխարհային զտտերազունը և Հայաստանը // Հայկական Սովետական Հանրալիսարուն. - Հ. 1. - էջ 528-30:
102. Դաշնակերտյունը ինտերնալիզմը ետնարակերտուն // Լեհիկյան ուղիուն - Թ. 12. - էջ 88-5: Նոյնը՝ Աշխարհ. - 1975, 1, 8, 24 մարտիկ:
103. Բն-դ՝ Օրսնի կոնֆերանսը (1922 թ. մարտ) // ՀՍՄՀ ԳԱ Էրարիեր հասարակական զերտուրունների - Թ. 3. - էջ 10-21:

1975

104. Ազատորյան և ազնալիկի ուղիուն (Հյուերյան Զաչիկի Գերմանիայի ազատազունն ուղիս արիկ) // Երեկոյան Երեան. - 8 մայիսիկ:
105. Վ.Լ. Լենինը յերափոխական արաչուրը ընդուն զտտերազունի (Ծիաներալիկ կոնֆերանսի 60-անյակի արիկ) // Լեհիկյան ուղիուն. - Թ. 9. - էջ 67-76:
106. Под знаменем Октября, по пути расцвета // *Коммунист*. - 24 апреля.

1977

- 107. Ժամանակակից բարդ ինքնակենրը հայերի և հայրենական հարցի մասին: - Ե.: ՀՍՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոն. - Թ. 3. - 33 էջ: Նույնը՝ *Ճարտուն* - 17, 18 նոյեմբերի. - Հասանելիմանակ՝ Մեյի Ֆուլար:
- 108. 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի և Հայաստանը // *Բանբեր Հայաստանի արժեքների* - Թ. 2. - էջ 198-219:
- 109. Հայոց տուսական կրթնորոշումը և արևմտակենտրոնական դիմաձևագիտությունը // *Լեհիմյան ուղիով* - Թ. 7. - էջ 68-79:
- 110. Մարդը, գործիչը, գիտնականը (Ալտա Հովհաննիսյանի 90-ամյակի արթիվ) // *Ճարտնների յուր* - 22 հունիսի: Նույնը՝ *Կամչ*. - 9 հունիսի:
- 111. Из истории армянского вопроса (Реферативный обзор турецких изданий). - Е.: Центр научной информации по общественным наукам АН Арм ССР. - No. 6, 22 с.

1978

- 112. Թարթուական դիմաձևագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 70-ական թթ.): - Ե.: Հայաստան. - 362 էջ:
- 113. Արևելյան հարցը և *Ռուսաստանը* // *Սովետական Հայաստան* - 17 օգոստոսի:
- 114. Իտրական հայրենասիրությունը կամ ինչպես դաս տանել պատերազմից // *Ապրիլ* - Թ. 8. - էջ 16-7: *Արև* - 1979, 16 հունվարի:
- 115. 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի և անգլիանոս դիմաձևագիտությունը // *Բանբեր Երևանի համալսարանի* - Թ. 1. - էջ 83-106:
- 116. 1877-78 թթ. րուս-թուրքական պատերազմը և Հայաստանը // *Կամչ* - 1977, 31 դեկտեմբերի, 1978, 6, 13, 14, 18 հունվարի, 18 փետրվարի: Նույնը՝ *Ճարտուն* - 22, 23, 26 փետրվարի:
- 117. Հայրենական հարցը զինարարաբան (1918) մինչև Լոզան // *Կամչ* - 18 փետրվարի, 4 մարտի:
- 118. Հնարարած հայազգ ժամանակի րարճրությունը (Մեծ եղեռնի տարեկնի արթիվ) // *Սովետական Հայաստան* - Թ. 4. - էջ 1-2:
- 119. Պատերազմի ինտալտրացիոն թնայնություն // *Լեհիմյան ուղիով* - Թ. 10. - էջ 36-45:
- 120. Навекн вместе. - Е.: Айкастан. - 362 с. - Соавторы - Цатур Агаи, Мааси Ароумаски, Константи Худаверди и др.
- 121. Пособники расистов (Выступление представителя СССР Дж.С. Киракосяна на 33-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН) // *Коммунист* - 21 октября.
- 122. Северная радуга // *Литературная газета*. - 11 октября.

147. Предисловие // Армянский вопрос на страницах зарубежной печати (Обзор) // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 5. - 52 с.
148. Մարտիկների և ավանդուհանների նշանակը // *Լրագր* - 26 հունիսի; Նույնը՝ *Աշխարհ* - 3 հունիսի; Նույնը՝ *Մեան* - 25 նոյեմբերի:
149. Խոստով եմ աներիկյան մատուցի փաստերը // *Սովետական Հայաստան* - Թ. 12. - էջ 20-3; Նույնը՝ *Հորիզոն* - 1984. - 27 փետրվարի. - Համահեղինակ՝ Երուսրդ Մաքսյան:
150. Կեղծիքը որքան կարող է սարել... // *Աշխարհ* - 11 սեպտեմբերի:
151. Զոմ Կերակույանի ճանը // *Աշխարհ* - 4 դեկտեմբերի; Նույնը՝ *Notre-voix* - 1983. - հունվար-փետրվար. - էջ 9-10:
152. Հայերի ֆարսեակեցունը // *Աշխարհ* - 13, 20, 27 նոյեմբերի, 4 դեկտեմբերի; Նույնը՝ *Լրագր* - 20 նոյեմբերի; Նույնը՝ *Նան* - 12 դեկտեմբերի. - Համահեղինակ՝ Վրացիմիր Կարմիրչույան:
153. Պատմության փաստերը "a la suite" // *Սովետական Հայաստան* - Թ. 4. - էջ 14-7; Նույնը՝ *Նան* - 8 մայիսի; Նույնը՝ *Ազատիկ* - 28 մայիսի; Նույնը՝ *Լրագր* - 29 մայիսի; Նույնը՝ *Notre-voix* - մայիս-հունիս. - էջ 16-17; Նույնը՝ *Արարատ* - 27 մայիսի; Նույնը՝ *Հայրենիք* - 2 հունիսի; Նույնը՝ *Մեան* - 19 հուլիսի, 4, 27 օգոստոսի; Նույնը՝ *Աշխարհ* - 2 հոկտեմբերի; Նույնը՝ *Էդիբուհ* - հոկտեմբեր; նույնը՝ *Հայաստան* - նոյեմբեր-դեկտեմբեր:
154. Սովետական ճանաչված ղեկավարներ (Համալսող Հարությունյանի ծննդյան 80-ամյակի աթիվ) // *Լրագր* - 25 դեկտեմբերի:
155. Սփյուռքահայերյան սրտմազկան իրավունքը // *Ճարտեր* - 25, 26 օգոստոսի; Նույնը՝ *Հորիզոն* - 30 օգոստոսի; Նույնը՝ *Լրագր* - 11 սեպտեմբերի; Նույնը՝ *Աշխարհ* - 25 սեպտեմբերի, 2 հոկտեմբերի; Նույնը՝ *Հայաստան* - հոկտեմբեր:
156. Ներսես Վարչապետյան // Հայերական Սովետական Հանրագիտարան. - Հ. 8. - էջ 252:
157. Տակն օր Հնդկաստանում // *Սովետական Հայաստան* - 20 ապրիլի:
158. [Рецензия] // *Вестник Ереванского университета*. - No. 3. - с. 210-6. - Соавтор - Владимир Кармиралян.
Рец. на кн.: Dr. Sahak R. Sanyel. Displacement of the Armenians: Documents. - Ankara, 1978. - 80 p.
159. [Рецензия] // *Вестник общественных наук АН Арм. ССР*. - No. 9. - с. 87-93. - Соавтор. - Эдуард Мелконян.
Рец. на кн.: Richard Diran Kloian. The Armenian Genocide - First 20-th Century Holocaust. - Berkeley. - 1981. - 304 p.
160. Современные международные отношения и идеологическая борьба // Ленинская политика мира и безопасности народов. - М.: Наука. - с. 42-50.

1983

161. Նշխարաբերը պատմության դասագրքում արտք (1915 թ. մինչև մեր օրերը) : - Ե. : Հայաստան. - 462 էջ:
162. Ամենազանգվածը ստան աղավաղված ճշմարտությունն է // Կոնց. - 31 հուլիսի: Նույնը՝ *Լրաբեր* - 13, 20 օգոստոսի, 3 սեպտեմբերի: Նույնը՝ *Աշխարհ* - 3, 10, 17, 24 սեպտեմբերի: Նույնը՝ *Ճարտեր* - 17-19 օգոստոսի: Նույնը՝ *Արև* - 1, 2, 4, 5, 7 նոյեմբերի:
163. Անգլիական շխմազանը եղբորաբերի մասին // *Ճարտեր*. - 7-11, 13, 15 դեկտեմբերի: Նույնը՝ Արևելագիտության հարցեր. - Հ. 1-2. - Ե. : Պետական համալսարանի կրպակ. - 1984. - էջ 270-88: Նույնը՝ *Արև* - 1984, 26-30 մարտի, 6 ապրիլի:
164. Նշխարաբերական ոճաբարձրությունը և հարանվաստ շարժումը Ռուսաստանում // *Լրաբեր*. - 2 ապրիլի: Նույնը՝ *Երկրասարդ Հայաստան* - ապրիլ:
165. Ընդհան ինգլերենախոսական դավերի // *Լեմինյան ուղիով*. - Թ. 7. - էջ 92-4: Նույնը՝ *Ազգային մշակույթ*. - 18 դեկտեմբերի:
Գրախոս.: Թադևոսյան Լ.Ա. Արևմտյան Հայաստանը անգլիական ինգլերենախոսի պահանջում 19-րդ դարի վերջին քառորդում. - Ե. : 1982. - 287 էջ:
166. Կեղծարարությունը չաղտնաթմբում է... // *Սովետական Հայաստան*. - Թ. 11. - էջ 23-5: Նույնը՝ *Մեամ* - 1984, 22 հունիսի, 6 հուլիսի: Նույնը՝ *Արևմտիկ*. - 1984, 2 հուլիսի:
167. 1915-ի հայոց կոտորածի մասին քուրբանական պատմական խեղաբարդումները // *Անպարեզ* - 17 դեկտեմբերի:
168. Պատմության փաստերը ծոռ հայելու մեջ // *Սովետական գրականություն*. - Թ. 1. - էջ 116-22. - Համահեղինակ՝ Կրադիմիր Կարմիրջուլյան:
169. Ա.Գ. Հնչակյան կոտակոտրյան պայքարը նշխարաբերի իշխանության դեմ // *Նոր սերունդ* - 3 դեկտեմբերի:
170. Սովետական արևելագիտության նոր կասարգանումը // *Սովետական Հայաստան*. - Թ. 10. - էջ 29-30: Նույնը՝ *Արաբաբեր*. - 25, 28 սեպտեմբերի: Նույնը՝ *Ճարտեր*. - 13 նոյեմբերի: Նույնը՝ *Ազգային մշակույթ* - 20 նոյեմբերի: Նույնը՝ *Լրաբեր* - 10 դեկտեմբերի: Նույնը՝ *Աշխարհ* - 1984, 7 հունվարի, 4, 11, 18 փետրվարի: Նույնը՝ *Մեամ* - 1984, 1 հունվարի: Նույնը՝ *Հասար* - 1984, 3 հունվարի: Նույնը՝ *Աշիր*. - 1984, 25 մարտի: Նույնը՝ *Մեամ* - 1984, 16 մայիսի: Նույնը՝ *Անպարեզ* - 1984, 2 հունիսի: Նույնը՝ *Երկրասարդ Հայաստան* - 1984, օգոստոս: Նույնը՝ *Փայտաբ*. - 1984, 27 օգոստոսի: Նույնը՝ *Ազգային* - 1984, 24, 25 օգոստոսի:
Գրախոս.: Գասրախյան Մ.Ա., Օրեշկովա Ս.Փ., Սերոստի Յ.Ա. Օսերկի իստորիա Խուրսի. - Մ.: Ուսույթ, 1982. - 294 է.
171. [Рецензия] // *Вестник Ерванского университета*. - No. 2. - с. 263-6. - Соавтор - Р. Кондакчян.
Рец. на кн.: Գասրախյան Մ.Ա., Օրեշկովա Ս.Փ., Սերոստի Յ.Ա. Օսերկի իստորիա Խուրսի. - Մ.: Ուսույթ, - 1982, - 294 է.

172. Антисоветизм и имперское притязания США // *Коммунизм*. - 13 июля; Մույնը՝ *Երբ անրանք*. - 3-17 դեկտեմբերի. - Համաձեռնմանկ՝ Էդուարդ Մելքոնյան:
173. L'Arménie Soviétique: Entretien avec John Kirakossian // *Révolution*. - 29 juillet. - p 16; Հրամանատարան "Révolution" շաբաթաբերորի հարցազրույցը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ջոն Կիրակոսյանի հետ // *Հատար*. - 6, 7, 9 օգոստոսի; Մույնը՝ *Ճարտունք*. - 27 օգոստոսի; Մույնը՝ *Փայտաբ*. - 27 օգոստոսի; Մույնը՝ *Արարաբ*. - 6 սեպտեմբերի; Մույնը՝ *Ընտրանք*. - 21 սեպտեմբերի, 8 օկտեմբերի; Մույնը՝ *Արև*. - 23 սեպտեմբերի; Մույնը՝ *Մեան*. - 27 օկտեմբերի; Մույնը՝ *Այլք*. - 27 նոյեմբերի:
174. Обзор зарубежной печати // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 5. - 61 с.
175. Швейцарская печать о втором армянском конгрессе (Обзор) // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 11. - 34 с.

1984

176. Դար տոմս եր, պրոֆեսոր // Մովսեսական Հայաստան. - Թ. 9. - էջ 10-3; Մույնը՝ *Այլադր*. - 17 նոյեմբերի; Մույնը՝ *Ազգային ձևափոխ*. - 4, 18, 26 նոյեմբերի; Մույնը՝ *Ճարտունք*. - 1 նոյեմբերի; Մույնը՝ *Արարաբ*. - 1-4 դեկտեմբերի; Մույնը՝ *Լուսինք*. - 15 դեկտեմբերի; Մույնը՝ *Արև*. - 1985, 10-14 հունիսի:
177. Թուրքական գաղափարախոսության բաղնախորհրդերը // *Լուսինք*. - 1983, 24 դեկտեմբերի; Մույնը՝ *Հրեզոն*. - 27 փետրվարի, Մույնը՝ *Էրեբունի*. - մարտ; Մույնը՝ *Այլք*. - 22 մարտի; Մույնը՝ *Արև*. - 17-20 ապրիլի; Մույնը՝ *Ճարտունք*. - 18, 19 հունիսի:
178. Թուրքական կեղծազրույթյան աներկչան փաստաբանները // *Մովսեսական Հայաստան*. - Թ. 5. - էջ 25-7; Մույնը՝ *Ազգային ձևափոխ*. - 8 հունիսի; Մույնը՝ *Ճարտունք*. - 21, 22 հունիսի:
179. Թուրքիայի Արևմտեկան // *Հայաստանի ժողովրդական քննադատություն*. - Թ. 5. - էջ 58-65:
180. Խմբազան կրթիցի // *Լեռ*. երկերի ժողովածու. - Հ. 4. - Ե. ; Հայաստան. - էջ 557-8:
181. Նազիստականի ազդեցիկ դոկտրինան // *Մասնագրական խոսք*. - Թ. 3. - էջ 28-32:
182. Պանդուրիչիկի ազդեցիկ դոկտրինան երկև և այսօր // *Պարուն*. - Թ. 3. - էջ 62-9; Մույնը՝ *Ազգային ձևափոխ*. - 26 փետրվարի, 4, 11 մարտի; Մույնը՝ *Ճարտունք*. - 22-24 մարտի; Մույնը՝ *Լուսինք*. - 7, 14, 21 ապրիլի; Մույնը՝ *Այլադր*. - 7, 14, 21 ապրիլի:
183. Այնքան Ձիվիկելով // *Մովսեսական գրականություն*. - Թ. 4. - էջ 129-37; Մույնը՝ *Մովսեսական Հայաստան*. - Թ. 7. - էջ 24-6; Մույնը՝ *Ճարտունք*. - 5, 7 հունիսի:

184. Предисловие // Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982-83) // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 5. - 97 с.
185. Предисловие // Из истории армянского вопроса. Никогойос Адома. К разрешению армянского вопроса // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 7. - 75 с.
186. Սարմիլ Սերգի // Հայրենի Մովսեսիան Հանրագիտարան. - Հ. 10. - էջ 166-7:
187. Սաքս-Պերդի համաձայնագիր, 1916 // Հայրենի Մովսեսիան Հանրագիտարան. - Հ. 10. - էջ 169:
188. Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը, 1920 // Հայրենիան Մովսեսիան Հանրագիտարան. - Հ. 10. - էջ 169:
189. Զրամբանքի արխիվների փափրակները հերքում են պատմության կեղծարարությունը // Լրաբեր. - 17, 24 նոյեմբերի; Նույնը՝ Ազգային մշակույթ - 16 դեկտեմբերի; Նույնը՝ Աշխարհ. - 1985, 26 հունվարի; Նույնը՝ Արև. - 1985, 2-4 մայիսի. - Համահեղինակ՝ Սերգի Միմոնյան:
190. В порочном кругу идеологических диверсий // Коммунист. - 11 апреля; Նույնը՝ Աշխարհ. - 12, 19, 26 մայիսի, 2 հունիսի. - Համահեղինակ՝ Էդուարդ Սարգսյան:
191. The Distortion of History Continues // *The Armenian Reporter*. - March 1, 8.

1985

192. Անկարիի է ճրագնի պատմության ճշմարտությունը // Լեհիկյան ուղիով. - Թ. 4. - էջ 84-96. - Համահեղինակ՝ Անդրանիկ Միմոնյան:
193. 1915 թ. արևմտամարտյան ցեղասպանությունը արևմտյան քաղաքագիտության թուրանմանը // Լրաբեր. - 24 օգոստոսի, Նույնը՝ Արև. - 9, 10, 14, 15, 17, 19, 29, 30 օգոստոսի, 2 սեպտեմբերի. - Համահեղինակ՝ Անդրանիկ Միմոնյան:
194. Նիկոպոլս Արմենը Հայկական հարզի մասին // Մովսեսիան Հայրենիան. - Թ. 3. - էջ 12-13; Նույնը՝ Լրաբեր. - 29 հունիսի, 6-13 հուլիսի; Նույնը՝ Կրթությանը Հայրենիան. - 1989, 20 ապրիլի:
195. [Рецензия] // *Вестник Ерванского университета*. - No. 1. - с. 222-33. - Соавтор - Сергей Симонов.
 ՔԵՆ. իս. ռու.: Les Grandes Puissances. L'Empire Ottoman et les Arméniens dans des Archives Françaises (1914-18). Documents réunis et présentés par Arthur Beylerian / Préface de Jean-Baptiste Duroselle. - Paris: Publication de la Sorbonne, 1983. - 792p.

196. Документы французских архивов о геноциде армян (Обзор) // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 3. - 44 с.
197. Послесловие // Степан Аладжаджян. Тростник не склонился. - М.: Советский писатель. - с. 361-6.
198. Предисловие // Виктор Исраэляни. Операция "Кроссворд". - Е.: Айастан. - с. 3-10.
199. Страницы из жизни Алексея Дживелегова // *Коммунист*. - 23 июля.

1986

200. Младотурки перед судом истории. - Е.: Айастан. - 478 р.
201. Քարծր Գրիգորյան // Հայկական Սովետական Հանրագիտարան. - Հ. 12. - էջ 255:
202. А.К.Дживелегов и его историко-публицистическое наследие. - Е.: Изд-во АН Арм. ССР. - 87 с.
203. Подвижник (А.К.Дживелегов) // *Литературная Армения*. - No. 11. - с. 82-91.
204. Армения и армяне на страницах французской прессы (1983-84) // Центр научной информации по общественным наукам АН Арм. ССР. - Серия "Арменоведение за рубежом". - No. 1. - 76 с.
205. Трагедия армян Османской империи в 1915-16 гг. в освещении буржуазной историографии // *Вопросы истории*. - No. 5. - с. 147-54; Նույնը՝ Սովետական Հանրագիտարան. - Թ. 11, էջ 27-30; Նույնը՝ *Գրական* - 3 սերիաներով, էջ 36-45; Նույնը՝ *Ման*. - 1987, 10, 11, 13-16 հոկտյբ. - Հանձնակցությանը՝ Անդրանիկ Միրանյան, Արման Կիրակոսյան:

1987

206. Арабский автор о пантюркизме // *Вопросы востоковедения*. - Т. 3-4. - Е.: Изд-во Ереванского университета. - с. 7-16

1989

207. Младотурки перед судом истории. 2-е доп. издание. - Е.: Айастан. - 494 с.
208. Младотурците пред съда на историята. - София: Партиздат. - 494 с.
209. В бюро ЦК КП Армении // *Голос Армении*. - 17 января; Նույնը՝ *Հանրային*. - 17 հունվարի:

1992

210. *The Armenian Genocide: The Young Turks before the Judgment of History.* – Madison, Connecticut: Sphinx Press, Inc. - 277 p.

2007

211. *Алексей Джавелегов и его историко-публицистическое наследие.* 2-е доп. издание. – Е.: НАН РА, Институт истории. - 262 с.

ՔՐՈՒԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՈՒ ՍՏՁՈՒԿ ԿՐԿՎՈՅԻՆ	3
ԵՐԵՎԱԿԱՆ ԿՐԿՎՈՅԻՆ, ԸՆԹԱԾՈՒՄ	8
ԿՅՈՒԳՆԻ ԸՅԻՆԵՆ, ՆՈՍՏՐԱ	17
ԿՆՐԿՈՒՄ ԲԵՐՈՅԻՆ, ԿՐԿՎՈՅԻՆ Զ.Ս. ԸՆԹԱԾՈՒՄ ԸՆԹԱԾՈՒՄԻ ԿՐԿՎՈՅԻՆ ԵՎ ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1914-16 թթ.)	18
ԿԵՆԿՐ ԳԵՐՈՅԻՆ, ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՄԿՈՅՈՒՄԻ ԳՆՏՈՒՄԸ ԼՁՅՈՒՄ ՅԻՆ	25
ԵՐԿԵՆԻ ԲԵՐՈՅԻՆ, ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՊԱԿՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	25
ԱՐԱՄԱՆԸ ՄՈՒՅԱԿԱՆԻ, ՇԵՆՈՒՆ ԿԱՇԻՆՈՒՆ ԻՍՏԵՂՈՒՄ	42
ԱՄԱՅԱՍԻ ԱՐՄՅՈՒՆԻ, ՈՒՅՄՈՒՄ	46
ԿՈՒԿԱՆ ԲԵՐՈՅԻՆ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՊԱԿՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	52
ԵՄԻՆԵՆԻ ԲԵՐՈՅԻՆ, ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՊԱԿՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	57
ԸՅՆ ԿՇԵՆԻՆ, ՐԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԿՐՈՒԹՅՈՒՆ	63
ԲՆԻՅՈՒ ԿՐԿՎՈՅԻՆ, ԳՆՏՈՒՄ ԼՁՅՈՒՄ ՊՐՈՊԱԿՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	66
ԸՐԵՎՈՅԻՆԻ ՅԱԼԿՈՅԻՆ, ԸՆԹԱԾՈՒՄ ԸՆԹԱԾՈՒՄԻ ԿՐԿՎՈՅԻՆ ԵՎ ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	71
Ը. ԸՐԵՎՈՅԻՆԻՆԵՆ, ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԿՐՈՒԹՅՈՒՆ	75
ԿՈՒՅՈՒՄ ԳԵՐՈՅԻՆ, ՄԻՋ ԿՐԿՎՈՅԻՆ	78
ԳՐԱԻՐ ԱՌՈՅԻՆ, ԿՐԱԿՈՍՅԱՆ ԸՋ. ՔԵՐԱՎԱՅԱՆ ԿՐԿՎՈՅԻՆ ԵՎ ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1914-1916 թթ.	84
ԿՅՈՒԳՆԻ ԸՅՍՅԱՆ, ՐՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆ	91
ԵՐԿԵՆԻ ԲԵՐՈՅԻՆ, ԸՆԹԱԾՈՒՄ ԸՆԹԱԾՈՒՄԻ ԿՐԿՎՈՅԻՆ ԵՎ ԱՐԽԱՆԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	97
ԵՐԿԵՆԻ ԲԵՐՈՅԻՆ, ՆՈՍՏՐԱ	99
ԵՐԿԵՆԻ ԸՆԹԱԾՈՒՄԸ, ԳՐԱՅԻՆԻՆԸ (ԿՐԱԿՈՍՅԱՆ ԸՋ.Ս. ԶԱՊԱԴԱՆԱՅԱՆ Վ ԳՈՒՄ ՔԵՐԱՎԱՅԱՆ ԿՐԿՎՈՅԻՆ)	103

ՀԵՐԱ ԳՆԵՐՅԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻ ԳՆԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՅՈՒՆԹՐՈՒՄ	107
ԳՆԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՅՈՒՆԹՐՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆԱԾԻ ՊՐԻՆՑԻՍԻՍ	113
ԵՐԿԵՆ ՇՆՈՐՀԵՆ, ՆՈՒՄԱ	117
ՀՐԵՆ ԴՅՈՒՄԷ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻ ՇՐՋԱՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 189-1923	119
ԼԵՎԷՆ ԻՐԵՏՅԱՆ, ՕՐԿՈՒՄՆԻ ՄԱՐԾԻ	124
ՅԱԳԱՆ ԴԵՅՈՐՏԻՆ, ԱՐՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱՆ ԵՄԵԾԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	130
ԱՆՈՆԻՄԻՈՒ ՄԻՍԵՄԱ	133
ՏԵԼԵԱՆ ԴՈՒՄԵՆՏԻՆ, ՏՐԱՎԱԿ ԱՐՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱՆ ԵՄԵԾԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	135
ԿՈՇԻԿ ԴՈՒՄԵՆՏԻՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	140
ԴԵՐՄԻՆ ԱՐՄՈՒՆՈՎ, ՐՄԵՆ ՍԱԿԻՆ, ԿԻՐԱԿՍԻՆ ԴԵՂ. ԱՍԿԵՆԱՅ ԵՎ ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	147
ԵՄՄ ԵՄՅԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	151
ՆԱՍԻՐԱՆ ԿՈՇԻԿՅԱՆ, ՆՈՒՄԱ	156
ՄԻՐՅԱՆ Գ. ԿՐԿԱՐՅԱՆ, ՆՈՒՄԱ	157
ՀՐԵՆ ԵՐԿՅԱՆ, ՆՈՒՄԱ	158
ՎԵՐՈՒՄԵՆԻ ԿՈՇԻԿՅԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	159
ՎԱԿՏԵՐ ԴԻՍԼՈՒՆ, ԿԻՐԱԿՍԻՆ ԴԵՂ. ԵՄԵԾԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ԱՐՄԵՆԻԱ (70-Ե Ա. XIX Կ.)	164
ԿՈՐԿԱՆ ԾԵՂԿԱՆ, ՆՈՒՄԱ	169
ԵՍԿՆ ԵՐԿՅԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	170
ՎԵՍԵՆ ԴՈՒՄԵՆՏԻՆ, ԿՈՇԻԿՅԱՆ ԵՎ ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ (19-ԴՄ Գ. 70-ԳՈՒՄ ԱՅ)	172
ՎԵՍԵՆ ԾԵՂԿԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	177
ՆԱՐԵՏԻ ԵՐԿՅԱՆՅԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	182
ԿՈՇԻԿ ԿՈՇԻԿՅԱՆ, ՎԵՐՈՒՄԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈԿՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ ԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՅ ԵՎՆՈՒՅՆ ԱՍԿԵՆԱՅ ԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻՆ	186

ԲԱԲԻՆ ԿՈՆԺԱԿՏԻՆ, ՍԵՆԱԿ ՄՈՆՈԳՐԱԲԻՆ	188
ՅԵՐՈՒԿ ՅՈՒՐՅՈՒՆ, ՁՆՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԵՐԻ ԵՎ ՍԵՐԻԱԼԻՆ ԵՎՐՈՊԵՆԻ ԶԵՆՆԱՆԻՐՈՒՄ ԳՍՏՈՒՄԸ	191
ՆՇԵՆ ԳՐԵՆՆՈՒՆ, ՆՇՈՒՆ	196
ՅԻԿՏՐ ԻՏՐԱԿԵՐԻՆ, ՈՒՇԿՈ	197
ՈՒՐԻ ԽԵՆՉԵՆՆՈՒՆ, ԳՍՏՈՒԹՅԱՆ ԳՍՏՈՒՄԸ	198
ՎԵՐԱ ՏՆԵՓԵՍՏԵՆ, ՇՈՒԿՈՒՄ ԸՆԴՈՒՄ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱ ԳՐԱԿԻ ՄԱՐԿ	201
ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՐԵՍՊՈՆԵՆՏ, ՆՇՈՒՆ	207
ԲԱԲԻՆ ԿՈՆԺԱԿՏԻՆ, ՓՐԵՍԿՐԻՄԱԿԱՆ ԻՍՏԵՐԵՎՈՒՄ	209
ՎՐԻՏՏՈՒՆ, - ԲՈՒԿՈՒՄԸ ԿՐԵՄԼԱՆՎԱԾՔՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ՇՈՒԿՈՒՄԸ - ԻՆՉ ԿՈՒ ՁՆՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ	211
ՆՇՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆԻ, ԵՐԵՎԱՆԻ	217
ԵՇԵ ՏԵՏՈՒՐՆՈՒՆ, ՆԱԿՆԵՐ ԸՆԴՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻՍԻՆՈՒՄ	219
ԽՈՐԵՎ ԲԻՐՈՒՄՆՈՒՆ, ՁՆՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ - ԲՈՒԿՈՒՄԸ ԳՐԵՍԿՐԻՄԱԿԱՆ ԻՍՏԵՐԵՎՈՒՄ ԵՎ ՇՈՒԿՈՒՄԸ - ՁՆՈՒՄԸ	224
ՎԵՐԱ ԲՈՒՐՆՈՒՆ, ԲՈՒԿՈՒՄԸ ԿՐԵՄԼԱՆՎԱԾՔՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ՇՈՒԿՈՒՄԸ (ԲԲ. ԳՐԻՆ ԽՈՒՄԸՆ ԲԲ.)	227
ՇՈՒԿՆ ԳՆԼՆ, ՆՇՈՒՆ	232
ԳԵՐԻՆ ԳՐԵՆՆՈՒՆ, ԳՍՏՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՐԹՈՒՄ ՆՇՈՒՄԸ	233
ԳԵՐԻՆ ԲԵՐՆՈՒՆ, ԻՇԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՄ ԳՐԵՍԿՐԻՄԱԿԱՆ ԻՍՏԵՐԵՎՈՒՄ	234
ՄԱԿՆԻՆ ՇՈՐԵՆԻ, ՈՒՇԿՈ	237
ԳՐԱԿՈՒՆ ԳՐԱՆՆՈՒՆ, ՆՇՈՒՆ	238
ՈՒՇԿՆ ԿՆՏՆՈՒՆ, ՆՇՈՒՆ	239
ՇՐՈՒՄ Ե. ՇՐՈՒՄԸ, ՆՇՈՒՆ	242
- ԳՐԱԿ ԿՆՏՆՈՒՆ ԳՍՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ (ՆՈՐ ԵՎ ՇՈՒԿՈՒՄ ԶՆՆՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ)	243
ՆՇԵՆ ԿՐԹՈՒՆ, ՆՇՈՒՆ	245

ԷՏԱՐՆ ԵՎ ՊՅՆՈՒՄԸ, ՆՈՒՄ	246
ՃԱԿ. ԻՄՐՈՆ, ՍԻՇՆՈ	248
ԹԵՆՈ ՊԵՏՐՈՅԸ, ՆՈՒՄ	249
ՉՈՅԿ ՏԵՐԻՔՅԱՆԸ, ՆՈՒՄ	250
ՅԿՓԵՆ ԵԼՁԵՅԸ, ՆՈՒՄ	251
ՅԱՆՆԻՔ ԵԼՁԵՅԸ, ՆՈՒՄ ԵՎ ԵՆՆԻ ՊԻՍՏՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	252
ՊԵՏ ԵՐԵՄԻԱՏԵՍ, ԻՆՏԵՐ ԵՎ ԵՆՆԻ ԵՐԵՄԻԱՆԻ	255
ՆՈՒՐԻ ՉԵՐԿԵՅԸ, ՆՈՒՄ	263
ՇՆԿ ԴԵՐՅՈՅԸ, ՆՈՒՄ	266
ՅԱՐՈՒՓՅԸ, ՆՈՒՄ	267
ՅԵՍԱՐԿ ՄԵՔԵԼԱՅԻՆԸ, ՍԻՇՆՈ	269
ՊՈՆԿԱ ԵՏՅՐԵՍ, «ՇՆ ԴՍԵ ԵՎ ԵՆՆԻՆԵՐԸ»	270
ՊՈՐԻՆ ԲԵՐՈՂԸ, ՆՈՒՄ	273
ՅՐԵՄԻ ՈՒՅԸ, ՆՈՒՄ	275
ՏԻՐԸ ՅՐԱՐԿՅԸ, ՆՈՒՄ	276
ՕԳՆԵՍ ԻՆՃԻԿԻՆ, ՈՒ ՏՄԻՍՏՈՐԻՆ	277
ԵՐՄԻ ԵԱՐՏԵՐ, ՎԱԳՆ ԳԵՎՈՐԿԻ, ԵՐԱԿՈՏԻՆ ԸՋ.Տ. ԲՄՋԱՆԱԿԱՆ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻԱ ԻՆ ԱՐՄԵՆԻԱ (90-Ե ՏՈՒՆ XIX ՎԵԿ)	281
ԵՆՆԻ ԵՐՄԵՅԸ, ՆՈՒՄԵՐՆԵՐԻ ՊՍԵ ՊԵՏՐՈՒՓՅԸ ՊԵՏՐՈՍԵՆԻ ՍՈՒՄ	283
ԲԵՐԵՏ ԵՆՈՒՐՅԸ, ՊԵՏՐՈՍԵՆԸ ՊԵՏՐՈՒՓՅԸ	287
ԹԵՐԻՆ ԹՇԿԱԵՅԸ, ՆՈՒՄ	298
ՅԵՅՅԱ ՎԵՂԵՍՈՅԸ, ՊԵՏՐՈՒՓՅԸ ՊԵՏՐՈՍԵՆԻ ՍՈՒՄ	301
ԿԱՐԵՆ ԴԵՄԻՐՄԻՆ, ՈՒ ԴԵՄԻՐՄԻՆԱ	304
ԻՄՏԻՉ ՏԵՐԻՔՅԱՆԸ, ՆՈՒՄ	305

Ի.ՇՐԻՐՔՅԱՆՆԵՐ, ԿՈՍՏԱ	308
ՅՈՒՆԵՍԿՆԻՆԻՆԻ, ԿՈՍՏԱ	308
ՊՐԻՄՈՐ ԵՂՐՈՅՅԵՆ, ՇԱՀԱՏԻՆ ԵՆԴՈՒՄԵՆՏԱԿԱՆ ԵՆԴՐԱԿՆԵՐԸ	309
ԼԵՎԵՆ ՅԱԼՅՅԵՆ, ԿՈՍՏԱ	314
ԿԱՐԵՆ ԴԵՄԻՐՉՅԱՆ, ԻՅ ԴՆԵՅՆԻԿԱ	315
ՂԵՎՆԱ ՄԵՆՆԻՔՅԵՆ, ԿՈՍՏԱ	316
ՎԵՍԵՆ ՔԵՅՐԻՄՅԱՆ, ԿԵՐԵՎԱՆՈՅՆ Զ. ԵՐԻՏՅՈՒՐՅԱՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՏԱՍՏԱՆԻ ՇԱԽ (18-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.)	317
ՁԵՆ ԿԵՐԵՎԱՆՈՅՆԱ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԹՅԱՆԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՅՆ ԻՍԽԱՆՔԻ ԲՈՒՐՈՒՄԸ	321
ԺՈՎԱՆՆԻ ՄԻՆԿՅՈՒԼԷ, ՊԻՏՅՄՈ	322
ԵՐԿ ՉԻՐՅԱՆ, ԵՐԵՎԱՆԻՆԻՑԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՏԱՐԱՆԻ ՇԱԽ	323
ՊԵՏԱՐԱՆ, ԳՆԿՆՈՐ, ՊՐԻՅԵՍՏԻ ՁԵՆ ԿԵՐԵՎԱՆՈՅՆ ԻՐ -ԵՐԻՏՅՈՒՐՅԱՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՏԱՍՏԱՆԻ ՇԱԽ- ՎԵՏԱՐԻ ՄԵՋ ԿՎԵՆԱՅԵՑ Ի Գ.ՆՆՉՈՒՅՆԻ ԿԻՐՈՒՆԵՍԹՈՒՅՆ ՊԵՏԱՐԱՆԸ ԵՐԻՏՅՈՒՐՅԱՆԻ ԻՏԱՆԱՆՔՅԱՆ ԳՅՄ	324
ԳՐԱԻՐ ԼՈՍԻՆԻ, ՊԻՏՅՄՈ	334
ԱԵԶՐԱՆԻԿ ՄԻՏՐԱՆԻԷ, ՊԻՏՅՄՈ	335
ԿՐԻՆ ԲԱՐՏԵՂՈՎ, ԿԻՐԱԿՈՍՏԻՆ ԴՎ.Ս. ԲՈՐՅՈՒՅԱՆԱՐ ԴԻՍԼՈՄԱՏԻԱ Ի ԱՐՄԵՆԻԱ (70-և ս. XIX ս.)	336
ՎԵՅՆ ՔՐԻՏՅԱՆ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՅՆԻ ՇԱՀԱՏԻՆ ԳԵՏԱՆ ԿՆԵՆԻՑԻ	339
ՅԱՐՈՄ ՊԵՏՐՅԱ, ԿՈՍՏԱ	342
ԿԵՐԵՎ ԹՎՏՅԱՆ, ՄԵՆՆԻՆԻՍՏԱՆԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՅՆ ԿՈՍՏԱ	343
ՎԵՐՆԵՆԿՈՒ ՂԵՐՅԱՆ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՅՆԻ ԳԵՏԱՐԱՆԻ ԿՈՍՏԱ	345
ԼԵՎԵՆ ՄԵՐՅԱՆՅԱՆ, ԿՈՍՏԱ	347
ՎԵՅՆ ՊԵՏՅԱՆ, ԿՈՍՏԱ	348
ԻՆՉ ՁԵՆ ՎԵՆ ԿԵՐԵՎԱՆՈՅՆԱՆԵՐ... ՏԻՆՎՈՒՄ	350
ՅՈՒՆԻ ԿԵՐԵՎԱՆՅԱՆ, ԿՈՍՏԱ	353

Կ. ՏՈՒՍՏՆԱՅԱՆՆԵՆ, ՆԱԽԵՆ	354
ՎԵՆԻ ԲՐՈՒՅՅԵՆ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՆԱԾՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԾԱՆՔԻ ՆԱԽԵՆ	355
ՈՐԻՆԻ ԵԼՅԱՅԵՆՆԵՆ, ՆԱԽԵՆ	360
ՎԵՐ ՄՅՐԱԶՆԻ, ՍՈՎԵՏՔՈ-ԵՒՐԵՔԻՆԵ ՕՏՆՈՒՄՆԵՆ և ԱՐՄԵՆՍԿԻՅ ՎՈՒՐՈՑ ՍՈՍԵ 1945 Դ.	363
ԷԴՐՈ ՊԵՊՅԱԶԵՆ, ՆԱԽԵՆ	364
ԵՐՈՆ ԻՍՏՐՈՍՅՈՒՆ, ԿԻՐԱԿՕՅՆ ԺՅ. ՄԼԱԶՏՄՐԿՆ ԲԵՐԵԴ ՏՍՈՒՄ ՆՏՐՈՒՄԻ (90-Ե Մ. XIX Կ. – 1914 ԵՅ)	365
ԷՆԿԵՆ ՎԵՐԻՇԵՆ, ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ԵՎ ՔՐՈՂՐԵՑ	370
ՎՈՒՄԵՆԻՆԵ ՄԱՆ. ՄՈՒՅՆ ԿՐԵՄԼՈՒՅԻՆԻ ՎՈՐՈՑ ՍՐՅՈՒՄԻՆԻՆ ԵՎ ՊԵՊՅԱԶԵՆ ԶԻՆ ԶԵՐՇԱՅԱԿՆԵՆ ԺՈՒՄՆԻ (ՍՊԵՐՄԵՆԿԱԼՈՒ ՄԵՐ)	373
ՋՈՐԴՅ ԲՎԵՏՅԱՆՆԵՆ, ՆԱԽԵՆ	374
ԴԵՆՐԻՄ ԼՆՈՎՈՒՆ, ՊԻՏՅՈՒՄ	375
ՊՐԵՆ. ԵՆԿԵՐՈ ՍՆՆԱԾՄԵՆ ԵՎՈՐՈՑ ՍՐՅՈՒՄԻՆԻՆ ԵՎ ՊԵՊՅԱԶԵՆ ԶԻՆ ԶՈՒՄՆԻՆԻՆԻՆ (ԳՐԱԿՆԵՐ)	377
ԳՐԱԻՄ ԱՌՈՎՅՈՒՆ, ԱՐՇԱԼՅՈՒՅ ԱՐՇԱՐՈՒՆ, ԳՐԱԻՄ ԷՍՆԻՍԿՈՍՈՎՈՒՆ, ԵՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ՍՈՒ ԳՈՍՏԱՐՏՎԵՆՆԻՄ ՊՐԵՄԻՅՆ ԱՐՄԵՆՍԿՈՒՅ ՍՍՐ ԵՆ ՕԲԼԱՍՏԻ ՆԱՍԿԻ և ՏԵԽՆԻԿԻ ՍՐԻ ՍՈՎԵՏԵ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒՅ ԱՐՄԵՆՍԿՈՒՅ ՍՍՐ	378
ՉԱՐԿԵՆ ԲԵՐԵՎՅԱՆՆԵՆ, ՆԱԽԵՆ	379
ԿԱՐԵՆ ԴԵՄԻՐՇՅԱՆ, ՆՅ ԺՆԵՎՆԻԿԱ	380
ՕԲԱՆԵՍ ՆՆԵՋՆԻԿՅԱՆ, ԲԱԳՐԱՏ ԱՆԼՅԱՅԱՆԻ, ՔՐԱՎԴԱ ՆՏՐՈՒՄԻ ՆԱ ՏՈՒՍԿԱՆՆԵ ԳՈՍՏԱՐՏՎԵՆՆՈՒՅ ՊՐԵՄԻՆ ԱՐՄԵՆՍԿՈՒՅ ՍՍՐ	381
ԿԱՐԵՆ ԴԵՄԻՐՇՅԱՆ, ՊԻՏՅՈՒՄ	383
ՎԵՆԻՄ ԳՆԱՅԵՆ, ՊԻՏՅՈՒՄ ԵՎ ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ	386
ՎԵՆԻՄ ԿՐԱՎՅԱՆՈՒՅԵՆ, ՍՐԵՑԻ ԿՐԵՄԼՈՒՅԻՆԻ ՊԵՐՇԵՎՈՒՄՆԻ ԳՐԱԿՆԵՐՈՒՄԻ ՄԵՐ	390
ՏԵՐԵՅ ԽՆՎԻՆՍԿԻՅ, ՊԻՏՅՈՒՄ	393
ՄԱՏԵՎՈՍ ԲԱԲԱՅԱՆ, ՊԻՏՅՈՒՄ	394
ՎԵՆԻ ԲՐՈՒՅՅԵՆ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՆԱԾՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԾԱՆՔԻ ՆԱԽԵՆ (ԵՐԿՐՈՐԵՎ ԿՐԵՐ)	396
ՎԵՆԻՄ ՏԱՐ ԿՈՍՏՅԱՆՆԵՆ, ՆԱԽԵՆ	403

ԼԵՍԻԱՆԻ ԿՅՈՒՆՅԱՆ, ՔԻՍԵՄՈ	404
ՄՐՏՏՈՒ ՔՐԻՍՏՈՍ, ԲՆՈՒՄԵՆԻ ԿՈՍՏՆՉՆԱՆ ԶՄԻՔ ԳԵՐՎՈՒՄԸ ԿՈՐԳՄԻ ԴԵՊՈՒՏԱՏՈՐՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՁԻՆ ԵՍՏՆՈՒ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՆԻ ՇԻՑ ՇՆԴՆԳՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ	406
ԿԱՐԵՆ ԼԵՄԻՐՅԱՆ, ԻՆ ԴՆԵՅՆԻԿԱ	408
ԳԵՐԻՍ ԼՆԵՅԻՆ, ՔԻՍԵՄՈ	409
ՔԵՆԵ ՍԱՅԸ, ՔԻՍԵՄՈ	411
ՁԻՆ ԵՍՏՆՈՒ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸ	412
ՎԵՐՈՎՆ ԳԵՐՎՅԱՆ, ԿՐԻՎՈՒ ՈՒ ԵՐԱՍԻՐ	414
ՔՐԻՍՏՐ ՅԻՐԻՃՅԱՆ, ԳՐԻՃԱ ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՍՈՒՐԻՆԷ	416
ԷՂՎԵՐԿ ՇՆՇՈՒՅԱՆ, ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆ ՇՆՇՆՍՈՒՄԸ	418
ՁՈՒ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ	420
ԿՐԻՆՆ ԳԵՐՎՅԱՆ, ԴԱՐՄԱՆՈՒՄԸ	421
ՀՐԵՋՈՒ ՀՈՎՏԵՆՆԻՅԱՆ, ՀՐԵՎԻՇՏԻ ԿՈՍՏՐ	424
ՅՈՐԻՅ ԵԼՅԱՆ, ՈՒ ՏՄԵՐՏԻ ԶՐԱԿ, ԲՈՐԿԱ, ԲՈՅԿԱ, ՐԱՍՈՐԱ, ՈՒ ՏՄԵՐՏԻ ԶՐԱԿ	427
ՍԼԱՅԸ ԿՐԻՎԱԾՅԱՆ, ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆԻ	429
ՍԼԱ ՄԵՆՏՐԱՅԱՆ, ԼՈՒԼՈՒ	431
ՇՆՍԻՐ Ե. ՎԵՐՎՅԱՆ, ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆ ՈՐ ԵՎՈՒ Է	432
ԿԵՐՆ ՇՆՏՐԳԵՃՅԱՆ, IN MEMORIAM	433
ԳՈՒԼՆԿ ԵՂՎԵՐՅԱՆ, ՇՆՏՈՒՍ ԳԵՐՏԻՆՈՍԸ	435
ԿՈՒՍՏՈՐՈՒ	438
ՅՈՐԻՅ ՍԵՏՐՈՍԻՆ, ՔԻՍԵՄՈ	440
ՔՐԻՍՏՈՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆԸ, ԿՐԻՆՆ, ՄԵՆՏՐԱ Է	441
ՄՐՔՈՒՐ ՔՆՆԻՐՅԱՆ, ՁԻՆ ԵՍՏՆՈՒ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆ ԻՎ ՇՆՏՐԱԿՈՒՄԸՆ ԴՄԵՑ	444
ՎԵՐՈՎՆ ԳԵՐՎՅԱՆ, ԿՈՐԿՆԻՍՏՈՒՅՈՒՅՈՒՆՆԵՐ ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆԻ ՄՏՆՈՒՄԸՆ ՍՈՒՐԻՆԷ	448
ՄԵՐՅԱ ՍԵՐՈՐՅԱՆ, ՍՈՒՐԻՆԷ ՍԼԱՅԸՆԻՅՈՒՄ՝ ՇՆՏՈՒՍ ԳԵՐՏԻՆՈՒՄԸՆ ՍԼԱՅԸՆԻՅՈՒՄԸՆ ԳՈՐԾԳՈՒՄԸ ՁԻՆ ԿՐԻՎԱԾՅՈՒՄԸՆԻ ՍԼԱՅԸՆ ՇՆՇՆՍՈՒՄԸՆ	454

ՆՐԱ ԿՐԻՆՆԱ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԵՍՏԸ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱ	456
ՉՐԻՏ ԳԵՎԱԴԻՆԱ ԲԱՆԻՍՏԱՆՈՐՈՒՄԻ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԿՈՐՈՒՍ ԸՆԴՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԵՍՏՆԱԳՐՈՒՄԻ ԵՐԻՏՈՒՄԻ ԿՐԻՆՆԱ	458
ԹՂԹՈՒՏ ՉՈՐՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆ ԿՈՐՈՒՍ ԸՍՏՐԵՆԻ ԵՅՆ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԳՆՏՏԱՆՆԱ	462
ՎԵՐՆ ԳՈՒՅՆՆԱ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ	466
ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԵՐԵՎԱՆ	468
ԳԵՎԱՐ ԹՂՅՈՒՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԿՈՐՈՒՍ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	470
ԴԵՆԻՍ ԱՅԻՆ ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ	471
ԹՂԹՈՒՏ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ ԲԱՆԻՍՏԱՆՈՐՈՒՄԻ ԿՈՐՈՒՍ ՁԻՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	473
ԳՐԻՎՐ ԿՆՈՐՈՒՄ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	477
ՏԵՐԿԷ ՏԻՄՈՆԻ ՄԻՆՈՒՄԻ – ԼՈՒՆՆԱԿԻ ԴԵՆՈՒՍԱՆ ԵՐԵՎԱՆ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	478
ԶՈՐԻ ԵՍԻՆ “ՐՈՅՆԻՍ ԿՐԻՆՆԱ, ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ” ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	480
ՉՐԻՏ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ՉՐԻՏ ԳՆՏՏԱՆՆԱ	482
ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	486
ԵՐԵՎԱՆ ԿՐԻՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ – 90	490
ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԵՍՏՆԱ ԿՐԻՆՆԱ	491
ԶՈՐԻ ԵՍԻՆ ЖИЗНЬ ПОСЛЕ СМЕРТИ	496
ՉՐԻՏ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ՉՐԻՏ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ	501
ՉՐԻՏ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ	505
ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	506
ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	510
ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	514
ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԿՐԻՆՆԱ ԵՅՆ ԵՍՏՆԱ ԳՆՏՏԱՆՆԱ ԵՐԵՎԱՆ ԵՅՆ ԿՐԻՆՆԱՅԻՆԻ	517

ՅԵՐԿԵ ԼՈՐԻՍՅԱՆ, ՁԵՆՆԵ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ԵՐ ԳԵՂԱԿԻ ՔՅՈՑ	588
ՅԵՐԿԱՑ ԲԵՐԵՐՅԱՆ, ՁԵՆ ԿԵՐԿՆՈՍՈՒՄԸՆԸ ՍԵՆ ՉՅԻ Է	591
ԵՐՐԵՆ ԸՆԿՆԵՆՆԻՅԱՆ, ԳՅՈՒՑՆԵՐԻՆԵՐԸ ԶԵՆ/ՄԱՆԸ ԵՎ ԳՅՈՒՑՆԵՐԻՆԵՐԸ ՉՆԵՐՍԵՐԻ ԺՅՈՒՍԵՐԻՆԵՐԸ	592
ՎԻԿՏՈՐ ԻՍԻՐԱՅԻՆ, Ի ՏՅՆ ԵՐՈՒ, ՕՏԻՆԵՑՏՎՈՒ Ս ԻՍՏՈՒՎ ՎՆԵՍՆԵՐ ԲՈՅՆԻԿԻ և ԴԻՍԼՈՄԱՏԻԻ ԱՐՄԵՆԻՈՒ	594
ՎԼԱԴԻՄԵՐ ԿԵՐԵՆՅԱՆ, ՉԵՏՉԵՑ - ԻՍԿՐՅՈՒՄԻՆԻ ՏՅՆՍԸ ՉՐԱՏԻ ԵՎ ՍԵՆՏՐՈՆԻՆԵՐԸ ԳՐԱԹՅՈՒՆ	601
ՎԱԼԵՐ ԴԵՅՈՒՆ, ՕՒ ԲԱՅՐՄԻՆԻ ՀՈՎՈՐ ՄՈՐՇԱՆԻՆԻ	604
ՍԵՐԳԵՅ ՏԻՄՈՒՆՈՒ, ՏՐՈՎՈ Օ ԴՐՄԵ	607
ՎՈՐԵՆ ԸՆԿՆԵՆՆԻՅԱՆ, ՍԵՐ ՁԵՆԸ	618
ՎԼԱԴԻՄԵՐ ԿԵՐԵՆՅԱՆ, ՍԵՐ ՁԵՆԸ	621
ՅԵՐԿԻՄ ԿԵՐԵՐՅԱՆ, ՍԻՏՈՒՄ ԳՅՈՒՑՆԱԼՆԵՐԻ ՉԻՉԻՏՈՒՄԸ ԳՐԱԹՅՈՒՆ	622
ՏԵՄԵՆ ԱՃՄԻՆ, ՈՒՆԻՏՈՒՄԻ ԴՅՈՒՆ	623
ԼԵՎՈՆ ՄԻԿԱԵԼԻՆ, ԴՅՈՒ ՔԵՏԻՅԵՑԻՑ ԻՄԵՆԻ ՆԱ ՕԲՅՈՒՅՔԵ	626
ՎՈՍԷՆ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, ԳՐԱԹՅՈՒՄԻ ԳՅՈՒՑՅԱՆՆԵՐԸ ՎԵՐԱԳՅՈՒՄԸ ԵՎ ԻՍԿՐՅՈՒՄԸ ՍԵՆՍԸ	629
ՎԼԻԿՈՒՐ ԵՐԿՈՒՄԻՅԱՆ, ՉԵՆ ՅԵՐԿՆԵՐԻՆԻ ԳՅՈՒՑՆԵՐԸ ԶԵՆՈՒՄԸ	629
ԵՏԵՆԱ ԿԱՐԱՅԵՏՎԱ, ՔՈՒՅՆՈՒՄԸ ՍՅՈՒՄՈՒՆԻ և ՔԵԴԱԳՈՒՄԸ ՍԻՆ ՕՒ ԱԼԵՔՍԵՅ ԿԱՐՅՈՎԻՉԵ ԴՅՈՒՅՆԵԼՈՎԵ	629
ԿՐԻՍՏԵՆ ԸՆԿՆԵՆՆԻՅԱՆ, ԿՐԻ ՍԵՐԿՈՒՄԸ ՍԻՉԵՆՅԱԾՈՒՆԻ ԸՍՏՐՈՒՄԻՆԻՑՈՒՄԻՆԵՐԻՆԵՐԻ ՎԵՐԱՅՆ ԵՐ	631
ՅԵՐԿԻՄ ԵՐԿՈՒՄԻՅԱՆ, ՁԵՆ ԿԵՐԿՆՈՍՈՒՄԸՆԸ ՍԵՆՍԸ	639
ԷՂՅՈՐԴՄ ԻՄԼԵՆՅԱՆ, -ՉԵՆՆԵՐ, ՍԵՆԻՔ ԵՎ ԿՐԻՄ ԿՅՈՒՄԻՆԵՐԸ ԺՅՈՒՍԵՐԻՆԵՐԸ-	641
ՎԼԻԿՈՒՐ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ, ԳՐԱՅԵՐՄԱՆԸ, ԳՈՐԾՈՑ ԵՎ ԶԵՐՄԱՅԵՐԻՆԸ	644
ՁԵՆ ԿԵՐԿՆՈՍՈՒՄԸՆԸ ՍԻՉԵՆՅԱԾՈՒՆԻՆԵՐԻՆԵՐԻ ԺՅՈՒՍԵՐԻՆԵՐԸ ԵՎ ԻՍԿՐՅՈՒՄԸ ՍԵՆՍԸ	654
ԲԵՆԻՍԵՆՏԻՆԻՅԱՆԻ	670

**ԶՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ.
ՄՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՔԱԴԱՔՄԿԱՆ ՀԱՅՍԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՍԿՈՒՆՔՆԵՐՈՄ**

Պատվեր՝ 513: Տպարանակ՝ 500
Չափեր՝ 70x100մմ: 42.5 տպ մամուլ+1 մամուլ ներքիլ:
Տպարանակն է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տպարանում

924
K21
[1000]

24.12.09

021-2111111-1111

FL0187465

1939

34 12.69

A $\frac{11}{96830}$

